



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI  
TƏHSİL NAZİRLİYİ



**BEU**  
BAKU ENGINEERING UNIVERSITY



WITH THE JOINT ORGANIZATION BY THE MINISTRY OF EDUCATION AZERBAIJAN REPUBLIC  
AND BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY  
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:  
**PROBLEMS AND PERSPECTIVES**



**PROCEEDINGS**

26-27, October 2018, Baku, Azerbaijan  
[www.beu.edu.az](http://www.beu.edu.az)



*“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”.*

**Heydər Əliyev**

*Ümummilli Lider*







*“Biz neft kapitalını insan kapitalına çevirməliyik”.*

***İlham Əliyev***

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*





*With the Joint Organization by the Ministry of Education Azerbaijan Republic and Baku Engineering University*

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:  
**PROBLEMS AND PERSPECTIVES**  
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
Baku Engineering University, 26-27 October 2018, Baku, AZERBAIJAN

# Proceedings

## SECTIONS

- 
- International Economy*
- 
- Bussiness Administration*
- 
- Finance and Accounting*
- 
- International Relations*
- 

**26-27 October 2018**  
**Baku, Azerbaijan**





## KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ, ELMİ HEYƏTİ VƏ KATİBLİYİ

### TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

**Sədr:**

**prof. H. Məmmədov**

*Bakı Mühəndislik Universitetinin rektoru*

**Sədr müavini:**

**dos. E. Süleymanov**

*Bakı Mühəndislik Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru*

### KONFRANSIN KATİBLİYİ

**Elmi katib:**

**dos. Mayis Əzizov**

*Bakı Mühəndislik Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə fakültəsinin dekanı*

**Məsul katib:**

**dos. Murad İsgəndərov**

*Bakı Mühəndislik Universiteti Biznesin idarəedilməsi kafedrasının dosenti*

### ÜZVLƏR

**Prof. Reşat KARCIOĞLU**

*Atatürk Universiteti, Türkiyə*

**Prof. Jusup PRIMBAEV**

*Manas Universiteti, Qırğızıstan*

**Prof. İrina Vladimirovna ZELENEVA**

*Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya*

**Ph.D. İhtiyor BOBOJONOV**

*Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies, Almaniya*

**Prof. ABDUHHOLIK MUKHTOROV**

*Head of Department, Research Institute of Agricultural Economics, Özbəkistan*

**Prof. Grigore BELOSTECINIC**

*Academic, the Academy of Economic Studies of Moldova, Moldova*

**Prof. Sergiu TUTUNARU, PhD,**

*the Innovative IT incubator and Center for Economic Development at the Academy of Economic Studies of Moldova, Moldova*

**Prof. AMEA-nın müxbir üzvü Akif MUSAYEV**

*AMEA İqtisadiyyat İnstitutu*

**Prof. Fərhad RƏHMANOV**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

**Prof. Ramiz İSGƏNDƏROV**

*Azərbaycan Texniki Universiteti*

**Dos. Mayis ƏZİZOV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**Dos. Murad İSGƏNDƏROV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**Dos. Ədalət İBADOV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**Dos. Firudin SULTANOV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**Dos. Nəsimi KAMALOV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**Dos. Samir QULİYEV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*



**Dos. Təyyar MUSTAFAYEV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**Dos. Anar EMİNOV**

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti*

**Dos. Anar MİRZƏYEV**

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitet*

**Dos. Elmira QOCAYEVA**

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti*

**Dos. Aydın QASIMOV**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

**Dos. Elnarə SƏMƏDOVA**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

**Dos. Hafis HACIYEV**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

**Dos. Mübariz YOLÇUYEV**

*Bakı Dövlət Universiteti*

**i.f.d. Xanlar HEYDƏROV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**i.f.d. Məmməd TALIBLI**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

**i.f.d. Xanlar HEYDƏROV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**i.f.d. Füzuli ƏLİYEV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**i.f.d. Fərid CƏBİYEV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**i.f.d. Elsevər İBADOV**

*Xəzər Universiteti*

**i.f.d. Şəhriyar MUXTAROV**

*Xəzər Universiteti*

## DİZAYN VƏ TƏRTİBAT

**İlham Əliyev**

# TABLE OF CONTENTS

|   |          |
|---|----------|
| <b>SECTION I. INTERNATIONAL ECONOMY</b> .....   | <b>3</b> |
| <b>BİLİK İQTİSADİYYATININ GÖSTƏRİCİLƏRİ</b><br><i>i.ü.f.d. Altay Hüseyn oğlu İSMAYILOV</i> .....  | 4        |
| <b>BAZEL II STANDARTLARI VƏ POTENSİAL TƏSİRLƏRİN TƏHLİLİ</b><br><i>C.G. ƏSGƏRZADƏ, Q.G. ƏSGƏRZADƏ</i> .....   | 6        |
| <b>AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏLƏRİNDƏ ƏHALİ MƏŞĞULLUĞU, PERSPEKTİVLƏRİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ (Böyük Qafqaz təmsalında)</b><br><i>c.ü.f.d. HACIYEVA Afaq Zakir qızı</i> .....               | 10       |
| <b>POST -SOVYET PETROL İHRAÇ EDEN ÜLKELƏRDE PETROL FİYATLARININ DÖVÜZ KURU HARAKETLERİ ÜZERİNDE ETKİSİ</b><br><i>Doç.Dr.Elçin SÜLEYMANOV, Prof.Dr.Cihan BULUT, Doç.Dr.Fahri HASANOV</i> ..... | 14       |
| <b>TÜRKİYE'DE 1980 SONRASINDA İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLEMESİNDE GELİŞMELER</b><br><i>Dr.Öğr.Üyesi. Adem TÜRKMEN, Prof.Dr. Murat NİŞANCI, Prof.Dr. Ö. Selçuk EMSEN</i> .....                       | 26       |
| <b>DAVAMLİ İQTİSADİ İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ TURİZM BAZARINA TƏSİR GÖSTƏRƏN BƏZİ AMİLLƏR</b><br><i>BAYRAMOV Şahin Vaqif oğlu</i> .....  | 33       |
| <b>İQTİSADİ İNKİŞAFDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ROLU</b><br><i>Əkbər Namiq oğlu ƏKBƏRLİ</i> .....   | 36       |
| <b>AZƏRBAYCAN TİMSALINDA İNNOVASİYALARIN İQTİSADİ İNKİŞAF TƏSİRİ</b><br><i>Elçin SÜLEYMANOV, Xəyalə İBRAHİMOVA</i> .....  | 39       |
| <b>AZƏRBAYCANDA SOSİAL XİDMƏT SAHƏSİNDƏ ÖZƏL SEKTORUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ</b><br><i>Eyyub Əfşər oğlu MUSAYEV</i> .....   | 45       |
| <b>IMPACT OF THE SOUTHERN GAS CORRIDOR PROJECT TO THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF EU AND CASPIAN BASIN COUNTRIES</b><br><i>Associate Professor, Ph.D Fuad D. HUMBATOV</i> .....                | 48       |
| <b>TRILEMMA HİPOTEZİ VE ONUN PARA POLİTİKASI AÇISINDAN ÖNEMİ</b><br><i>Fərid CƏBİYEV, Cevat GERNİ, Kerem KARABULUT</i> .....  | 52       |
| <b>HARM OR CHARM? NON-TARIFF MEASURES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT</b><br><i>Said JAFARLI</i> .....  | 56       |
| <b>RABİTƏ XİDMƏTLƏRİ BAZARININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ</b><br><i>HƏŞİMOVA A.Ç.</i> .....   | 60       |
| <b>AZAD İQTİSADİ ZONALARIN REGIONLARIN SOSİAL-İQTİSADİ VƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ</b><br><i>i.e.n.,dos. İ.M.MAHMUDOVA</i> .....   | 64       |
| <b>AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNDƏ İDXALI ƏVƏZLƏMƏ MODELİNİN TƏTBİQ İMKANLARI</b><br><i>i.ü.f.d. Ərzuman Aydın oğlu HÜSEYNOV</i> .....   | 68       |
| <b>YENİ İPƏK YOLU</b><br><i>c.ü.f.d., dos, İBRAHİMOVA Ş.H.</i> .....  | 72       |

|   |     |
|---|-----|
| <b><i>İQTİSADİ İNKİŞAFDA İNNOVASIYANIN TƏTBİQİ VƏ PROBLEMLƏRİ</i></b><br><i>İlknur TANRIVERDİ</i> .....   | 76  |
| <b><i>TANAP-IN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYATINA TƏSİRİ</i></b><br><i>Elçin SÜLEYMANAOV, Jalə NADİROVA Qabil</i> .....  | 80  |
| <b><i>АНАЛИЗ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ<br/>БИОЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ С ЦЕЛЬЮ ОБЕСПЕЧЕНИЯ<br/>УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА И БИОСФЕРЫ</i></b><br><i>Е. В. КОФАНОВА</i> ..... | 84  |
| <b><i>THE ROLE OF KNOWLEDGE ECONOMY IN THE DEVELOPING<br/>MARKETS; THE CASE OF AZERBAIJAN</i></b><br><i>Mahin JABRAYILOVA</i> .....   | 87  |
| <b><i>AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORU ÜZRƏ XARİCİ<br/>İNVESTİSİYALARIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ</i></b><br><i>Mayis ƏZİZOV, Məmməd TALİBLİ</i> .....   | 89  |
| <b><i>ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ</i></b><br><i>M. S. MİRZƏBƏYOVA</i> .....  | 93  |
| <b><i>XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLBİNİN STİMULLAŞDIRILMASINDA<br/>İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN EFFEKTİVLİYİ</i></b><br><i>Məmməd TALİBLİ</i> .....   | 97  |
| <b><i>AZƏRBAYCANDA İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏT<br/>BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ</i></b><br><i>MƏMMƏDOVA S.F.</i> .....  | 101 |
| <b><i>AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATINDAKI İNVESTİSİYA<br/>PROSESLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ</i></b><br><i>MƏMMƏDZADƏ Xəyal Nizam oğlu</i> .....   | 105 |
| <b><i>AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATINDAKI İNVESTİSİYA<br/>PROSESLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ</i></b><br><i>ƏHMƏDOV Murad Etibar oğlu</i> .....   | 108 |
| <b><i>İNFLYASİYASIZ İQTİSADİ ARTIMIN TƏMİN OLUNMASI</i></b><br><i>MƏMMƏDXANOV Ramin Ramiz oğlu</i> .....  | 111 |
| <b><i>İNSAN KAPİTALININ SƏMƏRƏLİ İDARƏ EDİLMƏSİNİN<br/>İNNOVASİYALI İQTİSADİYYATDA ROLU</i></b><br><i>i.e.n., dos. Mətanət Rəsul qızı RƏSULOVA, i.ü.f.d. Fərhad Qambov oğlu MİKAYİLOV</i> .....               | 115 |
| <b><i>AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SƏRMAYƏLƏRİNİN EFFEKTİVLİYİNİN<br/>SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ</i></b><br><i>Anar EMİNOV, Anar MİRZAYEV, İlaha ALIYEVA</i> .....   | 120 |
| <b><i>ELMTUTUMLU İQTİSADİYYATIN FORMALŞDIRILMASI MEYLLƏRİ</i></b><br><i>METE KEMAL OSMAN oğlu</i> .....   | 128 |
| <b><i>AZERBAYCAN'IN ULUSLARARASI TİCARİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKİYE'NİN YERİ VE ROLÜ</i></b><br><i>Ph.D.Günel TEYMUROVA</i> .....   | 130 |
| <b><i>DAVAMLİ İNKİŞAF VƏ İCTİMAİ ŞÜURUN TRANSFORMASIYASI</i></b><br><i>Rabil MEHTİYEV</i> .....   | 133 |

|  |            |
|--|------------|
| <b>DIŞ TİCARET VE BORSA İSTANBUL 100 İLİŞKİLERİ</b><br><i>Prof.Dr. Ö. Selçuk EMSEN, Dr.Öğr.Üyesi. Khatereh SADEGHZADEH</i> .....   | 137        |
| <b>WAS IT INEVITABLE TO ESCAPE FROM DEVALUATION?</b><br><i>Shahriyar ALIYEV, Mayis AZIZOV</i> .....  | 142        |
| <b>AZƏRBAYCAN ÖRNEĞİNDE DÖVİZ KURU KANALININ İŞLEYİŞİ: AMPİRİK BİR ANALİZ</b><br><i>Shahriyar MUKHTAROV</i> .....  | 145        |
| <b>AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFI STRATEGİYASINDA AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFINA YÖNƏLİK SİYASƏTLƏRİN TƏHLİLİ</b><br><i>Dos. Elçin SÜLEYMANOV, Prof. Fərhad RƏHMANOV, Dos. Elvin ƏLİRZAYEV</i> .....   | 150        |
| <b>AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İNKİŞAFIN ƏHALİSİNİN SOSIAL RİFAHINA TƏSİRİ</b><br><i>i.ü.f.d., b.m. QULİYEV Vüsal Mübariz oğlu</i> .....   | 158        |
| <b>İQTİSADİ POTENSIALIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR</b><br><i>Xətai ALIYEV, Rəvanə DAVUDOVA</i> .....   | 162        |
| <b>НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА КАК ГАРАНТ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ</b><br><i>Доц. ГУСЕЙНОВА Шахла Акиф кызы</i> .....   | 164        |
| <b>СОВРЕМЕННОЕ РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ</b><br><i>Доц. ГОДЖАЕВА Эльмира Магомед кызы</i> .....  | 167        |
| <b>NƏQLİYYAT SAHƏSİNDƏ İNTEQRASIYA YÖNÜMLÜ MƏQSƏDLƏRİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ, BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT LAYİHƏLƏRİ, NƏQLİYYAT SİSTEMİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏ VƏ İDARƏETMƏ FUNKSIYALARI, DÖVLƏT NƏQLİYYAT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ</b><br><i>ÇİNGİZ RƏHİMOV, LOKMANOĞLU ENSAR</i> ..... | 171        |
| <b>TÜRKİYƏDƏN ORTA ASIYAYA TRANZİT DAŞIMA POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI, AVTOMOBİL NƏQLİYYATI İLƏ TRANZİT DAŞIMA ƏMƏLİYYATLARINDA LOGİSTİK YANAŞMA (XƏZƏR TRANZİT DƏHLİZİ - FƏLİYYƏT PLANI)</b><br><i>ÇİNGİZ RƏHİMOV, LOKMANOĞLU ENSAR, DİNDAR RAMAZAN</i> .....               | 175        |
| <b>BAKİ ŞƏHƏRİNDƏ SƏRNIŞİN DAŞIMALARINA LOGİSTİK YANAŞMA-SÜRƏTLİ SƏRNIŞINDAŞIMA SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ - METROBUS SİSTEMİ</b><br><i>ÇİNGİZ RƏHİMOV, RAZİM BAYRAMOV, ƏLLƏZ ƏLİYEV</i> .....  | 179        |
| <b>СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО ГРУЗИИ И РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН КАК ВОЗМОЖНОСТЬ ИХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ</b><br><i>ЛАРИСА КОРГАНАШВИЛИ, НАТАВАН МАМЕДОВА</i> .....  | 183        |
| <b>SECTION II. BUSSINESS ADMINISTRATION</b> .....  | <b>187</b> |
| <b>MARKETİNQİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ GÜNÜN TƏLƏBİDİR</b><br><i>i.f.d. Dos. Nəsimi Bəşir oğlu KAMALOV</i> .....  | 188        |
| <b>AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ ELEKTRON TİCARƏTİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ: ƏLDƏ OLUNAN NƏİLİYYƏTLƏR VƏ SAHƏNİN PROBLEMLƏRİ</b><br><i>A.A. QƏDƏŞOV</i> .....   | 192        |
| <b>THREADS ON THE WAY OF THE MARKET EFFICIENCY</b><br><i>Ali N. HASANOV</i> .....  | 197        |

|  |     |
|--|-----|
| <b>"BALANCED SCORECARD" METHOD: AS PERFORMANCE MEASUREMENT SYSTEM FOR BUSINESS ACTIVITY OF THE INDUSTRIAL ENTERPRISES</b>  |     |
| PhD Candidate, NAJIMOV Arif s/o Asif .....   | 199 |
| <b>IMPACTING OF HUMAN RESOURCE DEPARTMENT'S CAREER DEVELOPING STRATEGY TO FIRM'S COMPETITIVE POWER (IN AZERBAIJAN FIRMS EXAMPLE)</b>                               |     |
| Res. Ass. Aygun ABDULOVA .....   | 204 |
| <b>BİZNESDƏ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN MEYARLARI VƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ</b>   |     |
| BAĞIRZADƏ Sevilxanım Seyfəddin .....   | 209 |
| <b>BİZNESİN İNKİŞAFINDA ELEKTRON TİCARƏTİN ROLU</b>  |     |
| Ç.M. NƏCƏFOVA .....  | 212 |
| <b>SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ FORMALARI</b>   |     |
| Casur İsaq oğlu HÜSEYİNLI .....  | 215 |
| <b>TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏRİN RƏQABƏT MÜBARİZƏSİNDƏ ROLU</b>   |     |
| Ceyhun Amin oğlu VƏLİYEV, Şahraz Müzəffər oğlu İBRAHİMOV .....   | 219 |
| <b>"ETİLEN-POLİETİLEN" ZAVODUNUN İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ İNFORMASIYA MENECMENTİNİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ</b>   |     |
| i.ü.f.d. Dilarə Əmiraslan qızı ƏMİRASLANOVA .....  | 222 |
| <b>TÜRKİYE'DE 1980 SONRASINDA İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLEMESİNDE GELİŞMELER</b>   |     |
| Dr.Öğr.Üyesi. Adem TÜRKMEN, Prof.Dr. Murat NİŞANCI, Prof.Dr. Ö. Selçuk EMSEN .....   | 226 |
| <b>TURİZM KLASTERLƏRİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF AMİLLƏRİ</b>  |     |
| Doktorant Əliqül AĞAYEV Ağasalam .....   | 233 |
| <b>ŞİRKƏTLƏRİ DƏYİŞİMƏ MƏCBUR EDƏN FAKTORLAR VƏ DƏYİŞİM NÖVLƏRİ</b>  |     |
| ƏMRƏLİ Əlyesa Fizuli .....   | 237 |
| <b>MÜƏSSİSƏLƏRDƏ KİÇİLMƏ STRATEGİYASININ TƏTBİQİ ZAMANI YARANAN TƏHLÜKƏ-(QALIB İŞLƏYƏNLƏR-SURVIVOR- SİNDİROMU)</b>   |     |
| Günay Elxan qızı VAHİD-zadə .....  | 240 |
| <b>QOBUSTAN QORUĞUNUN DÜNYAYA TANIDILMASINDA İNTEQRASIYA OLUNMUŞ MARKETİNQ KOMMUNİKASIYALARININ ROLU</b>   |     |
| HACIYEVA Elmira Nizami qızı .....  | 244 |
| <b>AZƏRBAYCAN OTELLƏRİNDƏ KONFLİKT ÖLÇÜLMƏSİNDƏ MÖVCUD MODELƏR</b>   |     |
| H.M. HƏSƏNOV .....   | 246 |
| <b>BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ NƏQLİYYAT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN STRATEŞİ PLANLAŞDIRILMASI VƏ ONUN BÖHRAN VƏZİYYƏTLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASINDA ROLU</b> |     |
| i.e.n., dos. PANALIYEV Ə. V. ....  | 249 |
| <b>BİZNES FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN İDARƏ EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ</b>   |     |
| i.f.d. Anar RZA, Dissertant Ramazan DİNDAR .....   | 252 |
| <b>İŞ MÜHİTİNİN İŞÇİ PERFORMANSINA TƏSİRİ</b>  |     |
| Assoc.prof. Rasim ABUTALİBOV, İlqar BABAŞOV Vüqar, Nuranə OSMANLI Nəbi .....   | 257 |
| <b>TEKNOLOJİ TRANSFER ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ İMKANLARI</b>   |     |
| Dos.Odiljon ABDURAZZAKOV, Nəşib CƏFƏROV .....  | 259 |

|   |            |
|---|------------|
| <b>AZƏRBAYCANDA ŞİRKƏTLƏRİN INNOVASIYA XƏRCLƏRİNİN ARTIRILMASININ ÖNƏMİ</b><br><i>Orxan ŞÜKÜROV</i> .....   | 263        |
| <b>EFFECT OF SOCIAL FACTORS ON CONSUMER BEHAVIOR</b><br><i>Seymur M. GULIYEV</i> .....  | 267        |
| <b>RƏQABƏT GÜCÜNÜ MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN AMİLLƏR</b><br><i>Tural OSMANLI Rauf</i> .....  | 269        |
| <b>AN ASSESSMENT OF RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RESOURCES<br/>MANAGEMENT AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT</b><br><i>PhD Student Ugur FİLİZ</i> .....                    | 272        |
| <b>SECTION III. FINANCE AND ACCOUNTING</b> .....  | <b>277</b> |
| <b>TƏHCİZAT ZƏNCİRİNDƏ HƏDƏF GÖSTƏRİCİYƏ ƏSASLANAN MAYA DƏYƏRİ</b><br><i>Dos. Ph.D Firudin Oktay oğlu SULTANOV, Dos. Ph.D Ağamir Mirəsgər oğlu ƏSGƏROV,</i> ..... | 278        |
| <b>AZƏRBAYCANDA DEVALİVASIYA SONRASI SİĞORTA BAZARININ VƏZİYYƏTİ</b><br><i>L. L. PİRİYEVA</i> .....   | 282        |
| <b>BORÇLANMA MALİYETLERİNİN MUHASEBELEŞTİRİLMƏSİ</b><br><i>Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU, Arş. Gör. Kübra ALPA, Dr. Öğ. Üyesi Ensar AĞIRMAN</i> .....                 | 285        |
| <b>AZƏRBAYCANDA ALİ AUDİT İNSTITUTUNUN (Aii)<br/>FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ</b><br><i>ZEYNALLI Elay Calal oğlu</i> .....                      | 289        |
| <b>FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI DƏYƏN İQTİSADİ ZİYANIN<br/>BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ ÜÇÜN SİĞORTA MEXANİZMİNİN QURULMASI</b><br><i>Rəşad Şöhrət oğlu MƏMMƏDLİ</i> .....           | 293        |
| <b>MEAN VARIANCE AND SINGLE INDEX MODELS IN MODERN PORTFOLIO APPROACH</b><br><i>Magsud GUBADLI, Mahammad CHARKASOV</i> .....                                      | 295        |
| <b>MÜHASİBAT UÇOTU TƏDRİSİNDƏ QEYMİFİKASIYA</b><br><i>Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU, Dr. Elsevər İBADOV, Sənan HÜSEYNZADƏ</i> .....                                   | 297        |
| <b>AZƏRBAYCANDA UÇOT SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI</b><br><i>i.ü.f.d., dos. ABDULLAYEV Loğman İmran oğlu, QULUZADƏ Çınarə Əlibəy qızı</i> .....     | 299        |
| <b>ÖLKƏMİZDƏ OLAN MALİYYƏ VƏ BANK SİSTEMİ VƏ ONUN İNKİŞAFI</b><br><i>dos. Təhminə Tahir qızı ƏLİYEVƏ</i> .....  | 302        |
| <b>FİSKAL SİYASƏT VƏ İQTİSADİ ARTIM. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNDƏ OPTİMALLIQ PRİNSİPLƏRİ</b><br><i>i.ü.f.d, ABBASOV Ceyhun Abbas</i> .....                                  | 305        |
| <b>THE ROLE AND SHARE OF MONEY TRANSFERS FROM RUSSIAN FEDERATION TO AZERBAIJAN</b><br><i>Rafiqə ALIYEVA Şahin</i> .....   | 309        |
| <b>SECTION IV. INTERNATIONAL RELATIONS</b> .....  | <b>313</b> |
| <b>REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK KONTEKSTİNDƏ RUSIYA<br/>FEDERASIYASININ QAFQAZ STRATEGİYASI</b><br><i>t.ü.f.d. Samir Fikrət oğlu QULIYEV</i> .....                      | 314        |

|   |     |
|---|-----|
| <b>ABŞ-IN QARA DƏNİZ STRATEGİYASI</b><br><i>ABDUYEVA Leyla Vidadi</i> .....   | 319 |
| <b>AK PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE-RUSİYA İLİŞKİLERİ:<br/>BÖLGESEL ÇATIŞMA İÇİNDE İŞBİRLİĞİ ARAYIŞI</b><br><i>KARİMOV Asad oğlu Namig</i> .....   | 322 |
| <b>ÇİNDƏ ETNİK VƏ DİNİ MÜNAQIŞƏLƏR: SİNTSZYAN-UYĞUR VƏ TİBET</b><br><i>Qüdrət Nüsrət oğlu QULUYEV</i> .....   | 326 |
| <b>1918-1920-CI İLLƏRDƏ QAFQAZDA REGIONAL İNTEQRASIYA CƏHDLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ</b><br><i>İlhamə Nadir qızı NOVRUZLU</i> .....  | 330 |
| <b>BEYNƏLXALQ İCTİMAİYYƏTİN ETNİK MÜNAQIŞƏLƏRİN<br/>TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ MÜMKÜN YANAŞMALARI</b><br><i>MƏMMƏDOVA İlahə Vahid qızı</i> .....   | 333 |
| <b>BEYNƏLXALQ TERRORİZMİN YAYILMASINDA ÖLKƏLƏRİN ROLU</b><br><i>Aygül Azər qızı SƏMƏDLİ</i> .....   | 337 |
| <b>AVROPADA MULTİKULTURAL CƏMİYYƏTİN MƏNBƏLƏRİ<br/>VƏ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ İNDEKSI</b><br><i>ORUCOVA Tərlan Əhməd qızı</i> .....   | 340 |
| <b>ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ – НОВЫЙ<br/>ФАКТОР МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ</b><br><i>к.э.н., доц. НАЗЕРАЛИЕВ Садик Биньямин оглы</i> .....  | 344 |
| <b>ERMƏNİ TERROR TƏŞKİLATLARININ BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRİ</b><br><i>Günəl Siyab qızı MİRZƏYEVA</i> .....  | 347 |
| <b>AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNDƏ (MƏCLİSİ-MƏBUSAN) SEÇKİ PROSESİ</b><br><i>Nurlanə Əlirza qızı MƏLİKLİ</i> .....   | 351 |
| <b>POLITICAL TENDENCIES IN GOVERNANCE OF CENTRAL ASIAN STATES</b><br><i>İnci ABDULƏZİZOVA</i> .....   | 355 |
| <b>QLOBALLAŞMA PROSESİNDƏ DÖVLƏTİN DƏYİŞƏN ROLU</b><br><i>i.ü.f.d. HEYDƏROV Xanlar Bəylər oğlu</i> .....  | 360 |
| <b>ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ ИСЛАМСКОГО ФАКТОРА НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ ИНТЕГРАЦИЮ<br/>МУСУЛЬМАНСКОГО МЕНЬШИНСТВА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ</b><br><i>к.п.н., доц. Зия САМЕДЛИ</i> .....                                | 363 |
| <b>DEFINING TERRORISM</b><br><i>Said A. BAGHIROV, Lecturer,, Yasar A. AHMADOV, Lecturer,</i> .....  | 367 |
| <b>ГЛОБАЛЬНАЯ НЕСТАБИЛЬНОСТЬ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ<br/>НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКУЮ ПОЛИТИКУ РОССИИ И ТУРЦИИ</b><br><i>Ирина Владимировна ЗЕЛЕНЕВА</i> .....  | 371 |
| <b>DIVIDEND PAYMENTS AND THE INFLUENCE OF DETERMINANT FACTORS:<br/>A STUDY ON BORSA ISTANBUL</b><br><i>Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Ensar AĞIRMAN, Araş. Gör. Dr. Muhammet ÖZCAN</i> ..... | 375 |
| <b>BOARD CHARACTERISTICS AND FIRM PERFORMANCE: A STUDY ON BIST</b><br><i>Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Ensar AĞIRMAN, Araş. Gör. Dr. Muhammet ÖZCAN</i> .....                               | 379 |



*With the Joint Organization by the Ministry of Education Azerbaijan Republic and Baku Engineering University*

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:  
**PROBLEMS AND PERSPECTIVES**  
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
Baku Engineering University, 26-27 October 2018, Baku, AZERBAIJAN

# PROCEEDINGS

---

## SECTIONS

---

*International Economy*

---

*Bussiness Administration*

---

*Finance and Accounting*

---

*International Relations*

---







*With the Joint Organization by the Ministry of Education Azerbaijan Republic and Baku Engineering University*

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:  
**PROBLEMS AND PERSPECTIVES**  
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
Baku Engineering University, 26-27 October 2018, Baku, AZERBAIJAN

# PROCEEDINGS

---

## SECTION I

---

### *International Economy*

---

# BİLİK İQTİSADİYYATININ GÖSTƏRİCİLƏRİ

**i.ü.f.d.Altay Hüseyn oğlu İsmayilov**  
*Beynəlxalq İqtisadiyyat(ingilis dilli) kafedrası - UNEC*  
*altay.ismayilov@unec.edu.az*

## XÜLASƏ

Klassik yanaşmada zənginliyin mənbəyi kimi qəbul edilən əmək, torpaq, kapital kimi ənənəvi amillərin yerini günümüzdə bilik tutur. Bilik istehsal prosesinə nüfus etdikcə əlavə iqtisadi dəyər yaradır və bu dəyər getdikcə artan istiqamətdə davam edir. Ona görə də müasir dünyada sosial-iqtisadi inkişafın yeni istiqaməti bilik əsaslı iqtisadiyyatdır. Bilik iqtisadiyyatı iqtisadi fəaliyyətlərin biliyə əsaslanaraq həyata keçirildiyi struktur deməkdir. Burada biliyin əldə edilməsi, emalı və konvertasiyası ilə onun paylanması əhatə edilir. Yəni bilik iqtisadiyyatı biliyin yaradılması ilə birlikdə onun səmərəli istifadəsi və yayılmasına əsaslanan bir sistemdir. Sistemin təməlini formalaşdırın əsas ünsür bilik olduğu kimi, rəqabət mühitinin fundamental amili də bilikdir. Beləliklə müasir yanaşmalarda bilik iqtisadi resurs olaraq istehsal amili kimi qəbul edilməklə iqtisadi inkişafın əsas mənbəyi halına gəlmişdir.

**Açar sözlər:** Bilik iqtisadiyyatı, bilik iqtisadiyyatı indeksi, bilik iqtisadiyyatının sütunları.

## INDICATORS OF SCIENCE ECONOMY

### ABSTRACT

Nowadays traditional factors such as labor, land, capital, which are regarded as the source of wealth in the classical approach, replaced by knowledge. Knowledge creates additional economic value as a result of the production process and this value is gradually increasing. Therefore, in the modern world, the new direction of socio-economic development is knowledge-based economy. Knowledge Economy means the structure where economic activities are based on knowledge. Here, the acquisition, processing, and conversion of knowledge are covered. In other words, the knowledge economy is a system based on its effective utilization and dissemination. As well as the main element of knowledge that shapes the system, the fundamental factor of the competitive environment is knowledge. Thus, in modern approaches, knowledge has become the main source of economic development by adopting the economic factor as a production factor.

**Key words:** Knowledge Economy, Knowledge Economy Index, The Pillars of Knowledge Economy

## Giriş

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin düzgün bir planlama ilə insan kapitalına, institusional sistemin effektivliyinin artırılmasına, uyğun kommunikasiya texnologiyalarına, innovativ və sağlam rəqabətə əsaslanan sahibkarlıq mühitinin formalaşmasına investisiya etməklə qlobal dünyadakı "bilik inqilabından" faydalanmaqları mümkündür. Finlandiya, Cənubi Koreya, Yeni Zelandiya, İrlandiya, Malaziya, Sinqapur, son illərdə Çin və Hindistan kimi ölkələrdəki sürətli inkişaf buna nümunə olaraq göstərilə bilər. Dünya Bankının "İnkişaf üçün Bilik Programı" (Knowledge for Development-K4D) əlaqədar ölkələrin qlobal bilik iqtisadiyyatında digər ölkələrlə rəqabət qabiliyyətini müqayisəli olaraq qiymətləndirməyə imkan verir. Program ölkələrin bilik iqtisadiyyatına keçiddə əsas alabiləcəkləri "dörd sütünlü çərçivə" (four-pillar framework) təqdim edir.

Bir ölkədə bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının ilk addımı ölkənin özü ilə birlikdə mövcud və potensial rəqiblərin güclü və zəif tərəflərinin başa düşülməsidir. Bu addımdan sonra hədəflər müəyyənləşdirilməli, ona uyğun siyasət formalaşdırılıb investisiya edilməlidir. "Dörd sütünlü çərçivə"yə görə bilik iqtisadiyyatının fundamental əsasları 4 göstərici üzərinə bina edilmişdir. Bunlar: iqtisadi və institusional rejim, təhsil və ixtisaslı kadr potensialı, informasiya-kommunikasiya infrastrukturunu və innovasiya sistemidir.

## Bilik İqtisadiyyatının Göstəriciləri

Bu 4 əsasə görə formalaşdırılan "Biliyin Qiymətləndirilməsi Metodologiyası" (Knowledge Assessment Methodology-KAM) isə illər üzrə dəyişməklə, ümumilikdə 83 adda müxtəlif struktur və keyfiyyət dəyişənlərinə görə ölkələrin bilik iqtisadiyyatı baxımından nisbi performanslarını müqayisə etmək imkanı verir. Bundan əlavə qeyd edilən metodologiya ilə seçilmiş xüsusi göstəricilərə görə hazırlanan ölkə hesabatı və ölkələrarası müqayisə də təmin edilə bilər. Biliyin qiymətləndirilməsi metodologiyasından istifadənin asanlıq, şəffaflıq və əlyətənliyi onun dövlət rəsmiləri, siyasətçilər, tədqiqatçılar, vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri və özəl sektor tərəfindən geniş şəkildə istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır.

Ölkələrin və ya regionların bilik iqtisadiyyatına ümumi hazırlıq səviyyəsinin ölçülməsində ən çox istifadə edilən göstərici "Bilik İqtisadiyyatı İndeksi"dir (Knowledge Economy Index-KEI). Bu indeks hər bir ölkənin fəaliyyət səviyyəsini yuxarıda qeyd edilən dörd sütünlü çərçivəyə müvafiq olaraq 12 indikator üzərindən qiymətləndirir.

| <i>Bilik İqtisadiyyatının əsas göstəriciləri</i>    |  |
|---|--|
| Bilik İqtisadiyyatının<br>"4 sütünü"                | Nəzərə alınan indikatorlar   |
| <b>İqtisadi və İnstitusional Rejim</b>              | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Tarif və qeyri-tarif məhdudiyətləri</li> <li>• İdarəetmə keyfiyyəti</li> <li>• Hüququn üstünlüyü</li> </ul>   |
| <b>Təhsil və ixtisaslı kadr potensialı</b>          | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Oxuma-yazma dərəcəsi</li> <li>• Orta təhsilli olanların faizi</li> <li>• Ali təhsil alanların faizi</li> </ul>  |
| <b>İnformasiya – kommunikasiya infrastrukturunu</b> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən telefon sayı</li> <li>• Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən komputer sayı</li> <li>• Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayı</li> </ul>                                |
| <b>İnnovasiya sistemi</b>                           | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Adambaşına düşən royalti ödənişləri və gəlirləri</li> <li>• Texniki sahədə dərc olunan jurnal məqalələrinin sayı (hər milyon nəfərə düşən)</li> <li>• Alınan beynəlxalq patentlərin sayı (hər milyon nəfərə düşən)</li> </ul> |

*Mənbə: Dünya Bankı*

Bilik iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün iqtisadi və institusional rejim elə qurulmalıdır ki, mövcud olan ilə yeni yaradılan biliyin effektiv istifadəsinə və sahibkarlıq fəaliyyətlərinin stimullaşdırılmasına gətirib çıxarsın. Bunun üçün isə bu sahədə həm tarif və qeyri-tarif məhdudiyətlərinin minimallaşdırılması, həm də ümumi idarəetmə keyfiyyətinin artırılması və hüququn üstünlüyü prinsipinin hamı tərəfindən qəbul edildiyi bir cəmiyyət formalaşmalıdır.

Bilik iqtisadiyyatının təhsil sütunu biliyin yaradılması, istifadə olunması və yayılması üçün ehtiyac duyulan bilik və bacarıqların təmin olunması prosesini özündə əks etdirir. Güclü informasiya – kommunikasiya infrastrukturunun qurulması isə bilik iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün informasiyanın emal edilməsi və yayılması baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki, bilik iqtisadiyyatı və yeniliklərin tətbiqi birbaşa informasiyaya, onun emalına və yayılmasına, daha dəqiq desək tətbiqinə əsaslanır. Bu baxımdan, güclü informasiya – kommunikasiya infrastrukturunu daha aktiv innovasiya sisteminin qurulması, bazarın ehtiyaclarının müəyyənləşdirilərək yeni texnologiyaların yaradılması və tətbiqinin stimullaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Qurulacaq innovasiya sistemi özündə iş dünyası, tədqiqat mərkəzləri, universitetləri və s. birləşdirir. Bu çərçivədə, qeyd edilməlidir ki, bilik əsaslı iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün ilkin olaraq uyğun mühitin yaradılmasına ehtiyac vardır.

#### ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1- BAYDAR, Burcu, "Bilgi Ekonomisi ve Türkiye", International Conference on Eurasian Economies Proceedings, Skopye, 2014
- 2- DAVID, P., FORAY, D., 2002. "Economic Fundamentals of the Knowledge Society", Policy Futures in Education, Volume 1, Number 1, 2003
- 3- KAVAK, Çiğdem, "Bilgi Ekonomisinde İnovasyon Kavramı ve Temel Göstergeleri", Akademik Bilişim'09 - XI. Akademik Bilişim Konferans materialları, Şanlıurfa, 2009
- 4- OECD, "The Knowledge-based Economy", Head of Publications Service of OECD, Paris, 1996.
- 5- REDDI, U.R.V., RÜSTƏMOV, A., SEYİDZADƏ, E., SADIQLI, A., "İnkişaf üçün İKT-nin Tətbiqi", Qafqaz Universiteti nəşri, Bakı, 2015
- 6- YUMUŞAK, İbrahim G., Bilgi Ekonomisinin bir Unsuru Olarak Yenilik Ekonomisi ve Türkiye Üzerine bir Değerlendirme, Siirt Üniversitesi İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi İqtisadi Yenilik Jurnalı, Cilt: 1, Sayı: 2, Yanvar, 2014
- 7- WORLD BANK INSTITUTE, "K4D Knowledge for Development, The World Bank, Vaşinqton, 2007

## BAZEL II STANDARTLARI VƏ POTENSIAL TƏSİRLƏRİN TƏHLİLİ

**C.G. ƏSGƏRZADƏ**

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*  
asgarzade@live.de

**Q.G. ƏSGƏRZADƏ**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*  
g.asgarzade@gmail.com

### XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə ölkə banklarında risklərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün mövcud prudensial tələblərin mərhələli şəkildə Bazel Komitəsinin müəyyən etdiyi tənzimləmə prinsiplərinə uyğunlaşdırılması strateji hədəflər sırasında prioritet olaraq müəyyən edilmişdir. Strateji Yol Xəritəsində mərhələli şəkildə Bazel II və Bazel III standartlarına keçilməsi nəzərdə tutulub. Qlobal maliyyə bazarlarının sürətli inkişafı, müəyyən tezliklə baş verən böhranlar ölkənin iqtisadiyyat və maliyyə sektorunun dünya bazarı ilə güclənən inteqrasiyası şəraitində ölkənin bank sektorunda risklərin idarəedilməsini beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasını zəruri etmişdir.

Bu məqalə ölkədə Bazel standartlarına keçidin ilk mərhələsi olan Bazel II standartını təhlil edir və bu standartlara keçidin gətirəcəyi dəyişiklikləri və potensial təsiri analiz edir.

**Açar sözlər:** Bazel II, Bazel III, kapital tələbi, strateji yol xəritəsi, risk menecment

### BASEL II STANDARDS AND ANALYSIS OF POTENTIAL IMPACTS

#### Abstract

The Strategic Road Map for the Development of the Financial Services in the Republic of Azerbaijan approved by the presidential decree on December 6, 2016, sets out gradual adaptation of the current prudential requirements to the regulation principles of the Basel Committee as one of the priorities in the list of strategic targets in order to improve the risk management in the commercial banks of the country. It is planned gradually shift to the Basel II and Basel III standards in the near future. The rapid development of the global financial market and occurring financial crisis in the condition of increasing integration of the country's economy and financial sector to the global market necessitates to improve the risk management in the banking sector of the country to the international standards.

This article reviews Basel II, the first phase in the transition of the country to the Basel standards, and analyzes the changes and potential impacts of the transition to this standard.

**Key words:** Basel II, Basel III, capital requirement, strategic roadmap, risk management

### Giriş

Bank sistemi qlobal iqtisadiyyatda likvidlik təminatçısı və ödəniş platformu kimi ciddi rol oynayır. Bu funksiyaları yerinə yetirmək və iqtisadi böhranların öhdəsindən gəlmək üçün bank sisteminin lazımi resurslara çıxışı olmalıdır. Bu baxımdan banklar üçün qayda və qanunlarda təhlükəsiz limitlərinin müəyyən edilməsi mütəxəssislər, səlahiyyətli orqanlar və bazar nəzarətçiləri üçün prioritet olmuşdur.

Dünya iqtisadiyyatında 10 il əvvəl başlamış son maliyyə böhranı beynəlxalq maliyyə sistemində ciddi pozuntulara yol açdı. Qlobal maliyyə bazarında tənzimləyici alətlərin yumşaldılması böhranın amplitudasını daha da gücləndirdi. Ehtiyat dərəcələrinin aşağı salınması, kapital adekvatlığının yumşaldılması, bank səhmdarlarının kapitalı artırmaqda istəksizliyi və hibrid (borc/sərmayə) məhsulların kapital kimi təsnifləşdirilməsi, "kölgə banklar"ın (fondların, maliyyə xidmətləri provayderləri - maliyyə bazarından öhdəliklər cəlb edən lakin dövlət tərəfindən qarantiyalar verilməyən) meydana çıxması, maliyyə nəzarət orqanları tərəfindən erkən müdaxilə sistemlərinin olmaması böhranın daha da dərinləşməsinə gətirib çıxardı [Cannata et al., 2011]. Qeyd edilən hallar banklara itkilərlə üzləşəndə lazımi resursları təmin etməyə imkan vermədi. 2008-ci ilin birinci yarımili ərzində 10 qlobal maliyyə institutu üzrə kumulativ olaraq 490 milyard dollar itki qeydə alınmışdı. 2008-ci ildə Lehman Qardaşlarının iflası böhranın daha da dərinləşməsinə rəvac verdi və beynəlxalq banklarası bazarın çökməsi ilə maliyyə institutları kütləvi olaraq monetar bazardan geri çəkildilər.

Bir çox mütəxəssislər hesab edir ki, Bazel II standartlarının/prinsiplərinin tam tətbiqinin gecikdirilməsi, prudensial və mühasibatlıq qaydaları arasında korrelyasiyanın olmaması böhranı daha da alovlandırdı [Ranjit, 2009].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi ölkə banklarında risklərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün mövcud prudensial tələblərin mərhələli şəkildə Bazel Komitəsinin müəyyən etdiyi tənzimləmə prinsiplərinə uyğunlaşdırılması strateji hədəflər sırasında prioritet olaraq müəyyən edilmişdir. Strateji Yol Xəritəsində mərhələli şəkildə Bazel II və Bazel III standartlarına keçilməsi nəzərdə tutulub. Qlobal maliyyə bazarlarının sürətli inkişafı, müəyyən tezliklə baş verən böhranlar ölkənin iqtisadiyyat və maliyyə sektorunun dünya bazarı ilə güclənən inteqrasiyası şəraitində ölkənin bank sektorunda risklərin idarəedilməsini beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasını zəruri etmişdir.

Bu məqalə ölkədə Bazel standartlarına keçidin ilk mərhələsi olan Bazel Bazel II-ni təhlil edir və bu standartlara keçidin gətirəcəyi dəyişiklikləri və potensial təsiri analiz edir.

### **Bazel – global bank sistemində inqilabi standartlar**

Bazel I prinsipləri 1988-ci ildə Bazel Komitəsi tərəfindən irəli sürülmüşdür və 1992-ci ildən başlayaraq banklar tərəfindən tətbiq edilir. Prinsiplərin formalaşması 1987-ci ildə Bazel Komitəsi tərəfindən beynəlxalq bankların kapital adekvatlığının ölçülməsi metodlarının eyniləşdirməsi və kapital adekvatlığı standartlarının yaradılması üçün irəli sürülən sənədlə başlanmışdır. Bu sənədin ortaya çıxma səbəbi artan kredit riskləri ilə əlaqədar bankların kapital əmsallarının pisləşməsi ilə bağlı olmuşdur.

Bazel I prinsipləri kapital adekvatlığının ölçülməsində yalnız kredit risklərini nəzərə alır. Bazel I bankların aktivlərinin müxtəlif risk qruplarında ölçərək (0%, 20%, 50% və 100%) birinci və ikinci dərəcəli (Tier I və Tier II) kapital üçün minimum adekvatlıq tələbləri müəyyən edir (risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərin minimum 8%-i).

Bazel I prinsipləri dövrünə görə inqilabi və mürəkkəb olsa da, maliyyə bazarının sürətli inkişafı ilə qeyd edilən çərçivə yetərsiz qaldı və yeni kapital adekvatlığı çərçivəsinə zərurət yarandı. 2004-cü ildə bank sektorunun və biznesmenlərlə müzakirələrdən sonra Bazel II prinsipləri dərc edildi. 2005-ci ildə çərçivəyə bazar risklərini əlavə edildikdən sonra 2006-cı ilin iyun ayında Bazel II-nin tam versiyası dərc edildi.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının stabilliyini və sağlamlığının təmin edilməsinə yönələn Bazel II 3 sütun üzərinə qurulub: minimum kapital tələbi (kredit riski, bazar riski və əməliyyat riskini nəzərə almaqla hesablanır), prudensial nəzarət prosesi (keyfiyyətə yanaşması (qualitative approach)) və bazar intizamı (səhmdarlar, potensial risklər və kapital adekvatlığı ilə bağlı məlumatların detallı açıqlanması).

Bazel II-nin banklarda risklərin idarə edilməsi sahəsinə gətirdiyi yeniliklər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Əməliyyat riski ilə əlaqədar kapital tələbləri (daxili faktorlarla (prosedurlar, əməkdaşlar, dələduzluq və s.) və ya xarici faktorlarla (iqtisadi mühit) əlaqədar itkilər));
- 2) Kapital tələbinin qiymətləndirilməsi üçün fərqli metodlar. Bankın kredit və əməliyyat riskindən asılı olan 3 metod tövsiyyə edilir. Banklar ehtiyaclarından, qabliyyətlərindən, resurslarından asılı olaraq bu metodlardan birini seçə bilərlər.
- 3) Kapitalın ölçülməsi, kapital adekvatlığı, bazar intizamı və nəzarət proseslərin arasında güclü əlaqənin yaradılması.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa Bazel II özündən əvvəl tətbiq olunan Bazel I-in əsas elementlərini saxlayır. Növbəti hissədə yuxarıda adı çəkilən yeniliklər bir qədər təfəssilə təhlil ediləcək.

### **Basel II və onun sütunları**

Məqalənin bu bölməsində Bazel II-nin əsasında dayanan 3 sütun daha da dərindən təhlil ediləcək.

#### **Sütun I– minimum kapital tələbi**

Bankın investisiya etməli olduğu minimum kapital səviyyəsi minimal olaraq risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərin 8%-i təşkil etməlidir.

$$\text{Minimum kapital tələbi} = 8\% \times \text{risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər (RÖA)}$$

RÖA-nın hesablanması əsas risk komponentləri kredit riski, bazar riski və əməliyyat riskidir. Aktivlər bu risk komponentləri üzrə ölçülür və cəm RÖA-nı təşkil edir. *Kredit riski* borcalanın maliyyə çətinlikləri səbəbindən götürdüyü kredit geri qaytar bilməməsi halında yaranır. *Bazar riski* isə bazar amillərindən asılı olaraq maliyyə aktivinin dəyərinin dəyişməsindən yaranır. Bazar riskinin hesablanması müxtəlif modellərdən (Riskə Məruz Dəyər modeli) istifadə etməklə gözlənilməz itkilərin ölçülməsini məqsədi daşıyır. *Əməliyyat riski* isə Bazəl Komitəsi tərəfindən qeyri-adekvat daxili proseslər, sistemlər və insanların fəaliyyəti nəticəsində və ya kənar hadisələrdən qaynaqlanan risklər kimi xarakterizə edilir. Başqa sözlə ifadə etsək, bank işçilərinin səhvləri və ya proseduralarda olan çatışmazlıqlar nəticəsindən maliyyə tranzaksiyalarının pozulması kimi hallar nəzərdə tutulur.

Hər bir risk kateqoriyasını qiymətləndirmək üçün Bazəl II çərçivəsi bir neçə seçim təklif edir [BİS, Bazəl II, 2006]:

- *Kredit riski üçün*: standartlaşdırılmış yanaşma, daxili reyting (İRB) və təkmil daxili reyting yanaşmaları (A-İRB);

- *Bazar riski üçün*: standartlaşdırılmış yanaşma və daxili Riskə Məruz Dəyər (VaR) yanaşmaları;

- *Əməliyyat riski üçün*: sadə indikatorlar yanaşması, standartlaşdırılmış yanaşma və təkmil ölçmə yanaşması (daxili proqnozlaşdırma).

#### **Kredit riski yanaşmaları:**

*Standartlaşdırılmış yanaşma (standardised approach)* – müxtəlif institutlara fərqli risk çəkiləri verilir (əsasən beynəlxalq reyting agentliklərinin göstəricilərindən istifadə edilir).

*Daxili reyting (İRB - internal rating approach) yanaşması* – banklar hər bir müştəri üzrə özlərinin müəyyən etdiyi defolt ehtimalından (probability of default (PD)) istifadə edirlər. Əlavə risk faktorlar – defolt halında itki (loss given default) və defolt halında təsir (Exposure at Default – EAD) nəzarət orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Banklar nəzarət orqanları tərəfindən verilən bu göstəricilərdən istifadə etməlidirlər.

*Təkmil daxili reyting yanaşmaları (A-İRB - advanced internal rating approach)* – risklər bankın daxilində ölçülür. Bu metoddan ən sərt tələblərə cavab vermək istəyən institutlar istifadə edir.

Banklar tərəfindən daha çox standartlaşdırılmış yanaşma tətbiq edilir, lakin adları çəkilən digər iki modelə keçən bankların sayında da artım müşahidə edilir.

#### **Bazar riski yanaşmaları**

Bazar riskini ölçmək üçün Bazəl komitəsi tərəfindən 1996-cı ildə Bazəl I-ə düzəliş olaraq irəli sürülən metodlar Bazəl II-də də qüvvədə saxlanılmışdır.

#### **Əməliyyat riski yanaşmaları**

*Sadə indikatorlar yanaşması* – sadə indikator (gəlirlər və s.) seçilir və nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilən əmsal tətbiq edilir.

*Standartlaşdırılmış yanaşma* – bankın fəaliyyəti bir neçə biznes seqmentinə bölünür, hər bir seqment üzrə sadə indikatorlar seçilir və nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilən əmsal tətbiq edilir.

*Təkmil ölçmə yanaşması* – daxili risk proqnozlaşdırma modelləri nəzarət orqanı ilə razılaşdırmaqla istifadə edilir.

### **İkinci sütun – prudensial nəzarət prosesi**

Bazəl II əsasən, bankın menecmenti bankın risk profilinə uyğun olaraq risklərin idarə edilməsi və kapitalın adekvat səviyyədə saxlanılmasına görə birbaşa məsuliyyət daşıyır. Eyni zamanda, nəzarət orqanları düzgün nəzarət mühiti yaratmalı və onun effektivliyinə nəzarət etməlidirlər (potensial natarazlığı tənzimləmək üçün zəruri kapital adekvatlığı səviyyəsi müəyyən edilməli və əlaqəli tədbirlər həyata keçirilməlidir). Bu kontekstdə Bazəl II bir neçə prinsip müəyyən edir:

- 1) Hər bir bank kapital səviyyəsinin ölçülməsi üçün risk profillərinə müvafiq olan daxili proses və prosedurlara malik olmalı və meydana çıxacaq gözlənilməz halların idarə edilməsi üçün strategiyaya malik olmalıdırlar;

- 2) Nəzarət orqanları qeyd edilən daxili prosedur və prosesləri, eləcə də bankın komplayens və monitoring sahəsindəki resurslarını qiymətləndirməlidirlər;

- 3) Nəzarət orqanı bütün banklarda minimum kapital səviyyəsində əməl edildiyini monitoring etməlidirlər. Bu baxımdan bütün sistem üzrə, ayrı-ayrı kateqoriyalar üzrə və s. minimum kapital səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir;

4) Nəzarət orqanları kapitalın səviyyəsində neqativ trend müşahidə edilən kimi erkən müdaxilə etməli və bankdan lazımi tədbirlər görməyi tələb etməlidirlər.

#### **Üçüncü sütun – bazar intizamı**

Optimal bazar intizamının təmin edilməsi üçün Bazel II bankın fəaliyyəti ilə bağlı müəyyən tezlikdə ictimaiyyətə açıqlanmalı hesabatlılıq tələbləri müəyyən edir. Qeyd edilən hesabatlılıq tələbləri bankın cari və potensial müştərilərinə bankın riskləri və fəaliyyəti barədə etibarlı məlumat vermək məqsədi daşıyır.

Bazel II-nin tam tətbiq edilməsi üçün hər üç sütun tətbiq olunmalıdır. Minimum tələb isə minimum birinci sütunun tətbiqidir.

Hüquqi cəhətdən Bazel II beynəlxalq banklar üçün tövsiyyə xarakteri daşıyır və prinsiplərə əməl edilməməsi rəsmi olaraq sanksiyalaşdırıla bilməz.

Bu məqalənin məqsədi olmasa da qeyd edilməlidir ki, 2008-ci il Qlobal Maliyyə Böhranı bankların kapitallarının keyfiyyət və kəmiyyətinin yetərli olmadığını göstərdi. 2010-cu ildə təqdim edilən Bazel III prinsipləri əhəmiyyətli dəyişikliklər gətirdi:

- 1) Minimum kapital səviyyəsi artırıldı;
- 2) Kapitalın potensial itkilərə dayanıqlılığını təmin etmək üçün keyfiyyətinin artırılması tələbi müəyyən edildi;
- 3) (Qeyri-risk əsaslı) Leverage əmsalı müəyyən edildi;
- 4) Likvidlik örtülmə əmsalı müəyyən edildi (Liquidity Coverage Ratio);
- 5) Xalis stabil maliyyələşdirmə əmsalı müəyyən edildi (Net Stable Funding ratio).

#### **Bazel II-nin potensial təsirləri**

Bazel II prinsiplərinin tətbiqi risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərinin məbləğinin artımına gətirməklə daha çox kapital tələbi yarada bilər. Bu da banklarda aktivlərinin həcmnin azalmasına və ya daha az riskli aktivlərə üstünlük verilməsilə nəticələnə bilər. Kapital artırılmasının bahalı və çətin olduğunu nəzərə alsaq, bu iki seçim qaçılmaz ola bilər. Bazel II prinsiplərinin tətbiqi məcmu kapital, kredit təklifi və iqtisadi aktivlik arasında birbaşa həlqə yaradır.

Digər tərəfdən həddən artıq tənzimlənmə mənfi təsirlər yarada bilər. Belə ki, nəticədə maliyyə vasitəçiliyinin dəyəri arta və bank sektorunun mənfəətliliyi aşağı düşə bilər. Eyni zamanda, sərt qaydalar bankları kreditləşməni daraltmağa məcbur edə bilər ki, bunun da sabitlik dövrlərində iqtisadi artıma təsiri neqativ olacaqdır. Daha çox kapital vəsaiti əldə etməyə məcbur olan banklar kreditləşmə marjasını artırmağa bilər. Digər tərəfdən sərt prudensial tənzimlənmə tələbləri iqtisadi və maliyyə böhranlarının bank sisteminin stabilliyinə təsiri minimallaşdırmaqda müsbət rol oynayacaqdır.

#### **Nəticə**

Bazel II standartının tətbiqinin ölkənin bank sektorunun stabilliyinə və dayanıqlılığına müsbət təsiri kifayət qədər açıqdır. Banklar üzrə məcmu kapital tələblərinin onların fəaliyyətlərinin risk dərəcəsi ilə əlaqələndirilməsi mövcud qaydaların təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli addımdır. Bazel II prinsipləri risklərin müəyyən edilməsi və ölçülməsinə daha təkmil və əsnək yanaşma qəbul edərək banklara risklərin idarə edilməsini daha effektiv həyata keçirməyə imkan verir. Xüsusilə banklar tərəfindən daxili reyting modellərinin kimi təkmil alətlərin tətbiq edilməsi kredit risklərini daha düzgün ölçməyə imkan verə və ölkəmizin bank sistemində risklərin idarəedilməsini növbəti mərhələyə yüksəldə bilər.

#### **ƏDƏBİYYAT SIYAHISI**

1. J.Atik, Basel II and Extrem Risk Analysis, WP, 2009
2. F.Cannata, M.Quagliariello, Basel III and Beyond, Publisher Risk Book, ISBN 978 1906348 60 1, UK, 2011
3. L.Ranjit, Why Basel II Failed and Why Basel III is Doomed, Working Paper, 2009
4. Ghanem, A., "The impact of Basel II on the banking strategies in the Middle East and North African (MENA) region", Journal of Banking Regulation, Macmillan Publishers Ltd. 1745-6452, 2016
5. T.Hartmann-Wendels, P.Grundke, W.Spörk, Basel II and the Effects on the Banking sector, Risk Management, 3-24, Springer
6. Basel Committee on Banking Supervision - Basel II: International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: A Revised Framework - Comprehensive Version, Jun 2006, <http://www.bis.org/publ/bcbs128.htm>
7. Basel Committee on Banking Supervision - An Explanatory Note on the Basel II IRB Risk Weight Functions, 2005, <http://www.bis.org/bcbs/irbriskweight.htm>
8. Basel Committee on Banking Supervision – Studiu de impact 5, 2006, <http://www.bis.org/bcbs/qis/qis5.htm>
9. Basel Committee on Banking Supervision, "Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems", Bank for International Settlements, 2011, <http://www.bis.org/publ/bcbs189.pdf>
10. Basel Committee on Banking Supervision - Status of Basel II adoption (as of end March 2012), [http://www.bis.org/publ/bcbs/b2prog\\_rep\\_table.htm](http://www.bis.org/publ/bcbs/b2prog_rep_table.htm)



# AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏLƏRİNDƏ ƏHALİ MƏŞĞULLUĞU, PERSPEKTİVLƏRİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ (Böyük Qafqaz timsalında)

**c.ü.f.d. Hacıyeva Afaq Zakir qızı**

*c.ü.f.d. Cəfərova Firuzə Mübariz qızı  
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti  
afaq.adiu@mail.ru; jafarova\_firuz@ail.ru*

## XÜLASƏ

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı aqrar sahədə həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatında böhran vəziyyətini nisbətən dayandırmışdır. Dövlətin aqrar investisiya siyasəti kənd təsərrüfatına maliyyə resurslarının axınının artırılmasına əlverişli şərait yaratmağa başlamışdır. Bu da regionda yeni iş yerlərinin açılmasına və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin qalxmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, aqrar-sənaye kompleksi respublika iqtisadiyyatının başqa sahələri ilə dialektik əlaqədə olan mürəkkəb bir orqanizmdir. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə, emal sənayesinin isə xammalla təmin olunmasında aqrar-sənaye kompleksi müstəsna rol oynayır. Bütün bunları nəzərə alaraq göstərilən ərəzidə əsasən əhalinin məşğulluq səviyyəsi və son illərdə açılmış yeni iş yerləri tədqiq olunmuşdur.

**Açar sözlər:** *Böyük Qafqaz, aqrar sektor, əhali məşğulluğu, əmək ehtiyatları, islahatlar.*

## EMPLOYMENT IN AGRICULTURE OF AZERBAIJAN, ITS PERSPECTIVES AND MANAGEMENT (on the example of Greater Caucasus)

### ABSTRACT

Reforms led in the agrarian sector of Azerbaijan, related to the transition to a market economy, have mitigated the crisis situation present in agriculture. Investment policy of the state in agrarian sector has facilitated the opportunities for increasing the flow of financing into this field. This has led to the creation of new jobs and the increase in employment rate in the region.

In general, the agro-industrial complex is a complicated organism, being in dialectical relations with other sectors of the economy of the republic. Agro-industrial complex plays an exceptional role in supplying the population with foodstuffs, as well as the processing industry with raw materials. Taking into account all the mentioned, the employment level and the new jobs created in recent years in the region have been studied.

**Keywords:** *Greater Caucasus, agrarian sector, employment, labor resources, reforms*

### Giriş

Azərbaycanın müstəqilliyi illərində istehsal obyektlərinin fəaliyyətində olan geriləmələr maddi istehsal sahələrində məşğul olanların sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda yeni xidmət sahələri yaranmış, əmək ehtiyatlarının təsərrüfat sahələrində yenidən bölünməsi prosesi getmişdir [5]. Buna səbəb, özəlləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox istehsal obyektlərinin şəxsi mülkiyyətə keçməsi və yeni kəndli-fermer təsərrüfat sahələrinin yaradılması olmuşdur. Nəticədə qeyri-neft sektorunda çalışanların xüsusi çəkisi artmışdır.

Ümumiyyətlə, son illər yüksək ixtisaslı kadrların iştirakı ilə istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanan əməkütumlu sahələrin təşkilinə xüsusi önəm verilir. Bu, ölkənin xarici bazardan asılılığının azalmasına, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, təsərrüfat sahələrində müasir və mütərəqqi texnologiyanın tətbiqinə, əhalinin sosial-mədəni həyat şəraitinin yaxşılaşmasına imkan yaradır.

Aparduğumuz tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı aqrar sahədə həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatında böhran vəziyyətinin dayandırılmasına və məhsul istehsalının artırılmasına əlverişli şərait yaratsa da, yeni yaradılmış mülkiyyət formalarının maliyyə imkanları məhdud olduğu üçün davamlı inkişafın təmin edilməsində müəyyən problemlər yaranır. Bununla yanaşı, aparılan araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyata yönəldilən məcmu investisiyaların (kapital qoyuluşlarının) strukturunda aqrar sahənin xüsusi çəkisi olduqca azdır. Bu da aqrar-sənaye komplekslərinin inkişafında Elmi-Texniki Tərəqqinin (ETT) ən yeni nəsiyyətlərindən istifadəni məhdudlaşdırır və xarici bazardan asılılıq yaradır. Problemin aradan qaldırılması üçün aqrar sahəyə həm daxili, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə dövlətin aqrar siyasəti ön plana çəkilməlidir. Yalnız bu zaman aqrar sahədə dövlətin strateji maraqlarının qorunması ilə milli ərzaq təhlükəsizliyinin təminatından danışmaq olar. Çünki investisiya qoyuluşu gələcəkdə məhsulun həcmi və iqtisadiyyatın strukturunu müəyyən edir.

Dövlətin aqrar investisiya siyasəti kənd təsərrüfatına maliyyə resurslarının axınının artırılmasına əlverişli şərait yaratmalı, bank sektoru ilə istehsalçıların inteqrasiya münasibətlərinin dərinləşməsinə özündə ehtiva etməlidir. Aqrar investisiya siyasətinin prioritetlərini şərtləndirən ən mühüm məqamlardan biri də kənd təsərrüfatında kooperasiya və inteqrasiya əlaqələrinin yeni istehsal münasibətlərinin xarakterinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsidir.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları arasında kooperasiya əlaqələrinin dərinləşməsi nəticədə etibarilə istehsalçı birliklərin, kredit ittifaqlarının, satış şəbəkələrinin yaradılması ilə müşayiət olunur ki, bu da son nəticədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kapital resurslarına olan tələbatının ödənilməsində daxili resursların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır [4].

Bütövlükdə, makroiqtisadi tənzimləmə tədbirləri sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olub, ümummilli maraqlar baxımından dayanıqlı inkişaf kontekstində qiymətləndirilir. Belə ki, makroiqtisadi tənzimlənmə ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə və idxaldan asılılığının azaldılmasına xidmət edir.

Aqrar-sənaye kompleksi respublika iqtisadiyyatının başqa sahələri ilə dialektik əlaqədə olan mürəkkəb bir orqanizmdir [6]. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə, emal sənayesinin isə xammalla təmin olunmasında aqrar-sənaye kompleksi müstəsna rol oynayır.

Aqrar islahatın məqsədi kimi aqrar bölməni böhran vəziyyətindən çıxarmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, onun vəzifələri kimi torpaq və əmlak üzərində mülkiyyət münasibətlərini formalaşdırmaq, bazar iqtisadiyyatına uyğun istehsal və infrastruktur sahələrində müxtəlif formalı təsərrüfatların yaradılması və inkişafı ilə istehsal münasibətlərinin dəyişdirilməsindən və təkmilləşdirilməsindən ibarət olub aqrar sahənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına, torpaqdan daha səmərəli istifadəyə xidmət edir [2].

Aqrar islahat təkə kənd təsərrüfatını deyil, eyni zamanda onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik digər sahələri də əhatə etməklə bütövlükdə aqrar bölmədə yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması; torpaq, meliorasiya və su təsərrüfatının islahatı; dövlət təminatı islahatını da özündə əks etdirir. Buraya dövlətin investisiya siyasətini və onun gələcəkdə yerli sahibkarlara göstərdiyi dəstəyi də qeyd etmək yerinə düşərdi.

Respublikamızda torpaqların meliorasiyası və irriqasiyası ilə bağlı məqsədyönlü proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi, bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və aqrar-sənaye kompleksində əhali məşğulluğunu stimullaşdırmaq üçün neft sektorundan əldə edilən gəlirin bir hissəsinin aqrar sektora cəlb edilməsi, bununla da kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasına olan tələbat qismən də olsa ödənilər, əsas fondların yerləşdirilməsinə vəsait qoyuluşu artar və nəticədə aqrar sahədə davamlı inkişafa nail olmaq olar. Bu problemin aradan qaldırılması üçün ilk növbədə aqrar sahədə investisiya qoyuluşunun mahiyyəti və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu öyrənilməli, onun zəruriliyi və spesifik xüsusiyyətləri tədqiq edilməli, dövlətin aqrar investisiya siyasətinin prioritet istiqamətləri müəyyən olunmaqla, müvafiq proqramların işlənilməsi və həyata keçirilməsi tələb olunurdu.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları” çərçivəsində kənd təsərrüfatının inkişafına investisiyaların cəlb olunması, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının artırılması, yeni təsərrüfat sahələrinin yaradılması, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması və s. məqsədlərlə, eləcə də regionlarda dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yeni aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çünki əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması ilə yanaşı, eyni zamanda aqrar-sənaye kompleksinin də inkişaf etdirilməsindən bilavasitə asılıdır.

Regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarından əldə edilən gəlir onun iqtisadiyyatında və əlverişli şəraitinin qurulmasında mühüm yer tutur. Kənd təsərrüfatında məhsul yığıcı səviyyəsinin aşağı düşməsi və emal müəssisələrinin xammalla təmin edilməsi müasir dövrümüzün əsas problemlərindən biridir. Bunun aradan qaldırılması üçün ilk növbədə aqrar islahatların sürətləndirilməsi, yeni aqrar sənaye komplekslərinin tikintisi və kənd təsərrüfatında maddi texniki bazanın gücləndirilməsi tələb olunur.

Hazırda respublikamızda həyata keçirilən dövlət proqramlarının əsas mahiyyəti regionlarda miqrasiyanın qarşısını almaq üçün yeni iş yerlərinin yaradılmasıdır. Regionlarda əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə ixtisaslaşdığını nəzərə alsaq, bu sahədə azad rəqabət mühitinin

formalaşmasına əlverişli şərait yaratmaqla emal müəssisələrinin sayını və onların istehsal etdikləri məhsulların çeşidinin artırılması tələb olunur.

Böyük Qafqaz regionunda aparılan iqtisadi və sosial islahatlar bazar münasibətlərinə uyğun yeni təsərrüfat formalarının yaradılmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə istehsalın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və əmək ehtiyatlarını işlə təmin etmək üçün yaşayış məntəqələrinin məskunlaşma sistemində baş verə biləcək dəyişikliklər öyrənilməlidir. Çünki yeni yaradılan mülkiyyət formaları əhali məskunlaşmasına, demografik proseslərə, əmək ehtiyatlarına və s. bilavasitə təsir edir. Lakin hazırkı mərhələdə onlar əmək qabiliyyətli əhalini tam şəkildə işlə təmin etmək iqtidarında deyillər.

Böyük Qafqaz regionunda təsərrüfat sahələrinin intensiv surətdə inkişaf etdirilməsi yerli əhalinin həyat tərzində müəyyən dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, ənənəvi təsərrüfat sahələri ilə yanaşı, regionda müasir texnologiya əsasında işləyən yeni aqrar-istehsal sahələri yaradılmışdır. Bu amil regionda yeni təsərrüfat sahələrinin və aqrar-sənaye müəssisələrinin yaranmasına səbəb olmuş, yerli əhalinin isə işlə təminatına müsbət təsir göstərmişdir.

Cədvəl 1. Böyük Qafqaz regionunda dövlət proqramları çərçivəsində açılmış yeni iş yerləri, nəfər

|                                  | 2005  | 2010  | 2012  | 2014  | 2016  |
|----------------------------------|-------|-------|-------|-------|-------|
| <i>Yeni açılmış iş yerləri</i>   |       |       |       |       |       |
| <i>Abşeron</i>                   | 36447 | 19770 | 43888 | 49520 | 60153 |
| <i>Dağlıq Şirvan</i>             | 5514  | 3178  | 4419  | 5050  | 9298  |
| <i>Quba-Xaçmaz</i>               | 9145  | 5965  | 5376  | 6348  | 9542  |
| <i>Şəki-Zaqatala</i>             | 7876  | 3943  | 5545  | 6894  | 10576 |
| <i>Böyük Qafqaz:</i>             | 58982 | 32856 | 59228 | 67812 | 89569 |
| <i>onlardan daimi iş yerləri</i> |       |       |       |       |       |
| <i>Abşeron</i>                   | 30554 | 19432 | 43405 | 48884 | 58636 |
| <i>Dağlıq Şirvan</i>             | 3139  | 1418  | 2665  | 2850  | 6963  |
| <i>Quba-Xaçmaz</i>               | 5460  | 2472  | 3247  | 5162  | 8743  |
| <i>Şəki-Zaqatala</i>             | 5704  | 3086  | 4569  | 6121  | 8831  |
| <i>Böyük Qafqaz:</i>             | 44857 | 26408 | 53886 | 63017 | 83173 |

Mənbə: Azərbaycanın regionları, 2014. Bakı, 2015. ARDSK. s.52-59

2016-cı ildə respublikamızda dövlət proqramları çərçivəsində 196539 yeni iş yerləri açılmışdır ki, onun da 70,8%-i daimi iş yerləri olmuşdur. Tədqiqat apardığımız Böyük Qafqaz regionunda isə 89569 yeni iş yerləri açılmışdır ki, bu göstərici də respublika üzrə açılmış yeni iş yerlərinin 45,6 %-i deməkdir. Həmçinin tədqiqat regionunda 83173 daimi iş yerləri açılmışdır ki, bu da tədqiqat regionunda açılmış yeni iş yerlərinin 92,8%-ni təşkil edir [1].

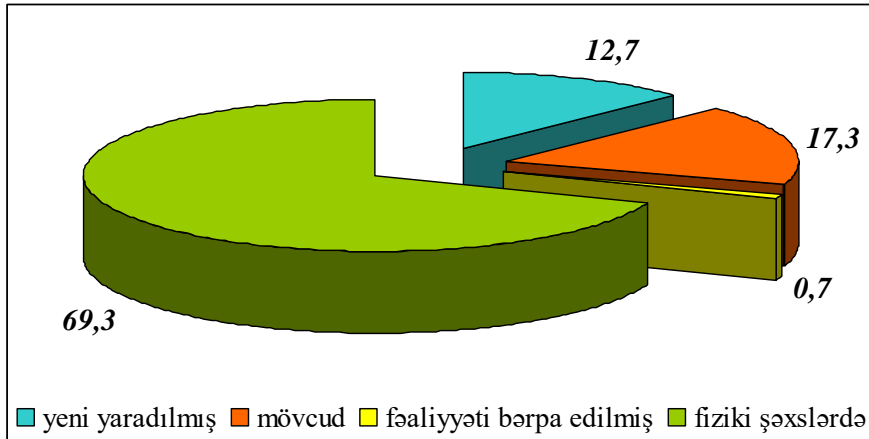
Dövlət proqramları çərçivəsində yaradılan yeni iş yerləri ölkənin regionları üzrə də qeyri-bərabər paylanır. Onların əsas hissəsi Abşeron, Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonlarının payına düşür. Bu iqtisadi-coğrafi rayonların birlikdə payı ümumi iş yerlərinin 54,4%, daimi iş yerlərinin isə 46,3%-i təşkil edir.

Böyük Qafqaz regionunda yeni açılmış iş yerlərinin əsas hissəsi, yəni 67,2%-i, daimi iş yerlərinin isə 70,5%-i Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun payına düşür. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda açılmış yeni və daimi iş yerlərinin müvafiq olaraq 81,5% və 81,3%-i Bakı şəhərində cəmlənmişdir. Böyük Qafqaz regionunun digər iqtisadi-coğrafi rayonlarda isə yeni açılmış və daimi iş yerlərinin 11,7% və 10,6%-i Şəki-Zaqatala, 10,7% və 10,5%-i Quba-Xaçmaz, 10,4% və 8,4%-i Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonlarının payına düşür.

Regionların hərtərəfli inkişafının təmin olunmasında, ölkə iqtisadiyyatının ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsində, iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sahibkarlığın yerlərdə tam bərqərar olmasında, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında və onun təcridən aradan qaldırılmasında son illər həyata keçirilən dövlət proqramları nəticəsində məşğulluq sahəsində olan bir sıra problemlər aradan qaldırılmış, yeni iş yerləri açılmışdır [7].

Apardığımız təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tədqiqat ərazisində əhali məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində daimi iş yerləri ilə təmin olunmuş işçi qüvvəsi əsas etibarilə fiziki şəxslər tərəfindən yaradılmış müəssisələrdə (69,3%) fəaliyyət göstərir. Yeni yaradılmış və mövcud müəssisələrdə daimi iş yerləri ilə təmin olunma müvafiq olaraq 12,7% və 17,3% olmuşdur.

Regionda daimi iş yerləri ilə daha az təmin olunma isə fəaliyyəti bərpa edilmiş müəssisələrin (0,7%) payına düşür (Şəkil 1).



Şəkil 1. Müəssisələrdə yeni yaradılmış daimi iş yerlərinin sayı, %-lə

Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, Böyük Qafqaz regionunda da kənd təsərrüfatı sahəsində əhalinin işlə təminatı bir qədər fərqlidir. Belə ki, tədqiqat regionunda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan müəssisələrdə 190 yeni iş yeri açılmışdır. Respublika üzrə bu göstərici 19,1% təşkil edir ki, onunda əsas hissəsi, yəni 63,7%-i tək cə Bakı şəhərinin payına düşür. Lakin kənd təsərrüfatının inkişafı əsas etibarilə bölgələrdə yaradılmalıdır ki, bu da yalnız emal müəssisələrini əhatə etməməlidir. Emal müəssisələri ilə yanaşı, kəndli və fermer-təsərrüfatları sahəsində çalışan işçilərin sayı artırılmalı, onlara ayrılan kreditlər artırılmalı və uzunmüddətli olmalıdır. Yalnız bu halda yeni yaradılan iş yerlərinin səmərəli fəaliyyətindən və gələcək perspektivlərindən danışmaq olar.

Hazırda Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunda 36, Dağlıq Şirvanda 20, Şəki-Zaqatalada isə 13 kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahələrdə yeni iş yerləri açılmışdır ki, bu da kənd təsərrüfatı regionları üçün olduqca aşağı göstəricidir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kənd təsərrüfatında çalışanların sayı digər təsərrüfat sahələrinə nisbətən üstün olsa da, yeni açılmış müəssisələrdə kənd təsərrüfatı təyinatlı iş yerlərinin sayı çox aşağıdır. Buna baxmayaraq aqrar sektorda həyata keçirilən islahatlar nəticəsində yaradılmış yeni iş yerləri kənd əhalisinin maddi rifahı və sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında xüsusi rol oynamışdır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın regionlar, 2015. ARDSK, Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2015, 834 s.
2. Abbasov T. Aqrar bazarda tələb və təklifin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Naxçıvan: Qeyrət, 2015, № 2, s. 175-180.
3. Budaqov B.Ə. Azərbaycanda regional inkişafın əsas coğrafi problemlərinə dair // Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. IX cild, Bakı: 2004, 15-19 s.
4. Cəfərova F.M. Böyük Qafqaz regionunda aqrar sənaye müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi yolları // Azərbaycan Regionlarının coğrafi problemləri elmi-praktik konfrans. Bakı: 2016, s. 126-128.
5. Eminov Z.N. Azərbaycanın əhalisi. Bakı: Çıraq, 2005, 560 s.
6. Həsənova A.S. Aqrar islahatlar və sosial-iqtisadi inkişaf. Bakı: Qanun, 2007, 128 s.
7. Məmmədov X.N. Azərbaycan Respublikasında məşğulluq sahəsində bəzi problemlər // Bakı Biznes Universitetinin "Audit" jurnalı, №2. Bakı: 2010, s. 73-77.

# POST -SOVYET PETROL İHRAÇ EDEN ÜLKELERDE PETROL FİYATLARININ DÖVÜZ KURU HAREKETLERİ ÜZERİNDE ETKİSİ

**Doç.Dr.Elçin Süleymanov**

*Bakü Mühendislik Universitesi*

*Azərbaycan*

*elsuleymanov@beu.edu.az*

**Prof.Dr.Cihan Bulut**

*Canada*

**Doç.Dr.Fahri Hasanov**

*King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Saudi Arabia*

## THE ROLE OF OIL PRICE IN EXCHANGE RATE MOVEMENTS: EVIDENCE FROM THE OIL-EXPORTING COUNTRIES OF THE FORMER SOVIET UNION ABSTRACT

Undoubtedly, oil price plays a great role in the macroeconomic performance of the oil-exporting developing countries. In this regard, exchange rate is one of the key macroeconomic indicators of these countries to investigate in the backdrop of oil price dynamics. The aim of our study is to examine the impact of the oil price on the exchange rate of oil-exporting countries of the former Soviet Union: Azerbaijan, Kazakhstan and Russia and to make policy suggestions based on the obtained findings. We apply co-integration and error correction method to the about two decades' data of the exchange rate, oil price, net foreign assets and Balassa-Samuelson effect of these selected countries. We try to answer the research questions of: (a) Is there a long-run relationship between the oil price and exchange rate; (b) Whether oil price dynamics influences the exchange rate fluctuations in the short-run; (c) What is the magnitude of speed of adjustment from the short-run fluctuations towards long-run equilibrium path. Our preliminary results show that oil price is one of the drives of exchange rate of movements in the countries, which is consistent with theoretical predictions and prior studies. Results of the study are helpful in understanding exchange rate movements in the selected countries and therefore, have useful policy implications especially for the recent period of oil price slowdown in world markets and exchange rates devaluations in the mentioned countries.

**Key word** exchange rate, oil price, oil-exporting countries of the former Soviet Union

## POST -SOVYET PETROL İHRAÇ EDEN ÜLKELERDE PETROL FİYATLARININ DÖVÜZ KURU HAREKETLERİ ÜZERİNDE ETKİSİ ÖZET

Şüphesiz, petrol fiyatı gelişmekte olan petrol ihracatçı ülkelerin makroekonomik performansında büyük rol oynamaktadır. Bu bağlamda, döviz kuru, petrol fiyat dinamikleri temelinde bu ülkelerin araştırması gereken temel makroekonomik göstergelerden biridir. Çalışmamızın amacı, petrol fiyatının eski Sovyetler Birliği'nin petrol ihrac eden ülkelerinin döviz kuru üzerindeki etkisini incelemektir: Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya ve elde edilen bulgulara dayanarak politika önerileri verilmiştir. Yirmi yıl boyunca, bu seçilmiş ülkelerin döviz kuru, petrol fiyatı, net yabancı varlıkları ve Balassa-Samuelson etkisine ilişkin yirmi yıllık verilere eş bütünleşme ve hata düzeltme yöntemini uygulanarak hesaplanılmıştır.. Araştırmada şu sorularına cevap vermeye çalışılmıştır: (a) Petrol fiyatı ile döviz kuru arasında uzun vadeli bir ilişki var mı? (b) Petrol fiyat dinamiğinin kısa vadede döviz kuru dalgalanmalarını etkileyip etkilemediği; (c) Kısa süreli dalgalanmalardan uzun dönemli denge yoluna doğru ayarlanma hızının büyüklüğü nedir? İlk sonuçlarımız, petrol fiyatının, ülkelerdeki teorik tahminler ve önceki çalışmalarla tutarlı olan döviz kuru hareketlerinin sürücülerinden biri olduğunu göstermektedir. Çalışmanın sonuçları, seçilen ülkelerdeki döviz kuru hareketlerinin anlaşılmasında yardımcı olmaktadır ve bu nedenle, özellikle son dönemde dünya piyasalarındaki petrol fiyatlarındaki yavaşlama ve söz konusu ülkelerdeki döviz kuru devalüasyonları açısından yararlı politika etkilerine sahiptir.

**Anahtar kelimeler.** Döviz kuru, Petrol Fiyatı, Post Sovyet Petrol İhrac Eden Ülkeler

### 1 Giriş

Post Sovyet petrol ihracatçısı ülkeler Rusya Kazakistan ve Azerbaycan SSCB nin dağılması sonrası kendine özgü ekonomik yapı oluşturmağa başlamışlardır. Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde diğer ittifak ülkelerinden farklı olarak bu üç ülke bir çok geçit süreci sıkıntısını petrol ihrac gelirleriyle rahatlıkla çözmüşlerdir. Özellikle Kazakistan ve Azerbaycan 70 yıl gelirlerinden mahrum kaldıkları doğal kaynak kazanclarını kendi ekonomileri için kullanmaya başlamıştır. Her üç ülke

özellikle 2000 sonrası artan petrol ihrac gelirlerinin bir kısmını gelecek nesiller için biriktirmeye ve diğer kısmıyla altyapı kalkınma ve sosyal yönlü bir çok problemi çözmeyle yanaşı kendi paralarının yabancı paralara kurunun korunmasına harcamışlardır. Petrol gelirleri bu ilkelerin makroekonomik performansı üzerinde belli bir etkiye sahiptir. Merkezi Bankaların döviz rezervinin hızla artması bu ülkelerin parasının sürekli değer kazanmasına getirib çıkarmıştır. Fakat bu rahatlama 2014 sonlarında dünya piyasasında petrol fiyatının hızlı düşüşünden sonra tehlikeye girmiştir. İki yıllık fiyat düşüşü sürecinde her üç ülke ilk başlarda kendi para birimini korumak için Merkezi Bank rezervlerini kullanmış ve bu sürecin bu rezervlerin yüzde 40 lara kadarlık erimeye götürdüğünü görülünce devalvasyonlara gidilmiştir. Literatürde Hollanda Hastalığı adlandırılan "Kaynak Laneti" her ülke için kaçınılmaz olmuştur. Her üç ülkenin de ihrac yapılarının büyük kısmının petrol ürünlerinin olmasının tehit olduğu ortaya çıkınca devalvasyon sonrası ihrac yapısının çeşitlendirilmesi politikalarına gidilmiştir. Bu çalışmanın amacı, reel döviz kuru reel petrol fiyatı etkisini araştırmaktır. Bu çalışmayı yaparak aşağıdaki araştırma soruya cevap aranmıştır. Petrol fiyatının reel döviz kurunun dengede olmasında herhangi bir rol oynar mı? Böylece, Hollandalı Hastalığı ve teorik çerçeveye dayalı ampirik çalışmalar, özellikle Cihan-Parvar ve Mohammadi (2008), Koranchelian yukarıda bahsedilen aşağıdaki (2005), Zalduendo (2006), Habib ve (2007) Kalamova, Oomes ve (2007) Kalcheva, Korhonen ve Juurikkala(2009) ve Hasanov (2010) reel döviz kuru reel petrol fiyatı etkisini analiz eden çalışmalarıdır. Araştırmaların çokunda petrol fiyatı ve reel döviz kuru arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu ortaya çıkarmışlardır. Çalışmada uygun teorik ve ampirik literatür gözden geçirilmiş metodoloji ve veri bölümü ekonometrik yöntem ve gerekli veriler tanımlanmıştır. Ülkelerin dış ticaret işlemlerinde mal ve hizmet değişimini sağlayacak döviz kurları arz ve talepteki gelişmelere göre farklı seviyelerde dengeye gelmektedir. Ancak ülkeler arasındaki enflasyon farklılığı, faiz farklılığı, gelir seviyesinin değişikliği ve devlet müdahaleleri gibi faktörler de döviz kurları üzerinde belirleyici olmaktadır (Madura, 1992). Nominal döviz kuru, hem ülkeler arasındaki sermaye hareketlerini, aynı zamanda ülkelerin dış ticaret hacmini belirleyen önemli bir fonksiyon taşımaktadır. Reel döviz kuru ise ülke ekonomisi ile ilgili daha gerçekçi ve anlamlı bir data ve bilgi içermektedir. Ülkelerin ekonomik değerlendirilmesi yapılarak sadece reel döviz kuru dikkate alınarak değerlendirme yapmak yeterli değildir. Bunun için aynı zamanda ülke ekonomisinin temel dinamikleri göz önünde bulundurularak reel döviz kurunun hesaplanması ve reel döviz kurunun denge düzeyinden ne kadar farklı olduğu da ölçülmelidir. Kurlar kısa dönemde beklentilere dayalı olarak değişmektedir. Diğer faktörler daha çok uzun dönemde etkili olmaktadır. Döviz kurunda gözlemlenen sapmaların orta ve uzun dönemde düşük oranlı ekonomik büyümeye yol açtığı ve sürekli olarak değer kazanan reel döviz kurunun mali krizlere neden olduğu konusunda literatürde genel bir kanı bulunmaktadır. Geleneksel denge döviz kuru modellerinin ilkinin bugünden yaklaşık doksan yıl önce formüle edilen satın alma gücü paritesi (purchasing power parity, PPP) oluşturmaktadır. PPP, esas olarak, her bir malın her bir ülkede aynı para birimi cinsinden tek bir fiyat üzerinden satılması esasına dayanmaktadır (Alper, 2010). Geleneksel modeller PPP ile yetinmemiş, son otuz beş yıla kadar geçen zaman sürecinde bu kapsamda bir çok model geliştirilmiştir. Bu modellerden biri ülkeler arasındaki verimlilik farklarını dikkate alan Balassa-Samuelson modeli, ticari olmayan emtia üreten sektöre nazaran ticari ürün üreten sektörün daha da verimli olması nedeniyle, PPP'den yapısal ve kalıcı sapmalar olabileceğini ileri sürmektedir. PPP'nin ardından uluslararası ekonominin ikinci temel yapı taşı sayılan kapsanmamış faiz oranı paritesi, nominal döviz kurundaki beklenen değişimin, nominal faiz oranlarının iki ülke arasındaki farkı kadar olması zarureti ifade etmektedir. Günümüzün modern ekonometrik yöntemleri de dahil olmakla kaydıyla, Balassa-Samuelson modeli haricindeki reel değişkenleri göz ardı eden modellerin geçerliliğine yönelik güçlü kanıtlar elde edilememiştir. Modern denge döviz kuru modelleri, temel tarazlık döviz kuru (fundamental equilibrium exchange rate) ve davranışsal denge döviz kuru (behavioural equilibrium exchange rate) modelleri olarak son otuz beş yıllık zaman diliminde önümüze çıkmaktadır. Orta dönemli bir model olan FEER modelinde, cari işlemler ile reel değişkenler arasındaki denge ilişkisi tahmin edilmekte ve döviz kuru dengesizliği reel döviz kuru ile cari işlemler hesabını dengeye ulaştırarak reel döviz kuru arasındaki fark yardımıyla elde edilmektedir. FEER modelinden farklı olarak uzun dönemli bir model olan BEER modelinde ise, reel değişkenler ile denge reel döviz kuru arasında yapısal ilişki tahmin edilmekte ve reel döviz kuru ile denge reel döviz kuru karşılaştırılarak döviz kuru dengesizliği hesaplanmaktadır (Alper, 2010). Kısa dönemdeki etkilerin yönünü tam olarak belirlemek zor olmaktadır. Uzun dönemde ise bu gelişmelerin

yönünü ve etkisini anlamak BEER z daha kolay olmaktadır. Mesela, uzun dönemde döviz kuru ulusal fiyat seviyesi ile aynı yönde artarken, kısa vade de bu ilişki bozularak sapmalar gösterebilmektedir. Bu etkiler nedeniyle ülke parasının değerinde oluşan hareketliliğin geçici mi, yoksa devamlı mı olduğunu belirlemek BEER yönteminde zor olmaktadır. Herhangi bir ülkenin belli bir dönemde dış ekonomik ve malî ilişkilerinin genel durumu ödemeler bilânçosu ile gözlemlenebilmektedir. Dış ekonomik ilişkiler kesiminde mal, hizmet ve sermaye hareketleri ele alınmaktadır. Mal ve hizmet hareketleri, genellikle ithalat, ihracat, görünmeyen kalemler, işçi döviz havaleleri ve navlun gibi değişkenlerle ilgilidir. Sermaye hareketleri ise, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, portföy yatırımları, krediler, bağış ve yardımlar ile diğer fon hareketlerinden oluşmaktadır. Dış ekonomik kesim, ekonominin uluslararası rekabet gücünün de yansıdığı kesimdir. Dış kesimin yapısı ve ilişkileri ekonominin dış dengesini oluşturmaktadır. Birçok gelişmekte olan ülkede uluslar arası sermaye akımları ve enflasyon farkları nedeniyle belirlenen döviz kurlarının nominal ve reel değerleri arasındaki ilişki iyice karmaşıklaşmıştır. Bu karmaşık ortamda genelde yerli paraların yabancı paralar karşısındaki değerleri fazlalaşarak ticari faaliyetleri olumsuz etkilemektedir. Bu olumsuzluğun giderilmesi için yerli paraların yabancı paralar karşısında devalüe edilmesi gerekmektedir. Golfajn ve Valdes gibi birçok araştırmacının yaptığı uygulamalı çalışmalarda da ücret ve fiyatlardaki yapışkanlık gibi nedenlerle aşırı değerlenmiş yerli paraların denge değeri için bu uyarlamayı hızlandıracak nominal devalüasyonlara gereksinim olmaktadır (Ghei, Hinkle, 1999). Üretimdeki artışla beraber ülkedeki maliyet avantajı ile de dış ticarete rekabetçi üstünlük sağlamaktır(Edwards,1998).Buna göre bir devalüasyonun gerçekleştirilmesi ve başarısı şu iki şarta bağlı bulunmaktadır. 1) Devalüasyon öncesi yerli para gerçekten reel olarak aşırı değerli ise yapılan devalüasyon mevcut kurları denge noktasına getirecektir. 2) Gerçekleştirilen devalüasyon diğer makro talep yönetim politikaları ile desteklenmelidir(Ghei, E. Hinkle, 1999). Özellikle 1992–93 Batı Avrupa, 1994–95 Latin Amerika ve 1997–98 Güneydoğu Asya gelişmeleri ile bu çabaların önemi iyice artmıştır.Çünkü küreselleşen dünyada ekonomik değerlerin belirleyicisi olan kurların ne olacağı belli değildir. Bu noktada devletin kurları korumak için kısa vadeli faiz oranlarını arttırması, nakit akışını bozarak genel üretim seviyesi ve istihdam düzeyini düşürecektir. Hatta, Güneydoğu Asya ülkelerinde olduğu gibi MB'ları kurları sürdüremeyecek duruma bile gelebilmektedir. Eğer bu maliyetlerle beraber beklentiler hala giderilemezse devlet yeni bir devalüasyona gitmek durumunda kalacaktır. Bütün bu gelişmeler sürecinde ekonomide belli bir istikrar olmadığından makroekonomik büyüklükler olumsuzlaşmakta, beklentileri doğru çıkan spekülâtörler kazançlı çıkarken genel olarak toplum zararlı çıkmaktadır. Üretimi, istihdamı ve ihracatı arttırarak cari açığı kapatmada yararlı olan devalüasyon, eğer olması gerekenden daha fazla gerçekleştirilirse (overshoting) bu faydalarının yanında önemli bazı ekonomik olumsuzluklara da neden olabilir. Bu olumsuzluklarla döviz kurlarının aşırı değerlenmesi, ülke ekonomileri açısından zararlı olmaktadır(Corden .2001).Farklı döviz rejimlerinde belirlenen kurlardaki gelişmeler, kısa ve uzun dönemde değişik faktörlerin etkisinde kalarak oluşmaktadır. Kısa dönem döviz kurları birçok değişken faktör tarafından etkilenmekte olup, bu faktörlerin etki yönünü tam olarak kapsayan bir model geliştirmek oldukça zordur. Uzun dönemde ise bu gelişmelerin yönünün ve etkisinin ne olacağını BEERz daha iyi anlamak mümkün olmaktadır. Mesela, uzun dönemde nominal döviz kuru ulusal fiyat seviyesi ile aynı yönde artarken kısa dönemde bu ilişki ba-zen bozularak reel döviz kuru uzun dönem meybinden sapmalar gösterebilmektedir. Uzun dönem dengesinden sapmaların nedeni, kısa vadede varlık piyasası fiyatlarının bir özelliği iken, uzun vadede ticari dengesizlikleri gide-rici politikalar veya ticari şartlardaki orta vadede oluşan değişikliklerdir. Bu etkiler nedeniyle bir ülke parasının değerinde oluşan hareketin geçici mi yoksa devamlı mı olduğunu önceden (exante) belirlemek oldukça zordur. Ancak değişik araştırmalardan elde edilen delillerin gösterdikleri ortak sonuçlardan birisi de, kısa dönem kur hareketlerinin ticari dengeler üzerindeki direkt etkisinin göreceli olarak daha küçük olduğu olmuştur. Denge döviz kurunun oluşumunda etkili olan faktörlerin neler olduğu ve kurların değer kazanıp-kaybetmesi ile ilgili açıklamalar daha önce yapılmıştı. Buna göre bir ülke parasının değerli veya değersiz olması göreceli bir kavramdır. Çünkü ülke para kurunun artıp/azalması, eskisine göre kendi değerindeki ve diğer ülke para kurları karşısındaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Paranın kendi satın alma gücündeki değişiklik Tüketici Fiyat Endeksi gibi ölçülerle değerlendirilirken diğer ülke paraları karşısındaki değişiklik Satın Alma Gücü Paritesi ile değerlendirilmektedir. Kurların değer kazanmasının ve değer kaybetmesinin görece farklı avantajları ve dezavantajları vardır. Bu avantaj ve dezavantajlardaki gelişmeye göre kurlardaki gelişmeye karşı gerekli ekonomik önlemler alınmaktadır.

Post Sovyet petrol ihracatçısı ülkeleri olan Rusya Kazakistan ve Azerbaycan ekonomik gelişmelerini esas olarak petrol sektöründen bağımlı olduğu açıktır ve özellikle 2000 sonrası petrol gelirleri ile hızlı bir ekonomik kalkınmayı gerçekleştirdiler. Petrol çıkarma ve ihracat, dünya pazarlarında da artan petrol fiyatlarından kaynaklanan süreçte bu ülkelere petrol paralarının büyük girişi olmuştur. Bu petrol gelirleri her üç ülkenin makroekonomik performansı üzerinde belli bir etkiye sahiptir. Bu çalışmada petrol ihraç eden post Sovyet ülkelerinde petrol fiyat değişimlerinin döviz kuruna etkisi incelenmiştir. Bu çalışmanın temel sonucu her üç ülkede de petrol fiyatı uzun vadede reel efektif döviz kuru üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu tüm belirtiler olmasıdır. Gözlemlenen testler paralelinde Hollanda Hastalığı tüm belirtilerini kontrol etmek, sadece reel kur ve bu konuda gerçek petrol fiyatlarının etkisini tahmin bu ülke ekonomilerinde "kaynak laneti" olarak literatürde yer alan Hollanda Hastalığı belirtilerinin olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmanın sonuçları petrol gelirleri ve kur politikası yönetimi ile ilgili politika uygulama açısından politikacılar için yararlı olabilir.

## 2.Literatur taraması

Kaynak laneti teorisi, özellikle de Hollanda hastalığı, reel döviz kuru yükselmesiyle kaynak fiyatı arasında ilişki kurmaktadır. Corden (1984), Wijnbergen(1984), Buiters and Purvis (1982), Bruno and Sachs (1982), Enders and Herberg (1983), Edwards (1985) kimi bir çok araştırmacının çalışmasında bu tür ilişki ortaya konulmuştur. Bu teori kapsamında, ticari olmayan fiyatın ve genelde ise fiyat düzeyinin artmasını açıklayan üç yaklaşım vardır[Egert (2009), Algozina (2006)]. Bunlardan ilki, ticari olmayan fiyatların, bu sektörden işçilerin çıkmasıyla alakalıdır. İkincisi, ticari sektörlerde verimliliğin artması ücretlerin artmasına neden oluyor ki, bu da ticari olmayan sektörde de ücretlerin yükselmesine götürmekte ve sonuçta ticari olmayan sektörlerde fiyatların yükselmesine neden olmaktadır. Üçüncüsü, ticari olmayan sektörlerde fiyatların artması, gelirliliyi ve ücretleri arttırmakta ve buradaki vergi gelirleri ticari olmayan mallara yönelmekte ve bu mallara talebin gelir esnekliği pozitif olmaktadır.Öte yandan, Koranchelian (2005) Elcezaire; Zalduendo (2006) Venezuela; Issa et al. (2006) Kanada; Korhonen ve Juurikkala (2009) dokuz OPEC ülkesinde; Jahan-Parvar ve Mohammadi (2008) on dört petrol ihracatçı ülke örneklerinde petrol fiyatları ile reel döviz kuru arasında pozitif ilişki bulmuşlardır. Petrol gelirlerin harcanma mekanizmasına dikkat edersek görürüz ki, kamu harcamaları daha çok ticari olmayan alanlara yönelmiştir. Bunun da sonucunda, bu alanda fiyatların yükselmesine ve yüksek enflasyona neden olmuştur. Bunun beraberinde ise, petrol gelirleri yerel para birimine çevrilmesiyle, yabancı paranın artmasına neden olarak nominal kurun yükselmesine getirmiştir. Böylece, hem fiyatların yükselmesiyle, hem de nominal kurun artmasıyla reel döviz kuru yükselmektedir. Böyle bir araştırmanın teorik kaynağı kaynak laneti teorilerinden olan "Hollanda Hastalığı" teorisinden gelmektedir.Corden(1982) ve Corden ve Nearly (1984) çalışmalarına göre, bu teori reel döviz kurunun ekzogen olarak petrol fiyatlarının yükselmesi veya kaynak ihracının ciddi artması sonucu,diğer sektörlerden sermaye ve işgücü akışına, özellikle tarım ve imalat yönlü ihracatın azalması ve ticari olmayan malların masraflarının artmasına neden olmaktadır. Hollanda hastalığı'nın bazı yönleri Buiters ve Purvis (1982), Wijnbergen (1984), Bruno ve Sachs (1982), Enders ve Herberg (1983), Edwards (1985) ve diğerleri tarafından geliştirilmiştir.Habib ve Kalamova (2007), üç petrol ihracatçı ülkeNorveç, Suudi Arabistan (1980-2006 yılları) ve Rusya (1995-2006 yılları) örneğinde petrol fiyatlarınınreel döviz kuru üzerinde baskı olup-olmadığını belirlemiştir. Burada Rusya örneğinde reel petrol fiyatlarıyla reel döviz kuru arasında uzun dönem pozitif ilişki ortaya çıkmış, fakat Norveç ve Suudi Arabistan örneklerinde hiçbir bulguya rastlanmamıştır. Kalcheva and Oomes (2007), 1997-2005 yıllarında petrol ihracatçı ülkelerde, reel döviz kuru yükselmesi, imalat sanayisinin yavaşlaması, hizmet sektörünün artması, yüksek ücretler gibi Hollanda hastalığı göstergelerini test etmiştir.Rusya örneğinde tüm göstegeler üzre, petrol fiyatlarının reel döviz kuru üzerinde uzun dönem istatistik önemli ve pozitif ilişki bulunmuştur. Korhonen and Juurikkala (2009), 1975-2005 yılları OPEC ülkelerinde,denge reel döviz kurunun belirleyici faktörlerini araştırmış ve petrol fiyatlarının bu petrol ihracatçı ülkelerde döviz kuru üzerinde açık ve istatistiksel önemli pozitif etkisi vardır. Şöyle ki, reel döviz kurunun petrol fiyatlarına esnekliği 0.4-05 arası olmuştur. Öte yandan, reel kişi başı GSYİH'nın reel döviz kuru üzerinde etkisinin olmadığı görülmüştür. Jahan-Parvar and Mohammadi (2008), 1970-2007 yılları on dört petrol ihracatçı ülke örneğinin hepsinde, reel petrol fiyatları ile reel döviz kuru arasında, Hollanda hastalığını destekler nitelikte ciddi ilişki olduğunu saptamıştır. Hasanov, (2010) Azerbaycan manatın reel döviz kuru reel petrol fiyatı etkisini analizini yapmıştır.



Habib ve Kalamova (2007) 1980-2006 15 OECD ülkesinde reel petrol fiyatı ve reel kur üzerinde bir etkisi olup olmadığını araştırmıştır. Bu çalışmaya göre Rusyada reel petrol fiyatı ve reel döviz kuru arasında pozitif uzun dönemli bir ilişki kurmak mümkündür. Ancak yazarlar, Norveç ve Suudi Arabistan reel döviz kurları üzerinde gerçek petrol fiyatı hemen hemen hiçbir etkisi bulamamışlardır. Korhonen ve Juurikkala (2009) 1975-2005 dönemi boyunca OPEC ülkelerinde reel petrol fiyatının istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi üzerinde olduğunu bulmuş, uzun dönemde petrol fiyatlarındaki artışın petrol üreten ülkelerde reel döviz ciddi olarak etkilediyini ve yerel paraların döviz karşısında sürekli değer kazandığını ve eksi durmdaysa paraların devaluvasiya edilmesi zaruretine getirib çıkarmıştır.

### 3. Teorik çerçeve ve metodoloji

#### 3.1. Real deviz kuru denklemi

Araştırma son dönem verileri ilave edilerek Kazakistan ve Rusya için Hasanov'un (2010) çalışmasından yararlanılarak Azerbaycan'ın verileri de dahil edilerek gerçekleştirilmiştir. *Davranışsal denge döviz kuru* (behavioural equilibrium exchange rate-BEER) çerçevesi ( Clark ve MacDonald,1998,2000), burada reel döviz kuru tahmini için teorik bir temel oluşturmuştur. Çalışma çerçevesi uzun dönemde reel döviz kuru ve onun oluşum temelleri arasındaki ilişkilerin bir analizidir. BEER yaklaşımını teorik olarak destekleyen görüş *kapsanmamış faiz oranı paritesi*'dir (uncovered interest rate parity, UIP).Denklemimiz aşağıdaki gibidir.

$$q_t = E_t(q_{t+1}) - (R_t - R_t^*) \quad (1)$$

Burada,  $q_t$  – t döneminde gözlemlenen reel döviz kurunu

$E_t(q_{t+1})$  – t döneminde beklenen reel döviz kurunu

$R_t$  ve  $R_t^*$  – sırasıyla t dönemindeki yerli ve yabancı reel faiz oranlarıdır.

BEER yaklaşımı altında, gerçek döviz kurunun gözlemlenemeyen beklentisi ( $E_t(q_{t+1})$ ) sadece uzun vadeli ekonomik temellerin bir vektörü ( Siregar ve Rajan , 2006) tarafından belirlendiği varsayılmaktadır. Bu  $Z_t$  vektörünün de başlıca üç uzun dönem temellerinden oluştuğu varsayılmaktadır: ( MacDonald , 1997; Stein , 1999), ( Faruqee , 1995; Clark ve MacDonald , 1998; Clark ve MacDonald , 2000). Bunlar; göreceli verimlilik ölçüsü (PROD ), net dış varlıklar ( NFA ) ve ticaret hadleridir (TOT). Böylece, BEER yaklaşımı uzun dönemli ekonomik temellerin ve kısa dönemli faiz farklarının bir fonksiyonu olarak denge reel döviz kuru tahminlerini üretir ( $q_t^{BEER}$ ):

$$q_t^{BEER} = f(R_t - R_t^*, PROD_t, NFA_t, TOT_t) \quad (2)$$

Korhonen ve Juurikkala'nın (2009) ifade ettikleri gibi, BEER yaklaşımının ayrıcalıklarından biri de hesaplamaların ülkeye özgü özellikler göz önüne alınarak yapılmasıdır. Yani, Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya ekonomilerinin benimsenen gerçeklerine dayalı olarak denklem-2'de bazı değişiklikler yapmak makul olacaktır. Şöyle ki; a) mali piyasası zayıf bu ülkelerde faiz oranı farklı nedenlerle farklı düzenlenebilir; b) Koranchelian (2005), Zalduendo (2006), Issa. (2006), Kalcheva (2007) Oomes, Korhonen ve Juurikkala (2007) gibi petrol fiyatı ve reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, petrol ihraç eden gelişmekte olan ekonomilerde, petrol fiyatlarının reel döviz kurları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu tür ekonomilerde ticaret hadleri, net dış varlıklar, devlet harcamaları gibi reel döviz kurunun bazı belirleyicileri, petrol fiyatları tarafından yönlendirilmektedir. Habib ve Kalamova'nın çalışmalarında (2007) belirtildiği gibi petrol fiyatları yükseldiğinde ticaret hadleri yükselip, net dış varlıklar artıp, hükümet harcamaları genişlerken tersinde de azalmalar söz konusu olmaktadır. Böylece, denklem-2'ye reel petrol fiyatı dahil edilerek (OILP) ticaret hadleri, net dış varlıklar hariç tutulabilir. Bu değişiklikten sonra ilgili ülkeler için denklem-2, alttaki denklem-3 gibi olmaktadır.

$$q_t^{BEER} = f( PROD_t, OILP_t)$$

(3)

Denklem-3; Koranchelian (2005), Habib ve Kalamova (2007), Korhonen ve Juurikkala (2009) araştırma özellikleri ile uyumlu olduğu gibi bu araştırma amacını de karşılamaktadır. İlaveten, Rautava'nın (2002) belirttiği gibi, az sayıda vaka göz önüne alındığında, parametrelerin uygun bir şekilde tahmin edilmesi için detay özelliklerin tutulmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Denge oranı resmen gözlemlenebilir değişken olmadığından, ampirik araştırmalarda sağduyulu davranış iki aşamada BEER'i tahmin etmektir.

Birinci aşama hakim reel efektif döviz kuru (REER) ve bunun iktisadi temelleri arasındaki uzun vadeli (eşbütünleşme) ilişkiyi tahmin etmeyi içerir:

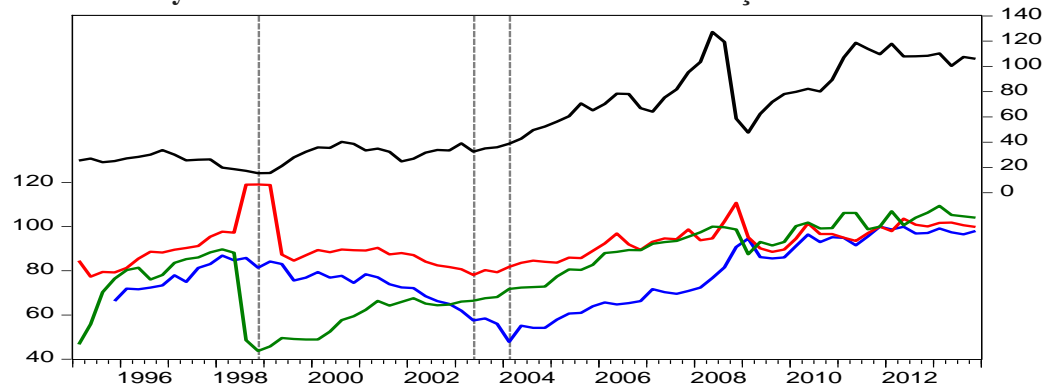
$$q_t^{BEER} = \alpha + \beta_0 * prod_t + \beta_1 * oilp_t + \varepsilon_t \quad (4)$$

Burada,  $\varepsilon_t$  hata terimini, küçük harfler verilen değişkenlerin doğal logaritma ifadesini göstermektedir.  $q_t^{BEER}$  genellikle ampirik tahminlerde gerçek REER'in değerleriyle ölçülür. İkinci aşama, denklem-4'teki  $(\hat{\alpha}, \hat{\beta}_0, \hat{\beta}_1)$  gibi davranışsal denge döviz kurunu hesaplamak için tahmin edilmiş eşitlik katsayıları olarak kullanılır:

$$\widehat{q}_t^{BEER} = \hat{\alpha} + \hat{\beta}_0 * prod_t + \hat{\beta}_1 * oilp_t \quad (5)$$

Bununla birlikte, reel döviz kurunun denge aralığının hesaplanması bu çalışmanın amacı olmadığından yukarıdaki aşamalardan sadece ilk aşama kullanılacaktır.

### 3.2 .Petrol Fiyat Hareketleri ve REERs: Analiz Dönemi Seçimi.



Azerbaycan, REER esaslı ticaret hacmi, 2011M12=100

Kazakistan, REER esaslı ticaret hacmi, 2011M12=100

Rusya, REER esaslı ticaret hacmi, 2011M12=100

Avrupa Brent Spot FOB fiyatı, varil başına dolar, 2011 fiyatlarıyla (RHS)

**Grafik 1.** Yıllar itibarıyla petrol fiyatı ve REERs.

Şekilde görüldüğü gibi, bağımsızlık sürecinin ilk yıllarında veya Sovyetler Birliği'nin çöküşünden hemen sonraki dönemde (yaklaşık 1991-1996 yıllarında) hatta geçiş süreci olarak da adlandırılan bu dönemde ilgili ülkelerin REERs göstericilerinde bir küçülme yaşanmıştır. Bu daralma süreci Rusya'ya kıyasla Kazakistan ve Azerbaycan'da (2003 ve 2004 yılına kadar) uzun olmuştur. Bu daralma sürecini uzun süreli ve kalıcı olan bir iyileşme dönemi takip etmiştir. Şekilde kesik dikey çizgiler ile işaretlenmiş olduğu gibi bu süreç Kazakistan ve Azerbaycan'da sırasıyla 2003Q2 ve 2004Q1'de başlarken Rusya için 1998Q4'de başlar. Dikkat çekicidir ki; ikinci değerlendirme döneminde, REERs hareketleri dünya petrol fiyatının yörüngesini oldukça yakından takip etmektedir. Bu durum dünya petrol fiyatlarının seçilen ülke REERs'lerinin önemli belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir. Mevcut çalışmada, birbirleri ile kıyaslanabilir ülke esaslı tahmini sonuçlar oluşturmak için 2004Q1-2013Q4 dönemi değerlendirilmektedir. Aksine, eğer tahminler dönem olarak Rusya için 1998Q4-2013Q4, Kazakistan için 2003Q2-2013Q4 ve Azerbaycan için 2004Q1-2013Q4 şeklinde ele alınsaydı tahminleme sonuçları karşılaştırılmazdı.

#### 4. Veriler ve Ekonometrik Yöntem

Bu bölümde ilk olarak ampirik analizde kullanılan veriler tanıtılır, daha sonra ampirik analiz yöntemi açıklanır.

##### 4.1. Veriler

Araştırma, 2004Q1-2013Q4 dönemi boyunca üç aylık verileri kapsamakta ve şunları içermektedir: Amerikan Tüketici Fiyat Endeksi (CPI\_US) ve nominal petrol fiyatları (NOILP) yanısıra Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya için Reel Efektif Döviz Kuruları (REER), Satın Alma Gücü Paritesine göre Kişi Başına GSYİH verileri.

##### Reel Efektif Döviz Kuru

Bir ulusal paranın ana ticaret ortaklarına göre reel efektif döviz kuru bazlı çok taraflı tüketici fiyat endeksi olup, aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$REER = NEER * \frac{CPI^D}{CPI^F}$$

Burada  $NEER$  ve  $CPI^D$  sırasıyla yerli ekonominin Nominal Efektif Döviz Kuru ve Tüketici Fiyat Endeksi iken;  $CPI^F$  ana ticaret ortakları ağırlıklı ortalama Tüketici Fiyat Endeksi'dir. Burada yerli para birimi başına yabancı para cinsinden tanımlama yapıldığından REER'deki bir artış yerli paranın değer artışı anlamına gelmektedir. Seçilen ülkeler için REER'lerin hesaplanmasında altta belirtilen kaynaklardan faydalanılmıştır. Azerbaycan ve Kazakistan için; Azerbaycan Merkez Bankası ve istatistik bültenlerinden toplanılmıştır. Rusya içinse Uluslararası Ödemeler Bankasından alınmıştır.

#### Reel Petrol Fiyatı (OILP).

Bu değişken ham petrol için Avrupa Brent Spot FOB Fiyatı olarak ABD Tüketici Fiyat Endeksi (CPI\_US) tarafından deflate edilmiş nominal terimlendirme ile (NOILP) varil başına dolar şeklinde hesaplanır. NOILP ve CPI\_US ABD Enerji Bilgi İdaresi ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı tarafından alınır. Tutarlılığı korumak amacıyla, tüm ülkelerin REER'leri ve CPI\_US yeniden 2011Q4'e göre taban alınarak hesaplanır.

#### Kişi Başına düşen GSYİH (GDPPC).

Bu veri, 2011 uluslararası sabit dolar kuruna dönüştürülmüş satın alma gücü paritesine dayalı kişi başına gayri safi yurtiçi hasıladır. Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri Veritabanı'ndan elde edilmiştir. Tüm yukarıda verilen verilerin üçer aylık beklenen GDPPC frekansında olduğu unutulmamalıdır. Bu araştırmanın ampirik bölümünde, daha uzun örneklem süresi gerektiren ekonometrik tahminler uygulanmaktadır. Bu nedenle, bize sadece 10 gözlem noktası verecek (2004-2013 döneminde) yıllık üç aylık veri dönüştürme yerine üç aylık GDPPC frekansta ara değer hesaplamaları (interpolation) yapılmıştır. Bunun için Linear-match son yöntem EViews 8.0 ekonometrik paket kullanılmıştır. Bu yöntem, tarihsel yörüngesini (zaman profili) tutarak, düşük frekanstan (mesela yıllık) yüksek frekansa (örneğin üç ayda bir) veri dönüştürür.

#### 4.2. Econometric Method

Bu alt bölümde önce Genişletilmiş Dickey-Fuller (bundan sonra ADF) birim kök testleri ele alınırken sonrasında gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınırlı testi (bundan sonra ARDLBT) yaklaşımı açıklanmaktadır.

#### Birim Kök Testi

Eşbütünleşme yöntemi uygulanarak, bir eşbütünleşme analizi gerçekleştirilmeden önce değişkenlerin bütünleşme sırası Birim Kök (bundan sonra UR) testi vasıtasıyla incelenecektir. Bu amaçla Genişletilmiş Dickey-Fuller (Dickey ve Fuller, 1981) testi kullanılmıştır. Test, belirli bir zaman serisinin durağan olmayan sıfır hipotezini korumaktadır.

Değişken y için, ADF istatistiği regresyondan:

$$\Delta y_t = b_0 + \psi trend + b_1 y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

#### Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınırlı Testi (ARDLBT) Yaklaşımı

Eşbütünleşme yaklaşımının verilere uygulanması olan ARDLBT Pesaran, Shin vd tarafından geliştirilmiştir. (Pesaran et al. 2001; Pesaran and Shin, 1999). Bu yaklaşım, içsellik sorununun olmaması; aynı anda uzun ve kısa vadeli katsayıları tahmin etmesi gibi bazı avantajlarıyla muadili yaklaşımları geride bırakmaktadır. (Pesaran et al., 2001; Oteng and Frimpong, 2006; Sulaiman and Muhammad, 2010). Gözlem sayımızın nispeten az sayıda olması göz önüne alındığında, bu yaklaşım ampirik analizimiz için daha uygundur. Pesaran vd.'nin açıkladığı gibi yaklaşımın bazı aşamaları bulunmaktadır:

a) Serbest ECM İnşası.

$$\Delta y_t = c_0 + \theta y_{t-1} + \theta_{yxx} x_{t-1} + \sum_{i=1}^n \varpi_i \Delta y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \varphi_i \Delta x_{t-i} + u_t \quad (7)$$

Burada x açıklayıcı değişken iken, y bağımlı bir değişkendir;  $u$  - hata sayısını gösterir;  $c_0$  bir katsayı kayması içindir;  $\varpi_i$  ve  $\varphi_i$  kısa vadeli katsayıları gösterirken  $\theta_i$  - ise uzun dönemli katsayıları gösterir; ARDLBT tahminlerinde önemli konulardan birisi değişkenler arasındaki eşgüdümü bulmak olduğundan sağ taraftaki değişkenlerin gecikme uzunluğunu doğru şekilde belirlemektir (Pesaran et al,

2001 , s. 23) . Pesaran vd. (2001) ve takipçilerince, optimum gecikme uzunluğu artıkların seri otokorelasyonu çıkarılıp Akaike ve Schwarz bilgi kriterleri en aza indirilerek belirlenebilir. Bazı küçük örnek durumlarda, Schwarz bilgi kriterine güvenmek düşündürücü olmaktadır ( Pesaran ve Shin , 1999 ; Fatai ve diğ ., 2003 ) .b) Bir Serbest ECM inşasından sonra eşbütünleşim ilişkisinin varlığı test edilebilir. Yukarıda  $\theta_i$  katsayıları üzerine Wald- testi (veya F- testi ) bu amaçla yapılmaktadır. Bir alternative eşgüdüm hipotezi:  $H_1: \theta_1 \neq \theta_2 \neq \theta_3 \neq 0$  iken, eşbütünleşme olmayan Hull hipotezi:  $H_0: \theta_1 = \theta_2 = \theta_3 = 0$ 'dır. Eğer hesaplanmış / örnek F - istatistiği verilen anlamlılık düzeyinde kritik değerin üst sınırından büyükse, o zaman eşbütünleşmenin olmadığı hipotezi reddedilebilir. Aynı şekilde Numune F - istatistiği verilen anlamlılık düzeyinde kritik değerin alt sınırından küçükse, eşbütünleşmenin olmadığı hipotezi reddedilemez. Üçüncü bir durum olarak, numunevi sonuç üst ve alt bant aralığının kritik seviyelerine düşebilir ki, böyle durumda, test sonuçları belirsizdir. ARDLBT eşbütünleşme testinde F -istatistiklerinin standart olmayan dağılıma sahip olduğunu belirtmek önemlidir. Bu nedenle, F dağılımının geleneksel kritik değerleri artık geçerli değildir ve F dağılımının kritik değerleri Pesaran ve Pesaran tarafından geliştirilmiş olan tablodan alınmalıdır (bkz : Pesaran ve Pesaran , 1997 ya da Pesaran ve diğerleri, 2001 ). Eğer  $\theta$  istatistiksel olarak anlamlı fakat negatif ise, o zaman da eşgüdüm ilişkisi kararlı olduğu sonucuna varılabilir. Diğer bir deyişle, uzun dönemli denge yolundan kısa vadede sapmalar geçicidir ve buna uygun düzeltmeler olacaktır.

c) Önceki aşamanın sonucu olarak değişkenler arasında ko-entegre ilişki bulursa uzun dönemli katsayılar tahmin edilebilir/hesaplanabilir. Belirtilmelidir ki; bu katsayılar denklem(7)'ye dayalı olarak ya Bewley dönüşümü (Bewley, 1979) uygulayarak ya da manuel olarak  $c_0 + \theta y_{t-1} + \theta_{yx} x_{t-1}$  sifıra ayarlayarak hesaplanabilir. Denklem aşağıdaki gibi  $y$  için çözümlendiğinde denklem (8) elde edilir.

$$y = -\frac{c_0}{\theta} - \frac{\theta_{yx}}{\theta} x + u \quad (8)$$

#### ARDLBT Yaklaşımında Hataların Düzeltmesi Örneği

Pesaran ve Pesaran (1997) 20.000 ve 40.000 çoğaltımından başka 500 ve 1000 örneklem büyüklükleri kullanarak F - dağılımının üst ve alt kritik değerlerini hesapladıkları unutulmamalıdır. Ancak, Narayan ( 2005) bu kritik değerlerin büyük örneklem noktaları esas alınarak hesaplandığından dolayı küçük örneklem büyüklükleri için doğru olmadığını savunmaktadır (Narayan, 2004 and Narayan, 2005). O, aslında Pesaran vd.'nin dörtaçıklayıcı değişken durumu ve % 5 anlamlılık düzeyinde belirtilen değerlerle (Pesaran et al. 2001) 31 gözleme dayalı olarak oluşturulan kritik değerleri karşılaştırmıştır. Pesaran ve Pesaran (1997)'nin hesaplamış olduğu (4.13 ) kritik değerin % 18.3 daha az olarak ( 3.49)'luk bir kritik değer olduğunu ortaya koymuştur . Böylece, 30 ile 80 veri noktası arasında değişen küçük örneklem büyüklükleri için kritik değerler hesaplamıştır (Bakınız: Narayan, 2005). Küçük bir örnek düzeltme olarak, bu kritik değerler bizim ARDLBT eşbütünleşme testinde kullanılacaktır.

#### 5. Ampirik tahminler ve tartışılması

Metodolojik bölümle tutarlı olarak ADF test aracılığı ile değişkenlerin bütünleşme özellikleri incelenmiştir. Burada test amacıyla kesişme ve trend nokralarının dahil edildiği denklem(6)'nin kullanıldığı belirtilmelidir. Test prosedürlerinde trend kullanımının gerekçesi şöyledir: Ekonometrik teoride açıklandığı gibi, eğer trend veri üretim sürecinin bir parçası ve incelenen test denklemi içine konuluyorsa elde edilen sonuçlar ciddi problemlerin olduğu önyargılı sonuçlar olacaktır. Eğer trend veri üretim sürecinin bir parçası değil ve kazaran denklem içinde konulmuşsa elde edilecek sonuçlar bağımsızlığını biraz zedelemiş olacaktır.

ADF testi sonuçları aşağıda verilmiştir.

| Variable  | At the level |                  | At the first difference |                   |
|---|--------------|------------------|-------------------------|-------------------|
|   | k            | Actual value     | k                       | Actual value      |
| <i>roilp</i>  | 1            | -3.91**(b=-0.40) | 1                       | -5.89***(b=-1.06) |
| Panel A: Azerbaijan   |              |                  |                         |                   |
| <i>reer_az</i>  | 0            | -2.08            | 0                       | -6.77***          |
| <i>gdppc_az</i>   | 1            | -2.07            | 0                       | -2.14             |
| Panel B: Kazakhstan   |              |                  |                         |                   |
| <i>reer_kz</i>  | 0            | -3.37* (b=-0.44) | 1                       | -5.97***(b=-1.33) |
| <i>gdppc_kz</i>   | 1            | -2.75            | 0                       | -1.82             |
| Panel C: Russia   |              |                  |                         |                   |
| <i>reer_ru</i>  | 0            | -2.62            | 1                       | -6.45***          |
| <i>gdppc_ru</i>   | 1            | -2.22            | 0                       | -2.36             |
| <b>Not:</b> Maksimum gecikme sipariş dört ve optimal gecikme sırası ( k ) ayarlarını Schwarz kriterine göre seçilir; *, ** Ve *** % 1 istatistiksel anlamlılık , işaret % 5 ve sırasıyla % 10 anlamlılık düzeyleri; Kritik değerleri Mackinnon'dan (1996) alınır. Tahmin süresi: 2004Q1-2013Q4. |              |                  |                         |                   |

**Tablo 1.** ADF testi sonuçları

ADF istatistiğine göre, petrol fiyatı % 5 anlamlılık düzeyinde durağan trend seviyesinde bulunmaktadır. Ancak, denklem (6)'da petrol fiyatı için b katsayısı -0.40 ve otoregresif katsayısı birim kök sürecinin göstergesi olabilen sıfırdan bire daha yakın rakam olarak 0.06'dır. Ayrıca, Şekil 3'teki petrol fiyatının günlük grafiksel denetimi ve büyüme hızı ilgili serinin durağan trend serisi yerine I (1) birim işlem olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak, serinin ilk farkı, oldukça durağan ve otoregresif katsayısının 0.06'ya eşit olmasıdır. Her ikisinde *roilp*'nin ilk farkının durağan olduğunu iyice belirtmektedir. ADF test sonuçları, ilk farklılık olarak da belirtildiği gibi tüm ülkeler için Satınalma Gücü Paritesi cinsinden adam başına düşen milli gelirin durağan olmayan bir seyirde olduğunu belirtmektedir. Ancak, ampirik çalışmaların çoğunluğu bu seriyi genelde birim I(1) olarak bulmaktadır. Böyle sonuçların nedeninin bu serinin doğasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Veri bölümünde belirtildiği gibi, bu değişkenlerin aylık değerleri yıllık frekanslarından çıkarım olarak bulunduğu dolay doğal değildirler. Çıkarım nedeniyle seride yeterli değişkenliğin bulunmaması (Şekil 2'deki grafikte görülebilir) UR test sürecini zorlaştırmaktadır. Bir araştırma kararı gibi, I (1) sürecinin ve GSYH serisinin entegrasyon düzeninin geleneksel yaklaşımla uyumlu olduğu düşünülmektedir. Azerbaycan ve Rus reel efektif döviz kurları I (1) sürecini izlemektedir. Yani, günlük hareket seviyelerinde durağan değilken büyüme hızlarında durağanlık arz etmektedirler. Aynı sonuç, % 10 anlamlılık düzeyinde sanki durağan trend sürecindeymiş gibi görünmesine rağmen Kazakistan reel efektif döviz kurları için de geçerlidir. Bununla birlikte, serinin daha fazla analizi (grafiksel gösterim, b katsayısının büyüklüğü) serinin işlem I (1) sürecini izlediğini göstermektedir. Bu durumda, UR çalışmasının bir özeti olarak, tüm değişkenlerin günlük hareket seviyelerinde durağan değilken büyüme hızlarında durağanlık arz ettikleri söylenebilir. Diğer bir deyişle, işlem I (1)'i takip etmektedirler. Az sayıda gözlem durumunda daha fazla gecikme oranı tavsiye edilmediğinden n maksimum gecikme uzunluğu olarak dörde eşit ayarlanarak her ülke için denklem (7) tahmin edilmiştir. Denklem sırasıyla üç, iki ve bir gecikme düzeninde tahmin edilerek en uygun gecikme düzeni seçilmeye çalışılmıştır (Hasanov et al.2017). Optimal gecikme seçiminde, Schwarz bilgi kriterine (yine gözlem sayısının azlığından dolayı) ve benimsenen şartların kalanlarında seri korelasyon yokluğuna güvenilmiştir. Optimal gecikme seçim sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir.

**Tablo 2.** Optimal gecikme boyutunu seçmek için istatistikler

| Panel A: Azerbaijan |              |                  | Panel B: Kazakistan |              |                  | Panel C: Rusya   |              |                  |                  |
|---------------------|--------------|------------------|---------------------|--------------|------------------|------------------|--------------|------------------|------------------|
| k                   | SBC          | $\chi_{sc}^2(1)$ | $\chi_{sc}^2(4)$    | SBC          | $\chi_{sc}^2(1)$ | $\chi_{sc}^2(4)$ | SBC          | $\chi_{sc}^2(1)$ | $\chi_{sc}^2(4)$ |
| 4                   | -3.55        | 0.47 [0.49]      | 16.17 [0.00]        | -3.26        | 2.14 [0.14]      | 4.46 [0.35]      | -3.68        | 0.84 [0.36]      | 12.95 [0.01]     |
| 3                   | -3.54        | 3.42 [0.06]      | 19.65 [0.00]        | -3.50        | 0.69 [0.41]      | 7.02 [0.14]      | -3.75        | 0.83 [0.36]      | 14.95 [0.00]     |
| 2                   | -3.65        | 0.71 [0.40]      | 7.29 [0.12]         | -3.70        | 0.00 [0.97]      | 1.99 [0.74]      | -3.87        | 0.79 [0.37]      | 6.62 [0.15]      |
| 1                   | <b>-3.76</b> | 0.00 [0.98]      | 4.64 [0.33]         | <b>-3.78</b> | 3.93 [0.05]      | 6.86 [0.14]      | <b>-4.05</b> | 0.41 [0.52]      | 5.89 [0.21]      |

Not: SBC Schwarz bilgi kriterini gösterir iken k bir gecikme sırasındır

Her üç ülke için, denklem (7) bir gecikme ile beraber tahmin edildiğinde Schwarz bilgi kriteri en düşük değerleri alır. Ayrıca, denklem (7) için biriningecikme sırası seri olarak ilintisiz çıktılar sağlar . Böylece, denklemin sağ tarafındaki farklılaştırılmış veriler için optimal boyutlu olarak bir gecikme seçilir.Bu betimleme, ARDLBT yaklaşımının bir sonraki prosedürü olarak gecikmeli seviye değişkenler arasında bir eşbütünleşmenin olup olmadığını test etmek için kullanılmaktadır. Tahminlerin küçük örneklem büyüklüğünün neden olduğu olası sapmaları önlemek içinPesaran ve arkadaşları (2001) ile beraber Narayan (2005)kritik değerlerinin kullanılması önemlidir.

|              | Panel A: Azerbaycan    | Panel B: Kazakistan    | Panel C: Rusya         |
|--------------|------------------------|------------------------|------------------------|
| $F_{sample}$ | $F_{(4,30)}^W = 5.278$ | $F_{(4,30)}^W = 4.457$ | $F_{(4,29)}^W = 4.279$ |

Lower and upper bound critical values in the case of two lagged level regressors, restricted intercept and no trend:  
Narayan (2005) Pesaran et al. (2001)

|                                |       |       |       |       |
|--------------------------------|-------|-------|-------|-------|
| At the 1% significance level:  | 4.770 | 5.855 | 4.130 | 5.000 |
| At the 5% significance level:  | 3.435 | 4.260 | 3.100 | 3.870 |
| At the 10% significance level: | 2.835 | 3.585 | 2.630 | 3.350 |

**Note:** Narayan (2005) critical values above correspond to 40 observations case.  
F is the F-value of the null hypothesis that  $\theta_i = 0$  in the Wald Test

**Tablo 3:** Eşbütünleşme test istatistikleri

Pesaran vd (2001) ve Narayan'a (2005) göre; Azerbaycan örneğinde reel efektif döviz kuru, petrol fiyatı ve kişi başına düşen GSYİH arasında % 1 ve % 5 anlamlılık seviyelerinde bir eşbütünleşme(koentegre) ilişkisi bulunurken aynı veriler arasında test Kazakistan ve Rusya için % 5 anlamlılık düzeyinde bir eşbütünleşme öne sürmektedir. Böylece, ARDL eşbütünleşme test sonucu olarak, hatta küçük bir örnek önyargı düzeltmesinden sonra her üç ülke değişkenleri arasında eşbütünleşimin alternatif hipotezi lehinedurağan olmayan sıfır hipotezi reddedilebilir. ARDL yaklaşımının bir sonraki prosedürü olarak, istatistiksel önemsiz farklılıkları açıklayıcı değişkenlerin eşitlik (7)'den çıkarılması ile nihai ECM şartnamesiyle beraber sonuna kadar denemeye devam edilecektir. Bu dışlama, denklem(7)'in genel yeterliliğini artırırken, regresyon standart hatasında bir artışa neden olmamalı ve kalıntıteşhisleri, istikrar ve hatalı tanımlamalara yönelik test sonuçlarında herhangi bir bozulmaya neden olmamalıdır.

|                      | Azerbaijan         | Kazakhstan         | Russia             |
|----------------------|--------------------|--------------------|--------------------|
| Regressor            | Coef. (Std. Error) | Coef. (Std. Error) | Coef. (Std. Error) |
| $reer_{t-1}$         | -0.345 (0.084)     | -0.664(0.187)      | -0.545(0.176)      |
| $oilp_{t-1}$         | 0.050 (0.026)      | 0.088 (0.037)      | 0.075 (0.039)      |
| $gdppc_{t-1}$        | 0.145 (0.050)      | 0.050 (0.116)      | 0.359 (0.212)      |
| Intercept            | -0.049 (0.186)     | 2.158 (0.769)      | -1.414 (1.426)     |
| $\Delta reer_{t-1}$  | --                 | 0.219 (0.138)      | 0.100 (0.153)      |
| $\Delta oilp_t$      | -0.093 (0.035)     | -0.059 (0.039)     | 0.092 (0.030)      |
| $\Delta oilp_{t-1}$  | -0.049 (0.037)     | 0.094 (0.056)      | -0.115 (0.053)     |
| $\Delta gdppc_t$     | 0.733 (0.514)      | 1.407 (1.364)      | 2.153 (0.914)      |
| $\Delta gdppc_{t-1}$ | -1.093 (0.502)     | -1.947 (1.304)     | -1.821 (0.695)     |
| D04Q1Q2              | 0.121 (0.020)      | --                 | --                 |
| D09Q1                | --                 | -0.118 (0.051)     | -0.105 (0.050)     |
| D11Q3                | --                 | --                 | -0.054 (0.026)     |

Notes: Dependent variable is  $reer_{az_t}$ ,  $reer_{kz_t}$  and  $reer_{ru_t}$  respectively; Method: Least Squares; Estimation period: 2004 Q1-2013 Q4.

**Tablo 4.** Nihai ARDL Özellikleri

Nihai özellikler otokorelasyon, seri korelasyon, normallik, varyans ve Ramsey Reset hata testininkalıntı teşhis testlerine başarıyla geçer. Yinelemeli (Recursive) Artıklar kararlılık testi, önemli bir istikrarsızlık durumu bulmazken, tercih edilen durum olarak dönemin sonuna kadar teknik özellikleri tamamen stabil vaziyette yoktur.

İlgili test sonuçları burada rapor edilmemekle beraber istendiğinde yazarlardan talep edilebilir. Yukarıdaki bütün özelliklerde hata düzeltme terimi (ECT) reel efektif döviz kuru, petrol fiyatı ve kişi başına düşen GSYİH arasındaki istikrarlı ve uzun dönemli bir ilişkinin göstergesi olarak % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel yönden anlamlıdır ECT ile ilgili katsayılara göre, yani arylamaların

hızı, kısa dönem dengesizliklerinin%35,%66 ve %55'i önerilen bir ilişki sırasıyla Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya'da bir çeyrek dönem boyunca uzun dönemli denge yoluna doğru düzeltiler. Ayrıca, yukarıda verilen üç özelliğin hepsinde, Kazakistan'da% 5 anlamlılık düzeyinde, Azerbaycan ve Rusya'da% 10 anlamlılık düzeyinde petrol fiyatının reel efektif döviz kuru üzerinde olumlu bir etkisi vardır. Bu göstermektedir ki, teorik ve deneysel olarak beklenildiği gibi, petrol fiyatı reel kur değerlendirilmesinin itici faktörlerinden birisidir. Verimliliğin de bir ölçüsü olan kişi başına GSYİH, uzun dönemde Rusya örneğinde çok az, Kazakistan örneğinde biraz belirgin olmasına rağmen reel efektif döviz kuru hareketlerinin itici faktörlerinden biridir. Kazakistan durumunda ara değeri bulunmayan önemsizliği konuyla ilgili olabilir. Sonuç olarak, sahte değişkenler, Azerbaycan ve Rusya'da (D04Q1Q2 ve D11Q3), son finansal-ekonomik kriz (D09Q1) etkisini yakalayarak ve yeni bir döviz kuru politikası benimseyerek ülkelerin döviz kurlarındaki değer kaybına katkıda bulunmaktadır. Değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisi olduğu için, esas ilgi konumuz olan, petrol fiyatları ile reel efektif döviz kurlarının uzun dönemli esneklikleri elde edilebilir. Bu ülkelerin uzun dönemli (eşbütünlük) denklemleri aşağıda verilmiştir:

$$reer_{az_t} = -0.141 + 0.146 * oilp + 0.419 * gdppc_{az_t} + \hat{\epsilon}_t \quad (9)$$

$$reer_{kz_t} = 3.251 + 0.132 * oilp + 0.075 * gdppc_{kz_t} + \hat{u}_t \quad (10)$$

$$reer_{ru_t} = -2.597 + 0.138 * oilp + 0.659 * gdppc_{ru_t} + \hat{v}_t \quad (11)$$

Uzun vadeli esnekliklere göre, petrol fiyatlarındaki% 1'lik artış; Azeri, Kazak ve Rus reel efektif döviz kurlarında sırasıyla,%0.146,%0.132 ve %0.138 değerlendirilmesine yol açmaktadır. Petrol fiyatının bu ekonomilerde benzer bir rol oynadığının göstergesi olan katsayılar birbirine oldukça yakındır. (Hasanov et al.2017). Aslında, bu ülkeler dolara endeksli aynı döviz kuru politikası ve aynı paramaliye politikaları takip etmektedirler. Bir verimlilik ölçüsünde olan kişi başına düşen GSYİH, reel kur değerlendirilmesinin başka bir kaynağı olarak kabul edilebilir. Kişi başına düşen GSYİH'daki % 1'lik bir artış Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya paralarında sırasıyla %0.419, %0.075 ve %0.659 değerlendirilmeye neden olur.

## 6. Sonuç

Petrol fiyatının bu ülkelerin REER'leri üzerindeki etkisi ana ilgi olduğundan, daha da araştırılması gerekmektedir. REER'in hesaplama şekline göre (yukarıdaki veri bölümüne bakılabilir), petrol fiyatındaki değer artışlarına neden olabileceği iki yerli kanalları vardır: yurt içi fiyatlar ve nominal efektif döviz kuru. Nominal döviz kurunu hedeflenen düzeyde korumak için de-facto sabit kur politikası takip eden bu ülkelerde olduğu gibi, petrol fiyatlarının reel döviz kuru değerlendirilmelerine yönelik dönüşümde ikinci kanal oldukça sınırlıdır. Buna karşılık, önceki kanal böyle bir dönüşüm için oldukça geniştir. Özellikle, bu ülkelerde parasal kurumların (merkez veya ulusal bankalar) de-jure amacı her ne kadar fiyat istikrarı olsa da, esas olarak nominal döviz kuru hedeflemesi üzerinde durulmakta, bu nedenle de "imkânsız üçlü" konseptine göre bunların bağımsız bir para politikası bulunmamaktadır. Böylece, bir tarafta yüksek iç fiyatları frenlemede oldukça sınırlı, bağımsızlığı zayıf bir para politikası varken, diğer yandan yüksek fiyatlara yol açan baskın bir maliye politikası bulunmaktadır. Bu ülkelerin maliye politikaları konjontürel olduğu için de petrol fiyatları ve dolayısıyla petrol gelirleri yüksek olduğu zaman yüksek yurtiçi fiyat düzeyi ile sonuçlanan bir mali genişleme olmaktadır. Petrol ihrac eden gelişmekte olan ekonomilerde reel döviz kuru hareketlerinin petrol fiyatına etkilerini araştıran çok sayıda çalışma vardır. Ancak, Post-Sovyet petrol ihrac eden ülke ekonomilerini araştıran az sayıda çalışma vardır, bu coğrafyanın dünya enerji pazarında gittikçe artan önemi, bu konuyu incelemeye motive etmiştir. Bu boşluğu doldurmak için, bu çalışma ile Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya'nın reel efektif döviz kurlarının değer kazanmasında petrol fiyatının rolü araştırıldı. Çalışmada 2004Q1-2013Q4 dönemi ülke verileri kullanılarak otoregressif dağıtılmış sınır testi (Autoregressive Distributed Lag Bounds Testing) yöntemi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre seçilen ekonomilerin reel döviz kurlarının değerlendirilmesinde petrol fiyatının uzun dönemde etkilerden biri olduğu gözlemlenmiştir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre reel döviz kurunun değer kazanması, bu ülkelerde petrol dışı malların ihracat ve hizmetlerin rekabet imkanını zayıflatmaktadır. Nominal döviz kuru reel döviz kuru değerlendirilmesi halinde ise petrol fiyatının etkileri sınırlı kapasiteye sahiptir. Bu ekonomilerde karar vericiler çok daha dengeleyici politikalar izlemeleri için uyguladıkları maliye politikasını yeniden gözden geçirmeleri gerekmektedir. Ülkeler ve ekonomileri analiz edilerek ortaya çıkan sonuç o olmuştur ki, her üç ülkede de reel döviz kurunun değişmesi ağırlıklı olarak petrol fiyatlarındaki değişikliklerle yakından ilgilidir. 2014 yılı sonlarında petrol fiyatlarının düşüşü hem

ülkelerin sosyal-ekonomik harcamalarını, hem de milli paralarının yabancı paralara karşı kurlarını ciddi etkilemiştir. Yapılan önemli oranda devalüasyonlar veya dolar karşısında yerli paraların değer kaybetmeleri her üç ülkede mevcut ekonomi politikalarını etkilemiştir. Azerbaycan ve Kazakistan petrol fonu ve merkezi bankalarındaki döviz rezervlerinden önemli miktarda rezervler kaybetmiştir. Aynı zamanda her üç ülkenin post-petrol dönemine yönelik bir takım acil önlemler paketi gerçekleştirme zarureti ortaya çıkmıştır. Ruble'nin ABD doları karşısındaki değer kaybı hızlanmış ve USD/RUB kuru 2014-2016 yılları arasında iki kata yakın yükselmiştir. Rusya Merkez Bankası'nın Ağustos ayından itibaren döviz rezervlerinden 60 milyar USD kullanarak rublenin değerini korumaya çalışması hedeflenen etkiyi gösterememiştir. Kazakistan Merkez Bankası Şubat 2014'de devalüasyon yaparak Tenge'nin değerini %18 oranında düşürmüştür (185 Tenge/ABD Doları). Kazakistan Merkez Bankası'nın döviz rezervleri önemli ölçüde azalmıştır. Rusya ve Çin piyasalarında yaşanan olumsuz gelişmeler, petrol fiyatlarında yaşanan düşüşle Kazakistan mali piyasalarına yansıyan tesirler nedeniyle 20 Ağustos 2015'den itibaren Kazakistan Merkez Bankası serbest dalgalı döviz kuruna yönelik yeni para politikasını uygulamaya başlamıştır. Böylece 18 aylık kuru koruma mücadelesinin bedeli yaklaşık olarak 28 milyar dolar olmuştur. Azerbaycan'da manatın değerlenme süreci dünya piyasalarında petrol fiyatlarının keskin şekilde azalmasından dolayı 2015 yılında olmuştur. Şubat ayında 1 dolar 0.79 AZN' den 1.05 AZN'ye, Aralık sonunda ikinci devalüasyonla 1.55 AZN olarak Azerbaycan tarihinde ilk defa Merkez Bankası bir yılda iki kez devalüasyona gitmiştir. Merkez Bankası ilk devalüasyonda iki dövizli sepete geçitle ilgili karar alırken, 21 Aralık 2015 tarihinde ikinci devalüasyonda ise yüzen kur rejimine geçilmesi kararı almıştır.

#### Açıklama

Bu makalede ifade edilen görüşler yazarların görüşleridir ve bağlı oldukları kurumların görüşlerini temsil etmemektedir

#### KAYNAKÇA

1. Alper, 2010. "Sürdürülebilir reel döviz kuru Türkiye Örneği" Ankara. Yayınlanmamış doktora tezi.
2. Azerbaycan Ulusal Bankası ,<http://www.cbar.az/pages/publications-researches/statistic-bulletin>
3. Corden, 2001, **The World Financial Crisis: Are the IMF Prescriptions Right? The Political Economy of International Financial Crisis**, Ed. by Shale Horowitz, Uk Heo, Rowman & Littlefield Publishers Inc. New York, pp. 52-53
4. Corsetti vd. 1998, **Competitive Devaluations: A Welfare-Based Approach**, [http://www.ny.frb.org/rmaghome/staff\\_rp/sr58.pdf](http://www.ny.frb.org/rmaghome/staff_rp/sr58.pdf).
5. Debré, 1998, "Determination of Spot Exchange Rates" Management and Control of Foreign Exchange Risk, Ed. by Laurent L. Jacque, Second Edition, Kluwer Academic Publishers, Boston, p. 3.
6. Dinler, 1993, **İktisada Giriş**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, s. 485.
7. Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri Veritabanı (<http://data.worldbank.org/country>)
8. Edwards, 1998, **Exchange Rates Anchor and Inflation: A Political Economy Approach, Positive Political Economy: Theory and Evidence**, Ed. by, Sylvester Eijffinger, Harry Huizinga, Cambridge University Press, p. 189.
9. Ertürk, 1999, **Makro İktisat**, Alfa Basım Yayım, İstanbul, s. 137
10. Ghei, E. Hinkle, 1999, **A Note on Nominal Devaluations, Inflation, and the Real Exchange Rate Exchange Rate Misalignment**, Ed. by Lawrence E. Hinkle, Peter J. Montiel, Oxford University Press, New York, p. 540.
11. H. Hanke, 1999, **Some Reflections on Currency Board. Central Banking, Monetary Policies and the Implication for Transition Economies**, Edited by Mario I. Blejer, Marko Skreb, Kluwer Academic Publishers, Boston, pp. 341-343.
12. Hasanov, 2010. "The Impact of Real Oil Price on Real Effective Exchange Rate: The Case of Azerbaijan". Discussion Paper Series 1041. DIW Berlin German Institute for Economic Research. Berlin.
13. Hasanov, F.; Mikayilov, J.; Bulut, C.; Suleymanov, E.; Aliyev, F. The Role of Oil Prices in Exchange Rate Movements: The CIS Oil Exporters. *Economies* 2017, 5, 13.
14. Huh, Kasa, 1998, Export Competition and Contagious Currency Crises, FRBSF Economic Letter, <http://www.frbsf.org/econsrch/wklyltr98/e198-01.html>.
15. Kazakistan Ulusal Bankası (<http://www.nationalbank.kz/?docid=339&switch=english>)
16. MacDonald, 1997. "What determines real exchange rates: The long and short of it. IMF" Working paper 97/21.
17. Madura, 1992, **Financial Markets and Institutions**, Second Edition, West Publishing Company, New York , p. 328.
18. Narayan, 2005. "The saving and investment nexus for China: evidence from co-integration tests". *Applied Economics*, 37, p.1979-1990.
19. Parkin, 2000, **Economics**, Fifth Edition, Addison Wesley Publishing Company, New York, p. 855.
20. Pesaran, and Pesaran ,1997. **Microfit 4.0**. Oxford University Press, Oxford.
21. Pesaran, M. Hashem and Shin, 1997. **An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis**. Trinity College, Cambridge, England Department of Applied Economics, University of Cambridge, England First Version.
22. Pesaran, Shin, and Smith, 2001. "Bound Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships" *Journal of Applied Econometrics*, 16:289-326.
23. Uluslararası Ödemeler Bankası verileri ,(<http://www.bis.org/statistics/eer/>)



# TÜRKİYE’DE 1980 SONRASINDA İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLEMESİNDE GELİŞMELER

**Dr.Öğr.Üyesi. Adem Türkmen**

*Erzurum Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,  
adem.turkmen@erzurum.edu.tr*

**Prof.Dr. Murat NİŞANCI**

*Erzincan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,  
mnisanci@erzincan.edu.tr*

**Prof.Dr. Ö. Selçuk EMSEN**

*Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,  
osemsen@atauni.edu.tr*

## ÖZET

İhracatta çeşitliliği ve bu ürünlere ait teknoloji düzeyi ihracat gelirleri ve ihracatın sürdürülebilirliği açısından büyük önem arz etmektedir. Türkiye’de 1980 sonrasında başlayan dış ticarete serbestleşme politikalarına paralel olarak ihraç edilen ürün sayısı, bu ürünlerin sektörel çeşitliliği ve ihraç edilen pazar sayısında ciddi artış söz konusu olmuştur. Bu çalışmada Türkiye’de ihracatta ürün çeşitliliğinin 1980-2016 dönemindeki seyri, Normalize Edilmiş HHI ve Mutlak Theil Endeksleri yardımıyla incelenmiş ve Türkiye ihracatında ürün çeşitlenmesinin anılan dönemde azalarak artan bir seyir izlediği gözlenmiştir. Ayrıca çeşitleme ile artan ürün sayısının, teknolojik altyapısı 1990-2015 dönemi itibarıyla incelendiğinde, ihracatı yapılan ürünlerde orta teknoloji ve kaynak temelli ürün ihracatında bir artış sağlandığı gözlenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** *Dış Ticaret, Ürün çeşitlenmesi, Yoğunlaşma Endeksleri*

## DEVELOPMENTS IN PRODUCTS DIVERSITY IN EXPORT AFTER THE 1980 IN TURKEY

### ABSTRACT

The product diversity and the technology level of products in export are quite important in terms of export revenues and the sustainability of exports. In Turkey, the number of products exported in parallel with the liberalization policies in foreign trade started in 1980, the sectoral variety of these products and the number of exported markets have experienced a significant increase. In this study, the course of product diversification in Turkey in the period 1980-2016 was examined by the help of normalized HHI and absolute Theil Index. The product diversification in Turkey has been observed to be increased by decreasing in this period. In addition, technological infrastructure of diversified exports was examined as of 1990-2015 period. The examination results show that medium-technology and resource-based products export increased in this period.

**Key Words:** *Foreign Trade, product diversification in Turkey, Concentration Indices.*

## 1. Giriş

Türkiye ekonomisinin tarihsel seyri izlendiğinde, 1960-1980 arası dönemde uygulanan ithal ikameci politikalar döneminin dünya trendine de uygun olarak dışarıdan ithal edileni içeride benzeşimini yapmayı ve böylece “döviz tasarrufu sağlamayı” amaçlayan uygulamalar olarak dikkat çekmiştir. Ancak, bu uygulamaların özellikle iç talebi karşılama hedefine bağlı olarak kalkınma planlarında başarılı uygulama örneği olarak gözükmemesine karşılık, ikameci üretimin sürdürülebilirliği için yine ithal girdi temini zorunluluğu ve bu ithal girdiyi karşılama kapasitesi olarak gözüken ihracatın gerçekleştirilemezliği ülkenin dış açığının ve borçlanmasının derinleşmesini beraberinde getirmiştir. Oysa bu politika uygulamasının temelinde yatan “genç endüstriler tezi” mantığında ithalatı yapılan ürünün protipinin ülkede üretilmesi hedeflenirken, bu ürünün uzun dönemde dünya ile rekabet edebilecek konuma ulaşması hedeflenmek zorundadır. Konuyla ilgili literatürde en belirgin örnekler olarak Japonya’dan Lexus ile G. Kore’den Samsung verilebilir (Wang, 2015). Dolayısıyla bu türden politika uygulamalarında çok ince hesaplamalarla gelecekte rekabet gücünün olacağı düşünülen sektörlerin seçilmesi elzemdir. Veyahut ta bu ince hesaba dikkat edilmiş olmasına karşılık yeni kurulan bu türden sanayinin monopolcü olması ve bunun da sahip olduğu yüksek kâr gücünü terk etmek istememesi, kurulan sanayinin halkın refahını artırıcı değil, halktan beslenen rant kapısı olmasını kaçınılmaz kılabilir. Gerek yanlış hesaplamalar, gerekse yüksek rantı koruma motifleri bir süre sonra bu sektörlerin ülke ekonomisi açısından adeta “spastik sektör” konumuna

geçmesi kaçınılmaz olabilmektedir (İrmiş ve Emsen, 2018). Bu da ithal ikameciliğin ithalat bağımlılığını giderek derinleştirmesi ve hatta Türkiye'ye özgü "70 cent'e muhtaç" bir ekonominin doğmasını kaçınılmaz kılabilir.

İthal ikamecilikte yanlış uygulamalar ve döviz darboğazlarının birer yansıması olarak Türkiye ekonomisinde 24 Ocak Kararları olarak da adlandırılan bir takım yapısal değişimi gündeme taşımıştır. 1980'in başında ortaya çıkan yapısal dönüşüm, Türkiye ekonomisinde karşılaştırmalı üstünlükler bağlamında ihracat gelirlerini artırmayı hedefleyen ve böylece dış satıma dayalı olarak "döviz gelirlerini artırmak" suretiyle dış açığı azaltmayı hedefleyen liberal uygulamalara kaymayı politika hedefi olarak ön plana çıkarmıştır (Pamuk, 2014). Bu türden politika uygulamalarının sürdürülebilirliği de ithal ikameciliğin yol açtığı ithalata bağımlılığın bu kez de ihracat yapabilmek için ithalat yapmayı, yani dışarıdan girdi teminini zorunlu kılması yine benzeri etkiler doğurarak dış açığı telafi etmekten uzak kaldığı, yani "ithalata dayalı ihracat" gibi bir durumu ortaya çıkarabilmektedir (Gerni vd., 2008; Gerni vd., 2018). Dolayısıyla ihracata yönelik politika uygulamalarında hem yurtiçi girdi kullanımı hem de dış satıma sunulan mal grubunda çeşitliliğin artırılabilirliği önem arz etmektedir.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde önemli bir yapısal dönüşüme geçilen 1980'den itibaren ithalatta ürün çeşitliliğinde zamana bağlı olarak ortaya çıkan gelişmeler inceleme konusu yapılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın ikinci kısmında Türkiye'nin ihracatında zamana bağlı gelişmeler betimlenmiş, ikinci kısmında ürün çeşitliliğinin ölçümünde kullanılan normalize edilmiş Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI)'nin tanıtımı ve buna bağlı olarak endeks değerinin 1995-2015 yılları arasındaki seyri hem tablo olarak hem de grafiksel olarak gösterilmiştir. Dördüncü ve son kısımda ise Türkiye ekonomisine özgü politika çıkarımlarına gidilmeye çalışılmıştır.

## 2. Türkiye İhracatın Zamana Bağlı Gelişimi

Türkiye ekonomisinde 1950'lerde sabit kur rejimi eşliğinde denenen dış ticaret serbestleşmesi umulan sonuçları vermeyince, 1980 yılına kadar dünya ekonomisi ile entegrasyon süreci ertelenmiştir. 24 Ocak kararları ile Türkiye ekonomisinin dışa açılmasını hızlandıran bütünlük bir yapı kabul edilmiştir. Mayıs 1981'de esnek kur politikasına ve akabinde 1984'te serbestçe dalgalanan döviz kuru sistemine geçişle son bulan kambiyo denetimi de bu süreci pekiştirmiştir (Serin, 2001: 308). İthal ikameci politikaların yerini serbest dış ticaret politikalarına bıraktığı 1980'li yıllar, Türkiye ekonomisinin dünyaya entegrasyon sürecini hızlandırmıştır. Fakat bu entegrasyon süreci beraberinde dış ticaret politikalarının etkinliğini ve uluslararası ekonomik hareketliliğin iç yansımalarındaki hassasiyetini arttırmıştır. 1990'larda internetin ortaya çıkışı, ulaşım ve haberleşme ağında ortaya çıkan gelişmelerle büyüyen uluslararası pazar, hem fırsatları hem de sorunları beraberinde getirmiştir. Türkiye ekonomisi de dünyadaki bu ivmeden istifade ederken, dışa açılmaya paralel olarak dünya piyasalarına mal sunabilme yeteneğini artırma yönünde önemli aşamalar kat etmiştir.

**Tablo 1.** Ülke Gruplarına Yönelik İhracatın GSYİH İçindeki Payı

| Yıllar    | Türkiye | Dünya | Üst Orta Gelir Gurubu | OECD  | Yüksek Gelirli Ülkeler |
|-----------|---------|-------|-----------------------|-------|------------------------|
| 1960      | 2,06    | 11,94 | 9,41                  | 11,76 | 12,91                  |
| 1960-1969 | 4,15    | 12,15 | 8,54                  | 11,83 | 13,48                  |
| 1970      | 4,43    | 13,41 | 8,13                  | 12,96 | 15,17                  |
| 1970-1979 | 4,90    | 15,76 | 10,20                 | 14,97 | 17,54                  |
| 1980      | 5,16    | 18,86 | 12,04                 | 17,90 | 20,92                  |
| 1980-1989 | 13,30   | 18,75 | 14,25                 | 17,94 | 20,31                  |
| 1990-1993 | 13,82   | 20,01 | 19,50                 | 17,97 | 20,18                  |
| 1994      | 21,36   | 21,05 | 21,06                 | 18,88 | 21,02                  |
| 1995-1998 | 21,65   | 22,77 | 21,77                 | 21,00 | 22,99                  |
| 1999      | 18,58   | 23,93 | 24,48                 | 21,61 | 23,63                  |
| 2000      | 19,45   | 26,18 | 26,72                 | 23,44 | 25,79                  |
| 2001      | 26,58   | 25,49 | 25,64                 | 22,97 | 25,29                  |
| 2002      | 24,46   | 25,45 | 27,35                 | 22,33 | 24,76                  |
| 2003      | 22,24   | 26,00 | 29,50                 | 21,99 | 24,79                  |
| 2004      | 22,75   | 27,60 | 31,62                 | 23,12 | 26,22                  |
| 2005      | 21,02   | 28,71 | 32,91                 | 23,91 | 27,26                  |
| 2006      | 21,65   | 30,01 | 33,89                 | 25,28 | 28,74                  |
| 2007      | 21,22   | 30,17 | 32,60                 | 26,08 | 29,49                  |

|      |       |       |       |       |       |
|------|-------|-------|-------|-------|-------|
| 2008 | 22,83 | 30,73 | 31,31 | 26,96 | 30,57 |
| 2009 | 22,57 | 26,54 | 25,87 | 23,81 | 26,83 |
| 2010 | 20,45 | 28,84 | 27,37 | 26,13 | 29,48 |
| 2011 | 22,26 | 30,53 | 28,13 | 27,88 | 31,46 |
| 2012 | 23,67 | 30,54 | 27,26 | 28,36 | 31,88 |
| 2013 | 22,27 | 30,40 | 26,40 | 28,47 | 32,00 |
| 2014 | 23,76 | 30,27 | 26,14 | 28,69 | 31,98 |
| 2015 | 23,33 | 29,37 | 25,24 | 28,47 | 31,21 |

**Kaynak:** Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI)

Türkiye ve çeşitli ülke gruplarında ihracatın GSYİH içindeki payı Tablo 1’de verilmiştir. Tabloya göre 1960’lı yıllarda Türkiye’de ihracatın GSYİH içindeki payı yaklaşık %100 artmasına karşılık tüm gurupların gerisinde kalmakta, 1970’li yıllarda ivmesini kaybetmekte, nihayet 1980 sonrası dönemde serbest dış ticaretle birlikte ciddi bir artış sağlayarak, üst orta gelir gurubundaki ülkelere yaklaşmıştır. 1990 sonrası bu ivmeyi koruyan Türkiye, 1994 ve 1999 krizlerinin etkileri dışında ihracatının payını sürekli artırmıştır. 1994 yılında tüm gurubun paylarını yakalarken, 2001 yılında yüksek gelirli ülkelere bile daha yüksek bir paya ulaşmıştır. Tüm guruplar, ihracatlarının GSYİH içindeki payını -2008 krizinin etkilerinin görüldüğü- 2009 yılına kadar arttırmakta iken; Türkiye’de ihracatın payı 2001’den 2005 yılına kadar sürekli düşmüş, 2010 yılına kadar da bir nevi durgunluğa girmiştir. 2010 sonrası Türkiye, yeniden toparlanmaya çalışsa da örnek alınan tüm gurupların gerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla Türkiye, küresel pastadan daha fazla pay alabilmek için önümüzdeki dönemlerde ihracatını arttırmak zorundadır. İhracattaki artışın kaynağını inceleyen birçok çalışma, artışın yoğun ve yaygın marjlar vasıtası ile gerçekleştiğini, yani ülkelerin ya mevcut ülke ve ürün yelpazesini korurken, ihracat hacimlerini arttırdığı veya ülke ve ürün çeşitliliği vasıtasıyla yeni ürünleri eski veya yeni ülke pazarlarına satarak ihracatını arttırdığı sonuçlarına ulaşmaktadırlar (Ekmen ve Erlat,2013: 37-38; Amiti ve Freund; 2010: 40). Bu durumda hem ülke hem de ürün bakımından ihracat çeşitliliği, tüm dünya ülkeleri için önem arz ettiği gibi Türkiye için de üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri haline gelmektedir.

### 3. Ürün Çeşitliliğinin Seyrinin Ölçümü ve Çeşitlilikte Gelişmeler

Çeşitlemeyi ölçmek için kullanılan endekslerin çoğu çeşitlemeden ziyade uzmanlaşmayı/yoğunlaşmayı ölçmek için geliştirilmiş endeksler olmakla birlikte bu endeksler ile hesaplanan sonuçlar hem uzmanlaşma/yoğunlaşmayı hem de tersten bakılınca çeşitlemeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu endeksler hesaplanırken kullanılacak verilerin ortak bir sistemi içermesi açısından Uluslararası Standart Ticaret Sınıflandırması (SITC) gibi kabul görmüş verilerle hesaplanması gerekmekte ve birçok çalışmada da buna riayet edilmektedir (Türkmen, 2018: 17).

Al-Marhubi (2000) ve UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) (2005), normalize edilmiş Hirschman endeksi olarak anılan ve çoğu çalışmada direkt Herfindahl-Hirschman endeksi ya da normalize edilmiş Herfindahl-Hirschman endeksi olarak anılan bir endeksi kullanmışlardır. Endeks formülü aşağıdaki şekildedir:

$$HHI_N = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{X_i}{X}\right)^2} - \sqrt{\frac{1}{n}}}{1 - \sqrt{\frac{1}{n}}}$$

Endeks değeri 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. 0’a yaklaştıkça çeşitlemeyi göstermekte ve ihracat paylarının homojen dağılıma yakınsadığını; 1’e yaklaştıkça ülkenin az sayıda malın ihracatında yoğunlaştığını ifade etmektedir (UNCTAD,2005: 405 ve 414).

Türkiye’nin ihracatta ürün çeşitlenmesinde nerede olduğunu görmek için önce Türkiye’nin içinde bulunduğu veya hedefinde olan ülke gurupları ile karşılıklı durumunun nasıl seyrettiğinin bilinmesinden fayda bulunmaktadır. Bu durumun daha iyi gözlenebilmesi açısından ilk etapta yukarıdaki formül kullanılarak oluşturulan Tablo 2’deki gelişimin izlenmesi yararlı olacaktır. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından SITC revizyon 3’e göre 3 basamaklı mal gurupları ile normalize edilmiş HHI indeksi kullanılarak hesaplanan yoğunlaşma katsayıları bu tabloda yer almaktadır. Buna göre Tablo 2’de yer alan değerler, küçüldükçe ihracatta ürün çeşitlenmesini, değerler büyüdükçe ihracatta ürün yoğunlaşmasına göstermektedir.

**Tablo 2.** Türkiye ve Çeşitli Ülke Guruplarında HHI Ürün Yoğunlaşma Katsayıları

| Yıllar | Türkiye | Dünya | Üst Orta Gelir gurubu Ülkeler | Yüksek Gelirli Ülkeler | Seçilmiş petrol ihracatçıları | Endüstrileşmiş ekonomiler (UNIDO) | OECD  |
|--------|---------|-------|-------------------------------|------------------------|-------------------------------|-----------------------------------|-------|
| 1995   | 0,111   | 0,052 | 0,084                         | 0,055                  | 0,461                         | 0,056                             | 0,055 |
| 1996   | 0,107   | 0,055 | 0,097                         | 0,056                  | 0,484                         | 0,057                             | 0,056 |
| 1997   | 0,102   | 0,057 | 0,088                         | 0,059                  | 0,471                         | 0,060                             | 0,059 |
| 1998   | 0,107   | 0,055 | 0,068                         | 0,060                  | 0,416                         | 0,061                             | 0,062 |
| 1999   | 0,102   | 0,062 | 0,090                         | 0,065                  | 0,487                         | 0,066                             | 0,066 |
| 2000   | 0,098   | 0,074 | 0,122                         | 0,073                  | 0,549                         | 0,074                             | 0,072 |
| 2001   | 0,091   | 0,068 | 0,106                         | 0,069                  | 0,517                         | 0,070                             | 0,069 |
| 2002   | 0,097   | 0,068 | 0,107                         | 0,070                  | 0,515                         | 0,071                             | 0,070 |
| 2003   | 0,095   | 0,068 | 0,109                         | 0,070                  | 0,528                         | 0,071                             | 0,070 |
| 2004   | 0,096   | 0,070 | 0,119                         | 0,070                  | 0,537                         | 0,070                             | 0,069 |
| 2005   | 0,091   | 0,076 | 0,137                         | 0,071                  | 0,567                         | 0,071                             | 0,067 |
| 2006   | 0,091   | 0,079 | 0,141                         | 0,072                  | 0,578                         | 0,071                             | 0,066 |
| 2007   | 0,090   | 0,077 | 0,137                         | 0,071                  | 0,564                         | 0,070                             | 0,065 |
| 2008   | 0,098   | 0,086 | 0,155                         | 0,075                  | 0,586                         | 0,074                             | 0,064 |
| 2009   | 0,083   | 0,074 | 0,126                         | 0,070                  | 0,532                         | 0,071                             | 0,064 |
| 2010   | 0,074   | 0,077 | 0,127                         | 0,071                  | 0,539                         | 0,073                             | 0,064 |
| 2011   | 0,074   | 0,083 | 0,133                         | 0,075                  | 0,551                         | 0,074                             | 0,062 |
| 2012   | 0,092   | 0,087 | 0,137                         | 0,079                  | 0,545                         | 0,078                             | 0,066 |
| 2013   | 0,069   | 0,084 | 0,124                         | 0,079                  | 0,531                         | 0,079                             | 0,066 |
| 2014   | 0,069   | 0,078 | 0,111                         | 0,076                  | 0,509                         | 0,076                             | 0,065 |
| 2015   | 0,073   | 0,064 | 0,082                         | 0,069                  | 0,403                         | 0,071                             | 0,066 |

**Kaynak:** UNCTAD, UNCTADSTAT

Tablo incelendiğinde petrol ihracatçısı ülkelerin çok yüksek bir yoğunlaşma katsayısı olduğu görülmekte ve bu katsayının yıllar itibarıyla düşmediği de dikkat çekmektedir. Bu durum literatürde Hollanda Hastalığı olarak bilinen olguya işaret etmekte (Özdemir vd., 2018) ve buna bağlı olarak doğal kaynak zenginliği ile yoğunlaşma arasındaki pozitif ilişkiyi destekler nitelikte bir veri ortaya koymaktadır. UNCTAD verilerine göre Türkiye’de ihracatın ürün yoğunlaşması, 1995 yılında petrol ihracatçısı ülke gurubu dışındaki diğer tüm guruplardan yüksek değerlere sahiptir. Yıllar geçtikçe bu yoğunlaşma eğiliminin azaldığı, yani çeşitlemenin sağlandığı ve bunun da Tablo 2’de yer alan tüm ülke guruplarından daha hızlı gerçekleştiği görülmektedir. 2015 yılına gelindiğinde Türkiye’nin ürün çeşitlenmesi, içinde bulunduğu üst orta gelir gurubundan daha iyi bir noktada olduğu; yüksek gelirli ülke gurubu, OECD ve sanayileşmiş ülke gurubuna oldukça yaklaştığı görülmektedir. Karşılaştırmalı olarak tespit edilen Türkiye’nin ihracatta ürün çeşitlenmesi konusundaki bu başarısının, ihracatına da olumlu katkılar sağlayabileceği önem arz etmektedir.

Türkiye’de ürün çeşitlenmesi, öncelikle literatürdeki çalışmalarda sıklıkla kullanılan Mutlak Theil endeksi ve normalize edilmiş HHI endeksi ile seyri ile incelenmiş olup, bunlar TÜİK’den alınan SITC revizyon 3, üç basamaklı mal gurubu verileri ile hesaplanmıştır. Şekil 1’de Türkiye’de yoğunlaşma katsayılarının durumu, hem HHI endeksi hem de Theil endeksine göre benzer bir eğilim göstermektedir. Şeklin sol yanında kalan dikey eksen Theil endeks değerlerini ve sağ yanında kalan dikey eksen ise HHI endeks değerlerini göstermektedir. Her iki yoğunlaşma endeksi de Türkiye’de 1980-2016 döneminde ürün yoğunlaşmasının giderek azaldığını, yani ihracatta ürün çeşitlenmesinin sağlandığına dair bir eğilimi göstermektedir. Diğer taraftan her iki endekste de görülen çeşitli dalgalanmalar olmakla birlikte 2013 sonrasında ihracatta ürün yoğunlaşmasına doğru bir eğilimin ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir.

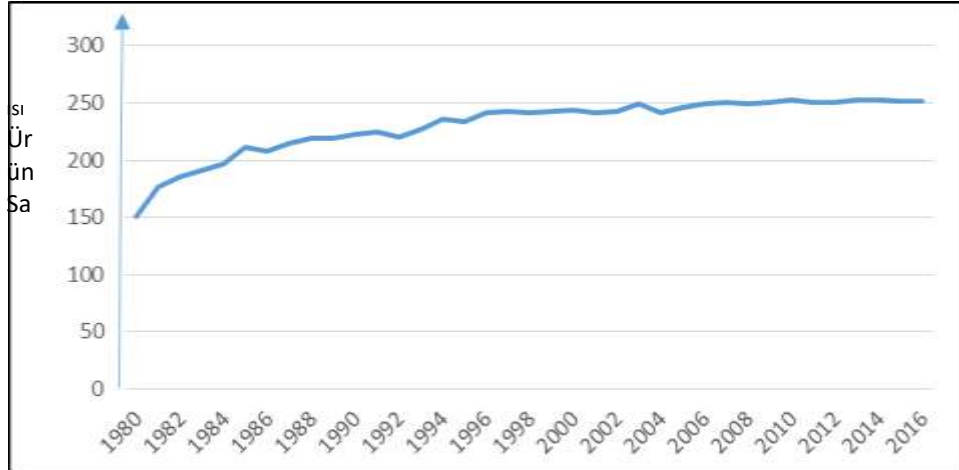
Literatürdeki ayrımlar dikkate alındığında, çeşitlemenin yatay ve dikey olarak iki farklı yönü olduğu ve bunlardan yatay çeşitlemenin aynı sektörde ihraç edilen mal çeşitliliğini artırmak olduğu, dikey çeşitlemenin ise sektörel değişimi ve ilerlemeyi ifade ettiği bilinmektedir. Bu iki farklı açıdan Türkiye’nin ihracattaki ürün çeşitliliğinin seyri de Şekil 2 ve Şekil 3’de yer almaktadır.

Şekil 1. 1980-2016 Türkiye HHI ve Theil Yoğunlaşma Endeksleri



Kaynak: TÜİK'den alınan verilerle hesaplanan endeksler yardımıyla hazırlanmıştır.

Şekil 2. Türkiye'de SITC Revizyon 3'e Göre 3 Basamaklı Mal Gurubunda İhraç Edilen Ürün Sayısı

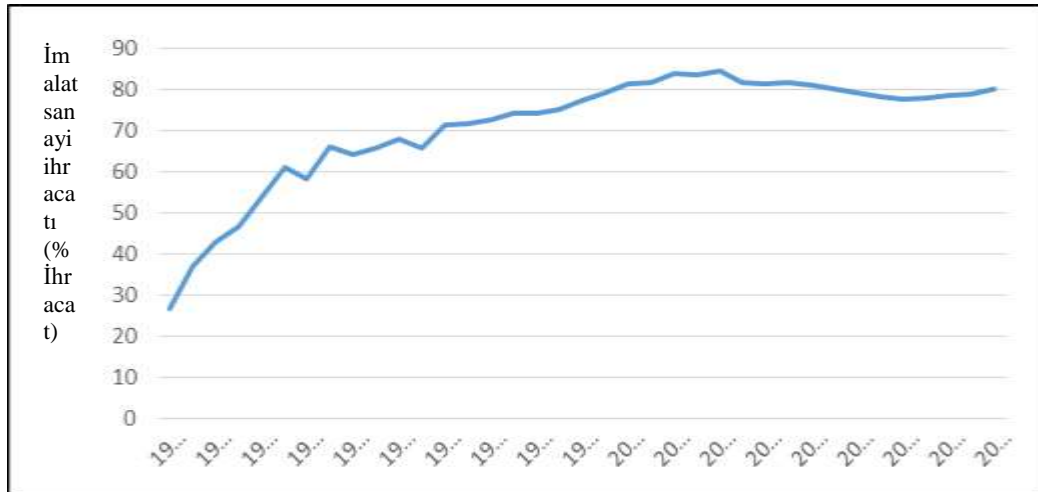


Kaynak: TÜİK'den alınan veriler yardımıyla hazırlanmıştır.

Şekil 2'de Türkiye'nin ihrac ettiği ürün sayısı, SITC revizyon üçe göre üç basamaklı mal gurubu itibarıyla yatay çeşitleme göstergesi olarak alınmaktadır. Al-Marhubi (2000), Herzer ve Nowak-Lehmann (2006), Değer (2010), Kenji ve Alemu (2009) çalışmalarındaki gibi ürün sayıları hesaplanırken, 100.000 doları aşan ya da toplam ihracat içinde % 0,3'ten büyük paya sahip mallar dikkate alınmıştır. Şekil 2'de Türkiye'nin yatay ihracat çeşitlenmesinde sürekli artış olmasına rağmen, bu artışın 1980'den 2016 yılına geldikçe azalan seyirde olduğu görülmektedir. Şekilde özellikle 2006-2016 dönemindeki durgunluk dikkat çekmekte, fakat bu kısım yatay çeşitlenmenin durduğunu göstermekten ziyade, 3 basamaklı sınıflandırma için yeterli mal sayısına ulaşıldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla daha alt basamaklı mal sayısı ile yapılan ölçümlerde, diğer yıllardan daha az olmak kaydıyla bu dönemde de ürün sayısındaki artışın gözlemlenmesi söz konusu olabilecektir.

Dikey çeşitleme göstergesi olarak kabul edilen imalat sanayi ihracatının toplam ihracat içindeki payı Şekil 3'de verilmektedir. Türkiye'de ihracatın dikey çeşitlenmesi 1980'den 2004'e kadar ciddi bir artış göstermekle beraber 2004 sonrasında durgunluğa girmiştir. Fakat 1980'lerde % 20'lerde seyreden bu pay, 2004 ve sonrası dönemde % 80'in üstündedir. Bu bağlamda dikey çeşitleme ile tarımsal ihracattan sanayi malı ihracatına dönüşüm olarak kastedilen olgunun Türkiye açısından başarılı olduğuna işaret ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca durgunluğa geçişin altındaki sebep olarak da, dünyada giderek artan hizmet sektörü ve hizmet ticareti yükselişinin Türkiye'ye yansımaları olduğu da düşünülebilir.

Şekil 3. İmalat Sanayi İhracatının Toplam Mal İhracatı İçindeki Payı

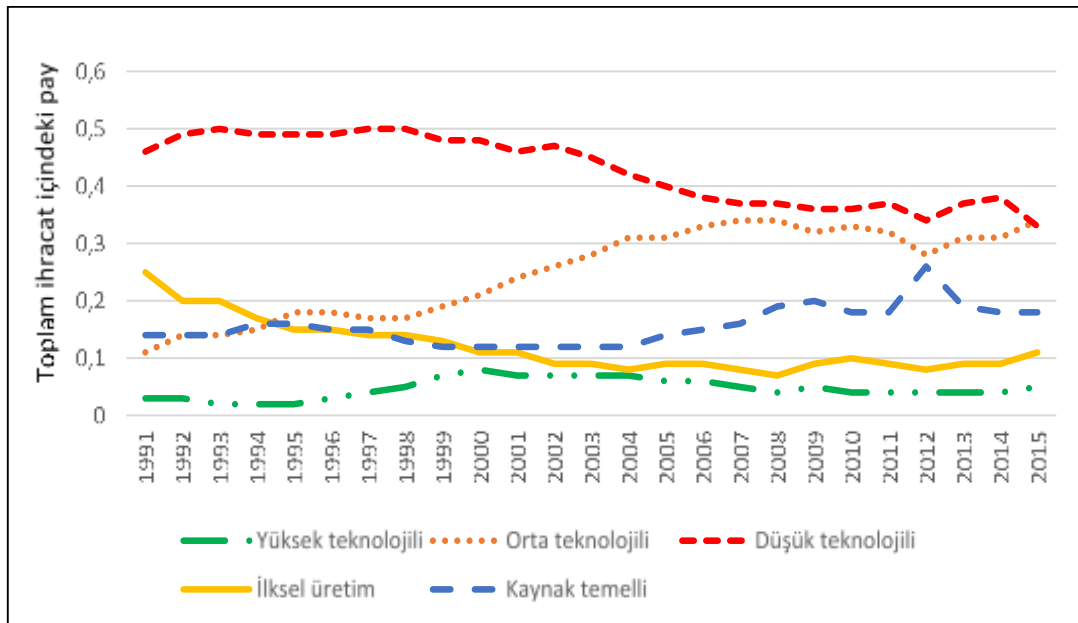


Kaynak: Dünya Bankası WDI

İhracatta ürün çeşitliliğinin Türkiye’de; hem sıkça kullanılan endeksler hem de yatay ve dikey çeşitleme ölçümleri vasıtası ile giderek arttığı Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3’de görülmektedir. Bununla birlikte; “Türkiye’de ihracatı yapılan ürünler çeşitlenirken, bu ürünlerin sahip olduğu teknolojiler ne oranda değişmektedir?” sorusu da sorulabilir.

İhracatı yapılan ürünlerin teknolojik olarak sınıflandırılması güçlüklerine rağmen Lall (2000), malları ilksel ürünler (taze meyve, et, pirinç, kahve, petrol vb.) ve imalat ürünleri olarak önce iki guruba ayırmıştır. İmalat ürünlerini de kendi içinde kaynak temelli (hazırlanmış et, odun ürünleri, bitkisel yağlar, çimento, cam vb.), düşük teknolojlili (kumaşlar, ayakkabılar, basit metal parçalar/yapılar, mücevher, oyuncaklar, plastik vb.), orta teknolojlili (sentetik iplikler, kimyasal boya ve gübreler, binek ve ticari araçlar ve parçaları, saatler motorlar vb.) ve yüksek teknolojlili (telekomünikasyon teçhizatı, televizyonlar, transistörler, türbinler, güç üretim ekipmanları, ilaç, havacılık, optik ölçüm aletleri vb.) ürünler olmak üzere dört alt teknolojik kategoriye ayırmıştır. Bu çalışmadaki sınıflandırmayı temel alan Dünya Bankası WITS veri tabanı, SITC revizyon 3’e göre üç basamaklı mal gurubunda yer alan her bir teknolojik gurubun toplam ihracat içindeki payını hesaplamaktadır. Şekil 4 ve Şekil 5 bu hesaplamayı temel almaktadır.

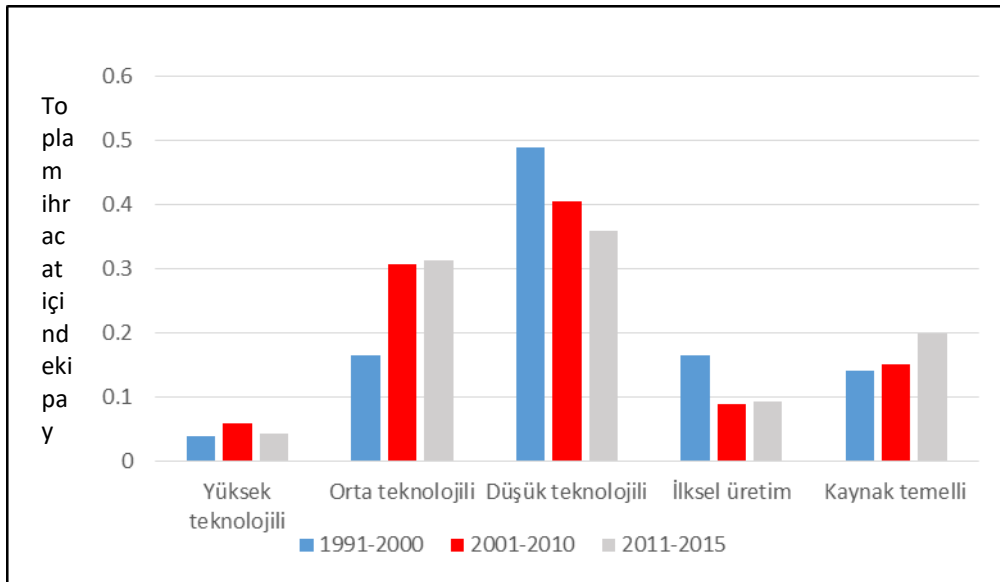
Şekil 4. Türkiye’de İhracatı Yapılan Ürünlerin Teknolojik Sınıflandırılması (1991-2015).



Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Entegre Ticaret Çözümleri (WITS)

Şekil 4'te Türkiye'de 1991-2015 aralığındaki ihracatın 5 ana teknolojik guruptaki gelişimi görülmektedir. Anılan dönemde Türkiye'deki ihracatın düşük teknoloji olan kısmı sürekli bir azalma eğiliminde iken, orta teknoloji imalat ürünleri ihracatının artış eğilimine sahip olduğu ve en ciddi artışların da yine bu teknolojik gurupta olduğu görülmektedir. Yüksek teknoloji imalat ürünleri ihracatında da kısmi bir artış gözlemlense de; bu artış, çok az ve yavaş gerçekleşmektedir. İlksel üretimde genel görüntü azalma eğiliminde olmasına rağmen, 2008 sonrasında yukarı yönlü bir eğilim de dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra en dikkat çeken durumlardan birisi, anılan dönemde kaynak temelli imalat ürünleri ihracatında artış eğiliminin görülmesidir. Lall (2000)'e göre kaynak temelli imalat ürünleri kendi içinde iki farklı guruba sahiptir. Bunlar “düşük beceri isteyen, emek yoğun teknolojilere dayalı birinci gurup” ve “sermayeye ve beceriye ihtiyaç duyan ikinci bir gurup” olarak sınıflandırılmıştır. Türkiye'deki artışın kaynağının bu guruplardan hangisine girdiği önem arz etse de; hem ilksel mallar hem de kaynak temelli imalat ürünleri ihracatı, dünya ticareti açısından dinamik etkilere sahip değildirler.

Şekil 5. Teknolojik Sınıflandırmaya Göre Türkiye'de İhracatı Yapılan Ürünlerin Ortalama Gelişimi



Kaynak: Dünya Bankası, WITS

Şekil 5'te farklı periyotlarda ihracatın teknolojik yapısındaki ortalama gelişim görülmektedir. Yüksek teknoloji ürünler 2001-2010 aralığında büyüme eğilimi göstermiş olsa da; sonraki 5 yıllık dönem ortalamasında, 1991-2000 dönemi ihracat payı ortalaması kadar düşük bir değer göstermiştir. Orta teknoloji ürün gurubu da yine 2001-2010 döneminde hızlı bir gelişim göstermiş, ama sonraki 5 yıllık dönemde aynı hızını koruyamamıştır. Düşük teknoloji ürünlerin ihracatı tüm periyotlar boyunca azalırken, ilksel ürün ihracatında 2001-2010 döneminde düşüş ve akabinde 2011-2015 periyodunda kısmi bir artış söz konusu olmuştur. Kullanılan 3 dönemlik ortalama için de kaynak temelli imalat malı ürünleri ihracatının payı, orta teknoloji kadar şiddetli olmasa da artış göstermiştir. Bu artış en fazla 2011-2015 periyodunda olmuştur.

#### 4. Sonuç

Özetle; mevcut durumu gösteren şekiller ve tablolarda görüldüğü üzere Türkiye'de ürün çeşitlenmesi giderek artmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'nin sadece çeşitleme yapmadığı; ihracatta, tarımdan sanayiye ürün dönüşümünü de sağlayabildiği ve orta teknoloji imalat ürünlerinin ihracat içindeki payını da arttırdığı bulgularına ulaşılmıştır. Türkiye'nin 1980 itibarıyla küresel entegrasyona dâhil olduğu düşünüldüğünde, bu tespitler Türkiye'nin ürün çeşitlenmesi konusunda başarılı bir yol izlediğini göstermektedir.

Diğer taraftan Türkiye’de ürün çeşitlemesinin son yıllarda yavaşladığı da gözlenmiş, bu da ihracatta hızlı dönüşümlü başta yüksek marjinal etkilerin varlığının zamanla yavaşlayarak bir doyum noktasına doğru gittiğini işaret etmektedir. Fakat gelişen teknoloji ve hızla değişen insan ihtiyaçları düşünüldüğünde, Türkiye’nin dünya pazarından yeterince pay alabilmesi için ürün çeşitliliğini yavaşlatmaması gerekliliğinin yanı sıra yüksek teknoloji ürünlerine ağırlık vermesi, açık bir politika önerisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu açıdan gelişmiş ülkelerde gözlenen trende uygun olarak yüksek teknolojik ürünlere kayma ve hatta bu ürünlerde zamanla yoğunlaşma, hem ihracat gelirleri hem de bunların istikrarı açısından önemlidir. Mevcut durum değerlendirildiğinde, çeşitleme derinleşmesinin korunması önem arz etmektedir. Bu bağlamda ihracatta ürün çeşitliliğini etkileyen etmenlerin bilinmesine ve bu etmenlerde meydana gelecek değişimlerin çeşitleme üzerindeki etkilerinin analiz edilmesine ihtiyaç vardır.

#### Kaynakça

- Al-Marhubi, Fahim (2000), “Export Diversification and Growth: An Empirical Investigation”, *Applied Economics Letters*, 7(9): 559-562.
- Gerni, Cevat, H. Aksu ve Ö. Selçuk Emsen (2018), “Türkiye Ekonomisinde İhracat ile İthalat ve Döviz Kuru Arasındaki İlişkiler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18(1): 78-91.
- Gerni, Cevat, Ö. Selçuk Emsen ve M. Kemal Değer, “İthalata Dayalı İhracat ve Ekonomik Büyüme: 1980-2006 Türkiye Deneyimi”, *İzmir İktisat Kongresi Anısına 2. Ulusal İktisat Kongresi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 20-22 Şubat 2008.
- İrmiş, Ayşe, *Kapitalizmin Küresel Ağı: Düğümler ve İlmekler*, Etkin Yayınevi, Bursa, 2018.
- Özdemir, Dilek, Ilgar Riazı, Özge Buzdağlı ve Ö. Selçuk Emsen (2018), “Doğal Kaynak Keşfine Dayalı Ekonomik Büyüme Literatüründe Hollanda Hastalığı Çelişkisi: Suudi Arabistan ve İran Üzerine İncelemeler (1980-2014)”, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 32(1): 19-43.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Serin, Necdet (2001). “Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası”, (Ed. Ahmet Şahinöz), *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, İmaj Yayınevi, Ankara, ss: 305-321.
- Türkmen, Adem, *Türkiye İhracatında Ürün ve Ülke Çeşitlemesinin Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018.
- Wang, Ha-Joon, *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*, (çev. Emin Akçaoğlu), Elif Yayınevi, Ankara, 2015.
- UNCTAD. (2005). *Handbook of Statistics/Manuel de Statistiques de La CNUCED*, Geneva: United Nations Publications.

## DAVAMLİ İQTİSADİ İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ TURİZM BAZARINA TƏSİR GÖSTƏRƏN BƏZİ AMİLLƏR

**Bayramov Şahin Vaqif oğlu**

*iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)*

*elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı*

*shahin\_bayramov@unec.edu.az*

### XÜLASƏ

Məqalə davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayan turizm sahəsinin məzmununu və inkişafını şərtlənirən bəzi amillərin müəyyənləşdirilməsinə və təhlilinə həsr olunub. Tədqiqat işində turizmin həm milli iqtisadiyyatlar, həm də qlobal iqtisadiyyat üçün davamlı artan əhəmiyyətinin əsaslandırılmasına çalışılıb.

**Açar sözlər:** davamlı inkişaf, turizm, ÜDM, turist, ixrac.

### ABSTRACT

Paper is mainly focusing on identification and analyzing of factors those substantiate the content and development of tourism sector that is considered to be one of the important components of sustainable economic development. The research is trying to evaluate the increasing importance of tourism for both national economies and global economy.

**Keywords:** sustainable development, tourism, GDP, tourist, export.

Davamlı iqtisadi inkişaf konsepsiyası ölkələrarası turizm xidmətlərinin genişlənməsinə də ciddi təsir göstərir. Turizm digər iqtisadi fəaliyyət sahələrindən fərqli olaraq davamlı inkişaf konsepsiyasının hər üç aspektini – iqtisadi, ekoloji və sosial aspektlərini daha aydın və qabarıq şəkildə özündə əks etdirir. Turizmin həm tələb, həm də təklif funksiyalarında bu aspektlərin hər üçünün təsirləri vardır. İlk



növbədə, turizm xidmətlərinin geniş yayıldığı ölkələrdə ekoloji tarazlıq, iqtisadi inkişaf və sosial təhlükəsizlik problemləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, turizm fəaliyyətinin də bu üç aspektə yönələn təsirləri vardır.

Xüsusi maraq kəsb edən problem ondan ibarətdir ki, ölkənin iqtisadi, ekoloji və sosial durumunun turizm fəaliyyətinə təsirləri pozitiv və ya neqativ ola bildiyi kimi, əks istiqamətli, yəni turizm fəaliyyətinin də bu sahələrə təsiri pozitiv və ya neqativ ola bilər. Məsələn, vəhşi təbiətin turizm üçün istifadəsi bu ərazilərdə infrastrukturun yaradılmasına və demografik dəyişikliklərə səbəb olduğundan bir müddətdən sonra öz mahiyyətini itirə bilər. Digər tərəfdən, bu ərazilərin iqtisadi cəhətdən daha sürətlə inkişafı təmin olunmuş olar. Yaxud, turizm məqsədilə tarixi binaların saxlanması xüsusi investisiyaların ayrılması və onların aşınmasının qarşısının alınması. Ərazinin turizm üçün daha cəlbediciliyini təmin etmək üçün yaxın ərazilərdə çirkləndirici müəssisələrin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və s. Lakin, turizmin inkişafının ətraf mühitə belə pozitiv təsirləri ilə yanaşı, neqativ təsirləri də vardır.

Sosial və mədəni sahələrin inkişafına da turizmin təsirləri pozitiv və ya neqativ ola bilər. Məsələn, həyat keyfiyyətinin yüksəlməsi, turistlərlə görüşlərin yerli əhalinin bilik və bacarığını artırması, mədəni mübadilənin genişlənməsi və digər müsbət təsirlərlə yanaşı, alkoqollu içkilərdən istifadə hallarının artması, cinayətkarlığın genişlənməsi, mədəni özünəməxsusluğa olan təhdidlər və sair kimi mənfi təsirlər də mümkündür.

Şübhəsiz ki, turizm fəaliyyətini də "xidmət" kimi xarakterizə etmək mümkündür. "Xidmət" in iqtisadi fəaliyyət növü kimi müxtəlif tərifləri olmasına baxmayaraq, onun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti kimi hər hansı *vaxtda*, hər hansı *yerdə* onun faydalılığı göstərilir. Digər növ iqtisadi fəaliyyət sahələrindən fərqli olaraq, xidmət üçün zaman və fəza mühüm əhəmiyyət daşıyır<sup>1</sup>.

Turizm beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə getdikcə daha mühüm çəkiyə malik olmaqdadır. Beynəlxalq turizm xərcləri 1995-2014-cü illər ərzində 500 mlrd ABŞ dollarından təqribən 3 dəfədən çox artaraq 1,406 trilyon ABŞ dollarına qədər yüksəlib. Sonrakı illərdə bu rəqəm bir qədər azalsa da (2015-ci ildə 1,34 trilyon ABŞ dolları və 2016-cı ildə 1,36 trilyon ABŞ dolları) dünya üzrə ümumdaxili məhsul həcmində mühüm çəkiyə malikdir<sup>2</sup>. Bu artım təkcə dolların dəyərinin dəyişməsi ilə bağlı deyil, həm də səfər edənlərin sayının kəskin artması ilə bağlıdır. Belə ki, bu dövr ərzində turistlərin sayı 600 milyondan 1,5 milyarda qədər (təqribən 2.5 dəfə) artıb. Həmin illər ərzində turizm gəlirlərinin ümumi ixracda payının azalması da turizmin iqtisadi əhəmiyyətinin azalması demək deyildir. Belə ki, bu illərdə turizmin payının azalması dünya üzrə mal və xidmət ixracı həcmində kəskin artması fonunda baş vermişdir.

Turizmdən gəlirlər inkişaf etməkdə olan bəzi ölkələrin ÜDM həcmində ciddi paya malikdir. Məsələn, Çinin Macao SAR, Maldiv və Palau dövlətlərinin ÜDM həcmində müvafiq olaraq 70%-i, 67%-i və 52%-i turizmin payına düşür. Cənubi Qafqazda Gürcüstanın turizmdən əldə etdiyi gəlirlər ilbəl artmaqdadır. 2015-ci ilin məlumatlarına əsasən, Gürcüstanın turizm gəlirləri onun ÜDM həcmində 15%-dən çoxdur. Turizmdən gəlirlərinin ÜDM-da payı 10%-dən yüksək olan 35 ölkənin siyahısında inkişaf etmiş ölkələr yer almayıb. Qeyd edək ki, Azərbaycan üçün bu rəqəm 5%-dir. Əlbəttə, turizm gəlirlərinin nisbi deyil, mütləq qiymətlərlə müqayisəsində Azərbaycan Gürcüstandan o qədər də geridə qalmır. Belə ki, Dünya Bankının 2015-ci il üzrə məlumatlarına əsasən, Gürcüstanın turizmdən əldə etdiyi gəlirlərin həcmi 2,1 milyard ABŞ dolları, Azərbaycanın əldə etdiyi gəlirlər isə 2,5 milyard ABŞ dolları olub. Lakin, Azərbaycanın digər iqtisadi fəaliyyət sahələrindən əldə etdiyi gəlirlərin Gürcüstandan xeyli yüksək olması səbəbindən turizm gəlirlərinin ÜDM həcmindəki payı az görünür.

Ölkələrin turizm sahəsində inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərdən ən mühümləri bunlardır: a) *Gələn turistlərin sayı*; b) *Gedən turistlərin sayı*; c) *Turizm gəlirləri*; d) *Turizm xərcləri*; e) *Yerli turistlərin sayı*; f) *Turizm xərclərinin ümumi idxalda payı*; h) *Turizm gəlirlərinin ümumi ixracda payı*.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının metodologiyasına əsasən, ölkənin turizm sahəsində rəqabətliyi üçün qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən göstəricilər dörd qrupa və uyğun qruplar üzrə

<sup>1</sup> Chuo J., 1992: *A conceptual framework for the marketing of tourism*. Unpublished M.Com dissertation, University of Pretoria

<sup>2</sup> Dünya Bankının rəsmi məlumatlar bazası. <https://data.worldbank.org/indicator/st.int.xpnd.cd>

altqruplara bölünür. “*Turizm fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi və onun təsirləri*” adlanan birinci qrup göstəricilərə a) turizm hesabına yaradılan əlavə dəyər; b) hər gələn turistə görə əldə edilən gəlirlər; c) turistlərin bütün növ yaşayış yerlərində gecələmələrinin sayı; və d) turizm xidmətlərinin ixrac həcmi kimi alt-göstəricilər aiddir.

“*Turizm ərazilərində keyfiyyətli və rəqabətli xidmətlərin göstərilməsi*” adlandırılan ikinci qrup göstəricilər a) turizm xidmətlərində əmək məhsuldarlığı; b) alıcılıq qabiliyyəti pariteti və xidmətlərin qiymətləri; c) ölkəyə daxil olmaq üçün viza tələblərinin asanlıığı kimi alt-göstəriciləri əhatə edir.

“*Turizm yerlərinin cəlbediciliyi*” qrupuna daxil olan göstəricilər a) təbii ehtiyatları və biomüxtəlifliyi; b) mədəni və yaradıcılıq irsini; və c) turistlərin məmnunluğu alt-göstəricilərini əhatə edir.

Sonuncu, “*Turizmlə bağlı siyasətin və iqtisadi imkanların*” olmasını xarakterizə edən qrup isə milli turizm fəaliyyət planının olması ilə bağlı göstəricini əhatə edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq turizm xidmətlərinin digər növ iqtisadi fəaliyyət sahələrindən əsas fərqlərindən biri də onun həm ölkədaxili, həm də xarici amillərdən asılı olmasıdır. Bu amillərin inkişafı ölkənin turizm sahəsində rəqabətliliyini təmin edir. Məhz bu amillərin inkişaf etdirilməsi ilə hər bir ölkə turizm sahəsini tənzimləməyə çalışır. Bu amillər dolayısı ilə turizm sahəsində tələb və təklifə təsir göstərir.

Turizm sahəsində tələb və təklifə təsir göstərən amillərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə keçməzdən əvvəl turizm sahəsində mövcud vəziyyəti ölkələrin gəlir səviyyəsinə uyğun olaraq müqayisəli təhlil etməyə çalışaq. Belə ki, gəlir səviyyəsinə görə ölkələri 5 əsas qrupa (aşağı, aşağı-orta, orta, yuxarı orta və yüksək gəlirli ölkələr) ayıraraq, bu qruplarda turizmin inkişaf səviyyəsini müqayisə etdikdə məlum olur ki, 1995-ci illə müqayisədə sonrakı illərdə turist səfərlərinə çıxanların sayının artması hər gəlir qrupuna aid ölkələr üzrə baş verməsi bu iqtisadi sahənin hər bir ölkənin marağında olmasından xəbər verir. Qloballaşma dərinləşdikcə, ölkələrarası əlaqələr və inteqrasiya inkişaf etdikcə, insanların digər ölkələrə səfərlər etməsi üçün həm maddi, həm də zaman etibarını ilə imkanları artır. Tədqiqatlar göstərir ki, gedən turistlərin daha çox inkişaf etmiş ölkələrdən, daha doğrusu, yüksək gəlirli ölkələrdən olması onu sübut edir ki, turist səfərləri hər şeydən əvvəl əhalinin gəlirləri ilə bağlıdır. Yüksək gəlirli ölkələrdə əhalinin turist səfərləri üçün daha çox maliyyə imkanları vardır.

Ölkədən kənara çıxan turistlərin sayı ilə ölkədəki adambaşına ÜDM həcmi arasındakı korrelyasiya əlaqəsi də bunu sübut edir. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək gəlirlərin olması turist səfərləri üçün yeganə amil deyildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, turist səfərləri üçün digər amillər də vardır. Ən azı belə fərz etmək olar ki, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin gəlirlərinin yüksək olmasına baxmayaraq, daha çox insan ölkədə mövcud olan turizm imkanlarından faydalanmağa çalışır. Məsələn, ABŞ və Avstraliya əhalisinin yüksək gəlirləri olmasına baxmayaraq, bu ölkələrdən xarici turist səfərlərinə çıxanların ümumi əhali sayındakı payı Albaniya, Polşa, Macarıstan və s. daha az gəlirli ölkələrdə olduğundan azdır. Eyni mənzərəni Yaponiyada da müşahidə etmək olar. Bu ölkədən beynəlxalq səfərlərə gedənlərin əhali sayındakı payı hətta Laosdan da azdır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, davamlı inkişaf konsepsiyasının ölkələr qarşısında qoyduğu tələblər turizmin iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi faydalılığında prioritet olaraq nəzərə alınmalıdır. Çünki, turizmin xidmət sahəsi olaraq inkişafı ilk baxışda bərpa olunabilən amillərlə şərtlənsə də, əslində ekoloji təsirləri bəzi hallarda əhəmiyyətli dərəcədə ola bilər.

# İQTİSADI İNKİŞAFDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ROLU

**Əkbər Namiq oğlu Əkbərli**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
akbarli.a077@gmail.com

## XÜLASƏ

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Uzun müddətdir dövlət müxtəlif yollarla bu sektorun inkişafına dəstək verməyə çalışır. Lakin hələ ki Azərbaycanda kiçik və orta həcmli sahibkarlığın inkişafına nail olunduğunu söyləmək mümkün deyil. Bu sahədə ölkənin üzvləşdiyi hansı çətinliklər var? Dünya təcrübəsindən nələri əxz etməliyik ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına nail ola bilək?. Məhz bu konseptdə kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun Azərbaycanın iqtisadi inkişafında oynadığı rol, bu sahənin tərəqqisi üçün izlənən siyasət və inkişaf prioritetləri məqalənin əsas mövzudur.

**Açar sözlər:** kiçik və orta sahibkarlıq sektoru, neft sektoru, qeyri-neft sektoru, Strateji Yol Xəritəsi, iqtisadi inkişaf

## THE ROLE OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN THE ECONOMIC GROWTH ABSTRACT

The development of small and medium-sized businesses in Azerbaijan is one of the most important problems facing the economy. The government is trying to support the development of this sector in different ways. Currently there is no possibility to say, small and medium business in Azerbaijan is developing. What are the problems our country is facing on this matter? What needs to be taken from world experience to achieve the progress in developing of small and medium business. The key point of this theme is looking for a role, that playing medium business in economic development of Azerbaijan. Political and developing priorities seeing the progress of this sector.

**Key words:** small and medium entrepreneurship, oil sector, non-oil sector, strategic road map, economic development

## Giriş

Kiçik biznes müxtəlif dövlətlərin iqtisadi çiçəklənməsinə səbəb olan və istehsalın canlanmasına və əhalinin iqtisadi fəallığının yüksəldilməsinə güclü stimül verən mühüm amildir. Kiçik sahibkarlıq iqtisadiyyatın ən çevik və nəticəli sektorlarından biridir, habelə ÜDM-in xeyli hissəsinin yaradılması onun payına düşür, iqtisadi fəal əhalinin xeyli hissəsi onda işləyir. İş yerinin yaradılmasından başqa, rəqabət qabiliyyətli, dinamik və diversifikasiyalı iqtisadiyyatın yaradılmasında da kiçik və orta biznesin mühüm rolu vardır.

Bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı müxtəlif mülkiyyət formalı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini tələb edir. Çoxlu sayda kiçik mülkiyyətçilər təbəqəsi kimi çıxış edən kiçik biznes əhəmiyyətli şəkildə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Ona görə də sivil ölkələr də olduğu kimi, Azərbaycanda da bu sektorun inkişafına xüsusi fikir verilir. Kiçik biznes sektorunda milli resursların əsas kütləsi yaradılır və dövr edir ki, bu da orta və iri biznes üçün qida mühitidir. Kiçik müəssisələrin böyük olmayan texnoloji istehsal və idarəetmə çevikliyi bazarın dəyişən konyukturasına dəqiq və vaxtında uyğunlaşmağa və reaksiyasına imkan verir. Daha dinamik inkişaf edən sektor olmaqla kiçik sahibkarlıq makroiqtisadi mühitə əhəmiyyətli təsir göstərməyə qadirdir. O, məşğulluğun genişləndirilməsinə kömək edir, inhisarçılığın yaranmasına mane olan bazar mexanizminin həqiqi fəaliyyətinə imkan yaradır, bir sözlə rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının mühüm amili kimi çıxış edir.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi geniş miqyaslı sosial-iqtisadi islahatların əsas ideyalarından biri ölkə əhalisinin daha çox hissəsinin müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasına sövq etməsidir. 1995-ci ilin noyabrın 12-də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 59-cu maddəsində (azad sahibkarlıq hüququ) deyilir: "Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməyən digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər". Ölkə Konstitusiyasının yaratdığı yeni iqtisadi reallıq ölkə əhalisini iqtisadi fəaliyyətin yeni hüquqi formalarının axtarış tapılmasını maraqlı etmişdir. Deməli Azərbaycanın mövcud qanunvericilik sistemi ölkə vətəndaşlarını maneəsiz istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verir [1].

Məqalənin hazırlanmasında analiz, statistik, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

### **İqtisadi inkişafda kiçik və orta sahibkarlığın rolu**

Azərbaycanın neft amilinin dominant rol oynadığı iqtisadi modeldən yeni inkişaf modelinə keçməsi ilə əlaqəli qeyri-neft sektorunu sürətlə inkişaf etdirmək, rəqabət qabiliyyətli, şaxələndirilmiş və yüksək iqtisadi artımı təmin edən dayanıqlı milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına nail olmaq dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca hədəfinə çevrilib. Beynəlxalq təcrübədən məlumdur ki, həmin hədəflərə nail olunmasında kiçik və orta sahibkarlığın hərtərəfli inkişafı həlledici rol oynayır. Çünki kiçik və orta sahibkarlığın yüksək səviyyədə inkişafına nail olan ölkələrdə ÜDM-in yarısından çoxu bu sahənin payına düşür.

1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən dövlət kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını stimullaşdıracaq bir çox tədbirlər və xüsusi proqramlar reallaşdırmışdır. Bu səbəbdəndir ki, iqtisadiyyatın strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş verir, müasir təsərrüfatçılıq sisteminə əsaslanan iqtisadi strukturlar, təsisatlar və münasibətlər formalaşır. Bununla da artıq Azərbaycanda sahibkarlar təbəqəsinin geniş çevrəsi formalaşmış, kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti milli təsərrüfatın azad və müstəqil sektoruna çevrilmişdir. Belə ki, ölkə prezidentinin 24 iyun 1997-ci ildə və 17 avqust 2002-ci ildə imzaladığı müvafiq olaraq 610 nömrəli "Azərbaycanda kiçik və orta biznesə dövlət dəstəyi proqramı (1997-2000-ci illər arası)" və 753 nömrəli "Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər arası)" qəbul olunaraq icra edilmişdir.

Azərbaycanda KOS-nin prespektiv inkişafı yerli resurslardan istifadə edilərək daxili istehlak mallarının təmin edilməsi, idxaldan asılılığın aradan qaldırılması və davamlı iqtisadi artıma nail olmaqla iqtisadiyyatın diversifikasiyası aspektindən çox vacibdir. Bu baxımdan KOS formasında sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarlığın ilkin və təməl forması olaraq qəbul edilməlidir. Bu gün Azərbaycan hökumətinin əsas məqsədi qeyri-neft, ticarət sahələrində iqtisadi artım üçün şərait yaratmaqdır; bu baxımdan diversifikasiya vacibdir. Sahibkarlıq üçün uyğun mühitin yaradılması və stimullaşdırılması kimi diversifikasiyanın əsasını təşkil edən proseslər bir neçə səbəb aspektindən Azərbaycan üçün vacib xarakter daşımaqdadır. Birincisi, neft və təbii qazın getdikcə azalan bazar qiymətini nəzərə alaraq, ölkənin iqtisadiyyatında neft və qaz hasilatının gələcəyi barəsində bir sıra qeyri-müəyyənliklər vardır. İkincisi, ölkənin iqtisadi kondisiyasındakı son illər baş verən böhran vəziyyəti bizə göstərir ki, neft-qaz sektorundan asılılığının mümkün qədər tez aradan qaldırılması, böhranın mənfi təsirlərini, hesablaşmalar balansının kəsrini və qeyri-proporsional ixracın azaldılması üçün vacib bir nüansdır. Bundan əlavə, neft-qaz sektoru sərmayə sərfidir və ona görə də yeni iş yerlərinin açılmasına və ya məşğulluğa az təsir göstərir, digər tərəfdən isə qeyri-neft sektoru iş yerlərinin yaradılması üçün birbaşa məsuliyyət daşıyır, xalis məşğulluğa və iqtisadiyyatın ümumi güclənməsinə töhfə verir. Ümumdünya təcrübəsi göstərir ki, KOS-ın məşğulluq, rəqabət qabiliyyətliliyi, davamlılıq və ümumi iqtisadi artım baxımından əhəmiyyətli bir təsiri vardır. Bu səbəbdən KOS müəssisələri üçün münasib şərait yaradılması və təkmilləşdirilməsi əsas prioritet olmalıdır.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin kəmiyyət göstəriciləri yaxşılaşsa da, hələlik iqtisadi inkişafa töhfəsi aşağı səviyyədədir. Yeni iş yerlərinin açılması, qabaqcıl texnika və texnologiyanın istehsalda tətbiqi və sair bu kimi mühüm göstəricilərə görə də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı ölkəmizdə sosial-iqtisadi tərəqqiyə təkan verə bilən səviyyəyə çatmayıb. Ölkəmizdə ÜDM-də özəl sektorun payı 83 faizdir. Bu baxımdan təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayında kiçik və orta sahibkarlığın payı 97,8 faiz təşkil etsə də, onların ÜDM-də payı 6,4 faiz (kiçik sahibkarlıq- 5,2 faiz, orta sahibkarlıq -1,2 faiz) təşkil edir. Bu sahədə çalışanların orta aylıq maaşı 300 manat ətrafındadır, əksəriyyət isə 200-250 manat arasında gəlir əldə edir. Bu cür aşağı göstəricilər şəraitində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlığın vəziyyətini qənaətbəxş hesab etmək olmaz[3].

Beynəlxalq təcrübədən məlumdur ki, hər bir ölkədə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən sahibkarlıq institutunun formalaşması və inkişafı xeyli dərəcədə dövlət-hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən edilən siyasətdən və ona uyğun yaradılan iqtisadi, hüquqi, siyasi və sair şəraitin əlverişlilik dərəcəsindən asılıdır. Azərbaycanda bazar münasibətlərinə keçid prosesində sahibkarlığın inkişafı istiqamətində xeyli iş görülüb. Sahibkarlığın inkişafına dair proqramlar hazırlanıb həyata keçirilib, yetərincə geniş normativ-hüquqi baza yaradılıb. İstər özəlləşdirmə, istərsə də bilavasitə sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması, eləcə də sahibkarlığın inkişafı üçün çox zəruri olan infrastrukturun yaradılması istiqamətində genişmiqyaslı işlər görülüb. Ölkədə orta səviyyəyə cavab verən bazar institutları formalaşmış; valyuta, kredit, qiymətli kağızlar, sığorta, lizinq bazarlarının

yaradılması istiqamətində zəruri işlər görülüb. Texnoparklar, sənaye parkları, sənaye məhəllələri, aqroparklar və sair yaradılır. İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statuslu Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi yaradılıb. Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu formalaşdırılıb. Lisenziyaların sayının azaldılması, sənədləşmənin "ASAN Xidmət"ə verilməsi də sahibkarlığın inkişafı üçün olduqca faydalıdır[4]. Yoxlamalarla bağlı qəbul edilən qərarlar nəticəsində qısa zaman kəsiyində onların sayı min dəfədən çox azalıb. Ölkədə 165 mindən artıq kiçik sahibkarlıq subyekti, o cümlədən 18 minə yaxın kiçik müəssisə fəaliyyət göstərir. Göründüyü kimi, Azərbaycanda sahibkarlığın, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı istiqamətində xeyli iş görülüb. Bununla belə, hələlik ölkədə istehsal olunan məhsulun ümumi həcmində, açılan yeni iş yerlərində, eləcə də qabaqcıl texnika və texnologiyanın istehsalat tətbiqi sahəsində kiçik biznesin xüsusi çəkisi və sair bu cür mühüm göstəricilər üzrə kiçik və orta sahibkarlığın payı sosial-iqtisadi tərəqqiyə güclü təkan vermək səviyyəsinə çatmayıb. Həmin subyektlərin əksəriyyətinin faydalı iş əmsali hələ çox aşağı olduğundan, kiçik və orta sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatındakı yeri və rolu, eləcə də ölkə iqtisadiyyatına töhfəsi və effektiv təsir dərəcəsi də aşağı səviyyədədir. Burada əsas problem kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədilə həyata keçirilən dövlət tədbirlərinin olub-olmamasında deyil. Bu sahədə kifayət qədər qərarlar qəbul edilib. Çox vaxt əsas problem kimi neft sektorunun genişmiqyaslı inkişafının qeyri-neft sektorunun, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına mane olması götürülür. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bizdən qat-qat çox neft hasil edən ölkələrin xeyli hissəsində kiçik və orta sahibkarlığın ÜDM-də və məşğulluqda payı kifayət qədər yüksəkdir. Neft-qazla zəngin ərəb ölkələrindən Səudiyyə Ərəbistanının ÜDM-nin 25 faizini, Əlcəzairdə 77 faizini, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 75 faizini kiçik və orta müəssisələr istehsal edir. Küveytdə iş yerlərinin 90 faizi kiçik və orta müəssisələrin payına düşür[7]. Deməli, neft amilinin dominant rolunun təsiri şəksiz olsa da, əsas problem neft amilində yox, qeyri-neft sektorunda neft gəlirlərindən istifadənin rasionallıq və səmərəlilik dərəcəsinin, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dair qəbul edilən qərarların icra keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olması, monopoliyanın dağıdıcı təsiri, maliyyə imkanlarının çox aşağı səviyyədə olması və sair bu kimi amillərlə bağlıdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi" Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir[5]. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-un ÜDM və məşğulluqdakı xüsusi çəkisinə nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycanda da davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində KOS-un əsas hərəkətverici amilə çevrilməsi qarşıda duran əsas çağırışlardandır. "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi" ölkə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətliliyin, inklüzivliyin və dayanıqlılığın təmin olunması istiqamətində bütün ölkə üzrə həyata keçirilən tədbirlərin bir hissəsi olaraq hazırlanmışdır. Bu tədbirlər ölkə iqtisadiyyatının on bir müxtəlif sektorunu, eləcə də hər bir sektor üzrə ümumi mövzuları əhatə edən Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivləri üzrə strateji yol xəritələrini özündə ehtiva edir[2]. Strateji Yol Xəritəsi KOS-da iqtisadi islahatların və inkişafın qısa, orta və uzunmüddətli perspektivdə əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu sənəd 2020-ci ilədək strateji baxışdan, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışdan və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir[2]. Strateji Yol Xəritəsində 2016-2020-ci illər üçün inkişaf strategiyası və tədbirlər planında yalnız müvafiq dövr üçün strateji məqsəd və hədəflər deyil, eyni zamanda, həmin illər ərzində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün müəyyənləşdirilmiş prioritetlər və həmin prioritetlər çərçivəsində həyata keçiriləcək tədbirlər qeyd edilmiş və hər bir tədbirin adı, əsas və digər icraçıları, nəticə indikatorları və konkret icra müddəti əks olunmuşdur[5]. Həmin prioritetlərin qısamüddətli dövrdə effektiv icrası orta və uzunmüddətli dövrdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan növbəti addımların əsasını təşkil edəcək və bununla da icra prosesinin səmərəliliyi təmin ediləcəkdir. Strateji Yol Xəritəsinin icrası qeyri-hökumət təşkilatları, yerli və beynəlxalq özəl sektor tərəfdaşları ilə kommunikasiya və əməkdaşlıq şəraitində təmin ediləcəkdir.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarların maliyyələşdirilməsi üçün müəyyən işlər görülür. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu indiyədək 34 600-dən çox sahibkarın ümumi dəyəri 4,5 milyard manat olan investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə 2,1 milyard manatdan artıq güzəştli kredit

verib. Kreditlərin 75 faizi regionların, 25 faizi isə Bakı və qəsəbələrinin payına düşür[6]. Maliyyələşdirilmiş layihələrin 90 faizini kiçik həcmli kreditlər təşkil edir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, ABAD (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) publik hüquqi şəxs və "Azər-TürkBank" ASC arasında birgə əməkdaşlıq başlayıb. ABAD-çıların investisiya layihələrinin dövlətin güzəştli kreditləri hesabına dəstəklənməsini təmin edəcək "Azər-TürkBank" ASC həmin kreditlərin illik faiz dərəcəsi 4 faizdən artıq olmamaqla sahibkarlara çatdırılmasında müvəkkil bank rolunu oynayacaq[4]. Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi, Azərbaycan İnterbank Şirkəti və sair bu kimi qurumlar vasitəsilə də verilir. Bank kreditlərindən də istifadə edilir. Lakin dövlət xətti ilə verilən kreditlər sahibkarların kreditə olan tələbatın çox az bir hissəsini əhatə edir. Bank kreditlərinin isə faiz dərəcələri yüksək, şərtləri ağır olduğundan, bütün sahibkarlar üçün əlçatan deyil. Verilən bank kreditlərinin çoxu Bakı şəhərinin payına düşür. Regionlarda yaşayan sahibkarların kredit resurslarına çıxışı məhdud olduğundan, regionlar daha çox dövlət xətti ilə verilən kreditlərlə kifayətlənməli olurlar. Bu isə yetərli deyil. Ona görə də kiçik və orta sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışını təmin etmək üçün əlavə tədbirlərin görülməsinə ehtiyac var[6]. Bu yöndə həlli vacib olan məsələrdən biri dövlətin iştirakı ilə Aqrar-Sənaye Bankı və İnnovasiyalı İnkişaf Bankı kimi iki ixtisaslaşmış bankın yaradılmasını zəruri hesab edirik.

Göründüyü kimi, ölkənin iqtisadi inkişafı KOS-ların vəziyyətindən birbaşa asılıdır. KOS-ların iqtisadiyyatda bu dərəcədə önəmli çəkiyə sahib olması isə onların xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Çünki, KOS-lar daha az investisiya ilə daha çox istehsal və məhsul müxtəlifliyi əldə etməyə malikdir. Eyni zamanda, iqtisadi dalğalanmalar KOS-lara daha az təsir göstərir. Bundan başqa, tələbat və müxtəlifliklərə rahat uyğunlaşa, bölgələrarası tarazlı iqtisadi inkişafı təmin edə bilirlər. Ən əsası, gəlir bölgüsündəki ədalətsizliyi minimum səviyyəyə endirirlər. Bu kimi xüsusiyyətlər KOS-ların ölkə iqtisadiyyatında vacib problemlərin həllində əsas iştirakçı olmasına imkan verir. Nəzərə alaq ki, maaşla çalışan insanların yarısından çoxu məhz kiçik və orta sahibkarlığı təmsil edən müəssisələrdə çalışırlar.

#### İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Z.S., Bağırova Z.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı, Bakı, 2003\
2. "Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə strateji hədəflər müəyyənləşdirildi" ,www.trend.az ,Bakı-22.12.2016 <https://az.trend.az/business/economy/2701660.html>
3. "İqtisadi tərəqqidə kiçik və orta sahibkarlığın rolu" ,www.olaylar.az ,Bakı-18.09.2017 <http://olaylar.az/news/iqtisadiyyat/236967>
4. "Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstək veriləcək" ,Etatist İnternet Qəzeti ,Bakı- 14.12.2017 <http://etatist.com/xeber/54319-kiik-v-orta-sahibkarln-inkiafna-dstck-verilck.html>
5. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı" , www.prezident.az ,Bakı-06.12.2016 <https://president.az/articles/21953>
6. The World Bank in Azerbaijan Country Snapshot, <https://data.worldbank.org/topic/private-sector?locations=AZ&view=chart>

## AZƏRBAYCAN TİMSALINDA İNNOVASIYALARIN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ

**Elçin Süleymanov**

*elsuleymanov@beu.edu.az*

**Xəyalə İbrahimova**

*khayala.hashimova@gmail.com*

*Bakı Mühəndislik Universiteti /Azərbaycan*

#### XÜLASƏ

İqtisadiyyatın inkişafı və ölkələrin bu sahədə irəliləyişləri yüzillərdən bəri iqtisadçıların nəzərində yer almaqdadır. Bir cəmiyyətin iqtisadi yöndə güclü olması onun rəqabət gücünə bağlıdır. Rəqabət gücünü artıran ən önəmli vasitə isə innovasiyadır. Çünki innovasiya məhsuldarlığı artıran bir ünsürdür Bu səbəblə innovasiya ölkələr üçün iqtisadi inkişafın və rifah halının yüksəlişinin açarındır. Hal- hazırda innovasiya yönümlü iqtisadiyyat dövrün ən dinamik və gəlirli istiqamətlərindən sayılır. İnnovasiya termin olaraq yeni ideyalarla elm və texnikanı inkişaf etdirib istehsal sahələrinə tətbiq etmək, gəliri artırıb, işsizliyi aradan qaldırmaq və iqtisadi vəziyyəti inkişaf

etdirmək deməkdir. İnnovasiyanı fərqli edən xüsusiyyətlər isə onun elmi- texniki nəliyyətlərdən geniş istifadə etməsinə, yeni texnologiyanın geniş tətbiqinə, istehsal edilən məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin artırılmasına və beləliklə də iqtisadi artımın əldə edilməsinə yönəldilmiş olmasıdır.

**Açar sözlər:** innovasiya, iqtisadi inkişaf, texnologiya, sahibkarlıq, texnopark.

## THE IMPACT OF INNOVATION ON ECONOMIC DEVELOPMENT IN KEYS OF AZERBAIJAN ABSTRACT

The economists matter enormously for the development of economy and countries to improve in the main stream approach by centuries. In real sense, the economic capacity enables the community to get the further development. The innovations are essential to push boundaries in the economic strength in order to develop the truly unique. That is because Innovation is used As a means of productivity. Meanwhile, innovation is the main access for, the countries to develop their economics, the cost of living. Nowadays, the economyinvolved in the innovation is, concerned as one of the most profitable and dynamic process. Innovation is defined as a term to make better education and economy by means of up to date ideas, to reinforce the profit, to relieve the unemployment and to get the economic growth. Innovation defers ultimately as it tends to focus on the education and technology achievements excessively, to supply the contemporary technology on use as a main tool to improve the quality standards of the newly produced products and furthermore, in order to obtain the economic growth.

**Key words:** innovation, economic development, technology, entrepreneurship, technopark.

### Giriş

İqtisadi inkişaf ölkədəki milli gəlirlərin ÜDM- nin xarici ticarət səviyyəsinin, pul və borc səviyyəsinin ölçülməsidir. İqtisadi inkişafa təsir edən bir sıra amillər vardır. Dövlət sektoru, təbiət, enerji maliyyə, vergi, əhali və texnologiyanı bu amillərə misal göstərmək olar [2].Günümüzdə isə inkişaf deyərəkən ağıla gələn ilk məfhum texnoloji tərəqqi olur. Texnologiyanın sürətli inkişafı isə innovasiyanı sahibkarlıq fəaliyyətinin yaranması üçün başlıca şərt halına gətirir. İnnovativ yanaşma ilə əlavə dəyəri qazanmaq inkişafda açar rolunu icra edir. Sənaye inqilabından sonra, bilik və biliyə əsaslanan iqtisadi yanaşmalar dünyanın ən aktual problemlərindəndir. Qloballaşma prosesi və dünya iqtisadiyyatındakı rəqabətli bilik iqtisadiyyatının inkişafı üçün daha vacibdir. Bu prosesdə sənaye cəmiyyəti öz yerini informasiya cəmiyyətinə vermişdir. Xüsusilə dünya iqtisadiyyatının böyük bir hissəsi olan inkişaf etmiş ölkələrdə bu proses daha sürətli hala gəlmişdir. Belə ki inkişaf etmiş ölkələrin dünya bazarlarında daha böyük payı olmasına görə, bilik əsaslı sahələrə kapital qoyuluşlarının həcmi mütəzəm artırmasını zəruri edir. Hər gün artan rəqabətə davam gətirmək üçün ən səmərəli üsullardan biri innovasiyadır. Buna görə də, innovasiya tədqiqatları bilik bazasına və ya biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatların yerləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.Qloballaşmanın və kompyuter texnoloji inkişafının təsirləri müəssisələri ciddi iqtisadi rəqabətə aparır. Müəssisələr uzun müddətli mövcudluğunu davam etdirmək və davamlı rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün rəqabət strategiyasına malik olmalıdırlar. İnnovasiya fərdi və sosial ehtiyacları daha effektiv təmin edir İnnovasiya sahibkarlıq ruhu üçün də vacib istiqamətlərdən biridir. Hər bir yeni müəssisə müəyyən bir yenilik gətirmək prosesindən sonra doğulur. Bundan əlavə, bütün təşəbbüslər rəqabət gücünü saxlamaq üçün daimi yenilənmə tələb olunur. İqtisadi artım, rəqabət qabiliyyətliliyi və məşğulluq imkanlarını qorumaq üçün ölkələr sürətlə yeni ideyaları texniki və kommersiya uğurlarına çevirməlidirlər.

### 1.İnnovasiya və onun iqtisadiyyatda rolu

Ən sadə təriflə desək innovasiya fərqli, yeni fikirlərin düşünülməsi və bunların həyata keçirilməsidir. Hansı ki, bu fikirlər əvvəllər həll olunmamış problemləri həll etməyə ya da va rolan fikirlərin, xidmətlərin istifadəyə yararlı olmasına yardım edir. Bu innovative fikirlərin həyata keçirilməsi, yeni məhsulların hazırlanması və satılması ilə innovasiya baş vemiş olur. İnnovasiya dedikdə, istehsala tətbiq yöntəmi ilə yanaşı ondan gələn gəlir də nəzərdə tutulur. Bir sözlə innovasiya yeni ideyaların istehsal prosesindən keçib bazarda dəyər qazanmasıdır [3].



İnnovasiyanın baş verdiyi zaman dilimi isə elmin iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün faydalı olan dəyərə çevrilməsindən ibarət olur. Yəni bu zaman dilimində innovative düşüncələrə malik olan şəxslər yeni fikirlər ortaya çıxarırlar.

Innovasiya prosesi mərhələləri

- mövcud olan problemin yeni texniki həllini tapmaq
- elmi araşdırmaların və təcrübə işlərinin aparılması
- satışın hazırlanması və təşkili
- yeni brendlərin bazarda yertutması [6].

İnnovasiyanın cəmiyyət, müəssisələr və ölkə iqtisadiyyatı üçün bir sıra müsbət nəticələr yaradır. Müəssisələrə yönəlik nəticələrə rəqabət üstünlüyünü təmin etməsi, səmərəliliyin artımı, mənfəətin artması, xammalın effektiv istifadə olunması, keyfiyyətin artması, informasiyanın iqtisadi dəyərə çevrilməsi, müştəri məmnuniyyətinin maksimuma çatdırılması, istehsal müddətlərinin qısaltılması və tullantıların minimum çatdırılmasını misal göstərmək olar.

Cəmiyyət və iqtisadiyyata yönəlik nəticələr: həyat standartının yüksəldilməsi, davamlı iqtisadi böyümənin təmin olunması, məşğulluğun artması, sahibkarlığın artması, xaricdən asılılığın azalması və s. [6]

İnnovasiyaların inkişafı və tətbiqi ilə bir sıra ciddi dəyişikliklər baş verə bilər. Belə ki, ortaya çıxan innovativ nəticələr bir çox problem köklü şəkildə aradan qalxmasına səbəb olub. Məsələn, internetin kəşf olunması və tətbiqi İKT sahəsində inqilaba səbəb olmuşdur.

Yeni və innovativ fikirlər sahibkarlıq fəaliyyətlərini inkişaf etdirir. Yeni sahibkarlıq sahələrinin yaradılması və həyata keçirilməsi sənayenin inkişafı deməkdir. Nəticədə isə ölkə iqtisadiyyatı inkişaf edir. [5]

Əgər bir firma yuyulduqdan sonra ütülənməyəcək parçalar istehsal edirsə, başqa bir firma daha çox məhsul verən, xəstəliklərə davamlı bitki toxumları hazırlayırsa, uşaqların yumurtanı sevə-sevə yeməsi üçün onları daha diqqət çəkəcək formaya salırsa bu zaman innovasiya baş verir. Ya da xəstəxana ora gələn xəstələrin müayinə nəticələrini öz internet ünvanında yayımlayırsa bu da elə innovasiyadır. İnnovasiya yenilik mənasına gəldiyi üçün yeni fikirlər nəticəsində ərsəyə gələn məhsullar digərlərini ötürüb keçir və daha çox müştəri qazanır. Hansı ki, ərsəyə gələn bu məhsullar istər xarici, istərsə də daxili bazarda əvvəlkilərdən daha baha qiymətə satılıb ölkə büdcəsinə, iqtisadiyyatına öz tövəhsini verir və iqtisadiyyatın inkişafında rol oynayır. Misal üçün NESLE firması Türkiyədən aldığı findığı istehsal prosesindən keçirərək və dəyər zəncirinə qataraq dəfələrlə artıq pul qazanır.

Dünya İqtisadiyyat Forumunun etdiyi araşdırmalara görə son illərin rəqabət gücü ən yüksək olan ölkəsi Finlandiyadır. Bəs bu səviyyəyə çatmaq üçün Finlandiya ölkə olaraq nəe tmişdir?

Finlandiya innovasiyaya etdiyi yatırımla güclü bir iqtisadiyyata malik cəmiyyət yaratdı. Belə ki, Fin hökuməti, təqribən 20 il öncə innovasiyaya böyük qaynaqlar ayırmağa başladı. Bu investisiyalar, iqtisadiyyatın zəif olduğu vaxtlarda da davam etdi. 1990-cı ilin əvvəlində yaranan kriz bununla azaldıldı. İqtisadi krizdən sonra təhsil və araşdırma programı həyata keçirilməyə başladı. Bu programın hədəflərindən biri də universitetlər və şirkətlər arasında güclü bir əlaqənin qurulması idi. Beləliklə meşəçilik və əkinçiliyə əsaslanan iqtisadiyyatın yerinə innovasiya əsaslı iqtisadiyyat formalaşmağa başladı. 2000-ci ildən etibarən elm və texnologiya sahəsi Finlandiya iqtisadiyyatının əsas hissəsinə çevrildi. İnnovasiya iqtisadiyyatın hər bir sahəsində dəstəklənməyə başladı. Nəticə olaraq, 1985-ci illərdə adambaşına düşən milli gəlir 10.470 dollar idisə, 2004-cü ildə isə 29 000 dollara yüksəldi. Bu misalla biz bir daha innovasiya əsaslı iqtisadi inkişafın şahidi oluruq. İnnovasiya, texnoloji tərəqqi elm və texnologiya sahələrindəki irəlləyişlərdən asılıdır. Bu səbəbdən, elmi biliklərin tədris olunduğu universitetlərdə fundamental araşdırmalar layanaşı, tətbiqi araşdırma fəaliyyətləri də həyata keçirilməlidir. Universitetlərdəki bu elmi fəaliyyətlərin reallaşdığı, yeni təşəbbüslərin yarandığı və universitet-sənaye əməkdaşlığının yaşandığı yerlər texnopark kimi tanınır.

Texnopark, innovasiya və kəşf sahiblərinin müvəffəqiyyət qazana bilməsi üçün münasib iş şəraiti yaradan, şirkətləri, yeni təşəbbüskarları bir araya gətirən, universitet və sənayə arasında əməkdaşlıq yaradan bir sistemdir. Digər bir ifadə ilə texnopark, universitet və araşdırma mərkəzləri ilə bilik, insan kapitalı və qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan sənaye şirkətlərinin əməkdaşlığını nəzərdə tutan, sistem daxilindəki şirkətlərə texnologiya transferi və ya menecment mövzusunda yardımçı olan təşviqəddici təşəbbüsdür. İlk dəfə isə "texnopark" anlayışı 1950-ci illərdə ABŞ-da orataya atılmış və dünyanın ilk texnoparkı məhz ABŞ-da qurulmuşdur. Texnoparklar ABŞ-da araşdırma parkı, Böyük Britaniyada elm parkı, Fransada texnopol, Yaponiyada texnopolis, Almaniyada texnologiya (innovasiya) mərkəzi olaraq adlandırılır [2].



## 2. Azərbaycanca innovasiyanın tətbiqinin inkişafı

Azərbaycan da isə 2009- cu ildə qurulan Barama İnnovasiya və Sahibkarlıq Mərkəzi ölkəmizdə ilk qurulan, sahibkarlığa dəstək verən qurum oldu. Daha sonra 2012- ci ildə Qafqaz Universiteti nəzdində Texnoparkın, 2013- cü ildə High Tech Parkın qurulması və start uplara dəstək olması , 2014- cü ildə Fabrika Co-Working mərkəzinin açılması ilə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq co-working sözünü gətirdi. Elə həmin ildə İqtisad Universiteti nəzdində İnnovativ Biznes İnkubator mərkəzi yaradıldı. 2015- ci ildə Baku Business Factory, Next Step İnnovation Centre və Sup.az Akselelatoru fəaliyyətə başladı. 2016- cı ildə Colab Co-Working Mərkəzinin istifadəyə verildi[1].

Hər il bu mərkəzlərdə onlarla bəlkə də daha çox innovativ fikirli gənc layihəsi üçün dəstək görünür və “startup”çıya çevrilir. “Startup” yeni və innovativ təşəbbüslə qurulan şirkətlərə verilən addır. “Startup”lar yeni ideyanı həyata keçirmək üçün bir araya gələn komanda üzvlərindən ibarət olur. “Startup” ifadəsi 1990- cı illərdən etibarən məşhurlaşmağa başladı . Hansı ki, həmin dövrdə “nöqtə- com” şirkətləri yenidən yaranmağa başlayırdı. Belə internet şirkətlərindən bu günə kimi ayaqda qala bilən “amazon.com” və “ebay.com” misal ola bilər.[2]

. Beləliklə, rəqabətin artmasında texnoloji və yeniliklərin sürətli inkişafı sahibkarlıq fəaliyyəti üçün vacib bir şərtidir. Yenilikçi fəaliyyətlər kiçik müəssisələrdə sahibkarlarla yanaşı, birdən artıq şirkətdə də edilə biləcəyi kimi tapıla bilər. İstehsalın geniş çeşidli xidmətini əhatə edən innovasiya yerli, regional və ya milli səviyyədə vacib rol oynayır. Müxtəlif səviyyələrdə innovativ yenilik iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır və bölgədə sinerji yaradır. Yenilikçi bir yanaşma ilə əlavə dəyər əlavə etmək rəqabət və inkişafda mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, AR-GE innovasiyaların tədqiqat nəticələrinə əsaslanan yeniliklər və tədqiqatlara əsaslanmasını tələb edir. Başqa sözlə, yenilik və ya yenilik prosesi təhsil və tədqiqat ehtiyacını tələb edir. Bu vəziyyət fərdi və cəmiyyəti, eləcə də ictimai varlığı birləşdirir. Yenilikçi və fərqli perspektivlər və ya yanaşmalar nəticəsində ortaya çıxan yeni məhsul və xidmətlərin istehsalçısı, müştəri və ya istifadəçisi olaraq, fərdi və cəmiyyət aradan qaldırılır.

İnnovasiya prosesində ən vacib amillərdən biri də Tədqiqat və İnkişaf fəaliyyətlərinin səmərəli qurulmasıdır. Bu kontekstdən yenilik prosesində iştirak edən tərəflər arasında universitet və elmi tədqiqat müəssisələrinin rolu hədsizdir. Buna görə də, bu qurumların innovativ yanaşmaları və onların bazarın tələblərinə olan münasibətləri çox vacib məsələlərdir. İnnovasiyalar 5 əsas faktora əsaslanır: sərmayələr, institutlar, insan kapitalı, mövcud olan infrastruktur və biznes mühit. İqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi rəsmi dövlət siyasəti əsasında aparılmalıdır. Çünki innovasiyaların tətbiqi iqtisadi artıma pozitiv təsir göstərə bilər və bu iqtisadi artım faktorlarından biridir. Artıq qeyd edildiyi kimi yeni innovasiyalar mövcud məhsulların təkmilləşmələri və ya tamamilə yeni biliyə əsaslanan yeni məhsul, proses və biznes modeli ola bilər. İnnovasiya tamamilə bazar ehtiyacından irəli gələ bilər və bazar yönümlü ola bilər. (Aslanlı, 2017). Azərbaycan Qlobal İnnovasiya İndeksində (Global Innovation Index) 2016-cı ildə 128 ölkə arasında 85-ci olmuşdur. (Global Innovation Index 2016. <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2016-report#>). İndeksin alt kateqoriyası olan “Bilik və texnologiya məhsulları” üzrə isə ölkənin mövqeyi 128 ölkə arasında 101-ci olub. Burada patentlərin, elmi məqalələrin və yeni innovativ bizneslərin sayı qiymətləndirilən göstəricilərdən olub . ancaq patent müraciətləri alt-kateqoriyasında 138 ölkə arasında 80-ci yeri tutub .(The Global Competitiveness Report 2016–2017 [http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017\\_FINAL.pdf](http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf))

## 3. Azərbaycan qanunvericiliyində innovasiyanın yeri.

Azərbaycanda innovasiya prosesi kontekstində iqtisadiyyatın qurulması üçü əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmişdir. Bu qərarlar və onların davamlı inkişafı üçün dünya nümunələrini axtarmaq və öyrənmək çox vacibdir. İlk növbədə Azərbaycanda elmi fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi və inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, elmin və elmi-innovasiya fəaliyyətinin məqsədlərini, elmin maliyyələşdirilməsi mexanizmlərini, elmi nailiyyətlərin stimullaşdırılmasını “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu müəyyən edir . Qanunun “Elmi innovasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri” adlanan 4-cü maddəsinə əsasən övlət elmi innovasiya fəaliyyətini həyata keçirən bütün müəssisə və təşkilatlar üçün bərabər şərait yaradır və onların fəaliyyətini stimullaşdırır. 6 dekabr 2016-cı ildə Azərbaycan Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanı ilə təsdiqlənən strateji sənədlərdə innovasiyalar məsələsinə yer vermişdir. Qeyri-neft sektorunun davamlı və ölkənin

perspektiv inkişaf hədəflərini müəyyən etmək məqsədilə imzalanan Fərmanla təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”-nin 3.1.4-ci tədbiri “Ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi” adlanır və universitet klasterlərinin yaradılmasını “təhsil - tədqiqat - innovasiya” zəncirinin effektivliyini artırma biləcəyini qeyd edir: “Universitet klasterlərinin yaradılması araşdırma və təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsini, elmi nəticələrin istehsalat tətbiqin stimullaşdıracaq, “təhsil elm-istehsal” əlaqələrinin səmərəliliyi yüksələcəkdir”.(Aslanlı, 2017).Sənədə əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası “elm-təhsil-istehsal” zəncirində aktiv iştirak etməklə Azərbaycanın qlobal istehsal zəncirində iştirakına öz töhfəsini verə bilər. Hazırda AMEA “elm-təhsil-istehsal” zəncirini qurmaq məqsədilə tədqiqat universitetinin yaradılması ilə bağlı addım atır. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması şirkətlər tərəfindən araşdırma və təkmilləşdirmələrə investisiyaları stimullaşdırmaqla, elmin maliyyələşməsində özəl sektorun çəkisini artırma bilər. Təhsil Nazirliyi Milli Elmlər Akademiyası və İqtisadiyyat Nazirliyi ilə birgə 2017-2018-ci illərdə ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqini həyata keçirməlidir. Strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulmuş fəaliyyətlərlə bağlı monitoring, qiymətləndirmə və kommunikasiya tədbirlərini İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi həyata keçirəcək. “Təhsil haqqında” Qanun isə innovasiyalara “müxtəlif təşəbbüslər, elmi tədqiqatlar əsasında formalaşan mütərəqqi xarakterli yeniliklər” kimi qeyd edilir(“Təhsil haqqında” Qanun .<http://edu.gov.az/az/page/72/302>). “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın “ali təhsil müəssisələrinin təhsil-tədqiqat-innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsinə dəstək nəzərdə tutulur. Azərbaycan Prezidentin 2014-cü il 2 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da da rəqabət qabiliyyətli və ixracyönlü yüksək texnologiyalar sektorunun gücləndirilməsi, ölkədə elmtutumlu və yüksək texnoloji məhsulların yaradılması və onların tətbiqini təmin edən innovasiya sisteminin formalaşması yüksək texnologiya sektorunun əsas məqsədidir. Bununla yanaşı,“innovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, yeni innovasiya şirkətlərinin, elmtutumlu və yüksək texnoloji məhsulların yaradılması və onların dünya bazarlarına çıxışına dəstək verən tədbirlər; yeni bilik və texnologiyanın işlənilməsi və tətbiqi üçün texnoparklar, biznes inkubatorları və innovasiya strukturların inkişaf etdirilməsi” məqsədləri qarşıya qoyulur. Prezidentin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”nda da bənzər məqsədlər yer almışdır. Konsepsiyada əsas hədəf qarşıdakı 10 ildə Azərbaycan Respublikasında əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ümumi daxili məhsulun iki dəfə artırılması və bu artımın respublikada innovasiya yönümlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması hesabına həyata keçirilməsidir. Konsepsiyada qeyd edilir ki, əsas missiyası innovasiyaların stimullaşdırılması və bazarın tənzimlənməsinə dəstək olan əqli mülkiyyətin əhəmiyyəti də yüksələcək. Əqli fəaliyyətin təşviqi, innovasiya və yaradıcılığa investisiya qoyuluşu üçün əlverişli şərait yaradılması və əqli mülkiyyətə əsaslanan kreativ iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, ölkənin ÜDM-ində onun payının daha da artırılması üçün tədbirlər həyata keçiriləcək(Aslanlı.2017) Konsepsiyanın “Elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi” adlanan hissəsi aşağıdakı tədbirləri nəzərdə tutur:

- “..Elmtutumlu texnologiya, məhsul yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsi, elmi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, elmin maddi-texniki bazanın müasirləşməsi.
- Elmin maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsi resursları ilə yanaşı, digər mənbələrin cəlb olunmasını stimullaşdırmaq (“beyin axını”nın qarşısının alınması).
- Ölkədə innovativ iqtisadiyyat üçün elm və istehsal arasındakı əlaqələri gücləndirən, tətbiqi elmi araşdırmaların bazarın tələbinə uyğun olması üçün mexanizmlər. (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” <http://www.e-qanun.az/framework/27274>)
- İnnovasiya fəallığının yüksəldilməsi ilə rəqabətli məhsul istehsalı, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün mexanizmlərin qurulması, innovasiya potensialının səmərəli istifadəsi təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət dəstəyi tədbirləri və qanunvericilik bazası.
- İnnovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və yeni fəaliyyət növlərinin inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılması, qabaqcıl texnologiya transferi və istifadəsi istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi.
- Elmtutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi üçün texnopark və innovasiya zonaları yaradılması.

- İnnovativ sahibkarlığın və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı üçün İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun fəaliyyətinin təşkili.
- Uzunmüddətli dövr üçün əqli mülkiyyətə dair Milli Strategiyada və Dövlət Proqramında əksini tapan innovasiya potensialının inkişafına kömək.
- Azərbaycanda yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, mənimsənilməsini və yayılmasını təmin edən milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması”.

#### 4.Nəticə

Ümumiyyətlə innovasiyaya əsaslanan firmaların, xəstəxanaların, restoranların, marketlərin, bankların olduğu ölkələrdə işsizlik azalır, insanların qazancı artır. Bir ölkədə innovasiya nə qədər çox dursa ümumirifah da bir o qədər yüksəkdir. Eyni zamanda ölkənin iqtisadi rəqabət gücü də yüksəlir. Nəticədə isə bu ölkə digər ölkələrə görə daha çox inkişaf edir. Universitet-sənaye əməkdaşlığı, ölkə sənayesi, elmi və texnoloji tədqiqatların nəticələri, satılan məhsul və ya xidmətin nəticələri, yeni və ya təkmilləşdirilmiş istehsal və ya paylanma üsulu və ya innovative sosial xidmət üsulu, müasir dünya bazarlarında həlledici rol oynayır. Buna görə universitet-sənaye əməkdaşlığı innovasiya ekosisteminin ən əhəmiyyətli həlqələrindən biridir. Əslində, texnoparklar və ya texnologiya məhəllələri innovasiya ekosisteminin bir çox digər elementlərinin mövcudluğunun səbəbi bu əməkdaşlığın qurulması üçün ən uyğun mühit yaratmaqdır. Yenilikləri verən və bilikləri ilə fərqli bir məhsul və ya xidmət olduğundan iqtisadiyyatı birbaşa istiqamətləndirir. İqtisadi böyümə və ya iqtisadi inkişaf baxımından innovasiya və innovasiya prosesi iqtisadiyyatı bu gün lokal və ya makro formalarda təsir göstərir

Ərazisi Azərbaycanın yarısı qədər olan və ilin yarısından çoxunun günəşə həsrət qalan soyuq şimal ölkəsi Niderland Qərbi Avropanın əsas kənd təsərrüfatı məhsulları təchizatçısıdır. 2017 ilin statistikasına görə Niderlandın təkə kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı yüz milyard eurodan çox olub ABD dən sonra dünyada ikinci sıradadır. Ümumiyyətlə əhalisi Azərbaycandan iki dəfə çox, ərazisi iki dəfə az olan bu ölkə, dünyada fərd başına milli gəliri və ixracatı ən çox olan on ölkədən biridir. İkinci dünya müharibəsinin fəsadlarını aradan qaldırarkən öz iqtisadiyyatını təbii gaz və digər rezervlərin hesabına quran bu ölkə, bu rezervlərin azalmasıyla və bir sektora bağlanmasıyla iqtisadi ədəbiyyatda “Hollandiya Sindromu” adlanan bir problemlə üzləşmiş və buna görə öz iqtisadiyyatını yenidən innovativ və elmi əsaslarla qurmuşdur. Hollandiyanın sənaye, gəmi nəqliyyatı daşımacılığı, balıqçılıq, xidmət sektoru dünyanın ən inkişaf etdiyi ölkəsi olmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı sektoruyla da dünyanın aparıcı oyunçuları arasındadır. Bu sektorda istehsalı torpaq qıtlığından dolayı ən innovativ metodlarla, ən məhsuldar və ən rəqabətə dayalı üsullarla etmişdir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında həm hökumətin, həm də iş adamlarının bu ölkələrin innovasiya təcrübəsindən istifadə etməsi zəruri nüanslardandı. Dünya bazarında neft qiymətinin azalması və karbo-hidrogen rezervlərinin tədricən tükənməsi, Azərbaycanı Niderland, Cənubi Koreya kimi ölkələri model almağa, innovativ və elmi yenilikləri özündə birləşdirən bir infrastruktur formalaşdırmağa istiqamətləndirməlidir. 15-20 illik bir programla iqtisadiyyatlarında inqilab edən bu cür ölkə təcrübəsindən faydalanmaq çox aktualdır. Bu istiqamətdə Azərbaycanda maliyyə resursları yetərsizliyindən daha çox, innovativ təcrübə yetərsizliyi və ya dünya təcrübəsindən uzaqlıq problemi mövcuddur. Ona görə sənaye və iş dünyası elmi tədqiqat müəssisələri ilə intensiv əməkdaşlığı və onların köməkliliyi ilə yeni texnologiya və məlumatların bu sektorlara transferində maraqlı olmalıdırlar. Bu çərçivədə maya dəyəri az və rəqabət qabliyyəti güclü brendlərimizlə dünya bazarına çıxma fürsəti tapılmalıdır. Azərbaycanın coğrafi -stratejik mövqeyi və əlverişli iqlim şəraiti bu istiqamətdə üstün mövqe sayıla bilər. İlk əvvəl bir neçə brendlə, misal üçün 1. Avropa Olimpiyadasının simvollarından nar meyvəsi məhsuluyla “Göyçay Narı” brendini və ya milli yeməklərin bəzilərini (dovğa, plov, ləvəngi, qutab və s) elmi və innovativ metodlarla məhsuldarlığını artırıb və saxlanılma, reklam etmə, faydalarını təbliğ edərək və Avropa bazarlarına çıxarılma prosesində bir siyasət həyata keçirərək, həm ölkəmizi tanıda bilər, həm də xeyli qazanc əldə edilə bilər. Unutmamalıdır ki, dünyanın ən böyük brendlərindən “Coca-Cola”, “Pepsi” bir içəcək, McDonalds bir fast food yeməxana xidməti göstərən birəndidi. Doğrudur bu şirkətlərin yüz ildən çox yaşı və təcrübəsi var, amma hər bir ölkənin bu cür bütün dünyanı əhatə edən brendlərinin olması öz əlindədir. Dünya artıq global bir kənd halına gəlib. Sərhədlər və zaman artıq ortadan qalxıb. Yetər ki təşəbbüskarlıq ruhunda bu sərhədlər ortadan qalxsın.

**ƏDƏBİYYAT**

1. <http://marja.az/news/4367>.
2. İsa Qasimov , Fərid Cəbiyev ; İnnovasiya sahibkarlığı və texnoparklar, Bakı 2017
3. Altay İsmayilov, Xətai Aliyev. İnnovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf və dövlət təşviqlərinin əhəmiyyəti; Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya IV Beynəlxalq Kongres Bakı 2014
4. Gökhan Özkul, Emre Örtün. Girişimcilik və İnnovasyonun Ekonomik Büyümə Üzerindeki Etkisi: Ampirik Bir Araştırma, Journal of Entrepreneurship and Innovation Management . Volume 5 Issue 2 . Aralık.December 2016. [www.betadergi.com/jeim/yonetim/icerik/makaleler/65-published.pdf](http://www.betadergi.com/jeim/yonetim/icerik/makaleler/65-published.pdf)
5. Yrd. Doç .Dr. Meral Dinçer; Elçin Süleymanov; Aybeniz Heyderova.İnnovasiya Menecmenti Və Azərbaycanda Tətbiqinin Səmərəliliyi, Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya İv Beynəlxalq Kongres Bakı 2014. DOI: 10.13140/RG.2.1.3299.6242 :
6. Kənan Aslanlı. Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları .Bakı. 2017.[http://edf.az/ts\\_general/azl/layihe/IIED/downloads/innovasiya\\_siyaseti.pdf](http://edf.az/ts_general/azl/layihe/IIED/downloads/innovasiya_siyaseti.pdf)
7. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” <http://www.e-qanun.az/framework/27274>)
8. Təhsil haqqında” Qanun .<http://edu.gov.az/az/page/72/302>).
9. The Global Competitiveness Report 2016–2017 ([http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017\\_FINAL.pdf](http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf))
10. Global Innovation Index 2016. <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2016-report#>

## **AZƏRBAYCANDA SOSIAL XİDMƏT SAHƏSİNDƏ ÖZƏL SEKTORUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**

**Eyyub Əfşər oğlu Musayev**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)  
m.eyyub@mail.ru*

### **XÜLASƏ**

Təqdim olunan tezis müasir iqtisadi şəraitdə sosial xidmət sisteminin təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bu məqalədə, sosial xidmətin mahiyyəti, zəruriliyi və göstərilmə formaları izah olunur. Eyni zamanda tezisdə Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi haqqında qısa məlumat verilmişdir. Həmçinin tezisdə sosial xidmətin mövcud vəziyyəti təhlil olunmuş, bu sahədə yaxın perspektiv dövr ərzində özəl sektorun yaradılması yolları müəyyən olunmuş və elmi baxımdan əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

**Açar sözlər:** Sosial xidmət, cəmiyyət, özəl sektor, sahibkarlıq, güzəşt, islahat

### **DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF PRIVATE SECTOR IN AZERBIJAN'S SOCIAL SERVICE SPHERE SUMMARY**

In thesis have been presented improvement on social services system in modern economic conditions. This thesis explains the nature, necessity and form of rendering of social services. At the same time, the thesis provides brief information on the Strategic Road Map for the National Economy Perspectives. Also, the thesis examined the current state of social service, in which there are identified and scientifically justified suggestions and recommendations for the establishment of the private sector in the near perspective.

**Key words:** social service, society, private sector, entrepreneurship, concession, reform

### **Giriş**

Azərbaycanda iqtisadi islahat prosesləri sosial dəyişikliklərin əhəmiyyətinin intensiv artmasına dəlalət edir. Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətləri və innovasiyalı iqtisadi artımın spesifikasiyası xüsusi mənəvi prinsiplər və oriyentasiyalarla səciyyələnən keyfiyyətə yeni insan potensialı tələb edir. Bununla əlaqədar, sosial sahədə dəyişikliklər vətəndaşlar üçün sosial istehlakın yüksək səviyyəsini, əsas sosial nemətlərin hamı üçün əlyətərli və keyfiyyətə münasib olmasının təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Azərbaycan dövlətinin əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş strategiyası ölkədə sosial xidmətlər sisteminin effektivliyinin artırılması zərurətini şərtləndirir. Cəmiyyət, hətta dərin iqtisadi böhran dövründə də əhalinin həyat təminatı sisteminin mühüm hissələri olan sosial müdafiənin və sosial xidmətlərin inkişaf səviyyəsinin azalmasına yol verməməyə çalışır. Sosial xidmətlərin ölkənin həyatında rolu və əhəmiyyəti, dövlətin sosial strategiyası ilə, həmçinin sosial sahədə aparılan islahatların elmi cəhətdən ümumiləşdirilməsi zərurəti ilə təyin edilir.

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini, inklüzivliyini və sosial rifahını daha da artırmaq, investisiyaların cəlbi, azad rəqabət mühiti, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafına yardım etmək, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərinlən təhlili və yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” təsdiq edilmiş və bundan irəli gələn məsələlər haqqında milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır. Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməklə, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir[2].

Konsepsiyada həmçinin əlverişli biznes mühitinin yaradılmasında hökumətin aparıcı rolunun daha da gücləndirilməsi xüsusi qeyd olunur. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətində dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun cəlbedici biznes və investisiya mühitinin formalaşdırılması və əlverişliliyinin daha da artırılması, bu sahədə mütərəqqi tənzimləmə və hüquqi bazanın olması ən vacib məsələlərdir. Göstərilən hədəflərə nail olmaq üçün dövlət tərəfindən ardıcıl olaraq dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrin və süni maneələrin aradan qaldırılması, rəqabətqabiliyyətliliyinin və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, sahibkarlara dövlət dəstəyi və təşviq mexanizmlərinin formalaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğun elektron dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirilməsi öz əksini tapır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi əsas prioritet sahələrdən biridir. Hər sahədə olduğu kimi xidmət sahəsində də sahibkarlığın sosial funksiyası yeni iş yerlərinin yaradılması tempi, onun sürətləndirilməsindən ibarətdir. Ənənəvi maddi istehsal sahələri ilə müqayisədə xidmət sahəsində bu sürət çox yüksəkdir. İqtisadi tənəzzül, makroiqtisadi göstəricilərin gerilədiyi dövrdə işçilərin yüksək mobilliyi, məşğulluğun möhkəm rejimi xidmət sferasının dayanıqlılığını artırır. Xidmət sferasının bir çox müəssisələri əhalinin sosial cəhətdən az təminatlı hissəsinin məşğulluğunu təmin edir. Ticarət, ictimai iaşə, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və incəsənət turizm sahələrində yayılmış qismən məşğulluq, habelə bu sahələrdə kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi əlavə əmək resurslarının cəlb olunmasına imkan verir.

Azərbaycanda aparılan sosial-iqtisadi islahatlar, dövlət proqramlarının reallaşdırılması sosial xidmət sahəsində əsaslı dəyişiklikləri zəruri edir. Sosial xidmət sahəsində idarəetmənin müasir dövrün tələblərinə uyğun, beynəlxalq standartlara cavab verən, eyni zamanda yüksək səviyyədə qurulması üçün müəyyən işlərin görülməsinə ehtiyac var. Sosial xidmət müəssisələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi, əhaliyə göstərilən sosial xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, xidmətin hər kəs üçün əlverişli olmasına, müraciətlərə vaxtında baxılmasına, sosial xidmətin yeni növlərinin yaradılmasına, müasir texnologiyaların bu sahəyə tətbiq olunmasına şərait yaradacaqdır. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, sosial xidmət sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi günümüz üçün son dərəcə aktual bir məsələdir.

Sosial xidmətlər sistemi iqtisadiyyatın və dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətin mənəvi meyarıdır. Bu halda təkcə qazanılmış uğurların qorunması haqqında yox, həm də xidmətlərin çeşidinin genişlənməsi və keyfiyyətinin artırılması, sosial xidmətlər sahəsinin maliyyələşdirilməsi üçün yeni, büdcədən kənar mənbələrin cəlb edilməsi haqqında söhbət gedir. Respublika əhalisinə sosial xidmətlər sistemində aparılan islahatlar bununla şərtlənmişdir. Eyni zamanda, islahatların gedişinin nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsi, onların həyata keçirilməsi mexanizmlərinin dərin təhlili ilə bağlı araşdırmalar yoxdur. Bu sahədə baş verən dəyişikliklər arasında uyğunsuzluq, fəaliyyətin köhnə formalarından azad olmaqda ləngimə müşahidə olunur, bazar münasibətləri şəraitində sosial xidmətin fəaliyyətinin bütöv iqtisadi mexanizminin yaradılması çətinləşir.

Sosial xidmətlə bağlı normativ hüquqi baza əhalinin sosial xidmətə olan tələbatına cavab verə, yeni çağırışları əhatə edə bilməsədə bu sahədə müəyyən məsələləri əhatə edə bilər. Sosial xidmətlərlə bağlı əsas qanunvericilik bazası sosial xidmətlə bağlı qanun hesab edilir. “Sosial xidmət” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 30 dekabr 2011-ci ildə qəbul olunmuşdur. Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 16-cı bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərə sosial xidmət göstərilməsi sahəsində

dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir. Eyni zamanda Sosial xidmət haqqında Qanun qüvvəyə mindiyi gündən “Ahıllara sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ləğv edilmişdir[1]. Sosial xidmətlərlə bağlı Nazirlər Kabinetində bir neçə Qərar qəbul etmişdir ki bunlarda misal olaraq 30 dekabr 2012-ci ildə qəbul olunmuş **"Dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə qismən ödənişli və tam ödənişli şərtlərlə sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası "nın təsdiq edilməsi barədə Qərarı göstərmək olar. Qəbul olunmuş bu Qərar "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 25.3-cü maddəsinə əsasən hazırlanmışdır və bu Qanuna uyğun olaraq dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə qismən ödənişli və tam ödənişli şərtlərlə sosial xidmətin göstərilməsi məsələlərini tənzimləyir[3].**

“Sosial xidmət” haqqında Qanunun 26-cı maddəsində göstərilir ki, “Sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada bələdiyyələrə, fiziki və hüquqi şəxslərə, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına verilə bilər”. Həmçinin bu Qanunun 16-cı maddəsində qeyd edilir ki, “Sosial xidmət sistemi sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq icra hakimiyyəti orqanından, dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələrindən, sosial işçilərdən və sosial xidmətçilərdən, eləcə də öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarından, könüllülərdən ibarətdir. Respublika Qızıl Aypara Cəmiyyətinin strukturları bu sistemin tərkib hissəsidir”.

Yuxarıda qeyd olunan maddələrə diqqət etdikdə görürük ki, sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində özəl sektorun yaradılması üçün kifayət qədər hüquqi baza var. Lakin buna baxmayaraq Azərbaycanda təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, özəl sektorun fəaliyyətinə rast gəlinmir. Özəl sektorla yanaşı Bu sahədə Bələdiyyələrində fəaliyyəti yox səviyyəsindədi. Qeyri Hökumət Təşkilatlarının (QHT) fəaliyyəti isə çox aşağı səviyyədədir və onların fəaliyyəti demək olarki yalnız Bakı və Abşeron yarmadasını əhatə etməkdədir. Onlarında sayı ona qədərdir ki, buda ümumilikdə ürək açan bir rəqəm deyil.

Sosial xidmət sahəsində özəl sektorun yaradılması üçün fikrimizcə, aşağıda qeyd edəcəyimiz təkliflər mövcud vəziyyətdə aktualıq kəsb edə bilər. Bunlar:

- bu sahə geniş təhlil olunmalı
- özəl sektorun yaradılması üçün mümkün resurslardan istifadə edilməli
- beynəlxalq təcrübə öyrənilməli
- ölkəmiz üçün uyğun sosial xidmət konsepsiyası hazırlanmalı
- güzəştli kreditlər verilməli
- müəyyən vaxtadək vergidən azad olunmalı
- dövlət özəl sektora sifarişlər verməli
- bu sahədə dövlət yalnız nəzarət funksiyasını yerinə yetirməli
- dövlət sosial xidmət müəssisələri özəlləşdirilməli
- bu sahədə rəqabət mühitinin yaradılması üçün imkanlar yaradılmalıdır

Qeyd olunan təkliflərin nəzərə alınması sosial sahədə özəl sektorun yaranmasına təkan verə bilər. Özəl sektorun yaranması yeni iş yerlərinin yaradılması, bu sahədə rəqabət mühitinin yaradılması, dövlət büdcəsindən bu sahəyə ayrılan maliyyə vəsaitinin azaldılmasına, alternativ maliyyə mənbələrinin yaranmasına eyni zamanda göstərilən sosial xidmətlərin keyfiyyətində yüksəldilməsinə kömək edə bilər. Yuxarıda sadaladığımız təklifləri diqqətə alaraq deyə bilərik ki, müasir iqtisadi vəziyyətdə sosial xidmət sahəsində özəl sektorun yaradılması aktualıq kəsb edir.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. “Sosial xidmət” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı
3. **"Dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə qismən ödənişli və tam ödənişli şərtlərlə sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası "** 30 dekabr 2012-ci ildə qəbul olunmuş Nazirlər Kabinetində Qərarı

# IMPACT OF THE SOUTHERN GAS CORRIDOR PROJECT TO THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF EU AND CASPIAN BASIN COUNTRIES

Associate Professor, Ph.D Fuad D. Humbatov

*Academy of Public Administration  
under the President of the Republic of Azerbaijan  
fuad.humbatov@mail.ru*

## ABSTRACT

This article examines the role of Southern Gas Corridor in the sustainable development of EU and Caspian basin countries. The impact of the project on region's energy security, inclusive economic growth and sustainable development has been studied even further under the auspices of new geo-political realities.

**Key words:** sustainable development, energy security, environmental protection, optimization of energy consumption, energy diplomacy

## CƏNUB QAZ DƏHLİZİ LAYİHƏSİNİN Aİ VƏ XƏZƏR HÖVZƏSİ ÖLKƏLƏRİNİN DAVAMLİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ XÜLASƏ

Məqalə AR tərəfindən uğurla icra edilən Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin Avropa Birliyi ölkələri və Xəzər dənizi hövzəsinin dövlətlərinin davamlı inkişafındakı roluna həsr edilmişdir. Belə ki, qeyd olunan dövlətlərdə yaranmış geo-siyasi şərait fonunda bu layihənin adı çəkilən bölgələrin enerji təhlükəsizliyi, inklüziv iqtisadi inkişafı və ümumən davamlı inkişafına müsbət təsirləri araşdırılmışdır.

**Açar sözlər:** davamlı inkişaf, enerji təhlükəsizliyi, ətraf mühitin qorunması, enerji istehlakının optimallaşdırılması, enerji diplomatiyası

## Giriş

The actuality and close interrelation of such fundamental aspects of the contemporary geopolitics as energy security and sustainable development have been studied in many researches on the base of the various relevant approaches. In our days it's impossible to imagine any slight economic development of a country without a creation of sufficient and stable energy supply system. Only effective energy supply sector can best advance sustainable development of each country by producing and delivering secure and environmentally-friendly resources of energy and by increasing efficiency of energy use [1]. In almost all the mentioned researches one can observe very frequent use of the combination of terms of the 3E's – energy security, economic development and environmental protection that proves once more a dialectic interrelation between the terms of energy security and sustainable development.

According to the classic definition a sustainable development given in various academic papers and particularly in the light of Ms. Harlem Brundtland terminology, **sustainable development is a mode of management and life when each society has to satisfy the needs of the present generation without compromising the ability of future generation to satisfy theirs.** And it's economically feasible only via the rational management of human, natural, and economic resources that aims to satisfy the essential needs of humanity in the very long term.

In this regard, the actual challenges of energy security have a decisive role for the sustainable development of each country. They consist of improving human, economic, social and environmental conditions of the people of today and tomorrow that demands much greater levels of energy services, as well as delivering of these services in a manner that is more universally accessible, affordable, reliable, safe and environmentally friendly. These challenges, doubtless, require evolutionary and fundamental changes in technologies, methods, and infrastructure and of course people's mindset and behavior everywhere. Secure, environmentally-friendly, and efficiently produced and used energy is one of the milestones of the sustainable development.

Nowadays, fossil fuels (coal, oil and gas) supply most of the world's energy demand, with nuclear energy and large scale hydropower also making significant contributions. The ratio of global proven reserves to current consumption are, approximately, for coal 400 years, gas 60 years and oil 40 years [2,3]. In the same time, in various academic researches it is predicted that the global energy mix

will remain fairly stable and dominated by fossil fuels to 2030 due to the size and inertia of the energy system and the inability to change it quickly. Current demographic, economic, social, and technological trends – if not counterbalanced by strong new government policies – pose major challenges to the long-term sustainability of the global energy system. If governments do not implement policies beyond those already planned between now and 2030, it is projected that energy consumption will increase by over half (53%); the energy mix will remain fairly stable and dominated by fossil fuels (80% share); energy-related CO<sub>2</sub> emissions will increase by over half (55%); and large populations of the world's poor will continue to lack access to electricity (about 1.5 billion) and modern cooking and heating services (about 2.5 billion). In this scenario, energy consumption increases from 11 200 Mtoe (millions tons of oil equivalent) in 2004 to 17 200 Mtoe in 2030 [4].

All these scenarios and challenges underline once more an organic interrelation between sustainable development and energy security aspects necessitates focusing specially on the ability of the energy supply system of each region. This system consists of suppliers, transporters, distributors and regulatory, financial and R&D institutions – to deliver the amount of competitively-priced energy that customers demand, within accepted standards of reliability, timeliness, quality, safety and environmental impacts, under a wide range of geopolitical, economic, social, technological and weather circumstances.

As it's well-known from early researches, energy security concept was preliminarily defined within the context of the geopolitical risks to external oil supplies. Nowadays, **energy security is a broader concept which encompasses all energy forms, all the external (foreign) and internal (domestic) links bringing the energy to the final consumer.** The ways energy supply disruptions mainly consist of equipment malfunctions, system design flaws, operator errors, malicious computer activities, deficient market and regulatory frameworks, corporate financial problems, labor actions, severe weather and natural events, aggressive acts (e.g. war, terrorism and sabotage), and geopolitical disruptions. But in practice, the most worrisome disruptions or potential disruptions are those linked to: 1) extreme weather events; 2) mismatched electricity supply and demand; 3) regulatory failures; and **4) concentration of oil and gas resources only in certain regions of the world** [4]. *Currently the last reason of disruption of energy supply is widely misused by certain energy supplier countries for the sake of some geopolitics motivations.* That's why the current world system of energy supply and use is rather unsustainable. Moreover, it is insecure and unreliable, because of the heavy dependence on conventional oil (e.a. crude oil), coming from limited reserves concentrated in politically volatile regions, and the inadequate capacity and maintenance of the network infrastructures for delivering gas and electricity. **Insecure energy supplies inhibit development by raising energy costs and imposing expensive (sometimes life threatening) cuts in services when disruptions actually occur.**

On the other hands, nowadays the problem of optimization of energy consumption has two main vectors. First of all it's a problem of inefficient, wasteful consumption of energy in production and personal consumption that conducts to exhaustion of non-renewable resources and excessive environmental pollution. The second and important problem is extremely different gaps in consumption levels over the countries, regions and even civilizations. The last issue becomes much more essential if we consider climatic, technological, socio-economic, civilization differences between regions [5]. In this regard, it has huge importance to provide uniform, sufficient diversified supply of energy resources for all regions in the world in order to create an equal energy conditions in overcoming of global challenges and problems in the context of sustainable global development, and also for mobilization and involving of all countries, stakeholders for the solution of these global tasks of humanity.

Thus, taking into account above mentioned issues, the “Southern Gas Corridor” (SGC) project that is actively realizing by the Republic of Azerbaijan could be considered as a key part of energy security Azerbaijan, Georgia, Turkey and some European Union countries.

Regarding EU countries, nowadays, many countries in Central and South East Europe are strongly dependent on a single supplier for natural gas. And in order to facilitate diversification of their supplies, the SGC aims to expand infrastructure that can bring gas to the EU from the Caspian Basin, Central Asia, the Middle East, and the Eastern Mediterranean Basin.

According to the project capacity figures, initially, approximately 10 billion cubic meters (bcm) of gas will flow along this route when it opens in 2019/2020. Given the potential supplies from the Caspian Region, the Middle East, and the East Mediterranean however, the EU aims to increase this to



100 bcm of gas per year in the future. In fact, SGC is a combination of four different energy projects: the offshore development of the Shah Deniz Phase 2 gas; the expansion of the South Caucasus pipeline from Azerbaijan through Georgia and into Turkey; the construction of the Trans-Anatolian Pipeline (TANAP) across Turkey; and the construction of the Trans-Adriatic Pipeline (TAP), which will connect to TANAP and transport natural gas to Greece, Bulgaria, Albania, and Italy. The current South Caucasus pipeline, fueled by the Shah Deniz oil field in offshore Azerbaijan, provides 8.6 bcm of natural gas a year to Azerbaijan, Georgia, and Turkey. Shah Deniz phase 2 has the potential to provide an additional 16 billion cubic meters of natural gas to the four European countries served by TAP. The final investment decision for the second phase of the Shah Deniz project was made in December of 2013, and the construction of this second phase is underway. Even with the connection of 3 pipelines in the Southern Corridor sending natural gas to Europe, challenges remain.

First of all, in order to understand the EU position vis-a-vis SGS project, let's look at the prehistory of the issue. EU is one the leading consumers of energy resources in the world. It consumes 1,825 mln ton oil equivalents, which makes up 16% of the global energy mix. The EU economy is based on crude oil and natural gas, however in some member states, such as France or Sweden, nuclear power is a significant source of energy generation. According the International Energy Agency nowadays the EU consumes around 535 bcm of gas, and after 15 years this may increase to 600 bcm. Natural gas for Europe has been traditionally supplied from Northern and Central Europe, and increasingly through Turkey to the South. But regional energy security vulnerability exacerbated by some local, regional conflicts (f.e. such as with involvement of Russia and Ukraine etc), as well as by decrease in supply of some traditional partners such as Netherlands (the plans to close some production projects because of the recent earthquake in offshore). The mentioned factors and particularly the conflict are envisaged as a serious threat to the energy security of EU coupled with the economic sanctions of western countries to Russia. As six of EU members (Germany, Austria, Italy etc) imported 100% and 9 countries imported 40% of their natural gas from Russia. So looking for new different energy suppliers to Europe from various regions, and through new routes, is an issue of the highest priority, particularly when demand for this resource will be increased up 600 bcm next year. So the geopolitical situation in EU necessities new approaches in energy diversification of the continent, as is the case with the Southern Gas Corridor. If we look at the EU position regarding SGC, we could affirm that EU actions for expanding the Southern Gas Corridor include [6]:

- keeping the infrastructure projects needed for the Corridor on the EU's list of projects of common interest. These are projects which can benefit from streamlined permitting process, receive preferential regulatory treatment, and may apply for EU funding from the Connecting Europe Facility
- cooperating closely with gas suppliers in the region including Azerbaijan, Iraq and Turkmenistan
- cooperating closely with transit countries including Azerbaijan, Georgia and Turkey
- negotiating with Azerbaijan and Turkmenistan on a Trans-Caspian pipeline to transport gas across the Caspian Sea.

Moreover, as it's described in the EU Energy Diplomacy Action Plan: "foreign policy should give particular priority to partners and initiatives crucial to EU efforts to strengthen the diversification of EU energy sources, supplies and routes, as identified in the Energy Union Communication, in particular in our neighborhoods (e.g. **the Southern Gas Corridor**), the Euro-Mediterranean energy cooperation, the East Mediterranean region, Energy Community ([7]). This project will certainly influence positively the development of inclusive economics of such countries as Greece, Albania etc.

Regarding other countries, with implementation of SGC project Azerbaijan and Turkey are going to become significant players who will manage to strengthen their position in the relations with EU and other key actors in the world energy market. Talking about the role of SGC to the sustainable development of the whole Caspian Basin that embraces the territories of Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan, and Georgia, as, an important transit route direction (not taking into consideration of Russia and Iran), first of all let's make some comparative analysis on total oil and gas reserves of the region. It varies widely, as many experts speculate that only a fraction of the hydrocarbon deposits have actually been found. To put these figures in perspective, the proven oil reserves of the entire region (Kashagan fields in Kazakhstan and gas the Shah Deniz field of Azerbaijan) are under a third of those for Iran or Iraq, the proven gas reserves are about half as much as Qatar's. If one considers,

however, possible reserves, the totals become far more impressive, comparable (at the high end) to the proven reserves of Saudi Arabia or the proven reserves of Iran and Iraq combined. As for gas, Turkmenistan's total possible reserves equal the proven reserves of Saudi Arabia, and the total possible reserves for the region as a whole equal the proven reserves of Saudi Arabia, Iraq, and the United Arab Emirates combined. Clearly, some early pronouncements of a “new Persian Gulf” might have been exaggerated, but, considering that potential oil reserves (1.5 trillion bcm of gas and 6.8 billion barrels of oil) are more than the proven reserves of Venezuela, Nigeria, Libya, and Norway combined ([8,9]).

Competition over energy reserves in the Caspian Basin has been going between main political actors (Russia, US, China and EU) for many years. Iran is also an important player if not main, although it has been hobbled on the following account: its failure to settle the legal status of the Caspian (blamed by the Iranians on the Russians) has limited off-shore Iranian exploration. The dynamics of energy rivalry in the region depends upon a number of factors, including security issues, global energy demand, domestic politics within the region, and the strategies of external actors. But the analysis of this rivalry proves no outside power has been able to establish overwhelming dominance in the region (12-14). Instead, the competition among external actors has given local states significant freedom to maneuver.

Thus, SGC gives the Caspian Basin countries a unique chance to neutralize any serious geopolitical risks from the relevant political actors and to get all the necessary conditions for sustainable development for the long period.

In addition, after lifting all international sanctions against Iran, this project offers a huge potential to official Tehran to enlarge its presence in European energy-market by joining to SGC and to upgrade its whole ecosystem, as well as to attract foreign investments (particularly from EU) to its rapidly developing economy.

As regards Turkey, besides the fact that the Trans-Anatolian gas pipeline (TANAP) as one of the main parts of the SGC making this country an important gas-hub in the region, these projects stipulate an integration of the Turkish energy market with the EU, especially development in accession negotiations, the opening of Energy Chapter, and regional cooperation and integration in the Energy Community and the Mediterranean. It was clearly stated at the meeting of EU Commissioner for Climate Action and Energy Miguel Arias Cañete and Minister Albayrak on January 2016 that closer energy cooperation between EU-Turkey (e.g. SGC) ([11-12]) and the necessity to focus on such issues as energy efficiency and renewable, climate change and follow-up on COP 21, gas markets and interconnections that were among the key instruments of sustainable development of each country.

The transportation capacity of SGC will be raised till 23 bcm by 2023 and 31 bcm by 2026 that will give a huge impact to the ecosystem, sustainable development of the whole region. SGC is an outcome of successful energy diplomacy of the Republic of Azerbaijan. As it's argued in the current paper the SGC project has a huge impact to the sustainable development of Azerbaijan and the whole Caspian Basin region and EU by promotion of energy security aspects. These sustainable development principles in Azerbaijan are broadly reflected in the development concept “Azerbaijan 2020: Future Vision” approved in 2012 by the President Ilham Aliyev (par-graphs 3, 12) and our country is steadily realizing all steps in order to achieve the goals of this concept. By the way on March 18, 2016 Southern Gas Corridor Company (Cənub Qaz Dəhlizi QSC) which has been rated BB++ by the relevant rating agencies, placed 10-year \$1bn Eurobonds, yielding 6,875%. US and English investors showed an extremely high interest for the company's Eurobonds and this fact proves once more a high importance of SGC in the world energy market.

#### REFERENCES:

1. U.K.Ələkbərov, Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2013, 214 s.
2. [http://www.scs.gov.az/userfiles/files/1\\_3\\_7\\_Azərbaycan2020.pdf](http://www.scs.gov.az/userfiles/files/1_3_7_Azərbaycan2020.pdf)
3. [http://stephenschneider.stanford.edu/Publications/PDF\\_Papers/AESR2003.pdf](http://stephenschneider.stanford.edu/Publications/PDF_Papers/AESR2003.pdf)
4. <http://www.oecd.org/greengrowth/38509686.pdf>
5. N.İ.Nazarbayev, Global energy-ecological strategy for sustainable development in the XXI , (scientific vision). Moscow, Economics, 2011.-54s.
6. <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/imports-and-secure-supplies/gas-and-oil-supply-routes>
7. [http://europeanmemoranda.cabinetoffice.gov.uk/files/2015/07/Unnumbered\\_Doc\\_EU\\_Energy\\_Diplomacy\\_Action\\_Plan\\_\(29860\).pdf](http://europeanmemoranda.cabinetoffice.gov.uk/files/2015/07/Unnumbered_Doc_EU_Energy_Diplomacy_Action_Plan_(29860).pdf)
8. [http://www.eia.gov/emeu/cabs/Caspian/images/Caspian\\_balances.pdf](http://www.eia.gov/emeu/cabs/Caspian/images/Caspian_balances.pdf)

9. M.B.Olcott, Pipelines and Pipe Dreams: Energy Development and Caspian Society,” *Journal of International Affairs*, vol. 53 (Fall 1999): 305–323.
10. Y.N.Zabortseva, From the ‘forgotten region’ to the ‘great game’ region: On the development of geopolitics in Central Asia, *Journal of Eurasian Studies* 3(2) 2012: 168–176.
11. <http://www.pubaffairsbruxelles.eu/energy-diplomacy-eu-and-turkey-to-intensify-energy-relations-at-high-level-energy-dialogue-in-istanbul-european-commission-daily-news/>
12. F.D.Humbatov, Energy diplomacy in modern international relations, 2018, 356 pp.

## TRILEMMA HİPOTEZİ VE ONUN PARA POLİTİKASI AÇISINDAN ÖNEMİ

**Fərid CƏBİYEV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
fcebeyev@beu.edu.az

**Cevat GERNİ**

*Doğuş Universiteti*  
cgerni@dogus.edu.tr

**Kerem KARABULUT**

*Atatürk Universiteti*  
kerem@atauni.edu.tr

### ÖZET

Ülke ekonomilerinin son derece entegre ve pazarların bir-birinden bağımlı olduğu modern dünyada, özellikle ekonomik sorunlar bağlamında devletlerin ülke ekonomilerini kontrol etmeleri çok karmaşık bir konu haline gelmiştir. Tarihe bakıldığında, parasal rejimlerin aniden sona erdiği durumlardan en önemlisi olan Bretton-Woods sisteminin 1970'lerin başlarında dağılmasının 1980-1990 yılları arasında gelişmekte olan bir çok ülkelerde mali krizlere neden olduğu ve böyle bir ani rejim çöküşünün her zaman krizleri ve bazı finansal sorunları da beraberinde getirdiği görülmektedir. Önceki parasal rejimlerin yerini hangi uluslararası sistem veya rejim alırsa alsın ülkelerin karşılaştıkları üç politika hedefinden (döviz kuru istikrarı, parasal bağımsızlık ve finansal entegrasyon) her birini hangi düzeyde ve hangi birleşim ile elde edebileceği temel sorun olarak kalmıştır. Bu, açık makropolitik yönetimi dikte eden, temeli Kanadalı iktisatçı, Nobel Ödüllü Robert Mundell ve İngiliz iktisatçı ve devlet adamı Marcus Fleming tarafından geliştirilen trilemma hipotezidir. Hipotez ülkelerin bireysel olarak bu üç politika bileşiminden tam olarak sadece ikisini tercih edebileceğini yani, aynı anda bunlardan sadece ikisine tam şekilde ulaşabileceğini öngörmektedir. Alternatif olarak, ülkeler üç politika hedefinden her birine orta düzeyde ulaşım imkanı sağlayabilmektedirler. Bu çalışmada trilemma hipotezi teorik olarak incelenmiş ve onun para politikası açısından önemine yer verilmiştir.

**Anahtar kelimeler:** trilemma hipotezi, döviz kuru istikrarı, bağımsız para politikası, finansal entegrasyon

### TRILEMMA HYPOTHESIS AND ITS IMPORTANCE FROM MONETARY POLICY POINT

#### ABSTRACT

In the modern world, where the economies of the countries are highly integrated and dependent on one-on-one markets, it has become a very complex issue for governments to control their economies, especially in the context of economic problems. Historically, the breakdown of the Bretton-Woods system, is one of the most important cases in which monetary regimes ended suddenly, caused financial crises in many developing countries between 1980 and 1990, and such a sudden regime collapse always accompanied by crises and some financial problems. The main problem remains as to what level and with which combination of the three policy objectives (exchange rate stability, monetary independence and financial integration) that the countries face, regardless of which international system or regime they take, replaces the previous monetary regimes. This is the trilemma hypothesis that dictates open macropolitical management, developed by the Canadian economist, Nobel Prize winner Robert Mundell and the English economist and statesman Marcus Fleming. The hypothesis predicts that countries can only choose exactly two of these three policy combinations, that is, only two of them can be reached at the same time. Alternatively, countries can provide moderate access to each of the three policy objectives. In this study, the trilemma hypothesis is theoretically examined and its importance for monetary policy is given.

**Keywords:** trilemma hypothesis, exchange rate stability, monetary independence, financial integration

## Giriş

Her bir ülkenin döviz kuru rejimi, para politikaları ve sermaye akımlarının açıklık oranının öğrenilmesi, o ülkenin ekonomisinin araştırılması ve sonuçların doğru yorumlanması açısından önemlidir. Döviz kuru rejiminin para politikası üzerindeki etkisinin ampirik olarak ifadesi oldukça karmaşıktır. Fakat buna rağmen, teorik tahmini için genel bir görüş vardır. Birçok araştırmacı, örneğin Shambaugh, Mojon ve Svenson döviz kuru rejimlerini ve para politikası üzerindeki etkilerini öğrenmeye çalışmışlardır. Bu çalışmalarda, döviz kuru rejiminin türünü niteleyen veritabanı analizleri ve kodlama sistemleri kullanılmıştır. Ampirik çalışmaların büyük kısmı Robert Mundell'in araştırması baz alınarak yürütülmüştür. Mundell sabit döviz kuru rejiminde para politikasının gelir düzeyini devamlı olarak etkilemeyeceği fikrini savunmuştur. Mishkin sermaye piyasasının açık olduğu bir ülkede döviz kuru üzerinde sabitlenen faiz oranlarının baz olarak ele alınan ülkenin faiz oranlarıyla yakından ilişkili olduğunu doğrulamaktadır [1]. Bu nedenle, ulusal para birimini başka bir ülkenin para birimine sabitleyen ülke, iç şoklara tepki vermek için para politikasını kullanma fırsatını kaybetmektedir.

## Trilemma hipotezi

Ekonomideki üçlü açmaz (trilemma) hipotezine göre, serbest sermaye hareketliliği, sabit döviz kuru ve bağımsız bir para politikası aynı anda uygulanamaz. Eğer bir ekonomide serbest sermaye hareketliliğine izin veriliyorsa ve ekonomide sabit döviz kuru rejimi uygulanıyorsa o zaman bağımsız para politikası uygulamak imkansızdır. Eğer bir ekonomide sermaye hareketleri denetim altındaysa sabit döviz kuru rejimi tercih edilebileceği gibi bağımsız para politikası da tercih edilebilir [4].

Şekil 1'de bağımsız para politikası, kur istikrarı ve sermaye hareketleri serbestliğini ifade eden üçgenin üç tarafı potansiyel olarak politika hedeflerini göstermektedir. Oysa, üçgenin her üç tarafına aynı anda ulaşmak mümkün değildir. Üçgenin köşelerinden sadece ikisinin tercih edilmesi, üçüncü köşede belirtilen başka bir amaçtan vazgeçilmesi anlamına gelmektedir. Üç amaçtan ikisinin tercih edilmesiyle, vazgeçilen üçüncü amaç üçgenin kenarlarında gösterilmektedir. Örneğin, para politikası oluşturmada takdir haklarının olmasını ve kurlarda istikrarı öncelikli amaç olarak belirleyen hükümetler, sermaye hareketleri serbestliğinden vazgeçmelidir (sermaye kontrolü) [9]. Bu politika 1980'lerin ortalarında ve sonlarında gelişmekte olan ülkelerin çoğu tarafından tercih edilmiştir. Ülkeler bağımsız para politikası ve sermaye hareketliliğinin tam serbest olmasını isterlerse o zaman kur istikrarı amacından vazgeçerek dalgalı kur sistemini kabullenmeleri gerekir. ABD'de son 30 yıl içinde bu politika tercihi yani, dalgalanan döviz kuru rejimi hüküm sürüyor. Sabit kur rejimi ve tam sermaye hareketliliği uygulanır ise o zaman da bağımsız para politikası uygulamasını terk etmek gerekecektir (para kurulu). Bağımsız para politikasından vazgeçilmesi 1990'larda Euro bloğunu (para birliği) kuran ülkelerde ve Arjantin'de mevcut olmuştur.

Ülkelerin hangi kombinasyonu seçecekleri, içinde buldukları koşullara göre değişecektir. Döviz kuru istikrarı önemli ise para politikası bağımsızlığı veya sermaye hareketleri serbestliğinden vazgeçilirken, sık sık reel şoklarla karşılaşılan bir ülkede para politikası bağımsızlığı veya dalgalı döviz kuru, şokların absorbe edilmesi açısından tercih önceliğine sahip olacaktır. Son yıllarda finansal serbestleşmenin yaygınlaşması ile birlikte, sermayenin ülkelerarası hareketliliği artmıştır. Bu durumda, politika tercihi döviz kuru istikrarı veya bağımsız para politikası arasındaki seçime indirgenmiştir [8].



Şekil 1 Trilemma Hipotezinde Karşılaşılan İkili Seçimler.

Meydana çıkan dengeyi göstermek için öncelikle ülkede sabit döviz kuru rejimi ve sermayenin yüksek hareketliliğinin (mobilité) mevcut olduğunu düşünelim. Bu politika bileşimi trilemma üçgeninin sağ taraftan bakıldığında iki tarafını gösteren çifte uygun gelir. Yerli ve yabancı devlet tahvillerinin replasman oldukları durumlarda iç faiz oranı yabancı faiz oranına eşittir. Eğer Merkez Bankası para arzını artırırsa iç faiz oranları üzerinde başlayan baskı yüksek getirili yabancı tahvillerin alımına, yerel tahvillerin ise satışına yol açar. Böyle bir durumun etkisi sonucunda Merkez Bankası yabancı para birimine aşırı taleple karşı karşıya kalır. Diğer yandan da yerel para biriminin aşırı arzı oluşur. Sabit döviz kuru rejiminde Merkez Bankası ekonominin yabancı paraya olan talebini karşılamak için resmi döviz kuruna göre döviz piyasasına müdahale etmelidir. Bu süreçte Merkez Bankası yerel para birimini piyasadan çekiyor, yabancı para birimini satarak onun arzını artırmaya çalışıyor. Sonuçta Merkez Bankası para arzı üzerinde kontrolü kaybediyor, başka bir ifadeyle, Merkez Bankası para arzını kendi istediği gibi bağımsız şekilde değil, döviz piyasasının şart ve koşullarına uygun olarak yönetir ve sonuç itibarı ile, temel hedefi olan fiyat istikrarının sağlanması ve enflasyon hedeflemesinden yoksun kalır. Böylece, sabit döviz kuru ve sermaye hareketliliği politika bileşimi altında bağımsız para politikasından vazgeçiliyor. Açık piyasa işlemi sadece Merkez Bankasının yerli ve yabancı varlıklar arasındaki denge bileşimini değiştirir, para tabanına ve yerel faiz oranını ise etkilemez [1].

Küçük açık ekonomiler için finansal entegrasyonu koruyarak Merkez Bankası parasal bağımsızlığının restorasyonu ve sabit döviz kurundan vazgeçilmesi arzulan durumdur. Dalgalı kur rejiminde yerel para arzının artırılması ülkede faiz oranını düşürmekte, bu ise yüksek gelir elde edilmesi amacıyla sermayenin dışa akımını gerçekleştirmektedir. Başlangıçta yabancı paraya olan aşırı talep döviz kurunun düşmesine sebep olmaktadır. Bu durumda, dalgalı kur rejimi altında sermayenin serbest hareketliliği ülkede para politikasının güçlü ve etkili olmasına yol açmaktadır. Yüksek para arzı faiz oranını düşürmekte, bunun üzerinden yerel yatırımların artırılması yerel para birimini zayıflatmakta ve ekonomini net ihracat hesabına genişletmektedir. Bu politika bileşimi trilemma üçgeninin sol ve aşağı taraflar çiftinin ilişkisi gibi karakterize edilir, fakat parasal bağımsızlığa ulaşmak için sabit döviz kurundan vazgeçmek gerekmektedir [5].

Küçük açık ekonomilerde parasal bağımsızlığı yeniden başlatmak için üçüncü alternatif yol ise finansal entegrasyondan vazgeçerek, sabit döviz kurunu ve bağımsız para politikası uygulamasını seçmektir. Finansal entegrasyondan vazgeçmek yerli ve yabancı tahviller arasındaki alım satımı önler ve böylece yerli ve yabancı faiz oranları arasındaki ilişki kaybolur. Para politikası aynen kapalı ekonomideki gibi çalışır, kısa dönemde Merkez Bankası para arzını yönetiyor ve para artışı yerel faiz oranlarını düşürüyor. Bu politika bileşimi trilemma üçgeninin sol ve yukarı taraflar çiftine denk gelmektedir ki, buna da sadece kapalı finans piyasasında, dolayısıyla, serbest sermaye hareketlerinin olmadığı ortamda ulaşmak mümkün olur.

### 1.1 Trilemma hipotezinin para politikası açısından önemi

2008-2009 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayan küresel mali krizin dalgaları çok kısa zamanda diğer ülkelere yayılmıştır. IMF'nin verilerine göre, 2009 yılında ABD, tüm Avrupa Birliği ve Japonya'da İkinci Dünya Savaşı döneminden beri o zamana kadar gözlemlenmeyen olumsuz ekonomik büyüme yaşanmıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümeleri 2009 yılında 2007 yılına kıyasla %8.3'den %1.7'e inmiştir. Bu durum, ayrıca Asya'nın yeni sanayileşmiş ülkelerini de teğet geçmemiş ve bu ülkelerin ekonomik büyüme oranı 2009 yılında %2,4'e kadar gerilemiştir. Sadece Asya'nın nisbi olarak gelişmiş ülkeleri - Çin ve Hindistan'da ekonomik büyüme oranları sırasıyla %7.5 ve %5.4 oranında gerilemiştir. Görüldüğü gibi, ülke ekonomileri 1930'ların Büyük kriz yıllarından beri en büyük ekonomik krizle karşı karşıya kalmışlardır [2].

Bu kriz sonrası ekonomistler ve politikacılar ortaklaşa olarak uluslararası parasal sistemin geleceği konusunda müzakerelere başladılar. Birçok ülke politikacıları için asıl sorun, mevcut uluslararası parasal sistemin ABD dolarına bağımlı olmasıydı. Çünkü krizin merkez üssü olan ABD'nin para birimi halen uluslararası rezerv para birimi olarak kullanılmaktadır. Son 20 yılda belirgin derecede hızlı tempoda büyüyen güçlü Çin ekonomisi, mevcut uluslararası finans sistemindeki önemini artıran güçlü ekonomilerden biri olmuştur. Doların dominant olmasını eleştirmesine ve kriz dolayısıyla ABD'yi sorumlu tutmasına rağmen, Çin'in kendisi büyük miktarlarda dolar rezervlerine sahiptir. Çin'in 3 trilyon dolarlık dış rezervi vardır. Bu da dünya çapında tüm döviz rezervlerinin %30'unu oluşturmaktadır ve onun da 2/3-si ABD doları cinsindedir [3].

2008-2009 yılındaki küresel mali kriz, doların ardından ikinci en büyük uluslararası para olan Euro'nun da borç krizine girmesine ve itibarının zedelenmesine yol açmıştır. ABD ekonomisinin kendisini toparlaması geç olmasına rağmen, dolar ve euro'nun yerini doldurabilecek başka bir alternatif uluslararası para biriminin olmaması, yabancı yatırımcıların zorunlu olarak ABD dolarını tek güvenli döviz olarak tercih etmelerine sebep olmuştur. ABD krizin merkezinde olmasına rağmen bir çok avantajını korumuştur. Buhran yıllarında, FED'in gerçekleştirdiği yumuşak para politikası sermayenin ABD'den çıkarak Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin gibi ülkelere akmasına yol açmıştır ki, bunun da sonucunda bu ülkelerde ekonomik büyüme ivme kazanmıştır. FED'in uygulamış olduğu yumuşak para politikası Çin gibi ülkelerin uluslararası rezervlerinin artması ile sonuçlanmıştır. Sonuç itibarı ile, Uluslararası döviz sistemi Triffin dilemmasıyla karşı-karşıya kalmıştır. 1960'lı yıllarda ülkeler ulusal para birimlerinin uluslararası rezerv para birimi ile değiştirilebilmesi için yeni tür uluslararası rezerv para birimi ve aynı zamanda ödeme aracı olan Özel Çekme Haklarını (Special Drawing Rights - SDR) oluşturdular. SDR Uluslararası Para Fonu'na (IMF) üye olan ülkelerin ödemeler dengesindeki açığı ayarlamak ve IMF ödemelerini yapmak için ulusal para birimlerinin değerinin ölçülmesi amacıyla oluşturulmuştur. Bu yeni para birimi dengesizliklerin giderilmesinde altın ve dolarla birlikte kullanılmaya başlamıştır.

Yüksek parasal bağımsızlık, politikacılara ekonomiyi diğer ülke ekonomilerinin makroekonomik uygulamalarının etkisinden uzak tutmaya ve istikrarlı ve sürdürülebilir ekonomik gelişmeyi sağlamaya imkan sunmaktadır. Fakat fiyatların ve ücretlerin esnek olmadığı bir ekonomide politikacılar sermayenin hareketliliğini en azından kısa süreli bir dönem için yönetebilirler ki, bu da üretimin ve enflasyon oranlarının oynaklığının artmasına yol açmaktadır. Ayrıca, para arzı kontrolünü yapan merkez bankaları kendi parasal bağımsızlıklarını kullanarak hazine yükümlülüklerini dolaşıma bırakmakla ekonomide yüksek ve istikrarsız enflasyonu önleyebilmektedirler.

Sabit döviz kuru fiyat istikrarını artırarak ve belirsizliği azaltarak düşük risk oranlarına yol açmakta ve böylece uluslararası yatırımların yapılması ve uluslararası ticareti teşvik edebilmektedir. Ekonomik kriz döneminde bile sabit döviz kurunun terk edilmemesi, politika yapıcılara olan güveni artırır ve böylece sermayenin hareketliliğini ayarlayarak istikrarlı kalmasını sağlar [3].

Prasad ve Rajan'a göre, katı sabit döviz kuru, politika yapıcıları uyguladıkları politikaları makroekonomik gerçekliklere uygun şekilde şekillendirmeye zorlar. Bu durum, ekonominin ani dalgalanması ile (pozitif ve negatif şoklar) varlıkların aniden artmasına veya azalmasına neden olabilir. Böylece, sabit döviz kurlarının neden olduğu esneksizlik, sadece sermaye değişimlerine neden olmaz, aynı zamanda kaynakların verimsiz kullanımına, ekonominin istikrarsız ve sürdürülebilirliğinin engellenmesine yol açar [2].

Trilemmanın üç tarafı arasında daha çok tartışılanı finansal entegrasyondur. Aşırı açık finans piyasası kaynakların etkin dağılımı, bilgi alışverişinin kolaylaştırılması, iç tasarrufların artırılması, teknolojik ve idari "know-how"un sağlanması yoluyla ekonomik gelişmeye ve toplam üretim faktörlerinin verimliliğinin artışına yol açabilir. Ayrıca uluslararası sermaye piyasalarıyla sıkı ilişki içinde olan ülkeler, kendilerini riskin paylaşımı ve portföyün çeşitlendirilmesi açısından istikrarlı hale getirebilirler. Diğer yandan ekonomik istikrarsızlıkta, özellikle son 20 yıldaki kriz sürecinin doğurduğu sorunlardan dolayı finansal entegrasyonun önemli neden olduğu vurgulanmaktadır. Bu açıdan finansal entegrasyon ülkelerin sermaye akımlarının aniden durdurmasına yol açabilir ki, bu durum ekonomide büyük dalgalanmaların ortaya çıkmasına neden olabilir [6]. Örneğin, politik veya diğer nedenlerden dolayı bir ülkede aniden başlayan sıcak para çıkışı çok kısa sürede o ülke ekonomisinde ciddi sorunlara yol açabilir. Uzun vadede bu sorun, ülkenin reel ekonomisi üzerinde de negatif etki yapabilmektedir.

Taraflar arasında üç seçenekte çift seçimlerin yapılması ve bu seçimlerin birinin diğeri ile kıyaslanarak aralarında bağımlılığın hangi oranda olduğunun saptanması araştırmanın zor yanı olarak kabul edilir. Örneğin: sabit döviz kuru ile finansal entegrasyonun bir arada olması istikrarsızlığı artırmaktadır. Oysa, sabit döviz kuru, etkin bir bağımsız para politikasıyla uygulandığında ise ekonomide istikrarlı bir durum meydana gelebilmektedir. Böylece, her üç kombinasyonun sistematik bir şekilde ampirik olarak analiz edilmesi yararlı olabilir [3].

### **Sonuç**

Döviz kuru istikrarının, para politikası bağımsızlığının veya finansal entegrasyonun potansiyel olumsuz etkileri olabileceği unutulmamalıdır. Sabit döviz kurunun korunması, ulusal paranın

değerinin altında ya da aşırı değerlenmesine neden olabilmektedir. Spekülatif saldırılardan kaçınmak için Merkez bankaları büyük miktarda uluslararası rezervler harcamakta, takdir edilen baskıların azaltılması için sterilize müdahalenin kullanılmasına ihtiyaç duymaktadırlar. Bu ise kaynakların yanlış dağılımına yol açmaktadır. Para politikasının bağımsızlığı, merkez bankasının zayıf bir ekonomiyi canlandırmak için ya da hükümetin borcunu finanse etmek için para arzını artırdığı zaman enflasyona yol açabilmektedir. Yüksek finansal entegrasyon ise, çok fazla spekülasyona ve büyük sermaye çıkışlarına ve ekonomiyi istikrarsızlaştırmaya neden olabilmektedir.

Tarihsel olarak baktığımızda iktisat politikası belirleyicilerinin uzun süredir trilemma ile karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Politikacılar sabit kur sistemi uygulama isteği, serbest sermaye hareketliliği ve bağımsız para politikası uygulama istekleri içerisinde oldukları için sürekli olarak seçim yapmak zorunda kalmışlardır. 1870'den itibaren uygulanmaya başlayan Altın standart sisteminde gelişmiş ekonomiler ulusal para birimlerini standart şekilde altına bağladıkları için tüm ulusal paralar otomatik olarak sabit kurlarla birbirlerine bağlanmıştır. 1914'de sona eren bu sistemde trilemma sorunu sermayenin serbest hareketliliği ve sabit döviz kuru tercih edilmekle çözülmüştür. Bretton Woods sisteminde sermaye hareketleri serbestliğinden vazgeçilmiş, para politikasının bağımsızlığı ve sabit döviz kuru tercih edilmiştir. Bretton Woods sisteminden sonra ise, para politikasının bağımsızlığı ile sermaye hareketliliğinin serbestliği tercih edilerek dalgalı kur rejimine geçilmiştir. Aslında ülkeler makroekonomik durumun düzenlenmesi ve yönetilmesi amacıyla ekonomik kriz ve ekonomik olaylara cevap olarak ikili seçimlerdeki kombinasyonları değiştirmişlerdir.

#### KAYNAKÇA

1. Aizenman, J. (2013). "The Impossible Trinity – From the Policy Trilemma to the Policy Quadrilemma", *Global Journal of Economics* 02 (01), 1-20
2. Aizenman, J., Chinn, D. M. ve İto, H. (2010). "The Surfing The waves of Globalization: Asia and Financial Globalization in the context of the Trilemma", *National Bureau of Economic Research Working Paper series* (009), 1-52
3. Aizenman, J. ve İto, H. (2011). "The Impossible trinity", *The international Monetary framework? And the Pasific Rim*, 1-34
4. Eğilmez, M. (2013). "İmkansız üçleme ya da Üçlü açmaz", *Kendime Yazılar*, <http://www.mahfiyegilmez.com/2013/03/imkansiz-ucleme-ya-da-uclyu-acmaz.html> (Erişim tarihi: 10.09.2017)
5. Jabiyev, F. ve Tanrıverdi İ. (2018) "Mundell-Fleming modelinin teorik çerçevesi", Genç Araştırmacıların II Uluslararası Konferansı", Bakü Mühendislik Üniversitesi yayınları, 497 - 500
6. Kaminsky, G. ve Schmukler, S. (2001). "Emerging Markets Instability: Do sovereign Ratings affect Country Risk and Stock Returns?", *The World Bank Review* 16 (2), 171-195
7. Mishkin, F.S. (1998). "International experiences with different monetary policy regimes", *Institute for international economic studies* (648), 1-46
8. Yanar, R. (2008). "Gelişmekte Olan Ülkelerde Döviz Kuru Rejim Tercihinin Makro Ekonomik Performans Üzerine Etkileri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 255-270
9. Yılmaz, A. (2014). "Açık ekonomide trilemma", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11-15

## HARM OR CHARM? NON-TARIFF MEASURES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

**Said Jafarli**

*National University of Malaysia*  
said@siswa.ukm.edu.my; jafarli@live.com

#### ABSTRACT

Recently, EU adopted sustainability-motivated Non-Tariff Measures (NTMs) that may curb palm oil exports to the EU, which is the second largest importer of the commodity. Palm oil industry is acknowledged as the main driver of the livelihood of the rural communities in the ASEAN countries and three of the ASEAN members - Indonesia, Malaysia and Thailand account for 86 percent of the world palm oil production. The paper argues that even though sustainability-motivated, the implementation of the NTM schemes may hinder the ASEAN countries from achieving 5 or more Sustainable Development Goals set by the UN. The paper argues these issues and develops models for the consistent evaluation of the effects of NTMs on palm oil trade.

**Key words:** ASEAN; Sustainable Development Goals; Non-Tariff Measures; International Trade; Gravity Model; Trade Policy

## 1. EXECUTIVE SUMMARY

The world experienced rapid growth in the population in the second half of the 20th century which, among others, also increased demand for edible oil. This development created a new avenue for increasing the production of oil palm products as palm oil is around 10 times more productive than its closest competitor in the world market - soya bean oil (MPOB, 2016). As a result of increased attention to the palm oil industry in the ASEAN countries and technological improvements, palm oil production experienced a surge during the last two decades and ASEAN became the major producer and exporter of the edible oil in the world. Today, three of the ASEAN members - Indonesia, Malaysia and Thailand account for 86 percent of the world palm oil production, whereas Indonesia and Malaysia alone account for 91 percent of the world palm oil exports. The major importers of oil palm products in the world are India (15%), EU (11%), and China (8%). Currently, palm oil is the most produced (28.8%), most traded (54.8%) and most consumed (29.7 %) edible oil in the world (Nabmbiappan, 2017).

However, these developments have not been without difficulties and, due to arguable environmental and health concerns, palm oil export has faced several restrictions and measures from its main importers. Since the agreed level of tariffs are very low among the ASEAN countries and its major importers, the implementation of Non-Tariff Measures has taken place. The NTMs are applied in forms of Sanitary and Phytosanitary measures (SPS) and Technical Barriers to Trade (TBT), which increase the cost of production and decrease the competitiveness of palm oil vis-à-vis other edible oils (i.e. Soybean, Sunflower, Rapeseed oil).

Application of NTMs gained new importance after the European Union's adoption of the Resolution on Palm Oil and Deforestation of Rainforest by the European Union in April 2017. The resolution is NTM in itself and, as its name indicates, the it is adopted on the sustainability grounds. European Union is the second largest destination of palm oil exports worldwide. EU is particularly important market for Malaysia as it is the largest market for Malaysian oil palm products (MPIC, 2017).

Palm oil is considered the most important agricultural commodity in Indonesia and Malaysia. For example, in Malaysia, 60 percent of the agricultural land is used by the oil palm industry. The industry was listed among one of the 12 New Economic Areas in Economic Transformation Program of Malaysia, which was aiming to make Malaysia developed and high-income country by 2020. It is widely considered as the backbone of Malaysia's development in the rural areas (Nabmbiappan, 2017).

Existence of palm oil industry in the rural areas is acknowledged as the main factor for the presence of schools, hospitals and road infrastructure in the rural areas. Palm oil plantations also provide employment opportunities for the rural people and vast majority of the rural people work in palm oil plantations. Commenting on this new resolution, then Prime Minister of Malaysia Najib Razak told during the press conference after attending the ASEAN Summit 2017 that "*If this resolution were to be enforced, it will have a devastating effect .... [as] the livelihood of 600,000 oil palm smallholders in Malaysia and 2.4 million in Indonesia [depend on palm oil]*". Even though some NTMs may help the countries to achieve Sustainable Development Goals<sup>2</sup> set by the UN, implementation of this resolution by the EU may also constrain the ASEAN countries from achieving the 1st, 2nd, 3rd, 4th and 9th goals under the SDGs<sup>3</sup>. Due to this factor, Indonesia, Malaysia and Thailand has reached an agreement at the ASEAN Summit 2017 to combat the treat to the palm oil industry.

The introduction of NTMs on palm oil industry is not new and the industry has faced several restriction in the past as well (Rival & Levang, 2014). The evaluation of the effects of NTMs on trade flows is carried by applying the gravity model of international trade (Baier, Kerr, & Yotov, 2017; Yotov, Piermartini, Monteiro, & Larch, 2016). For example, Ferraz, Ribeiro, and Monasterio (2017) apply the model to evaluate the effects of NTMs on the exports of Brazil, and Mingque and Slisava (2016) evaluate the impacts of Russian NTMs on the exports of EU members.

In a recent study, Pujiati, Firdaus, Adhi, and Brummer (2014) evaluate the effects of Free Trade Agreements (FTAs) on the palm oil products exports of Indonesia and Malaysia by applying the gravity model. Along with the FTAs, their model include variables accounting for GDP. However, despite the strong evidences on the positive and significant effects of GDP on trade, they find only



marginally significant effect from GDPs. Possibly, this is because of their usage of significantly smaller dataset and less rigorous estimation techniques.

Even though several studies have been carried out to study the effects of various factors on palm oil trade, to the best of our knowledge, there is no study that provide the evaluation of the effects NTMs on palm oil trade. Additionally, the effects of important determinates of palm oil demand, such as GDP and population growth on palm oil exports, and effects other important geographical and cultural determinants of the international trade such as distance, sharing border, common language have not been studied too. This project proposes to fill the gaps in the literature by applying the Gravity Model of international economics to the crude and refined palm oil trade of Indonesia, Malaysia and Thailand.

Learning the effects of the NTMs on the total trade is important as this would empower the arguments of Indonesia, Malaysia and Thailand in regards to abolishment of the NTMs on the way of their achievements of SDGs. Learning the effects GDP and population is important as this would let, for example, predict the effects of GDP and population growth on the palm oil export. The results of these analyses are in particular usage economic planners and demographers. Learning the effects of geographical and cultural determinants of the international trade would provide reliable information about the sensitivity of palm oil trade to these factors, which can readily be used by economic modellers.

## 2. RESEARCH QUESTIONS

1. What are the effects of NTMs on palm oil exports of Indonesia, Malaysia and Thailand?
2. What are the effects of NTM introduction and suspension on palm oil exports of Indonesia, Malaysia and Thailand?
3. What are the effects of GDP and population growth, distance, common border, common language, common colonial ties on palm oil trade?

## 3. METHODOLOGY

The Gravity Model is one of the most successful empirical tools in applied international trade analyses (Baltagi, Egger, & Pfaffermayr, 2014; Head & Mayer, 2014; Piermartini & Yotov, 2016) and have been applied in hundreds of papers since its introduction by Tinbergen (1962). The linearized, theoretically consistent form of the model under the specification of Anderson and van Wincoop (2003) can be shown as below:

$$\ln Trade_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 \ln GDP_{pit} + \beta_2 \ln GDP_{jpt} - \beta_3 \ln t_{ij} - \theta_i + \mu_j + \epsilon_{ijt}$$

Where the subscripts  $i$ ,  $j$  and  $t$  donates importer, exporter and time, respectively;  $\ln Trade$ ,  $\ln GDP$  donates the value of (palm oil) trade and GDPs;  $\ln t$  donates vector of trade cost variables;  $\theta_i$  and  $\mu_j$  are importer and exporter fixed effects used to capture inward and outward Multilateral Resistance Terms (Feenstra, 2004);  $\beta_0$  is constant and  $\epsilon_{ijt}$  is the error term.

Since not all of the countries in the world trade with each other, usually, trade datasets consist of a large number of zero trade flows. Silva and Tenreyro (2006) show that in presence of zero trade flows, estimating the model with OLS would lead to biased and even incontinent results. Instead, they suggest estimating the model in multiplicative form by using the Poisson Pseudo Maximum Likelihood (PPML) estimator. Another study by Silva and Tenreyro (2011) further confirm that the PPML performs well even when the proportion of zero trade flows are large in samples.

Considering all the mentioned factors above, we specify our model as below:

$$\begin{aligned} Palmoil\_Trade_{ijt} = \exp \{ & \beta_0 + \\ & \beta_1 \ln GDP_{pit} + \beta_2 \ln GDP_{jpt} + \beta_3 \ln pop_{pit} + \beta_4 \ln pop_{jpt} + \beta_5 \ln dist_{ij} + \beta_6 Border_{ij} + \\ & \beta_7 Comlang_{ij} + \beta_8 Comcol_{ij} + \beta_9 NTM_{ijt} + \mu_j + \phi_{ij} + \tau_t \} + \epsilon_{ijt} \\ Palmoil\_Trade_{ijt} = \exp \{ & \beta_0 + \\ & \beta_1 \ln GDP_{pit} + \beta_2 \ln GDP_{jpt} + \beta_3 \ln pop_{pit} + \beta_4 \ln pop_{jpt} + \beta_5 \ln dist_{ij} + \beta_6 Border_{ij} + \beta_7 Comlang_{ij} \\ & + \beta_8 Comcol_{ij} + \beta_9 IndoNtmIntro_{ijt} + \beta_{10} IndoNtmSuspen_{ijt} + \\ & \beta_{11} MalNtmIntro_{ijt} + \beta_{12} MalNtmSuspen_{ijt} + \beta_{13} ThaiNtmIntro_{ijt} + \\ & \beta_{14} ThaiNtmSuspen_{ijt} + \mu_j + \phi_{ij} + \tau_t \} + \epsilon_{ijt} \end{aligned}$$

The models above will be estimated by using the PPML estimator. The first model is developed to estimate the effects of factors on crude palm oil trade ( $CPO\_Trade_{ijt}$ ) while the second model for refined palm oil ( $RPO\_Trade_{ijt}$ ).

Following Yotov et al. (2016) and Sun and Reed (2010), we include three continuous variables - the population of the importer and exporter countries ( $Lnpopit$  and  $Lnpopjt$ ) and the distance among the partners ( $Lndistij$ ), and three categorical variables – common language ( $Comlangij$ ), common border ( $Borderij$ ) and common colony ( $Comcolij$ ) as an observable trade cost variables to the model. The categorical variables take the value 1 if countries  $i$  and  $j$  share the same official language, border, and the same colonial history, respectively, 0 otherwise. Following Baltagi et al. (2014), we also include time fixed effects ( $\tau t$ ) to the model to account for time specific events, such as world crisis, *El-Niño* phenomenon and others.

The NTMs dummies,  $NTMijt$  take value 1 if exporters ( $i$ ) Indonesia, Malaysia and Thailand faces NTMs while exporting to country  $j$  at time  $t$ , zero otherwise.  $i\_NtmIntro$  variables take value 1 if exporter is and the exported palm oil product started to face NTMs at time  $t$  by importer  $j$ , zero otherwise;  $Indo\_NtmSusten$  ( $Mal\_NtmSusten$ ) take value 1 if exporter is Indonesia (Malaysia) and the exported palm oil product stopped facing NTMs at time  $t$  by importer  $j$ , zero otherwise.

## REFERENCES

- Anderson, J. E., & van Wincoop, E. (2003). Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle. *American Economic Review*, 93(1), 170-192.
- Baier, S. L., Kerr, A. C., & Yotov, Y. (2017). Gravity, Distance, and International Trade. *CESifo Working Paper*, No. 6357.
- Baltagi, B. H., Egger, P. H., & Pfaffermayr, M. (2014). Panel data gravity models of international trade. *CESifo Working Paper Series No. 4616*.
- Feenstra, R. C. (2004). Advanced international trade: theory and evidence.
- Ferraz, L. P., Ribeiro, M., & Monasterio, P. (2017). On the effects of non-tariff measures on Brazilian exports. *Revista Brasileira de Economia*, 71(3), 301-320.
- Head, K., & Mayer, T. (2014). Gravity Equations: Workhorse, Toolkit, and Cookbook. *Handbook of International Economics*, 4.
- Melo, J., & Nicita, A. (2018). Non-Tariff Measures: Economic Assessment and Policy Options for Development. *United Nations Conference on Trade and Development*.
- Mingque, Y., & Slisava, A. (2016). Impact of Russian Non-Tariff Measures on European Union Agricultural Exports. *International Journal of Economics and Finance*, 8(5), 39.
- MPIC. (2017). Minister Lauded ASEAN's Consensus On Palm Oil: A Truly People Oriented Decision. *Ministry of Plantation Industries and Commodities*, <https://www.mpic.gov.my/mpic/index.php/en/media-mpic-vbi/media-release/2893->.
- MPOB. (2016). Current Issues and Outlook for Malaysian Oil Palm Industry *Malaysian Palm Oil Board Briefs*.
- Nabmbiappan, B. (2017). TN 50 and Fourth Industrial Revolution: Socio Economic Issues in Oil Palm Industry. *Economics and Industry Development Division, MPOB*.
- Piermartini, R., & Yotov, Y. V. (2016). Estimating Trade Policy Effects with Structural Gravity. *WTO Working Papers, ERSD-2016-10*(July 2016).
- Pujiati, R., Firdaus, M., Adhi, A. K., & Brummer, B. (2014). *THE IMPACT OF REGIONAL TRADE AGREEMENTS TO THE COMMODITY TRADE FLOWS (CASE STUDY: INTERNATIONAL PALM OIL TRADE)*. Paper presented at the Forum Agribisnis.
- Rival, A., & Levang, P. (2014). *Palms of controversies: Oil palm and development challenges*: Center for International Forestry Research.
- Silva, J. S., & Tenreyro, S. (2006). The log of gravity. *The Review of Economics and statistics*, 88(4), 641-658.
- Silva, J. S., & Tenreyro, S. (2011). Further simulation evidence on the performance of the Poisson pseudo-maximum likelihood estimator. *Economics Letters*, 112(2), 220-222.
- Sun, L., & Reed, M. R. (2010). Impacts of free trade agreements on agricultural trade creation and trade diversion. *American Journal of Agricultural Economics*, 92(5), 1351-1363.
- Tinbergen, J. (1962). *Shaping the world economy: suggestions for an international economic policy*. Retrieved from Yotov, Y. V., Piermartini, R., Monteiro, J.-A., & Larch, M. (2016). *An Advanced Guide to Trade Policy Analysis: The Structural Gravity Model*: WTO Publications.

# RABİTƏ XİDMƏTLƏRİ BAZARININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

**Həşimova A.Ç.**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

## XÜLASƏ

Məqalədə, rabitə sahəsinin inkişafının tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmi problemlərinin tədqiqatı aparılır. Bu sahənin tarazlı və davamlı inkişafının, bazar şəraitinə adaptasiyasının təminatı məqsədilə dövlət və idarəetmə orqanları tərəfindən aparılan tədbirlər kompleksı səciyyələndirilir. Tənzimləmə metodlarının müxtəlif təsnifatı verilir. Respublikada inkişaf etmiş müasir rabitə xidmətləri bazarının yaradılması üçün səmərəli dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması zərurəti qeyd edilir.

**Açar sözlər:** rabitə bazarı, Dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi mexanizm, metodların təsnifatı.

## ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА УСЛУГ СВЯЗИ АННОТАЦИЯ

В статье проведено исследование проблем экономического механизма регулирования развития отрасли связи.

Дана характеристика комплекса мер, предпринимаемых органами государственной власти и управления в целях обеспечения сбалансированного и устойчивого развития этой отрасли, ее адаптации к рыночным условиям. Приводятся различные классификации методов регулирования. Отмечается необходимость разработки эффективной государственной политики для создания современного развитого рынка услуг связи в республике.

**Ключевые слова:** рынок связи, государственное регулирование, экономический механизм, классификация методов.

## PROBLEMS OF STATE REGULATION OF THE MARKET OF COMMUNICATION SERVICES SUMMARY

The article studies the problems of the economic mechanism for regulating the development of the communications industry.

The characteristics of a set of measures taken by public authorities and management to ensure a balanced and sustainable development of this industry, its adaptation to market conditions are given. Various classifications of control methods are given. The need to develop an effective state policy for the creation of a modern developed market of communication services in the republic is noted.

**Keywords:** communication market, state regulation, economic mechanism, classification of methods.

## Giriş

Bank sektoru, nəqliyyat və elektrik enerjisi istehsalı ilə yanaşı rabitə iqtisadiyyatın strateji sahəsidir. Dövlətin rabitə sahəsində vəzifələri həmin sahəyə daha səmərəli təsir vasitələrinin işlənilib hazırlanmasıdır. Dövlət siyasəti operatorun telekommunikasiya bazarına daxil olması şərtlərini müəyyən etməlidir; tezliklərin və nömrə resurslarının ayrılması, bölgüsü və monitorinqinin texniki tənzimlənməsi, avadanlığın sertifikatlaşdırılması və standartlaşdırma siyasəti həyata keçirilməlidir; bazarda sağlam və düzgün rəqabətin təmin olunması üçün operatorların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və anti inhisar qanunvericiliyinin tələbləri yerinə yetirilməlidir, xidmətlərin keyfiyyəti və qiymətlərinə nəzarət edilməlidir [2,3].

Telekommunikasiyanın əhalini, müəssisələri və təşkilatların rabitə xidmətləri ilə təmin edilməsi vəzifələri ilə yanaşı ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması, ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından bir sıra digər mühüm funksiyaları yerinə yetirməsi tələb olunur: rabitə kanallarının güc və dövlət strukturlarına verilməsi bu qəbildəndir.

Ancaq bazar şəraitində rabitə müəssisələri öz maraqlarının dövlət maraqları ilə uzlaşdırılmasını, tərəflərə ziyan vermədən, heç də həmişə təmin edə bilmirlər. Övvəlki yarım fəsildə aparılmış təhlil göstərdi ki, belə olan təqdirdə dövlət tənzimlənməsi mütləq olmalıdır.

Beləliklə, işlənilib hazırlanmış, dövlətin və rabitə müəssisələrinin maraqlarını nəzərə alan qanunvericilik və normativ bazasının, həmçinin sahənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sisteminin mövcud olması tələb olunur [1,2,3].

Rabitə sahəsində baş verən sosial-iqtisadi proseslər ilk növbədə bazar iqtisadiyyatının təməl qanunlarına – rəqabətə, tələb və təklif, dəyər qanunlarına tabe olur. Ancaq praktikada bəzən elə hallara

da rast gəlmək olur ki, bazar mexanizmləri iqtisadiyyatın böhranlarsız inkişafını, əhalinin tələbatlarını tam olaraq təmin edə bilmir.

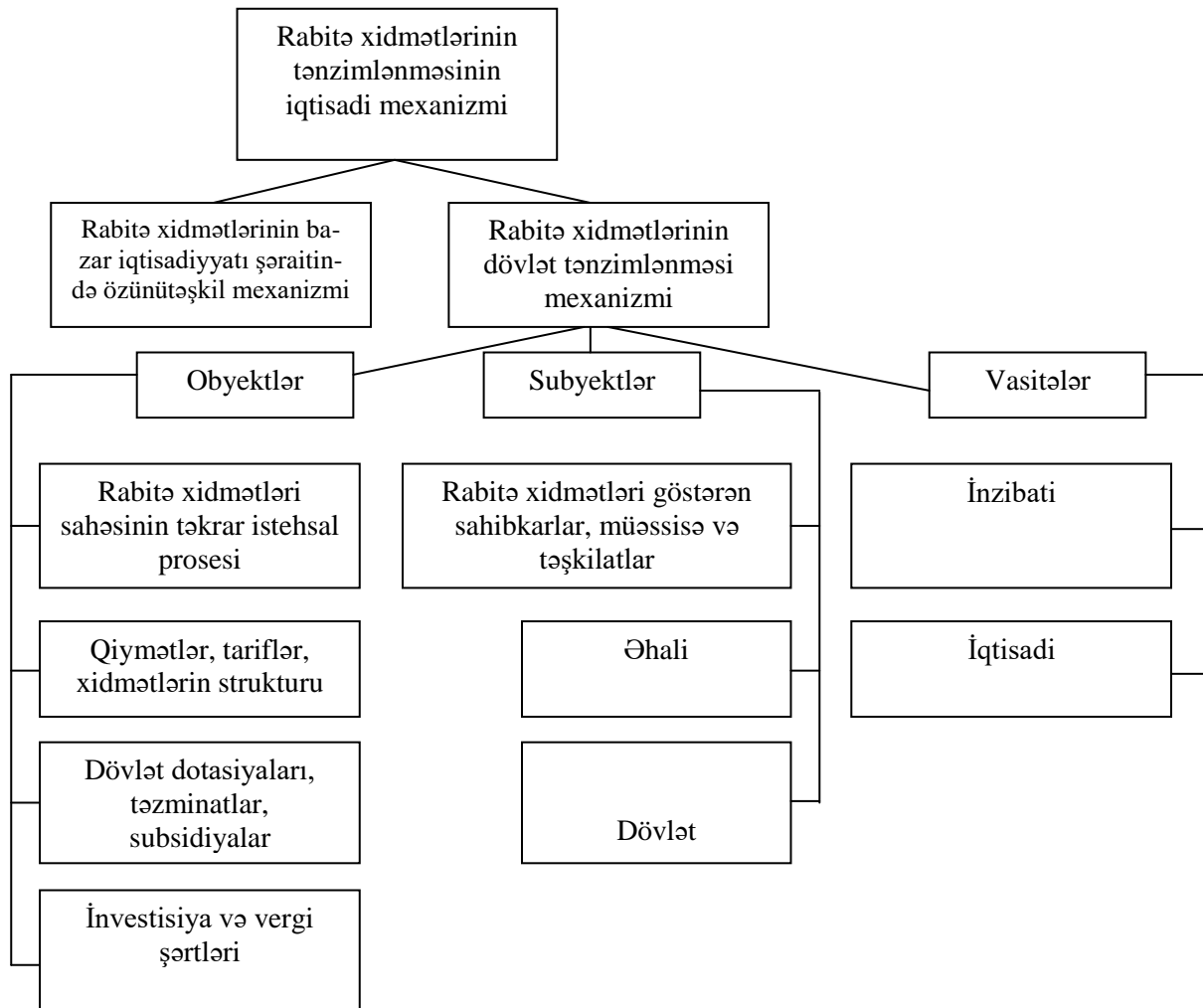
Dövlət müdaxiləsinin obyektiv zərurətə çevrilməsi onunla bağlıdır ki, rabitə sahəsinin bəzi sahələrində dövlət təbii inhisarçı kimi çıxış edir.

Rabitə sahəsinin inkişaf etməsinin iqtisadi mexanizmi xidmətlərin geniş təkrar istehsalının təşkili üsuludur. Həmin üsullar vasitəsi ilə müvafiq xidmətlərə olan əhalinin tələbatının daha tam təmin edilməsinə təminat verilir. (bax. Şəkil. 1).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, rabitə sahəsi kimi mühüm və əhəmiyyətli sahənin səmərəli tənzimlənməsi məsələsinin dövlət üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki özəl sektor ilk növbədə əhalinin yüksək gəlirli hissəsinə xidmətlərin göstərilməsi sahələrini daha tez mənimsəyirlər [5,7,10,11].

Rabitənin inkişaf etdirilməsinin tənzimlənməsi dedikdə biz dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi, inzibati, sosial-psixoloji tədbirlər kompleksini, sahənin davamlı və tarazlaşdırılmış inkişaf etməsinə nail olunması üçün istehlakçıların ictimai təşkilatları ilə sıx təmas halında idarəetməni, onun dəyişkən şəraitə adaptasiyasını başa düşürük (bax şəkil 2.),

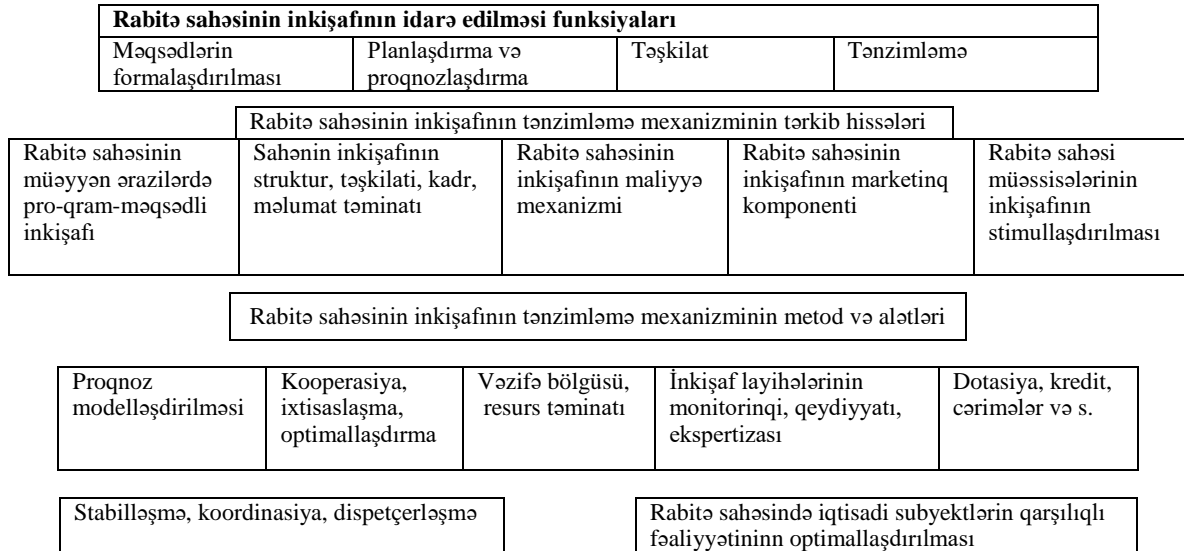
Dövlət birbaşa və dolayısı yollarla rabitə sahəsinin bəzi sektorlarını maliyyələşdirir. Dövlət maliyyələşdirməsinin məsəbləri rabitə sahəsindəki müəssisələrin maddi texniki vəziyyətini və istehsalın intensivləşdirilməsini müəyyən edir. Birbaşa maliyyələşdirmə, vergi və patent siyasəti vasitəsi ilə hökumət elmi araşdırmaların xarakterinə təsir göstərərək, sahələrarası və fundamental istiqamətlər üzrə araşdırmaların tələb olunan səviyyədə aparılmasını təmin edir.



Şəkil. 1. Rabitə sahəsinin tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmi

Müəllif hesab edir ki, rabitə sahəsində proseslərin dövlət tənzimlənməsində mühüm istiqamətlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar: sahə strukturunda və onların inkişaf templərində mütərəqqi irəliləyişlərin təmin olunması; vicdanlı rəqabət üçün şəraitin yaradılması; rabitə sahəsində müəssisələrin, o cümlədən kiçik müəssisələrin inkişafının stimullaşdırılması; rabitə xidmətlərinin istehsalı və göstərilməsində özəl və dövlət sektorunun optimal nisbətlərinə nail olunması; bu xidmətlərin ixrac potensialının artırılması.

Rabitə xidmətlərinin daxili bazarının tənzimlənməsi tədbirlərinin əsasını ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial maraqları təşkil edir. Onlar arasında: öz işçi qüvvəsinin məşğulluğunun təmini, iqtisadiyyatın aparıcı sektorlarında yerli sahibkarların dəstəklənməsi, daxili kapital qoyuluşunun artımının stimullaşdırılması və milli mədəni dəyərlərin saxlanması xüsusi yer tutur



Şəkil 2. Rabitə sahəsinin inkişafının tənzimləmə mexanizmi (funksional məzmunu)

Hökumət milli rabitə xidmətləri istehsalçılarınin daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətliyinə yüksəlməsini subsidiyalar, güzəştli kreditlər, güzəştli vergilər vasitəsi ilə stimullaşdırır.

Tənzimlənmə üsullarının müxtəlif təsnifatları vardır. Məsələn Stoxastik əlamətinə görə aşağıdakılar diqqəti cəlb edir: izləyən tənzimlənmə, proqramlı tənzimlənmə, sabitləşdirmə [6,8,9].

İzləyən tənzimlənmədə sistemin davranışı və ətraf mühitin vəziyyəti əvvəlcədən məlum deyildir.

Proqramlı tənzimlənmədə onların xüsusiyyətləri öncədən məlumdur və sistem təqdim olunmuş proqrama əsasən tənzimlənilir. Üçüncü halda (sabitləşmə) tənzimlənmənin məqsədi sistemin mövcud olması üçün daimi əhəmiyyətli nəticələrin əldə olunmasıdır.

Tənzimlənmə obyektinə görə təsnifat müxtəlif sistemlərin tənzimlənməsi spesifikasiyasını əks etdirir: texniki yaxud sosial sistemlər; sahə və regionların; müxtəlif növ müəssisələrin. Göründüyü kimi, telekommunikasiyanın spesifikasiyası tətbiq edilən texnologiyaların xüsusiyyətləri, bir sıra iqtisadi göstəricilərlə ilə bağlıdır. Həmin göstəricilərdə ayrı-ayrı telekommunikasiya xidmətləri tədarükçülərinin fəaliyyətlərinin nəticələri, informasiya cəmiyyətinin inkişaf təmayülləri və Azərbaycan Respublikasının iqtisadi problemləri öz əksini tapır.

Dövlət tənzimlənməsi təcrübələri müxtəlifdir, lakin onun tərkib hissələri eynidir: tənzimləmə obyektinə və subyektləri, dövlət siyasətinin və bazar münasibətlərinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində məqsədləri və vasitələri. Məsələn rabitə xidmətləri bazarında dövlət tənzimlənməsi subyektinin gəlirlərinə, mülkiyyət formalarına görə bir -birindən fərqlənən müxtəlif sosial qrupları, həmçinin, mülkiyyət formalarına görə fərqlənən xidmət istehsalçıları aid etmək olar. İcraçı burada dövlət və hakimiyyətin üç qoludur (mərkəzi, regional, yerli).

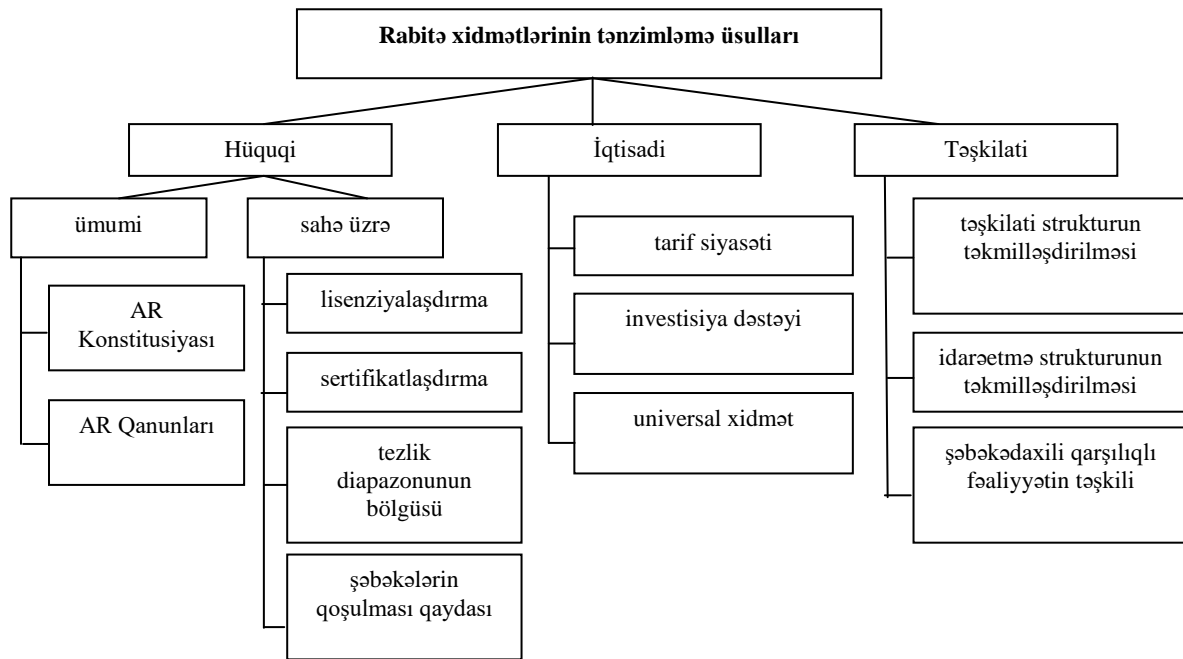
Tənzimlənmə obyektinə rabitə sahəsinin sektorları, xidmətlərin strukturu, onların təkrar istehsalı silsilələri, rabitə xidmətləri qiymətləri və tarifləri, vergi qoyma səviyyəsi, dövlət təminat və dotasiyaların səviyyəsi və s. daxildir [8,9].

Rabitə xidmətləri sahəsinin vəzifələrinin konkretləşdirilməsi üçün idarəetmə subyektinə görə tənzimləmə üsullarının müxtəlif idarəetmə funksiyalarına uyğun olaraq təsnifatından istifadə edilməsi məqsəduyğun olardı. Adı çəkilən təsnifat şəkil 3-də verilmişdir.

Bu təsnifatda tənzimləmə üsulları iqtisadi, hüquqi, təşkilati üsullara bölünür. Həmin təsnifat digər təsnifatlarda da olduğu kimi kifayət qədər şertidir, çünki inkişaf proseslərini texniki, təşkilati və iqtisadi proseslərə bölmək çətindir.

Təsnifatın funksional əlamətləri rabitə sahəsinin bu və ya digər sahəsinin fəaliyyətinin aspektləri kimi çıxış edirlər. Bu səbəbdən də təqdim edilən üsullar inkişaf prosesinin məzmunu və reallaşdırılması formasını özündə əks etdirir. Məsələn, tənzimlənmənin iqtisadi üsullarında şəbəkələrin qoşulması üçün tariflərin hesablanması modeli, təşkilati metodlar çərçivəsində şəbəkələr arası qarşılıqlı əlaqənin xarakteri müəyyənləşdirilir, hüquqi üsullar əsasında isə hüquqi-normativ sənədlər hazırlanır və təsdiq edilir, həmin sənədlərin vasitəsi ilə şəbəkələrin qoşulmasıqaydaları reqlamentləşdirilir.

Hüquqi üsulların əsasını vahid rabitə sisteminin və həmin sistemə daxil olan operatorların hər hansı bir idarəyə daxil olmasından asılı olmayaraq fəaliyyətinin hüquqi-normativ əsaslarının hazırlanması təşkil edir. Bu üsulların istifadə edilməsi bazasında rabitə sisteminin fəaliyyət göstərməsinin vahid qaydaları və reqlamenti, sistem daxili qarşılıqlı əlaqənin qaydaları hazırlanır [1-5].



Şəkil 3. Rabitə xidmətlərinin dövlət tənzimlənməsi üsullarının funksional əlamət üzrə təsnifatı

Müasir və inkişaf etmiş rabitə bazarının yaradılması üçün səmərəli dövlət siyasətinin hazırlanaraq həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Belə bir zərurət özünü daha çox rabitə xidmətləri bazarında operatorların fəaliyyətini tənzimləyən normativ bazanın yaradılması, rabitə xidmətləri üçün ədalətli qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi, rabitə şirkətini infrastrukturun inkişafına sövq edən stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı hiss etdirir.

**ƏDƏBİYYAT:**

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995
2. "Telekommunikasiya haqqında" AR Qanunu (2005il.)
3. "Azərbaycan respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Stratejiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"
4. «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri. AR Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı
5. Aras O.N., Süleymanov E. Azərbaycan İqtisadiyyatı. "Şərq-Qərb" mətbəəsi, Bakı. 2016,412 s.
6. Əliyev Ə.B. Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı, "Təhsil", 2017,136s.
7. Rəhmanov F.P. Respublikada sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi problemləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi xəbərləri, cild 5, aprel- iyun 2017
8. Болданова Е. В. Рынок услуг связи : учеб.пособие / Е. В. Болданова. - Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2010. -232 с.
9. Голубицкая Е.А. Экономика связи: учебник для студентов вузов; - М.:ИРИАС, 2006.- 488с
10. Мардер Н.С. Современные телекоммуникации.- М.: ИРИАС, 2006. - 384 с.
11. Рейман Л.Д. Закономерности функционирования и регулирования инфокоммуникаций.-М.: Научная книга, 2009.

# AZAD İQTİSADI ZONALARIN REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI VƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

**i.e.n.,dos.İ.M.Mahmudova**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*

*a\_murad97@mail.ru*

## XÜLASƏ

Beynəlxalq ticarətin dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında səmərəli olması, ölkə sərhədləri daxilində, idxal edilən məhsullara anbar xidmətləri göstərilməsi, məhsulların sərhəd və gömrük proseslərində iştirak etmədən istifadə edilə biləcək zonaların yaradılması "Sərbəst zona" anlayışını müəyyən etmişdir. Azad iqtisadi zonalarda sərbəst ticarət zonalarının yaradılmasının əsas məqsədi gömrük qaydalarının tətbiq etdiyi maneələrin aradan qaldırılması yolu ilə sərhəd ticarətini asanlaşdırmaqdır.

**Açar sözlər:** Sərbəst zona, azad iqtisadi zona, milli gömrük ərazisi, idarəetmə model, texnoloji bilik, lojistika mərkəzləri.

## IMPORTANCE OF SOCIO-ECONOMIC AND TRADE RELATIONS OF FREE ECONOMIC ZONES IN THE REGIONS

### Summary

Establishing zones for international trade in the economies of countries around the world, providing warehouse services within the borders of the country, importing products, and establishing zones that can be used without the participation of goods in the border and customs processes have defined the concept of "Free Zone". The main purpose of creating free trade zones in free economic zones is to facilitate cross-border trade by eliminating barriers to customs regulations.

**Keywords:** Free Zone, Free Economic Zone, National Customs Territory, Management Model, Technological Knowledge, Logistics Centers.

## Giriş

Azad iqtisadi zonaların əhəmiyyətinin dünya ölkələri tərəfindən qəbul edilməsi, və Çinin bu sahədə geniş təcrübəsi, yeni yaradılmış azad iqtisadi zonalar üçün praktiki model təşkil edəcəkdir. Azad zonanın mahiyyəti dedikdə - liman, dəmiryol şəbəkələri, nəqliyyat, lojistika infrastrukturunu və ölkələrin hava limanları ətrafında inşa edilən, xaricdən ölkəyə gələn malların boşaldılması, ixrac olunmuş ölkəyə təkrar göndəriləcəyi, məhsullara milli gömrük ərazisində təyin olunmuş obyekt kimi baxılması və bu səbəbdən məhsullar gömrük nəzarətindən keçirilmir və vergiyə cəlb olunmadan digər başqa maneələrin ən aşağı səviyyəyə endirildiyi gəlirli məntəqələr kimi qəbul edilir. Bir sıra hallarda azad iqtisadi zonalar geniş maliyyə imkanlarına sahib olan firmalar üçün dünya bazarlarında kəskin rəqabətə qoşulmasına imkan verən texnoloji park və nəqliyyat yükləmə mərkəzi olaraq qəbul edilir.

Azad iqtisadi zonaların təsir edən müsbət amilləri:

- ❖ Yük axınlarının yalnız ölkənin sərhədləri və ərazisindən keçməklə yanaşı, məhsulların saxlanması, emalı kimi proseslərin sadələşdirilməsi ölkənin xarici ticarətində mühüm rol oynayır və əlavə dəyər formasında yaranmış gəlirlərin həcmi artırmaq, işsizliyi azaltmaq, texnoloji avadanlıqların yeniləşdirmək məqsədi ilə xarici sərmayəni ölkəyə cəlb etmək.

- ❖ Zonalar üçün təyin olunmuş ərazinin şəhərin bir hissəsi, dəniz limanı və yaxud aeroport yaxınlığı sahələrini əhatə etməsi, xarici ticarət zamanı edilən fiskal güzəştlər, ixrac və idxal üçün təyin olunmuş rüsumların azaldılması və ya ləğvi, amortizasiya ayırmaları, nəqliyyat, əmək haqqı, elmi-texniki tərəqqiyə çəkilən xərclər, vergi dərəcələrinin səviyyəsindən azad olmaları kimi üstünlükləri əhatə edir.

- ❖ İdarəetmə modeli – dövlət və özəl sahənin tərəfdaşlarını əhatə edən modelin işləmə mexanizmi kimi təqdim olunması

- ❖ Sənədləşmə işinin təşkili-fəaliyyət zamanı xarici nümayəndə və sahibkarların səfəri zamanı müvafiq viza və digər sənədləşmə prosesinin asanlaşdırılması, sahibkarların firmalarının qeydiyyatı, qeydiyyat etmiş şəxslərin ölkənin sərhədləri çərçivəsində müəyyən hüquqlarının təmin edilməsi

- ❖ Məhsullardan əldə olunmuş maliyyə fəaliyyətlərinin ölkənin konvertləşən valyuta sistemi ilə aparılması, məhsulların ölkəyə gətirilməsi zamanı yükləmə-boşaltma, anbarlama, izləmə, montaj, idxalat, ixracat, təmizləmə kimi sənaye və digər fəaliyyətlərindən asanlıqla istifadə edilməsi. Ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması, qorunması istiqamətində görülmüş tədbirlər [1]

Bir sıra ölkələr azad ticarət zonalarında bir-birinin mallarına tarif maneələri düşürlər və ümumiyyətlə, hər bir yerli istehsalçının zərərləri üzündən ən azı ticarətdən əldə edilən gəliri əldə edəcəklər. Azad ticarət zonasının yavaşmasındakı bir qüsür ümumi xarici tariflərin olmamasıdır. Ölkələr xarici dünyaya təqdim edilmiş tarif baryerlərindən fərqli ola biləcəyi üçün idxalçılar, yanacaq, əmək və ya digər xərclər daha yüksək olsa belə, həmişə aşağı qiymətli ölkələr vasitəsilə materiallarını göndərməyi üstün tutacaqlar. Belə növbəli yükləmə üsulları lazımsız şəkildə zərərsizdir. 118 ölkədə təxminən 3100 azad ticarət zonası var idi ki, burada təxminən 45 milyon insan çalışır. Bu FTZ'lər ayaqqabı, paltar, idman ayaqqabısı, oyuncaq, əlverişli qidalar, elektron mallar və s. kimi müxtəlif məhsullar istehsal edir. Belə ticarət zonalarının digər vacib məqsədləri ixrac yönümlü vahidlərin inkişafı, valyuta mənfəətinin artması və məşğulluq imkanları və s.

Azad xüsusi iqtisadi zonaların müxtəlif sahələrdə təsviri.

| XARAKTERİSTİKA   | TƏSVİRİ   |
|--|---|
| <b><u>YERLƏSDİRİLMƏSİ</u></b><br><b><u>MÜƏSSİSƏLƏR</u></b> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• kiçik şəhərlərdən və kəndlərdən ibarət ərazilər</li> <li>• müəssisələrin şəbəkəyə inteqrasiyası: ticarət, istehsal, satış;</li> <li>• iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə regiondaxilində sıx münasibətlər;</li> <li>• regionlar arasında sıx kooperasiya münasibətlərinin qurulması;</li> <li>• sürətlə innovasiyalaşdırmanı həyata keçirməyə yol açan elastik istehsal strukturu (texnologiya);</li> <li>• birgə xidmətlərin təşkili;</li> <li>• yüksək sahibkarlıq qabiliyyəti və fəaliyyəti;</li> <li>• işəgötürənlərlə işçilər arasında xoş münasibətlərin bərqərar olması</li> </ul> |
| <b><u>İŞÇİ QÜVVƏSİ</u></b>                                 | <ul style="list-style-type: none"> <li>• iş yerlərinin elastikliyi;</li> <li>• mütəxəssislərin ixtisaslarının yüksək səviyyədə artırılması;</li> <li>• hazırlığın sisteməlik olaraq artırılması</li> <li>• yarımştat məşğulluğun bölüşdürülməsi</li> <li>• çalışqanlıq, hər kəsin özünə aid olan işi düzgün və vaxtında yerinə yetirməsi</li> <li>• əmək haqqı və bonus ödənişlərinin stimullaşdırıcı səviyyəsi;</li> </ul>   |
| <b><u>İNFRASTRUKTUR</u></b>                                | <ul style="list-style-type: none"> <li>• yüksək inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu;</li> <li>• ictimai infrastrukturun yüksək səviyyəsi;</li> <li>• hərtərəfli logistika xidmətlərinin təşkili</li> </ul>   |
| <b><u>YERLİ HAKİMİYYƏT</u></b><br><b><u>ORQANLARI</u></b>  | <ul style="list-style-type: none"> <li>• iqtisadi məsələlərin azad surətdə həlli;</li> <li>• sahibkarlarla birgə işin, əməkdaşlığın təşkilinin genişlənməsi və onların fəaliyyətinin daim dəstəklənməsi;</li> <li>• mübahisələrin sürətlə, düzgün və yüksək keyfiyyətdə həllinə nail olunması;</li> <li>• birgə xidmət göstərilməsində iştirak etmək</li> </ul>   |
| <b><u>MƏDƏNİYYƏT</u></b>                                   | <ul style="list-style-type: none"> <li>• yerli ictimaiyyətlə sıx əlaqələr;</li> <li>• yerli adət ənənələr, bayramlar və s bu kimi tədbirlər;</li> <li>• əhali arasında təbəqələşmənin aşağı olması, əsasən orta təbəqənin üstünlüyə malik olması;</li> <li>• vətəndaş cəmiyyətlərinin yüksək fəallığı</li> </ul>  |
| <b><u>TƏHSİL</u></b>                                       | <ul style="list-style-type: none"> <li>• yüksək səviyyəli ibtidai və orta təhsil;</li> <li>• mütəxəssislərin ixtisasının artırılması yönündə müəssisələrlə təhsil ocaqları arasında sıx əlaqələrin qurulması;</li> <li>• tədqiqatların aparılması məqsədilə ali təhsil mərkəzlərilə tədqiqat institutları arasında sıx əməkdaşlığın qurulması</li> </ul>  |

Mənbə: <http://www.taxes.gov.az> [4]

İnfrastruktur sahələrini müasir texnologiyalardan istifadə etməklə sahibkarlar üçün səmərəli fəaliyyətin təşkili, qabaqcıl texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi, savadlı və istedadlı gənc kadrın inkişafı üçün təhsil müəssisələrinin qurulması, avtomobil, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının təşkili, yüksək texnoloji bilikləri sahəsində məlumatlılığı artırmaq, əməliyyatların rəqəmsal platforma



daxilində sistem halında birləşdirilərək onu şəffaf və təhlükəsizlik baxımından vahid bir sistem halına gətirməklə inkişafına nail olmaq və yaradılmış sistemdən istifadə etməklə müəssisələrin işləmə prinsiplərini onlayn formada izləmək, yol verilmiş neqativ halların həmin sistem vasitəsilə saxta informasiyaları üzə çıxartmaq, əmsalının böyük əksəriyyətinin gənclərdən ibarət olması və yaradılmış infrastruktur sahələrinə onların peşəkar yetişməsinə və müəyyən illərdən həmin sənayə parklarına xarici investorların maraqlarını təşkil etməsində böyük əhəmiyyət təşkil etmələrinə şərait yaratmaq, zəngin iqtisadiyyata malik olan ölkələrin ucuz xammal ehtiyatlarına sahib olması üstünlüklərinin prinsipləri, ölkənin resurslarına uyğun olaraq məhsul istehsalına, maya dəyəri aşağı olan məhsulların və firmaların müvafiq zonalarda yerləşdirilməsi, emalı, və həmin istehsal olunan məhsulların dünya bazarına satışı, sənayə parklarının yaradılması qeyri-neft sektorunun ən başlıca amillərdən biri hesab etmək olar.

Dövlətimiz tərəfindən bu sahələrin həlli yolları kimi “Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” konsepsiyası ölkədə elmtutumlu məhsulların inkişafına yönələcəkdir. Sadaladığımız mühüm amillərdən sonra, qeyri-neft məhsullarının ölkənin yerli sahibkarlarının birgə iştirakı ilə ixracın stimullaşdırılması, ixtisaslı kadrlarımızın ilk növbədə qonşu ölkələr ilə yüksək şəkildə ticarət əlaqələrinin yaradılmasına şərait yaratmaq, xarici dövlətin məhsulları idxal edəcək şəxslərlə imzalanmış memorandum, mallar barədə sahiblik hüquqlarının, məhsulların ixracı zaman gömrük və sərhad rəsmilləşdirilməsi zaman əldə olunmuş səmərəli razılıq qeyri-neft sahələrinin inkişafının təməli kimi qiymətləndirilir. Ölkənin ərazi potensialından istifadə olunaraq xarici şirkətlərin investisiya qoyuluşlarının təşviqi ilə Azərbaycanda sənayə parkları və logistika mərkəzlərinin yaradılması, regionların bu istiqamətdə inkişafının yüksək səviyyədə təmin olunması, gəlirli ticarət mərkəzinə çevirmək, yerli və beynəlxalq tərəfdaşların təcrübələrinin faydasından yararlanaraq, global dəyər zəncirinin də bir hissəsi olmaqla, dünyada keçirilən satış sərgilərində aktiv fəaliyyət nəticəsində ölkənin yerli sahibkarlar və xarici tərəflər arasında körpü rolunu oynamaq, logistika qovşaqları kimi tanınan hub şəbəkələrinin ölkəmizin beynəlxalq hava limanlarında yaradılmasının təminatçısı kimi çıxış etmək, təchizat zəncirinin beynəlxalq təcrübəsi, təhliləri, məlumat bazasına əsasən intellektual idarəetmə xidmətini təkmilləşdirilməsi, əsas strateji məqsəd və hədəflərdir.

2014 -2018 ci il dövlət proqramının əsas mahiyyəti etibarlı regionlarımızın iqtisadi coğrafi mövqeyindən aslı olmayaraq hansı regionda istehsala yararlı inşa edilmə imkanı varsa, həmin regionda müvafiq olaraq yerli məhsulların istehsalı prosesi başlanılsın.[2]

İqtisadi zonalər ilə regionların inkişafının əhəmiyyəti, ixrac potensialının ölkənin yerli şirkətləri tərəfindən dəstəklənməsi, sosial-iqtisadi layihlərin uğurla həyata keçirilməsi bu gün iqtisadiyyatın mühüm mənbəyi kimi qeyd olunur. Azad İqtisadi zonların ən parlaq nümunəsi sayılan dünyanın aparıcı Heinemann Duty Free (rüsumsuz mallar) şirkəti ilə yaradılmış sıx əlaqələrin nəticəsi kimi Azərbaycan məhsulu istehsalı olan Azərçay məhsulunun satışı dünya ölkələrində 55-dən çox beynəlxalq hava limanlarında satışı həyata keçirilir. İqtisadi zonalər ilə regionların inkişafının əhəmiyyəti, ixrac potensialının ölkənin yerli şirkətləri tərəfindən dəstəklənməsi, sosial-iqtisadi layihlərin uğurla həyata keçirilməsi bu gün iqtisadiyyatın mühüm mənbəyi kimi qeyd olunur. Azad İqtisadi zonların ən parlaq nümunəsi sayılan dünyanın aparıcı Heinemann Duty Free (rüsumsuz mallar) şirkəti ilə yaradılmış sıx əlaqələrin nəticəsi kimi Azərbaycan məhsulu istehsalı olan Azərçay məhsulunun satışı dünya ölkələrində 55-dən çox beynəlxalq hava limanlarında satışı həyata keçirilir. İqtisadi Zonalər çərçivəsində reallaşdırılmış layihələr üçün investisiya tələbi

| No   | Prioritetin adı   | Real UDM-ə təsiri (milyon manatla, 2020) | Məşğulluq (təqribi) (işçilər, 2020) | İnvestisiya (milyon manatla) |
|------|---|--|-------------------------------------|------------------------------|
| 1.1. | Azərbaycanın regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağı kimi aparıcı mövqeyinin gücləndirilməsi                                    | 380                                      | 5500                                | -                            |
| 1.2. | Ölət qəsəbəsində yerləşən yeni Bakı Limanı kompleksi, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Astara-Astara dəmir yolu layihələrinin tamamlanması | -  | 6700                                | 1200                         |
| 1.3. | Logistika sahəsində əməliyyatların təkmilləşdirilməsi   | -  | -                                   | 1400                         |
| 2.1. | Bakının regional əhəmiyyətli ticarət qovşağına çevrilməsi   | 145                                      | 2900                                | 430                          |
| 2.3. | Bakıda və ölkənin müxtəlif yerlərində logistika və ticarət mərkəzlərinin yaradılması  | 65                                       | 3800                                | 130                          |
| 3.1. | Logistika sahəsində özəl sektorun iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi  | 15                                       | -                                   | -                            |

Mənbə: Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi səh.3 [3]

Göstərilmiş cədvəldə izah olunduğu kimi, ilk prioritetlərdən sayılan işsizliyin azaldılması, bu sahədə 150-dən çox iş yerinin açılması, 2020-ci il üçün ölkənin ÜDM-nun 15 milyon manat həcmində artırılması, xüsusilə bəşir dəniz limanı ətrafındakı unikal mövqeyi və sinerji qüvvələrin birləşməsi kimi mühüm limanlar arası əlaqələrin qurulmasında koridor rolunu oynayır. Ölkənin ümumi daxili məhsulunun inkişafının logistika və ticarət sahəsindəki həcmnin artırılması, tranzit yüklərinin daşınması istiqamətində qovşaqların tikilməsi azad iqtisadi zonaların əsas modeli olmuşdur. Misal üçün 2017-ci ilin ilk üç ayı ərzində dünyanın 35 ölkəsindən 123 yeni şirkət qeydiyyatdan keçib, Jpelin, DP World və Cəbəl Əli zonası Yeni şirkətlərin yarısından çoxu (53 faizi) Yaxın Şərqlə regionundan, 24 faizi Asiya-Sakit okeanından, 18 faizi Avropadan, 3 faizi Afrikadan, 3 faizi Şimali Amerikadan idi. Qeydiyyatda olan 123 şirkətdən 22 faizi ümumi ticarət və pərakəndə satış sektorunda, 12% -i polad və tikinti materialları, 11% -i isə avtomobil və nəqliyyat, avadanlıq, maşın və xidmət sektorunda olub. Yol və Nəqliyyat İdarəsi ilə əməkdaşlıq edən Jazfa, Jafza Şimal və Jafza Cənub-un Dubay Logistik Dəhlizində trafikini asanlaşdırılması, bununla yanaşı, Çin, Cəbəl Əlinin ən böyük ticarət tərəfdaşı olaraq mövqeyini, 2010-ci illərin sonu Dubaydakı çoxsaylı Çin şirkətləri ilə mal və məhsulların təkrar ixracına imkan yaradan 12 milyard dollarlıq ticarətlə təmin etmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı cəmi 8 milyard dollarla Cafza ticarət partnyorudur və Vyetnam elektronika və elektrik cihazlarının idxalı ilə 5.2 milyard dollar, üçüncü yerdə isə 4.1 milyard ABŞ dolları həcmində ticarət həcminə malikdir.

Logistika və Ticarətin GZİT təhlili.

| Güclü tərəflər  | Zəif tərəflər  |
|---|--|
| <ul style="list-style-type: none"> <li>• ölkədə yeni liman kompleksinin tikintisi və qonşu ölkələrlə yeni dəmir yolu əlaqələrinin qurulması kimi bir sıra mühüm infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi;</li> <li>• qanunvericiliyə müvafiq olaraq müxtəlif güzəşt mexanizmlərinin mövcud olması.</li> </ul>   | <ul style="list-style-type: none"> <li>• logistika sahəsi üzrə ixtisaslı kadr potensialının az olması;</li> <li>• əmək məhsuldarlığının yüksək olmaması;</li> <li>• maliyyə çatışmazlığı, avadanlığın köhnə olması;</li> <li>• marketing, satış və paylama xidmətlərinin qənaətbəxş səviyyədə olmaması;</li> <li>• müəssisələrdə müasir biznes modelinin qurulmaması;</li> <li>• innovativ fəaliyyətlərin azlığı;</li> <li>• Xəzər hövzəsində üzən gəmilərin potensial yükqötürmə imkanlarının aşağı olması, Xəzər dənizində küləkli günlərin çoxluğu və dənizin dərinliyinin az olması.</li> </ul>  |
| İmkanlar  | Təhlükələr   |
| <ul style="list-style-type: none"> <li>• Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yerləşən yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı ərazisində azad iqtisadi zonanın və Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu ərazisində logistika qovşağının ("hub") yaradılması hesabına tranzit yüklər üzrə əlavə dəyərin yaradılması imkanları;</li> <li>• ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması imkanları;</li> <li>• logistika və ticarət sahəsinin inkişafına dövlət dəstəyinin olması;</li> <li>• nəzərdə tutulmuş layihələrin dəstəklənməsinə xarici investorların cəlb edilməsi imkanlarının olması;</li> <li>• insan resursları, xüsusilə potensial gənc nəslin olması;</li> <li>• ölkənin coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi və regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağına çevrilmək potensialı;</li> <li>• regionda və dünyada ticarət həcmnin artması və rəqabətin yüksəlməsi;</li> <li>• böyük regional bazarlara yaxınlıq;</li> <li>• sahibkarlıq fəaliyyəti üçün ümumi infrastrukturun mövcudluğu və infrastrukturun təkmilləşdirilməsi sahəsində işlərin davam etdirilməsi;</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• maliyyə bazarlarında durğunluğun olması;</li> <li>• neftin qiymətində kəskin azalma nəticəsində investisiya fəallığının zəifləməsi ehtimalı;</li> <li>• ətraf mühitin qorunması ilə bağlı tələblərin artması;</li> <li>• xarici investorlar üçün əsas amillərdən biri olan valyuta məzənnəsinin sabitliyi problemi;</li> <li>• infrastruktur layihələrinin tikilib başa çatdırılmasında ləngimələrin olması;</li> <li>• Avropalı Orta Asiya və Çinlə birləşdirən Şərqlə-Qərb dəhlizinə alternativ olan Transsibir, Transsibir-Qazaxıstan və dəniz daşımaları kimi marşrutlar, habelə İranla Türkmənistanın dəmiryol xətlərinin birləşdirilməsi ilə dəhlizdə güclü rəqabətin yaranması.</li> </ul> |

Mənbə: Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi səh.11 [3]

AİZ-in yaradıldığı ölkələrdə bölgə kommunikasiya sistemləri, fiber optik, təhlükəsizlik və avtomagistrallara, dəmir yolu, dənizə və hava daşımalarına asanlıqla daxil olan qeyri-parallel infrastruktura malikdir. Xüsusi İqtisadi Zonalar (SEZs): SEZs FTZ-ların rahat vergi və idarəetmə xüsusiyyətlərini investisiyaların tənzimləmələrinə, əmək qanunvericiliyinə, idarəetmə prinsiplərinə və əmək haqqı siyasətinə xüsusi sahələrdə genişləndirir.

**ƏDƏBİYYAT:**

1. Hüseynova X.M. Regional inkişaf: məqsədləri, meylləri və idarəetmə metodları 2008
2. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı";
3. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri" Azərbaycan qəzeti 16 mart 2016
4. <http://www.taxes.gov.az>

## AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNDƏ İDXALI ƏVƏZLƏMƏ MODELİNİN TƏTBİQ İMKANLARI

**i.ü.f.d. Ərzuman Aydın oğlu Hüseynov**

*AzDIU (UNEC)*

*Arzuman-huseynov@rambler.ru*

### XÜLASƏ

Məqalə müasir şəraitdə Azərbaycan sənayesində idxalı əvəzləmə modelinin tətbiq imkanlarının elmi cəhətdən araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Məqalədə sənaye siyasəti və onun müxtəlif modelləri və modellərin xüsusilə də, idxalı əvəzləmə modelinin üstünlükləri və çatışmazlıqları şərh edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə Azərbaycan sənayesində idxalı əvəzləmə modelinin tətbiq imkanları araşdırılmış və busahədə olan imkanlar və problemlər öyrənilmişdir.

**Açar sözlər:** Sənaye, sənaye siyasəti, idxal, ixrac, idxalı əvəzləmə modeli

### IMPLEMENTATION POSSIBILITIES OF IMPORT SUBSTITUTION MODEL IN AZERBAIJAN'S INDUSTRY SUMMARY

The article is devoted to scientific research of the possibilities of import substitution model in Azerbaijan in modern conditions. The article outlines the advantages and disadvantages of industrial policy and its various models and models, especially the import substitution model. At the same time, the article examined the possibilities of applying the import substitution model in the Azerbaijani industry and examined the opportunities and problems in the workplace.

**Keywords:** Industry, industrial policy, import, export, import-substitution model

### Giriş

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut etmişdir ki, ölkədə sənayenin inkişafı və onun rəqabətqabiliyyəti digər şərtlərlə yanaşı dövlət tərəfindən həyata keçirilən sənaye siyasətindən bilavasitə aslıdır. Ayrı-ayrı ölkələrin təcrübələri və onların müxtəlif dövrlərdə həyata keçirdikləri fərqli siyasətlərin tətbiqi əsasında sənaye siyasətinin 2 modelini fərqləndirmək olar:

1. İxracıyönlü sənaye siyasəti modeli
2. İdxalı əvəzləmə modeli

İxracıyönlü sənaye siyasəti modelində ixrac üçün nəzərdə tutulan məhsullar istehsalını hərtərəfli həvəsləndirilməsi tədbirləri üstünlük təşkil edir. İxracıyönlü rəqabətqabiliyyətli sahələrin inkişafı və dəstəklənməsi sənaye siyasətində başlıca istiqamət olur. Bu modelin üstünlüyü ondadır ki, güclü rəqabətqabiliyyətli sahələrin inkişafı yolu ilə, bir tərəfdən, ölkə dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunur, dünya bazarlarına və texnologiyalara çıxış əldə edir, digər tərəfdən isə, multiplikativ effekt hesabına digər sahələrin inkişafı üçün şərait yaranır. İxracıyönlü sənaye siyasəti modelini uğurla həyata keçirən ölkələr sıpasına Yaponiyanı, Cənubi Koreyanı, Çilini, Malayziyanı, Sinqapur, Tailandı və s. aid etmək olar. Venesuela və Meksika isə bu modeli tətbiq etsələr də uğur qazana bilmədilər.

İdxalı əvəzləmə modeli milli istehsalın inkişafı əsasında daxili bazarın tələblərinin təmin edilməsi strategiyasını əks etdirir. Bu model proteksionist (himayəçilik) siyasətinin yeridilməsini və

milli valyutanın kursunun sabit saxlanması nəzərdə tutur. Bu model tədiyə balansının strukturunu yaxşılaşdırmağa, daxili tələbin ödənilməsinə və məşğulluğu təmin etməyə imkan verir. Çin və Şimali Koreya ötən əsrin 80-cı illərində bu modelə üstünlük vermişdir.

Ümumilikdə az gəlir, zəif texnologiya və kiçik bazar sərhəddi daxilində fəaliyyət göstərən, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar, sosial-iqtisadi strukturlarını dəyişdirərək sənayeləşməni əsas məqsəd kimi qəbul edirlər. Sürətli iqtisadi inkişafı hədəfə alan bu ölkələrin məqsədlərini reallaşdırmaq üçün tətbiq etdikləri strategiyalardan biridə idxalın əvəzlənməsinə əsaslanan sənayeləşdirmədir.

İdxalı əvəzləmə bir çox ölkələrdə, iqtisadi strukturu modernləşdirmənin və inkişaf etmiş ölkələrdəkinə bənzər bir sənaye strukturu formalaşdırmanın səmərəli bir vasitəsi olaraq qəbul edilmişdir. Beynəlxalq bazarlarda rəqabət apara biləcək səviyyəyə gəlməyə qədər ölkədaxili istehsalın xarici ticarət siyasətləri və müxtəlif pul və maliyyə vasitələri ilə qorunmasını məqsədləyən bu model eyni zamanda daxilə yönəlmiş bir sənayeləşmə siyasəti olaraq qəbul edilir. Daha öncə ölkə xaricindən idxal edilən bir malın ölkə daxilində istehsalını nəzərdə tutan sənayeləşmə strategiyası olaraq tanınan idxal əvəzlənməsində qurulan sənayelər xarici ticarət və valyuta məzənnəsi siyasətləri ilə xarici bazarın rəqabətindən qorunmağa çalışılır (4). Bu məqsədlə görülən tədbirlərin başlıcaları idxalata qoyulan gömrük vergiləri, idxalatı məhdudlaşdırıcı kvotalar və bəzi mallara qoyulan idxal qadağalarıdır. İdxalı əvəzləmə strategiyası iki mərhələdə gerçəkləşir. Birinci mərhələdə istehlak mallarının, ikinci mərhələdə isə aralıq və investisiya mallarının ölkədaxili istehsalına keçilir.

Tətbiq edilən məhdudsiyyələr ilə əsasən emal sənayesində yeni investisiya sahələrinin yaratdığı resursların yeni sənaye sahələrinə axın edərək müəyyən zaman ərzində iqtisadiyyatda struktur dəyişikliyi baş verir. Müxtəlif siyasətlər ilə qurulan yeni sənayelərin qısa müddətdə kapital yığına gedə biləcəyinə və bu vəsaitlərin təkrar investisiyaya çevirəcəyinə, beləliklə də investisiya həcmi artıracağı gözlənilir. İdxal əvəzlənməsi iqtisadi inkişaf və struktur dəyişikliyinə bir nəticəsi olaraq öz-özündən ortaya çıxmağa kimi, böyüməyi və iqtisadi struktur dəyişikliyinə sürətləndirmək məqsədi ilə tətbiq edilən iqtisadi siyasətin bir vasitəsi və nəticəsi də ola bilər. Birinci halda, öz-özündən əmələ gələn idxal əvəzlənməsi, ikinci halda isə planlı idxal əvəzlənməsidir (8).

Aparılmış araşdırmalardan və bəzi ölkələrin təcrübələrindən məlum olur ki, idxalın əvəzlənməsi prosesinin iqtisadi məqsəduyğunluğu əsas etibarilə aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətin sərhədləri çərçivəsində əlavə dəyər qorunub saxlanılır.
- yerli istehsalın artımı sadəcə olaraq mövcud iş yerlərini qoruyub saxlamağa imkan verməklə yanaşı həm də yenilərinin açılmasına, eləcə də kadrların hazırlanmasını təkmilləşdirməyə imkan yaradır.

- idxalın əvəzlənməsinin son dərəcə mühüm istiqamətlərindən ən başlıcası qismində artıq mövcud olan və fəaliyyət göstərən müəssisələrin bazasında idxalı əvəzləyəcək məhsulun istehsal sahələrinin yerləşdirilməsi çıxış etməyə başlayır.

- idxalın əvəzlənməsinin fəal surətdə həyata keçirilməsi yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılmasına əsaslandığı təqdirdə iqtisadiyyatda struktur yenidən qurma proseslərinin baş verməsi ilə yanaşı həmçinin yeni istehsal sferaları və sahələri formalaşdırmağa, öz istehsalı olan avadanlıqlara, xammala, materiallara əlavə tələbatın yaranmasına, elmi tədqiqatların reallaşdırılması prosesini daha da inkişaf etdirməyə, elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işlərinin dünya səviyyəsinə keçid almağa şərait yaradır.

- idxalı əvəzləyən məhsullar adətən xaricdən gətirilmiş oxşar məhsulla müqayisədə daha ucuz başa gəlir. Bu, gömrük rüsumlarının olmaması, daha aşağı məsrəflər və daha mülayim vergi yükü sayəsində belədir. İdxalı əvəzləyən istehsal növlərinin inkişaf etdirilməsində daxili stimulların fəallaşdırılması açar rola malikdir.

- idxalın əvəzlənməsi baş verə biləcək fors-majör səbəblər üzündən texnoloji zəncirin qırılmasının qarşısını almaq məqsədilə ölkə daxilində istehsal edilməli olan strateji məhsulun təchizatının fasiləsizliyini hərtərəfli cəhətdən təmin edir.

İdxalı əvəzləmə modelini tətbiq edən ölkələrin təcrübəsindən məlum olur ki, bu modelin tətbiqinin əsas məqsədləri qeyd olunanlardan ibarətdir:

- idxalı məhdudlaşdırmaq;
- yerli sənayenin idxal məhsullarını istehsalına həvəsləndirmək;
- Ölkənin tədiyə balansındakı çətinlikləri aradan qaldırmaq;
- İqtisadi inkişafa nail olmaq;

- Ölkənin ixrac imkanlarının artırılması (Cənubi Koreya "ixrac yönümlü idxalı əvəzləmə").

Elmi cəhətdən aparılmış araşdırmalardan məlum olur ki, idxalı əvəzləmə modelinin məqsəd və üstünlüklərinə baxmayaraq bəzi çatışmazlıqları da vardır. Bu çatışmazlıqları əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İqtisadi inkişafın başlanğıc dövrlərində və idxalı əvəzlənmənin tətbiqinin birinci mərhələsində ölkələr müəyyən bir zaman yüksək sayda biləcək inkişaf sürətinə nail olmuşdurlar. Ancaq sənayeləşmənin inkişaf etməsi ilə bu sürət gedərək azalmağa başlamışdır. Xüsusilə istehlak malları istehsalında görülən əvəzləmədən sonara aralıq və investisiya mallarında başlayan idxal əvəzlənməsində bu malların istehsalını istehlak mallarındakı sürətlə artırmaq çətin olur. İstehlak malları üçün çox zaman ölkə daxili tələb olub, bu malların istehsalında istifadə olunan texnologiya da nisbətən daha sadə və ucuzdur. Bu isə sənayeləşmə inkişaf etdikcə aralıq və investisiya malları istehsalına doğru yönəldikcə eyni üstünlükləri əldə etmək çətinləşir. Çünki aralıq və investisiya malları sənayeləri üçün istifadə ediləcək texnologiyalar həm daha kompleks, həm də daha çox kapitalla ehtiyac olur. Beləliklə, idxal əvəzlənməsinin tətbiqi imkanları getdikcə azalır (6).

- İdxalı əvəzləmə modeli gözlənilənlərin əksinə milli iqtisadiyyatın xaricə bağlılığının artmasına səbəb olur. Bu model idxalı azaltmaqdan çox idxalın strukturunu dəyişdirici səbəblər əmələ gətirir. Ümumi idxalda aralıq və investisiya malları idxalının xüsusi çəkisi nəqədər yüksək olarsa idxalçı ölkənin idxalını azaltması da o nisbətdə çətin olacaqdır. Bu durum isə xaricə olan bağlılığı artırma biləcək səbəblər ortaya çıxarda bilər (7).

- İdxalı əvəzləməsi modelinin tətbiqi nəticədə dövlətin vergi gəlirlərinin azalmasına səbəb olur. Dövlət bir tərəfdən daha öncə idxal edilən bir malın ölkə daxilində istehsalına başlaması ilə gömrük vergisi gəlirlərini, digər tərəfdən də qurulan sənaye istehsalının ilk dövrlərində təşviq üçün bəzi vergiləri almayaraq ölkədaxili vergi gəlirlərinin bir hissəsini itirəcəkdir (5).

- İdxalın əvəzləməsi ilə nail olmaq istənilən məqsədlərdən biri ödənişlərdəki tarazlıq çətinliklərini aradan qaldırmaq və valyuta böhranını dəf etməkdir. Bu isə idxalın əvəzlənməsi ilə qurulan sənayelərin giriş ehtiyacı ilə aralıq və investisiya mallarında müşahidə edilən tələb artımı gözlənilən idxalın azalmasını əngəlləyir. İstehlak malları idxalı azalarkən, xammal və aralıq malı, maşın və ehtiyat hissələri idxalı artı bilər (9). Bu vəziyyət isə xarici ödəmə çətinliklərinin yenidən ortaya çıxmasına yol açar bilər. İstehsal üçün zəruri materiallar idxal edilmədiyi təqdirdə istər istehsal və istərsə ona bağlı olaraq böyümə, milli gəlir və məşğulluq azalacaqdır.

- Daxili bazarın kiçik olması bu bazara yönəlik sənayelərin ixraca yönəlmələri vəziyyətində xərcləri azaldıcı, məhsuldarlığı artırıcı, investisiyaların həyata keçirilməsi və optimal böyüklükdə firmaların yaradılması çətinləşir. Bu səbəblə xərclər yüksək səviyyədə qalır.

- İdxalı əvəzləmə modeli daxilə yönəlik sənayeləşmə strategiyası olaraq qəbul edildiyindən ixracatın kifayət qədər inkişaf etməyəcəyi fikiri irəli sürülmüşdür. Xarici ticarətdə idxalın azaldılması, ifrat qoruma və həddindən artıq qiymətləndirilmiş məzənnələrin uzun müddət davam etdirilməsi bu sənayelərin xaricə çıxışlarını çətinləşdirir. Bu vəziyyət iqtisadiyyatda səmərəliliyin və məhsuldarlığın azalmasına, xərclərin və qiymətlərin yüksək qalmasına, xarici bazarlarda rəqabətin həyata kerilməməsinə və buna bağlı olaraq da ixracata yönəlmənin əngəllənməsinə yol açır (9).

Respublikamızda xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasına diqqət yetirəndə görünən mənzərədən məlum olur ki, 2017-ci ildə xarici ticarətimizin 61,1 faizini ixrac və 38,9 faizini isə idxal təşkil etmişdir. Məlum olduğu kimi, son dövrlərdə ölkə ixracının səviyyəsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə kifayət qədər artmışdır. Bu artım əsasən ölkədə uğurla reallaşdırılan neft strategiyasının nəticəsində baş vermişdir. İxracatın zəif diversifikasiyası özünü onda göstərir ki, ixrac həcmünün əsas hissəsi (təxminən 90%-i) bir sektorda (neft-qaz) təmərküzləşib. Digər tərəfdən, qeyri-neft ixracatında 1150 çeşiddən artıq məhsul iştirak etsə də, 2017-ci ildə bu sektordan ixracın 71%-dən bir qədər çoxu (1.094 mlrd. dollar) cəmi 25 adda qeyri-neft məhsulunun hesabına formalaşib. Qeyri-neft ixracatında ən yüksək paya malik 10 məhsul (təzə pomidor, qızıl, fındıq, xurma, ilkin formalı polietilen, elektrik enerjisi, metanol spirti, şəkər, qatran yağı, alüminium plitələr) sektor üzrə ixracatın 51%-ni təmin edib (781.7 mln. dollar) (10).

Məhz bunun nəticəsidir ki, respublikamızda əsas növ sənaye məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi hələdə yüksək olaraq qalır.

**Əsas növ sənaye məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi, faiz**

|   | 2007 | 2010 | 2011 | 2014 | 2015 | 2016 |
|---|------|------|------|------|------|------|
| Təmizlənmiş düyü  | 84,5 | 87,0 | 86,8 | 91,7 | 90,5 | 90,0 |
| Yarmalar (bütün növləri)  | 58,3 | 88,7 | 98,6 | 81,9 | 82,1 | 83,2 |
| Suxarı və peçenye istehsalı, uzun müddət saxlanan qənnadı məmulatları | 76,7 | 82,8 | 83,4 | 82,1 | 67,8 | 69,9 |
| Şəkərli-unlu qənnadı məmulatları                                      | 80,8 | 85,7 | 85,5 | 98,0 | 95,4 | 79,2 |
| Makaron məmulatları   | 58,9 | 22,5 | 55,4 | 53,4 | 52,1 | 52,8 |
| Bitki yağları   | 93,1 | 91,1 | 82,4 | 81,2 | 73,3 | 68,9 |
| Şəkər istehsalı üçün xammal   | 97,3 | 97,6 | 95,9 | 96,0 | 94,4 | 94,1 |
| Çay   | 86,4 | 83,9 | 80,6 | 83,6 | 87,6 | 60,6 |

Mənbə: Cədvəl DSK-nin materialları əsasında tərtib edilib

Bu baxımdanda ölkənin sənaye məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsini azaltmaq və ölkədə rəqabət qabiliyyətli sənayeni formalaşdırmaq üçün hökumət tərəfindən mühüm addımlar atılmışdır. Daxili bazarı yerli məhsullarla təmin etmək siyasəti uzunmüddətli texnoloji həllərlə bağlı olduğu üçün kifayət qədər əhatəli bir prosesdir, buna görə də yaxın müddətli perspektivdə yerli məhsulların daxili bazarda əhəmiyyətli dərəcədə artması bilməsi olduqca mürəkkəb məsələdir. Bunları nəzə alaraq hesab edirik ki, Azərbaycanda idxalı əvəzləmə modelinin tətbiqi məqsədəuyğun olan sənaye sahələrinə aşağıdakı sənaye sahələrini aid etmək olar:

- ✓ Qida məhsullarının istehsalı;
- ✓ İçki istehsalı;
- ✓ Tütün məmulatlarının istehsalı;
- ✓ Toxuculuq sənayesi;
- ✓ Geyim istehsalı;
- ✓ Dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı;
- ✓ Dığər qeyri-metal mineral məhsulların istehsalı;
- ✓ Maşınqayırma sənayesinin bəzi sahələri (Neft avadanlıqları, elektronika sənayesi üçün ehtiyat hissələr).

İdxalın əvəzlənməsi modelini tətbiq edib və bunun sayəsində böyük uğurlar qazanan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu modeli tətbiq etmək üçün tətbiq imkanları mövcud olmalıdır. Bu imkanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ölkədə hökumət tərəfindən təşəbbüsün olması: Qeyd etdiyimiz kimi, son dövrlərdə respublikamızda bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Beləki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycanda sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” və “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Azərbaycan Sənaye Korporasiyası” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması haqqında Fərman, “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında” qanunu və s. hökumət tərəfindən qəbul edilmiş bu kimi rəsmi sənədlərin olması hökumət tərəfindən təşəbbüsün olmasını göstərir.

2. Sənaye əhəmiyyətli resursların mövcud olması;

3. Məhsullara daxili tələbatın olması

Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, hal-hazırda respublikamızda idxalı əvəzləmə modelinin tətbiqinə çoxlu sayda amillər mane olur. Bunlara aiddir:

- ✓ Ölkə daili bazarlarda rəqabət mühitinin formalaşmaması: Rəqabət Məcəlləsinin olmaması;
- ✓ İnsan kapitalının ikişafi və ona investisiyaların zəif olması;
- ✓ Azərbaycanda korporativ idarəetmənin zəif inkişafı: Korporativ Davranış məəcəlləsinin olmaması;
- ✓ Mövcud olan sənaye müəssisələrinin maddi-texniki bazasının müasir dövrün tələblərinə uyğun gəlməməsi. Lizinq fəaliyyətinin inkişaf etməməsi;
- ✓ İstehsal və bazar infrastrukturunun inkişafının qənaətbəxş sviiyyədə olmaması;
- ✓ texnoloji məhdudluq: Beynəlxalq təcrübədə məhsulların texnoloji səviyyəsinə və mürəkkəbliyinə görə tətbiq olunan təsnifat (aşağı, orta aşağı, orta yüksək və yüksək texnoloji səviyyə)

nəzərə alınsa, Azərbaycanın ümumi ixracatının (neft-qaz məhsulları da daxil), demək olar, hamısı 3-cü və 4-cü səviyyəli (aşağı və orta aşağı) texnoloji qrupa aiddir. Bu təsnifata əsasən, aşağı texnoloji səviyyəyə qida məhsullarının (içkilər də daxil), tütün məmulatlarının, toxuculuq sənayesinin, geyim əşyalarının, dəri və dəri məmulatlarının, kağız və kağız məmulatlarının, mebelin, emal mərhələsindən keçməyən hər cür xammalın istehsalı daxildir. Xarici ticarət statistikasına əsasən aparığımız qiymətləndirmələr göstərir ki, 2017-ci ildə Azərbaycanın ümumi ixracatının orta hesabla 94-95%-i, qeyri-neft ixracatının isə 50-55%-i məhz aşağı texnoloji qrupa aid məhsullardan ibarət olub (10).

✓ Özəl sənaye müəssisələrinin texnologiya transferinin dövlət tərəfindən dəstəklənməməsi;  
 ✓ Ölkədə standartlaşdırma sahəsində mövcud olan problemlər: S.Tsib hesab edir ki, bir sıra sahələrdə (ilk nəvbədə, maşınqayırma sənayesində) idxalın əvəzlənməsinə səbəb ola biləcək tədbirlərdən biri qismində standartlaşdırılma göstərilə bilər. Bu, ayrı-ayrı elementlərin qarşılıqlı surətdə əvəzlənməsi, təhlükəsizlik normalarına, ekoloji tələblərə riayət edilməsinin və etibarlılığın yüksəldilməsinin təmin edilməsi istiqamətində xidmət edə biləcək təsirli bir vasitədir. S.Tsibin qənaətinə görə, milli standartların inkişaf edilməsi keyfiyyətsiz məhsulun idxal həcmi azaltmağa, yerli müəssisələri rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsalına motivasiya etməyə imkan yaradacaqdır.

#### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. "2015-2020-ci" illərdə "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı" Dövlət Proqramı. Bakı, 2015.
2. "Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. KORUM U., Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme, AÜSBF. Yayını No:408, Ankara. 1977
5. ALPAR C., Azgelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme, Turhan Kitabevi Yayını No: 11, Erk Mat. Ankara. 1982
6. PREBİSH R., Kalkınma İçin Yeni Bir Ticaret Politikasına Doğru, (Çev.E.Öney), AÜSBF.Yayını, No:334, Ankara. 1973
7. KRUEGER A. O., Trade and Employment in Developing Countries, Synthesis and Conclusion, NBER Conference Series, Vol.3, Chicago.
8. CLARK P. B., (1970), Planning Import Substitution, North Holland Publ.Comp.,Amsterdam, London.
9. LITTLE I.-SCITOVSKY T.-SCOTT M., (1970), Industry and Trade in Some Developing Countries: A Comparative Study, Oxford Univ.Press,London,
10. <https://bakuresearchinstitute.org/az/>

## YENİ İPƏK YOLU

**c.ü.f.d., dos, İbrahimova Ş.H.**

*shahla-ibrahim@rambler.ru*

#### XÜLASƏ

Sosialist inqilabının 100 illiyinə "Çin arzusu"na çatmağı planlaşdıran ÇXR-ı bu planın həyata keçməsinə daha real edən meqalayihə ilə çıxış edir. Bu layihə keçmiş "İpək yolu"ndan fərqli olaraq bütün dünyanı bir kəmərim kimi birləşdirməlidir. Çinin bu planı bəzi ölkələrin, o cümlədən ABŞ-ın mənafeyinə zidd olsa da, Azərbaycan bu layihədən iqtisadi cəhətdən böyük mənfəət götürə bilər. Məqalədə Çinin "Bir kəmərim-bir yol" layihəsi və onun əhəmiyyəti araşdırılır.

**Açar sözlər:** İpək yolu, nəqliyyat dəhlizi, iqtisadi əlaqələr, Çin, dünya iqtisadiyyatı

#### NEW SILK ROAD

#### ABSTRACT

The PRC, which plans to achieve the "Chinese dream" for the 100th anniversary of the Socialist Revolution, performs a megaproject that makes it even more realistic for this plan. Unlike the former Silk Road, this project should unite the whole world as a belt. Although China's plan is contrary to the interests of some countries, including the United States, Azerbaijan can benefit from this project economically. The article considers the project "One belt - one way" in China and its meaning.

**Keywords:** Silk Road, Transport Corridor, Economic Relations, China, World Economy

## Giriş

Avropadan Asiyaya dəniz yolunun kəşfi ilə qədim “İpək yolu”nun Asiya ölkələrinin inkişafındakı rolu tədricən azalmış və sonda öz əhəmiyyətini itirmişdir. Tarixdə hər şey təkrar olduğu kimi hazırkı texnika və infrastrukturunun inkişafı “İpək yolu”nun bərpa olunmasını yenidən iqtisadi cəhətdən səmərəli edir. Əslində “İpək yolu”nun bərpa olunmasında ilk addımlar Avropa İttifaqının (Aİ) “Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi” - TRACECA beynəlxalq əməkdaşlıq proqramı vasitəsilə atılmışdır. Bu proqram 1991-ci ildən işlənilməyə başlanmış və 1993-cü ildə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanın iştirakı ilə Brüssel Bəyannaməsi əsasında qəbul edilmişdir. Tezliklə proqrama Moldova, Monqolustan və Ukrayna, 2000-ci ildə Türkiyə, Rumıniya, Bolqarıstan, 2009-cu ildə isə İran da qoşulmuşdur [7].

TRACECA proqramı texniki dəstək, sahə müəssisələrinin əməkdaşlarının öyrədilməsi və s. kimi müxtəlif layihələrdən ibarət olsa da, onun əsas fəaliyyət istiqaməti Avropadan Qara dəniz, Qafqaz və Xəzər dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiya ölkələrinə nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi idi. Bu proqram tərəfdaş ölkələrin Aİ ilə inteqrasiyasını sürətləndirməli, nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi ölkələrdə investisiya mühitini yaxşılaşdırmalı, onların elmi və mədəni inkişafında müsbət rol oynamaq idi [8]. Başqa sözlə proqramın məqsədi yeni müstəqillik qazanmış keçmiş Sovet ölkələrinin Rusiyanın iqtisadi və siyasi təsirindən çıxmasına kömək etmək idi. Təsadüfi deyildir ki, Rusiya bu proqramı “Rusiyadan yan keçməklə nəqliyyat dəhlizi yaratmaq” və “MDB ölkələri içərisində mərkəzdən qaçma ənənəsini gücləndirmək” kimi qiymətləndirirdi [7]. Lakin buna baxmayaraq regiondakı layihələrdən kənar qalmaq istəməyən Rusiya Çin ilə Avropa arasında nəqliyyat dəhlizində iştirak etməklə bir növ bu ideyaya yeni impuls vermişdir.

TRACECA proqram yeni yaranan keçmiş Sovet ölkələrinə böyük kömək olsa da, o dövrdə bu ölkələrdə olan müxtəlif siyasi və iqtisadi çətinliklər onun potensialından lazımı qədər istifadə etməyə imkan verməmişdir. Lakin artıq həmin ölkələrin tamamilə başqa inkişaf mərhələsinə daxil olması son illərdə bu layihənin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda TRACECA Avropa ilə Çin arasında əlaqəni nəzərdə tutmadığından “İpək yolu” kimi böyük miqyasda malik ola bilməzdi. Lakin bu proqramın 2010-cu ildən Çinin elan etdiyi “Bir kəmə-bir yol” inkişaf strategiyasının reallaşmasında mühüm rollardan birini oynayan “İpək yolu iqtisadi kəmə” nəqliyyat xəttinə birləşməklə yeni inkişaf dövrünə daxil olması onun Avropa ilə Çin arasında olacaq nəqliyyat dəhlizinin əsas hissəsini özündə birləşdirməsinə imkan verir.

“Bir kəmə-bir yol” ideyası ÇXR-ı tərəfindən irəli sürülərək “İpək yolu iqtisadi kəməri” və “XXI əsrdə dəniz ipək yolu” layihələrini özündə birləşdirir. Bu ideya 2010-cu ildə irəli sürülsə də, ÇXR-ın sədri Si Tsinpin tərəfindən 2013-cü ilin payızında onun Mərkəzi Asiya və İndoneziyaya səfəri zamanı təklif edilmişdir. Artıq Çin 2015-ci ildə sosial-iqtisadi inkişaf planında “Bir kəmə-bir yol”un həyata keçirilməsini mühüm vəzifələr siyahısına salmış və bu layihə 2016-2020-ci illəri əhatə edən 13-cü beşillik planın isə əsas hissələrindən biri kimi nəzərdə tutulur [4]. 2015-ci il mart ayında ÇXR-in İnkişaf və İslahatlar üzrə Dövlət Komitəsi, Xarici İşlər Nazirliyi və Kommersiya Nazirliyi ilə birlikdə “Bir kəmə-Bir yol”un həyata keçirilməsi strategiyası olan ““İpək yolu iqtisadi kəməri” və “XXI əsr dəniz ipək yolu”nun birgə yaradılması üçün praktik fəaliyyət və gözəl perspektivlər” adlı sənədi nəşr etdirmişlər [10]. Bu sənəddə əməkdaşlığın prioritet sahələri kimi beş sahə seçilmişdir: Onlar siyasi koordinasiya, infrastrukturun qarşılıqlı əlaqəsi, fasiləsiz ticarət, kapitalın azad hərəkəti və xalqlar arasında yaxınlığın möhkəmlənməsidir. “Bir kəmə-bir yol” layihəsi yeddi kəmərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Onlar nəqliyyat, enerji, ticarət, informasiya, elmi-texniki, aqrar və turizm kəmərləridirlər. Lakin bu kəmərlərin içərisində nəqliyyat-loqistik istiqamətə əsas rol verilir. Başqa sözlə Çində qədim deyim olan “varlı olmaq üçün hər şeydən əvvəl yol tikmək lazımdır” ifadəsi tam mənasında ölkə daxilində tətbiq ediləndən sonra artıq xarici ölkələrə çıxmaq zərurətə çevrilir.

“İpək yolu iqtisadi kəmə”i çərçivəsində üç əsas Transavroasiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması nəzərdə tutulur: Şimal dəhlizi - Çin-Mərkəzi Asiya-Rusiya-Avropa (Əslində Rusiya özündən keçən dəhlizin Çin-Rusiya; Çin-Monqolustan-Rusiya; Çin-Qazaxıstan-Rusiya-Avropa olmaqla üç istiqamətdə olacağına ümid edir.); Mərkəzi dəhliz - Çin-Mərkəzi və Ön Asiya-İran körfəzi-Aralıq dənizi (Bu dəhlizdə Çin-Qazaxıstan-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə-Avropa; Çin-Pakistan-İran-Türkiyə-Avropa; Çin-Qazaxıstan-Özbəkistan-Türkmənistan-İran-Türkiyə-Avropa; Çin-Əfqanıstan və mümkündür ki sonra İran qolları nəzərdə tutulur.); Cənub dəhlizi - Çin- Cənub-Şərqi Asiya-Cənubi Asiya-Hind okeanı. “XXI əsrin dəniz ipək yolu” layihəsi isə iki dəniz marşrutunu əhatə edir. Onlardan biri Çinin sahilləri ilə Cənubi Sakit okean regionu arasında, digəri isə Hind



okeanı vasitəsilə Avropa və Afrika arasında nəzərdə tutulur. “Yeni ipək yolu” müxtəlif istiqamətlərdən ibarət olsa da onların içərisində başlıca istiqamət Çinin Sakit okean sahillərindən başlayaraq Sintsizyan Uyğur MR-dək 4000 km uzanan yolun Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, İran, Türkiyə, Avropa dəhlizi hesab edilir. Bu layihələr çərçivəsində həm mövcud dəmir və avtomobil yolları, boru kəmərləri və limanların, həm də yenilərinin tikilməsi yolu ilə tam vahid infrastruktur yaradılması nəzərdə tutulur. 2014-cü ilin oktyabrında Çin öz planlarını həyata keçirmək üçün İnfrastruktura İnvestisiyaları Asiya Bankını yaratmışdır ki, onu çoxları BVF və Dünya Bankının rəqibi hesab edir. 2015-ci ilin mayında artıq Avropanın əsas ölkələri və Asiyanın bir çox ölkələri olmaqla 60-a yaxın ölkə bu Banka üzv olmuşlar. Bankın aksiyalarının 26.06%-i Çinə, 7.5%-i Hindistana, 5.92%-i Rusiyaya məxsusdur. Bankın rəsmi saytında energetika, elektrik təminatı, nəqliyyat əlaqələri, telekommunikasiya, kənd infrastrukturunu, kənd təsərrüfatının inkişafı, su təminatı, sanitariya şəraitinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi, şəhərlərin və loqistikanın inkişafına aid layihələrə əsas diqqət veriləcəyi göstərilir. Lakin əslində bu Bankın 2015-ci ilin yazında yaradılan “İpək yolu Fondu” ilə birlikdə “İpək yolu iqtisadi kəməri”nin həyata keçirilməsində əsas maliyyə aləti olacağı şübhəsizdir. Fond üçün Çin 40 mlrd doll. ayırmışdır ki, sonradan onun maliyyələşməsində Avropa və islam ölkələrinin iştirak etməsi və məbləğin dəfələrlə artması nəzərdə tutulur. Fondun əsas istiqaməti infrastruktur tikintisi, investisiya, ticarətin liberallaşmasına yardımdır. Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinə isə xüsusi diqqət verilir.

“Bir kəmər-bir yol” layihəsi 2012-ci ildə Çin KP-ın XVIII qurultayında qarşıya qoyulan “Çin arzusu”na - 2049-cu ildə (ÇXR-nın yaradılmasının 100 illiyinə) dünyanın əsas aparıcı ölkələrindən birinə çevrilməsi məqsədinə uyğun gəlir ki, buna da bir çox müəxəssislər ABŞ-dan dünya lideliyinin alınması və yeni qlobal idarəetmə sisteminin yaradılması kimi baxırlar [1].

Ümumən bu layihədə gömrük, viza prosedurlarını sadələşdirməklə sahibkarlıq fəaliyyətini asanlaşdırmaq və əməkdaşlığın miqyasını genişləndirmək, Avropa, Yaxın və Orta Şərq, Mərkəzi Asiya, Rusiya bazarlarına yük daşınmasını təmin edən nəqliyyat-loqistik infrastrukturunun yaradılması, regionun bütün ölkələri ilə qarşılıqlı ticarətin həcmində artırılması, hesablaşmalarda milli valyutaların həcmində artırmaq, elmi-texniki, təhsil və humanitar sahələrdə əlaqələrin genişlənməsi kimi vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Ekspertlərin qiymətləndirməsinə görə bu layihənin birinci mərhələsinin həyata keçirilməsinə 30 il lazım ola bilər. [13]. Bu meqa layihə planetin təqribən 4.4 milyard əhalisinin yaşadığı əraziləri əhatə edir və 23 trln. doll. dəyəri olan iqtisadiyyatları birləşdirəcək. S.Tsinpin 2015-ci ildə Çində keçirilən Boao Asiya forumunda “Bir kəmər-bir yol”un Çinin solo ifası deyil, layihənin marşrutu böyünca bütün ölkələrin əsil xoru olacağını demişdir [6]. Öz inkişafının çox ambisioz mərhələsinə daxil olan Çinin bu layihənin həyata keçirilməsində maraqları müxtəlifdir. Onları belə qruplaşdırmaq olar: 1. Hazırda Çindən Avropaya yüklərin 95%-i dəniz yolu ilə daşınır və bu 45-60 günə başa gəlir. Yeni nəqliyyat dəhlizi quru yolunu 10-13 günə çatdırır ki, bu da daşınmanı optimallaşdırır, Çin mallarını ucuzlaşdırır, Avropa və Asiya bazarlarında Çinin mövqeyini möhkəmləndirir, Afrika və Yaxın Şərqdə yeni bazarları tutmağa imkan verir; 2. Çinin iqtisadiyyatında sürətli inkişaf tempini saxlamaq üçün xarici ölkələrdə ildən ilə daha çox Çin malları, texnologiyaları və investisiyalarının istifadəsi tələb olunur; 3. 2020-ci ilədək Çinin yüksək sürətli dəmir yolu magistralının ümumi uzunluğu 30 min km-ə çatdırılmalıdır. Bu isə artıq ölkədə bu sahədə görüləcək işlərin son həddidir. Bunun üçün Çin dünya bazarına çıxaraq xaricdə öz mövqeyini möhkəmləndirməyi planlaşdırır. Çinlilər hətta Afrikanın zəif inkişaf etmiş və qeyri sabit ölkələrində belə dəmir yolları tikməyə həvəslə razı olurlar. Çin həmçinin qonşu ölkələrin də dəmir yollarının tikilməsində və onların özünün daxili dəmir yolu xəttinə birləşdirilməsində maraqlıdır; 4. Çin həmçinin ABŞ-ın Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiyadakı fəaliyyətini özünün milli təhlükəsizliyinə təhdid kimi qəbul edir. Bu ölkə Yaxın Şərqdə baş verənlərin onun özünün ərazi bütövlüyü və süverenliyinin təmin edilməsində problemlə üzləşdirə biləcəyindən ehtiyatlanır [3]. Başqa sözlə Çin yüksək inkişaf tempi dalınca qaçmaq dövrünü artıq başa vurur. Müasir Çin keyfiyyətli infrastruktur dəyişiklikləri, yüksək keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli mal və xidmətlərə keçməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çinin bu təşəbbüslə çıxış etməsinə həm də əhlinin qocalması ilə əlaqədar olaraq böyük xərc tələb edən pensiyaçıların payının artması, enerji resurslarının böyük defisiti, ekoloji problemlə ciddi diqqət ayrılması kimi daxili problemlər səbəb olur [2;9].

Yeni İpək yolunun keçəcəyi MDB ölkələrinin hamısı bu layihəni birmənalı dəstəkləyirlər. Rusiyanın isə bu layihədə mövqeyi ikilidir. Bu ölkənin “Yeni İpək yolu”nun inkişafında aşağıdakı maraqları vardır: 1. Rusiya bu nəqliyyat dəhlizində öz yerini möhkəmlətməklə iri tranzit ölkə statusunu

saxlamaq istəyir; 2. Rusiyanın bu layihədə iştirakı onun nəqliyyat infrastrukturuna qoyduğu vəsaiti geri qaytarmağa, ölkənin Asiya hissəsinin inkişafının sürətlənməsinə səbəb ola bilər; 3. Hazırda Rusiyanın sanksiyalarla üzləşdiyi bir vaxtda Çin ilə əməkdaşlığın genişlənməsi qaçılmazdır. Lakin eyni zamanda Rusiya bu layihədə Çinin əsas rol oynamasına nəinki müsbət yanaşmır, 2010-cu ildən bu tərəfə MDB ölkələri içərisində çətinliklə yaratdığı Avroasiya İqtisadi İttifaqının (AAİİ) bu layihənin fonunda yox olacağından qorxur. Digər tərəfdən Çinin təşəbbüsü ilə yaranan və Çinin liderliyini nəzərdə tutan bu layihədə Rusiyaya ikinci rol verilməsi bu ölkənin mütəxəssislərini ən çox qıcıqlandıran məsələdir. Həmçinin SSRİ-də olduğu kimi Rusiyanın Şərq hissəsinin inkişafına da münasibət ikilidir. Belə ki, Rusiya həm milli azlıqların daha çox yaşadıkları ərazilərin “onların ruslardan aşağı səviyyədə yaşamağı olmaları prinsipi”nə görə inkişaf etməsini istəmir. Digər tərəfdən ruslar milli azlıqlar yaşayan ərazilər inkişaf edərsə onda onları Federasiyada saxlamağın çətinliyindən qorxurlar. Həmçinin Çin investisiyası, işçi qüvvəsi hesabına Şərq hissəsinin inkişafı elə həmin əraziləri Çinə verməyə bərabərdir. Nəhayət Rusiya ilə Çinin arasındakı əsas nəqliyyat dəhlizinin Qazaxıstandan keçməsi Transsibir və BAM ilə daşınmaları ciddi azaldacaqdır ki, bunu Rusiya qəbul edə bilmir. Lakin Rusiyanın bu kimi qorxularına baxmayaraq həm hazırda ona qarşı olan sanksiyalar, həm də belə bir miqyaslı layihədən kənar qalmamaq istəyi onu layihənin ən fəal iştirakçılardan olmağa vadar edir və 2015-ci ildən bu ölkə rəsmi surətdə layihəyə qoşulmasını elan etmişdir [11].

Asiyanın digər iri dövləti olan Hindistan Pekinin iri geosiyasi təşəbbüslərinə, o cümlədən “Bir kəmə-r-bir yol” layihəsinə qarşı fəal çıxış edir. Belə ki, Pekinin layihəsinə görə Çin-Pakistan iqtisadi dəhlizi Gilgit-Baltistanın ərazisi ilə keçməlidir ki, bu ərazi Hindistan ilə Pakistan arasında mübahisə mənbəyidir [12]. Həmçinin Hindistan hələ 2000-ci ildən özünün “İpək yolu” layihəsi üzərində işləyir. Bu yol 7200 km olmaqla Hindistandan Hind okeanını, İran körfəzi, İran, sonra Azərbaycan, Xəzər və ya Xəzərin şərqinə ilə Türkmənistan və Qazaxıstan vasitəsilə Rusiyaya və oradan Avropaya getməlidir. Hazırda “Şimal-Cənub” dəhlizi adlanan bu yola Çin öz növbəsində rəqib kimi baxır [5]. Çinin geosiyasi təşəbbüsünə digər Asiya ölkələrində də ehtiyatla yanaşırlar. Belə ölkələrə xüsusən də Çin ilə dəniz sərhəddində problemi olan Vyetnamı aid etmək lazımdır. Bu narahatlıqları görə Çin Asiya ölkələrinin infrastrukturuna investisiyalar qoymaqla onları öz tərəfinə çəkir ki, çoxları bunu eyni zamanda “müasir müstəmləkə forması” adlandırırlar. Enerji asılılığına görə Rusiyanın siyasi təsir dairəsinə düşən Belarus “Bir kəmə-r-bir yol” layihəsinə Çin vəsaitlərinin özünün iqtisadiyyatı və infrastrukturunun modernləşdirilməsi kimi baxır. Polşa isə “İpək yolu”nu Baltik və Qara dənizlər arasında olan dəhlizin reallaşdırılması vasitəsi kimi görür.

Hələ 1998-ci il 7-8 sentyabr tarixlərində H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Bolqarıstan, Özbəkistan və Qırğızıstanın dövlət başçılarından, 13 beynəlxalq təşkilatın və 32 dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə tarixi “İpək yolu”nun bərpa olunmasına həsr edilmiş Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Çoxtərəfli razılaşmaya görə TRACECA-nın dövlətlərarası daima Katibliyinin Bakıda yerləşməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir ki, Katiblik 21 fevral 2001-ci ildə açılmışdır. 2015-ci il dekabrında prezident İ.Əliyevin Çinə səfəri zamanı ÇXR hökuməti ilə Azərbaycan hökuməti arasında “İpək yolu iqtisadi kəməri”nin yaradılmasına birgə yardım edilməsi haqqında memorandum imzalanmışdı. Hələ 2007-ci ildən tikilməsinə başlanılan və 2009-cu ildə istifadəyə verilməsi planlaşdırılan Bakı-Tbilisi-Kars dəmir yolunun nəhayət 2017-ci il 30 oktyabrında istifadəyə verilməsi “İpək yolu”nun Azərbaycandan keçən hissəsinin əhəmiyyətini artırır. Həmçinin Ələt Azad ticarət zonasının, Bakı Yeni Dəniz limanının tam istifadəyə verilməsi Azərbaycanı layihədə əsas yollardan kənar qalmayacağına imkan verəcəkdir. Bundan başqa Hindistan, Pakistan, İranı Rusiya, Şimali Avropa ölkələri ilə birləşdirən “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizinin üç istiqamətindən biri ölkəmizdən keçsə də, Xəzər dənizinin şimal hissəsinin qışda donması, eyni zamanda yükləyib boşaltma üçün müəyyən vaxt və xərclərin tələb olması, Xəzərin şərqindən keçən dəmir yoluna nisbətən Azərbaycandan keçən hissəni daha cəlbedici edir. 2016-cı ilin əvvəllərində Ukrayna Transxəzər marşrutu üzrə konteyner qatarlarının sınaqdan keçirəndən sonra Litva ilə “Vikinq” konteyner daşınmasının bu dəhlizə qoşulması haqqında Memorandum imzalanmışdır. 2017-ci ilin iyununda isə Bakıda Azərbaycan, İran, Gürcüstan, Ukrayna və Polşanın dəmir yolu idarələrinin başçılarından birgə iclası “Cənub-Qərb” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin reallaşmasına başlanıb hesab olunur. Bu dəhliz “Şimal-Cənub” dəhlizindən Qərbə dönməklə Hindistan ilə Avropa arasında olan yükdaşımada cəlbedici qısa yoldur.

İpək yolunun Azərbaycandan keçən hissəsinin cəlbediciliyini artırmaq üçün bu dəhlizdə olan ölkələrin yüklərə vahid tarif tətbiq etməsi, yüklərin keçməsi prosedurunun sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün sistemli, fəal iş görməlidirlər. Dəhliz boyunca olan ölkələr gömrük sahəsində informasiya mübadiləsində əməkdaşlığı genişləndirməli, gömrük nəzarətinin nəticələrinin qarşılıqlı tanınması, karantin, setifikatlaşdırma, ststistika və s. kimi məsələlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq, gömrük infrastrukturunu yaxşılaşdırmaq, qeyr-itarif sədləri azaltmaq və s. kimi çoxlu məsələləri həll etməlidirlər ki, Rusiyaya nisbətən bir neçə ölkənin ərazisindən keçən Azərbaycan dəhlizi öz cəlbediciliyini artırsın.

#### ƏDƏBİYYAT

1. А.П.Девятков, Взгляд в общее будущее (апрельские тезисы) <http://trinitas.ru/rus/doc/0012/001f/00124140.htm> (Baxılma tarixi: 20.09.2018)
2. А.Дынкин Предсказанному верить, <https://rg.ru/2017/06/28/aleksandr-dynkin-bez-reform-rossii> (Baxılma tarixi: 20.09.2018)
3. С.М.Небренчин Актуальные проблемы евразийской безопасности <https://www.geopolitica.ru/article/aktualnye-problemy-> (Baxılma tarixi: 26.09.2018)
4. Экономический пояс Шелковый путь. <http://aprcenter.ru/>(Baxılma tarixi: 25.09.2018)
5. Индия разрабатывает собственный Шелковый путь <https://www.pravda.ru/news/world/02-07-2017/1340319> (Baxılma tarixi: 25.09.2018)
6. Xi on «Belt and Road»: Not China's solo but inspiring chorus [http://www.xinhuanet.com/english/2015-03/28/c\\_134105208.htm](http://www.xinhuanet.com/english/2015-03/28/c_134105208.htm) (Baxılma tarixi: 20.09.2018)
7. М.О.Турпева Транспортно-инфраструктурные проекты в Евразии <http://doc.knigi-x.ru/>(Baxılma tarixi: 25.09.2018)
8. М.В.Аманова, Интеграция транспортной системы Казахстана во Всемирную экономическую систему <https://cyberleninka.ru/article/n/> (Baxılma tarixi: 21.09.2018)
9. Островский А. Орел, дракон и косолапый мишка <http://argumenti.ru/society/n589/534129> (Baxılma tarixi: 22.09.2018)
10. Прекрасные перспективы и практические действия по совместному созданию экономического пояса Шелкового пути и Морского шелкового пути XXI века. <http://group-global.org/ru/node/32109> (Baxılma tarixi: 29.09.2018)
11. Российская газета, 2015. 27 марта. <http://www.rg.ru/2015/11/05/kreml-site.html> (Baxılma tarixi: 25.09.2018)
12. Т.Миллер, Рост влияния Китая мало чем ограничивается - разве нам не стоит беспокоиться по поводу его Нового шелкового пути? The Guardian , 4 сентября, 2017г. <http://inosmi.ru/politic/20170904/> (Baxılma tarixi: 22.09.2018)
13. Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road. <http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease> (Baxılma tarixi: 25.09.2018)

## İQTİSADI İNKİŞAFDA İNNOVASIYANIN TƏTBİQİ VƏ PROBLEMLƏRİ

**İlknur TANRIVERDİ**  
Bakı Mühəndislik Universiteti  
*itanriverdi@beu.edu.az*

#### XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının əsas istiqamətləri araşdırılmışdır. İnnovasiya fəaliyyəti müəyyən özəlliklərə malikdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir iqtisadi subyekt də bu xüsusiyyətlər nəzərə almaqla fəaliyyətini davam etdirməlidir. Bununla bərabər innovasiya fəaliyyəti elm, texnika və texnologiyaların müasir səviyyəsi ilə uzlaşmalıdır. İnnovasiya prosesinin həyata keçirilməsində mühüm mərhələ olan innovasiya layihələrindən də bəhs edilmişdir.

**Açar sözlər:** innovasiya, bazar iqtisadiyyatı, innovasiya layihəsi, innovasiya fəaliyyəti, texnologiya

#### INNOVATION IMPLEMENTATION IN ECONOMIC GROWTH AND ITS PROBLEMS ABSTRACT

This article focuses on the primary directions of innovative development. Innovation activities have some specific features. Any economic subject that is operating within market economy should continue its activities taking into account these characteristics. Apart from this, innovation activity should meet the modern requirements of science, technique and technology. Innovation project being the essential phase of innovation process has been examined even further.

**Keywords:** innovation, market economy, innovation project, innovation activity, technology

## Giriş

Dünyada baş verən texnoloji inkişaf prosesini öyrənmək və izləmək, texnoloji dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək, eləcə də elmi tədqiqat işlərinin iqtisadi əhəmiyyətliliyini artırmaq məqsədi ilə texnologiya siyasətindən istifadə olunur. Bu isə texnologiya siyasətinin texnoloji dəyişikliklərin baş verdiyi prosesə təsir etməsi (və ya prosesdə rol oynaması), dövlətin iqtisadiyyata innovativ yanaşmalarda müdaxilə formalarını müəyyənləşdirməsi deməkdir[5]. İnnovasiya prosesinin sadəcə texniki sahə ilə məhdudlaşa bilmədiyini dünya təcrübəsi bir daha sübut edir. Müxtəlif növ məhsul və xidmətlər istehsal edən, iqtisadiyyatın inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biri müəssisələrin fəaliyyətinin çoxşaxəli olması, innovasiya fəaliyyətinin geniş texniki, texnoloji, təşkilati və sosial yeniliklər kompleksini əhatə etməsini vacib bir nüansa çevirir. Bu vacib nüansı nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, ölkənin sənaye siyasəti texnoloji yeniliklərin işlənməsi və tətbiqi də əsas götürülərək, təbii resurs və istehsal imkanları, həmçinin dünyada baş verən texnoloji yeniliklər nəticəsində ortaya çıxan tələblər əsasında formalaşdırılmalıdır. Sərbəst bazar şəraitində texnoloji yenilik və ona olan ehtiyac bazarın iştirakçıları tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bazarda yeni rəqiblərin meydana çıxması, rəqiblərin öz istehsalını təkmilləşdirməsi, rəqiblərin önə keçməsi, məhsula olan marağın azalması, daxili ziddiyyətlər, istehsalın genişləndirilməsi, yenidənqurma, yeni məhsulun mənimsənilməsi və buraxılışı, məhsulların yeni çeşid və modellərinin hazırlanması və s. kimi zəruri amillər varki, bu amillər istehsala innovasiyanı tətbiqini zəruri edir. Bu cür zəruri amillər nəticəsində müəssisələr istehsala öz sahələri üzrə geniş diapozonda texniki innovasiyalar, böyük çeşiddə xidmət innovasiyaları və idarəçilik və sosial innovasiyalar tətbiq edirlər. Müasir dövrdə müəyyən təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr arasında rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və rəqabətin yüksəldilmə yollarından biri də innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsidir.

İnnovasiyanın və ya texnoloji yeniliyin əldə olunmasının iki yolu mümkündür:

- a. *Texnologiyanın idxalı*
- b. *Texnologiya istehsalı*

İdxal üsulu bir ölkə və ya firma üçün yalnız qısa müddətli dövrdə düşünülə bilər. Bunun səbəbi qısa dövrdə transfer fayda təmin etsə də, uzun dövrdə alınmış texnologiya etibarlılığını itirməsinə gətirib çıxarır. Bu itirilmə üçün isə yenilənmə lazım olacaq ki, artıq yeniliklərin çox sürətli həyata keçməsi ilə texnologiyaların köhnəlmə sürəti də artmışdır. Bu hal isə tez-tez xarici ölkəyə və ya firmaya yenidən müraciət edilməsi və açıq-aşkar asılılıq deməkdir. Əslində, texnologiyanın idxalı yolu ilə "texnologiya istehsalçısı" deyil, yalnız "texnologiya istehlakçısı" olmaq mümkündür. Bunun əksinə texnologiya istehsalı isə, qısa dövrdə dərhal nəticə verməyən ancaq uzun dövrdə ölkəyə fayda verə biləcək bir təşəbbüsdür. Texnologiya istehsalı səbr, zaman, mühüm elmi tədqiqatların aparılması kimi vacib məqsədlər tələb edir. Məsələn, texnoparklardan gözlənilən nəticələrin alınması və ya sərmayələrin öz nəticələrini verməsi üçün bəzən uzun illər tələb olunur. Texnologiya istehsalı yolu ilə yenilik əldə etmək siyasəti çətin və uzunmüddətli olmasına baxmayaraq, texnologiyanın idxalına nisbətən daha çox gəlirlidir.

İnnovasiya layihəsi dedikdə, konkret elmi-texniki problemin (məsələnin) həllinə yönəlmiş və innovasiyaya gətirib çıxaran məqsəd və proqramların və onların yerinə yetirilməsi üçün lazım olan elmi tədqiqat, sınaq-konstruktor, istehsalat, təşkilati, maliyyə, kommersiya və digər tədbirlərin qarşılıqlı əlaqələndirilmiş sistemi başa düşülür ki, bu da resurslar, icraçılar və icra müddətləri göstərməklə tarazlaşdırılmış layihə sənədləşməsi dəsti ilə rəsmiləşdirilir. İnnovasiya layihəsinin idarə olunması onun tərtibi və reallaşdırılmasının səmərəliliyi yönündən çox vacib məqamdır. İnnovasiya layihəsinin idarə olunması, innovasiyanın tətbiqinə yönəlmiş məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, təşkilati strukturu, iqtisadi fəaliyyət üçün alternativ variantların seçilməsi, tədbirlərin planlaşdırılması ilə bağlı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi prosesidir. Alternativ variantların seçilməsi və idarəetmə qərarlarının qəbulu, bu seçimlər arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Prosesin ilkin mərhələsi innovasiya layihəsinin işlənilməsi və hazırlanmasından ibarətdir. Xərclər və faydalardan əlavə seçim edərkən risklərin nəzərə alınması da vacib şərtlərdən biridir. Hər bir innovasiya fəaliyyəti də müxtəlif cür risklərlə bağlı olur. İnnovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlarda meydana çıxan risklərin müəyyən bir qismi məhz İnnovasiya layihəsinin düzgün seçilməməsi və ya layihənin maliyyələşməsindəki məhdudiyyətlərlə bağlıdır.

Risklərin minimuma endirilməsi üçün ilk növbədə layihələrin seçilməsini diqqətlə araşdırmaq, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik amillərinə diqqət yetirmək lazımdır. Müəyyənlik şəraitində qərar

qəbul edilməsi, həll ediləcək problem barəsində kifayət qədər informasiyanın toplanması və alternativlərin maksimum sayda olması vacib şərtidir. Bu halda risk, seçiləcək alternativin səmərəlilik dərəcəsinin minimum və ya maksimum olması ilə səciyyələnə bilər. Qeyri-müəyyənlik şəraitində isə əksinə, informasiyanın olmaması səbəbindən qərar variantlarının hazırlanmasının mümkünsüzlüyü baş verir ki, bu da menecer tərəfindən nəticəsi bəlli olmayan vahid bir qərarın qəbul edilməsini zəruri edir. Bu isə, öz növbəsində böyük risk yarada və çox böyük itkilərə səbəb ola bilər. Belə halda qərar qəbul edilməsi yalnız ehtimala əsaslanma bilər. Ehtimal isə elmi və təcrübə biliklərə deyil, yalnız intuisiyaya söykəndiyindən onun müsbət nəticə verməsi şübhəlidir. Bu səbəblə qərar qəbul edərkən risk amilini zəiflətmək və ya aradan qaldırmaq üçün, ilk növbədə qeyri-müəyyənliyi azaltmaq və bunun üçün, həll ediləcək problemlə bağlı informasiya məhdudluğunu aradan qaldırmaq vacibdir. Bu səbəbdən hər hansı innovasiya layihəsini seçərkən daha çox aşağıdakı informasiyalara diqqət yetirilməlidir:

- a) İnnovasiya işlərinə yönəldilən xərclərin həcmi;
- b) Maliyyə vəsaitlərinin məhdudluğu;
- c) Daha çox səmərə verə biləcək layihələrin seçilməsi zərurəti;
- d) Layihənin müəssisənin strategiyasına uyğunlaşması zərurəti

Bu variantlardakı informasiyalar haqqında məlumat olduqda innovasiya layihəsinin seçimi daha effektiv və daha səmərəli olur. Buna görə də müəssisədə riskin səviyyəsi aşağı salmaq üçün, müəssisənin gələcək perspektivində inkişafına müsbət təsir edəcək doğru qərar vermək üçün hər bir müəssisə lazımı informasiyaları əldə etməkdə maraqlı olmalıdır. Layihələrin düzgün seçimindən sonra öz fəaliyyətinə innovasiyanı tətbiq edən hər bir iqtisadi subyekt özünün inkişafından əlavə Milli iqtisadiyyatın inkişafına da təkan verir. Dövlət iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, şəraitə uyğun, çevik, məqsədyönlü, tədbirlərin həyata keçirməklə, proqnozlara əsaslanan dövlət proqramları həyata keçirməklə və nəticə etibarilə, informasiya-kommunikasiya texnologiyasının bütün sahələrdə tətbiqi əsasında innovasiyalı iqtisadiyyat formalaşdırılmalıdır. Bu həm də qloballaşma və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın tələblərindən irəli gələn vəzifələrin həllini təmin edə bilər.

İnnovativ sahibkarlıq haqqında əhəmiyyətli fikirləri ilə seçilən Jozef Şumpeter "The Theory of Economic Development" (1934) adlı kitabında yenilik anlayışına xüsusi əhəmiyyət verərək, yenilikçi yanaşmaları iqtisadi sistemlərin başlıca gücü olaraq qəbul edir. O, yeniliyin tətbiqi üçün beş istiqaməti qeyd etmişdir:

1. Müştərinin hələ ki, tanımadığı yeni bir məhsul növünü və ya mövcud bir məhsul növünün daha keyfiyyətli, yenilənmiş versiyasının ortaya qoyulması,
2. Yeni bir istehsal texnologiyasının formalaşdırılması (inkişaf etdirmək, icad etmək)
3. Ölkədəki hər hansı istehsal müəssisəsinin daha əvvəlcədən girmədiyi yeni bir bazarın tapılması,
4. Yeni xammal və ya yarımfabrikatların tapılması,
5. Hər hansı sənaye sahəsində yeni təşkilatçılıq (idarəetmə) texnologiyasının formalaşdırılması[4]

İnnovasiyaların inkişafı və tətbiqi, eləcə də innovativ məhsulların rentabelli istehsalı baxımından ABŞ nümunəsi dünyada lokomotiv rolunu hələ də oynamaqdadır. Bu mənada, ABŞ-da (Silikon Vadisi) formalaşdırılmış ekosistem dünyanın digər ölkələrində meydana çıxan innovasiyaların da inkişafı və tətbiqi imkanları baxımından əlverişli imkanlar ortaya qoyur. Belə vəziyyət isə, dünyanın müxtəlif yerlərindən beyin gücünün bu istiqamətə "axını"na zəmin yaradır. Ümumiyyətlə, ABŞ və digər nümunələri nəzərə alaraq, Azərbaycanda innovasiyaların inkişafı və tətbiqi sahəsində uğur qazanmaq üçün aşağıdakıların nəzərə alınmasının zəruri olduğu qənaətinə gəlin:

1. İxtisaslaşma imkanları və potensialının qiymətləndirilməsində yeni texnologiyaların tətbiqi məsələlərinə əhəmiyyət verilməsi;
2. Təbii potensial imkanlarının istifadəsində səmərəliliyin təmin olunması (regional imkanların elmi əsaslandırılmasına əhəmiyyət verilməsi);
3. Təşəbbüskar yanaşmanın kütləviləşdirilməsi;
4. Sərbəst bazar şəraitinin formalaşdırılması;
5. Nəticə əsaslı elmi tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi prosesinə tolerant yanaşmanın təmin olunması və s.

Kapitalist sistemdə innovasiya hər bir müəssisə üçün olduqca önəmlidir. Rəqabətin mövcud olduğu bazar iqtisadiyyatında hər bir firma uzun müddət bazarda qalmaq istəyirsə, aid olduğu sahədə yeniliklər etməli, məhsulun maya dəyərini aşağı salmaqla, daha keyfiyyətli xidmət göstərməlidir.

Fastcompany-ni 2018-ci ildə dünyanın ən innovativ şirkətlərinin siyahısını açıqlayıb. Listin başında mobil texnologiya nəhəngi Apple dayanır. Heç şübhəsizdir ki, Apple-ın innovasiyaya il ərzində milyardlarla vəsait xərcləməsinin əsas səbəbi bazarda rəqiblərinə rəqabətdə geri qalmamaq istəyidir[2].

İnnovasiyaların araşdırılması haqqında dünyanın müxtəlif beynəlxalq təşkilatları, araşdırma şirkətləri dövrü olaraq hesabat açıqlayırlar. Avropa Komissiyasının 1995-ci ildə yayınladığı “Green Paper on Innovation” adlı hesabatında innovasiyanı ölkələr üçün əhəmiyyətini belə açıqlayır: “İnnovasiya müxtəlif rollara malikdir. Müəssisələr öz məqsədlərinə çatmaq üçün uzunmüddətli innovativ strateji planları vardır və eyni zamanda iqtisadi fəaliyyətləri üçün yeni sektorların yaranmasına və sənaye strukturlarının yenilənməsinə gətirib çıxara bilən strateji olmalıdır. İnnovasiya sahibkarlıq ruhunun qəlbindədir. Bütün yeni müəssisələr ən azından rəqibləri kimi yenilikçi olmalıdırlar. Onlar bazarda qalmaq üçün yavaş böyüsələr belə innovativ olmalıdırlar” [1].

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) açıqladığı hesabatda süni zəkanın sənaye sahələrinə əlavə edilməsi ilə innovasiyanın sürətini daha da artırmışdır. Hesabatda 2012 – 2015-ci illər ərzində Çin, Tayvan, Cənubi Koreya, Yaponiya və ABŞ ilk ondakı yüksək texnologiyaların 70- 100 %-ni inkişaf etdirirlər. İlk beş IP bürosunun (IP5) patentini aldığı məhsullarla ölçüldüyündə süni zəka (AI) texnologiyaları 2010 – 2015-ci illər arası ortalama 6% artmışdır. Bu da bütün patentlərdə orta illik artımdan iki qat artıqdır. 2015-ci ildə 18000 AI məhsulu üçün müraciət edilmişdir. Bu müraciətlərin 62%-dən artığı Yaponiya, C Koreya və ABŞ-ın payına düşür[3].

### Nəticə

Hazırda ölkələrin inkişaf səviyyəsi texnoloji yenilik yanaşmasına əsaslanaraq, bu sahəyə qoyulan sərmayənin miqdarı və inkişaf etdirdikləri innovasiyaların nəticələri ilə ölçülür. Bunu nəzərə alaraq planlanan iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirən və icra edən təşkilatlar təşviqedicə və dəstəkləyici funksiyalar nümayiş etdirməlidirlər. Texnoloji yeniliyin ən əhəmiyyətli komponenti tədqiqat və inkişaf fəaliyyətləri nəticəsində əldə edilən informasiyanın iqtisadi fəaliyyətə çevrilməsidir. İnformasiyanın texnologiya ilə yenilikçi prosesin iştirakçıları arasında problemsiz bir şəkildə paylaşılması lazımdır. Əldə edilən texnoloji yeniliyin paylaşılmasının önündəki maneələr, qəbul edilən innovasiya siyasəti ilə ortadan qaldırılmalıdır.

Nəticədə, innovasiya tətbiq etmək istəyən sahibkar, və ya menecer tətbiq edəcəyi innovasiya layihələrini seçərkən onları çox dəqiqliklə araşdırmalı, riskli olub-olmaması, səmərəliliyi nöqtəyindən nəzərdən seçməli, uğurlu və rəqabətə davamlı fəaliyyət göstərməsi üçün düzgün qərarlar verməlidir. Düzgün seçilmiş innovasiya layihəsinin nəticəsində isə, məhsulun çeşidi təzələnir, rəqabət qabiliyyəti yüksəlir, əhalini tələbatının ödənilməsinə kömək edir, istehsalın səmərəliliyi yüksəlir, məhdud resurslardan qənaətlə istifadə olunur, istehsal xərcləri azalmaqla mənfəət artır, yeniliklər sosial nəticələrlə səciyyələnir. Buna görə də fəaliyyətində uğur qazanmaq istəyən hər bir sahibkar istehsal innovasiyanı tətbiq etməlidir. Uzunmüddətli innovasiya siyasəti əsasında, Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr ilə arasındakı fərqi azalda bilməsi üçün, texnologiyanın çox istifadə edildiyi, eləcə də ixrac yönümlü fəaliyyət göstərən texnoparkları inkişaf etdirməyə istiqamətlənmiş yeni strategiyaların tətbiqi zəruridir.

### ƏDƏBİYYAT:

1. Commission, E. (December.1995). European Commission. *Green Paper On Innovation*.
2. (n.d.). <https://www.fastcompany.com/most-innovative-companies/2018>.
3. OECD. ( Paris. 2001). OECD. *Cities and Regions in the New Learning Economy*.
4. Scumpeter, J. A. (1934). The Theory of Economic Development. In J. A. Scumpeter, *The Theory of Economic Development* (p. 66). Harvard University Press.
5. Taymaz, E. (1993). “Sanayi ve Teknoloji Politikaları: Amaçlar ve Araçlar”. In E. Taymaz, “*Sanayi ve Teknoloji Politikaları: Amaçlar ve Araçlar*” (p. 550). ODTÜ Gelişme Dergisi, 20(4).

## TANAP-IN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYATINA TƏSİRİ

**Elçin Süleymanaov**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
elsuleymanov@beu.edu.az

**Jalə Nadirova Qabil**

*Azərsun Holding*  
Jale.Nadirova@bazarstore.az

### XÜLASƏ

Azərbaycan neft və qazla zəngin bir ölkədir. Təbii sərvətləri ilə zəngin olan bir ölkə kimi Azərbaycan mü-tərəqqi, durrsifikasiya edilmiş qərarlar verməlidir. TANAP bu qərarlardan biridir. TANAP layihəsi Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinədən sonra əhəmiyyətli bir layihədir. TANAPın məqsədi təbii qazın Azərbaycan ŞahDəniz 2 qaz yatağından Türkiyəyə və Avropaya ixracıdır. TANAP'ın uzunluğu 1850 kilometrdir. Təqribən 6 milyard kubmetr qazın Türkiyəyə, qalan hissəsinin isə Avropaya ixracı planlaşdırılır.

**Açar sözlər:** Azərbaycan, Türkiyə, Qaz, TANAP, Avropa

### IMPACT OF TANAP TO AZERBAIJAN'S ECONOMY

#### ABSTRACT

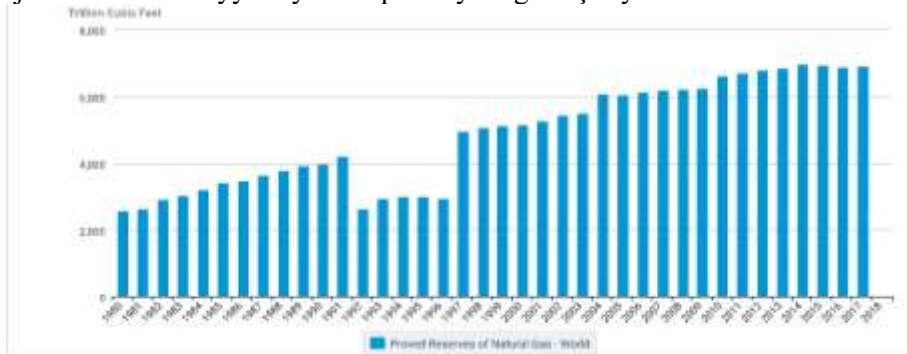
The Republic of Azerbaijan is one of the oil and gas rich country. As resource-rich country, Azerbaijan should make progressively diversified and global decisions. TANAP is one of this decisions. TANAP is an important project after Baku –Tbilisi- Ceyhan oil pipeline. The aim of the TANAP project is to bring natural gas produced from Azerbaijan's Shah Deniz-2 gas field, and other areas of the Caspian Sea, primarily to Turkey, but also on to Europe. The length of TANAP is 1850 kilometers with an initial capacity of billion cubic meters of gas. Around six billions cubic meters of this gas is meant to be delivered to Turkey with the remaining volume to be supplied to Europe.

**Key words:** Azerbaijan, Turkey, Gas , TANAP, Europe

#### Giriş

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra neft və təbii qazla bağlı beynəlxalq şirkətlərlə müqavilələr bağladı və bu çərçivədə ortaq fəaliyyətlər həyata keçirdi. Bu da ölkəyə müasir texnologiyaların gətirilməsinə, neft sənayesinin, ümumiyyətlə enerji sektorunun inkişaf etdirilməsinə imkan yaratdı.

SSRİ dövründə Azərbaycanda təbii qaz sektoru neft sektorundan çox geridə qalırdı. Qaz istehsal olunmağa başladıqdan sonra ən çox 1981-ci ildə 17 milyard kubmetr istehsal olunmuşdur. Ancaq 1990-cı ildən sonra təbii qazın istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Hətta daxili tələbatı belə ödəyə bilmirdi. Azərbaycan daxili tələbatı ödəmək üçün 2007-ci ilə qədər xaricdən qaz idxal etmişdi. 2007-ci ildə “ Şah Dəniz” yatağından qaz əldə edilməyə başlandıqdan sonra idxalı dayandırdı. Bu yataqdan hasil olunan qaz Səngəçal terminalında ilkin emaldan keçirilərək ümumi uzunluğu 997 kilometr, ötürmə qabiliyyəti ildə 20 milyard kubmetr təşkil edən Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri vasitəsi ilə Gürcüstana və Türkiyəyə ixrac olunmağa başladı. Bununla da Azərbaycan həm neft sektorunun, həm də qaz sektorunun inkişafı sayəsində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olma imkanı əldə etdi. Dünyada enerjiyə olan tələbin ödənilməsində əhəmiyyəti hər gün daha çox artan qazın, enerji sektoru ilə bağlı bütün proqnozlarda, xüsusilə elektrik istehsalında payı artmışdır. Bu baxımdan təbii qaz dünyada enerji sahəsinə əhəmiyyətli yanacaq kimi yeni girmiş sayılır.

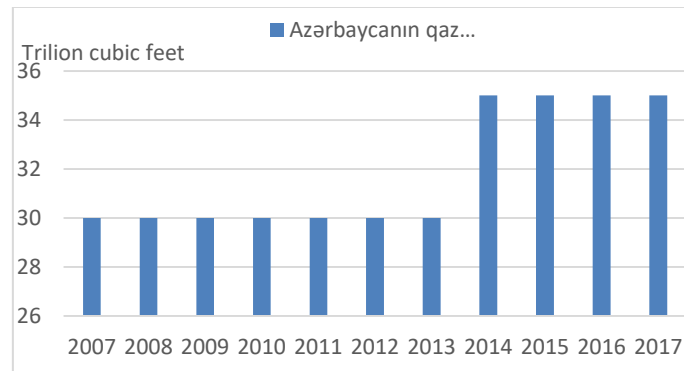


1. Dünya üzrə qaz ehtiyatı

1938-ci ildə kömür ilkin enerji istehlakının təqribi 3/4-nü, neft isə 21%-ni təşkil etdiyi halda, qazın payı sadəcə 5,6% idi. 1950-ci ildə qazın payı artaraq 9,7% - ə qalxmışdır. 1960-cı illərdə təbii qaz istehlakının coğrafi bölgələr üzrə paylanması meydana gəldi. 1965-də ümumi enerji istehlakındakı payı artaraq 16% oldu. Bu faiz 1970-ci ildə 17, 1980-ci ildə 19, 1990-cı ildə 22,2 , 1996-cı ildə 23,3% oldu. İndiki dövrdə isə bu faiz yüksələrək oldu. Bir tərəfdən təbii qazın istehlakı sürətlə artır, digər tərəfdən isə təbii qaz istehlakının dünya enerji resurslarının istehlakı çərçivəsində də payı yüksəlir. Bütün bu göstəricilər qaz ixracının artırılmasının mənfəət qazandıracağını təsdiqləyir

## 2.TANAP layihəsi

Azərbaycan neft strategiyasını müvəffəqiyyətlə həyata keçirdikdən sonra qaz ixracatı siyasəti ilə bağlı müəyyən hədəflər təyin etdi. Azərbaycan Qafqazda beynəlxalq bazara ( Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan ) qaz ixrac edən tək ölkədir. Buna görə də AB tərəfindən Cənub Qaz Dəhlizinin “təmin edicisi və iştirakçısı” kimi qəbul olunur. Azərbaycan xammaddə ixracatçısı kimi Türk-Avropa sərhədlərində sırf satıcı rolu ilə kifayətlənmək istəmirdi. Qaz stratejik məhsuldur və əgər düzgün siyasət yeridilərsə SOCAR-la Azərbaycan geostratejik və maliyyə vəziyyətində əhəmiyyətli bir yerə çata bilər.



2.Azərbaycan üzrə qaz ehtiyatı

TANAP layihəsi gündəmə gələndə qədər, Azərbaycan, əsasən enerji layihələrindən biri də təchizatçı qismində çıxış edirdi. Ancaq ölkənin əsas hədəflərindən biri də, dəyər zəncirinin bütün həlqələrində əsas oyunçu olaraq yer almaz idi. Ancaq, TANAP layihəsində Azərbaycan, ilk dəfə, bu hədəfinə nail ola bildi. Belə ki, SOCAR, TANA boru kəmərinin aparıcı qüvvəsi və ən böyük pay sahibidir. TANAP çox böyük, mühüm və unikal layihədir. Necə ki, XX əsrdə 1994-cü ilin 20 sentyabrında “ Əsrin kontraktı” imzaladıq, bu da faktiki olaraq XXI əsrin kontraktıdır. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən Şahdəniz yatağında ikinci mərhələdə çıxarılacaq qaz həm Türkiyə tərəfindən satın alınması, həm də Avropa bazarına çıxarılacaq qazın Türkiyə üstündən tranzit olaraq nəqlini nəzərdə tutan Hökumətlərarası müqavilə, Azərbaycan və Türkiyə arasında 25 Oktyabr 2011 tarixində İzmirdə imzalandı. TANAP layihə olaraq ilk dəfə 17 Noyabr 2011-ci ildə İstanbulda tərtib olunan Üçüncü Qaradəniz Enerji və İqtisadiyyat Formunda Azərbaycan Dövlət Neft şirkəti SOCAR tərəfindən ictimaiyyətə açıqlanmışdır.

2011-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası SOCAR ilə TANAP layihəsi çərçivəsində Anlaşma Memorandumu imzaladılar. Memorandumdan sonra rəsmi olaraq layihənin icrasına başlanıldı və tikinti prosesinə icazə verildi. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri sisteminə dair” saziş 2012-ci il iyun ayının 26-da İstanbul şəhərində imzalanıb və hər iki ölkənin müvafiq qanunvericilik orqanları tərəfindən təsdiq edilib.

17 Mart 2015-ci ildə Qars vilayətində Trans-Anadolu qaz kəməri layihəsinin rəsmi təməlqoyma mərasimi keçirilib. Mərasimdə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Gürcüstan prezidenti Georgi Marqvelaşvili iştirak ediblər.

12 İyun 2018-ci ildə Türkiyənin Əskişəhər şəhərində Trans-Anadolu Boru Qaz kəmərinin açılış mərasimi keçirilib. Açılış mərasimində Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev, Ukrayna prezidenti Pyotr Poroşenko, Bolqarıstanın baş naziri Boyko Barişov, BP şirkətinin baş icraçı direktoru Robert Dadi də iştirak etmişdir. TANAP kimi nəhəng layihənin həyata keçirilməsi Türkiyə və Azərbaycan liderlərinin birgə siyasi iradəsi nəticəsində mümkün oldu.



Cənab prezident İlham Əliyev açılış mərasimində TANAP'ın istismara verilməsini Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının təzahürü, zəfəri kimi qiymətləndirdi, hər iki ölkənin birlikdə XXI əsrin enerji tarixini yazdıqlarını vurğuladı. Bu layihə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyənin dövlət başçısı Rəcəb Tayyib Ərdoğanın bölgə xalqlarının rifahına, Avropanın enerji təhlükəsizliyinə, sülhə, əmin-amanlığa, sabit və dayanıqlı inkişafa verdikləri ən böyük töhfədir. Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan layihənin əhəmiyyətinin çox yüksək olduğunu söylərək deyib ki, "Enerji İpək Yolu" kimi tanınan layihənin açılışını edirik : "TANAP ortağ baxışımızın ən son nəticəsidir. Enerji bazarında dəyişikliklərə və ehtiyaclara cavab verən bu layihə eyni zamanda gələcəkdə həyata keçirəcəyimiz yeni layihələr üçün müjdədir."

### 3.TANAP ın texniki göstəriciləri

TANAP'ın missiyası ən yüksək keyfiyyətdə sağlamlıq, sosial və ekoloji standartlara uyğun təhlükəsiz və etibarlı qaz kəməri çəkmək və istifadə etməkdir. TANAP'ın vizyonu investisiyaları təşviq edərək və rəqabətçi qaz bazarına təklif təhlükəsizliyi və müxtəlifliyi təmin edən, tədarük zəncirindəki ölkələr arasında iqtisadi tərəfdaşlığı gücləndirərək Azərbaycanda Avropaya çatacaq qaz dəhlizi inşa etməkdir. Layihə çərçivəsində aparılan ekoloji tədqiqatlar nəticəsində əvvəllər dünya ədəbiyyatına məlum olmayan 9 həşərat növü və bir bitki növü müəyyən olunmuşdur. Və eyni zamanda TANAP Layihəsi çərçivəsində aparılan arxeoloji işləri nəticəsində arxeoloji və ya tarixi-mədəni irs sahələrindən 161-i ( 106-sı ilk dəfə) araşdırılmışdır. İlk mərhələdə TANAP üçün mənbə Şahdəniz 2 qaz yatağıdır. Ancaq yeni mənbə ölkələri üçün TANAP'a qoşulmaq daha cəlb edicidir. Əsas mənbə ölkələri isə İran, Qazaxıstan və Türkmənistan ola bilər. Bunu da qeyd edək ki, Türkmənistan öz qaz ehtiyatlarına görə dünyada ilk 4-lüyə daxildir.Şahdəniz 2 qaz yatağının illik ixrac həcmi 16 milyard kubmetrdir. BOTAŞ 6 milyard kubmetr qazın Türkiyəyə nəql olunmasını təmin etdi,qalan hissəsinin satışı ilə bağlı bir sıra Avropa şirkətləri ilə , əsasən də İtalyan şirkətləri ilə razılığı gəlindi. Bununla belə TANAP'ın ötürmə qabiliyyəti daha sonra 31 milyard kubmetrə qədər artırılacaq. TANAP'ın 1805 km uzunluğu olan boru kəməri Türkiyə ərazisindən keçir. Boru kəmərinin dəniz səviyyəsindən olan maksimum hündürlüyü 2,700 m yüksəklikdə yerləşir.Boru kəmərinin diametri 56 və 48 düyüm, dənizdə isə (Mərmərə dənizi boyunca) 36 düyüm təşkil edir. TANAP Türkiyənin 20 vilayətindən keçir.

### 4.TANAP ın Azərbaycanın iqtisadiyyatına təsiri.

Bu mega layihənin reallığa çevrilməsi 2 dövlət bir millət olan Azərbaycan və Türkiyənin strateji əlaqələrini daha da möhkəmləndirəcək. Ancaq bu layihələr yalnız iki ölkə üçün deyil, bütövlükdə həm region, həm də Avropa İttifaqı ölkələri üçün strateji əhəmiyyətə sahibdir. TANAP Bakı-Tiblisi-Qars dəmir yolu xətti kimi 2 ölkə liderinin şəxsi iradəsinin nəticəsidir. Bu layihədə Cənub Qaz Dəhliz şirkəti 58%, BOTAŞ 30% və BP 12% hissəyə sahibdir. Bir çox mütəxəssis bu layihəni Azərbaycanın ən mühüm enerji layihəsi hesab edir. Şübhəsiz ki, TANAP Azərbaycanın Avropanın Enerji bazarına inteqrasiyası, eləcə də təhlükəsiz tranzit dövlət kimi öz mövqeyini möhkəmləndirməsi üçün ən böyük imkandır. Uzunmüddətli perspektivdə layihə ölkənin təbii qaz ixracını ildə 8,1 milyard kubmetrdən təqribən 24 milyard kubmetrə kimi artıracaq. Ölkə səviyyəsində isə TANAP Azərbaycana öz enerji resursları sənayesini global standartlar səviyyəsində inkişaf etdirmək imkanı bəxş edəcək. TANAP Avropa dövlətləri və beynəlxalq strukturlarda Azərbaycan Respublikasına qarşı artmaqda olan tənqidi tendensiyanı kökündən dəyişə bilər. Bununla yanaşı uzunmüddətli perspektivdə Avropa ilə enerji ticarəti Azərbaycan Respublikasına Rusiya Federasiyasının himayəsindən azad olmaq və beləliklə də digər dövlətlərlə çoxdan gözlənilən iqtisadi və siyasi yaxınlığa nail olmaq imkanı yaradacaq. Hər şeydən əvvəl Azərbaycan, tarixində ilk dəfə olaraq öz qazını TANAP vasitəsi ilə birbaşa Avropa bazarına ixrac edərək, dünyanın ən böyük ikinci enerji bazarına daxil olacaq. Azərbaycan qazı TANAP-dan əvvəl də Yunanıstan timsalında, Avropa ittifaqına danışmaqda idi. Ancaq bu əməliyyat birbaşa deyil Türkiyə üzərindən həyata keçirilir. Bundan fərqli olaraq, TANAP layihəsi ilə Azərbaycan, birbaşa Avropa bazarına daxil ola bilər. Bu da, şübhəsiz Azərbaycana həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən üstünlüklər gətirəcək. Digər tərəfdən Azərbaycan, Avropa bazarına qaz ixrac edərək, təbii qazda ixracat portfelini şaxələndirəcək və enerji təhlükəsizliyinin ən vacib ehtiyaclarından biri məhz müştəri şaxələndirilməsinin həyata keçirilməsidir. TANAP layihəsi qardaş Türkiyə ilə olan əlaqələrimizi daha da möhkəmləndirəcək. Bu layihə sayəsində Türkiyə illik 5% istehlak həcminə malik olan zəif qaz ehtiyatı problemini həll etməyə bir addım da yaxınlaşacaq. Tədricən qaz təchizatlarının diversifikasiyası və TANAP layihəsi vasitəsilə təchizatın təhlükəsizliyinin

gücləndirilməsi Türkiyənin iqtisadi artımına müsbət təsir göstərəcək. Bu layihə həm də Avropa dövlətləri ilə yeni ticarət əlaqələri yaradacaq. Bununla da, hər iki regional gücün dünyanın enerji bazarlarındakı nüfuzunu gücləndirəcək. Siyasi baxımdan, baxmayaraq ki, bu layihə Avropa tərəfindən hələ 90-cı illərdə gündəmə gətirilmiş və layihənin icrası üçün “Nabuko” və “Cənub-Şərqi Avropa” boru kəməri kimi alternativ layihələr irəli sürülmüşdü, sözügedən layihələrin heç biri həyata keçməmişdi. Təkcə Nabuko layihəsi ilə bağlı danışıqlar 10 ildən artıq davam etmiş, ancaq, buna baxmayaraq nəticəsiz qalmışdı. Azərbaycan isə TANAP-ı ortaya qoyaraq, CQD layihəsini konkret bir layihəyə çevirdi. Nəzərə alsaq ki, bu layihə Azərbaycanın öndərliyində ərsəyə gəldi, bu eyni zamanda Azərbaycanın Avropa nəzərindəki strateji əhəmiyyətini artırdı və tərəflər arasında yeni ağır və alternativ marşrut üzərindən təbii qaz təmin edərək və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə dəyərli töhfə verərək. Əsasən Cənub Şərqi Avropa ölkələrinin tək mənbədən olan asılığını azaldacaq. TANAP layihəsi qardaş Türkiyə ilə olan əlaqələrimizi daha da möhkəmləndirəcək. Bu layihə sayəsində Türkiyə illik 5% istehlak həcminə malik olan zəif qaz ehtiyatı problemini həll etməyə bir addım da yaxınlaşacaq. Tədrisən qaz təchizatlarının diversifikasiyası və TANAP layihəsi vasitəsilə təchizatın təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi Türkiyənin iqtisadi artımına müsbət təsir göstərəcək. Bu layihə həm də Avropa dövlətləri ilə yeni ticarət əlaqələri yaradacaq. Bununla da, hər iki regional gücün dünyanın enerji bazarlarındakı nüfuzunu gücləndirəcək. Bütün bunlarla yanaşı, bu layihənin Azərbaycan və Türkiyə üçün daha faydalı olmasına baxmayaraq ilkin təşəbbüskarlar layihədən mənfəət əldə edəcək yeganə dövlətlər deyillər. Əminliklə deyə bilərik ki, Avropanın enerji bazarı qaz nəqlində çoxdan gözlənilən diversifikasiyaya və təhlükəsizliyə nail olacaq. İtaliyanın qaz sərfiyatının 5% artaraq 70,9 milyard kubmetrə çatması, eləcə də boru xətti ilə nəql olunacaq qazın Cənub-Şərqi Avropanın qaz idxalının təqribən 90%-ni təşkil etməsi faktını nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, TANAP'ın Avropaya gətirdiyi müxtəliflik həyatı əhəmiyyət daşıyır. Əvvəlcə TANAP vasitəsi ilə Avropaya illik 10 milyard kubmetr həcmində qaz tədarükü Avropanın qaz idxalının 3-4% təşkil edir. Daha sonra bu miqdarın 20 milyard kubmetrə çatdırılması planlaşdırılır. Bu olduğu təqdirdə qaz tədarükü göstəricisinin ikiqatını təşkil edəcək.

#### 5.Nəticə

Nəticə olaraq, Azərbaycanın öndərliyində həyata keçirilən və strateji əhəmiyyətə malik olan TANAP boru kəməri, həm Azərbaycana, həm də Türkiyəyə dəyərli töhfələr verəcək. Azərbaycan, həm TANAP boru kəməri vasitəsi ilə öz qazını birbaşa Avropa bazarlarına daşıyaraq, nəqliyyat xərclərini və risklərini minimuma endirəcək, həm də alternativ mənbədən və alternativ marşrut üzərindən təbii qaz nəql edərək, Avropa enerji təhlükəsizliyi baxımından, strateji mövqeyə sahib olacaq. Boru kəməri, eyni zamanda Türkiyənin artan enerji tələbatını qarşılıyacaq və Türkiyə enerji mərkəzi olma ambisiyasına imkan yaradacaq. Beləki, TANAP Azərbaycan Respublikasının ən böyük enerji layihəsi ola bilmək imkanına malikdir. Beynəlxalq arenada, təqribən 2000 km uzunluğa malik boru xətti Avropanın enerji siyasətinin gedişatını və dolayısı ilə regionda qərar qəbulu prosesini və regional münaqişələri dəyişdirəcək.

TANAP ilk günlərdən başlayaraq bir sıra müzakirə mövzularının yaranmasına səbəb olmuşdur və layihədən ən çox kimin mənfəət əldə edəcəyini yalnız zaman göstərəcək, bununla belə, əgər hadisələr bu istiqamətdə inkişaf etməkdə davam edərsə, Azərbaycan özünün regional səviyyədəki bütün məqsədlərinə nail ola biləcək.

#### ƏDƏBİYYAT:

1. <https://report.az/analitika/tanap-azerbaycanin-dunyada-tehluksesizlik-ve-emekdasliga-daha-bir-tohfesi-serh/>
2. <http://assanews.com/2018/06/12/tanap-istifad%C9%99y%C9%99-verildi-yenil%C9%99nib/>
3. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=149103>
4. [http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy\\_02\\_a.html](http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_02_a.html)
5. [https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin\\_neft\\_qaz\\_senayesinin\\_ugurlari\\_Asrin\\_muqavilesi\\_Cenub\\_Qaz\\_Dehtlizi-993842](https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_neft_qaz_senayesinin_ugurlari_Asrin_muqavilesi_Cenub_Qaz_Dehtlizi-993842)
6. <http://www.hurriyetdailynews.com/leaders-open-tanap-pipeline-carrying-gas-from-azerbaijan-to-europe-133191>
7. ARAS Osman Nuri, **Azerbaycanın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, Derin Yayınları, İstanbul, 2008.
8. ARAS Osman Nuri, Elçin Süleymanov, **Azerbaycan Ekonomisi**, Şark-Garb Matbaası, Bakü, 2010.
9. Suleymanov, Elchin and Aras, Osman Nuri, The Importance of Azerbaijan's Energy Revenues in Its Exports Volume and the Effects on the National Economy (October 12, 2012). *International Conference on Eurasian Economies 11-13 October 2012 –Almaty, KAZAKHSTAN*, səhifə/səhifəaralığı: 225-232, Okt 2012. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2167935> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2167935>
10. Suleymanov, Elchin and Zeynalov, Ayaz, Azerbaijan Ekonomisinin Bagimsizlik Sonrasi Makroekonomik Gostericilerinin Ekonomik Istikrar Acisindan Genel Degerlendirilmesi (The General Assessment of Macroeconomic Indicators of Azerbaijan Economy after Independence from the Economic Stability Point of View) (October 28, 2009). *Journal of Qafqaz University*, 2009. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2167943>

# АНАЛИЗ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ БИОЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ С ЦЕЛЬЮ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА И БИОСФЕРЫ

**Е. В. КОФАНОВА**

*Национальный технический университет Украины  
"Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского"  
alexina555@gmail.com*

## АННОТАЦИЯ

Изучены экономические, экологические и социальные аспекты перехода страны от невозобновляемых природных ресурсов к возобновляемым. Проанализированы особенности развития биоэнергетического сектора экономики, проведен SWOT-анализ. Сделан вывод о перспективности развития данного сектора экономики, а также необходимости учитывать жизненный цикл производства и использования биотоплив, возможные последствия для здоровья людей и безопасности окружающей среды.

**Ключевые слова:** природопользование, устойчивое развитие, охрана окружающей среды, SWOT-анализ, биотопливо, биодизель.

## ABSTRACT

The economic, environmental and social aspects of the country's transition from the non-renewable natural resources usage to the usage of the renewable ones have been studied. The peculiarities of the development of the bioenergy sector of the economy have been analyzed; a SWOT analysis has been carried out. The conclusion about promising development opportunities for this sector of the economy was made. The necessity to take into account the production life cycle of the biofuels, as well as the possible consequences for human health and environmental safety was substantiated.

**Keywords:** environmental management, sustainable development, environmental protection, SWOT-analysis, biofuel, biodiesel.

В последнее время все чаще наблюдаются проявления недостаточной заинтересованности в решении экологических проблем и обеспечении рационального природопользования, причем, как со стороны обычных граждан, так и со стороны предпринимателей и руководителей предприятий. При этом отсутствие системных знаний экологии, химии, биологии и др. приводит к необдуманным управленческим решениям и действиям, и, как следствие, к часто непоправимым последствиям.

Чтобы минимизировать последствия уже существующих проблем современности и предотвратить появление новых экологических кризисов общество должно следовать курсу устойчивого развития, обращая особое внимание на задачи охраны окружающей среды, необходимость рационального использования природных ресурсов, повышение уровня экологического сознания и культуры всех членов общества. Это обусловлено тем, что экологическая безопасность страны во многом определяется именно уровнем культуры, образованности и экологического сознания людей. А необходимыми составляющими обеспечения устойчивого развития являются экологизация экономики, внедрение "зеленых" технологий и др.

Для Украины экологические проблемы стоят особенно остро, поскольку в стране существует высокая концентрация небезопасных производств, наблюдается деградация земель, природных вод и ландшафтов; достаточно часто имеет место нерациональное использование природных богатств. Такое положение обуславливает необходимость тщательного контроля и проведения мониторинговых исследований в сфере использования природных ресурсов и охраны (защиты) окружающей среды. Считается, что полная или частичная замена невозобновляемых природных ресурсов на возобновляемые будет способствовать более устойчивому развитию экономики страны и решению ее социальных проблем, в том числе повышению благосостояния людей. Однако и в данном случае необходимо учитывать многие дополнительные аспекты, например, полный жизненный цикл производства и использования альтернативных топлив. В частности, речь идет о выращивании и использовании как моторных топлив для двигателей внутреннего сгорания технических энергетических культур – рапса, подсолнечника, сои и др.

С одной стороны, использование биотоплив дает возможность хотя бы частично заменить высокоуглеродные нефтяные виды топлив на топлива биологического происхождения и позволяет, тем самым, снизить выбросы оксидов углерода, азота и соединений серы. С другой стороны, производство биотоплив в нашей стране часто является нерентабельным, а вытеснение "пищевых" культур техническими, в свою очередь, может спровоцировать возникновение новых, еще более серьезных социально-экономических и экологических проблем.

Специалисты отмечают, что технические культуры сильно истощают землю, быстро выводя ее из использования, а перераспределение пахотных земель в сторону выращивания технических культур может привести к голоду населения страны из-за нехватки продовольствия, или, как минимум, к увеличению цен на него. При этом скорость восстановления земель после выращивания на них технических культур зависит от множества факторов, в частности, от площади участка земли, подвергшегося деградации, вида и количества смежных естественных сообществ, климато-географических условий и др. Технические культуры можно было бы выращивать на непригодных или малопригодных землях, однако в таких условиях урожаи будут невысокими и значительно возрастет себестоимость продукции.

Модель (концепция) устойчивого и сбалансированного развития предусматривает такие важнейшие аспекты развития общества и биосферы, как:

- сбалансированное развитие, направленное на комплексное решение экономических, социальных и экологических проблем;
- осознание нынешним поколением ответственности за сохранение и использование имеющихся у него природных ресурсов, чтобы последующие поколения людей смогли обеспечить себе уровень жизни, не ниже имеющегося у нас уровня жизни.

В связи с вышесказанным, нами проведен SWOT-анализ биоэнергетической отрасли Украины, в частности, производства биодизеля из растительного сырья, выращенного на полях страны, а также биодизельного топлива, изготовленного с использованием отходов производства. Все данные сведены в матрицу SWOT-анализа, которая имеет 4 поля: S (strengths) – сильные стороны (преимущества), W (weaknesses) – слабые стороны (негативные последствия), O (opportunities) – возможности и T (threats) – угрозы [1; 2].

В частности, к сильным сторонам S биоэнергетической отрасли относим:

- возможность использования "некондиционных" земель для выращивания сырья для биотоплив;
- наличие и доступность жиросодержащих отходов, а также масличных культур, пригодных для производства биодизеля;
- возможность вовлечения в производство отходов пищевой промышленности и потребления;
- невысокая трудоемкость производства;
- наличие производственных комплексов различной мощности для получения биотоплив;
- потенциальная возможность использования менее ресурсо- и энергоемких технологических процессов производства биотоплив.

Среди слабых сторон (W), основываясь на анализе [3], выделяем:

- высокую себестоимость производства биодизеля непосредственно в Украине, а поэтому высокие объемы экспорта сырья, а не конечного продукта;
- зависимость от климатических условий, недостаточно высокую урожайность технических культур;
- отсутствие долгосрочных контрактов на большие партии товара;
- слабые производственные мощности, невысокое качество целевого продукта при его производстве из отходов пищевой промышленности и потребления;
- необходимость утилизации и повторного использования отходов производства, в том числе токсичных;
- опасность возникновения техногенного загрязнения, обусловленного особенностями технологического процесса производства биотоплив;
- использование целевого продукта в непосредственной близости от места производства в связи с высокой стоимостью транспортировки;
- небольшой срок хранения биодизеля;

- недостаточную информированность населения о преимуществах биотоплив.
- Возможности (О) производства и реализации биодизеля:
- возрастающий спрос на биотоплива на внутреннем рынке;
  - высокие потенциальные возможности экспорта продукции в связи с увеличением спроса на горюче-смазочные материалы;
  - сертификация продукции на европейском рынке, гармонизация нормативов с ЕС;
  - возможность продажи целевого продукта фермерским хозяйствам;
  - относительно низкая стоимость сырья;
  - повышение популярности использования добавок и присадок к топливу с целью улучшения его эксплуатационных характеристик и увеличения срока хранения;
  - поддержка со стороны государства развития биоэнергетического сектора экономики;
  - развитие стартап-проектов в сфере биоэнергетики, а также международные проекты и гранты;
  - стимулирование внедрения ресурсосберегающих и экологических ("зеленых") технологий.
  - резкое повышение стоимости традиционных углеводородных моторных топлив;
  - направленность экономики на производство "зеленой" энергии;
  - рост "спроса" на качественную окружающую среду.

В качестве угроз (Т) назовем следующие:

- недостатки правового регулирования на рынке нефтепродуктов (и топлив), отсутствие системного государственного финансирования;
- отсутствие комплексной государственной программы, регулирующей отношения в сфере биоэнергетики; недостаточное внимание к производству моторных топлив биологического происхождения в Энергетической стратегии Украины;
- сильные позиции производителей нефтяного моторного топлива и некоторая инертность поставщиков по отношению к биотопливам;
- целевое снижение энергопотребления в странах ЕС и запланированное сокращение потребности в топливе;
- введение странами ЕС или другими странами мер по защите их внутренних рынков (например, повышенные требования сертификации или различные квоты и др.);
- усиление конкуренции на международном рынке топливно-смазочных материалов;
- риски производства биотоплив и сырья для его изготовления, в частности, неблагоприятные погодные условия, нестабильность получения урожая, скачки цен на рынке, кризисное положение традиционных партнеров в регионе и т.д.

Таким образом, обеспечение устойчивого развития экономики страны невозможно без эффективного управления в сфере природопользования и охраны окружающей среды. Следовательно, необходимо стремиться обеспечить определенное равновесие между экологическими, экономическими и социальными потребностями общества, между хозяйственной деятельностью человека и окружающей природной средой.

Биоэнергетический сектор экономики страны является многообещающим и при должном внимании и поддержке способен принести положительный социальный и эколого-экономический эффекты. Однако перед принятием управленческих решений в этой сфере предпринимательской деятельности следует учитывать полный жизненный цикл производства и использования биотоплив, а также возможные последствия для здоровья людей и безопасности окружающей среды.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Стратегический менеджмент: учебник / Н.А. Казакова, А.В. Александрова, С.А. Курашова, Н.Н. Кондрашева; под ред. проф. Н.А. Казаковой. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2012. – 320 с.
2. Н.М. Якупова Инвестиционная привлекательность. Анализ, измерение, оценка / Н.М. Якупова, Г.Р. Яруллина – Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2010. – 176 с.
3. Блог для начинающих предпринимателей [Электронный ресурс]:[Сайт]. – Режим доступа: <https://www.blogbusiness.com.ua/swot-analiz-proizvodstva-biotopliva-v-t-ch/>. – Название с экрана (1.10.18).

# THE ROLE OF KNOWLEDGE ECONOMY IN THE DEVELOPING MARKETS; THE CASE OF AZERBAIJAN

**Mahin Jabrayilova**

*mehincebrayilova@gmail.com*

## ABSTRACT

The competitiveness of the national economies depends more and more on their capacity to produce and use knowledge. Knowledge, education, information and innovation are the main indicators of the economic growth at the globalization process. Knowledge economies use information and intelligence to unlock opportunity and power prosperity. Academic institutions, investors and business R&D are important foundations for all knowledge economies, but so too are the people developing and applying the innovations commercially [1]. This paper would claim importance of knowledge based economy and its necessities in the example of Azerbaijan.

**Keywords:** knowledge, innovation, research and development, globalization, power prosperity

## Introduction

The concept of knowledge economy is used more often nowadays. In this economy new technology infrastructure, research, innovation and education are interconnected (World Bank, Knowledge Assessment Methodology and Knowledge Economy Index). Knowledge importance for economic growth is deepened by the late economic depression, which interfered with the all European (developed) countries. The competitiveness of European countries is based on the technological progress and quality in contrast to the developing countries that have their comparative advantage in lower input prices especially labor force. Technological progress depends on the access to more knowledge and information. The Knowledge Economy Index (KEI) is an aggregate index that represents the overall level of development of a country or a region towards the Knowledge Economy. It takes into account whether the environment is conducive for knowledge to be used effectively for economic development. The KEI is calculated based on the average of the normalized performance scores of a country or a region on all 4 pillars related to the knowledge economy — economic incentive and institutional regime, education and human resources, the innovation system and ICT. It's a future where ideas are the new linen; software development, the new ship building and brainpower our new muscle [2]. Countries that have high Knowledge Economy Index those will have high GDP. Especially developed countries invest in R&D, lifelong learning, entrepreneurial activities on education, they may get highest place in the cycle.

## Innovation process and its importance

One of the most important factors in the innovation process is to maintain R & D work effectively. The role of institutions that carry out university or scientific studies in the process of innovation is also significant. It is known that these institutions have innovative approaches and their attitudes towards the market demands are very important. University-industry co-operation allows the countries to find scientific and technological research into a product or service, a new or improved manufacturing or distribution method, and new social service method. From this perspective, university-industry co-operation is one of the most critical rings of the innovation ecosystem. In fact, the existence of many other elements of the innovation ecosystem as technoparks is intended to create the most appropriate environment for this cooperation. [3]

Nowadays, compared businesses, which are dependent on resource availability and low cost advantages, lost their power. Countries which wish to increase their national competitiveness need to reach a high competitive edge of competitiveness based on their high R & D intensity, high innovation skills and high value added. States need to maintain the sustainable growth based on political and economic stability, make adequate investment in human resources, and support R & D activities. The concepts of development, and prosperity are closely related to the production and implementation of technological knowledge. Technological information can only be obtained as a result of research and development activities. Countries that have already started the work of understanding the information society are now called developed countries. [4] As mentioned above, economic approaches that based on information or knowledge is one of the most up-to-date issues in the world after the industrial revolution. Innovation is directly responsible for the economy because it has a different product or

service with its adaptability. The innovation and innovation process currently affects the economy in local or macro forms. Thus, it is possible to say that the rapid development of technology and innovation is a prerequisite for entrepreneurial activity and competitive environment. In addition, innovation also requires R & D that based on regular and research-driven research results. In other words, innovation requires the need for training and research. This situation, as well as social existence, connects individuals and societies as long as possible.

**Table 1. Index value of Azerbaijan and place in the country rankings (2012)**

| Index name        | Index value |         |         |
|-------------------|-------------|---------|---------|
|                   | Azerbaijan  | Georgia | Armenia |
| Knowledge Economy | 4.56        | 5.01    | 4.88    |
| Knowledge         | 4.96        | 4.49    | 4.57    |
| Education         | 4.66        | 4.61    | 6.96    |
| Innovation        | 4.01        | 4.44    | 3.41    |
| IT                | 4.93        | 3.72    | 3.35    |

Source: World Bank[5]

Looking at Azerbaijan's position in the economy rating, we will see that in 2012, Azerbaijan's Economic Knowledge Index ranked 79th out of 146 countries with a score of 4.56 from the possible 10 points. The country's Knowledge Index value is 4.96 and 77 in this index.

It is now unambiguously accepted that knowledge is the most important factor of economic development in modern times. In 2012, Azerbaijan is in the middle place in the ranking of countries according to the knowledge economy index. Formation of a knowledge-based economy for Azerbaijan, which is rich in natural resources, in other words, the transformation of oil capital into human capital is one of the top priorities. Significant accomplishments have been made in the area of education infrastructure and education as a whole, with the result-oriented reforms in the education and state programs implemented, the material and technical basis of educational institutions has been strengthened, coverage of ICTs has been expanded, and the introduction of new financing mechanisms in higher education and other innovations in the history of our country have been signed.

### **Current situation and perspectives in innovation studies in Azerbaijan**

Over the years, a number of legislative and presidential efforts have been important for the development of the education system in Azerbaijan. In recent years, some large-scale decisions or projects for the creation and development of ecosystems in the fields of knowledge economy, high technology, innovation and in Azerbaijan can be listed as follows:

In accordance with Article 109, paragraph 32, of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, "For the purpose of establishing modern information technologies for sustainable development and competitiveness of the economy, expansion of the scope of information and communication technologies based on modern scientific and technological achievements, scientific research and development of new information technologies" The decision of the President of the Republic of Azerbaijan dated 5 November 2012 on the establishment of the Highest Technology Park.[6]

1. "Azerbaijan 2020: Outlook for the Future" Development Concept, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated 29 December 2012.

2. National Strategy for Development of Information Society In The Republic Of Azerbaijan for the 2014-2020. Decision of the President of the Republic of Azerbaijan of April 2, 2014.

3. In accordance with paragraphs 1 and 10 of Article 94 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the basic principles of the state policy in the organization, management and development of scientific activities in the Republic of Azerbaijan, the purpose of science and scientific-innovation activities, the organizational and legal bases of their use, the Law of the Republic of Azerbaijan on Science, Decree of the President of the Republic of Azerbaijan of 9 August 2016, defining and promoting the mechanisms, the promotion and use of scientific achievements.

4. "Strategic Roadmap for Azerbaijan's National Economy Perspectives" Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 6, 2016.

5. "State Youth Program in Azerbaijan 2017-2021", Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated 15 September 2017.

As it is seen, important decisions have been made in Azerbaijan for the establishment of the economy within the innovation process. Research and learning of world samples are of great importance for the implementation of these decisions and continuous development of competition.

### Result

Knowledge economy, innovation production and its adaptation are inevitable for a strong and sustainable economy in the contemporary era where competitiveness deepens and faster. This applies both to firms and to the country's economy; It is important to function efficiently in the innovation process or to create an ecological innovation ecosystem for the communication process; It is important to work efficiently for the communication process in the innovation process or to create an ecological innovation ecosystem. In other words, innovation or innovation process is essentially important for different parties to provide their own needs more efficiently

### REFERENCE

1. Cavusoglu, B. (2016). Knowledge Economy and North Cyprus. *Procedia Economics and Finance*, 39, 720-724.
2. Trzcielinski, S. (2015). The influence of knowledge based economy on agility of enterprise. *Procedia Manufacturing*, 3, 6615-6623.
3. Aykut Göker, University-Industry Cooperation in terms of National Innovation System, [http://www.inovasyon.org/pdf/AYK.MMO\\_Ist\\_Eylul01Rev\\_1.pdf](http://www.inovasyon.org/pdf/AYK.MMO_Ist_Eylul01Rev_1.pdf), 20.09.2018
4. Asiye Yuksel, Gazi Uçkun, Güler Dinçel, Barış Demir, The Role Of University Industrial Cooperation And Vocational Highlights In Increasing Innovation Environment, *Electronic Journal of Vocational Colleges - December 2013 UMYOS Special Issue*, page 21.
5. WORLD BANK INSTITUTE. Measuring knowledge in the world's economies. Knowledge for development program. World Bank Institute [online]. [cit. 2013-03-10] Available from: <http://siteresources.worldbank.org/INTUNIKAM/Resources/https://president.az/articles/>, 18.09.2018
- 6.

## AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORU ÜZRƏ XARİCİ İNVESTİSİYALARIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

**Mayis Əzizov**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
*mezizov@beu.edu.az*

**Məmməd Talibli**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*  
*mehemmed.talibli@gmail.com*

### XÜLASƏ

Postneft dövrünün əsas çağırışlarından olan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi yaxın illərin ən mühüm hədəflərindən biridir. Bunu təmin etməyin yollarından biri də heç şübhəsiz ki, qeyri-neft ixracatının artırılmasından keçir. Bu zaman qeyri-neft sektoruna investisiyaların axını təmin etmək mühümdür. Xarici investorların bu sahədə potensiallarını dəyərləndirmək olduqca zəruridir. Xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna axını təmin etməyi bu baxımdan yaxın illərin ən mühüm siyasəti hesab olunmalıdır.

**Açar sözlər:** Azərbaycan, xarici investisiya, qeyri-neft sənayesi, qeyri-neft ixracı

### ABSTRACT

The development of the non-oil sector, one of the main challenges of the Postneft period, is one of the most important goals of the coming years. It is obviously that the best way to achieve this is the increase in non-oil exports. At the same time, it is important to provide the flow of investments into the non-oil sector. It is crucial to evaluate the potential of foreign investors in this area. From this point of view, the most important policy of coming years is to ensure the flow of foreign investments into the non-oil sector.

**Key words:** Azerbaijan, foreign investment, non-oil industry, non-oil export

### Giriş

İqtisadi inkişafda xarici investisiyaların ökləyə cəlbə əhəmiyyətlidir. Ölkələrin investisiya mühitinin əlverişli olması xarici investisiyaların axını baxımından vacibdir. Hər bir milli istehsal potensialını inkişaf etdirib ixracat imkanlarını artırmaq üçün davamlı tədbirlər həyata keçirən



hökumətlər öncə birbaşa xarici kapital daxilolmalarına xüsusi diqqət artırmalıdır. Bu baxımdan məhz birbaşa xarici kapital daxilolmalarına təsir edən faktorlar elmi tədqiqat işlərinin mühim aspektləri olmuşdur. Xarici investorlar eyni zamanda, investisiya qoyacaqları ölkələrin iqtisadiyyatlarının xaricə açıqlığı, dünya bazarları ilə inteqrasiya səviyyəsi, sərbəst bazar iqtisadiyyatının tətbiq edilib-edilmədiyi və əgər edilsə nə ölçüdə riayət edildiyi, hüquq və ədalət sisteminin müasirliyi kimi faktorları diqqətə almaqdadırlar.

#### **İnvestisiya mühitini şərtləndirən amillər**

İnvestisiya mühitini formalaşdıran amilləri əsasən iqtisadi və siyasi amillər olaraq iki hissədə analiz etmək olar.

İnvestisiya mühitinin formalaşdıran əsas amil iqtisadi amillərdir. *İqtisadi amillərin investisiya cəlbində* xüsusi əhəmiyyəti var və bu amilə hər zaman diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Xarici kapitalın gedəcəyi ölkədə axtardığı ən önəmli faktor bazarın böyüklüyüdür. Bu böyüklük sadəcə ev sahibi ölkənin əhalisi ilə əlaqədar olmayıb, eyni zamanda effektiv tələbi və istehsal edəcəyi məhsulu hansı bazarlarda sata bilmə imkanları ilə də bağlıdır. Eyni zamanda, xarici investor gedəcəyi ölkədə əlverişli investisiya mühiti, gömrük vergilərindən azad tutma və ya ödənişləri zamana yayma, ucuz kredit və s. kimi tədbirlərindən istifadə etməyi düşünür. Bu təşviqlərin bol və müxtəlif olması xarici kapital üçün önəmlidir. Xarici kapitalı cəlb edici başqa bir ünsür də, istehsal faktorlarının bol və ucuz olmasıdır. Fəqət istehsal faktorlarının kəmiyyət xüsusiyyətləri qədər, keyfiyyət xüsusiyyətləri də önəm daşımaqdadır.

*Siyasi faktorların* önəmi xüsusilə qeyd olunmalıdır. Birbaşa xarici kapital investorunun ən çox diqqət etdiyi mövzu investisiya qoyacağı ölkənin iqtisadi və siyasi sabilliyə sahib olmasıdır. Transmilli şirkətlər, ümumi olaraq, bir dövlətin siyasi vəziyyətinin investisiya qərarlarına təsir göstərdiyini söyləməkdədirlər. Bir çox durumda şirkətlər qeyri-stabil siyasi şəraitə sahib olan ölkələrdə investisiya və ya təkrar investisiya qoymaqdan çəkinməkdədirlər. Qısaca desək, əgər bir ölkənin siyasi vəziyyəti bir proyektin uzun dönmə yaşamasını riskli qılırsa, məsələn, potensial bir müharibə, təcavüz, qiyam, üsyan, dövlətin yıxılması, xarici kapital şirkətinə dəyəri ödənərək və ya ödənmədən əl qoyma qorxusu varsa, xarici firmalar investisiya qoymaqda son dərəcə çəkingən davranacaqdır. Fəqət bu kimi ölkə risklərini minimuma endirmək üçün qlobal şirkətlərin də izləyə biləcəkləri müxtəlif strategiyalar mövcuddur [1.s.49].

Dövlətlər investisiyaları cəlb etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirlər [3].

- Xarici birbaşa investisiyalar üçün siyasət çərçivəsi müəyyənləşdirilir
- Biznesin həyata keçirilməsi üçün tədbirlər görülür
- Xarici investisiyalar motivasiya edilir.

İnvestisiyanın, xüsusilə xarici investisiyanın cəlb edilməsi haqqında düşünərkən, daha çox ona mane olan səbəbləri göz önünə almalıyıq. Həmin maneələri aradan qaldırmalıyıq ki, xarici investisiya iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə axa bilsin. Hazırkı vəziyyətdə baxanda biznesin inkişafını əngəlləyən amillər də yox deyil. Bu gün özəl sektorun inkişafını ləngidən əsas maneələrdən biri sahibkarlıq fəaliyyətinə, xüsusilə də istehsalat sahəsində fəaliyyətə başlamaq üçün insanlarda maliyyə və maddi resursların çatışmamasıdır. Digər tərəfdən özəlləşdirilmiş və səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmiş iri müəssisələrin satış bazarlarının və dövriyyə vəsaitlərinin olmaması ona gətirib çıxarmışdır ki, bütün zəruri istehsalat infrastrukturalarına malik olmalarına baxmayaraq onlar əksər hallarda ya işləmir, ya da tam gücü ilə işləmir.

Özəl sektorla dövlət sənaye müəssisələrinin kooperasiyası kifayət qədər inkişaf etmədəyinə görə bu sektorların hər biri müstəqil fəaliyyət göstərir, bu isə gözəgörünən və praktiki nəticələr vermir. Ona görə biz əvvəla, özəl sektora dövlət səviyyəsində diqqəti daha çox artırmalıyıq, digər tərəfdən isə qeyri-neft sektoruna cəlb ediləcək investisiya üçün əlverişli mühit formalaşdırmalıyıq. Qeyri-neft sektoru üçün yaxın illər üçün prioritet istiqamətlər isə dövlətin sənədlərində xüsusi qeyd olunur. Buraya kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf etdirilməsi, turizm infrastrukturunun yaradılması və təkmilləşdirilməsi kimi sahələr xüsusi qeyd olunur. Bu mənada qeyri-neft sektorunda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün həm dövlət investisiyalarını, həm özəl investisiyaları, həm də beynəlxalq maliyyə qurumlarının resurslarını bu sahəyə axınıni təmin etməyi bacarmalıyıq.

#### **İqtisadiyata cəlb edilmiş ümumi investisiyalar**

İqtisadiyata cəlb edilmiş xarici və daxili investisiyaların həcmi iqtisadi inkişafda çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Hər bir sektora qoyulmuş investisiya o sektorun inkişafı ilə birlikdə yan

sektorların inkişafına da təkan verir. Bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatımızda investisiyaların həcmi ni aşağıdakı cədvəldə analiz edə bilərik.

**Cədvəl 1:** İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar (1995-2016)

|  | 1995  | 2000   | 2005    | 2008     | 2009     | 2010    | 2015    | 2016    |
|--|-------|--------|---------|----------|----------|---------|---------|---------|
| <b>Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):</b> |       |        |         |          |          |         |         |         |
| mlyn.manat   | 480.7 | 1289.8 | 6 733.4 | 13 328.0 | 10 475.0 | 14118.9 | 20057.4 | 22868.5 |
| mlyn.dollar  | 544.1 | 1441.4 | 7 118.5 | 16 222.0 | 13033.5  | 17591.4 | 19547.2 | 14329.5 |
| <b>Xarici investisiyalar:</b>  |       |        |         |          |          |         |         |         |
| mlyn.manat   | 331.4 | 829.5  | 4 628.5 | 5 625.8  | 4 395.1  | 6 619.7 | 10998.9 | 16216.1 |
| mlyn.dollar  | 375.1 | 927.0  | 4 893.2 | 6 847.4  | 5 468.6  | 8 247.8 | 10719.1 | 10161.1 |
| <b>Daxili investisiyalar:</b>  |       |        |         |          |          |         |         |         |
| mlyn.manat   | 149.3 | 460.3  | 2 104.9 | 7 702.2  | 6079.9   | 7499.2  | 9058.5  | 6652.4  |
| mlyn.dollar  | 169.0 | 514.4  | 2 225.3 | 9 374.6  | 7 564.9  | 9343.6  | 8828.1  | 4168.4  |

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/29.09.18>

Yuxarıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi xarici investisiyaların həcmi 2008-ci ilə kimi daxili investisiyaların həcmindən daha çox olmuşdur. Dünyada baş verən 2008-ci ildəki maliyyə krizi dünya bazarındaki bir çox iqtisadi hadisələrə təsir göstərdiyi kimi iqtisadiyyatımızdakı 2009-cu ildəki xarici investisiya həcminə təsirini göstərmişdir. 2015-ci ilə kimi daxili investisiyaların həcmi xarici investisiyalara nisbətən daha çoxdur. 2015-ci ildən sonar xarici investisiyaların həcmi artmağa başlamışdır. 2016-cı ildə iqtisadiyyatdakı investisiya həcmi 22 milyard manatdan çox olmuşdur bununla 16216 milyon hissəsi xarici investorların payına , 4168 milyonu isə daxili investisiyaların payına düşür.

### Sənaye sektorunda investisiyaların həcmi

Azərbaycan iqtisadiyyatında sənaye sektorunun payı hər zaman çox yüksək olmuşdur. Sənayedə istehsal olunan məhsulların miqdarının çox olması onun ÜDM-dəki payını da hər zaman əhəmiyyətli səviyyədə saxlamışdır. Bildiyimiz kimi sənaye sektorunun ÜDM-dəki payı mədənçixarma sənayesindəki neft və təbii qaz hasilatına görə yüksəkdir.

**Cədvəl 2:** Sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyalar, (milyon manat)

|   | 2005         | 2008         | 2009         | 2010         | 2012         | 2013           | 2014         | 2015         | 2016         |
|---|--------------|--------------|--------------|--------------|--------------|----------------|--------------|--------------|--------------|
| <b>Bütün sənaye</b>   | <b>4,176</b> | <b>4,249</b> | <b>3,225</b> | <b>4 276</b> | <b>6,040</b> | <b>7,500</b>   | <b>7,640</b> | <b>8,500</b> | <b>9,950</b> |
| xarici investisiyalar   | 3,350        | 2,011        | 1,403        | 1 917        | 2,668.0      | 3,996.0        | 4,269.0      | 5,742        | 7,351        |
| daxili investisiyalar   | 826          | 2,238        | 1,822        | 2 359        | 3,372.0      | 3,504.0        | 3,371.0      | 2,758        | 2,599        |
| <b>Mədənçixarma sənayesi</b>  | <b>3,730</b> | <b>2,883</b> | <b>2,088</b> | <b>2 952</b> | <b>3,857</b> | <b>5,095</b>   | <b>5,948</b> | <b>7,145</b> | <b>8,577</b> |
| xarici investisiyalar   | 3,210        | 1,908        | 1,272        | 1 883        | 2,493        | 3,866          | 4,185        | 5,514        | 6,805        |
| daxili investisiyalar   | 520.6        | 974.6        | 816.8        | 1 069        | 1,364        | 1,229          | 1,763        | 1,631        | 1,772        |
| Xam neft və təbii qaz hasilatı  | 3,606        | 2,825        | 1,960        | 2 933        | 3,822        | 5,069          | 5,926        | 7,121        | 8,560        |
| xarici investisiyalar   | 3 210        | 1 908        | 1 215        | 1 881        | 2,493        | 3,866          | 4,184        | 5,514        | 6,805        |
| daxili investisiyalar   | 396.0        | 916.9        | 744.6        | 1 052        | 1,329        | 1,203          | 1,742        | 1,607        | 1,755        |
| <b>Emal sənayesi</b>  | <b>115.8</b> | <b>395.2</b> | <b>354.2</b> | <b>510.2</b> | <b>861.2</b> | <b>888.9</b>   | <b>644.6</b> | <b>482.9</b> | <b>424.3</b> |
| xarici investisiyalar   | 35.9         | 43.1         | 21.4         | 1.1          | 0.1          | 0.2            | 0.9          | 16.1         | -            |
| daxili investisiyalar   | 79.9         | 352.1        | 332.8        | 509.1        | 861.1        | 888.7          | 643.7        | 466.8        | 424.3        |
| <b>Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı</b> | <b>299.8</b> | <b>608.0</b> | <b>450.3</b> | <b>422.6</b> | <b>565.8</b> | <b>489.4</b>   | <b>423.7</b> | <b>287.2</b> | <b>370.2</b> |
| <b>Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı</b>                      | <b>30.0</b>  | <b>363.4</b> | <b>331.9</b> | <b>391.5</b> | <b>755.7</b> | <b>1,026.0</b> | <b>623.3</b> | <b>584.7</b> | <b>578.6</b> |

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/29.09.18>

Yuxarıdakı cədvəl-2 də sənaye sektorundakı investisiyaları və burada daxili və xarici investisiyaların həcmi ni analiz edə bilərik. Cədvəl 2-də də görürük ki, 2008-ci ildəki maliyyə böhranından sonra sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmində azalma olmuşdur. Cədvəl 2-də emal və mədənçixarma sənayelərindəki investisiya həcmələrini müqayisə etsək görürük ki, qeyri neft-sənayesi olan emal sənayesində investisiyaların həcmi bütün illərdə mədənçixarma sənayesində az olmuşdur. Emal

sənayesindəki investisiya həcmi 2005-ci ildə 2%, 2010-cu ildə 11%, 2015-ci ildə 5% və 2016-cı ildə 4% olmuşdur. Mədəncixarma sənayesində isə 2005-ci ildə 89%, 2010-cu ildə 69%, 2015-ci ildə 84 və 2016-cı ildə 86% olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin bir istiqaməti də emal sənayesindəki investisiya həcmnin artırılmasından keçir. Emal sektorunun böyüməsi yan sektorların inkişafına səbəb olacaqdır.

### **Kənd təsərrüfatı sektoru üçün xarici investisiyanın önəmi**

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda makroiqtisadi göstəricilərdən olan ÜDM-in illər üzrə dinamikasına diqqət edək. Əgər kənd təsərrüfatı sektorunun ÜDM-də payı 1993-cü ildə 28,4%, 1994-cü ildə 32,9%, 1995-ci ildə 27,2%, 1996-cı ildə 27,5%, 1997-ci ildə 21,6%, 1998-ci ildə 18,7%, 1999-cu ildə 18,2%, 2000-ci ildə 15,9%, 2001-ci ildə 14,7%, 2002-ci ildə 13,8%, 2003-cü ildə 12,9% təşkil edirdisə, 2016-cı ildə bu rəqəm isə 5,7% həddində olmuşdur. Bunu əsasən 2 kontekstdə dəyərləndirmək mümkündür. Birincisi, dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondların aqrar sektora yönəldilən vəsaitinin yetərli olmaması fonunda onun istehsal etdiyi mal və xidmətlərin ÜDM-də payının aşağı düşməsi; İkincisi, özəl sərmayənin və maliyyə insitutlarının resurslarının bu sahə üçün cəlbədi olmamasına görə aqrar sektorun ÜDM-də payının azalması; Bir faktın özü kifayət edir ki, biz aqrar sektora özəl investisiyaların cəlbini hədsiz dərəcədə aşağı səviyyədə olmasından gedir. Belə ki, ölkədə toplam investisiyaların isə cəmi 3%-i aqrar sektor axır.

Dünya Bankı hələ 10 il bundan qabaq aqrar sektorla bağlı hazırladığı sənəddə [4] bəzi nəzərə alınması nüasnları xüsusi qeyd edirdi. Belə ki, Azərbaycan əmək qabiliyyətli əhalinin 38%-nin çalışdığı aqrar sektor iş yerlərinin əhəmiyyətli mənbəyidir və iqtisadi rəngarənglik üçün çox mühümdür. Ölkədə iqtisadi idarəetmə qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də artan neft sektorundan asılılıq şəraitində iqtisadiyyatın çoxsahəliliyini təmin etməkdir. Kənd təsərrüfatı rəngarənglik üçün yaxşı mənbədir - 2004-cü ildə o, ÜDM-in 12,3%-i təşkil etmişdir və iqtisadiyyatda neftdən sonra ikinci ən böyük sektordur. Kənd təsərrüfatının məşğulluğa olan payı 1990-cu ildəki 31%-dən, 2004-cü ildə 40%-dək artmış, neft sektorunda isə bu göstərici 1% olaraq qalmışdır. Müstəqillikdən sonra kənd yerlərində əhalinin 49%-ə qədər artmasını nəzərə almaqla, bu göstərici xüsusi əhəmiyyət qazanır. Əlavə olaraq, aqro-emal (o cümlədən tekstil) emal sənayesindəki məşğulluğun 50%-dən çoxunu təşkil edir.

ABŞ-da məşğul əhalinin 2%, AB-də isə 5%-i kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. ABŞ və AB-də də ÜDM-in 5%-dən altında olanı aqrar sektordan formalaşır. Bu kontekstdə Dünya Bankının apardığı bir tədqiqatda bizim özümüz üçün çıxarmalı olduğumuz dərslər var. Dünya Bankının tədqiqatlarına görə, məşğul əhalinin 2/3-nin kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduğu aqrar ölkələrdə ÜDM-un 30%-i bu sektorda formalaşmalıdır. Bu normaya görə, ÜDM-un 38%-dən çoxunun çalışdığı Azərbaycanda isə bu hesablama 15% səviyyəsində olmalı idi. Lakin bu səviyyə 5%-dir. Yəni, bu tədqiqat meyarı ilə yanaşsaq, biz mövcud normadan 3 dəfə geri qalırıq. Ona görə, aqrar sektorda inkişafı elə səviyyədə təşviq etməliyik ki, məşğulluq və illik istehsal olunan mal və xidmətlərdə orta ölçülü nisbət qorunsun. Bunun üçün əsas tədbirlərdən biri də, xüsusilə Azərbaycanda iqtisadiyyata investorların marağını artıran amillərdən biri də dövlət-özəl investisiya fondlarının yaradılmasıdır. Bu zaman xüsusilə kənd təsərrüfatına özəl investisiyalarının cəlbini təmin etmək üçün bir sıra iqtisadi xətti qurumları (İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi və digərləri) ilə yerli icra nümayəndələrinin birgə fəaliyyəti nəticəsində həyata keçiriləcək. Bunu elə bir təşkilat formasında həyata keçirmək lazımdır ki, dövlət və özəl sektorun birgə iştirakı mümkün olsun. Nəticədə xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxaldan asılılığı azalmaqla, satış imkanları artacaq və ixracat imkanları genişlənəcək. İxracatın isə genişlənməsi daha çox xarici investisiyanın cəlb edilməsini təmin etməkdən ibarətdir [2].

**Nəticə:** Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının bir subyekti kimi (dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və transmilli şirkətlər) 140-dan artıq ölkə, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar və transmilli şirkətlərə qarşılıqlı münasibətlər içərisindədir. Bu subyektlər eyni zamanda dünyadakı qloballaşma prosesinin iştirakçılarıdır. Bu baxımdan ölkəmiz xarici investisiyaların iqtisadiyyatımızın müxtəlif sektorlarına xüsusi ilə qeyri-neft sektoruna cəlb etməsi üçün yeni tədbirlər planı hazırlamaladır. Ölkəmizdə Ələt azad iqtisadi zonasının yaradılması istiqamətindəki işlər əhəmiyyətlidir. Bunun kimi daha başqa Xüsusi İqtisadi Zonaların yaradılması iqtisadi inkişafa böyük tövhə verə bilər. Məsələn, Gürcüstan 3 azad sənaye zonasının təşkili üzərində işlərini davam etdirir.

Ölkəmizdə istehsal olunmayan avadanlıqlar və onların komponentlərinə idxal rüsumlarının aradan qaldırılması olduqca vacibdir. Məsələn, Qazaxıstan özündə istehsal olunmayan avadanlıqların ölkəyə gətirilməsini idxal rüsumlarından azad etməklə xarici investorların cəlbinə nail olub.

Gürcüstanda analoji addımlar ataraq maşın və avadanlıqlar üçün idxal rüsumu tətbiq etmir. Türkiyə isə maşın və avadanlıqların alınması ƏDV-dən güzəştlər tətbiq edir.

Qeyri-neft ixracatının artırılması zərurəti olduqca vacibdir. Biznesin inkişafı həm də ona görə lazımdır ki, ölkənin ixracatı, xüsusilə qeyri-neft ixracatı artsın. 2017-ci ilin nəticələrinə görə ölkənin qeyri-neft ixracatı cəmi 1,4 milyard dollar təşkil edib ki, bu da yaxın illərdə qeyri-neft sektorunun ixracatının artırılmasının nə qədər vacib olduğunu söyləməyə imkan verir. Bu ölkəyə əlavə valyuta daxil olmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da milli valyutanın möhkəmlənməsinin qarşısının alınması və devalvasiya risklərini minimumlaşdırmaq olar. Bu eyni zamanda fiskal qurumlar vasitəsilə büdcə daxilolmalarının artmasına və vergi bazasının genişlənməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Bu isə dövlət büdcəsinə Neft Fondundan transfertin azalmasına və qeyri-neft sektorundan büdcəyə əlavə vəsaitlərin axmasına gətirib çıxaracaq.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Natiq Sabiroğlu, "Qloballaşma və xarici investisiyalar", Bakı-2006
2. V.Qasımlı, "İqtisadi modernizasiya", Bakı-2014
3. World Investment Report 1998: Trends and determinants, UNCTAD, 1999
4. Dünya Bankı: "Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatındakı Nisbi Üstünlüklərinin Realizasiyası", Bakı - 2006
5. AR Statistika Komitəsinin saytı <https://www.stat.gov.az>

## ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

**M. S. MİRZƏBƏYOVA**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)*  
*p.nazrin@mail.ru*

#### XÜLASƏ

Əhalinin sosial müdafiəsinin iqtisadi islahatların konseptual əsaslarını təşkil etməklə istənilən ölkədə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas hədəfləri halında, reallaşma yollarına və konkret resurslarına müvafiq xarakterik cəhətlər kəşb edir. ƏSM-nin bir proses kimi kriteriyə və indikatorları, hədəf və mexanizmlər məcmusu halında həmişə islahatlar obyektinə kimi hər bir sosial dövlətin əsas vəzifəsi olaraq formalaşır.

ƏSM-nin kriteriyə və indikatorlarının, hədəf və mexanizmlərinin, onun mahiyyəti, ölçüsü və dəyərləndirilməsinin öyrənilməsi sistemli yanaşma, kompleks dəyərləndirmə və reallaşma üsullarında konkret vasitələr sayəsində mümkündür. Bu qeyd olunan səbəbdən də ƏSM-nin səviyyəsinin müəyyən edilməsi və onun indikatorları sistemində mövcud olan əsas parametrlərin real bir prosesə müvafiq seçilməsi nəzəri və metodoloji nöqtəyi-nəzərdən xarakterik cəhətlər kəşb edir.

**Açar sözlər:** ümumi inkişaf tendensiyası, bölgü mexanizmi, iqtisadi artım, tələb mexanizmi, sosial faktor, həyat səviyyəsi.

#### MAIN DIRECTIONS OF REGULATION OF SOCIAL PROTECTION OF POPULATION ABSTRACT

The main goals of the state regulation of the economy in any country, by organizing the conceptual foundations of economic reform of social protection of the population, are characteristic of the ways of realization and specific resources. The ESM as a process and the indicators, targets and mechanisms are always shaped as the main task of each social state as the object of reform.

The study of criteria and indicators of ESM, goals and mechanisms, its substance, size and valuation is possible through a systematic approach, concrete means of assessment and implementation. For this reason, it is the theoretical and methodological point of view to determine the level of ESR and to select the main parameters available in the system of indicators according to a real process.

**Keywords:** general development tendency, distribution mechanism, economic growth, demand mechanism, social factor, living standards.

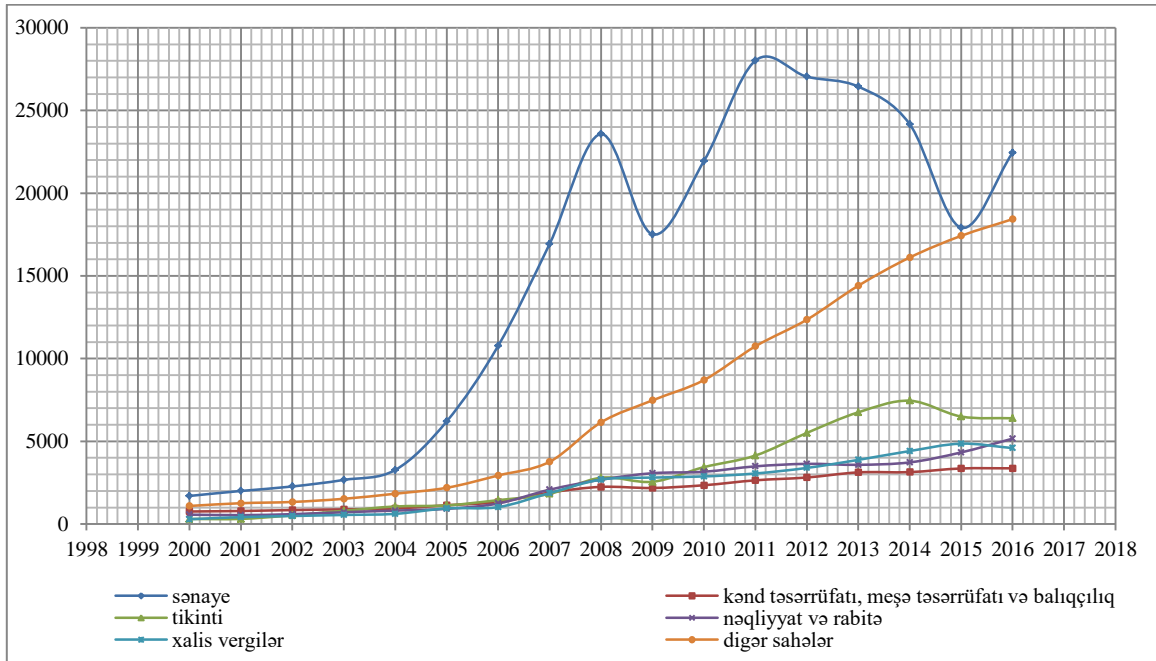
#### Giriş

Müasir dövrdə respublikada mövcud sosial durumun dəyərləndirilməsi, onun tendensiyalarının dinamikası, müvafiq olaraq sonrakı bölgü mexanizmlərini formalaşdırmağa və təşkil edilməsinə imkan verir. Orta aylıq əmək haqqına əsasən işləyənlərin paylanması qanuna müvafiqliyi əhali gəlirlərinin

səviyyəsinə əsasən paylanma qanunlarının bazasıdır. Əmək haqqının müxtəlif işçilər və sahələr baxımından diferensiasiyası əməyin xarakteri və müasir dövrdə istənilən sahənin məhsulunun bazar tələbinə müvafiq reallaşma effekti ilə hesablanır. Əmək haqqının orta aylıq səviyyəsi, ümumi inkişaf tendensiyasını və əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasını xarakterizə etsə də real əhalinin həyat səviyyəsi orta istehlakla dəyərləndirilir. Gəlirlər və istehlak arasında olan əlaqə və qarşılıqlı əlaqə mexanizmi sistemli təhlil metodikası və hər hansı səviyyə ilə digər səviyyə arasında olan əsas amilin effektiv təsiri ilə öyrənilir.

İqtisadi dövlət tənzimləməsi mexanizmlərində müxtəlif yanaşma metodologiyası, kriteriya və indikatorlar sistemi vardır. Makroiqtisadi səviyyə, sahə, ərazi və marketing planlaşmasına və tənzimlənməsinə müvafiq mexanizmlərin özləri ümumi prinsiplər və fərdi maraqlar və mənafeələrə əsaslanaraq reallaşdırılır. Ümumi maraqlar və mənafeələr iqtisadi dövlət tənzimləməsi də artım və struktur dövlət tənzimləməsi mexanizmləri ilə təmin olunmaqla tarazlı inkişaf və ölkədə iqtisadi artımın və resurs potensialının, əhali ehtiyacının müvafiqliyi üçün şərait formalaşdırır. [1]

Sosial tənzimləmə siyasəti ayrı-ayrı sahələrin sosial nəticələri və sosial tutumunun dəyərləndirilməsi məqsədi ilə proqnozlaşdırılır. Klassik iqtisadçılar elmi-texniki tərəqqinin sosial nəticələrini dəyərləndirməklə xeyli əlverişli idarəetmə yollarını seçirlər. Bazar tipli intellektual potensialın təşkil edilməsi formaları kadr potensialını artırmaq, onların rolunu yüksəltmək yolları kəsb edir, konkret məsələnin həlli üçün formalaşdırılır. Ona əsasən də obyektiv tənzimləmə mexanizmləri üçün modifikasiya olunub, reallaşma və formalaşma prinsiplərinə əsasən fərqlənir.



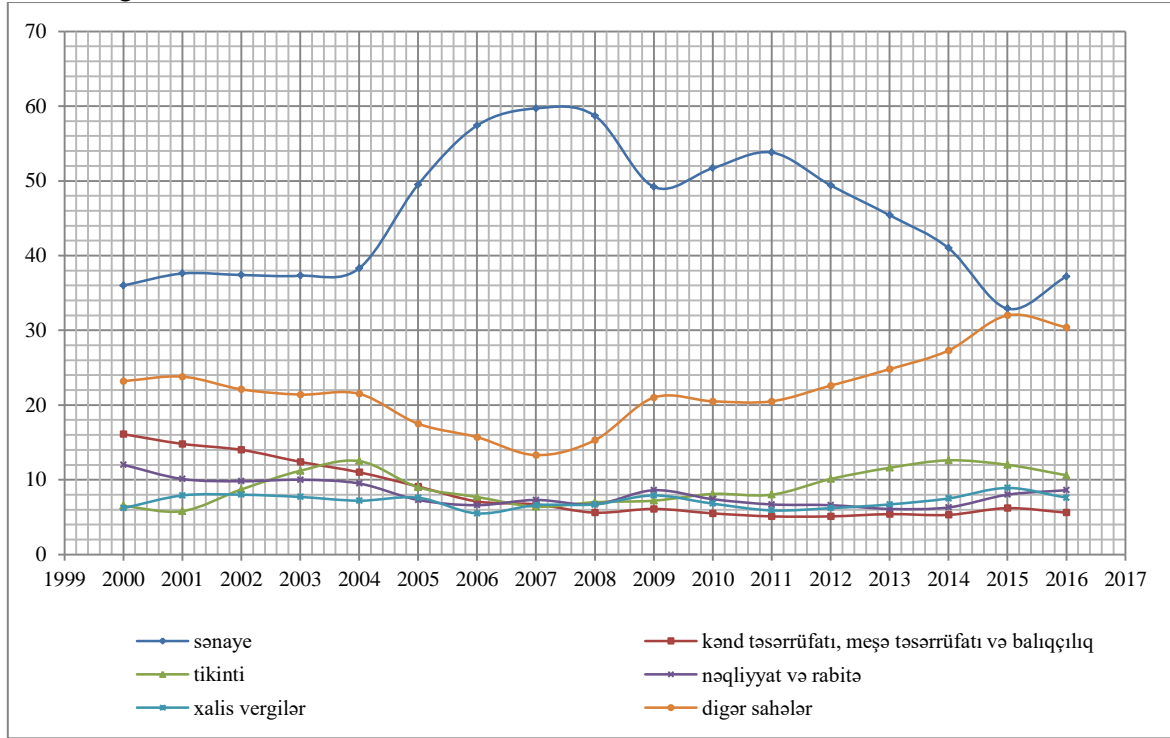
Qrafik. İqtisadiyyatın sahələri üzrə ÜDM, faktiki qiymətlərlə, İqtisadiyyatın sahələri üzrə ÜDM, faktiki qiymətlərlə

İstehsal sferasında meydana gələn sosial mexanizmlər əmək haqqı və istehlak bazarı üçün vacib olan əmtəə və xidmətlərin tələbin ödənilməsində rolu və konkret bir problemin həlli üçün yaratdığı effektivlə reallaşır.

İstehlak sferasını xarakterizə edən mexanizmlər tələb və təklifin yaranması və onların tarazlığı faktorlarını daxil edir. İstehsalın həcmi, istehlak məhsullarının qiyməti və o cümlədən vergi və ödəmələr istehlakın yaranmasını təmin edir. Real istehlakın həcmi, onun quruluşu nominal əhali gəlirlərinin artım dinamikası və vergi, o cümlədən maddi və xidmət xərclərinin dinamikası ilə hesablanır.

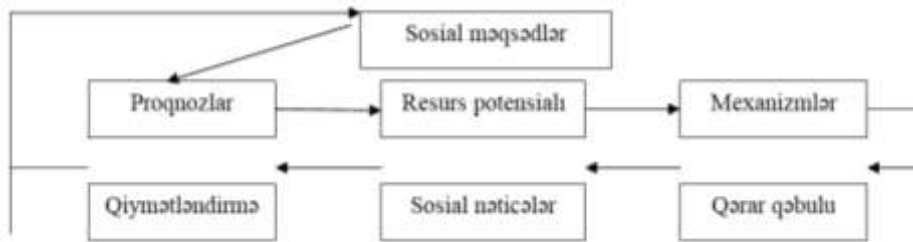
Tələb mexanizmi olaraq obyektiv faktorlardan, formalaşmış iqtisadi vəziyyətdən, bazar tipli islahatların nəticəsindən, sosial faktorlardan xeyli asılıdır. Bu qeyd olunan yanaşma tərəfdarları sosial faktorlara sosial quruluşunu, insanların ümumi sosial şəraiti, cəmiyyətin sosial quruluşu, ölkə daxili mədəniyyətin və mədəni münasibətlərin durumu, milli adət-ənənələr və məişəti, fərdi insanların

üstünlük vermə qabiliyyəti və cəmiyyətin ümumi tərbiyəvi tədbirləridir. Əlbətdə bu qeyd olunan faktorlar bazar tipli inkişaf modeli şəraitində hər şeydən qabaq inteqrasiya, miqrasiya və sosial risklərlə bağlıdır.



Qrafik . İqtisadiyyatın sahələri üzrə ÜDM %

Təhlil göstərir ki, sosial faktorların xarakteri onların formalaşma xarakterik cəhətləri və bazar tipli inkişaf tendensiyaları müvafiq olaraq dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin təsnifatını, onların idarəetmə məqsədləri üçün təkmilləşmə yollarını formalaşdırır. Model olaraq dövlət tənzimləmə mexanizminin prinsiplial vəzifələri və dəyişmə tendensiyaları aşağıdakı kimi ifadə olunur.[2]



Sxem. Sosial mexanizmlərin yaranmasının təsviri modeli.

Sosial mexanizmlər, sosial məqsədlərin özünü və onların təzahür növlərini və bu qeyd olunan məqsədlərə çatmaq yollarının texnoloji aspektlərini, sahə xarakterik xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Sosial durumun tələbatı müvafiq dəyişməsi üçün istənilən amilin dəyişilməsində baş verən keyfiyyət və struktur elementlərinin dəyərləndirilməsi sayəsində proqnozlaşma modeli, reallaşma istiqamətləri və konkret proqnozlar verilir. Sosial qərarların alternativ reallaşma zamanı baş verən sosial nəticələrin effekti dəyərləndirilir. Bu qeyd olunan həm iqtisadi, həmçinin təşkilati cəhətdən bütün subyektlər üçün çoxkriteriyalı maraqlar və mənafelərə müvafiq olduqda mexanizmlər real sosial bir proses üçün adekvat olur.

Sosial proqnozlar olmadıqda sosial qərarların real və perspektiv nəticələrini dəyərləndirmək mümkün olmur. Makroiqtisadi struktur dəyişməsi zamanı, məşğulluq və rifaha effektiv təsiri sosial effekt kimi dəyərləndirilir. Proqnozların əsas məqsədi əhəlinin sosial rifahı və onun əsas indikatorlarına müvafiq olan iqtisadi mühitin yaradılması, vacib resursların mənbəə və istifadə

edilməsi mexanizmlərinin alternativ variantlarını tapmaq yolları asanlışıdır. Sosial proqnozlar normativ indikatorlar və hər hansı standartlar əsasında formalaşır. O cümlədən, dövlət tənzimləməsükriteriyası olaraq proqnozlar hər hansı məqsədə çatmaq yolu kimi məhdud və ya da ki, əlavə şərtlər daxilində verilir. Sosial proqnozların fəal və ya da ki, mütərəqqi variantı mövcud reallığı dəyişmək və onu effektiv iqtisadi sistem formalaşdırmaqda öz təzahürünü tapır.

Sosial-iqtisadi normalar proqnozlar üçün və mövcud sosial durumu xarakterizə etmək üçün istifadə edilir. Mexanizm olaraq onlar xaricdən qəbu qeyd olunanl edilmir, sosial kateqoriya kimimüasir dövrdə baş verən dəyişikliklərə müvafiq elm prinsiplər əsasında formalaşır. Əhalinin istehlak normaları, fizioloji tələbinödənilməsi və istehsal quruluşu ilə müəyyən olunur. Adambaşına düşən maddi və mənəvi xidmətlərin istehsalı və istehlakı onun normativlətə müvafiq müqayisə edilməsi mövcud bazar şəraitində istehsalı təkmilləşdirmək, onun bazar tələbinə müvafiq olduğunu təmin etmək və o cümlədən insanın yaşayışı üçün vacib olan mallar və xidmətlərin istəniləninin tələb və təklifi əsasında nəzarət aparmağa imkan verir.

Müstəqillik şəraiti, iqtisadi artımın yüksək səviyyəsi və onun yaranmasında təbii resursların, neft hasilatının və ixracatının rolu iqtisadi əsasları formalaşdırırsa da müəyyən mənada onların düzgün bölünməsi və ya da ki, effektiv istifadə edilməsi əlavə əngəllər və çətinliklər formalaşdırır. Belə problemlərin, zənnimizcə, ən əsaslarından biri qeyri-bərabər əhalinin həyat səviyyəsinin və cəmiyyət üzvlərinin qeyri-bərabər təmin olunmuş iqtisadi fəallığı və iqtisadi artımında rolunun qeyri-bərabər olmasıdır. Qeyri-bərabərlik əhali gəlirlərinin, istehlakın və o cümlədən təbii faktorların obyektiv səbəblərindən eyni olmaması üzündən yaranır. Belə ki, əməyin faydalılıq, məqsədli rifah funksiyasında istənilən fəaliyyətinin xüsusi çəkisi rol oynayır. Qeyri-bərabərliyin yaranma səbəbləri dövlətin sosial siyasətinin, hər bir sosial dövlətin funksiyalarını formalaşdırır. Bu qeyd olunan məqsədlə iki əsas kriteriya və yanaşma prizmasından danışmaq olar. Birincisi, dövlətin bərabərliyini təmin etmək üçün müəyyən hədəfləri və bu qeyd olunan bərabərliyin maddi əsasını formalaşdırmaq, iqtisadi stimulları saxlamaq və onun yaranmasına təkan vermək. Bu qeyd olunan səbəbdən də qeyri-bərabərliyin səviyyəsinin müəyyən edilməsi, iqtisadi artımla bərabər qeyri-bərabərliyin yaxınlaşması, və ya müxtəlif sosial qruplar üçün nəticələri tədqiq olunur. Ən əsas vəzifə olaraq iqtisadi artımın və ya da ki, əsas iqtisadi sahələrin və strateji məqsədlərin əhalinin qeyri-bərabərliyinin dəyişməsinə effektiv təsiri dəyərləndirir. Əhali rifahında qeyri-bərabərlik təbii, bölgü və istehlak sferasında yaradılan ictimai mühit və şəraitlərlə əlaqədardır. Bərabərsizliyin yumşalmasının müəyyən minimal və maksimal səviyyəsi və ya da ki, bu qeyd olunan təsirlərin effekti, sonrakı iqtisadi artıma effektiv təsiri ilə dəyərləndirilir. Əgər qeyri-bərabərlik, əhali gəlirlərinin bölgüsü əmlakın sosial qruplar və ya da ki, əhalinin gəlirlərə əsasən paylanmasında özünü ifadə etdirirsə, istehlak və əhalinin həyat səviyyəsi nin keyfiyyətdəki fərqlər xeyli sahələrin inkişafı və onlardan istifadə mexanizmlərinə “daxil olmaq” şansları və riskləri ilə formalaşır. [5]

Qeyri-bərabərlik amili iki qrup elementlərin nəticəsi ilə formalaşır. Təbii və obyektiv faktorlar, hansı ki, bu qeyd olunan faktorların dövlətin təminat sistemini və dövlətin sosial funksiyasını vacibləşdirir. İkincisi əsas qrup faktorlar dövlətin bərabər şərait, amma qeyri-bərabər təşəbbüslər üçün şərait formalaşdırmaqla yaradılan səmərə ilə hesablanılır.

İqtisadi sistemin bazar mexanizmində bütün səviyyələrdə və müxtəlif sahələrdə qeyri-bərabərliyi dəyərləndirməklə, qərar qəbu qeyd olunanlu və dövlət tənzimləməsisiyasəti formalaşdırır. Dəyişmə tendensiyasının qeyri-bərabərliyə effektiv təsiri makrosəviyyədə və müxtəlif sahələr və ərazilər baxımdan inkişafda öz təzahürünü tapır. İqtisadi artımın tələbata müvafiq olaraq dəyişməsi, müxtəlif sahələr və ərazilər baxımdan islahatlarda öz təzahürünü tapır. İqtisadi artımın tələbata müvafiq olaraq dəyişməsi, müxtəlif sahə və istehsal faktorlarının iştirak payı və onlardan istifadə etməklə xüsusi səmərə formalaşdırmaq fəallığı ilə dəyərləndirilir. Ölkə iqtisadiyyatında inkişafın strateji prinsipləri müəyyən olunur. İqtisadi artımda prioritet istiqamətlərin nəzərə alınması qeyri-bərabərliyin əsaslıdır. Sahələrin və əhalinin təkrar istehsalı nöqtəyi-nəzərindən vacib olan resursların planlaşdırılması və onun təmin edilməsi yollarını və mexanizmləri əsaslandırılır. Qeyri-bərabərliyin dəyərləndirilməsi metodikası, əsaslandırılmış indikatorlar sistemində və fəallıq ilə əldə olunan maddi və mənəvi nemətlərin nisbətində müvafiq təkmilləşir. İstehlakın minimal səviyyəsi xeyli tələbatların ödənilməsində dövlət təminatı vasitəsi ilə təmin olunur. Yaşayış minimumu konsepsiyası istehlak büdcəsinin, təkrar istehsal üçün vacib olan maddi və mənəvi nemətlərlə örtülməsi yolu tənzimlənilir. Yaşayış minimumu konsepsiyası, dövlət təminatı statusunda olan, əhalinin bərabər və müəyyən

hədəflərə müvafiq əhalinin həyat səviyyəsini təmin etmək ideologiyası əsasında formalaşır. Sosial tələbat bütün mənbələr hesabına vacib olan resursların yaranması üçün bölgü sistemində qütbləşməni vacibləşdirir.

İqtisadi və sosial tənzimləmənin hər şeydən qabaq sintetik effektini nəzərə almaqla prioritetlərin tərtibi əsas rol oynayır. Zənnimizcə, prioritetləri, rifah, sağlamlıq, intellektual inkişaf, mədəni yüksəliş iyerarxiyaları baxımdan tərtib etmək mümkündür.

Sosial tənzimləmə mexanizmlərinin təsnifatlaşması, zənnimizcə, müxtəlif kriteriyalar, məqsədlər və təminatlar əsasında qurula bilər. Bu qeyd olunan məqsədlə təsir gücünə və təşkilati idarəetmə quruluşuna əsasən bu qeyd olunan mexanizmləri qruplaşdırmaq, onların təsir gücünə əsasən effektiv təsirini dəyərləndirmək və proqnozlaşdırmaq vacibdir. Müasir islahatlar şəraitində struktur və keyfiyyət dəyişiklikləri zamanı sosial yükün miqdarı və onun əsas parametrləri müəyyən olunur. Sosial infrastrukturun obyektlərinin pullu və pulsuz xidmətlər baxımdan təsnifatlaşması və tənzimlənməsi üçün əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və onun sosial statusunda baş verən maddi-maliyyə dəyişiklikləri daxil edir, alıcılıq qabiliyyəti proqnozlaşdırılır.[2]

Sosial prioritetlər proqnozlaşdırılır, sistemli yaradılır, məqsəd ağacı, məqsəd resurs və idarəetmə mexanizmləri və metodları ilə idarə olunur, planlaşdırılır. Strateji araşdırma və marketinq planlaşması arasında olan münasibətlərin effektiv təşkil edilməsi variantların yolları əsaslandırılır.

Sığorta ödəmələrinin sosial müdafiə və sosial tələbin ödənilməsində rolunu tənzimləmək, sosial sığorta haqqı və sığorta qanunlarının təkmilləşməsini təmin edir. Sosial sığorta sisteminin sahələri ünvanlı olaraq müvafiq sahələrin işçilərinin və əhalinin tələbinin ödənilməsi üçün maliyyə mənbələri rolunu oynayır. Azərbaycan iqtisadiyyatında sığorta sisteminin təkmilləşməsi bütün psixoloji faktorları və onların artırılması mexanizmlərini təkmilləşdirmək vacibdir. [3]

#### ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Q.Əlirzayev Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. B.,2012, səh.
2. Ə.T.Nağıyev, R.İ.Mürşüdoğlu Əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, B., Səda, 2002, s.135
3. Gələcəyə baxış konsepsiyası. Bakı, 2012.
4. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, B., Nasir, 2002, s. 445

## XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLBİNİN STİMULLAŞDIRILMASINDA İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN EFEKTİVLİYİ

**Məmməd Talibli**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)  
mehammed.talibli@gmail.com*

#### XÜLASƏ

Ölkəmizin iqtisadi inkişafında xarici sərmayələrin rolu əvəzsizdir. İnkişafı doğran sərmayə axınları olduğu kimi, sərmayəni də cəlb edən daha çox innovasiya siyasətinin necəliyidir. Əgər bu siyasət effektiv qurularsa, o zaman investisiyanın daha çox cəlb olunması baş verəcək. Deməli, xüsusilə xarici investisiyaların daha çox cəlb olunması onunla bağlı innovasiya siyasətinin keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Dünyada mövcud tendensiyalar bu siyasətin daha yaxşı qurulması və ona yönəlik dövlət dəstəyinin təmin olunmasına gətirib çıxarır.

**Açar sözlər:** investisiya, innovasiya, xarici investisiya, araşdırma və inkişaf xərcləri, innovasiya fəaliyyəti

#### EFFECTIVENESS OF INNOVATION POLICY ON ATTRACTING FOREIGN INVESTMENTS ABSTRACT

The role of foreign investment in the economic development of our country is indispensable. As we know, the flow of investment leads to development, and for investment we need effective innovative policy. If this policy is effective, then more investment will take place. Hence, more and more involvement of foreign investments is directly related to the quality of innovation policy. Existing trends in the world are pushing for better policymaking and government support for it.

**Key words:** investment, innovation, foreign investment, research and development, expenditure, innovation activities.



## Giriş

İnnovasiya siyasətinin effektivliyi haqqında danışmamışdan öncə bu siyasətin özündə hansı meyarları ehtiva etməsinə diqqət etmək lazımdır. Bu siyasəti 2 aspektdə izah etmək daha doğru olardı. İnnovasiya siyasəti - iqtisadi artım, məhsuldarlıq artımı, məşğulluq və rəqabətlik məqsədlərinə çatmaq üçün innovasiya prosesinə (məhsul və proses innovasiyalarının inkişafı və tətbiqi) təsir edən dövlətin yanaşmalar və tədbirlərinin toplusudur. İnnovasiya siyasətinin hansı tədbirlər toplusu olması ilə yanaşı onun prosesə təkan verməsi baxımından yanaşanda innovasiya siyasətini belə təsnifatlandırmaq olar: Dövlət özünün innovasiya siyasəti ilə innovasiya prosesi və fəaliyyətlərinin tədqiqat infrastrukturunu, investisiya, bazara çıxış və ticariləşmə, tənzimləyici mühit və texnologiya transferi aspektlərindəki problemlərin həllinə stimül verməlidir.

İnnovasiya siyasəti təkcə dövlətin birbaşa formada müəyyənləşdirdiyi və ona doğru kurs götürməsi ilə bağlı ola bilməz. Həmin cəmiyyətdə yeniliklərə açıq və qapalı sistemdən uzaq bir cəmiyyət həyatının olmasını özündə ehtiva etməlidir. İnnovasiyalar tolerant mühiti və fərqli təşəbbüsləri dəstəkləyən cəmiyyətdə meydana çıxıb bilər. Sosial biznes nəzəriyyəsi üzrə Nobel mükafatı laureatı Muhammad Yunus özünün əsərində yazır: "İnnovasiyalar yalnız dözümlülük, müxtəliflik və hər şeyə böyük marağın olduğu şəraitdə yaranır. Sabitlik və kreativlik şəraitində heç bir innovasiya imkanı ola bilməz." [4.s.163] Bu kontekstdə açıq cəmiyyətlərin daha bir üstün keyfiyyəti yaradıcı mühiti formalaşdırmaqla innovativ təşəbbüsləri daha yüksək səviyyədə dəstəkləməkdən keçir.

### İnnovasiya – açıq cəmiyyətlərin uğur açarı

İnnovasiya təkcə iqtisadi inkişafı doğran və ona böyük fürsətlər pəncərəsi açan nəsnə deyil. İnnovasiya fəaliyyətlərində yaxşı nəticələr əldə etmək üçün yalnız investisiya həcmi artırmaq da kifayət deyildir. Buna paralel olaraq institusional islahatlar, bazar və biznes mühitinin, rəqabət mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, hüquq institutlarının işləkliyinə təmin edilməsi digər əsas siyasətlərdir. Xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovasiyaya edilən investisiya ilə real nəticə arasında bəzən uyğunsuzluqlar nəzərə çarpır. Deməli, o həm də bir fenomen olaraq hər bir cəmiyyətin içində qapanan və ya dezintegrasiyadan uzaq olan və açıq bir sosial orqanizm üçün daha münasib şərtləri sevir. R.Budon iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi ilə bağlı olaraq innovasiyanın bir cəmiyyət üçün önəmi haqqında yazır: "Marginallaşmış elita həmişə innovasiyaya istiqamət götürmür. Əhalinin kapital toplaması imkanı kiçik olanda investisiyalaşdırma prosesi mümkün olmur... xaricdən kömək inkişafın yeganə mənbəyi olur... Zəif inkişaf etmiş cəmiyyətdə elita hədsiz resurslara malik olur, bu, onu istehlaka sərf etməyə meylləndirir, nəinki investisiyalaşdırma... Onlara xas olan "nümayiş" effekti gücünə məhz bu effekt dizaynı məcbur edirdi ki, "varlı" ölkə modelini qəbul etsin." İnnovasiyaya istiqamət götürməyən dövlətlər sonda öz ölkələrinin yalançı inkişaf modellərini imitasiya etməyə məcbur olurlar. Çöldən dolu, içdən boş kimi görünən iqtisadi sistemlər isə məhz innovasiyadan uzaq durduqları üçün özləri üçün dekorativ don biçməyə məcbur olurlar. Başqa sözlə innovasiyanın qazanılmasında maraqlı olan cəmiyyət resurs (xammal) iqtisadiyyatı yox, bilik iqtisadiyyatı qurmaqda maraqlı olur.

Qlobal miqyasda yeni tendensiya - "bilik iqtisadiyyatına" keçid xeyli müddətdir ki, prioritet qazanmağa başlayıb. Müasir Qərb dünyasında fəal əhalinin yalnız 15%-nin əmtəə istehsalına birbaşa aidiyyəti var, qalan 85% yaradıcılıq, menecment və informasiyanın ötürülməsi prosesinə cəlb olunub. Məhz bu 85 faizlik dominant güc yalnız yeniliklərin əldə edilməsinə və onların mübadiləsi hesabına inkişaf platformasına çıxmağı mümkün edir. Motivasiya üzrə böyük ustad və biznes konsultantı Brayan Treysi bununla bağlı özünün "Uğurun 100 qanunu" əsərində yazır: "Problemlərinizi həll etməkdə maneələri aşmaq və məqsədlərinə nail olmaqda sizə hər şeydən çox ideyalarınız kömək edəcəkdir. İdeyalar gələcəyin açarıdır. Nailiyyətlərinizin səviyyəsi nə qədər yaradıcı və fərqli yanaşmanızdan asılıdır. Ən xırda yeniliklər belə gələcəyinizi dəyişə və sizə uğur təmin edə bilər." [1.səh.115] Bu mənada uğur qazanmağı hər zaman yenilik saymaq olmaz. Lakin yeniliklər hesabına uğur qazanmağı qalıcı və davamlı uğur kateqoriyasına daxil etmək olar.

### İnvestisiya və innovasiya siyasətini biri-birinə bağlayan fiskal həlqə

Bu sahədə ABŞ və Yaponiyanın yürütdüyü siyasət xüsusilə təqdirəlayiqdir. Hər iki dövlət innovasiya siyasəti ilə bağlı xüsusi seçilir. ABŞ-da dövlət xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin yenilikçi fəaliyyətini dəstəklənməsində yaxından iştirak edir. Yeni məhsulların və texnologiyaların dəstəklənməsi üçün xüsusi Kiçik Biznes İnnovasiya Tədqiqatları (KBİT-SBİR) və Kiçik Biznesin

Texnologiyaların Otürülməsi (KBTÖ-STRR) adlı dövlət proqramları fəaliyyət göstərir. Hər iki proqram ABŞ-ın Kiçik Biznes üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən idarə olunur. Agentlik 11 federal orqanın yeni məhsulların alınmasına və ETSKİ-nin maliyyələşdirilməsinə yönələn vəsaitləri idarə edir. Bu proqramın qrantlar şəklində bölüşdürülən ümumi həcmi 2 mlrd. dollara yaxındır. [7.]

İnkişaf etmiş ölkələrin innovasiya siyasətinin effektivliyi həmin ölkədəki fiskal siyasətin təzirləmədəki oynadığı rolla bağlı olur. Xüsusilə innovasiya sahəsində lider ölkə sayılan Yaponiyanın nümunəsində bizim bundan çıxarmalı olduğumuz dərslər vardır. Dünyanın ən güclü iqtisadiyyatlarından 7 ölkəsinin (G7) Araşdırma və İnkişaf (A&İ) fəaliyyətlərinə ayırdığı vəsaitin həcminə diqqət etdiyimiz zaman görürük ki, A&İ fəaliyyətlərinə xərclənən pulların ÜDM-də də faiz ifadəsinə görə ön sıradadır. Yaponiya gəlir. Məhz buna görə, Yaponiyanın bu sahədəki effektivliyə nail olmaq üçün bir neçə istiqamətdə tədbirləri əhatə edən vergi tənzirləmə alətlərindən istifadə etmişdir:

- innovasiya sahəsində çəkilən xərclərə vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- xaricdən əldə olunan texnologiyaların alınmasının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması;
- elmi tədqiqat məqsədləri üçün alınan avadanlıqlara sürətləndirilmiş amortizasiya ayırmalarının tətbiqi;
- elmi-texniki tədqiqatlar üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi.

Güzəşt rejimlərinin tətbiq edilməsində dövlətlərin fiskal qurumları ilkin mərhələdə vəsaitlər qazanmasalar da, sonrakı mərhələdə davamlı yığımlar əldə etməklə eyni zamanda biznes mühitini də cəlbədicə etmiş olurlar. Bu mənada vergi sahəsində güzəştlərin olması sahibkarlıq subyektləri üçün böyük bir fürsətlər pəncərəsi açır. Sonrakı aralıq mərhələdə isə dövlət və biznes arasında sinergetik bir bağlılıq formalaşır. Qarşılıqlı maraqların təmin olunma mexanizmləri vasitəsilə hər iki subyekt sürətlə irəliləyir.

#### **İnvestisiyanın cəlb edilməsində innovasiya siyasətinin önəmi**

İnvestorlar sərfəli bazarlar axtaran zaman yalnız mənfəətlərinin nisbətini qiymətləndirmirlər. Buraya çoxsaylı risk amilləri daxil olur. Bu risklərin düzgün ölçülə bilməməsi sonda həmin şirkətlərin bir hissəsinin iflas etməsi, digərlərinin isə yenidən yaranması ilə müşahidə olunur. Yuxarıda ABŞ-da innovasiya siyasətinin təşviqi ilə bağlı dəstəkçi dövlət strukturları haqqında məlumat vermişdik. Aşağıda ABŞ-ın innovasiya prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan investisiya siyasəti ilə bağlı faydalı bir tədqiqatı diqqətinizə çatdıracağıq. İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Vernon Smit özünün “Qloballaşma yolu ilə insanın təkmilləşdirilməsi” əsərində yazır: “Əbədi heç nə yoxdur. Könhə şirkətlər iflas edir, onların resursları yenilərinə çevrilir. Milli İqtisadi Tədqiqatlar Bürosu yaxınlarda ABŞ çoxmillətli korporasiyaları tərəfindən daxili və xarici sərmayənin yeni tədqiqatı haqqında məlumat vermişdir. Tədqiqat nümayiş etdirdi ki, xarici ölkədə sərmayə qoyulan hər dollar üçün onlar ABŞ-da 3,5 dollar sərmayə qoyurlar. Bu sübut edir ki, xarici və daxili sərmayə arasında qarşılıqlı əlaqə var: onlardan biri artan zaman o biri də artır. “McKinsey və Şirkəti” hesablayır ki, ABŞ şirkətlərinin Hindistana kənar resursların cəlb olunması üçün sərf etdiyi hər dollar Birləşmiş Ştatların xeyrinə 1,14 dollar fayda gətirir. Bu mənfəətin təxminən yarısı sərmayədarlara və sifarişçilərə qaytarılır, yerdə qalan çox hissəsi isə yaradılmış yeni işlərə xərclənir. Əksinə, Almaniyada xaricə sərmayə qoyulan hər avro yerli iqtisadiyyata 80% fayda gətirir. əsasən buna görə, köçürülən alman işçilərinin iş bərpa olunma norması hökumət qaydalarının böyük ayına görə, olduqca aşağıdır. Mən güman edirəm, hələ ki, Birləşmiş Ştatlar dünya innovasiya indeksinə görə birinci olaraq qalır. Bizim kənar resursların cəlb olunmasında qorxacağımız heç nə yoxdur. Ən böyük qorxu bizim siyasətçilərin ona qarşı çıxmaq yolunu davam etdirməsi olardı. [3] Biznes fəaliyyətinə, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında dövlətin mühüm təsir vasitələrindən biri investisiya siyasətidir. İnvestisiya qoyuluşu ilə dövlət istehsalı tempinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə və sosial problemlərin həllinə bilavasitə təsir edir. Ölkəmizə cəlb edilən investisiyanın ümumi həcmində mütərəqqi, elmtutumlu texnika və texnologiyaların xüsusi çəkisinin artırılması təmin edilməli, istehsalda cəlb olunan investisiya daha çox stimullaşdırılmalıdır. Bunun üçün heç şübhəsiz ki, investorların maraqlarının hansı səviyyədə təmin olunması haqqında ciddi düşünəlməlidir. “Uğurlu şirkətlər zaman, insan və maliyyə ehtiyatlarına hədsiz dərəcədə düşüncə və tələbkarlıqla yanaşırlar. Ağıllı investor şirkətin resurslarını maliyyə və ya əmək-pis işçilərə və ya geridə qalan bölmələrə sərf etməyən yaxşı lider kimi öz vəsaitini heç vaxt şüurlu sürətdə şübhəli biznesə qoymaz. Bu zaman heç vaxt real artım potensialı olan sahələri köməksiz saxlamaq olmaz. Fəaliyyət istiqamətlərinə, mallara,

ticarət markalarına və böyük potensiala malik olan əməkdaşlara maksimum kapitalın qoyulması diqqətə layiqdir.” [5. səh.160]

### **Azərbaycanda investisiyanın cəlbində innovasiya siyasətinin təkmilləşdirməsi**

Azərbaycanda innovasiya proseslərinin nəticəvi fəaliyyətini dəyərləndirsək, biri-birindən fərqli nəticələr qeydə alınır. Yalnız 2015-ci il üzrə rəqəmlərə diqqət edək. Son illərin əsas göstəriciləri kimi əsasən tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayı 2015-ci ildə 141 olmuşdur. Azərbaycandakı tədqiqatçıların yarıya yaxını (47%) yaşı 50-dən yüksək olan, 25%-i isə yaşı 60-dan yuxarı olan şəxslərdir. Tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sektorlar üzrə bölgüsündə 64.1% dövlət, 28.3% ali təhsil sektoru (toplam 92.4%-i dövlət təşkilatları) və 7,6% isə sahibkarlıq sektorunun payına düşür. Maraqlıdır ki, Azərbaycanda innovasiyalara ayrılan sərmayələr arasında xarici mənbələr simvolik həddə olub. Əgər həmin həmin ildə tədqiqat və işləmələrə çəkilən ümumi xərclər isə 123.2 milyon manat (98%-i daxili xərclər) təşkil etmişdir. [2]

Hər hansı bir ölkədə klasterlərin inkişaf etdirilməsi ilə innovasiyalar arasında qarşılıqlı bir əlaqə mövcuddur. O ölkələrdə ki, innovasiyalar inkişaf etmirsə, həmin ölkədə klasterlər formalaşmır. Sahibkarlıq təşəbbüslərinin artırılması üçün innovativ siyasətin effektiv olmasına ehtiyac var. Azərbaycanda innovasiyalarla bağlı xərclərin artırılması bu baxımdan çox faydalı olardı. Hazırda Azərbaycanda innovasiya xərclərinin həcmi ÜDM-un 0,2% səviyyəsindədir. 2016-cı ildə biznes elmi-texniki araşdırmalara cəmi 6 milyon manat vəsait xərcləyib. Texnoloji baxımından İEÖ-də innovasiya xərcləri ÜDM-də payı 2-4% arasında dəyişir. Bunun isə 3\4-ü isə biznesin payına düşür. Çünki, biznesin innovasiyada payı mütləq mənada olmalıdır. Yalnız dövlətin payı innovasiya proseslərinin yaxşı olması haqqında birmənalı fikir formalaşdırır.

İnnovasiya sahələrinə investisiyaları stimullaşdıran vergitutmanı əsasən 2 istiqamətdə və bir neçə alt istiqamətdə həyata keçirilməsi təklif olunur.

1. *Yeniliklərin istehsalçıları üçün:* (i) müəyyən dövr ərzində yeni texnologiyaların və ya yeni malların təqdim edilməsindən əldə edilən mənfəətin vergidən azad edilməsi, vergi tətillərinin verilməsi və vergi dərəcələrinin azaldılması; (ii) yenilikçi müəssisələrinin nizamnamə fondunda iştirakdan əldə edilən gəlirlərinin vergilərdən azad edilməsi; (iii) yeni texnologiyanın yaradılmasında iştirak edən əsas vəsaitlərin alınması və qurulması, digər aktivlərin alınması ilə bağlı xərclərin ƏDV-dən azad edilməsi; (iv) yeniliklər üçün istifadə olunan əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş amortizasiyası; (v) yeniliklər üçün istifadə olunan əmlakın (laboratoriya avadanlıqları, sınaq qurğuları, tədqiqat bölmələrinin yerləşdiyi binalar və s.) azad edilməsi;

2. *Yeniliklərə tələbatı dəstəkləmək üçün:* (i) yeniliklərin (texnologiyaların, məhsulların) satışı üzrə dövrüyyələrin ƏDV-dən azad edilməsi; (ii) yeniliklərin alıcılarına mənfəət, əmlak və digər vergilər üzrə güzəştlərin tətbiqi və s. [6. səh.326]

İnnovasiya proseslərinin təkmilləşdirilməsi və investisiyanın təşviqi aspektindən yanaşanda fiskal alətdən də səmərəli istifadə oluna bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 164.2 maddəsinə əsasən müasir texnologiyaları təmin edən avadanlıqların idxalı ƏDV-dən azad edilə bilər. Bir çox ölkələrdə innovasiya məhsullarının maya dəyərinin aşağı salınması üçün bu məhsulları istehsal edən şirkətlərin əmlak vergisindən azad edilməsi də tətbiq edilir.

Bilirik ki, ölkədə innovasiyanın inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan İnnovasiya Fondunun yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Fond ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən real innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi haqqında qərarla qəbul etmə prosesində fəal iştirak edə bilər. Belə bir Fond sənaye müəssisələri ilə innovasiya məhsulları istehsal edən təşkilatlar arasında vasitəçilik funksiyasını həyata keçirir və bu qurumlar arasında səmərəli əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər. Ölkədə elmi-texnoloji istehsalın genişlənməsini, elmi-texniki işləmələr və yüksək texnologiya ilə bağlı layihələrin investisiyalaşdırılmasını dəstəkləmək üçün Vençur fondların yaranması təşviq ediləcək. Sahibkarların innovativ təşəbbüslərini dəstəkləmək, istehsalın texnoloji səviyyəsini yüksəltmək üçün İnnovasiya Fondunun yaradılması bu baxımdan vacibdir.

### **ƏDƏBİYYAT**

1. Brayen Treysi, “Uğurun 100 qanunu”, Bakı – 2014
2. Kənan Aslanlı, “Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları”, Bakı - 2017
3. Vernon Smit, “Qloballaşma yolu ilə insanın təkmilləşdirilməsi”, Bakı –2011
4. Muhammad Yunus, “Kasıbların bankiri”, Bakı - 2016
5. Ceffri Foks, “Necə güclü rəqib olmaq olar”, Bakı-2013
6. Ə.Məmmədov və İ. Seyfullayev: “Vergi və investisiya mühiti”, Bakı - 2013
7. ABŞ-in Kiçik Biznes İnnovasiya Tədqiqatları Dövlət Agentliyi-www.sbir.gov/about/index.htm

# AZƏRBAYCANDA İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏT BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

**MƏMMƏDOVA S.F.**

UNEC

sabina\_live@inbox.ru

## XÜLASƏ

Müasir şəraitdə qloballaşma tendensiyaları iqtisadiyyatda rəqabətə dözümlü məhsullar istehsal etmək üçün ETT-nin ən son texnologiyalarını müxtəlif sahələrə tətbiq etməyi zəruri edir. Bu anlamda intellektual mülkiyyət bazarının hazırkı tərəqqi səviyyəsi, "İnsan kapitalı"ndan və əhalinin intellektual potensialından səmərəli istifadə edilməsi mövzusunun aktuallığını özündə əks etdirir. Post-neft dövründə Azərbaycanda innovasiya və ixrac yönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, iqtisadiyyatın neftdən asılılığının minimuma endirilməsi üçün məhz tükənməyən resurs, yəni "İnsan kapitalı"na dövlət qayğısının artması, eləcə də intellektual mülkiyyət bazarındakı proseslərin tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilərək müasir tələblərə uyğunlaşdırılması olduqca vacib faktorlardandır.

**Açar sözlər:** post-neft dövrü, qloballaşma, dünya iqtisadiyyatı, Atom əsri

## PROBLEMS OF INTELLECTUAL PROPERTY MARKET REPRESENTATION IN AZERBAIJAN ABSTRACT

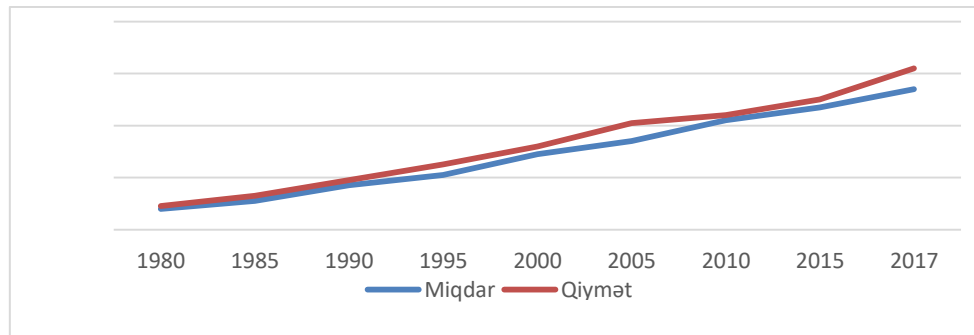
In modern conditions, globalization trends make it necessary to apply the latest technology of ETT to different industries in order to produce competitive products in the economy. In this sense, the intellectual property market's current level of progress, the effective use of "human capital" and the intellectual potential of the population, is topical. It is crucial to formulate a national economy in the post-oil era, a resource that is an inexhaustible resource to minimize oil dependence on the economy, ie increasing government care for the "human capital", as well as improving the regulation of processes in the intellectual property market to meet modern requirements.

**Key words:** post-oil cycle, globalization, world economy, Atomic age

## Giriş

Qloballaşma iqtisadi, siyasi və sosial mədəni münasibətlərin beynəlxalq müstəvidə əhatə dairəsinin böyüməsi və bir-birinə nüfuz etməsi prosesi kimi xarakterizə edilir. Bu beynəlmiləl proses iqtisadi, mədəni və başqa sahələrdə köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və ölkələr arasında olan münasibətlərin dərinləşməsi, transmilli korporasiyaların formalaşması, İnformasiya Cəmiyyəti və Atom əsrinin başlanğıcının qoyulması, ticarət münasibətlərinin intensiv inkişafı, bəzi dövlətlərdə postsənaye standartlarının qurulması məhz qloballaşma tendensiyalarının təzahürü olaraq qiymətləndirilməlidir. Bu proses ümumilikdə inkişafa müsbət təsir göstərməsinə baxmayaraq, bir çox mənfi xüsusiyyətləri də vardır. Beynəlxalq miqyasda əmtəə və xidmətlərin qeyri-bərabər paylanması, ölkələr arasında olan iqtisadi-sosial inkişaf fərqi daha da çoxalması, siyasi və hərbi olayların, habelə terror aktlarının və cinayətkarlığın kəskin surətdə artması buna misal ola bilər.

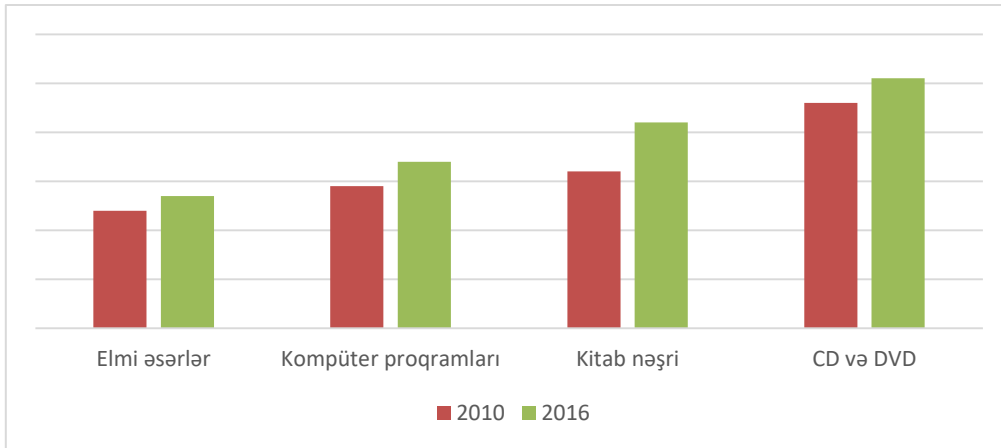
Qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında məhsul və xidmətlərin miqdarı, eləcə də qiymətinin artım tempi aşağıdakı şəkildə verilmişdir:



**Şəkil 1.** Dünya iqtisadiyyatında məhsul və xidmətlərin miqdarı və qiymətinin artma tempi.

*Mənbə: Dünya Bankı(www.worldbank.org).*

Qloballaşma tendesiyaları, dünyanın siyasi və iqtisadi arenasında baş verən dəyişikliklər, sözsüz ki, qlobal intellektual mülkiyyət bazarına, ordakı proseslərə və inkişaf istiqamətlərinə təsirsiz ötüşmədi. Son illər bu bazarda bəzi müsbət halların baş verməsinə baxmayaraq, bir sıra mənfi meyillər hələ də mövcuddur. Bu mənfi meyillərdən biri də piratçılığın səviyyəsinin azaldıla bilməməsidir. Mübarizə tədbirləri nəinki bu halın azalmasına, hətta bəzən çoxalmasına gətirib çıxarır. Son illər intellektual mülkiyyətdən əldə olunacaq gəlirlərin müəyyən qismi bu qanunsuz fəaliyyət nəticəsində başqaları tərəfindən mənimsənilir. Statistik məlumatlara görə 2010-cu ildə piratçılığın həcmi 240 milyard dollar, 2012-ci ildə 810 milyard dollar, 2015-ci ildə 1 trilyon dollara yaxın olmuşdursa, 2017-ci ildə bu rəqəm hətta 1 trilyonu ötüb keçmişdir. Aşağıdakı şəkildə intellektual mülkiyyət bazarında piratçılığın səviyyəsi(%-lə) əks etdirilmişdir.



**Şəkil 2.** Qlobal intellektual mülkiyyət bazarında piratçılığın səviyyəsi.  
**Mənbə:** Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı([www.wipo.int/ipstats/en](http://www.wipo.int/ipstats/en)).

Bu göstəricilər kifayət qədər qənaətbəxş olsalar da, 2013-2017-ci illər ərzində istehsal olunan məhsullardan orta hesabla patentlərin 87%-i, faydalı modellərin 85%-i, ticarət markalarının 88%-i, sənaye nümunələrinin isə 91%-i 10 ölkənin payına düşür. Əlbəttə ki, belə bir məqam olduqca mənfi haldır və iqtisadi məhsullar kimi, intellektual məhsul və xidmətlərin ölkələr üzrə pay bölgüsündə kəskin ziddiyyətlər mövcuddur.

Qlobal intellektual mülkiyyət bazarındakı proseslərin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi barədə danışıqdan son illər bu bazarda həm ayrı-ayrı dövlətlərdə qüvvəyə minmiş qanunların sayının artması, həm daha çox dövlətin Konvensiyalar, habelə Beynəlxalq müvafiqətlərə qoşulması və bu bazarda həmin qanunverici sənədlərin prinsiplərinə riayət olunması olduqca vacib məsələdir. ÜƏMT-in verdiyi məlumatlara əsasən, 2011-2017-ci illərdə intellektual mülkiyyət sahəsi üzrə qüvvəyə minmiş qanunların sayı müəlliflik hüququ bölməsində 7,5%, faydalı modellər üzrə 13,3%, patentlər üzrə 7,2%, sənaye nümunələri üzrə 6,0%, ticarət markaları üzrə isə 8,7% artmışdır və hal-hazırda ümumilikdə təqribən 59 milyona yaxın qanun qüvvədədir. Bütün bunlara rəğmən, bu sahə üzrə qlobal bazarın tənzimləmə sistemini və idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirməyə böyük ölçüdə ehtiyac duyulur. Hal-hazırda intellektual mülkiyyət bazarı üzrə nəzarətedici funksiya yerinə yetirən bir sıra əhəmiyyətli Beynəlxalq müqavilələr və Konvensiyalar mövcuddur.

“Paris Konvensiyası” 1883-cü ildə qəbul edilməsinə baxmayaraq, bir neçə dəfə dəyişiklik olunmuş və lazımi düzəlişlər edilmişdir ki, bu proses sonuncu dəfə 1984-cü ildə həyata keçirilmişdir. Bu Konvensiyanın qəbul olunmasında məqsəd sənaye mülkiyyəti növlərinin, yəni faydalı modellər, ixtiralar, xidmət və əmtəə nişanları, habelə haqsız rəqabət hallarında intellektual məhsul sahiblərinin hüquqi mühafizəsini təmin etməkdən ibarətdir və bu hüquqlar Konvensiyaya qoşulmuş ölkələrdə keçərlidir. Qanunverici müqavilə yalnız sənaye mülkiyyəti növlərini deyil, eləcə də bu mənşəli bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarını və yer altından çıxan mineral suları və s.-ni mühafizə edir, eyni zamanda ixtiraçılara öz dövlətinin qanunvericiliyinə uyğun şəkildə təkmilləşmə, əlavə və başqa növ patentlər verir[«Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında» Paris Konvensiyası. 20 mart 1883].

Konvensiyaya əsasən, ittifaq ölkələrindən hər hansı birinin intellektual mülkiyyəti üzrə hüquqları başqa ölkələrin ərazisində də mühafizə edilir və bu zaman yerli sakinlərin hüquqları

pozulmalı deyil. Eyni zamanda, ittifaqdan kənarında olan dövlətlərin vətəndaşları ittifaq ölkələrindən hər hansı birində intellektual fəaliyyətlə məşğul olarsa, onların hüquqları həmin ölkə vətəndaşlarının hüquqlarına bərabər tutulur.

Ümumilikdə, bu Konvensiya haqqında onu demək olar ki, onun prinsipləri üzrə intellektual mülkiyyət bazarındakı problemlərin bir qismini aradan qaldırmaq olar. Gözlənilən nəticə isə ondan ibarətdir ki, intellektual mülkiyyətin dünya dünya sənayesindəki payı artacaq və getdikcə sivil formada olan intellektual mülkiyyət hüquqları formalaşdırılacaq, habelə dünya dövlətləri içərisində Konvensiyaya qoşulmayan ölkələrin bu ittifaqa girməsinə şəraitin yaradılacaqdır.

“Bern Konvensiyası” 1886-cı ildə qəbul olunmuş, sonuncu dəyişiklik isə 1979-cu ildə həyata keçirilmişdir. Qorunma obyektlərinə incəsənət nümunələri, bədii əsərlər, ədəbi yaradıcılıq nümunələri, memarlıq və heykəltəraşlıq sənətinin məhsulları və digər bu yönümlü intellektual məhsullardır bərabər, maddi formaya malik olmayan əsərlər, eləcə də intellektual məhsul sahibinin və ya müəllifin maraqlarına və hüquqi qorunma prinsiplərinə uyğun gələn mahnı arenjemanları və tərcümələr aid edilir. Bundan savayı, müxtəlif ensiklopediyalar, məlumat topluları da intellektual fəaliyyətin nəticəsi olaraq mühafizə edilir. İttifaq dövlətlərinin səlahiyyəti var ki, müxtəlif qanunverici sənədləri və o xarakterli tərcümələri öz qanunvericiliyinə müvafiq şəkildə qorusun. Bu Konvensiyada göstərilən mülkiyyət növlərinin hamısı ittifaqa daxil olan ölkələrin hər birində hüquqi cəhətdən müdafiə edilir. Müxtəlif ölkələrdə sənaye rəsmləri və incəsənət əsərlərinin hüquqi müdafiəsi həmin ölkələrin qanunvericiliyinə əsaslanaraq onların öz ixtiyarına buraxılır. Nümunələr və rəsmlər formasında mühafizə edilən əsərlərin aid olduğu ölkədə bu əsərlər üzərində xüsusi qorunma olduqda, həmin ölkə ittifaqın başqa ölkələrindən bu hüquqların mühafizəsini tələb edə bilər, əks təqdirdə qeyd edilən əsərlər üzərində xüsusi qorunma olmadıqda onlar ittifaq daxilində bədii əsərlər olaraq hüquqi müdafiə olunurlar. Məhkəmə prosedurları və siyasi çıxışlar zamanı edilən nitqlərin hüquqi mühafizəsi və qorunmadan çıxarılması kimi məsələlər, həmçinin bu cür nitqlərin mətbuatda və efirdə təkrarən işıqlandırılması ittifaq ölkələrinin mövcud qanunvericiliyinə əsasən müəyyən olunur. Bu əhəmiyyətli qanunverici sənədə əsasən hüquqi qorunma bunlara tətbiq olunur:

- İttifaqa daxil olan ölkələrdən hansımsa vətəndaşı olan əsər müəlliflərinin yaradıcılıq məhsuluna, eləcə də onların dərc olunmamış əsərlərinə;
- İttifaqa aid olmayan ölkələrdən olan bu ittifaq çərçivəsində istifadə olunan bədii və əbədi əsərlərə;
- İttifaq ərazisində məskunlaşan, amma ittifaq dövlətlərində vətəndaşlığı olmayan müəlliflərin mülkiyyətinə və s. Qeyd edək ki, onlar ittifaq dövlətlərinin vətəndaşı olan insanlarla bir tutulurlar.

Müasir dövrdə intellektual mülkiyyət bazarında olan proseslərin tənzimlənməsində Bern Konvensiyasının müddəaları bir qədər köhnə xarakterlidir. Çünki, müəlliflik hüququ sahəsində yeni obyektlər formalaşmış, iqtisadi və sosial mühit tamamilə dəyişib və ən əsas intellektual mülkiyyət bazarı qloballaşmaqdadır. Məhz buna görə də Konvensiyanın əksər müddəaları yenilənməli və müasir tələblərə uyğun şəkildə qurulmalıdır.

“TRİPS Sazişi” beynəlxalq ticarət münasibətləri və proseslərində problemlərini aradan qaldırmaq, həmçinin intellektual mülkiyyət bölməsi üzrə olan hüquqları effektiv və faydalı formada mühafizə etmək məqsədilə 1994-cü ildə imzalanmışdır və bu müqaviləyə əsasən intellektual mülkiyyət sahəsi üzrə olan qanunlar ticarət qanunlarına mane olmalı deyildi. Olduqca əhəmiyyətli olan “TRİPS” sazişinin vacib meyarlarına aiddir:

- Digər Konvensiyaların və Beynəlxalq Müqavilələrin vacib prinsiplərinə riayət edilməsi;
- Üzv ölkələrin milli-mədəni dəyərlərini və milli hüquq mexanizmini nəzərə alaraq intellektual mülkiyyət üzrə olan hüquqların təmini;
- Dövlətarası problemlərin, mübahisəli məsələlərin tənzimlənməsi və həll edilməsi naminə çoxtərəfli və ikitərəfli razılaşmanın əldə olunmasına çalışmaq, eləcə də təxirəsalınmaz işlərin reallaşdırılması;
- Piraçılıq hallarının minimuma endirilməsi üçün hər bir şəxsin özünün yaradıcılıq məhsulu üzərində olan hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə tanıtılaraq mühafizəsinin təşkili;
- Ticarət münasibətləri və intellektual mülkiyyət bölməsi üzrə olan qanunverici sistemlərin uyğunlaşdırılması və gərginliyin yox edilməsi;
- İqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə intellektual mühitin formalaşdırılması üçün müəyyən tədbirlərin görülməsi və bütün üzv ölkələrin dövlət siyasətinə hörmətlə yanaşılması.

Üzv dövlətlərdən hər hansı biri intellektual mülkiyyət bazarında bu Sazişdə nəzərdə tutulandan daha artıq hüquqi mühafizəni Sazişin prinsiplərinə zidd olmayaraq təşkil edə bilər və həmin dövlətlər mövcud sahədə tənzimləmə hansı tənzimləmə metoduna üstünlük verməklərində sərbəstdirlər. Sazişi imzalayan ölkələrdən hər hansı biri başqalarına lazımi rejimi verir və bu zaman intellektual mülkiyyət bölməsi üzrə ticarət hüquqlarını tənzimləyən Şuraya xəbər verməlidir, eləcə də istisna hallardan başqa rejim verən ölkənin öz vətəndaşlarının yaradıcılıq məhsulları üzrə hüquqi mühafizəsi digər üzv ölkələrin vətəndaşlarının hüquqi mühafizəsiylə eyni olmalıdır. Eyni zamanda, dövlətlərdən hansısa başqa dövlətin vətəndaşına münasibətdə tətbiq etdiyi müəyyən güzəştlər və imtiyazlar, həmçinin toxunulmazlıq hüququ bəzi istisnalardan əlavə digər üzv dövlətlərin vətəndaşlarına şamil olunur. Sazişi imzalamış ölkələr öz maraqları naminə bu Sazişin qaydalarına zidd olmayan şəkildə müəyyən işlər görə bilər və intellektual məhsulların ticarəti zamanı olan mənfə halların yox edilməsi məqsədilə zəruri işləri həyata keçirə bilərlər.

Müəlliflik hüququna aid olan obyektlər və komputer proqramları “Bern Konvensiyası”nın müddəalarına müvafiq şəkildə qorunur və bu zamana intellektual mülkiyyət sahiblərinin müstəsna hüquqlarına xüsusi önəm verilir. Üzv ölkələrin hər biri öz vətəndaşlarına məxsus olan kinematoqrafiya əsərlərinin, həmçinin kompüter proqramlarının sahiblərinə, habelə həmin müəlliflərin hüquqi varislərinə bu intellektual məhsulların icazəsiz istifadəsinə qadağa qoymaq və ya kommersiya kirayəsinə verməsi barədə azad seçim hüququ verir. Qeyd edək ki, fonogramlar, tətbiqi sənət nümunələrin, eləcə də bədii(ədəbi) əsərlər üzrə olan qorunma müddəti 50 il, əmtəə nişanları üzrə isə 7 il təşkil edir.

“TRİPS Sazişi” haqqında onu demək olar ki, o müasir dövrdə intellektual mülkiyyət bölməsi üzrə global bazarın tənzimlənməsində xüsusi önəm kəsb edir və gözlənilən nəticələrə ticarət prosedurları zamanı problemin qalmaması, intellektual məhsulların, habelə xidmətlərin beynəlxalq ticarət zamanı hüquqi mühafizəsinin tam təmini, piraçılığın yox edilməsi və s. aiddir.

“ÜÖMT-in ifalara və fonogramlara dair Müqaviləsi” adından da görüldüyü kimi əsasən musiqi əsərlərinə aid mülkiyyət hüquqlarının ümumdünya səviyyəsində qorunması məqsədilə 1996-cı ilə imzalanmışdır. Razılığa gələn ölkələr başqa ölkələrdə də müvafiq sahə üzrə intellektual məhsulların hüquqi müdafiəsini təmin etməlidir. Müqavilənin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, intellektual mülkiyyət bölməsi üzrə qəbul olunmuş digər beynəlxalq sənədlərin prinsiplərinə toxunmur və onların qaydalarına zidd nəşə reallaşdırılmır.

İfaçılar öz intellektual məhsullarının istifadəsi ilə əlaqədar icazə vermək kimi müstəsna hüquqlara sahibdirlər. Bundan savayı ifaçılar onların şifahi ifa etdikləri, sadəcə olaraq yazılmayan intellektual məhsullarının ifaçısı və sahibi olaraq başqalarına tanıtılmasını tələb edə bilmək, eləcə də digərləri tərəfindən bu ifanın təhrif edilərək yayılmasına qarşı çıxmaq hüquqları mövcuddur. Onu da qeyd edək ki, musiqi əsərlərinin qorunma müddəti 50 il kimi müəyyənləşdirilmişdir və ifaçının vəfatından sonra bu müddət bitənədək hüquqi mühafizə qüvvədə olur. Bununla belə, başqalarının bu intellektual məhsulu öz adına çıxarmasına yol verilmir. İfaçılar öz intellektual məhsullarını kirayə vermək, surətinin çıxarılması və yayılması haqqında sərbəst qərar vermək üzrə də müstəsna hüquqlara malikdirlər. Fonogram istehsalçıları da hüququ ifaçıların hüququ ilə xeyli dərəcədə oxşardır və əksər prinsipləri demək olar ki, eynidir.

Bu qanunun qarışıq məqamı ondan ibarətdir ki, ifaçı öz intellektual məhsulunun yazılmasına, habelə onun surətinin çıxarılmasına razılıq verərsə, onda onun müstəsna hüquqlarına mütləq şəkildə fonogram istehsalçıları malik olur. Bu məsələ ilə əlaqədar Braziliya, Banqladeş, Hindistan, ABŞ və bir sıra başqa dövlətlər bu müqavilədən çıxmaq istəyirdilər. Daha sonra 2000-ci illərin əvvəllərində ÜÖMT-in Konfrasında bu problemlərlə bağlı müzakirələr getdi və “Audiovizual ifalar üzrə” müqavilə qəbul olunması qarşıya məqsəd qoyulmasına baxmayaraq, bir nəticə əldə olunmadı. Ona görə də hazırkı dövrdə bu problem müvafiq sahədə intellektual mülkiyyət bazarının tərəqqisinə mane olur və problemin həll olunmasına böyük dərəcədə ehtiyac duyulur.

“ÜÖMT-in ifalara və fonogramlara dair Müqaviləsi”nin bünövrəsini 1961-ci ildə qəbul olunan “Roma Konvensiyası” təşkil edir. Bu Konvensiyada ifaçılar və fonogram istehsalçıları ilə yanaşı, yayım şirkətlərinin də hüquqi mühafizəsi nəzərdə tutulmuşdur. Razılığa gələn dövlətlərin hər birində intellektual mülkiyyət sahiblərinin hüquqi müdafiəsi istiqamətində ümumi rejim təyin olunur. Roma Konvensiyasının prinsipləri ÜÖMT-in ifalara və fonogramlara dair Müqaviləsinin prinsip və qaydalarıyla demək olar ki, eynidir. Əlavə olaraq bu Konvensiyada mütəlif yayım təşkilatlarının

özlərinə məxsus verilişlərin istifadəsi, surətinin çıxarılması, kirayə verilməsi və s. ilə əlaqədar müstəsna hüquqları vardır.

Sonda onu deyək ki, adlarının çəkdiyimiz Beynəlxalq Müqavilələr, həmçinin Konvensiyalar intellektual mülkiyyət bölməsi üzrə qlobal bazarın əsas tənzimləyici sənədləridir. Bunlarla yanaşı 25-dək ayrı-ayrı beynəlxalq əhəmiyyətli qanunverici sənədlərin imzalanmasına rəğmən, qlobal bazarın tərəqqisi naminə görüləcək tədbirlər hələ çoxdur.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Dünya Bankı([www.worldbank.org](http://www.worldbank.org)).
2. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı([www.wipo.int/ipstats/en](http://www.wipo.int/ipstats/en)).
3. «Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında» Paris Konvensiyası. 20 mart 1883

## AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATINDAKI İNVESTİSİYA PROSESLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Məmmədzadə Xəyal Nizam oğlu

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
*xeyalmenmedzade84@gmail.com*

#### XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda müasir dövrdə baş verən investisiya prosesləri təhlil edilmişdir. Ölkəmizdə son illərdə baş verən kənd təsərrüfatı prosesləri araşdırılmışdır. Azərbaycanın kənd təsərrüfatına uyğun coğrafi şəraiti burada kənd təsərrüfatının inkişafına və bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının artırılmasına böyük zəmin yaratmışdır. Kənd təsərrüfatı üçün edilən dövlət dəstəkləri təhlil edilmişdir.

**Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, investisiya, dövlət dəstəkləri, subsidiya, güzəştlər.

#### CURRENT CONDITION OF INVESTMENT PROCESSES IN AZERBAIJAN'S AGRICULTURE ABSTRACT

The article analyzes the investment processes in the agricultural sector of Azerbaijan in modern times. Recent developments in the country have been investigated. The geographical location of Azerbaijan's agriculture has created a great basis for the development of agriculture and investment in this area. Government support for agriculture has been analyzed. Key words: agriculture, investment, state support, subsidies, concessions

**Keywords:** agriculture, investment, government subsidies, subsidy, concessions

#### Giriş

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həll edilməsində aqrar sektor geniş rol oynayır. Bununla birlikdə ölkənin idxal prosesindən asılı olmamağı üçün digər təsərrüfat sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatı sahəsinə də diqqət yetirilməlidir. Kənd təsərrüfatı sektoruna investisiya qoyuluşlarını artıraraq bu sahədən yüksək gəlir əldə etmək mümkündür. Lakin kənd təsərrüfatı strukturunu düzgün qurmadıqda ortaya bir çox çətinliklər çıxır. Bu problemin başlıca səbəbləri coğrafi iqlim şəraiti ola bilər. Bunun üçün texnologiyadan istifadə, suvarma sistemləri, texniki təchizat və digər qurğulardan istifadə etmək olduqca zəruriyyət yaradır. Burada önə çıxan bir digər faktor isə dövlət dəstəyidir. Dövlət dəstəyi həm xırda sahibkarlar, həm də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan digər fərdlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

#### Azərbaycanda kənd təsərrüfatında investisiya

Kənd təsərrüfatı sektorunda investisiya qoyuluşları bu sahənin inkişafı üçün olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı sektoruna investisiya qoyuluşları üçün perspektivlidir. Ölkənin təbii iqlim şəraiti və əkinə yararlı torpaqların mövcudluğu bu sahənin inkişafı üçün olduqca əlverişlidir. Kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşlarının ölkə üçün zəruri olmasının səbəbi digər istehsal sferalarından geridə qalmamaq və ərzaq təhlükəsizliyinin qarşısını almaqdır. Kənd təsərrüfatı sektorunun səmərəliliyinin artırılması baxımından investisiyalar özünü başlıca olaraq iki tərəfdən göstərir.

Kapital investisiyalarının həyata keçirilməsi əsasında kənd təsərrüfatı maddi-texniki resurslarla təmin edilməsi. İncə investisiya şəraiti üçün zəruri ehtiyatlar olduqda və gərəklilər göstərildikdə işlər olduqca asanlaşır.



Kənd təsərrüfatı sektorunun investisiya mühitinin formalaşdırılması üçün hazır vəziyyətə gətirilməsi və əksər aqrar sənaye müəsisələrinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması. Azərbaycanca xarici investisiyalar üçün heç bir məhdudiyətlər tətbiq edilmir. Bundan başqa Azərbaycanda xarici investisiyaların təşviqi və qorunması üzrə bütün əsas çoxtərəfli alətlər mövcuddur.

**Aqrar sektora investisiyaların cəlb edilməsi**

İnvestisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün rahat investisiya mühitinin formalaşması zəruridir. İnvestisiya mühitinin yaradılması dövlət dəstəyinə imkan yaradır ki, büdcə ssudaları, subsidiyaları və kənd təsərrüfatı məhsullarına olan xərclərin bir hissəsinin, dotasiya və kompensasiya edilməsinə şərait yaradır.

Aqrar sektorda investisiya fəaliyyətinin yüksəldilməsi aşağıda verilənlərin hesabına ola bilər:

- özünü doğruldan bəzi kiçik lahiyələrin tətbiq edilməsi. Bu vaxta qənaət etməklə lahiyənin hazırlanmasına xərclərinin azaldılmasına, qeyri-obyektiv lahiyələrin seçim riskindən yan ötməyə imkan verir;

- qısamüddətdə az xərclə yüksək gəlirin əldə edilməsi. İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün işin sürətli təşkili.

- vəsait qoyduqdan sonra təsərrüfat sahəsinə nəzrət edilməsi. Bu sahədə yaranan çətinliklərin tez bir zamanda aradan qaldırılması

- vəsait qoyuluşunun bir neçə obyektə ayrılması təcrübəsinə son qoymaq. Investisiyanın daha zəruri obyektin tikilməsinə istiqamətlənməsi tikintinin fasiləsiz aparılmasına və obyektin vaxtında istifadəyə verilməsinə səbəb olur;

- elm tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadənin iqtisadi rejiminin gözlənilməsi. Belə ki, çəyirdəkli bitkilərin yetişdirilməsi 4 ildən sonra məhsul əldə edilməsinə imkan verdiyi halda, toxumlu meyvələrin yetişdirilməsi yalnız 8 ildən sonra mümkündür. Xərcin əldə edilməsi birincilərdə 5-6 il, ikincilərdə yalnız 9-10 il mümkündür. Kənd təsərrüfatında investisiya cəlb ediciliyi də təbii iqlim şəraiti ilə əlaqədardır. Aqrar sferada investisiya axınını saxlayan amillərdən biri də xalq təsərrüfatının digər sferalarında yüksək gəlirin olmasıdır.

**Kənd təsərrüfatına edilən dövlət dəstəyi**

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı etdirilməsi, bu sahənin ixrac potensialının artırılması, ərzaq çatışmamazlığı probleminin aradan qaldırılması, bu sahəyə investisiya axınının təmin edilməsi üçün bir sıra stimullaşdırıcı tədbirlər görülmüşdür. Bunlara vergi və gömrük güzəştləri, subsidiyalar, ssdalar, dotasiyalar daxildir. Bunlar hamısı birlikdə dövlət tərəfindən iri və xırda sahibkarlara, fermerlərə və s. kənd təsərrüfatı üçün edilən dövlət dəstəyidir.

Diferensial subsidiya mexanizminin tam formalaşdırılması, xarici ölkələrdən cins heyvanların idxal edilərək damazlıq kənd təsərrüfatı müəsisələrinə verilməsinin dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların yüksək məhsuldarlığa malik toxum, ting və damazlıq heyvanlarla, həmçinin müasir texnika və avadanlıqlarla, aqrrokimyəvi vasitələrlə təminatının gücləndirilməsi məqsədi ilə dövlət dəstəyi mexanizmi önəmli rol oynayır. Dövlət tərəfindən verilən dəstəklərin özünü doğrultması bir çox faktordan aslıdır. Bunlara ölkədə il ərzində təbii iqlimin necə keçməsi, ölkə valyutasının dəyəri, istehsalə çəkilən xərcləre və s. daxildir. Yerli kənd təsərrüfatı istehsalçıların mənafeyini qorumaq üçün xaricdən idxal olunan məhsullara bu il vergilər tətbiq olundu.

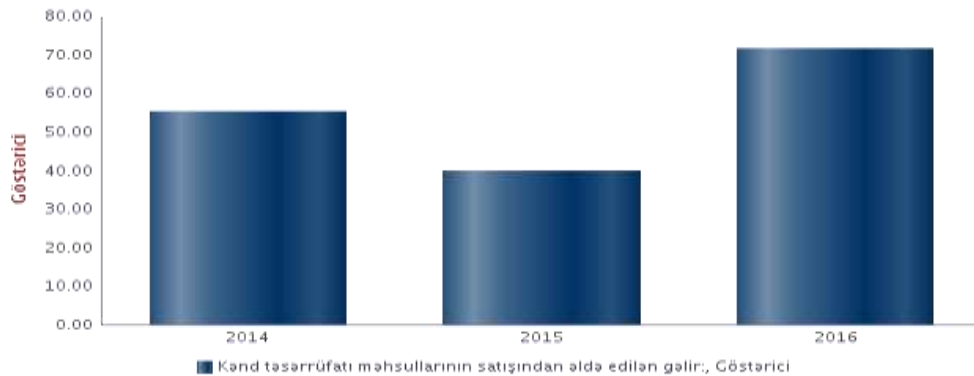
Cədvəl.1. agrocredit.gov.az

|  | Subsidiya və ya güzəştin tipi  | Verilən subsidiya və ya tətbiq olunan güzəştin həcmi və ya məbləği |
|--|--|--|
|  | Yanacaq və motor yağları ilə bağlı xərclər   | 50 AZN/ha  |
|  | Buğda və çəltiyin becərilməsi  | 40 AZN/ha  |
|  | Mineral gübrələrin alışı ( "Aqrolizinq" ASC )  | Ümumi məbləğin 70%-i həcmində                                      |
|  | Kənd təsərrüfatı texnikası və suvarma avadanlıqlarının lizinq yolu ilə alışı ( ilkin dəyərinin 20 faizi ödənilməli halda) ("Aqrolizinq" ASC) | Ümumi məbləğin 40%-i həcmində                                      |
|  | Sığorta (buğda, arpa, qarğıdalı, günəbaxan, kartof, şəkər çuğunduru, tərəvəzlər, meyvə üzüm və sitrus bitkiləri üçün)                        | Ümumi məbləğin 50%-i həcmində                                      |
|  | Epizootik xəstəliklərə qarşı vaksinasiya   | Ümumi məbləğin 100%-i həcmində                                     |
|  | Bitki zərərvericilərinə qarşı mübarizə tədbirləri  | Ümumi məbləğin 100%-i həcmində                                     |
|  | Süni mayalandırma yolu ilə alınmış buzovlar  | 100 AZN/buzov  |

|   |   |   |
|---|---|---|
|   | Damazlıq iribuynuzlu heyvanların lizinq yolu ilə alışı ("Aqrolizinq" ASC) | Ümumi məbləğin 50%-i həcmində   |
| 0 | Kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı                                     | ƏDV və gömrük tariffləri tətbiq olunmur   |
| 1 | Vergilər  | Torpaq vergisi və istifadəsiz torpaqlara dair vergidən əlavə heç bir vergi tətbiq olunmur |
| 2 | Emal müəssisələrinə satılmış quru tütün                                   | 0,05 AZN/kq   |
| 3 | Emal müəssisələrinə satılmış yaş tütün                                    | 0,05 AZN/10 kq  |
| 4 | Emal müəssisələrinə satılmış xam pambıq                                   | 0,1 AZN/kq  |
| 5 | Emal müəssisələrinə satılmış yaş barama                                   | 2 AZN /kq   |

**Kənd təsərrüfatı sektorunda çalışan fermer və sahibkarlara dövlət tərəfindən verilən subsidiya dəstəyi və tətbiq olunan vergi güzəştləri :**

Verilən cədvəldə tətbiq olunan subsidiyaların tətbiqi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı inkişafı üçün zəmin yaratmış investisiya cəlbediciliyini artırmışdır. Lakin istehsal edilən məhsullar bazara çıxarılarəkən onun satılmasında problemlər baş verir. Bu problemlər daha çox qiymət tərəfindən özünü göstərir. İstehlakçı daha çox idxal olunan bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının yerli kənd təsərrüfatı məhsullarından ucuz olduğundan görə idxal olunan məhsullara üstünlük verirlər. Belə olduğu halda məhsulların bazarda satılması çətinləşir və istehsalçının bu sahəyə marağı azalır. Bunun qarşısının alınması üçün bəzi dövlət tədbirlərinə ehtiyac duyulur. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında qiymətlərin əlverişsiz olduğu hallarda tədarük intervensiyalarının həyata keçirilməsi, daxili bazarın ədalətsiz ticarət şərtlərindən qorunmasına və digər bu kimi məsələlərlə bağlı institusional sistemin effektivliyinin daha da artırılmasına ehtiyac vardır.



Şəkil.1.cbar.az

Yuxarıda 2014-2016 illər üzrə kənd təsərrüfatı üzrə maliyyə nəticələri göstərilmişdir.

Diaqramdan 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsulları satışından əldə olunan illik gəlir 50-60 milyon arasında dəyişmişdir. Lakin 2015-cildə ixrac potensialı aşağı düşmüş və kənd təsərrüfatı satışından əldə olunan gəlir azalmışdır. Azərbaycan Respublikası 2015-ci ildə baş verən devalvasiya nəticəsində ixracat nisbətən artmışdır və 2016-cı ildə kənd təsərrüfatı məhsulları satışından əldə olunan gəlir 70 mln çatmışdır.

|   | Göstərici |         |         |
|---|-----------|---------|---------|
|   | Məbləğ    |         |         |
|   | 2014      | 2015    | 2016    |
| Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu                   | 2.449,4   | 2.761,1 | 2.577,2 |
| Kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlar   | 111,8     | 132,5   | 145,8   |
| Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları | 2.337,6   | 2.628,6 | 2.431,4 |

Cədvəl 2. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu bitkiçilik məhsulları üzrə (mln.manat 2014-2016) cbar.az

Cədvəl 2-dən görünür ki, həyata keçirilən bir sıra dövlət tədbirlərindən sonra 2015 kənd təsərrüfatı ümumi məhsulu yüksək olmuşdur.

| İllər                           | 2014       |              | 2015       |              | 2016       |              |
|---------------------------------|------------|--------------|------------|--------------|------------|--------------|
|                                 | Bitkiçilik | Heyvandarlıq | Bitkiçilik | Heyvandarlıq | Bitkiçilik | Heyvandarlıq |
| Çəkilən xərclər                 | 25,3       | 39,7         | 7,5        | 52,3         | 27,5       | 34,4         |
| Ömək haqqı ödənişi ayrımlarla   | 28,7       | 56,3         | 56,5       | 43,5         | 61,9       | 54,7         |
| Əsas vəsaitlərin amortizasiyası | 5,4        | 1,7          | 5,4        | 4,0          | 5,7        | 1,7          |
| Sığorta ödəmələri               | 0,4        | 0,8          | 0,6        | 0,2          | 0,6        | 0,2          |

Cədvəl 3. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına çəkilən xərclərin strukturu (%) (2014-2016) cbar.az

Məlumatların təhlili göstərir ki, son on ildə ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən aylıq gəlirlər və istehlak xərcləri təxminən 3,2 dəfə artaraq ortalama 240 manat ətrafında dəyişmişdir. Qeyd olunan dövrdə ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 2,4 dəfə artmışdır.

### Nəticə

Ölkədə aparılan aqrar islahatlar davamlı inkişafın əsas parametrlərinin müəyyən edilməsinin, zəruri iqtisadi və sosial mühitin dəstəklənməsi tədbirlərinin səmərəliliyini yüksəldir. Kənd təsərrüfatı sferasının davamlı inkişafının proqnozlaşdırılması məsələləri diqqət mərkəzində olmalıdır. Ölkədə kənd təsərrüfatına edilən investisiyaların artırılması məqsədi ilə güzəştli kreditlərin verilməsi, bu sahənin inkişafı üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi vacibdir. Bir digər problem olan məhsulun bazarda satışının düzgün şəkildə həyata keçirilməsi üçün, istehlakçının tələbinə uyğun məhsulların bazar çıxarılması dövlətin vergi və güzəştləri istehlakçılara münasib şəkildə tətbiq etməsi vacib prosedurlardandır. Dövlət həm də sadəcə vergi güzəştləri subsidiyalarla kömək etməklə deyil bu sahəyə ciddi nəzarət etməklə məşğul olmalıdır.

### ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. - [90,106]
2. Eldar quliyev. Aqrar İqtisadiyyat. Dərs vəsaiti. Bakı: «Kooperasiya nəşriyyatı», 2015. - [202,204]
3. <http://agrocredit.gov.az/az/pages/175>
4. <https://esasodi.cbar.az:9804/obiee/ESAHS.jsp>

## AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATINDAKI İNVESTİSIYA PROSESLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

**Əhmədov Murad Etibar oğlu**

*Bakı Mühəndislik Universitetinin magistr tələbəsi  
mr.axmedmurad@gmail.com*

### XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın banklarının müasir dövrdəki vəziyyəti təhlil edilmişdir. Ölkəmizdə son illərdə verilən kreditlər haqqında danışılmışdır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq kreditlərin verilmə qaydaları və bankların hüquqlarından danışılmışdır. Nəticə olaraq da bank kreditlərinin iqtisadiyyatımıza təsirindən danışılmışdır

**Açar sözlər:** Banklar, kredit, emissiya, kommersiya, istehlak.

### CURRENT CONDITION OF INVESTMENT PROCESSES IN AZERBAIJAN'S AGRICULTURE ABSTRACT

In this article there was discussed about current state of Azerbaijan banks. We talked about the loans which gaved by the Azerbaijan banks. According to the legislation there was talked about rules of issuing loans and rights of the banks. At the result we talked about the roles of banks in the economy of Azerbaijan

**Keywords:** Banks, loan, emission, commerce, consume.

### Giriş

Ölkənin iqtisadi inkişafında banklar böyük rol oynayır. Bununla bərabər banklar ölkədə pul dövrünü sürətləndirir və pulların dövriyyəyə buraxılmasında əsas rol oynayır. Bankların ən əsas vəzifələrindən biridə kreditlərin verilməsidir. Bu məqalədə sizə banklar və kreditlərlə bağlı ətraflı məlumatlar veriləcək.

### **Azərbaycanda banklar və bank kreditləri**

Bildiyimiz kimi bank fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsi, müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən maliyyə-kredit təşkilatı. Hüquqi status baxımından hüquqi şəxsdir. Ümumiyyətlə bizə məlum olduğu kimi banklar ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan fiqurlardan biridir. Bankların gördüyü ən əsas işlərdən biri kreditörlerle borcalanların arasında vasitəçilik etməkdir. Banklar əsasən iki növ əməliyyatlar həyata keçirirlər. Bunlardan biri emissiya digəri isə kommersiya tipli əməliyyatlardır. Emissiya dedikdə qiymətli kağızların və pul nişanlarının çapı nəzərdə tutulur. Pul nişanlarının çapı isə Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Qiymətli kağızların emissiyası isə həm dövlət, həm də qeyri-dövlət orqanları tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Kommersiya dedikdə isə ticarət fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

#### **Bank kreditləri**

Bankın gördüyü ən əsas və ən gəlirli işlərdən biri də kreditlərdir. Bank kreditləri dedikdə müqaviləyə uyğun olaraq müddətin sonunda qaytarılmaq şərti ilə, təminatlı və ya təminatsız müəyyən məbləğdə faizlə verilmiş borc nəzərdə tutulur.

Kredit sistemi və onun tətbiqi üsulları

Kredit sistemi dedikdə kredit-hesablaşma münasibətləri, kreditləmənin forma və metodlarının toplusu nəzərdə tutulur.

Kredit sisteminin 2 forması var:

1. Funksional forma
2. İnstitusional forma

Funksional forma dedikdə kredit münasibətlərinin toplusu, kreditləşmənin forması və metodları başa düşülür.

İnstitusional forma isə maliyyə-kredit təşkilatlarının toplusu, sərbəst pul vəsaitlərini bir yerdə cəmləşdirən və onları borc verən kredit sistemi başa düşülür.

Funksional formaya baxdıqda kredit sistemi bank, istehlak, kommersiya, dövlət, beynəlxalq kreditlər ortaya çıxır. Kredit sisteminin institusional strukturunun aparıcı istiqaməti banklardır. Kredit sisteminin əsasını banklar təşkil edir.

Müasir kredit sistemi 2 əsas anlayışı özündə birləşdirir:

1. Hesablaşma kredit və ödəniş münasibətləri məcmusu
2. Maliyyə-kredit institutları məcmusu

Dünyada istənilən bank sisteminə malik olan ölkələrin pul-kredit sisteminin əsaslarını Mərkəzi Banklar təşkil edir. Ümumiyyətlə Mərkəzi Bank dövlətlə iqtisadiyyat arasında vasitəçidir və qanunvericiliyə uyğun olan qanunlarla dövlət iqtisadiyyatını və pul-kredit sistemini tənzimləyir.

Mərkəzi Banklar kredit sistemində birinci pillədə durur. İkinci pillədə isə kommersiya bankları durur.

Kommersiya bankları qanunvericiliyin imkan verdiyi bütün əməliyyatları yerinə yetirir. Ən əsaslarından isə kreditlərdir. Kredit verən digər qurumlardan biri isə holdinqlərdir.

#### **Kreditin formaları**

Müasir dövrimizdə kreditlərin bir neçə növü vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Dövlət kreditləri: Burada borc verən rolunda dövlət özü çıxış edir.
2. Kommersiya kreditləri: Hər hansısa sahibkar tərəfindən digər sahibkara verilən əmtəə şəklində olan kreditlər
3. Veksel kreditləri: Banklar tərəfindən veksel sahiblərinə verilən kreditlər
4. İstehlak kreditləri: Fiziki şəxslərə istehlak mallarının alınması və istehlak xərclərinin qarşılınması üçün üçün verilən kreditlər
5. İpoteka kreditləri: Əmlakın girova qoyulması şərti ilə verilən kreditlər
6. Kənd təsərrüfatı kreditləri: Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı ayrılmış kreditlər
7. Beynəlxalq kreditlər: Ölkələr arası borcların qarşılınması üçün ayrılmış kreditlər və.

### **Azərbaycanda bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və bank kreditlərinin tətbiqi**

Azərbaycanda bankların fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Bankların haqqında qanun ilə tənzimlənir. Bu qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar və bank olmayan kredit təşkilatları bank fəaliyyətini maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının verdiyi xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirə bilər.

Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı banklara lisenziyaların verilməsini və ləğv edilməsini, filiallar, şöbələr və nümayəndəliklər açmaq üçün banklara icazə verilməsini və verilmiş icazələrin ləğv edilməsini həyata keçirir. Bank lisenziyası dedikdə fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlər və ya digər qaytanlar vəsaitlər cəlb etmək, öz adından və öz hesabına kreditlər vermək ilə bağlı fəaliyyəti, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirməyə müstəsna hüquq verən xüsusi başa düşülür. Qısacası desək bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün icazə sənədidir. Bank lisenziyaları yazılı formada və müddətsiz olaraq verilir.

*Bank kreditləri haqqında qanun*

Bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən müddətə (müddətin uzadılması hüququ ilə) və faizlər (komisyon haqqlar) ödənilmək şərti ilə, təminatla və ya təminatsız müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir. Həmin şərtlərlə pul vəsaitinin verilməsi haqqında götürülmüş hər hansı öhdəlik, qarantıya, zəmanət, borc qiymətli kağızlarının diskontla və ya faizlər alınmaqla satın alınması və müqaviləyə əsasən hər hansı formada verilmiş vəsaitin qaytarılmasını tələb etməklə bağlı digər hüquq da kredit anlayışına aiddir. Azərbaycan kreditlər bankları və bank olmayan kredit təşkilatları tərəfindən verilir.

*Azərbaycanda bank kreditləri strategiyaları*

Kredit strategiyası kreditin növünə (ipoteka, kommersiya, istehlak və.s) və ümumi baxışına görə müəyyənləşdirilir. Strategiyada kreditin diversifikasiyası (İqtisadi sektorları, kreditin gəlirliliyi, valyuta növləri və.s) qeyri-qanuni fəaliyyətləmə.ölül olan sahibkarlıqla əməkdaşlığa yol verilməməsi və digər kreditləşmə siyasətlərindən bəhs edir.

*Kreditin verilmə meyarları*

Banklar kreditləri qiymətləndirərkən əsasən diqqət yetirdiyi məsələlərə var ki hansılar ki aşağıdakılardır;

1. Kreditin həcmi
2. Kreditin müddəti
3. Kreditin risklilik səviyyəsi
4. Borcalanın fəaliyyət növü və gəlirlərinin kredit ödənişinə nisbəti
5. Kreditin müqabilində təklif olan təminatın bazar dəyəri və iqtisadi proseslərə həssaslığı

Borcalanın kredit tarixçəsi və.s kimi meyarlar nəzərə alınaraq kredit qiymətləndirilməli və ehtiyac olduqda kredit verilməlidir

*Kreditləşmə sahələri və növləri*

Kredit strategiyasına əsasən banklar müxtəlif kredit növlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hər bir kredit növü üzrə fərqli qaydalar tətbiq etməli və monitorinqi fərqli etməlidir.

Qeyri-rezidentlərə və ya respublikadan kənar fəaliyyət göstərən şəxslərə kredit verilməlidir. Amma bu halda ilk öncə bank tərəfindən kreditörün mənsə və ya fəaliyyət göstərdiyi ölkə ilə bağlı bütün riskləri nəzərə almalıdır.

*Kreditin ödəniş müddətləri və şərtləri*

Kreditin ödəniş müddətinin kreditin məqsədindən, növündən, ödəmə mənbəyindən, borcalanın fəaliyyət növündən (mövsümi/dövri) asılı olaraq xarakterizə edilməlidir.

*Kreditlərin faiz dərəcələrinin təyin edilməsi*

Bank daxili qaydalarda ayrı-ayrı kreditlər və onların müxtəlif növləri üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən iqtisadi və bazar şərtləri, habelə müxtəlif amillər nəzərdə tutulmalıdır. Banklar kreditlərə tətbiq ediləcək faiz dərəcələrini müəyyənləşdirərkən resursların dəyərini, kreditlərə xidmət xərclərini, ümumi inzibati xərcləri, mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatı və yetərli miqdarda mənfəəti, portfel üzrə itkiləri, eləcə də əlavə komisyon haqlarının tutulub tutulmamasını nəzərə almalıdırlar. Kreditin növündən asılı olaraq bank faiz dərəcələrinin minimum və maksimum həddini istifadə etdikdə bu zaman onların istifadəsi meyarlarını müəyyən etməlidir.

*Təminatın qiymətlənməsi və götürülməsi*

Hər bir bankın daxili qaydalarına görə qiymətləndirmə üsulları vardır. Amma ümumiyyətlə götürsək kredit qarşılığında götürülən təminat kredit üzrə dəyə biləcək zərəri qarşılıyaacaq dəyərdən az olmamalıdır. Banklar daxili qaydaları ilə təminatı və ya girovun dəyərinə kredit dəyərinə nisbətdə daha da artırma biləcək hüquqa malikdir. Beləliklə də əldə edilən girov və ya təminat kreditin qaytarılması üçün yeganə və əsas mənbə olmamalıdır.

### Bank kreditlərinin iqtisadiyyata təsiri

Azərbaycanın tarixi çox keçmişə getsə də, müstəqillik baxımından çox gənc ölkə sayılan Azərbaycan qısa müddət ərzində güclü iqtisadi inkişafa nail olmuş və günümüzdə inkişafı davam etdirməkdədir. Bu inkişafda şübhəsiz ki bank sektorunda rolu böyükdür. Dünyada hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da bank sektorunun inkişafı bank kreditlərinin inkişafı Azərbaycanın iqtisadi inkişafına bir başa təsir göstərir.

Bankların iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olmasını açıqlayacaq olsaq bu günümüzdə ölkə iqtisadiyyatının dinamikasında iri və orta sahibkarlıqların rolu böyükdür. Banklar hal-hazırda verdiyi kreditlərlə ölkədə iri və orta sahibkarların iqtisadiyyatda rolunun artırmasına və daha da mǧhkəmlənməsinə kömək olur. Məsələn bankların kənd təsərrüfatına verdiyi güzəştli kreditlərin hesabına Azərbaycanda Aqrar sahənin inkişafı və məşğulluğun artması qaçınılmaz haldır. Bir başqa misalla deyəcək olsaq bankların verdiyi kreditlərlə yeni binalar, məktəblər, ofislər və.s tikilir və buda iqtisadiyyatda başlıca artımın səbəbi olaraq göstərilir. Və bu səbəbdən ayrı-ayrı sahələrin inkişafı ÜDM də artımla nəticələnir.

### Nəticə

Ölkəmizdə davam edən iqtisadi inkişafın nəticəsində biz bankların və banklarda aparılan kredit əməliyyatlarının mühüm rolunu görə bilərik. Bu nöqteyi nəzərdən düşünürəm ki bankların inkişafı iqtisadiyyatımızda önəmli müsbət rol oynayır. Bunun üçün banklarımızın inkişafına dəstək verməli yeri gələrsə dövlətimiz tərəfindən güzəştlər edilməlidir.

### ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının banklar haqqında qanunları 2.Kreditlərin verilməsi qaydaları [https://www.cbar.az/assets/150/Banklarda\\_kredit\\_verilmesi\\_qaydalari.pdf](https://www.cbar.az/assets/150/Banklarda_kredit_verilmesi_qaydalari.pdf) 3. <https://www.fimsa.az/>

## İNFLYASİYASIZ İQTİSADİ ARTIMIN TƏMİN OLUNMASI

**Məmmədخانov Ramin Ramiz oğlu**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*  
ramin.mammadkhanov@yahoo.com

### XÜLASƏ

Hər bir dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas hədəflərindən biri davamlı iqtisadi artıma nail olmaqdır. Bu hədəfin reallaşdırılması makroiqtisadi siyasətin digər hədəfi olan inflyasiyanın aşağı, sabit səviyyəsinin qorunub saxlanması arasında ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur ki, bu da dövlətin antiinflyasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsini, onun effektivliyinin artırılmasını tələb edir. Məqalədə iqtisadi artımla inflyasiya arasında asılılıq nəzəri və praktiki cəhətdən ümumiləşdirilərək təhlil edilmiş, Azərbaycan iqtisadiyyatında inflyasiyasız iqtisadi artımın təmin olunması yolları göstərilmişdir.

**Açar sözlər:** iqtisadi artım, inflyasiya, inflyasiyanın hədəflənməsi

### ACHIEVING ECONOMIC GROWTH WITHOUT INFLATION ABSTRACT

One of the main goals of macroeconomic policy of the state is to obtain sufficient economic growth. But, there appears a dilemma between achieving solid growth objective and attaining and maintaining low, stable inflation. And this necessitates the improvement, increase in effectiveness of the anti-inflationary policy. In this article relationship between economic growth and inflation is analyzed through generalizing theoretically and empirically. Ways of achieving economic growth without inflation in Azerbaijan economy are shown.

**Key words:** economic growth, inflation, inflation targeting

### Giriş

İqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas hədəfləri iqtisadi artımın, məşğulluğun yüksək səviyyəsinin təmin olunması, aşağı və sabit inflyasiyaya nail olmaqdır. Hər bir hədəfə nail olunması özünəməxsus iqtisadi siyasət alətlərinin istifadəsini labüd edir ki, bu da bəzi hallarda iqtisadi siyasətin reallaşdırılması prosesi zamanı ziddiyyətlərə səbəb olur. Bu tip ziddiyyətlər içərisində ən aktualı eyni zaman ərzində həm iqtisadi artıma nail olmaq, həm də

inflyasiyanın aşağı və sabit səviyyəsini qoruyub saxlaya bilməkdir. Əsasını Fillips əyrisindən alan və sonradan ABŞ iqtisadiyyatı timsalında empirik şəkildə yoxlanan iqtisadi artımla inflyasiya arasında asılılıq uzun müddət tətbiq olunan iqtisadi siyasətin əsas nəzəri bazası rolunu oynamışdır. Bu da iqtisadi tənəzzül dövründə genişləndirici fiskal siyasətlə iqtisadi aktivliyi bərpa etmək, məşğulluğu artırmaq, iqtisadi yüksəliş dövründə isə əksinə daraldıcı fiskal siyasətlə məcmu tələbi məhdudlaşdırmaqla özünü göstərmişdir. Nəzəri cəhətdən birinci halda inflyasiya artmalı, ikinci halda isə onun səviyyəsi aşağı düşməlidir. Lakin çoxamilli bir proses olan inflyasiya tək məcmu tələbin, büdcə xərclərinin səviyyəsindən yox, eyni zamanda bir çox xərc, struktur, xarici, psixoloji amillərdən asılıdır ki, bu da onun səviyyəsini əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasını, tənzimlənməsini çətinləşdirir. Buna görə də iqtisadi artıma nail olmaq üçün yol verilən mülayim inflyasiya sonradan daha da artaraq iqtisadi artıma və bütövlükdə aparılan iqtisadi siyasətin nəticələrinə mənfi yönlü təsir göstərə bilər. Çoxamilli proses olan inflyasiya özü bir çox mənfi sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb olur. Inflyasiyanın milli iqtisadiyyata təsirləri haqqında müxtəlif fikirlər söylənsə də, onlar arasında daha çox onun mənfi yönlü olması irəli sürülür. Xüsusilə də, onun səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bu mənfi təsirlərin miqyası və dərinliyi artır. Yüksək inflyasiyanın təsir etdiyi ən mühüm makroiqtisadi göstəricilərdən biri də iqtisadi artımdır. Empirik olaraq müəyyən olunmuşdur ki, inflyasiya ilə iqtisadi artım arasında asılılıq qeyri-xətti xarakterə malikdir. Belə ki, onun aşağı səviyyəsində onlar arasında əlaqə olmur və ya müsbət olursa, inflyasiyanın yüksək səviyyəsində iqtisadi artımla inflyasiya arasında mənfi əlaqə mövcuddur. Buna görə də əsas problemlərdən biri də, inflyasiyanın elə kritik həddini tapmaqdır ki, bundan sonra o, iqtisadi artıma mənfi təsir etməyə başlayır. XX əsrin sonlarından başlayaraq bir çox tədqiqatçılar tərəfindən bu məsələ ilə bağlı dünya ölkələri üzrə tədqiqatlar aparılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə müəyyən dövrlərdə bu istiqamətlərdə aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərilmişdir.

**Cədvəl 1.** Inflyasiyanın kritik səviyyəsinin müəyyən edilməsi üzrə tədqiqatlar

| Tədqiqatın müəllifi      | Tədqiqat bazası  | Alınan nəticələr, % |
|--------------------------|--|---------------------|
| Sarel                    | 1970-1990-cı illər əhatə etməklə 87 ölkənin verilənlər paneli  | 8                   |
| Qoş və Fillips           | 1960-1997-ci illəri əhatə etməklə 145 ölkə üzrə verilənlər paneli  | 2.5                 |
| Kristofersen və Doyle    | 1990-1997-ci illəri əhatə etməklə 22 keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üzrə verilənlər paneli                                 | 13                  |
| Bruno və Esterli         | 1961-1992-ci illər üzrə 127 ölkə üzrə verilənlər paneli  | 40                  |
| Xan və Senhacı           | 1960-1998-ci illər üzrə 140 ölkəni əhatə edən verilənlər paneli<br>inkişaf etmiş ölkələr<br>inkişaf etməkdə olan ölkələr | 1-3<br>11-12        |
| A.İllarionov             | 1951-1996-cı illəri əhatə edən 180 ölkə üzrə verilənlər paneli   | 25-49               |
| İ.E.Qrekov və V.Q.Sadkov | 1971-2003-cü illəri əhatə edən 127 ölkə üzrə verilənlər paneli<br>keçid tipli ölkələr<br>inkişaf etmiş ölkələr           | 13<br>8             |

Mənbə: [1]

Cədvəl məlumatlarından görmək olar ki, alınan nəticələr xeyli fərqlənmişdir. Ən maraqlı cəhətlərdən biri də, inkişaf etmiş ölkələrdə bu həddin digər ölkələrə nisbətən az olmasıdır. Təbii olaraq hər bir ölkənin mövcud sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri nəzərə alınaraq hesablasa bu kritik hədlər müxtəlif olacaq. Azərbaycan iqtisadiyyatında da bu asılılıq böyük önəm daşımaqdadır. Bu mövzu ilə bağlı azsaylı araşdırma vardır ki, onlardan biri də 2000-2009-cu illəri əhatə edən dövr üzrə aparılmışdır [2]. Müəllifin gəldiyi nəticəyə görə, Azərbaycan iqtisadiyyatında da inflyasiyanın iqtisadi artıma təsiri qeyri-xətti olmuş və inflyasiyanın kritik həddi 13 faiz müəyyən edilmişdir. Bu həddən aşağı olduqda inflyasiya ilə iqtisadi artım arasında müsbət əlaqə var, bu həddən yüksək olduqda isə inflyasiya iqtisadi artıma mane olan, onu azaldan problemə çevrilir. Azərbaycan da daxil olmaqla Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Özbəkistan üzrə 1992-2013-cü illəri əhatə edən digər tədqiqatda inflyasiyanın kritik həddi kimi 7.97 faiz əldə edilmişdir [3].

İqtisadi ədəbiyyatda 5-10 faizlik mülayim inflyasiyanın iqtisadi artıma müsbət təsir etməsi həm nəzəri cəhətdən, həm də ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi baxımından təsdiqlənir. Lakin, mülayim inflyasiyanın özünün iqtisadi proseslərə mənfi təsirləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- qiymətlərin artması ilə onların dəyişmə tezliyi artır;
- inflyasiyanın artması ilə iqtisadi artım göstəricilərinin dəyişkənliyi artır.
- nisbi qiymətlərin dəyişmə tezliyinin artması;
- bu tip inflyasiya zamanı bütün qiymətlər eyni tempə artmadığı üçün iqtisadi prosesin ayrı-ayrı iştirakçılara fərqli təsir etməsi;
- inflyasiya hesabına əldə edilən iqtisadi artımın nə dərəcədə milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli dövrdə rəqabətqabiliyyətliyini təmin edə bilməsinin müəyyən edilməsinin çətinliyi;
- müasir qloballaşma dövründə ölkələr arasında rəqabətin kəskin xarakter aldığı bir şəraitdə ölkədaxili qiymətlərin tərəfdaş ölkələrə nisbətən çox olmasının milli valyutanın real məzənnəsini artırmaqla milli istehsalçıları əlverişsiz vəziyyətə qoyması.

İnflyasiyanın dinamikasının qeyri müəyyənliyi iqtisadiyyat üçün xərclərə səbəb olur. Gələcək inflyasiyanın onun dəyişkənliyi üzündən dəqiq nəzərə alınma biləcəyi faiz dərəcələrinin artmasına səbəb olur ki, bu da həm gözlənilən inflyasiya, həm də mümkün risk ehtimalına əsasən baş verir. Faiz dərəcələrinin artımı əhalinin iqtisadi fəallığına və həyat səviyyəsinə təsir edir. İnflyasiyanın ən aşağı səviyyəsində isə iqtisadiyyat daha səmərəli fəaliyyət göstərir. Aparılan empirik tədqiqatlar bu əlaqənin mövcud olduğunu üzə çıxarmışdır. 47 ən aşağı səviyyəli və mülayim inflyasiyaya malik ölkə üzrə inflyasiya dinamikasının təhlili nəticəsində aydın olmuşdur ki, inflyasiyanın 1% artımı onun dəyişkənliyinin 0.93% artmasına səbəb olur [4].

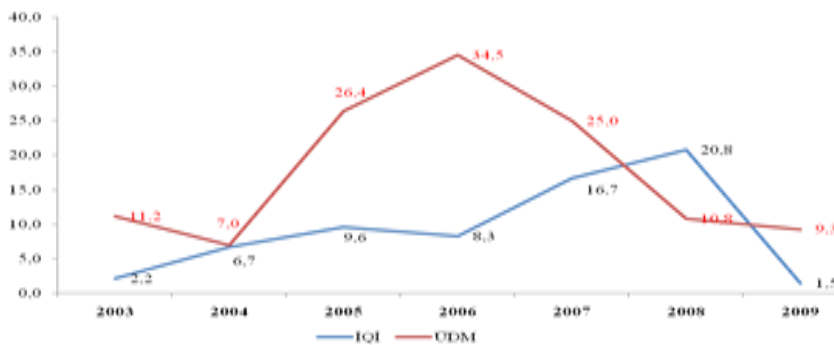
Bazar iqtisadiyyatı şəraitində nisbi qiymətlər istehsal və istehlakı tənzimləyən əsas göstəricilərdir. Qiymət sisteminin lazımı formada fəaliyyət göstərdiyi zaman qiymət əsasən tələb və təklif əsasında formalaşarsa iqtisadiyyatda optimal miqdarda mal və xidmətlər istehsal olunur. Əgər qiymət dəyişkənliyi artırsa və qiymətlərə əlavə təsirlər çoxalrsa, bu zaman bazarda dəqiq olmayan qərarlar verilir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə almaqla hər bir dövlət çalışmalıdır ki, istənilən iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq ölkədə inflyasiyanın səviyyəsini mümkün olduğu qədər aşağı səviyyədə saxlasın.

Bir çox keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ilk illərdə yüksək inflyasiya və iqtisadi artımın kəskin azalması müşahidə olunmuşdur. Lakin bu keçici xarakterə malik olmaqla keçid dövrünün qanunauyğunluqlarından biri olaraq qısa müddətdə aradan qaldırılmışdır. Yalnız 1995-ci ildən inflyasiyanın artımı azalmış və illik inflyasiya dörd rəqəmli səviyyədə üç rəqəmli səviyyəyə enmiş, daha sonra isə 1996-cı ildə ikirəqəmli səviyyəyə enmişdir. Artıq bu dövrdə həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər, siyasət nəticəsində yüksək inflyasiyanın qarşısı alınmış və 1997-ci ildən etibarən bir çox İEÖ-dəki səviyyə ilə müqayisə oluna biləcək səviyyəyə nail olunmuşdur.

2003-cü ildən başlayaraq neft gəlirlərinin artması ilə iqtisadiyyatda fiskal xərclərin və əhalinin istehlakının artması ilə iqtisadi artım tempələri sürətlənmiş, əhalinin gəlirləri artmaqla sosial vəziyyətin yaxşılaşması müşahidə olunmağa başlamışdır. Bununla belə iqtisadi artımın sürətlənməsi, əhalinin gəlirlərinin artması inflyasiya proseslərinə təsir edərək qiymətlərin əvvəlki dövrə nisbətən bir qədər artmasına səbəb olmuşdur.

**Qrafik 1.** 2003-2009-cu illərdə İQİ və ÜDM-in artım tempələri, faizlə





2008-ci ilin sonu və 2009-cu illərin dünya maliyyə böhranı nəticəsində neft qiymətlərinin aşağı düşməsi, büdcə xərclərinin artım tempinin azalması ölkədə inflyasiya proseslərinin səngiməsinə səbəb olmuşdur. 2012-2014-cü illərdə inflyasiyanın orta illik göstəricisi 1.6 faiz təşkil etmişdir. Bu dövrdə ÜDM-in orta illik real artım tempi 3.6 faiz olmuşdur. 2014-cü ilin sonlarından başlayaraq dünya əmtəə bazarlarında neftin qiymətlərinin aşağı düşməsi və bunun nəticəsində neft gəlirlərinin azalması, qonşu ölkələrdə müşahidə olunan dollar ajiotajı manata təzyiqi artırmaqla ölkədə iqtisadi gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur. 2015-ci il ərzində manatın iki dəfə devalvasiyaya uğraması inflyasiya proseslərinin kəskinləşməsi ilə nəticələndi. Bunun nəticəsində 2015-ci ildə İQİ 4.0 faiz idisə, 2016-cı ildə 2008-ci ildən sonra ilk dəfə İQİ ikirəqəmli səviyyəyə çataraq 12,4 faiz, 2017-ci ildə isə 12,9 faiz təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, bu dövr ərzində ÜDM-nin real artımı azalaraq mənfi qiymət almışdır. 2015-2017-ci illər ərzində ÜDM-in orta illik real artım tempi -0,6 faiz olmuşdur.

Milli iqtisadiyyatda son dövrlərdə görüldüyü kimi inflyasiya çox dinamik, çoxamilli proses kimi çıxış edir. İqtisadiyyatda sabit, aşağı inflyasiyanın təmin olunması vəzifəsi bütün dövrlərdə aktual olaraq qalır. Xüsusilə, bu aktualıq perspektivdə Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi əsasında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə daha da artacaq. Milli iqtisadiyyatda yaranan böhranın qarşısının alınması, gələcəkdə davamlı inkişafın təmin olunması, rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın qurulması üçün 2016-cı ildə milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri qəbul edilmişdir. Bu strateji yol xəritələrilə iqtisadiyyatın yeni inkişaf modelinə keçməsi hədəflənir. Məlumdur ki, belə inkişaf mərhələsi əsasən innovasiya tipli iqtisadi modelin qurulması, real sektora investisiya axınlarının artması, rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşması ilə xarakterizə olunur. İqtisadiyyatın biryönlü inkişaf trayektoriyası kimi hasilat sənayesinin rolunun çox olduğu mərhələdən fərqli olaraq, bu mərhələdə əsas diqqət texnoloji yeniləşməyə, rəqabət qabiliyyətinin artmasına, investisiya mühitinin yaxşılaşmasına, enerji və iqtisadi təhlükəsizliyin artmasına, regional iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə, sosial sferanın, xidmət sahələrinin inkişafına verilməkdir. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri ölkədə qiymətlərin sabitliyinin təmin olunması və onun qorunub saxlanmasıdır. Aşağı inflyasiya səviyyəsinin və qiymət sabitliyinin mövcud olması ölkədə faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə şərait yaradır, məcmu tələbin və onunla da buraxılışın artırılmasının inflyasiyalı xarakterini azaltmağa müsbət təsir edir.

Bu baxımdan son dövrlərdə görüldüyü kimi Azərbaycan dövləti qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də inflyasiyasız iqtisadi artımın təmin edilməsidir. Ona görə də, iqtisadi artıma yönəldilmiş tədbirlər elə həyata keçirilməlidir ki, inflyasiya gözləmələrini nəzarətdə saxlamaq mümkün olsun. Müasir dövrdə müşahidə olunan neftin yüksək qiymətləri bir çox Qərbi ölkələrində ötən əsrin 70-ci illərində olduğu kimi yüksək inflyasiya ilə müşahidə olunmamışdır. Bunun da əsas amillərindən biri bu ölkələrin monetar orqanları tərəfindən aparılan tədbirlərə inamın olması və bunun nəticəsində uzunmüddətli dövr üzrə inflyasiya gözləmələrinin aşağı səviyyədə qalması olmuşdur. Bu sahədə mühüm tədbirlərdən biri bir çox dünya ölkələrində son illərdə uğurla sınaqdan çıxmış inflyasiyanın hədəflənməsi siyasətinin tətbiqi üçün mühitin yaradılması və bu siyasətin həyata keçirilməsinə keçidin təmin olunmasıdır. Bu rejimin mahiyyətini qısaca belə demək olar. Mərkəzi monetar orqan və ya hökumət inflyasiyanın gələcək dövr üçün arzu olunan hədəflərini açıqlayır; hazırda mövcud olan real iqtisadi şəraiti qiymətləndirərək onun gələcək dinamikasını proqnozlaşdırır; bu proqnoz inflyasiya üzrə hədəf göstəricisi ilə uzlaşdırılır; bunların ikisi arasındakı fərq monetar tənzimləmədə, alətlərdə dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir. Bu rejimin əsas məqsədi uzunmüddətli dövrdə qiymət sabitliyinə nail olmaqdır. Çünki, inflyasiyanın aşağı səviyyəsi və daimi bu səviyyədə olması iqtisadi artımın təmin olunması, iqtisadi, sosial inkişaf üçün başlıca şərtidir.

İnflyasiyanın hədəflənməsi rejiminin reallaşdırılması bir sıra zəruri ilkin şərtlərin mövcud olmasını tələb edir ki, bunları da aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Mərkəzi Bank kifayət dərəcədə müstəqilliyə sahib olmalıdır; Mərkəzi Bank inflyasiyadan başqa digər iqtisadi göstəricilərin hədəflənməsindən əl çəkməlidir; Fiskal sahədə vəziyyətin normal, sabit olması mühüm şərtidir; Mərkəzi Banka ictimaiyyət tərəfindən yüksək inamın olması, etimad göstərilməsi və s.

İnflyasiyasız iqtisadi artımın təmin edilməsinin digər mexanizmi milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin, məhsuldarlığının artırılmasına nail olmaqdır. Məhz məhsuldarlığın artması ilə miqyas effekti yaranır ki, bu da mümkün tələb inflyasiyasını kompensasiya edərək qiymətlərin aşağı səviyyəsini təmin edir. Bu sahədə dövlət tərəfindən aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi müsbət nəticə verə bilər:

- elmtutumlu sahələrin inkişafına dövlət vəsaitlərinin məqsədli yönəldilməsi və məbləğinin artırılması;
- sahibkarların innovativ fəaliyyətlə məşğul olmaları üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- dövlətin valyuta ehtiyatlarından milli iqtisadiyyatın inkişafı naminə səmərəli istifadə olunması üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- əlverişli rəqabət mühitini yaratmaqla həm milli istehsalçıların, həm də xarici birbaşa investisiya qoyuluşlarının hesabına müasir texnika və avadanlıqdan istifadəyə şəraitin yaradılması və s.

Fikrimizcə, müasir dövrdə bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə qiymət sabitliyi kimi xarakterizə olunan 2-3 faizlik inflyasiya səviyyəsi orta və uzunmüddətli dövrdə əsas hədəf olaraq götürülməlidir. İqtisadi artım tempinin səviyyəsindən asılı olmayaraq inflyasiyanın aşağı və sabit səviyyəsinin təmin olunması antiinflyasiya siyasətinin başlıca hədəfi kimi çıxış etməlidir.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. И.Е.Греков, В.Г. Садков. Об оптимальном уровне инфляции с позиции результатов общественного развития // Финансы и кредит, 2007 – 6(246), с. 2-11
2. F.Həsənov. Relationship between inflation and economic growth in Azerbaijani economy: is there any threshold effect? 2011
3. C.Aydın, Ö.Esen, M.Bayrak. Inflation and economic growth: A dynamic panel threshold analysis for Turkish republics in transition process. 2016
4. G.D.Hess, C.S.Morris. The long-run costs of moderate inflation. Federal Reserve Bank of Kansas City Economic Review, second quarter 1996, pp. 71-88
5. www.stat.gov.az

## İNSAN KAPİTALININ SƏMƏRƏLİ İDARƏ EDİLMƏSİNİN İNNOVASİYALI İQTİSADİYYATDA ROLU

**i.e.n., dos. Mətanət Rəsul qızı Rəsulova**

*Bakı Dövlət Universiteti  
matanatrulova@gmail.com*

**i.ü.f.d. Fərhad Qambov oğlu Mikayılov**

*İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutu  
f\_mikayilov@yahoo.com*

#### XÜLASƏ

Məqalədə innovasiyalı iqtisadiyyatda insan kapitalının səmərəli idarə edilməsinin rolu araşdırılmışdır. Bu məqsədlə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında, innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılmasında insan kapitalının idarə edilməsinin verə biləcəyi səmərələr nəzəri-metodoloji aspektdən əsaslandırılmışdır. Araşdırma nəticəsində, BMT-nin İnkişaf Proqramının hesabatında Azərbaycan üçün hesablanan İnsan inkişafı indeksinin dünya üzrə orta göstərici ətrafında qərarlaşdığı müəyyən edilmişdir. Ökədə aparılan islahatların təhlili əsasında müəlliflər bu qənaətə gəlmişlər ki, insan kapitalının səmərəli idarə edilməsinə istiqamətlənmiş düzgün dövlət siyasəti sayəsində perspektivdə Azərbaycan Respublikasında innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılmasına böyük imkan yaranacaqdır.

**Açar sözlər:** insan kapitalı, insan kapitalının idarə edilməsi, innovasiyalı iqtisadiyyat, təhsil səviyyəsi, bilik iqtisadiyyatı, insan inkişafı indeksi.

#### THE ROLE OF EFFICIENT MANAGEMENT OF HUMAN CAPITAL IN THE INNOVATIVE ECONOMY ABSTRACT

The role of efficient management of human capital in the innovative economy is studied in the article. For this purpose, benefits of human capital management were substantiated from theoretical-methodological aspects in the socio-economic development of the country and establishment of the innovative economy. "Human development index" for Azerbaijan is settled around the world average indicators based on the United Nations Development Program Report.

Based on the analysis of reforms carried out in the country regarding this field, the authors came to this conclusion that reforms based on the correct state policy aimed at effective management of human capital in the future will contribute a lot to the creation of the innovative economy in the Republic of Azerbaijan.

**Keywords:** human capital, human capital management, innovative economy, education index, knowledge economy, human development index

## Giriş

Müasir dövrdə insan kapitalına innovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafında həlledici amil kimi baxılır. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma prosesində insan probleminin öyrənilməsi həm təbiət, həm də humanitar elmlər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu ondan irəli gəlir ki, iqtisadi dirçəliş, yeni texnologiyaların istifadəsi, insan-təbiət münasibətləri, təhsil, səhiyyə, sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti insana aid problemlərin iqtisadi aspektdə işlənilib hazırlanmasını tələb edir. İnsan kapitalının idarə edilməsinə müasir yanaşma istər makro, istərsə də mikrosəviyyədə üzünmüddətli işgüzar üstünlüklərin əldə edilməsinə imkan verir. İnsan kapitalının idarə edilməsində innovasiyalı texnologiyalardan istifadə biznesin inkişafına müsbət təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, bu gün maliyyə və təbii kapital artıq istehsalın birinci səviyyəli amilləri hesab edilmir. Əsas amil kimi insan çıxış edir. İnnovasiyalı iqtisadiyyat insanların malik ola biləcəyi dərin bilik və bacarıqları tələb edir. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması daha çox insanların məşğulluğunun xarakterindən, onların əmək qabiliyyətindən, ümumiyyətlə, insan resurslarının necə idarə edilməsindən asılıdır. Demək olar ki, insan inkişafının səviyyəsi ölkənin inkişaf səviyyəsini müəyyən edir.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə də müəyyən olunmuş strateji hədəflərdən biri insan kapitalının inkişaf etdirilməsidir.

Strateji Yol Xəritəsində qeyd olunur ki, insan kapitalı əmək məhsuldarlığının artırılmasında, dayanıqlı iqtisadi artımda, istehsal və xidmət sektorlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində və ölkənin qlobal bazarlara inteqrasiyasında həlledici rol oynayır. Buna nail olmaq üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, təlimlər vasitəsilə işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində fasiləsizliyin təmin edilməsi, ixtisaslı kadr hazırlığının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, şirkətlərin araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, mövcud insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi tələb olunur.

Strateji Yol Xəritəsində ölkədə fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrində insan resursları üzrə bacarıqların təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, klasterli inkişaf üçün işçi qüvvəsinin hazırlanması və təkrar hazırlanması prosesinin davam etdirilməsi, işə qəbul və təlim mexanizmini təkmilləşdirmək üçün müxtəlif stimullaşdırıcı və təşviqediciləşdirici tədbirlərin həyata keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur[1].

Eyni zamanda, ölkəmizdə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası", "Təhsil haqqında" və "Elm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunları kimi mühüm dövlət sənədləri də ölkədə insan kapitalının inkişafına xidmət edir.

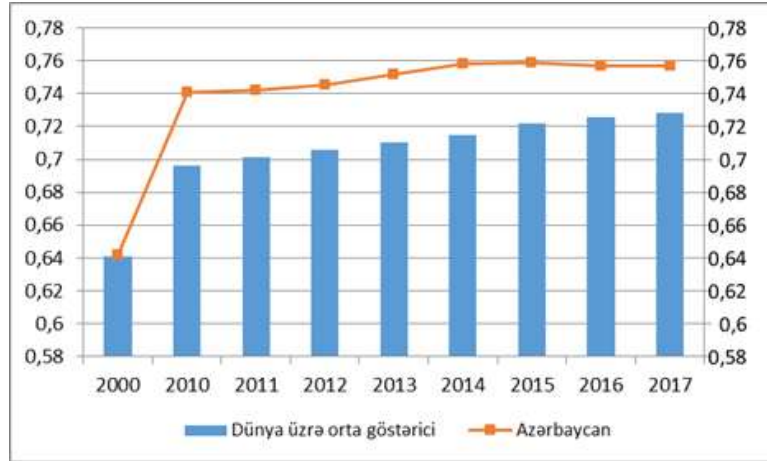
Məlumdur ki, müasir dünyada hər bir ölkənin uğurlu gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Təcrübə göstərir ki, təbii sərvətlərin bolluğu dövlətin inkişafının əsas göstəricisi deyil, başlıcası, bu sərvətlərin cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalına çevrilməsini təmin etməkdir. Bu, indiki mərhələdə təhsil sisteminin ən zəruri vəzifəsidir. ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və digər inkişaf etmiş ölkələr malik olduqları maddi resurslardan daha çox təhsil sisteminin yetişdirdiyi insan kapitalından böyük gəlirlər əldə etmişlər. Bu ölkələrdə inkişafa təsir göstərən amillər içərisində təhsilin çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olub təxminən 70 faiz təşkil edir.

Azərbaycan BMT-nin 2017-ci il üzrə "İnsan inkişafı indeksi" reytingində 188 ölkə arasında 80-ci yeri tutmuşdur. Bu barədə qurumun "Human Development Reports 2017" adlı hesabatında bildirilir.

Reytingdə ilk pilləni Norveç (0,944), ikinci yeri Avstraliya (0,935) və üçüncü yeri İsveçrə (0,93) tutur. Bu ilin reytingində son üç yeri 0,391 indeksi ilə (186-cı yer) Eritreya, 0,35 indeksi ilə (187-ci yer) Mərkəzi Afrika Respublikası və 0,348 indeksi ilə (188-ci yer) Niger tutur.

Qonşu ölkələr arasında ən yüksək nəticə Rusiyaya məxsusdur (50-ci yer), ardınca İran (68), Türkiyə (72), Gürcüstan (76) və Ermənistan (85) qərarlaşmışdır [2].

Bu təcrübələrdən də göründüyü kimi insan kapitalının formalaşması və inkişafına təsir edən ən mühüm amil təhsildir. Belə ki, hər bir ölkənin tərəqqisi, ilk növbədə, həmin ölkədə təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Məhz təhsil prosesində insan yeni bilik və bacarıqlar əldə edir, iqtisadiyyatın məhsuldar qüvvəsinə - insan kapitalına çevrilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hər hansı cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı onu təşkil edən fərdlərin səriştələrindən birbaşa asılıdır. O da bir həqiqətdir ki, müasir dövrdə insan kapitalı cəmiyyətdə ən qiymətli sərmayə kimi qəbul edilir.



Şəkil 1. İnsan inkişafı indeksinin dinamikası

Ölkəmizdə təhsil sisteminin əsas missiyası ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi üçün zəruri olan insan kapitalını inkişaf etdirmək və bununla Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini yüksəltməkdən ibarətdir.

Klassik iqtisadi fəlsəfənin prinsiplərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hər bir inkişaf hadisələrin mövcud obyektiv hərəkətini və zamana görə progressiv dəyişməsinə müəyyən edir. G.V.F.Hegel qeyd edir ki, inkişafı sosial-iqtisadi hadisələrin zamana görə hərəkəti və dəyişməsinin təhlili vasitəsilə tədqiq etmək lazımdır [3]. Hadisələrin inkişafı hərəkət kimi sonsuzdur və müntəzəmdir, eyni zamanda, o hər dəfə son sosial-iqtisadi inkişaf prosesinə nisbətən mövcud olur. “İnkişafı vəziyyətin dəyişməsi kimi, yəni bir vəziyyətdən yaxşı, daha səmərəli və ya fəaliyyət üçün məqsədəuyğun hesab edilən digər vəziyyəyə keçid kimi müəyyən etmək lazımdır [4].

Təhsilin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və onun insan kapitalında roluna dair nəzəri və metodoloji yanaşmalara Adam Smith, Tomas Robert Malthus, John Stuart Mill kimi iqtisad tarixinin tanınmış mütəfəkkirləri ortaya qoyduqları nəzəriyyələrinə xüsusi qeyd edilmişdir.

Təhsilin insan inkişafı ilə, eləcə də, bütün digər amillərlə müqaisədə daha böyük nisbədə rifah səviyyəsinə təsir səviyyəsinin öyrənilməsi ilə bağlı T.W.Şultz, E.Denison, J.W.Kendrik, Robert Solou, Robert E. Lukas kimi iqtisadçılar böyük tədqiqatlar aparmış və təhsilə yönəldilmiş investisiyalar, bu investisiyaların qaytarılma normalarını müəyyənləşdirən nəzəri və metodoloji yanaşmalar irəli sürmüşdür.

Təhsilin inkişaf etdirilməsi və insan resurslarının əmək keyfiyyətinin artırılması və əmək bazarında rəqabət qabiliyyətli kadrların hazırlanması isə texnoloji yeniliklərlə istehsal prosesində sadə texnikalardan müasir texnikalara keçilməsi, texniki və elmi informasiyaların əhəmiyyətinin artması, ayrıca mal və xidmətlərin istehsalı, marketinqi kimi sahələrdə inkişafın yeni mərhələyə daxil olması və eyni zamanda insan faktoruna ehtiyacın artması səbəb olmuşdur.

Robert Emerson Lukas tərəfindən 1988-ci ildə irəli sürülmüş insan kapitalına investisiya modelinin əsas üstünlüyü bu kapitalı güclü olan ölkələrin zəif olan ölkələrdən daha sürətli iqtisadi inkişafa nail olacağı nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu modeldə:

- təhsilli insanlar müxtəlif təhsil mərhələlərində əldə etdikləri elmi-texniki bilikləri fəaliyyət göstərdikləri istehsal sahələrində tətbiq edirlər.
- təhsilli insanlar dəyişən iş şəraitlərinə uyğunlaşmağa, xüsusilə yeni texnologiyaları mənimsəyərək bunları tətbiq və inkişaf etdirməyə daha əlverişlidirlər.
- təhsilli insanlar arasında qarşılıqlı təsir (informasiya dəyişimi) daha güclüdür.

Lukasın İnkişaf modelində bəşəri sərmayə ayrı-ayrılıqda şəxslərin istehsal prosesinə təsirlərini artırmaqla məhdudlaşmayıb, xaricilik yaratmaq yoluyla bütün işçilərin səmərələrini artırır. Belə bir modelin uzaqgörənliyi, yekun hədəfi isə, təhsilin, insan kapitalının istehsala təsirinin daha da effektivləşməsidir. Başqa sözlə, təhsil səmərəli işçi qüvvəsi səviyyəsini artırır və istehsal funksiyasında işçi qüvvəsinin istehsal elastikliyinə artırır.

Təhsil haqqında Qanunda da qeyd edildiyi kimi fəlsəfə və elmlər doktoru üzrə təhsildə təhsilin növbəti pilləsidir. Elmin inkişafı yüksəkkeyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılmasında, istehsal olunan məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, əmək məhsuldarlığının artırılmasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda elmin inkişafı, elmi tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədqiqatların nəticələrinin istehsala tətbiqinin təşviqi ilə bağlı tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Göründüyü kimi insan inkişafı da mürəkkəb bir sxemdir və bu inkişaf əsasən, ümumi ictimai yüksəlişə əsaslanır. Bu kimi metodoloji yanaşmaların təhlili göstərir ki, insan kapitalının inkişafı hər hansı bir sosial-iqtisadi hadisənin ümumi inkişaf qanunlarına tabedir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, insan kapitalının inkişafı kimi sosial-iqtisadi proseslərin tədqiqi insan kapitalının inkişafının mövcud xarakteristikaları müəyyən olunmaqla həyata keçirilməlidir.

Hər hansı insan inkişafını, həmçinin insan kapitalının sosial-iqtisadi inkişafının mənbə və əlaqələrini dövlətin, ayrı-ayrı təşkilatların, ailələrin, fərdlərin məqsədli fəaliyyətinin nəticəsi kimi əsaslandırmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, insan kapitalının inkişafı prosesinin xarakterik xüsusiyyətlərini birləşdirərək onun sosial-iqtisadi mahiyyətini izah etmək olar. İnsan kapitalının inkişafı – dövlətin, müəssisələrin, xüsusi şəxslərin investisiyaları hesabına biliklərin, bacarıqların, təcrübənin, sağlamlığın, intellektual və fiziki əmək qabiliyyətinin formalaşması prosesidir ki, bu da cəmiyyətin, müəssisənin və ya işçinin gəlirinin əldə edilməsi və ya artırılması üçün iqtisadi məqsədlə istifadə edilir və ya istifadə edilə bilər. İnsan kapitalının inkişafı əmək məhsuldarlığının yüksəlməsini, işçinin peşəkarlıq statusunu, məşğulluğun strukturunun təkmilləşdirilməsini, korporativ və subyektiv mədəniyyətin inkişafını, əhəlinin şəxsi xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Təhsilli inkişaf isə fərdin bir çox şəxsi keyfiyyətlərinin – kommunikativliyinin, yaradıcı və innovasiyalı potensialının, özünə güvənliyinin, çətin qərarların müstəqil qəbul etmək qabiliyyətinin formalaşmasını şərtləndirir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın transformasiyası istiqamətində həyata keçiriləcək islahatların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və biliyin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ilə bağlı tədbirlər hərtərəfli dəstəklənir. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə bunun iki səviyyədə təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur: 1) insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi; 2) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması.”

Təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi məqsədilə məktəbəqədər təhsillə əhatə olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi və təlim-tərbiyə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təmayülləşdirilmənin inkişaf etdirilməsi, ilk peşə və orta ixtisas təhsilinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi, elmi tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı və biliklərə əsaslanan cəmiyyət quruculuğunun dəstəklənməsi, innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, insan kapitalının inkişafında iştirak edən fiziki və texnoloji infrastrukturun təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsinin 2017-ci il üzrə illik monitoring və qiymətləndirmə hesabatında qeyd olunmuşdur ki, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi hədəfinin hər iki prioritet istiqaməti – “insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi” və “əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması” istiqamətində nəzərdə tutulan tədbirlər 100 faiz icra olunmuşdur. Məktəbəqədər təhsil prosesinin təşkili, həmin müəssisələrin maliyyələşdirilməsinin və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məsələlərin həlli məqsədi ilə “Məktəbəqədər təhsil haqqında” 2017-ci il 14 aprel tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuş və həmin qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 19 iyun tarixli 1471 nömrəli Fərmanı imzalanmışdır. Ümumi

təhsil sahəsində keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaq məqsədi ilə 2017–2018-ci dərs ili “Ümumi təhsildə keyfiyyət ili” elan olunmuş və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirləri əhatə edən Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir.

“Peşə təhsili haqqında” qanun layihəsi işlənib hazırlanmış, peşə təhsili müəssisələri üzrə əsas fəaliyyət göstəriciləri təsdiq edilmişdir. Peşə təhsili müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması və optimallaşdırılması, informal və qeyri-formal üsullarla əldə edilmiş sərişlələrin tanınması, peşə təhsili müəssisələrində yaşlıların təhsili və ixtisasartırma kurslarının təşkili ilə bağlı təkliflər hazırlanmışdır.

Innovasiyalı iqtisadiyyat insan kapitalının idarə edilməsi sahəsinə yanaşmaların inkişafını zəruri edir, bilik iqtisadiyyatının müasir tələblərinə müvafiq olaraq insan kapitalının idarə edilməsinin yeni mexanizminin işlənib hazırlanmasını şərtləndirir. Azərbaycanda bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində uğurla həyata keçirilən siyasətin nəticəsidir ki, təhsil, elm və innovasiya arasında effektiv qarşılıqlı əlaqənin qurulması, yəni “bilik üçbucağı”nın formalaşdırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi ayrıca tədbir kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu kontekstdə universitetlərin və elmi-tədqiqat institutlarının elmi fəaliyyətinin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması prioritet əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən, universitetlərin müstəqilliyinin artırılması, akademik və elmi fəaliyyətdə çevikliyin təmin edilməsi, eyni zamanda, müasir idarəetmə modellərinin tətbiqi məqsədilə bir sıra universitetlərə publik hüquqi şəxs statusu verilmiş və “Ali təhsil müəssisələrinə tədqiqat universiteti statusunun verilməsinə dair Tələblər” təsdiq edilmişdir.

"Təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə qrantların məbləği və ayrılması şərtləri, o cümlədən vəsaitlərin verilmə prosedurları, monitorinqin aparılması, hesabat və qiymətləndirmə üzrə tələblər"ə müvafiq olaraq müəllimlər arasında sağlam rəqabətin gücləndirilməsi, innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması, tədrislə bağlı müxtəlif innovativ ideyaların sınaqdan keçirilməsi, müsbət təcrübələrin tətbiqi məqsədilə 2017-ci ildə ilk dəfə olaraq “Təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə qrant müsabiqəsi” keçirilmişdir [5].

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə nəzərdə tutulan tədbirlər kimi dəstəkləyici sistemin yaradılması, istehsalın və investisiyanın təşviq edilməsi, innovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun təşviq edilməsi, sektorlar üzrə əmək məhsuldarlığı təşəbbüslərinin reallaşdırılması istiqamətində aparılan islahatları qeyd edə bilərik. İnsan resurslarının əmək bazarı tələblərinə uyğun formalaşdırılması, iş axtarışı imkanlarının sadələşdirilməsi məqsədilə peşə yönümü və peşə seçimi üçün peşələr haqqında məlumatlara çıxış imkanları, sahibkarlığa başlayanlar üçün biznes məsləhətləri, informal və qeyri-formal yolla əldə edilmiş sərişlələrin tanınması, əməyin stimullaşdırılması tədbirləri, insan kapitalının keyfiyyətinin artırılması və iş axtarışı sistemləri ilə bağlı bir sıra ölkələrin qanunvericiliyi və milli icra mexanizmləri araşdırılmışdır. “İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 30 iyun tarixli 765-VQ nömrəli Qanunu qəbul edilmişdir. İstehsalın və investisiyaların təşviqi, ölkəyə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi, Azərbaycanın global dəyər zəncirinə qoşulması məqsədilə yeni mexanizm və imkanların yaradılması istiqamətində müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi araşdırılaraq öyrənilmiş, təkliflər hazırlanmışdır. Ölkədə innovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun təşviq edilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübə öyrənilməklə, Azərbaycan Respublikasının milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafına dair proqramın layihəsi hazırlanmışdır [5].

Beləliklə, innovasiyalı iqtisadiyyat insan kapitalının idarə edilməsi sahəsinə yanaşmaların inkişafını zəruri edir, bilik iqtisadiyyatının müasir tələblərinə müvafiq olaraq insan kapitalının idarə edilməsinin yeni mexanizminin işlənib hazırlanmasını şərtləndirir. Bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində uğurla həyata keçirilən siyasətin nəticəsidir ki, təhsil, elm və innovasiya arasında effektiv qarşılıqlı əlaqənin qurulması, yəni “bilik üçbucağı”nın formalaşdırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi ayrıca tədbir kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu kontekstdə universitetlərin və elmi-tədqiqat institutlarının elmi fəaliyyətinin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması prioritet əhəmiyyət daşıyır. İnsan kapitalına qoyulan investisiyaların əsasən uzunmüddətli dövrdə bəhrə verməsini nəzərə alsaq bu istiqamətdə aparılan düzgün dövlət siyasətinin aparılması nəticəsində perspektivdə innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılması

istiqlamətində uğurlarımız şübhəsizdir. Bu da, Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, və “İnsan inkişafı indeksi” reytingində ölkəmizin mövqeyinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxaracaq.

#### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” 6 dekabr 2016-cı il.
2. Human development Report 2017;
3. Г.В.Ф. Гегель. Философия истории// Гегель Г.В.Ф. Сочинения. М.; Л., 1935. Т. 8.);
4. Б.Карлоф, С.Седерберг. Вызов лидеров. М., 1996.;
5. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsinin 2017-ci il üzrə illik monitorinq və qiymətləndirmə hesabatı.  
[http://iqtisadiislahat.org/news/strateji\\_yol\\_xeritelerinin\\_2017\\_ci\\_il\\_uzre\\_icra\\_veziyyeti\\_ile\\_bagli\\_illik\\_monitorinq\\_ve\\_qiyetlendirme\\_hesabatları-581](http://iqtisadiislahat.org/news/strateji_yol_xeritelerinin_2017_ci_il_uzre_icra_veziyyeti_ile_bagli_illik_monitorinq_ve_qiyetlendirme_hesabatları-581)

## AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SƏRMAYƏLƏRİNİN EFFEKTİVLİYİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

**Anar Eminov**

*Ass., prof., Azerbaijan Tourism and Management University  
a.eminov@atmu.edu.az*

**Anar Mirzayev**

*Ass., prof., Azerbaijan Tourism and Management University  
a.mirzayev@atmu.edu.az*

**İlaha Aliyeva**

*Azerbaijan Tourism and Management University  
i.aliyeva@atmu.edu.az*

#### XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan təcrübəsində, üstün maraqların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün təhsil xidmətlərinin göstərilməsinə cəlb edilən xərclərin və maddi resursların miqdarı deyil, təhsil xidmətlərinin həcmi və keyfiyyəti, eləcə də bu sosial sahənin səmərəlilik dinamikası, müsbət sosial təsirin əldə edilməsidir.

Təhsilə investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemi ilə bağlı “yaşayış keyfiyyəti” anlayışına təsir göstərən problemə xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır. Təhsilin tarixi inkişafın müəyyən bir mərhələsində cəmiyyət üçün mövcud biliklərin həcmi kimi ortaya çıxaran tədqiqatlarda meydana çıxır. İqtisadi baxımdan, hər hansı kapital qoyuluşu kifayət qədər yüksək səviyyədə geri ödəmə ilə xarakterizə edilməsi ilə əsaslandırılır. Müsbət iqtisadi və sosial məqsədlərə nail olmaq üçün təhsilə sərmayə qoymaq böhransonrası hadisələr fonunda strateji əhəmiyyətli sosial sərmayələr kimi tanınır. Təhsil sahəsinin spesifikliyi bu sənayədə sərmayələrin effektivliyinin dərəcəsini və təhsilə qoyulan investisiyaların qiymətləndirilməsinə ən uyğun yanaşmanın seçilməsini qiymətləndirməyə imkan verəcək iqtisadi təhlil modelini öyrənmək zərurətini ortaya qoyur.

Sosial investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sosial sahədəki investisiya prosesinin idarə olunması nəzəriyyəsi və təcrübəsində ən vacib və eyni zamanda ən çətin məsələdir. Lakin, hazırda bu cür qiymətləndirmə heç də həmişə yerinə yetirilmir. Bunun səbəbi isə effektivliyin bu cür qiymətləndirilməsinin aparılması metodikasının olmamasıdır, dövlət orqanlarının təhsil sahəsində fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarının və üsullarının çoxşaxəli xarakteri büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin son dərəcə mübahisəli olmasının nəticəsi kimi ortaya çıxır.

**Açar sözlər:** təhsil, sosial investisiya, maliyyə mənbəyi, effektivlik, səmərəlilik meyarı

#### THE EDUCATIONAL INVESTMENTS EFFECTIVENESS EVALUATING IN AZERBAIJAN ABSTRACT

In modern Azerbaijan practice, not the amount of costs and material resources involved in the provision of educational services to assess the effectiveness of superior interests, but rather the amount and quality of educational services, as well as the effectiveness of this social sphere, the achievement of a positive social impact.

With regard to the problem of assessing the effectiveness of the investment in education, special attention should be paid to the problem affecting the concept of 'life quality'. The history of education appears in studies that appear to be the amount of knowledge available to society at a certain stage of development. From economic point of view, it is justified by characterizing any capital investment with a sufficiently high level of repayment. Investing in education to achieve positive economic and social goals is seen as a strategically important social investment in the context of events. Specificity of the education field indicates the need to study the economic analysis model that will allow evaluating the degree of effectiveness of investments in this industry and the selection of the most appropriate approach to the assessment of investment in education.

The assessment of the effectiveness of social investment is the most important and at the same time the most difficult in the theory and practice of investment management in the social sector. However, this kind of assessment is not always implemented at all. This is because of the lack of methodology for conducting such an assessment of effectiveness, the multidimensional character of the criteria and methods of evaluating the activities of state bodies in the field of education appears to be the result of the extremely controversial use of budget funds.

**Key words:** education, social investment, financial source, effectiveness, efficiency criterion

### Giriş

Sosial sferanın spesifik bir sahəsi olan təhsil sistemi müxtəlif təhsil səviyyələrini özündə birləşdirir. Bu sahədə investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə yanaşma, ilk növbədə, büdcə maliyyələşdirilməsinin uzunmüddətli, davamlı planlaşdırılan olması ilə müəyyən edilir və bir tərəfdən effektiv büdcə icrasına dair tələbləri, digər tərəfdən yüksək keyfiyyətli büdcə xidmətlərinin göstərilməsini birləşdirilir. İkincisi, təhsil sahəsinə koqnitiv komponentləri nəzərə almadan baxmaq olmaz: səviyyə, həcm, bilik keyfiyyəti hansılar ki, təhsil xidmətlərinin alıcılarının təhsilə qoyulan sərmayələrin effektivliyini qiymətləndirmək aspektlərindədir.

Təhsil proqramlarının yüksək səviyyədə standartlaşdırılması qiymətləndirmə proseduru çox asanlaşdırır və yalnız ayrı-ayrı təhsil müəssisələrinin öz aralarında müqaisəli təhlili, müxtəlif bölgələrin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə xərclərinin düzgün dərk edilməsi onun səmərəlilik probleminin öyrənilməsində əsas müəyyənləşdirici amildir. Büdcə reformasının aparılması şərti ilə, büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə baxış cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında onun rolu və büdcə xərclərinin mahiyyəti təsəvvürünün dəyişməsinə zərurət yaradır. Büdcə resurslarının ayrılmasının əsasında planlaşdırılmış sosial-iqtisadi nəticələrin əldə edilməsi olmalıdır. Sosial-iqtisadi nəticələr adı altında müvafiq ərazidə yaşayan əhəlinin iqtisadi, maddi, sosial tələbatları, həmçinin, ərazinin davamlı iqtisadi artımının təmin olunacağını başa düşəcəyik. Son nəticədə büdcə xərcləri əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etməlidir. İslahatın tələblərinə uyğun olaraq, büdcə ayrımalarının xidmətlər və ya fəaliyyət formaları ilə dəqiq əlaqəsi olmalıdır, bunların planlaşdırılmasında əsas diqqət büdcə proqramı çərçivəsində son nəticənin əsaslandırılmasına yönəldilməsidir. Büdcə xərcləri təqdimatı aşağıdakı müddəalara əsaslanmalıdır.

1. Büdcə xidmətləri göstərilməsinin təmin edilməsinin əsas onun qaçılmaz maliyyə ehtiyatları xərclərindən formalaşdırılmasıdır. Eyni zamanda, büdcə ehtiyatlarının xərcləri müəyyən edilmiş miqdarda və keyfiyyətdə büdcə xidmətlərinin göstərilməsi ilə müşayiət olunmalıdır ki, bu da çox vaxt yerinə yetirilmir.

2. Büdcə vəsaitləri ehtiyatlarının məqsədəuyğunluğunun ölçüsü, müəyyən tələbat həcmi təmin edən istehsal olunmuş məhsulun büdcə xidmətləri ilə ekvivalent kompensasiyası şəklində almaq imkanı ilə müəyyən olunmalıdır. Büdcənin pul vəsaitlərinin səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün istifadənin nəticəsini açıq şəkildə təqdim etməli və buna nail olmaq üçün nə qədər vəsait tələb edildiyi müəyyənləşdirilməlidir.

3. Təhsil mexanizminin xüsusiyyətlərini, xərclərin bölgüsünü və büdcə xidmətləri iştirakçıları arasında yararlılıq nəzərə alınmalıdır [2].

Tədqiqatın nəticələri büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair yanaşmaların öyrənilməsinə imkan yaradır, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sisteminin qurulması buna yönəldilən ən zəruri şərtlərdən biridir. Bu məsələnin əsas aktuallığı qeyri-istehsal müəssisələri, xüsusilə təhsil müəssisələri üçün vacibdir.

Müasir şəraitdə, büdcə xidmətlərinin və ya büdcə təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin təxmin edilən həcmi göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin və həyata keçirilməsi funksiyalarından praktik olaraq asılı olmamasıdır.



Dünya təcrübəsində büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması, digər məsələlərlə yanaşı, son nəticəyə yönəldilmiş büdcə xərclərinin planlaşdırılması metodundan istifadə etməklə əldə edilir.

**Təhsilin inkişafında idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi xüsusiyyətləri**

Yuxarıda ifadə edilən yanaşma idarəetmə orqanlarının təhsil sahəsində fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aparatını təkmilləşdirmək üçün əsas yaradır. Bizim nöqtəyi-nəzərimizə görə təhsilə yatırılan investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə universitet fəaliyyətinin qiymətləndirilməsindən başlamaq lazımdır. Buna iki mövqə yanaşmasından başlanıla bilər. Birinci mövqeyə görə investisiyanın səmərəliliyi ali məktəbin fəaliyyəti ilə investisiya prosesinin üzvü surətdə əlaqələndirilməsidir ki, bu halda universitetin fəaliyyət səviyyəsinin yüksəlməsi ilə investisiya həcmının artması arasındakı əlaqəni müəyyən etmək çətindir. İkinci yanaşmada, ali təhsil müəssisəsinin insan kapitalının inkişafına, istehsalın səmərəliliyinə və iqtisadi artıma təsirinin müəyyən olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Təhsilə qoyulan investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə əsas yanaşmaların çox hissəsi birinci mövqeyə əsaslanır. Bununla yanaşı, ali təhsilə yatırılan investisiyaların səmərəliliyi üçün metodik əsasların inkişafı prosesində bir sıra problemlər yaranır, bu problemlər aşağıdakı kompleks məsələlərə yönəldilir;

- Terminoloji ifadələrin yaradılması (işlənməsi) problemi;
- Ali təhsilə sərmayənin səmərəliliyinə təsir edən amillərin müəyyənəndirilməsi;
- Qiymətləndirmə üsulunun və ya üsullarının müəyyən edilməsi;
- Qiymətləndirmənin təhlili üçün tələb olunan bir sıra göstəricilərin və meyarların seçilməsi.

Metodoloji əsasın müəyyənəndirilməsində anlayışlar aparatı mühüm rol oynayır. Terminoloji ifadələrin işlədilməsi ilk növbədə, iqtisadi proseslərə uyğun olmalıdır.

Ali təhsilə qoyulan sərmayənin səmərəliliyi anlayışının müəyyənəndirilməsinə başlayarkən, qeyd etmək lazımdır ki, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi hər hansı bir idarəetmə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Tədqiqatımızda biz hələlik ali təhsilə yatırılan sərmayənin səmərəliliyinə baxırıq, bu ali məktəbin fəaliyyətinin səmərəliliyi və mütəxəssis hazırlığının keyfiyyəti üçün zəruridir. Əldə olan ədəbiyyatların əksəriyyətində səmərəlilik anlayışı tez-tez əsasən xərclərin azaldılmasına və sistemin təşkilinə və fəaliyyətinə gətirilir.

Müəlliflərin "səmərəlilik" anlayışına və onun qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmaları mövcuddur.

Ümumi halda səmərəliliyə sistemin fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti kimi baxılır (sənaye, onun hər hansı bir hissəsi), hansı ki, bu məqsədin həyata keçirilməsi dərəcəsini və nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmasını göstərir. Effektivlik (latın dilindən tərcümədə -fəaliyyətlik, yəni müəyyən nəticəyə nail olmaqdır. Bu anlayışa ədəbiyyatlarda investisiyaların səmərəliliyi dar və geniş mənada fərq qoymaq üçün təkliflər mövcuddur. Dar mənada səmərəlilik ali təhsildə, idarəetmə xərclərinin qiymətləndirilməsi anlamına gətirir və təhsil iqtisadiyyatında istifadə edilir. Geniş mənada səmərəlilik, xərclərin ali təhsil sisteminin fəaliyyətinin nəticələri ilə müqayisə edilməsi anlamına gətirir.

Peşə təhsili ensiklopediyasında "Təhsildə səmərəlilik-təhsil fəaliyyəti nəticələrini öz məqsədlərinə uyğunlaşdırma meyarına uyğun qiymətləndirən kateqoriya kimi xarakterizə edir.

Bu tədqiqatda səmərəliliyi ən yüksək ölçüdə məqsədə nail olma xarakteristikasını ifadə edən iqtisadi kateqoriya kimi qəbul edəcəyik (tədris prosesini təmin etmək üçün, gəlir şəklində, arzu edilən nəticənin əldə edilməsi). Təhsil üçün bu məqsədi, yəni iqtisadi şəraitdə və təhsilin keyfiyyətcə yenilənməsinə uyğun olaraq keyfiyyətli mütəxəssis hazırlamaq təşkil edir.

Təhsilə sərmayənin səmərəliliyi problemini nəzərə alaraq, qeyd etmək zəruridir ki, səmərəlilik kateqoriyası aşağıdakı növlərə malikdir: kommertiya (maliyyə) səmərəliliyi, bu təhsilə qoyulan sərmayənin reallaşmasının maliyyə nəticələrini nəzərdə tutur:

- Dövlət, region və yerli büdcələrə, təhsil investisiyasının reallaşdırmasının maliyyə tezisini əks etdirən büdcə səmərəliliyi;
- Təhsilə sərmayə qoyuluşu ilə bağlı xərcləri və nəticələri nəzərdə tutan, iqtisadi səmərəlilik;
- Təhsilə sərmayə qoyuluşunun reallaşdırılması ilə bağlı xərclərin və sosial nəticələrin, iştirakçıların sosial maraqlarının əks olunduğu sosial səmərəlilik.

Təhsilə qoyulan sərmayənin səmərəliliyi aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər:

- təbii ölçüdə: təhsil obyektinin yerləşməsi, buraxılış qabiliyyəti, müxtəlif formalı təhsil proseslərinin miqdarı, məzunların ixtisasları üzrə işlə təmin edilməsi və s.;

- nisbi ölçüdə; faizlə, mövcud ali təhsil, orta, peşə-texniki və keçmiş təhsil və ixtisas artırma təhsili;

-dəyər ölçüsünə görə: əmtəə istehsalı artımından və müxtəlif istehsal ehtiyatlarına qənaətdən ali təhsillə işləyən işçilərin səmərəli işinə görə, ixtisas artırma və yenidən hazırlama ilə əldə edilən əlavə gəlirlərin miqdarı.

Təcrübə göstərir ki, təhsilə qoyulan sərmayənin səmərəliliyinin və sərmayə istiqamətinin seçilməsinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir iqtisadi şərait təhsilə qoyulan sərmayənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi səviyyəsinə daha ciddi tələblər qoyur. Ona görə də strateji üstünlük kateqoriyasından təhsilin keyfiyyətinin rəqabət zəruriliyi kateqoriyasına köçürülməsi, müştəri məmnuniyyətinin tərtibinə təsir göstərən sərmayə aparıcı qiymətləndirici kimi çıxış edir. Xüsusi investisiya rejimi təhsil üçün büdcə maliyyələşdirilməsi rejimini əvəz edir. Tədqiqatda müəyyən etdiyimiz kimi, təhsilə sərmayə yatırımı-fərdin, bölgənin, ölkənin dünya inkişaf meyllərinin mövcud və gələcək ehtiyatlarına uyğunluğunu təmin etmək üçün vacib məsələlərdəndir. İnterest üçün vəsaitini sərf etdiyi yerə nə üçün pul qoyduğunu və hansı parametrlərə əsasən bu prosesi həyata keçirdiyinin üstünlüklərini müəyyənləşdirmək vacib məsələlərdən biridir. Ali təhsil sistemi bu gün yüksək rəqabət mühitində fəaliyyət göstərir. Buna görə də, ali təhsil müəssisələri bazarın təsirini və onların yaratdığı şərtlərə uyğunlaşmağa ehtiyacını getdikcə daha çox hiss edirlər. Təhsilə sərmayə qoyuluşunun səmərəliliyi konsepsiyasını nəzərdən keçirdikdən sonra, hədəfin ən böyük nailiyyət dərəcəsinin ifadəsini xarakterizə etmək üçün səmərəliliyi bir yanaşma kimi kimi seçirik. Şübhəsiz ki, bazarda mövqə qazanmaq üçün keyfiyyət istehlakçılarının ehtiyaclarına cavab verən məhsullar istehsal etmək, investisiya vəsaitlərinin səmərəliliyi bölgüsünü xərclər statusuna görə fəaliyyət sahələrinə səmərəli şəkildə ayırmaqdır. Ona görə də ali məktəb rəhbərləri qarşısında daima duran məsələ ona tabe olan sosial-iqtisadi strukturların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məsələsində məsuliyyət daşıyırlar, bu da faktiki olaraq idarəetmə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bundan əlavə, məqsəd, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yolunu müəyyən etmək, mövcud vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi və məqsədlərin müəyyən edilməsi ilə optimallığa nail olmaqdır. Burada səmərəsiz fəaliyyətin istiqamətinin müəyyən edilməsi bacarığı zərurət təşkil edir. İnterest prosesi faktorlar çoxluğu təsir edir, xarici faktorlar kimi, cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən tələbləri, işəgötürənlər və fərdlər tərəfindən şərtlənən ali təhsil müəssisəsinin iş şəraiti və daxili faktor kimi ali məktəbin investisiya potensialı təsir edir. Bu öz növbəsinə təhsil sahəsində istifadə edilən sərmayələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsulların, göstərici və meyarların ortaya çıxmasına şərait yaradır. Mövcud metodoloji işlər ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə imkan vermir, birinci fəsildə təhsilə qoyulan sərmayənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair yanaşmaların təhlilinin göstərdiyi kimi, təhsil qeyri-şərtsiz olaraq mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemdir, ona görə də təhsili kompleks şəkildə öyrənmək lazımdır. Ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşma "Təhsilə qoyulan sərmayənin səmərəliliyinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi metodikası"nın aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalı olması tələb edir:

- Büdcə və büdcədən kənar mənbələrdən yönəldilmiş vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsi, yəni tədris prosesinin yüksək keyfiyyətini təmin edən etalon parametrlərin əldə edilməsini minimal həcmli yatırımla həyata keçirmək;

- Peşəkar təhsilin inkişafına istiqamətlənmiş yatırım vəsaitinin həcmində müəyyənləşdirilməsində şəffaflığı təmin etmək;

- Qiymətləndirmənin sistemliyi, yeni sərmayənin prioritetinə təsir edən xarici və daxili mühit faktorlarını əhatə edən, ali məktəbin hərtərəfli fəaliyyətinin nəticəsi əsasında bütün alt sistemləri qiymətləndirmək;

- İlk məlumatların etibarlılığını təmin etmək;

- Metodologiyadan mövcud hesabatlılıq imkanları attestasiyaya təqdim edilmə və ali məktəbin lisenziyalaşdırılması tələblərinə uyğunlaşdırmaq;

- Sərmayələrin paylanması sisteminin ali təhsil müəssisəsinin büdcəsinə və daxil olan sərmayələrin həcmində uyğunlaşdırmaq.

Ali təhsil sistemində sərmayələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün, hər bir investor kateqoriyası tərəfindən istifadə edilə bilən və tədqiqat obyektinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq imkan yaradan yeganə meyar təhsil müəssisəsinin fəaliyyət səviyyəsidir.

Elm və təhsil sahəsində investisiya yatırımının həyata keçirilməsi, işçi qüvvəsinin peşə dərəcələrinin inkişafı prosesində təhsilə çəkilən xərclərin xarakterik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zərurətini yaradır.

İlk növbədə təhsilə qoyulmuş investisiya yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, peşəkarlığın təkmilləşdirilməsinə, hər bir fərdin sosial statusunun yüksəldilməsinə təsir göstərir, cəmiyyətdə tam olaraq intellektual mənəvi potensialın bərpasına və inkişafına təsir edir.

İkinci, təhsil investisiyası xərcləri, özünə bir neçə tip istehsal prosesi tsiklini birləşdirir, dəyişmiş tələbatə uyğun işçilərin yenidən hazırlanması, istehsalın innovativ yenilənmə tələbatı ortaya çıxır. Beləliklə, təhsilə qoyulan investisiya əsas kapitalın dövrüyyəsi kimi dövrüyyə formasını alır. Yeni istehsal ediləcək məhsul üçün işçilərin yenidən peşə və ixtisas hazırlığı, əvvəlki hazırlıq səviyyəsinə münasibətdə daha çox dəyər əldə edilməsinə şərait yaradır.

Üçüncüsü təhsilə investisiya qoyuluşu müddəti, seçilmiş peşə biliklərinin elm və texnikanın uyğun sahəsinin mənəvi cəhətdən köhnəlmiş biliklərinə uyğun olsun. Bu müddətin ixtisar edilməsi və yaxud uzadılması ya məhsulun dəyərinin (yüksəlməsinə) şişirdilməsinə ya da işçilərin peşə dərəcəsinin artımını gecikdirə bilər.

Dördüncüsü təhsil prosesi bilik sisteminin daim yenilənməsi zərurətini təklif edir, bu isə işçi qüvvəsinin bərpasını həyata keçirməklə daha yüksək peşə səviyyəsinin qazanılması üçün əsas yaradır. Əlavə olaraq təhsil investisiyası-təkcə fəaliyyətdə olan təhsil obyektlərinin yeni rekonstruksiyasının qurulması deyil, onun maddi-texniki bazasının yenilənməsi, tədris prosesinin təşkili, öyrədici texnologiyanın işlənməsi, hazırlıq prosesinin idarə edilməsi, yenidən hazırlama və dərəcələrin yüksəldilməsini də özünə aid edir.

Təhsil prosesinə və işçilərin peşə səviyyəsinin müasir tələblərinin zəruriliyini şərtləndirən investisiya cəmiyyətin elmi bilik fondunun inkişafına fundamental və tətbiqi tədqiqatlara, təhsil müəssisələrinin elmi-pedaqoji heyətin strukturunun və ixtisas dərəcələrinin artırılmasına, bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində onların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, bir sözlə elmi biliklərin əlçatanlığının təmin edilməsinə və innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsində yüksək öyrətmə bacarığının nümayiş etdirilməsinə şərait yaradır.

#### **Azərbaycan iqtisadiyyatında təhsil xidmətləri bazarının formalaşdırılması**

İqtisadi baxımdan təhsil- sosial rifah, mədəniyyət və iqtisadiyyat sahəsində yüksək inkişafın təmin edilməsinə kapital qoyuluşudur. "Təhsil" məfhumu ayrı-ayrı fərdlərin və tam mənada insanların, cəmiyyətin formalaşması və inkişafını təmin edən mexanizm və mühiti müəyyənləşdirir.

Təhsil- fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını sosial dəyər qazanmasını təmin edən əsas vasitədir.

Ölkənin iqtisadi inkişaf mexanizmində təhsilin üç əsas vəzifəsi qeyd edilir:

- 1) Mədəniyyətin və milli elmi potensialın qorunması;
- 2) Ölkənin elmi-texniki cəhətdən inkişafı;
- 3) Əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Təhsil sistemi iki sxem vasitəsilə reallaşdırıla bilər:

1. Təhsilin dəstəklənməsi-artıq dəfələrlə təkrarlanan məlum vəziyyətin öhtəsindən gəlməyə istiqamətlənmiş fiksə edilmiş üsul və qaydaların müəyyənləşdirilməsi;

2. Qabaqlayıcı təhsil- təhsil alanlarda gələcəyin layihələndirilməsi üçün qabiliyyətlərin formalaşdırılması.

Təhsilin dəyərləndirilməsi, sivilizasiyanın inkişafı üçün obyektiv şərtlərin; təşkilati və informasiya texnologiyalarının rolunun artırılması və maddi istehsalın rolunun azaldılması yolu ilə həyata keçirilir.

Geniş planda ali təhsil sisteminin fəaliyyəti yalnız yüksək ixtisaslı peşəkar kadrların hazırlanması ilə məhdudlaşdırılmır. Təhsil aldığı müddətdə xarici tələblər milli mədəniyyəti, dəyərlər sistemini və dili mənimsəyir. Bu tələblər öz ölkələrinə qayıtdıqdan sonra, onlar oxuduğu (təhsil aldığı) ölkənin siyasi və iqtisadi qərarlarına yaxın qərarların qəbul edilməsində yaxından iştirak edirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ali məktəbin təhsil xidmətləri göstərəcəyinə hazır olması müəyyən iqtisadi xərclər tələb edir, xərclər isə tək təhsil bazasının yaradılması ilə bitmir və təhsil prosesinin təşkilinə də sərf edilir. Bu məqsəd üçün vəsaitin ayrılması, dövlət büdcəsindən, xüsusi kapital fondlarından, o cümlədən tələblərdən təhsil haqqı kimi toplanan vəsait hesabdan, təhsil sisteminə investisiya yatırımı kimi qəbul edilir.

Təhsilə investisiya qoyuluşundan alınan iqtisadi gəlirə, investisiyadan alınan əlavə gəlir kimi baxılır. Dövlət ali məktəblərinin dəstəklənməsinə dövlətin mövqeyi ictimai vəsait hesabına insan kapitalının investisiyalaşdırılmasıdır. Bu tip investisiyalarda səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodik çətinliyi ali məktəbin buraxdığı tələbələrin çox geniş müxtəliflik nəticələrinə malik olmaları çox müxtəlif yerlərdə fəaliyyət göstərməsidir ki, bu da dəqiq hesablaların əldə edilə bilməsindən irəli gəlir.

Təhsil xidmətinin göstərilməsi aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə müşahidə edilir.

1. Təhsil xidmətləri göstərilməsi uzun zaman tələb etdiyindən, zamanla təhsil məhsuluna ödənişin “pay” sxeminin təşkili və seçilməsini zərurətə çevirir. “Pay” olaraq semestr ərzində tələbə tərəfindən alınan təhsil xidməti hissəsi qəbul edilir. Bu halda, baxılan “pay” prosesi biliklərin əldə edilməsi ardıcıl, dayanıqlı xarakter daşmalıdır bilik “porsiyasını” almaq üçün sonrakını mənimsəmək naminə əvvəlki biliklərdən baza yaratmaq lazımdır. Təhsil prosesi bitənədək, sonuncu semestrin sonunadək bütün bilik porsiyalarını almaq üçün təhsil xidmətindən maksimum yararlanmaq imkanı yaradılmalıdır. Bu məzunun aldığı diploma adekvat olmaqla son nəticədə ali təhsil müəssisəsinin peşəkar fəaliyyətinə uyğunluq təşkil etməlidir.

2. Təhsil xidməti yaradıcıları çoxsaylı kollektivdir, bu tərkibə idarəedici personal və professor-müəllim heyəti, metodistlər və texniki heyət ali məktəbin idarəetmə personalı texniki-təşkilati işlərin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır, bu da professor-müəllim heyəti üçün səmərəli təhsil prosesinin aparılmasına xidmət edir. Təhsil prosesi müddətində professor-müəllim heyəti subyekt olaraq, tələbə heyəti isə özünəməxsus öyrənmə fəaliyyəti ilə obyekt təşkil edir.

3. Təqdim edilən təhsil xidmətləri, məişət xidmətləri ilə müqaisədə çox uzun sürən tədris-pedaqoji və şəxsiyyətlərə qarşılıqlı münasibətlərin subyektləri və idarəetmə obyektləridir. Nəticədə, tələbənin tədris proqramını mənimsəməsi prosesi təkcə onun ağılından və digər qabiliyyətlərindən asılı olmayıb, ali məktəbdə təbiiq edilən tələbə-müəllim kommunikasiyasından, ali təhsil müəssisəsinin köməkçi personalının tələbələrə göstərdiyi münasibətdən asılı olacaq. Beləliklə, baxılan halda tələbənin təhsil xidməti almaqda aktiv iştirakı, onun dəqiq və aktiv istiqamətləndirilməsi, böyük həcmdə və yüksək keyfiyyətli təhsil xidməti almağa marağı əsas meyar olacaqdır.

4. Təhsil xidmətinin təklif olunması prosesində reklam vasitələrinin və reklamın seçilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Əvvəlcədən qeyd edildiyi kimi abituriyent və onun valideynlərinin bu və ya digər ali məktəbi seçmək haqqında qərarın qəbul edilməsində təklif olunan təhsil xidmətlərinə münasibəti, birbaşa olmasada dolayısi ilə: xidmət istehsalçısı kimi məktəbin nüfuzu, təchizatı (tədris vasitələri ilə), professor-müəllim heyətinin keyfiyyət tərkini, kommunikasiya əlaqələrinin formasını, tədris prosesinin texniki, texnoloji və metodiki təminatını və s. müəyyən edir.

5. Təhsil xidmətləri bazarı özündə abituriyent və onun valideynlərini, müxtəlif ali məktəblərin tələbələrini, peşəkar ali təhsil almaq, yaxud başqa ixtisasa yiyələnmək, başqa ali məktəbdə və başqa ixtisada təhsil almaq tələbatı olanların məcmusudur. Bu bazarda onlar “alıcı” kimi çıxış edirlər və bu məcmu halında təhsil xidmətlərinin daşıyıcısı, “satıcı” və bu xidmətləri təklif edən rolunda çıxış edir. Təhsil bazarı digər bazarlardan kəskin rəqabətlə seçilir. Rəqabət özəl təhsil mərkəzləri ilə dövlət ali təhsil müəssisələri arasında və eləcə də dövlət ali təhsil müəssisələri arasında formalaşır. Rəqabət aparən ali məktəblər bazarda digərləri arasında öz üstünlüyünü saxlamaq naminə böyük əmək və vəsait itkisi ilə üzləşilir.

6. Təhsil xidmətləri bazarının tutumu müxtəlif seqmentlər üzrə təhsil xidmətlərinə tələbatla xarakterizə edilir. Onu da xatırlatmağı lazım bilirik ki təhsil haqqında dövlət siyasəti dəyişdikcə, regionlarda ali təhsil müəssisələrinə olan tələbat ali təhsil müəssisələrinə üstünlük vermək siyasəti həyata keçirir. Əslində biz bunu müsbət hal kimi qəbul edirik və ali təhsilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlərin səmərəli nəticələrini artıq hiss edirik. Lakin bu yanaşma rəqabət mühitini birtərəfli vəziyyətə gətirir və keyfiyyətə birbaşa təsir göstərir. Bu fəaliyyətin çatışmayan cəhətlərindən biri də ali təhsil müəssisələrinin muxtariyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasıdır. Nazirlik tərəfindən hazırlanan tədris standartları bütün ali təhsil müəssisələrinə məcburi qaydada qəbul etdirilir ki, bu da keyfiyyətli kadr hazırlığına mənfi təsir edən amil kimi dəyərləndirilməlidir.

Ümumiyyətlə, bazar-mal və xidmətlərin mübadiləsi ilə bağlı iqtisadi əlaqələr, bunun nəticəsində tələb, təklif və qiymət formalaşır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təhsil bazarında əmtəə kimi təhsil xidmətləri çıxış edir.

Yerli və gündəlik xarici ədəbiyyatların təhlili göstərdi ki, təhsil xidməti sayılan hər hansı bir fikir yoxdur. Aşağıdakı şərhə ümumiləşdirilmiş bir təsvir təqdim edilmişdir: təhsil xidməti-mənəvi

məhsul şəklində, bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsinə, insan tələbatının ödənilməsinə istiqamətlənmiş iqtisadi rifahdır, yəni bu məqsəd üçün qəbul edilən məhsuldur. Ancaq sosial-iqtisadi xarakterinə görə təhsil sosial bir əmtəədir və elm, mədəniyyət və səhiyyə ilə birlikdə milli iqtisadiyyatın qarışıq sektoruna aid olmaqla, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərə müsbət təsir göstərir. Ölkənin əmək resurslarının ümumi səmərəliliyinin artmasına, rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə kömək edir. Hazırda təhsil xidmətinin mahiyyətinin dərk edilməsinə dair müzakirələr hələ də davam etməkdədir. Lakin ümumi fikir, təhsil xidmətinin bütün digər xidmət növlərindən fərqlənən xüsusi bir məhsul olmasıdır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün “xidmət” anlayışının mahiyyətinə nəzər salaq.

F.Kotler aşağıdakı tərifə təklif etmişdir: “Xidmət-bir tərəfin təklif edə biləcəyi və əsasən qeyri-maddi və hər hansı bir şeyin əldə edilməsinə gətirib çıxarmayan tədbir və ya faydadır” [4].

Klassik marketing nəzəriyyəsinə əsasən, xidmətləri məhsullardan fərqləndirən, marketing planları hazırlanarkən nəzərə alınması lazım olan bir sıra xüsusiyyətlər var. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- Qeyri-maddilik. Əldə etmə anı adək xidmətləri görmək, sınaqdan keçirmək, dadmaq, eşitmək, iyləmək mümkün deyil;

- Mənbədən ayrılmaqlıq. Xidmət onun mənbəyindən ayrılmazdır;

- Keyfiyyətin dayanıqlığı. Xidmətlərin keyfiyyəti onların istehsalçıları, habelə onların çatdırılma vaxtı və təmin etmə yerindən asılı olaraq geniş şəkildə dəyişir;

- Saxlanılmama. Xidmət sonra satış və ya istifadə üçün saxlanıla bilməz.

Bu baxımdan təhsil xidmətlərinin bir sıra xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnifatlandırırırlar:

- Onlar əldə edilənə qədər maddi deyildir. Xidmətlər “sözlə” əldə edilir. Müştərini bunu etməyə razı salmaq üçün xidmət-təminatçıları müştəriyə xidmətin ən vacib parametrlərini formalaşdırmağa və mümkün qədər aydın şəkildə təqdim etməyə çalışırlar. Təhsil sahəsində bu məqsədlərə nail olmaq üçün: tədris planları və proqramlar; xidmətlərin göstərilməsi üsulları haqqında məlumat; formalar və şərtlər haqqında məlumat; sertifikatlar, lisenziyalar, diplomlar hazırlanır.

- Xidmətlər onları təmin edən subyektlərdən (konkret işçilərdən) ayrılmazdır. Müəllimin dəyişdirilməsi prosesin və təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin nəticəsini dəyişə bilər və nəticədə tələblər dəyişir. Ünsiyyətçilik, xeyirxahlıq, özünü ələ almaq, etibar qazanmaq-xidmət sahəsi əməkdaşları üçün məcburi tələblərdir, xüsusən təhsil əməkdaşları üçün. Sonuncunun xüsusiyyətləri onların istehlakının təmin edilməsinin başlanması ilə eyni vaxtda başlayır. Bundan əlavə, təhsil xidmətlərinin göstərilmə texnologiyası onların gələcək istehlakçıları (məsələn, pedaqoji əməkdaşlıq) ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmağı nəzərdə tutur.

- Keyfiyyətə görə qeyri-sabitlik. Bu ilk növbədə, həyata keçirən subyektlərin ayrılmazlığına, xidmətlərin göstərilməsi prosesləri və nəticələri üçün sərt standartların müəyyən edilməsi və məqsəduyğun olmamasıdır. Tədris xidmətinin qeyri-sabitliyinin bir səbəbi var- “mənbə materialının” dəyişkənliyi-tələbə.

- Xidmətlərin davamsızlığı. Təhsil xidmətləri üçün davamsızlıq iki hipoteza əsasında mövcuddur. Bir tərəfdən xidmətlərin əvvəlcədən tam həcmdə gözlənilən tələbat qədər hazırlanması və onun maddi məsul kimi saxlanmasının mümkünüzlüyüdür. Lakin, təhsil xidmətində xüsusiyyət yumuşaq görünür, çünki, ən azı təhsilə aid məlumatlar maddi daşıyıcılar üzərində qeyd edilə bilər. Lakin, onlar üçün davamsızlığın digər tərəfi, məlumatı, biliyi unutma insanın təbiətində olmasıdır. Təhsildə bu xüsusiyyət əsasda biliklərin tez bir zamanda köhnəlməsinə aparan, elmi-texniki inkişaf mövcuddur. Sosial tərəqqi də keçid dövründə, xüsusilə sürətlə dəyişən bir cəmiyyətdə, bir sıra fənlərə aid olan məlumatların köhnəlməsinə kömək edir. Hər hansı bir məhsul kimi təhsil xidmətləri də mövcud və potensial alıcılar və xidmətlərin satıcıları olan və bu cür başa düşülən bazarda satılır. Təhsil xidmətləri bazarı bu halda, təhsil xidmətlərinə tələbatı zəruri olan əsas təsərrüfat subyektləri (fərdi şəxslər, təsərrüfatlar, müəssisələr və təşkilatlar, dövlət) ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və müxtəlif təhsil müəssisələri tərəfindən təklifləri qəbul etməli olan bir bazardır. Təhsil xidmətlərinin istehsalçıları və istehlakçıları ilə yanaşı bazar münasibətləri heyətinə bu sahədə geniş dairədə təmsil olunan və fəaliyyət göstərən vasitəçilər dairəsi, təhsil fondları, məşğulluq xidmətləri, əmək birjalrı, qeydiyyat təşkilatları, təhsil müəssisələrinin akkreditasiyası və lisenziyalaşdırılması müəssisələri, təhsil idarələri və müəssisələri assosiasiyası, ixtisaslaşmış təhsil mərkəzləri və s.daxildir.

Təhsil xidmətləri bazarının xüsusiyyətləri, əsasən dövlətin və onun idarəetmə təşkilatlarının əhəmiyyətli (qeyd ediləcək) dərəcədə təsir ilə bağlıdır. Xüsusilə, təhsil sahəsində onların xüsusi funksiyaları aşağıdakılardır:

- Təhsil müəssisəsinin müsbət imicinin formalaşması əlverişli ictimai rəyin yaradılması, dəstəklənməsi və gücləndirilməsi;

- Təhsilin maliyyələşdirilməsi və digər sahələrin bu istiqamətdə uzunmüddətli investisiya təminatı;

- Prioritet ixtisasların inkişaf etdirilməsi məqsədilə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi və digər formalı güzəştlərin həyata keçirilməsi, kadrların hazırlanması, həmçinin təhsilin inkişaf etdirilməsi;

- Lisenziyalaşdırma və müəssisənin attestasiyası, xidmət keyfiyyətinin monitorinqi;

- Təhsil müəssisələrinin informasiyalaşdırılması və s.

Beləliklə, aşağıdakı nəticəyə gəlirik, təhsil xidmətləri bazarı özünün təqdim etdiyi məhsul-təhsil xidmətlərinin yeganəliyi ilə bağlı deyil, bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin müasir bazarı kifayət qədər qısa müddətdə inkişaf etmişdir və təhsil sahəsində bazar münasibətləri yalnız mədəni formalar əldə etməyə başlayır.

Son illərdə təhsil xidmətləri bazarında təklif yüksək səviyyədə sıçrayış etmişdir. Bir çox hallarda təklif tələbi üstələyir. Ona görə də son vaxtlarda tələbə və onun təhsilə olan ehtiyacı ön plana çıxmışdır. Tələbəyə indi müştəri kimi baxılır. Tələbə (müştəri) mübarizəsi kontekstində rəqabət münasibətləri təhsil xidmətləri bazarını daha da genişləndirməyi tələb edir. Buna görə universitetlər bu bazarda öz yerlərini tutmaq üçün fəaliyyətlərini müasir formada qurur. Rəqabətin kəskinləşməsi çox sayda qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin ortaya çıxması ilə əlaqədardır ki, bu da tələblərin populyar ixtisaslar profilində hazırlanmasına yönəlib. Ölkədə yaşanan böhran hadisələri əhalinin bölgələrin universitetlərinə bağlanmasına gətirib çıxardı. Yaxın vaxtlarda məktəb məzunlarının sayının artması ilə bağlı planlaşdırmanın aparılması vacib məsələlərdəndir. Nəhayət, abituriyentlər yalnız təhsildə aldıkları qiymətlərə deyil, ümumiyyətlə təhsilin keyfiyyətinə maraq göstərməyə başladılar.

Təhsilin inteqrasiyası ilə bağlı resursların, insanların, ideyaların milli sərhədlərdən sərbəst axını, müasir dövrün əsas tendensiyalarındandır. Bu tendensiyanın nəticəsi milli təhsil sisteminin dünya təhsil bazarına yaxınlaşması, inteqrasiyası vasitəsilə ifadə edilir.

Bu prosesin müsbət nəticələri ilə yanaşı, mənfi nəticələri də ortaya çıxır ki, bu da milli inkişafın gecikməsi ilə müşahidə edilir. Azərbaycan beynəlxalq təhsil layihələrində iştirak edir, aktiv şəkildə tələbə mübadiləsi, professor-müəllim heyətinin mübadiləsi həyata keçirir, dünya təhsil sistemi ilə əlaqələri və normaları mübadilə edir, milli təhsil sahəsinə daxil olur.

Çox pilləli təhsil sisteminin formalaşması və təhsil xidmətləri bazarının yaranması ilə əlaqədar, ölkənin ali təhsil müəssisələrinin qarşısında kəskin rəqabət şəraitinə uyğunlaşma ilə əlaqədar bir sıra problemlər yaranır.

Bu gün təhsilə münasibət bütün dünyada dəyişib. Ali təhsil sosial və iqtisadi inkişafın ən vacib amillərindən biri hesab edilir. İnsan, onun biliyi, sürətlə dəyişən iqtisadi mühitdə qeyri-standart qərarlar qəbul etmək qabiliyyətli cəmiyyətin əsas dəyərinə çevrilir. Xüsusən, rəqabət, ali təhsilin keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə keçidi üçün dəstək ola bilər.

Ali təhsil müəssisələri rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini qiymətləndirərək onun əsasında rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün strategiyalar hazırlayır ki, bu da universitetin təhsil xidmətlərinin məzmunu və strukturu baxımından xarici mühitlə davamlı olaraq monitorinq aparılması işini tələb edir. Belə monitorinq rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əsas yarıdır. Bu iş ali məktəbin strateji idarə edilməsi bazasında həyata keçirilir ki, bunun müasir və düzgün təşkili perspektivdə təhsil xidmətləri bazarında rəqabətə davamlı olmağı təmin edir.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Təhsilin iqtisadiyyatı, maliyyələşdirilməsi və təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsi üzrə 2011-ci ildə görülmüş işlərə dair hesabat <http://edu.gov.az/upload/file/HESABAT/hesabat-2011/tehsil-iqtisadiyyat.pdf> giriş tarixi 01 oktyabr 2018
2. Novruov N. , İbrahimov E. Bütçə sistemi, Bakı, 2012, 202 s.
3. Бакша Н.В.Аспекты бюджета: императивный, экономический, финансовый, налоговый, расходный, социальный/Профиздом, 2001, 55 с.
4. Котлер Ф. Основы маркетинга, М.:прогресс, 1990, 736 с.
5. Financing education investments and returns analysis of the world education indicators, Unesco Institute for Statistics, 2002 edition, 228 p.
6. Zaneta S., Vilda G., Edmundas J., Arturas S. Assessment Of Investment In Higher Education: State Approach / Procedia - Social and Behavioral Sciences 191, 2015, 336 – 341 p.

# ELMTUTUMLU İQTİSADİYYATIN FORMALŞDIRILMASI MEYLLƏRİ

**Mete Kemal Osman oğlu**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

*kmete1964@hotmail.com*

## XÜLASƏ

Məqalədə elmtutumlu iqtisadiyyatın formalaşması meylləri, milli innovasiya sisteminin məzmununa və funksiyalarına məxsus xüsusiyyətləri və elmtutumlu iqtisadiyyatın əmək bazarının dəyişiklikləri ilə əlaqədar olaraq universitetlərin fəaliyyətinin meyilli olacağı tendensiyaları verilmişdir. Ölkənin innovasiya iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində biliklərin generasiyanın və yayılmasının, həmçinin innovasiya iqtisadiyyatı üçün kadrların hazırlanmasının təminatında universitetlərin rolu açıqlanmışdır.

**Acar sözləri:** elmtutumlu iqtisadiyyat, bilik, universitet, innovasiya, ixtisas

## PERSPECTIVES OF SCIENCE-BASED ECONOMY FORMATION

### ABSTRACT

The article outlines trends in the formation of a science-based economy, features of the national innovation system and features of the national economy, as well as trends in the labor market changes in the science-based economy. The universities' role on commitment to generating and disseminating knowledge, as well as staffing for innovation economies was explained.

**Key words:** science-based, economics, knowledge, university, innovation, profession

## Giriş

Lu Yunsyanın fikrinə görə təhsil sisteminin inkişafının dünya istiqamətlərindən biri informasiyalaşdırma və innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsidir. Informasiya cəmiyyətinin təşəkkül tapmasının texniki-texnoloji bazası kimi, informasiyalaşdırma yalnız dövlətin sosial və mədəni inkişafının ümumi səviyyəsini deyil, həm də dünya inkişafının qlobal prosesində onun yerini xarakterizə edən milli iqtisadiyyatın inkişafının strateji resursu kimi çıxış edir. İnkişaf etmiş bütün ölkələrdə ictimai inkişafın tələblərinin səviyyələrinə tam həcmdə cavab verməyə qadir olan informasiya sənayesi yaratmaq cəhdi təsadüfi deyil.

Lu Yunsyana iddia edir ki, "Elmtutumlu iqtisadiyyat insanların bilik və əqli qabiliyyətləri sayəsində inkişaf edir, buna görə o özlüyündə resursların qənaətinə, təbiətlə insanın uyğunlaşdırılmış qarşılıqlı əlaqəsinə və davamlı inkişafa aparıcı iqtisadiyyat formasını təşkil edir" [1].

Başqa müəlliflərin fikrinə görə, elmtutumlu iqtisadiyyat - bu informasiyalaşdırmanın, təhsil sisteminin inkişaf edən infrastrukturuna texnologiya və texniki dəstək, müasir şəraitdə təhsilin sosial münasibətlər, iqtisadiyyat, mədəniyyət və texnologiya sahəsində olan proseslərin mərkəzində yerləşməsi, və beynəlxalq, regional və milli səviyyələrdə informasiya mübadiləsinin səfərbərliyi, koordinasiyası üzrə bütün səylərin cəmlənməsinə çevrilməsi ilə diktə edilən təhsili idarəetmənin vahid informasiya sisteminin tətbiqi kimi strateji istiqamətlərinin inkişafıdır [2].

Beləliklə, MİS konsepsiyasının dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində geniş yayılmasına baxmayaraq, MİS-in vahid terminoloji aparatı və formalaşma metodologiyası hələlik hazırlanmamışdır. Hal-hazırda "milli innovasiya sistemi" termininin rusiyalı alim V.V. Novoxatski tərəfindən sistemləşdirilmiş çox saylı tərifləri mövcuddur [4]. Həm xarici, həm də yerli tədqiqatçıların nəzəri yanaşmalarını ümumiləşdirərək, həmçinin, müəyyən milli xüsusiyyətlərə baxmayaraq, milli innovasiya sisteminin məzmununa və funksiyalarına məxsus xüsusiyyətləri qeyd etmək istədim:

1. MİS innovasiyaların həyat dövrlərinə əsasən - fundamental və tətbiqi tədqiqat ideyalarının generasiyasından başlamış təcrübi-konstruktor işləmələrinin aparılmasına, kommersiyalaşmasına və sənaye səviyyəsində mənimsəməsinə qədər innovasiyaların yaradılmasının bütövlüyünü və fasiləsizliyini təmin etməyə qadirdir;

2. İnnovasiya prosesinin hər bir mərhələsi innovasiya infrastrukturunun müvafiq baza elementi ilə (institutla) təmin olunur. İnnovasiya infrastrukturunu - innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə imkan yaradan, innovasiya prosesinin keçməsinə əlverişli şəraiti təmin edən təşkilatların məcmusudur ki, onlara universitetləri, texnologiya parklarını, biznes-inkubatorları, konsaltinq və lahiyələndirmə firmalarını, innovasiya və vençur fondlarını, elmi mərkəzləri və başqa ixtisaslaşdırılmış təşkilatları aid etmək olar;

3. İnnovasiya prosesinin hərəkətverici qüvvəsi olan biznes və korporasiyalar üçün rəqabət mühitinin inkişafı zəruridir;

4. Mövcud olması lazım olanlar:

- dövlətin strateji əhəmiyyətli iqtisadiyyat sektorlarının müvafiq qanunverici, inzibati və iqtisadi alətlərin tətbiqi vasitəsi ilə reallaşdırmasına yönəldilmiş milli innovasiya siyasəti;

- milli innovasiya siyasətinin və milli innovasiya sisteminin elementlərinin fəaliyyətinin koordinasiyaşdırılmasını təmin edən idarə strukturu;

- yeni biliklərin generasiyası və yayılması mərkəzi universitet olan elm-təhsil sistemi.

Beləliklə, bizim mülahizəmizə görə, milli innovasiya sistemi dedikdə, sabit sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədi ilə innovasiyaların yaradılması və yayılması prosesinin bütövlüyünün və fasiləsizliyinin təminatı üçün bir dövlət çərçivəsində inteqrasiya edilmiş subyektlərin və institutların məcmusunu başa düşmək lazımdır.

Həmçinin müasir MİS informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) aktiv istifadəsi, biznesin fəaliyyəti və dövlət üçün elektron mühitin yaradılması, İnternet şəbəkələrinin istifadəsi ilə səciyyələnirlər. Lakin MİS-in formalaşdırılmasında əsas rol, müvafiq institusional mühiti inkişaf etdirərək, maliyyələşdirmə daxil olmaqla lazım olan resurs dəstəyini təmin edərək, dövlət oynayır.

Faktiki olaraq elmtutumlu iqtisadiyyatın təşəkkül tapması şəraitində innovasiyaların yaradılması və inkişafı effektiv işləyən milli innovasiya sistemi tərəfindən yaradılan fasiləsiz təkrar istehsal prosesinə çevrilir, bu halda cəmiyyət tərəfindən tələb edilən yeni bilikləri hasil edən intellekt əsas resursdur. Keyfiyyətinə tələblərin altıncı texnoloji sistem çərçivəsində əhəmiyyətli dərəcədə şəklini dəyişən insan kapitalı əqli resursların daşıyıcısıdır. Məhz buna görə, müvəffəqiyyətli xarici təcrübənin göstərdiyi kimi, milli innovasiya sistemlərinin nüvəsi aparıcı universitetlərdir, hansı ki, yalnız müasir kadrların hazırlığı prosesinə nəzərə çarpan töhfə vermirlər, həm də regional innovasiya klasterlərinin (*klaster - eyni tipli obyektlər yığını*) mərkəzi olaraq, mütəxəssislərin yeni innovasiya düşüncəsinin formalaşdırılmasına, elmtutumlu istehsalların inkişafına imkan yaradırlar, həmçinin yüksəktexnologiyalı xidmətlər göstərirlər.

Elmtutumlu iqtisadiyyatın əmək bazarının dəyişiklikləri ilə əlaqədar olaraq universitetlərin fəaliyyətinin hansı tendensiyalara meyilli olacağını nəzərdən keçirək.

1. Hər şeydən əvvəl, elmtutumlu istehsalın xarakteri elmtutumlu məhsulun istehsalı üçün zəruri biliklərlə və informasiyaya malik olan işçilərə - alimlərə, mühəndislərə, analitiklərə, proqramçılara, maliyyə bazarlarının peşəkar iştirakçılarına və s. tələbat doğuracaq. Digər tərəfdən, yaradılan məhsulun "əqli payının" artımı ilə elmi-tədqiqat sferasının işçilərinə tələbat artacaq [3].

2. Yüksək ixtisaslı və elmi kadrların hazırlığı üçün " irəliyə doğru bir neçə addım irəliləmiş" professor - müəllim heyəti lazımdır. Məsələn, 2011-ci ildə ABŞ-da universitetlərdə təxminən 1,2 milyon müəllim məşğul idi, o cümlədən, təxminən 900 min müəllim dövlət ali məktəblərində və 300 mindən çox isə özəl ali məktəblərdə işləyirdi. 1,5 milyondan çox insan müəllimliklə bərabər əvəzçilik qaydasında sənaye şirkətlərində, hərbi sferada, muzeylərdə, nümayiş zallarında, elektron kitabxanalarda və s işləyir. Təhsil sistemində işləyən inzibati personalın sayı da olduqca böyükdür.

3. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxdan "beyinlər ovu" apardığına görə, yeni biliklər yaratmağa qadir olan dahi ağıllar üçün beynəlxalq rəqabət mübarizəsi mütləq kəskinləşəcək. ABŞ-da təhsil sahəsində müvəffəqiyyət qazananlar da indi ciddi problemlərə malikdir. Ekspertlər elm və təhsilin kadr təminatı sahəsində bir sıra neqativ meyilləri qeyd edirlər:

- elm və mühəndis kadrlarının qocalması;

- sürətləndirilmiş elmi-texniki inkişaf yoluna qədəm basmış ölkələrdən (Çin, Hindistan, Cənubi Koreya və s) aspirantların və alimlərin axınının azalması;

- gənclər arasında təbii və texniki elmlərə marağın azalması;

- başqa ölkələrlə müqayisədə ali təhsilin bahalığına görə onun mümkünliyünün daha aşağı olması;

- bir sıra ali məktəblərdə elmi-texniki fənlər üzrə müəllimlərin çatışmazlığı;

- dünya standartlarından hələ də geri qalan orta təhsil.

4. Əqli mülkiyyətin yaradılması və yayılması sahəsində münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyaya meyilli olacaq. Əqli mülkiyyətə hüquqlar və onların təsərrüfat dövryyəsinə daxil edilməsinin formaları kompüter texnologiyalarının və internetin inkişafının təsiri altında artıq indi şəklini dəyişir. Əqli mülkiyyətə azad giriş imkanı daha da əhəmiyyətli olur ki, bu da açıq innovasiya



modelləri ilə uyğunlaşdırılaraq bu hüquqların mühafizə sisteminin inkişafını aktuallaşdırır.

5. Aşağıdakı universitetlərdə magistrlərin və elmlər doktorlarının hazırlığı sahəsində universitetlərin fəaliyyətinə dövlət dəstəyi elmi kadrların inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir: Prinston, Harvard, Yelsk, Stenford, Kolumbiya, Pensilvaniya, Kornel universitetləri, Massaçusets və Kaliforniya politexnik institutları və başqa ali təhsil müəssisələri. 2011-ci ildə amerika ali məktəbi demək olar ki, 1,5 milyondan çox bakalavr (ölkənin tələbə yaşlı əhalisinin 6%-i), təxminən 700 min magistr (3%) və müxtəlif elm sahələrində 60 mindən çox elmlər doktoru (təxminən 0,2%) hazırladı [1].

Beləliklə, elmtutumlu iqtisadiyyata keçid zamanı universitetlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək, belə ki, nə dövlət, nə biznes üstün rola oynaya bilmir, çünki onlar sərbəst şəkildə yeni biliklər yaratmağa qadir deyillər. Bu gün bütün dünyada elmi kadrların 90%-ə qədəri universitetlərdə cəmlənmişdir ki, onlar da müasir elmin inkişafını müəyyən edirlər. Ölkənin innovasiya iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində biliklərin generasiyanın və yayılmasının, həmçinin innovasiya iqtisadiyyatı üçün kadrların hazırlanmasının təminatında əhəmiyyətli rol məhz universitetlərə aiddir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Lu Yongxiang. The era of a knowledge-based economy and the development of science and technology
2. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya(2003-2012-ci illər). Bakı, 2003, 17 fevral.
3. Atakişiyev M.C., Süleymanov Q.S. "İnnovasiya menecmenti", Bakı, 2004
4. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı, "Adiloğlu", 2008, 428 s.
5. Gorelov N.A. Creative management (management of intellectual and creative activity) / The concept of creative economy // Creative economics. - 2008. - No. 9 (21). - C. 90-96.
6. Freeman Cr. Unemployment and Technical Innovation: a Study of Long Waves in Economic Development. L., 1988.
7. Novokhatsky VV Definition and classification of innovative systems // Innovations. - 2004. - №9. - P. 30-39.

## AZƏRBAYCAN'IN ULUSLARARASI TİCARİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKİYE'NİN YERİ VE ROLÜ

**Ph.D.Günel TEYMUROVA**

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti*

*ecrin\_eyvazli@live.ru*

#### ÖZET

Azərbaycanın uluslararası ticari ilişkilerinde Türkiyenin yeri ve rolu konu alındığı çalışmada, iki ülkenin dış ticaretinin temel ihracat ürünlerinin karşılıklı olarak bir biri üzerinde etkisinin, yani nedensellik ilişkisinin olup olmadığı incelenmiştir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret ilişkilerini konu alan daha önceden hazırlanmış çok sayıda çalışmanın olmasına rağmen, makalemizde konu aldığımız kardeşig içeren bir çalışmanı ve bizi bu alanda araştırma yapmaya sevk eden en büyük etken olmuştur.

Bu makalede Azerbaycan'ın dış ticaret faaliyetlerinin amacını incelemek ve Azerbaycan ile Türkiye arasındaki tarihsel ve kültürel açıdan son derece yakın bağlar olmasına rağmen, Azerbaycan'ın uluslararası ticaret ilişkilerinin Türkiye'nin gerekliliğini ortaya koymasına gerekliliğini ortaya koymuştur.

**Açar sözlər:** *Dış Ticaret, Dış Ticaretin Sektörel Analizi, Azerbaycan ile Türkiye'nin Dış Ticaret İlişkileri*

#### THE ROLE AND POSITION OF TURKEY IN AZERBAIJAN'S INTERNATIONAL TRADE

#### ABSTRACT

The position and role of Turkey in international trade relations of Azerbaijan is the topic of discussion of this article. The interaction of basic export products of foreign trade of two countries i.e. causality of this relationship has been analyzed? There are many articles about external trade relations between Turkey and Azerbaijan? This is an article which represents brotherhood and motivates us to carry out research and give our teedbaen.

to examine the purpose of the Azerbaijan's foreign trade activities of this article and although the historically and culturally very close ties between Azerbaijan and Turkey, of Azerbaijan's international trade relations of the role Turkey has put forward reasons to be at the required level.

**Key words:** Foreign Trade, Foreign Trade Sector Analysis, Azerbaijan and Turkey's Foreign Trade Relations.

## Giriş

Dış ticaret her ülkenin kalkınması için vazgeçilemez bir role sahiptir. C.Saks'a göre, "dünyadaki herhangi bir ülkenin ekonomik başarısı dış ticarete bağlıdır. Hiç bir ülke dünyada ekonomik sistemden izole edilmiş sağlam bir ekonomiyi oluşturamaz."<sup>3</sup>

Günümüzde ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesinde ticaret birinci sırada yer almaktadır. Tarihen ticaret insanların var olduğu günden bugüne kadar insanların işlerini kolaylaştırmak ve ülke düzeyine getirerek değişik şekilde geliştirilmiştir. Bu ticaretin satışı şekli, devlet tarafından müdahalesi, birliklerin kurulması, teknolojik faktörler, gibi yollarla olmuştur. 21. yüzyılda, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler, sistemin farklı yönlerinin uygulanması, uluslararası ticaret operasyonlarının birleştiği yolların gelişme eğilimleri, ilkeleri, mekanizmaları, yönetilmeleri gibi hususlar önemli hale gelmiştir.

Azerbaycan, Sovyetler Birliği döneminde birliğin koyduğu ilkeleri içeren ve "Proteksionizm" denilen uygulamalara göre ticaret yapma zorunluluğunda olduğu için dış ülkelerle ticari ilişkisi olmamıştır. 20. yüzyılın sonunda SSCB'nin çöküşünün bir sonucu olarak, Azerbaycan bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomide ciddi değişiklikler olmuş ve ticaret "Proteksionizm"den "Liberalizme" geçmiştir. Bu anlayış ülkede sadece ekonomi için değil, dış ülkelerle olansiyasette ciddi etki yapmıştır.

Asya'nın ve Avrupa'nın kesişme noktasındaki Azerbaycan'ın elverişli coğrafi konumu, geçmiş zamandan bugüne kadar her zaman diğer ülkelerin ilgi alanı olduğu için ticarete önem verilmiş ve buna göre bu bölge Silkway (İpekyolu) olarak adlandırılmıştır. Genellikle bu gibi bölgelerden geçen ticaret, bu bölgenin hızlı şekilde gelişmesine neden olmuştur. Hem ekonomi hem de kültür bakımından değişimler gözlemlenmiştir. Tarihten beri Türkiye ile bazen fiziken bazen de anlayış olarak hep birlikte olan Azerbaycan, ticari, siyasi, kültürel ve diğer alanlarda da birlikteliğini geliştirmek ve sürdürmeyi amaçlar. Bu çerçevede, Azerbaycan'ın uluslararası ticari ilişkilerinde Türkiye'nin yeri ve rolünü değerlendirmek önem arz etmektedir.

### I. Azerbaycan'ın Dış Ticaret Durumu ve Türkiye'nin Önemi

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra onu ilk tanıyan ülke, 9 Kasım 1991 yılında Türkiye olmuştur. İki kardeş ülke, "bir milletiki devlet" arasında sıcak ilişkiler hızlı geliştirilmiştir. Umummillî liderimiz Haydar Aliyev'in yüz yılın anlaşması olarak Hazar denizinin enerji kaynaklarının dünya pazarına çıkarılması için Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattını imzalamış ve devamı olan ikinci büyük anlaşma Azerbaycan-Türkiye arasındaki Stratejik ortaklığa giden yolda Bakü-Tiflis-Erzurum Gaz boru hattı projelerinin uygulanması, dünyada Türk islam ülkelerinin jeopolitik açıdan önemli anlaşmalar arasına girmiştir. Bu iki ülke arasındaki ticaret, sadece ekonomik açıdan değil, siyasette de, kültürde de, tarafdışlıqlarda da olumlu açıdan ciddi değişikliklere neden olmaktadır. Bu gibi anlaşmalar bu bölgede ülkelerin hızlı bir şekilde büyümesine ve söz sahibi olmasına getirib çıkarmaktadır.

İki ülkenin hedefi, 2023'te ticaret hacminin 3 kat artırılarak 15 milyar dolar seviyesine ulaştırmaktır. Türkiye-Azerbaycan ticari ilişkileri, son yıllarda iki ülke arasında elde edilen başarılar, sarsılmaz birlik, dostluk ve kardeşliğin bir göstergesidir.

Avrupa dünyanın en büyük enerji talep merkezlerinden biri, Türk dilli ülkelerden büyük enerji ve hammadde üreticilerinden biridir. Hazar havzasının zengin gaz rezervlerinin Bakü-Tiflis-Erzurum güzergahı ile Türkiye'ye, oradan da Avrupa pazarlarına ulaştırılması için Azerbaycan, ABD ve Batılı devletlerin gerçekleştirdiği proje Rusya'nın bu piyasada tam egemenliğine son vermesi, Rusya'yı rahatsız etmiş ve uzun süre bu projenin perspektifsizliği hakkında ciddi propaganda yaparak, Batı şirketlerini onun maliyetlendirilmesinden vazgeçirmeye, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bu projeye katılmalarını önlemeye çalışmıştır. Ancak bunu yapmanın imkansız olduğunu düşündükten sonra, Türkiye ile bir gaz boru hattı çizmeyi ve Rus gazını Türkiye'deki pazarlara ihraç etmeyi kabule etmiştir. Fakat Avrupa ülkeleri alternatif gaz ve gaz boru hatları projesine ağırlık vererek Bakü-Tiflis-Erzurum boru hattı, Hazar'ın Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan bölgesindeki umut verici gaz yataklarının işletilmesini biraz daha hızlandırmıştır.

Azerbaycan'ın uluslararası ticarete yer alması hem ulaşım hem de doğal kaynaklar açısından büyük devletlerin ilgi alanı olduğu için bu iki anlaşmaların imzalanmasında uluslararası ticaret ilkeleri altında onaylanmıştır.

<sup>3</sup> Qəribov Asəf, Əzizov Anar, Əhmədova Sədaqət "Beynəlxalq Ticarət Əməliyyatları" dərs vəsaiti s.12, Bakı 2017

1947 yılında Amerikan'ın onayı ile kurulmuş olan "Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması"(eski QATT -General Agreement on Tariffs and Trade) 23 ülke ile başlamış ve şuan artık 150 ülke bu birliğe üye olmuştur. Dünya Ticaret Örgütü faaliyetleri uluslararası ticaretin serbestleştirilmesine odaklanmış,gümrük ve diğer kısıtlamalar aradan kaldırılmaya yönelinmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin DTÖ'ye katılma niyetini yansıtan temyiz başvurusu, 23 Haziran 1997'de DTÖ Sekreterliğine sunulmuştur.

2005 yılında Azerbaycan'ın dış ticaret cirosu 8547.4 milyon dolar olmuş, bunun 4347.2 milyonu ihraç edildi ve 4311.2 milyonu ithal edildi. Aynı yıl GSYİH hacmi 11875.6mln oldu.Azerbaycan için yukarıdaki gösterge% 72'dir. Bu, ülkemiz ekonomisinin, bir bütün olarak dış ticarete büyük ölçüde bağımlı olduğu anlamına geliyor: Uluslararası kuruluşların uzmanları, şu anda ulusal ekonomideki uluslararası ticaretin rolünün daha doğru tanımlanmasını sağlayan göstergeler geliştiriyor. Dış ticaretin ülke ekonomisindeki rolünü karakterize eden bir diğer gösterge ise kişi başı ithalat ve ihracat ürünleridir.<sup>4</sup>

2017 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüzel kişileri ve bireyleri 187 ülkede ortaklarıyla ticaret operasyonları gerçekleştirmiş, 116 ülkeye ihracat yapmış ve 179 ülkeden ithal etmiştir.

2017 yılında dış ticaret ciroları ihracatta 15,5 milyar dolar ve ithalatta 8,8 milyar dolar olmak üzere 24,3 milyar dolar olurken, dış ticaret fazlası 6,7 milyar dolar olmuştur. Dış ticaret cirosu 2016 yılına göre reel olarak% 12,3 artmıştır.

Devlet Gümrük Komitesi'nin verilerine göre, ihracatın %31,9'u İtalya'dan,% 9.9'u Türkiye'den, %4.6'sı İsrail'den, %4,3'ü Rusya'dan, %4.0'ı Çek Cumhuriyeti'nden, %3.9'u Kanada'dan, %3,4'ü Gürcistan'dan geliyor. Yüzde 4 - Endonezya, yüzde 3,3 - Almanya, yüzde 3,2 - Portekiz, yüzde 3,2 - Çin, yüzde 2,6 - Hindistan, yüzde 2,5 - Ukrayna, yüzde 2,4 - Fransa, yüzde 17,4 - diğer ülkeler .

Toplam ithal edilen ürünlerin yüzde 17,7'si Rusya'ya, yüzde 14,5'i Türkiye'ye, yüzde 9,7'si Çin'e, yüzde 8,2'si ABD'ye, yüzde 5,2'si Ukrayna'ya, yüzde 5,1'i Almanya'ya, yüzde 3,6'sı İtalya'ya, İran'da yüzde 7, Birleşik Krallık'ta yüzde 2.7, Brezilya'da yüzde 2,0, Japonya'da yüzde 1,9, Norveç'te yüzde 1,8, Fransa'da yüzde 1,8 ve ithalatta yüzde 23,1.Petrol dışı ürünlerin 2017 yılına göre ihracatı yüzde 24,4 oranında artarak 1,54 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.<sup>5</sup>

Azerbaycan dış ticarete, kendi ürünleriniuluslararası pazarlara gümrüksüz veya daha düşük ücretlerle erişmesini sağlayan Avrupa Birliği, ABD, Norveç, Kanada, Türkiye, İsviçre ve Japonya'nın Genelleştirilmiş Tercihli Sistemine katılmıştır.

Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti Rusya, Kazakistan, Ukrayna, Moldova, Belarus, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan ile Serbest Ticaret Anlaşması imzalamıştır.Serbest ticaret rejiminden Rusya ve Kazakistan ile yapılan anlaşmalarda sadece Alkollü içecekler ve tütün ürünleri hariç tutulmuştur.<sup>6</sup>

## II. Azerbaycan için Bölgede Yaşanabilecek Yeni Ticari ve Siyasi Gelişmeler

Bu gün dünyada yaşanan siyasi gelişmeler ticarete doğrudan yön vermekte ve uluslararası para birimi ülkeler arasındaki ticaretin artması veya azalmasında ciddi etkiler yapmaktadır.Uluslararası ticaretin yaklaşık %60'ı dolar, %20'si euro,kalan %20'si ise diğer para birimleri ile yapılmaktadır.

Uluslararası para birimi olan Amerikan dolarının artmakta olması ülkelerarası ticarete ulusal paraya geçmesini düşündürmeye başlamıştır.Uluslararası para birimi ülkeler için tehdit olmamalıdır.Bazı ülkelere göre buna geçmek mümkün deyildir düşüncesindedirler, amma aslında AB-ye baktığımızda uluslararası para birimi olan euronun tarihiği gösteriyor ki uzun zaman alsa da bu mümkündür.

Dünyada giden siyasi gerginlik Türkiye'ye ve diğer ülkelerin ABD Doları'na bağımlılığı azaltmaya çalışırken, Kremlin'e olan yakınlığıyla tanınan önde gelen bir Rus siyasi analist olan politik analist Alexander Dukin ilginç bir öneride bulunmuş:"Petrol ve gaz ticaretinde ABD dolarını terk etmeliyiz: Rusya, İran ve Türkiye ABD'de altınlarını geri çekmeli ve yeni bir para birimi yaratmalı ve bu yakın gelecekte mümkün olabileceğini düşünüyorum, ancak doğru şekilde tarihleyemiyorum".<sup>7</sup>

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ticarete ulusal paraya geçiş konusu gündeme koyulmuştur.Tarihi ipek yolunda ticaret Türk Konseyi olmadan mümkün olmayacaktır.

<sup>4</sup> <http://www.mtk.az/content/?i=40&title=beynelxalq-itisadi-munasibetler-memmedov-ruslan>

<sup>5</sup> <http://economy.gov.az/article/2017-ci-ilde-azerbaycan-respublikasinin-xarici-ticaret-elaqeleri/28212>

<sup>6</sup> [http://azerbaijans.com/content\\_1679\\_az.html](http://azerbaijans.com/content_1679_az.html)

<sup>7</sup> <https://sputnik.az/russia/20180430/415111065/uc-olke-ortaq-pul-vahidine-kececek.html>

Türkiye ile birlikte Azərbaycan'ın yakın gelecekte İran ile bir anlaşmaya varması bekleniyor. Uzmanlar, arka planda, ulusal para birimi cinsinden alım satımın ülkemiz için bazı avantajlara sahip olacağını belirtiyorlar. Ayrıca Rusya, ulusal para birimleriyle karşılıklı ticaret yapmak için Azərbaycan'a başvurdu. Rusya'nın Azərbaycan'ın en büyük ticaret ortaklarından biri olduğu unutulmamalıdır.

Azərbaycan Trans-Anadolu Boru Hattı (TANAP) və TAP (Trans-Adriyatik) boru hatlarına ek olaraq, Güney Koridoru'ndaki alternatif bir rota olan Nabucco-West, Azərbaycan'ın yanı sıra bölgedeki diğer ülkelerden gelen doğal gazların taşınması için kullanılacaktır. Avrupa'nın doğal gaz ihtiyacının büyük bir kısmını sağlayarak, doğal gaz boru hattını ve Güney Doğu Avrupa'daki mevcut ve gelecek vaat eden boru hattı sistemini kullanarak dünyanın önde gelen hidrokarbon ihracatçıları ve transit ülkelerinden birine dönüştürülecek.

Azərbaycanın Türkiye ile birlikdeki işbirliyi her iki ülke için Uluslararası ticaretin gelişmesine ve her iki ülkenin içindeki ekonomide yükselişine en esas geostrategik bölge olarak güçlü devlete çevrilmesine doğru giden yolun kısalmasını hızlandıracaktır.

### **Sonuç ve değerlendirme**

Azərbaycan bulunduğu bölgenin ve Türk Dünyasının en önemli ülkelerinden biridir. Bu önemi tarihi geçmişi, bulunduğu konum, coğrafyası, sahip olduğu yeraltı ve yerüstü kaynaklar, ve Türkiye ile yakın siyasi, iktisadi, etnik, kültürel ve dini bağları ve aynılıkları gibi hususlardan kaynaklanmaktadır. Bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından günümüze kadar Azərbaycan'ın ticareti sürekli gelişim göstermiştir. Bu doğrultuda Türkiye ile olan ticareti de sürekli gelişmiştir. Özellikle Umumi Lider Haydar Aliyev'in başlattığı ve Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de devam ettirdiği Türkiye bağlantılı doğalgaz, petrol ve demiryolu projeleri her iki ülkenin de hem batılı devletler karşısında hem de Rusya karşısında elini güçlendirmiş ve geleceğe yönelik olarak önemli avantajlar sağlamıştır. "Bir Millet İki Devlet" düsturuna uygun olarak bu iki ülkenin gelecekte de bu bağlılıklarının ve işbirliklerinin devam etmesi hem bölgenin istikrarına katkı yapacak hem de ticari kazançlarının artmasını sağlayacaktır. Diğer taraftan, bölgenin sorunlu ülkesi Ermenistan'ın da yanlış politikalarından vaz geçerek işgal ettiği Azərbaycan topraklarından çıkmasına vesile olabilecektir. Belirtilen avantajlı ve olması gereken hedeflere ulaşmak için Azərbaycan ve Türkiye'nin başta eğitim olmak üzere tüm alanlarda ortak yatırımlar, işbirlikleri ve çalışmalar yapması, Ortadoğu, Avrupa, Kafkasya gibi bölgelerin istikrarı ve gelişiminin önemli adımlarından biri olabilecektir.

### **KAYNAKÇA:**

1. Qəribov Asəf, Əzizov Anar, Əhmədova Sədaqət "Beynəlxalq Ticarət Əməliyyatları" dərs vəsaiti s.12, Bakı 2017
2. <http://www.mtk.az/content/?i=40&title=beynəlxalq-İtisadi-munasibətlər-məmmədov-ruslan>
3. <http://economy.gov.az/article/2017-ci-ilde-azərbaycan-respublikasının-xarici-ticarət-əlaqələri/28212>
4. [http://azerbajjans.com/content\\_1679\\_az.html](http://azerbajjans.com/content_1679_az.html)
5. <https://sputnik.az/russia/20180430/415111065/uc-olke-ortaq-pul-vahidine-kececek.html>

## **DAVAMLİ İNKİŞAF VƏ İCTİMAİ ŞÜURUN TRANSFORMASIYASI**

**Rabil Mehtiyev**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
rabil.mehtiyev@mail.ru*

### **XÜLASƏ**

Təqdim olunan məqalədə davamlı inkişaf və ictimai şüurun transformasiyasının dialektikası nəzərdən keçirilir. Milli və beynəlxalq təcrübədə müşayət olunan tendensiyaların yerli ənənələrə sirayəti, davamlı inkişafın yeni təfəkkür tərzini tələb etdiyi əsaslandırılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycanın malik olduğu milli dəyərlər yeni dövrün çağırışlarına adekvat olmaqla daha dərin ideya-mənəvi məzmunundan məxəz götürür.

**Açar sözlər:** davamlı inkişaf, ictimai şüur, milli dəyərlər, yeni təfəkkür tərz, azərbaycançılıq ideologiyası

### **SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND TRANSFORMATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS**

#### **SUMMARY**

In the presented article, the dialectics of sustainable development and transformation of public consciousness are monitored. The tendency to follow local and national trends in the national and international practice is

justified by the need for sustainable development in a new way of thinking. It is noted that the national values of Azerbaijan are adequate to the challenges of the new era and are deeply rooted in deeper ideological and moral content.

**Keywords:** sustainable development, public consciousness, national values, new thinking, ideology of Azerbaijanism

## Giriş

BMT-nin İnkişafı Proqramında qeyd olunduğu kimi davamlı inkişaf sosial-iqtisadi kateqoriya kimi, real inkişaf gəlirlərin, məhsuldarlığın, iqtisadi fəallığın artması ilə məhdudlaşmayaraq, institusional, sosial və inzibati strukturlarda, eləcə də ictimai şüurda, ənənələrdə və stereotiplərdə keyfiyyət dəyişikliklərini təmin etməklə, bütün iqtisadi, siyasi və sosial sistemlərin təkmilləşdirilərək insanlara doğru istiqamətləndirilməsi prosesidir. (1, s.31)

Ölkəmizin davamlı inkişaf sahəsində əldə etdiyi böyük uğurlar inkişafın Azərbaycan modelindən danışmağa imkan verir. Davamlı, dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilə bilər. Bu model hazırda iqtisadiyyatın davamlı və sürətli inkişafının əsasını təşkil edir. Burada prioritet sahələr üzrə iqtisadi siyasətin həyata keçirilmə taktikasının fərqləndirici xüsusiyyətlərini - göstərilən istiqamətlərin hər biri üzrə fəaliyyətin paralel şəkildə həyata keçirilən əlaqələndirilmiş proqramlar üzrə aparılması olduqca önəmlidir.

Bu təqdirdə qeyri-standart, lakin iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, gələcəyə hesablanan və cəsarətli qərarların qəbul olunması olduqca vacibdir. Müvafiq qərarların qəbulu prosesində sosialyönümlülüyün gözlənilməsi, milli mentalitetin nəzərə alınması, mütərəqqi dünya təcrübəsinə arxalanma mütərəqqi meyarlar kimi bir-birini tamamlayır.

Davamlı inkişafa nail olmaq məqsədilə insanlar yeni təfəkkür tərzinə nail olmalı, dövlət siyasətinə dəstək imkanlarını genişləndirməlidirlər. Başqa sözlə, ictimai şüur ictimai varlıqdan geri qala bilməz, xüsusilə təbiətlə, onun dəyişdirilməsi ilə bağlı olan fəaliyyətindən. Bu fəaliyyət nəticəsində biosfer parçalandı. Şüur vasitəsilə insanlar bu prosesə son qoya bilər, təbiətin yavaşması və sabitliyinə səbəb ola bilər. Gec olsa da, nəhayət, insanlar dərk ediblər ki, ekoloji fəlakətə gətirib çıxara biləcək ekoloji böhran şəraitində yaşayırlar. Yeni təfəkkür tərzini dedikdə mənəvi sferada müşayət olunan problemlərdən ən başlıcaları kimi ictimai elmlərdə baş verən dəyişiklikləri, uzun illər ərzində formalaşan stereotiplərin dəyişməsinə, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində insanların dəyərlərə münasibətlərinin yeni keyfiyyətdə təzahür etməsinə, onların dünyagörüşlərində yeni elementlərin ortaya çıxmasını, ailədaxili münasibətlərin təbiətinin yeniləşməsinə, insanların müasir kommunikasiya vasitələrinə aludəçilik səbəbindən mədəni-estetik tədbirlərdən uzaqlaşmasını və s. göstərmək olar.

İnsanların mənəvi sferasının siyasi sistem üçün əhəmiyyətini xarakterizə edən faktorlardan biri də ictimai şüurun təbiəti ilə bağlıdır. Belə ki, ictimai şüuru şərtləndirən amillərdən biri cəmiyyətin sosial-mədəni mühitidir. Sosial-mədəni mühitin sağlam olması ictimai şüurun təkmil olmasını şərtləndirir ki, bu da sonuncunun sosial-siyasi proseslərə yaradıcı yanaşmasına səbəb olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi proseslərin subyektivi kimi çıxış edən insanların şüuru yalnız passiv tərəf kimi özünü göstərməyərək, eyni zamanda bu proseslərə birbaşa təsir edir.

İctimai şüurun pozitiv əsaslarla köklənməsi cəmiyyət həyatının rəvan gedişinə zəmin yaratmaqla ictimai inkişafda mütərəqqi rol oynayır. Bu baxımdan keçid dövrünü yaşayan cəmiyyətlərdə ictimai şüurun xarakterindən asılı olaraq bu və ya başqa prosesin gedişi çeşidli şəkildə alır. Keçid mərhələsində olan toplumlarda ictimai şüur progressiv səciyyəyə daşdıqda ictimai-siyasi proseslərdə inkişafa can atma, dövrün qabaqcıl elementlərinə meyillilik özünü biruzə verir ki, bu da nəticə etibarlı ilə həmin toplumların inkişaf etməsinə gətirib çıxarır.

İctimai şüurun sosial-siyasi proseslərə fəal təsir etdiyini nəzərə alaraq transformasiya dəyişiklikləri mərhələsində olan cəmiyyətlərdə siyasi sistemin başlıca ünsürü olan dövlətlər qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri ictimai şüurun təkamülünə müsbət impuls verməkdir.

Bizcə, cəmiyyətə intensiv sürətdə təlqin olunan insan azadlığı, fərdi rifah postulatlarına istinad edən konsepsiyalar xalqın özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almayan, ən əsas mövcud reallığı əks etdirməyən nəzəriyyə bazılıqdır. Bəzi sosial qruplara təlqin olunmasına cəhd edilən izm sonluqlu əcnəbi doktrinalara deyil, xalqın mənəvi dəyərlərindən qidalanan fikir sahiblərinin ortaya qoyduqlarına istinad etmək daha məqsədə müvafiq olardı. Bu xüsusda akademik Ramiz Mehdiyev yazır ki "müasir dünya sürətlə dəyişir, özümüz hiss etmədən biz də onunla birlikdə dəyişirik.

Amma bəzən gözlə görünməsə də, həyatımızın ən əhəmiyyətli və etibarlı oriyentirləri olan əbədi dəyərlər dəyişmir və həmişəlik qalır. Azərbaycan diasporunun inkişafının dərk edilməsinin nəticələri göstərdi ki, ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan və reallaşdırılan, müasir mərhələdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilən azərbaycançılıq strategiyası yeganə düzgün və sarsılmaz strategiyadır və ilk növbədə həmvətənlərimizin Vətənə mənəvi bağlılığını müəyyən edir.” (2)

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qeyd edək ki, çağdaş populyar nəzəriyyələr güclü dövlət stabil siyasi sistem modelindən keçərək vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq üçün baza rolunu oynamağa başlamışlar.

Azərbaycan iki qitənin qovuşuğunda yerləşdiyindən iki mədəniyyətin daşıyıcısı olmuşdur ki, bu da sadəcə təmsilçiliklə kifayətlənməklə deyil, həm də dünya mədəniyyətinə töhfələr verməklə paralel getmişdir. Qərb və şərq mədəniyyətlərinin qabaqcıl elementlərini sintez edən Azərbaycan zəngin mədəniyyəti ilə örnək kimi çıxış etmək imkanında olduğundan onun digər məmləkətlərdən keçən ideya istiqamətinə ehtiyac yoxdur. İdeologiya axtarışı ilə bağlı digər nüans yerinin axtarışı zamanı köhnənin mütərəqqisinin itirilməməsi ilə əlaqədardır. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasının prioritetliyi “Azərbaycan-2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyasında xüsusi paraqrafda əksini tapır: Azərbaycan dilinin, Azərbaycan mədəniyyəti və tarixinin dünya ölkələrinə tanıtılması məqsədi ilə xüsusi proqram və fəaliyyət planı hazırlanacaq və həyata keçiriləcəkdir.

Bununla bağlı T. Əfəndiyev qeyd edir ki “xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi insanlarımızın dini etiqadına əsaslanaraq özündə çox böyük milli əxlaqi və bəşəri duyğuları təcəssüm etdirir. Müqəddəs daxili inama, mənəvi saflığa tapınan Azərbaycan xalqı tarixin ən keşməkeşli mərhələlərində belə, mənəviyyatın təntənəsinə xidmət edən islam dininin zəngin dəyərlərindən dönməyərək bu dəyərlərə həmişə sadıq qalmışdır. İslam dininin mahiyyətini dərk edən xalqımız onun insan ruhunu paklığa səsləyən müqəddəs çağırışlarına, mərasim və ayinlərinə tarixin bütün məqamlarında əməl etməyə çalışmışdır”. (3,s.4)

Davamlı və rəqabət qabiliyyətli inkişafın zəmini olan Azərbaycançılıq ideologiyası Z.Qaralovun ifadə etdiyi kimi çoxmədəniyyətliliyin saxlanılıb inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, ümumi Azərbaycan xalq mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaratdı. Belə ki, hər bir milli qrupa, etnikə məxsus ən yüksək mədəniyyət nümunələri Azərbaycanın xalq mədəniyyəti sistemində özünə yer tutmağa başladı. Azərbaycanda mədəniyyətlərin inkişafına bərabər şəraitin yaradılması işinə azərbaycançılıq ideologiyası müsbət təsir göstərmişdi (4 ,s.91). Demokratik dəyərlərə əsaslanan yeni ictimai münasibətlər sisteminin formalaşması cəmiyyətin strukturunda mühüm dəyişikliyə səbəb olmuş, vətəndaşların ictimai-siyasi proseslərdə daha fəal rol oynamasına şərait yaratmışdır.

Belə ki, ənənələrin zəngin olduğu Azərbaycanda yeninin əzə edilməsi eyforiyası ilə keçmişdən imtina yolverilməzdir. Məhz bunları əsas tutan bir sıra fikir sahibləri yeni ideoloji yön axtarışına lüzum görəməyərək adət ənənələrdən irəli gələn təfəkkür tərzinə söykənməyə üstünlük verirlər. Bu istiqamətin tərəfdarları öz mülahizələrində konservatizm, bir sıra hallarda isə sonuncudan doğan neokonservatizmə müraciət edirlər.

Dövlətin möhkəmliyini, onun vətəndaşlar qarşısında məsuliyyətini sosial-siyasi sabitliyi ehtiva edən bu fikirlər Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktual tutuma malikdir. İdeoloji vakuumu doldurmaq istiqamətində atılan addımlardan biri kimi dövlətçilik ideologiyasının işlənməsi bu nöqtəyi nəzərdən təqdirəlayiqdir.

Qeyd etməyi lazım bilirik ki, hazırda davamlı inkişaf xəttini təmin etmiş ölkələrin bir çoxu məhz millətin özünüdərkinə istinad edən, öz gücünü qiymətləndirməyə imkan verən milli konsepsiyalar sayəsində uğurlara imza atmışlar. Bizcə, azərbaycanlıları inkişafa apara bilən belə konsepsiyaların formalaşdırılması üçün xalqın keçdiyi yol potensial imkanlar yaradır.

Milli üstünlük konsepsiyası qeyd etdiyimiz kimi millətin imkanlarını qiymətləndirərək mənəvi psixoloji cəhətdən istənilən mübarizəyə hazır olmasını bir sözlə öz imkanlarına inancını nəzərdə tutur. Eyni zamanda sözügedən konsepsiya millətin digərlərindən mənəvi psixoloji cəhətdən üstün olmasını ehtiva edir. Azərbaycanlılar bir toplum olaraq öz güclərinə inandıqca, əcdadlarının nümunəsindən dəfələrlə müşahidə olunmuş örnək timsallarını təkrarlayaraq dünya birliyində layiq olduqları yerlərini tapa bilərlər.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi həyatının transformasiyası zamanı müşahidə olunan dəyişikliklər tarixi səciyyə daşıyır. Ölkə həyatının

siyasi sferasında reallaşan dəyişikliklər bütövlükdə ictimai sistemə nəzərəcarpacaq təsiri ilə diqqət çəkir. Odur ki, siyasi həyatın komponentlərinin təbiətinin dəyişməsinin Azərbaycan cəmiyyətinə təsirini öyrənməklə hadisə və proseslərin xarakteri araşdırılmış, siyasi həyatın yemi və yeniləşməkdə olan komponentlərinin transformasiya proseslərindəki yeri və rolu nəzərdən keçirilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycanda siyasətin subyektlərinin formalaşması bütövlükdə siyasi cəmiyyətin yeni keyfiyyətdə təşəkkülünü şərtləndirmişdir.

Azərbaycanda elitar təbəqənin intellektual qüvvələri milli birliyi inteqrasiya edən dəyərlər yaratmış, milli mənafeləri ifadə etmişlər. Lakin əsas məsələ ondan ibarətdir ki, milli ideallar kütləvi milli identifikasiyanın, insanların tərəfdar olduğu norma və dəyərlərin Azərbaycan millətinin məxsusi həyat fəaliyyəti və onun qorunub saxlanması üçün nadirliyini və öteri olmayan əhəmiyyətini başa düşməyin ideya-mənəvi əsası kimi çıxış edir. (5).

Dünyada insan-təbiət münasibətlərinin yeni müstəviyə keçidi cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturunun və inkişaf amillərindən istifadənin davamlı təkrar istehsal inkişaf modelinə əsaslanan konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını şərtləndirmişdir. Belə bir şəraitdə ölkəmizdə davamlı inkişafa nail olunması onun başlıca struktur irəliləyişləri istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini, Azərbaycanın malik olduğu resursların istifadə edilmə dərəcəsi, elmi – texniki tərəqqinin mövcud imkanlar daxilində potensialın reallaşdırılması mümkünlüyünün dəyərləndirilməsini və bunların əsasında cari və perspektiv məqsədlərin uzlaşdırılmasına əsaslanan uzunmüddətli optimal və səmərəli strateji inkişaf strategiyasının çox variantlı konsepsiyasının hazırlanmasını zəruri edir.

Yeni mərhələnin əsas prioriteti, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir.

Bu qəbildən olan məsələlərə ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması, regionların inkişafının tarazlaşdırılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması və digər bu kimi vəzifələri aid etmək mümkündür. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun daha da artırılması, dünya enerji təhlükəsizliyi sistemində Azərbaycanın mövqeyinin gücləndirilməsi, ölkəmizin beynəlxalq multikultural, mədəni, humanitar və idman sahələrini əhatə tədbirlərin həyata keçirilməsi strateji hədəflər kimi müəyyənləşdirilib.

#### **Nəticə**

Ölkəmizdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu mühüm prioritetlərdəndir. Bu strategiya ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli, şaxələndirilmiş şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Xüsusilə, neft sektorundan əldə edilən gəlirlər hesabına qeyri-neft sektoruna böyük sərmayələrin yatırılması, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi başlıca hədəf kimi götürülür. Dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulmasının tam təmin olunması, iqtisadi islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, xarici investisiyaların stimullaşdırılması məqsədilə azad iqtisadi zonaların yaradılması, regionlarda müasir və əməkətutumlu müəssisələrin yaradılması, müasir infrastrukturun yaradılması üzrə tədbirlərin davam etdirilməsi yeni fazadadır.

Bu istiqamətdə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı hazırlanan və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən dövlət proqramları xüsusi qeyd olunmalıdır. Bütün bu amillər cəmiyyətin iqtisadi və paralel olaraq mənəvi sferasının təkamülünü şərtləndirməklə ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin etməyə səfərbər olunmuşdur.

#### **ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:**

1. BMT-nin İnkişafı Proqramı. İnsan İnkişafı tədris vəsaiti. Bakı, 2014.
2. Mehdiyev R. Müasir çağırışlar və sistemli fəaliyyətin təşkili. Bakı, 12 iyul, AZƏRTAC
3. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. 525-ci qəzet.- 2011.- 13 yanvar.- S.4.
4. Qaralov Z. İdeologiya və mənəviyyat. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013, 484s.
5. Milli ideya: Xalqın sərəvəti və səmərəli inkişafın qarantı. AZƏRTAC. 05.12.2011 [17:03]

# DIŐ TİCARET VE BORSA İSTANBUL 100 İLİŐKİLERİ

**Prof.Dr. Ö. Selçuk EMSEN**

*Atatürk Üniversitesi  
osemsen@atauni.edu.tr*

**Dr.Öğr.Üyesi. Khatereh SADEGHZADEH**

*Atatürk Üniversitesi  
k.sadeghzadeh@grv.atauni.edu.tr*

## ÖZET

Dünya ekonomisinde küreselleşmenin en önemli boyutlarından birisi finans kapitalde ve diğeri de mal ve hizmet ticaretinde ortaya çıkan gelişmelerle kendini göstermiştir. Finans kapitalin günümüzde yatırım arayışının önemli araçlarından birisi ülke borsalarıdır. Bu çalışmada küreselleşmenin iki önemli unsurundan birisi olan Borsa İstanbul (BİST) 100 endeksi ile bir diğ önemli unsuru olan Türkiye'nin dış ticaretini temsilen ihracat ve ithalat arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Çalışmada TL mevduatları üzerine uygulanan faiz oranının BİST üzerine etkileri negatif bulunmuş ve bu durum faiz ile borsa arasındaki ilişkilerin ikame etkileri yarattığına dair hipotezi destekleyici nitelik taşıdığı görülmüştür. Diğ taraftan ihracat ile ithalatın BİST 100 üzerine etkileri ise pozitif çıkmıştır. Elde edilen bulgu, Türkiye'nin ihracatındaki artışların ekonomik büyümeyi olumlulaştırarak buradan borsayı destekler nitelik taşıdığını göstermektedir. İthalatın da pozitif çıkması özellikle Türkiye'nin ihracatının ve ekonomik büyümesinin giderek ithalata bağımlılığın yüksek olmasının bir yansıması olarak kabul edilebilir.

**Anahtar Kelimeler:** Dış Ticaret, Borsa, Korelasyon

## FOREIGN TRADE AND EXCHANGE ISTANBUL 100 RELATIONS

### ABSTRACT

One of the most important dimensions of globalization in the world economy has been the developments in finance capital and other goods and services trade. Finance capital is one of the important means of investing in today's country stock exchanges. In this study, two important elements of globalization, one of the Istanbul Stock Exchange (BIST) 100 Index, which is another important factor to examine relationships between exports and imports representing Turkey's foreign trade. In the study, the interest rates on the TL deposits were found to be negative on the BIST and this situation was seen to support the hypothesis that the relations between the interest and the stock market create substitution effects. On the other hand, the effects of exports and imports on BIST 100 were positive. The findings, economic growth and the increase in Turkey's exports shows that carry attributes that support the stock market. The rise in imports particularly positive can be considered as a reflection of the high level of dependence on imports increasing Turkey's exports and economic growth.

**Key Words:** Foreign Trade, Stock Exchange, Correlation

## 1. Giriş

Dünya ekonomisinde giderek artan küreselleşme eğiliminin ilk çıkışı 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında başlamış ve I. Dünya Savaşı ile birlikte kesintiye uğramıştır. İlk küreselleşme dalgasının daha çok sermaye hareketliliği orijinli olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Birinci küreselleşme dalgasına paralel biçimde ikinci küreselleşme dalgası da 1970'lerde belirgin bir şekilde kendini gösterdiği dikkat çekmektedir. Bu ikinci küreselleşme dalgası da mal ve hizmet ticaretindeki gelişmelerin yanında yine finans kapitalin hareketliliği ile kendini belirgin bir şekilde gösterdiği ileri sürülebilir. Finans kapitalin kâr maksimizasyonu arayışları içerisinde ülke borsalarına yönelim önemli bir araç olarak ortaya çıkarken; ülke ekonomilerinin başarı performansı da dış ticarete liberalizasyon ile eşanlı olduđu açıktır.

Küreselleşmenin önemli unsurları arasında yer alan mal ve hizmet ticaretinde gelişmeler ile borsa ilişkilerinin varlığı incelemeye değer kabul edilebilir. Zira ülke borsalarını etkileyen, yani borsa endeksinin belirleyicileri veya borsa endeksinin etkilediği değişkenlere dair yaygın bir literatürün varlığı dikkat çekmektedir. Bu çerçevede mikroekonomik etkiler boyutuyla firma veya sektör ölçeğinde yapılan çalışmaların yanı sıra makroekonomik etkiler boyutuyla genel endeks ile bir kısım makroekonomik faktörler arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalar oldukça fazladır. Harcama yöntemiyle makroekonomik unsurlar arasında yer alan ulusal gelirin ise belirleyicileri olarak özel tüketim, özel yatırım, kamu harcamaları ile net dış alem gelmektedir. Bu yönüyle dış aleme yönelik satımların ulusal geliri artırıcı, alımların da bir sızıntı formuyla ulusal geliri azaltıcı etkilerinden bahsedilmektedir (Nicita, 2013). Ancak, dış alımların tüketim harcamalarından ağırlıklı olmayan



yapısı, yani ithalatın girdi, ara malı ve sermaye malı hüviyeti taşıması halinde, büyümeyi uyarıcı etkilerinin varlığından bahsedilebilir. Dolayısıyla ihracatın genel anlamda ulusal geliri artırıcı fonksiyonunun ekonominin barometresi konumundaki borsa üzerine etkilerinin de pozitif olması kuvvetle muhtemeldir. Buna karşılık ithalatın genel anlamda gelir azaltıcı unsurunun yurtiçi üretimi destekleyen boyutta olması durumunun varlığı ise borsayı olumlu yönde etkilemesi beklenebilir.

Makroekonomik değişkenler ile borsa arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalarda genel olarak makroekonomik oynaklık düştüğünde varlık fiyatlarının yükseldiği yönünde bir kabulün varlığı dikkat çekmektedir. Bu çerçevede makroekonomik değişkeni temsilen tüketim harcamalarındaki oynaklık alınırken, genel makroekonomik gelir hesaplamaları yaklaşımında, hesap hatası yapılmamışsa, tüketimin gelire eşit olduğu kabul edilmektedir. ABD üzerine 1952-2002 arası dönem için üçer aylık verilerle yapılan çalışmada tüketim harcamalarındaki oynaklığın azaldığı dönemlerde borsa endeksinde/kazançlarında yükselmenin olduğu tespit edilmiştir (Lettau vd., 2004). Benzer şekilde 11 gelişmiş ülke (ABD, Avusturalya, Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Hollanda, İsveç, İsviçre ve İngiltere) üzerine yapılan çalışmada, II. Dünya Savaşı sonrası dönem için üçer aylık verilerle yapılan analizlerde, Avusturalya dışındaki diğer ülkelerde benzeri ilişkilerin varlığını tespit etmiştir. Diğer bir ifadeyle tüketim harcamalarında istikrarın ortaya çıkması ile borsa getirilerindeki artış arasında ilişkilerin varlığı ortaya koyulmuştur (Campbell, 2003). Dolayısıyla ekonominin istikrarlı bir büyüme sürecini kazandığı dönemlerde borsa endeksinin de yükseldiğine dair bir literatürün varlığından bahsedilmektedir. Bu istikrar unsurunun ülke ihracat ve ithalatıyla borsa arasında da zımnen ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla borsa ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkileri ele alan çalışmaları özetleyen literatür incelemesi çalışmanın ikinci kısmını oluşturmuştur. Üçüncü kısımda Türkiye üzerine borsa ile ihracat ve ithalat ilişkileri istatistik analizler eşliğinde araştırma konusu yapılmıştır. Sonuç kısmında ise Türkiye ekonomisi özelinde çıkarımda bulunulmuştur.

## 2. Literatür İncelemesi

Bu çalışmanın motivasyonu makroekonomik unsurlar arasında yer alan ülke dış ticaretinin, yani ihracat ve ithalatın genel borsa endeksi üzerine etkilerini araştırmak olduğundan, borsa ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkileri inceleyen literatür ilgi odağı konumundadır. Ancak, uluslararası literatür genel anlamda borsa-rekabet gücü-kur ilişkilerini daha yoğun bir şekilde ele alan çalışmalardan oluşmakta; buna karşılık kontrol değişkenler eşliğinde borsa ile ihracat ve ithalat ilişkilerini inceleme konusu yapan çalışmaların varlığı dikkat çekmesine karşılık, bu iki değişkeni modelleyen çalışmaların oldukça kısır kaldığı ileri sürülebilir.

Bu kısır çalışmalar arasında Fung vd. (1995), 1975-1991 arası dönem için aylık verilerle Dört Asya Kaplanı üzerine yaptıkları çalışmada reel borsa getirileri, verim oynaklığı, döviz kurları, ihracat ve ithalat artış oranı arasındaki ilişkileri VAR analizi ve Granger nedensellik testleri ile araştırmışlardır. Elde edilen bulgularda, Hong Kong ve Singapur'da getiri oynaklığı ticaret akımlarının nedeni olduğu tespit edilmiş; getiri oynaklığının ise dört ülkede de, yani Hong Kong, G. Kore, Tayland ve Singapur'da ticari haberlere tepki verdiği belirlenmiştir.

Nielsen (2010), Danimarka, Hollanda, Fransa ve İngiltere üzerine yaptığı çalışmada 1970-2010 arası dönem için üçer aylık veriler kullanmıştır. Borsa verimi bağımlı değişken olmak üzere, üretim, ihracat ve ithalat değişkenlerinin kullanıldığı çalışmada her ülkeye özgü korelasyon ve zaman serisi analizleri yapılarak örnek içi (in sample) ve dışı (out sample) testler uyarlamıştır. Analizler sonucunda ele alınan ülkelerde üretim artışının gelecekte borsa riskini ve dolayısıyla verimini azaltıcı etkiler yaptığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan ihracat ve ithalatın da borsa üzerine üretimdekine benzer etkiler yaptığını belirlemiştir.

Hasanujzaman (2016), Bangladeş üzerine 2004-2013 arası dönem için aylık verilerle yaptığı çalışmada borsa bağımlı değişken olmak üzere ihracattaki büyüme bağımsız değişken olarak almıştır. VAR modeli ile etki tepki analizlerinin yapıldığı çalışmada döviz kurlarının pozitif ihracat şoklarına negatif tepki verdiğini; buna karşılık borsanın pozitif etkisi olduğu görülmüştür.

Türkiye ekonomisi özelinde yapılan çalışmalarda ihracat ve ithalatın da içerisinde dahil edildiği bir kısım değişkenler kullanılmak üzere analizler yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde Özdemir ve Bulut (2013) tarafından yapılan çalışma 2005-2015 arası dönem için aylık veriler kullanılmıştır. İstanbul menkul kıymetler borsası ulusal-100 endeksi, sanayi üretimi endeksi, enflasyon, faiz oranı, döviz kuru, ihracat, petrol fiyatları ve altın fiyatları alınmış; yapısal kırılmalı birim kök testleri ve

Gregory-Hansen ve Maki eş-bütünleşme testleri ile Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgularda hisse senedi fiyatları ile sanayi üretimi, enflasyon, döviz kuru ve petrol fiyatları arasındaki ilişkinin pozitif; faiz oranı, ihracat ve altın fiyatları ile arasında ise negatif olduğu görülmüştür. Diğer taraftan hisse senedi fiyatlarının döviz kuru ve ihracat ile çift yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Coşkun vd. (2016) tarafından yapılan çalışmada 1992-2012 arası dönem aylık veriler alınmıştır. BİST (Borsa İstanbul Endeksi) ile faiz oranı, döviz kuru, ihracat miktarı, ithalat miktarı, sanayi üretim endeksi ve altın fiyatı değişkenleri alınmış ve Granger nedensellik testi ile etki tepki fonksiyonu uygulanmıştır. Analizler sonucu elde edilen bulgularda BİST'ten sanayi üretim endeksine, ihracata ve ithalata tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu; BİST şoklarına ihracatın ve ithalatın artış yönünde tepki verdiği belirlenmiştir.

Literatür incelemelerinin bir kısmında borsa getirilerinin dış ticaret değerlerinden etkilendiği görülürken; bir kısmında ise dış ticaret değerlerindeki değişmelerin borsa getirileri üzerine etkiler doğurduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla borsa ile dış ticaret değerleri arasındaki ilişkinin standart bir formda olmadığı, yani bir kısım çalışmalarda borsandan dış ticarete ve bir kısım çalışmalarda ise dış ticaretten borsaya doğru bir etkilene boyutunun olduğu belirlenmiştir.

### 3. Uygulama Sonuçları

Bu çalışmada Türkiye'nin dış ticaret verileri, yani ihracat ve ithalatın borsa üzerine etkilerinin araştırılması amaçlanmaktadır. Çalışmada hem kontrol değişken hem de borsanın ikamesi olarak faiz oranları alınmıştır. Böylece söz konusu ilişkinin matematiksel formu aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

$$BIST = f(FAIZ, X, M) \quad (1)$$

Burada eşitliğin sol tarafında BIST, Borsa İstanbul 100 Endeksini; FAIZ, TL mevduatlarına uygulanan ağırlıklı ortalama faiz oranını; X, toplam ihracatı; M, toplam ithalatı ifade etmektedir. X ve M değerleri aynı zamanda hareketli ortalamalar yöntemi kullanılmak suretiyle mevsim etkilerinden arındırılmaya çalışılmıştır. Özellikle faiz dışındaki değişkenlerde önemli ölçüde sapmalı değerler olduğundan, yukarıdaki (1) nolu modeldeki değişkenler doğal logaritmaları alınarak aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

$$\ln BIST = f(FAIZ, \ln X, \ln M) \quad (2)$$

(2) nolu form için alınan değişkenler Türkiye'nin 1989:01-2018:06 arası dönemini kapsamakta olup veriler T.C. Merkez Bankası EVDS'den alınmıştır.

Çalışmada istatistik yöntemlerle borsa ile dış ticaret ve faiz oranı arasındaki ilişkiler araştırıldığından, ilk etapta söz konusu değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler yapılmış ve bunlara ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1: Verilere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

|  | <i>LnBIST</i> | <i>FAIZ</i> | <i>LnM</i> | <i>LnX</i> |
|--|---------------|-------------|------------|------------|
| <b>Ortalama</b>                                    | 8.657         | 59.996      | 8.785      | 8.334      |
| <b>Ortanca</b>                                     | 9.709         | 33.214      | 8.728      | 8.304      |
| <b>En Büyük</b>                                    | 11.691        | 6944.147    | 10.054     | 9.652      |
| <b>En Küçük</b>                                    | 1.335         | 5.946       | 6.952      | 6.552      |
| <b>Standart Sapma</b>                              | 2.840         | 368.249     | 0.922      | 0.931      |
| <b>Çarpıklık</b>                                   | -0.908        | 18.533      | -0.160     | -0.127     |
| <b>Basıklık</b>                                    | 2.478         | 346.969     | 1.599      | 1.518      |
| <b>Jarque-Bera Normallik Testi</b>                 | 52.719        | 1765403.000 | 30.441     | 33.334     |
| <b>Jarque-Bera Normallik Testi Olasılık Değeri</b> | 0.00          | 0.00        | 0.00       | 0.00       |
| <b>Toplam</b>                                      | 3064.546      | 21238.7     | 3109.906   | 2950.142   |
| <b>Standart Sapmaların Kareleri Toplamı</b>        | 2846.645      | 47869331    | 299.946    | 306.194    |
| <b>Gözlem Sayısı</b>                               | 354           | 354         | 354        | 354        |

Tablo 1'de faiz haricindeki serilerin ortalama değerlerinin birbirine yakın olduğu görülmüş olup, bu durum, analiz sonucunda değişen varyans sorunu ile karşılaşılması olasılığının yüksek olduğuna işaret etmektedir. Faiz serisi, oransal verilerden oluştuğu için logaritması alınamamıştır.

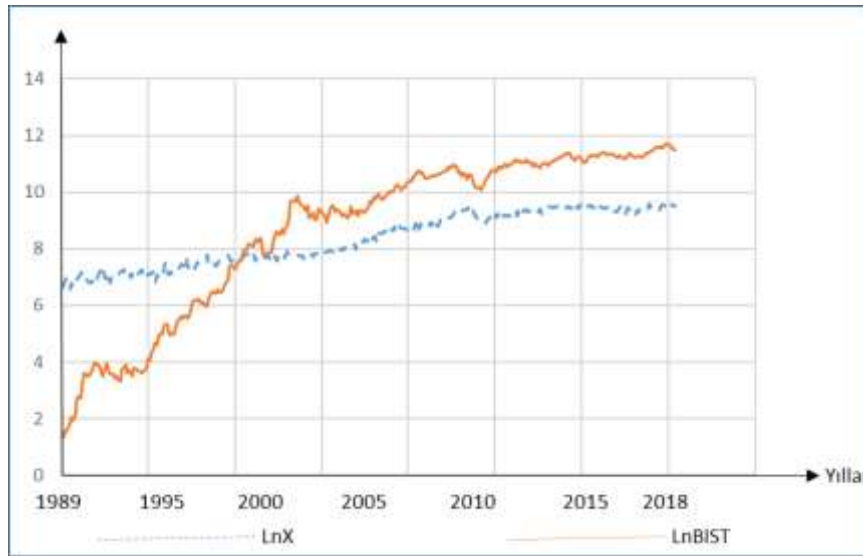
İstatistik değerler açısından BİST değerinin ele alınan dönemde minimum 1.335 ve maksimum 11.691 değeri aldığı ve dolayısıyla borsanın yaklaşık 30 yıllık dönem içerisinde 9 katlık bir skalada salınım gösterdiği söylenebilir. Faizlerin ise en küçük 5.946 ve en yüksek 6944.147 değerleri alması, özellikle 1994 ve 2001 krizinde gecelik faizlerdeki devasa artışların bir yansıması konumundadır.

Çalışmada korelasyon katsayıları ile ilişkilerin araştırılması yoluna gidilmiştir. Korelasyon ise serilerin birlikte hareket etme derecelerinin bir ölçüsü olup, -1 ila +1 aralığında değerler almaktadır. Değerin -1 veya +1'e yaklaşması, değişkenler arasındaki ilişkinin güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Korelasyon katsayısının işareti ise değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü (aynı yönde hareket ediyorlarsa pozitif, zıt yönlerde hareket ediyorlarsa negatif olduğunu) göstermektedir (Şen, 2016). Bu çalışmada kullanılan seriler arasındaki korelasyon matrisi oluşturulmuş ve Tablo 2'de sunulmuştur.

**Tablo 2:** Korelasyon Matrisi

|               | <i>LnBIST</i> | <i>FAIZ</i> | <i>LnM</i> | <i>LnX</i> |
|---------------|---------------|-------------|------------|------------|
| <i>LnBIST</i> | 1             | -0.05       | 0.92       | 0.92       |
| <i>FAIZ</i>   | -0.05         | 1           | -0.10      | -0.10      |
| <i>LnM</i>    | 0.92          | -0.10       | 1          | 0.99       |
| <i>LnX</i>    | 0.92          | -0.10       | 0.99       | 1          |

Tablo 2'deki sonuçlara göre BIST ile ihracat ve ithalat arasında %92 düzeyinde ve aynı yönlü ilişkiler söz konusu iken, BIST ile faiz arasında %5 düzeyinde ve zıt yönlü bir ilişki vardır. Bu durum, teorik beklentilerimizle de uyumludur. Aşağıdaki Şekil BİST 100 ile ihracat arasındaki ilişkileri resmetmektedir.



**Şekil 1:** BİST 100 ile İhracat İlişkileri

Şekilden de görüldüğü üzere Türkiye'de ihracatın istikrarlı bir artış trendi izlediği dikkat çekmektedir. Borsa'nın ise 2000'li yılların başına kadar ivmeli artış trendinin bu yıllardan sonra istikrar kazandığı ve bu istikrarlı yapının da küçük küçük artış yönünde olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla ihracat ve borsa ilişkileri arasında 2000'li yıllarda başlayan paralelliğin kırılmalarında daha belirgin bir şekilde gözlemlendiği ve bunun da özellikle küresel krizde belirgin bir şekilde ortaya çıktığı açıktır. Burada artan dış ticaretin ülkedeki milli geliri artırması ve artan gelirin bir kısmının borsada değerlendirilmesi, bu nedenle artan dış ticaretle birlikte borsanın da yükselmesi beklenmektedir. Burada ithalat milli gelirden bir sızıntı olup, milli geliri ve borsayı azaltması da akla yatkın olmakla birlikte, Türkiye'de üretimin ve ihracatın ithalata yüksek düzeyde bağımlı olması (Ersungur ve Kızıltan, 2007; Saygılı vd., 2010; Kundak ve Aydoğuş, 2018) nedeniyle, artan ithalat, ülkede ekonomik aktivitelerin hızlandığını göstermekte olup, borsayı artırması olanaklıdır. Faiz ile borsanın ise zıt yönde hareket etmesi, faiz oranları arttığında, yatırımcıların borsadan çıkıp, vadeli mevduata yönelmeleri ve bu nedenle borsanın düşmesi öngörülmektedir.

#### 4. Sonuç

Borsa endeksleri küreselleşme ile birlikte ülkelerin ekonomilerinin performanslarının hem bir nedeni hem de bir sonucu konumundadır. Türkiye’de borsanın faiz, ihracat ve ithalattan etkilenme derecelerinin araştırıldığı çalışmada, faiz oranları ile borsa arasında ters yönlü ancak zayıf ilişkilerin varlığı tespit edilmiştir. Bu yönüyle borsa ile faiz oranları arasındaki ilişkinin güçlü biçimde olmasa da, ikame etkileri taşıdığı söylenebilir. Diğer taraftan ihracat ve ithalat ile borsa arasındaki ilişkiler ise pozitif ve oldukça güçlü çıkmıştır. İhracata ilişkin olarak elde edilen bulgu teorik beklentilerle uyumludur. Diğer bir ifadeyle üretimdeki artışlar ve buna paralel olarak ihracat artışlarının ekonominin barometresi konumundaki borsayı da olumlulaştırması olağan kabul edilir. Ancak, ithalatın da borsayı olumlu etkiliyor olması, Türkiye ekonomisinde üretim ve ihracatın çok kuvvetli bir şekilde ithalata duyarlı olduğuna işaret etmektedir.

Türkiye ekonomisinin 1980 sonrasında ihracata yönelik sanayileşme stratejisine devam etmesinin ve böylece ihracatı artırıcı uygulamalarının borsayı olumlu etkilediği görülmektedir. Borsanın aynı zamanda sağlam yabancı kaynak gereksinimi içinde olan Türkiye ekonomisi için bir tür yatırımların finansman aracı fonksiyonu taşıyacağı söylenebilir. Diğer taraftan ithalatın da borsayı olumlu etkiliyor olması, ilk bakışta olumlu etkiler yarattığı düşünülse de, ithalata bağımlı bir üretim ve ihracat profilinin dış borcu artırıcı etkiler yaratarak kırılğan bir yapı doğurduğu ileri sürülebilir. Bu nedenle, Türkiye ekonomisinde ihracatı destekleyen yapının sürdürülmesi, ancak ithalata bağımlılığı azaltıcı politika uygulamalarının daha güçlü bir ekonomik yapı doğuracağı söylenebilir.

#### KAYNAKÇA

Bulut, Ş., Türkiye’de Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler ile İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) Arasındaki İlişki (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Aydın, 2013.

Campbell, J. (2003), “Consumption-Based Asset Pricing”, in Handbook of the Economics of Finance, (ed. by G. Constantinides, M. Harris, and R. Stulz), North-Holland, Amsterdam [http://faculty.som.yale.edu/alanmoreira/Asset%20Pricing/Papers/CampbellLecture2.pdf (Erişim, Ağustos 2018)]

Coşkun, M., K. Kiracı ve U. Muhammed (2016), “Seçilmiş Makroekonomik Değişkenlerle Hisse Senedi Fiyatları Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Ampirik Bir İnceleme”, Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 53 (616): 61-74.

Ersungur, Ş. M. ve A. Kızıltan (2007), “Türkiye Ekonomisinde İthalata Bağımlılığın Girdi Çıktı Yöntemiyle Analizi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1: 267- 278.

Fung, Hung-Gay, Wai-Chung Lo and Wai K. Leung (1995), “Evidence on the Dynamic Relationship between International Trade and the Stock Market: *The Four Asian Tigers*”, The Journal of International Trade and Economic Development, 4 (2): 171-183.

Hasanujzaman, M. (2016), “The impact of Export Growth to Stock Market in a Managed Floating Exchange Rate Regime: A VAR Analysis”, MPRA Paper No. 77123, pp: 1-12.

Kundak, S. ve İ. Aydoğuş (2018), “Türkiye’de İmalat Sanayinin İthalata Bağımlılığının Analizi”, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 17 (1): 252-266.

Lettau, S., C. Ludvigson and J. A. Wachter (2004), “The Declining Equity Premium: What Role Does Macroeconomic Risk Play?”, NBER Working Paper No. 10270 [http://www.nber.org/papers/w10270.pdf (Erişim, Ağustos 2018)].

Nicita, A. (2013), “Exchange Rates, International Trade and Trade Policies”, United Nations Conference on Trade and Development, Policy Issues in International Trade and Commodities, Study series No. 56, pp: 1-22.

Nielsen, S., Stock Return Predictability & Output, Export and Import, The MSc Programme in Economics and Business Administration, Copenhagen Business School, 2010.

Saygılı, Ş., C. Cihan, C. Yalçın ve T. Hamsici (2010), “Türkiye İmalat Sanayinin İthalat Yapısı”, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Çalışma Tebliği, No: 10/02.

## WAS IT INEVITABLE TO ESCAPE FROM DEVALUATION?

**Shahriyar Aliyev**

*Charles University of Prague  
al.shahriyar@gmail.com*

**Mayis Azizov**

*Baku Engineering University  
mezizov@beu.edu.az*

### ABSTRACT

Economic history of crude oil shows fluctuated trend in crude oil price in last half century. Starting from August 2014, world economy faced with sharp decrease in crude oil prices. Globally, dollar exchange rate started to appreciate in contrast to the price fall of crude oil. Because of less dollar inflow, many oil-producing countries lost the amount of dollar reserves. Some of these countries like, Azerbaijan, Kazakhstan and Russia, whose major exports dependent from oil revenues made sequential devaluation of their national currencies. In this analyze, we will focus on the causes of devaluation for Azerbaijan case.

**Key words:** Devaluation, oil price, economic, Azerbaijan

### XÜLASƏ

Xam neftin iqtisadi tarixi son yarım əsrdə xam neft qiymətlərində dalğalanma tendensiyasını göstərir. 2014-cü ilin avqustundan etibarən dünya iqtisadiyyatı xam neft qiymətlərinin kəskin azalması ilə üzləşdi. Qlobal səviyyədə, dollar məzənnəsi xam neftin qiymətinin düşməsindən fərqli olaraq dəyər qazanmağa başladı. Daha az dollar girişi səbəbindən bir çox neft istehsal edən ölkələr dollar rezervlərinin miqdarını itirdi. Əsas ixracı neft gəlirlərindən asılı olan Azərbaycan, Qazaxıstan və Rusiya kimi ölkələrdən bəziləri milli valyutalarını ardıcıl devalvasiyalar etməyə məcbur qaldılar. Bu analizdə, biz Azərbaycan təmsalında devalvasiyanın səbəblərinə diqqət yetirəcəyik.

**Açar sözlər:** Devalvasiya, neft qiymətləri, iqtisadiyyat, Azərbaycan

### Intoduction

Azerbaijan has gotten independence since 1991, but, because of the three years war with Armenia, the functional government started to its systematic fiscal and monetary implications since 1994. From this date, Central Bank of Azerbaijan Republic (CBAR) preferred to have fixed exchange rate regime. From 1994 until 2015, the exchange rate of Azerbaijan currency manat was fixed to the dollar in the range of 0.78-0.98 (Fig.1), which showed overvalued preference of national currency by CBAR.

**Figure 1.** (<https://www.xe.com/currencyconverter/>)



After the first oil price shock, CBAR devaluated manat roughly by 34% on February 21<sup>st</sup>, 2015 (Fig.1) that dollar has become 1.05 manats (devaluated from 0.78). As, it is possible to see from Figure 2 that, the oil prices decreased to the unanticipated level of 40 dollars \$, which triggered the next concern and devaluation wave. CBAR devaluated manat by roughly 50% (from 1.05 to 1.55) on December 21<sup>st</sup> in the same year. Afterwards, CBAR declared to switch from fixed exchange rate regime to the flexible, which depreciated manat further until 1.7 manat = 1 USD \$.

Figure 2: Oil Prices (2014-2018) (<http://www.macrotrends.net>).

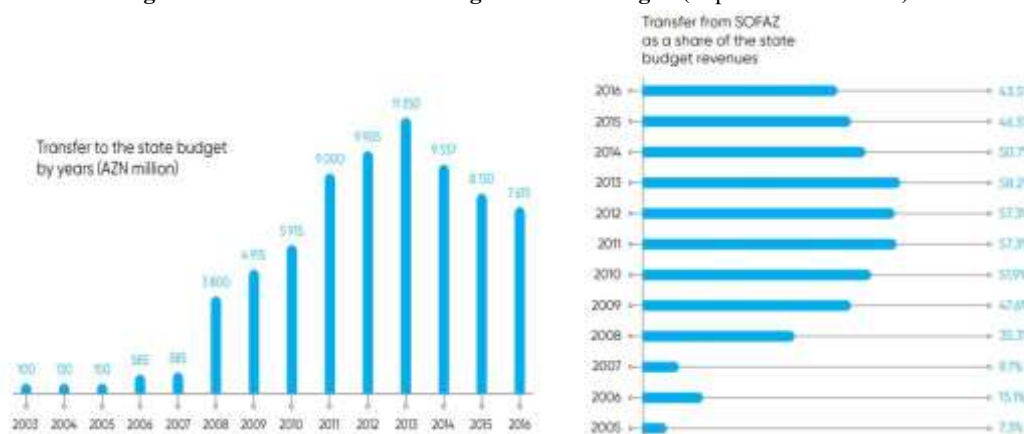


We are going to summarize the reasons of that devaluation wave under five categories: 1) Budget concern; 2) Reserve depletion risk of CBAR; 3) Cash outflow through imports and increase of savings in dollars; 4) Dependency of exports from oil revenues and 5) Depreciation of currency in surrounding countries. We will briefly discuss them here.

**Budget concern**

Approximately half of the budget revenues (Fig.3) of Azerbaijan is coming from transfers of State Oil Fund of Azerbaijan (SOFAZ). But, the estimated and approved budget plan was planned according to the 95 USD expected oil prices per barrel. Immediate oil price fall to 50 USD level in late 2014, showed that SOFAZ is not able to transfer planned amount of oil revenues to the government budget. Since, most of budget expenditures are fix, which means it was impossible to fill the budget within short period from other sources, but government must find a financial source within short period. Thus, the devaluation decision of CBAR was unstoppable. The Figure 3 shows that the significant part of budget revenues are from SOFAZ and it has decreased in the following year.

Figure 3: SOFAZ transfers to the government budget. (<http://www.oilfund.az>)



The first and the second wave of devaluation decision was containing the remarkable demand from the SOFAZ upcoming deficit.

**Reserve depletion risk of CBAR**

After oil price fall in 2014, dollar reserves of CBAR started to decrease from 15 billion \$ to 11 billion \$ in the February 2015. It has happened because of the three reasons. First, oil revenues were decreasing and country faced with dollar shortages. Because, the 94% of exports occupied by oil and gas revenues in 2014, which means the mandatory dollar source of the country was from oil exports. Second, some of the representatives declared publicly that, further devaluation of manat is possible.

Some were arguing that it would happen gradually, but others argued immediate intervention. The problem was that all of this speculative information decreased the truth for manat, and most of deposit holders changed their money mainly to dollar. Third, this kind of public concern also fostered imports, because importers expected devaluation could increase their prices, so it would be quite damageable for their sales. In further processes, the dollar reserves of CBAR decreased to roughly 6 billion \$ by November, which was 14 billion \$ in average the preceding year. ([https://www.cbar.az/infoblocks/money\\_reserve\\_usd](https://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd))

#### **Cash outflow through imports and increase of savings in dollars**

The further concern after first devaluation increased among population and importers. Both, before February 21<sup>st</sup> and after it, saving in dollars was increasing, despite significant lower interest rate of saving in dollar in a bank. Some banks doomed to bankruptcy after the devaluation first and second, in other words, one third of banks in Azerbaijan officially declared their failure. The reason of bankruptcy wave was credits that borrowed in dollars. As there were many banks involved, insurance companies could not compensate all the damage, therefore, banks failed to accumulate their credits back and failed.

On the other hand, one of the aims of CBAR in devaluation decision was to decrease imports in order to stop currency outflow. The amount of trade deficit would be extremely huge if CBAR would not decide the devaluation decision. As a result, in the end of the 2015, the trade deficit rose to 200 million \$, and in the next year to 1.3 billion \$ ([www.cbar.az](http://www.cbar.az)). Despite, between 2005-2014 trade surpluses of Azerbaijan was significant, but this devaluation decision could eventually decrease the imports.

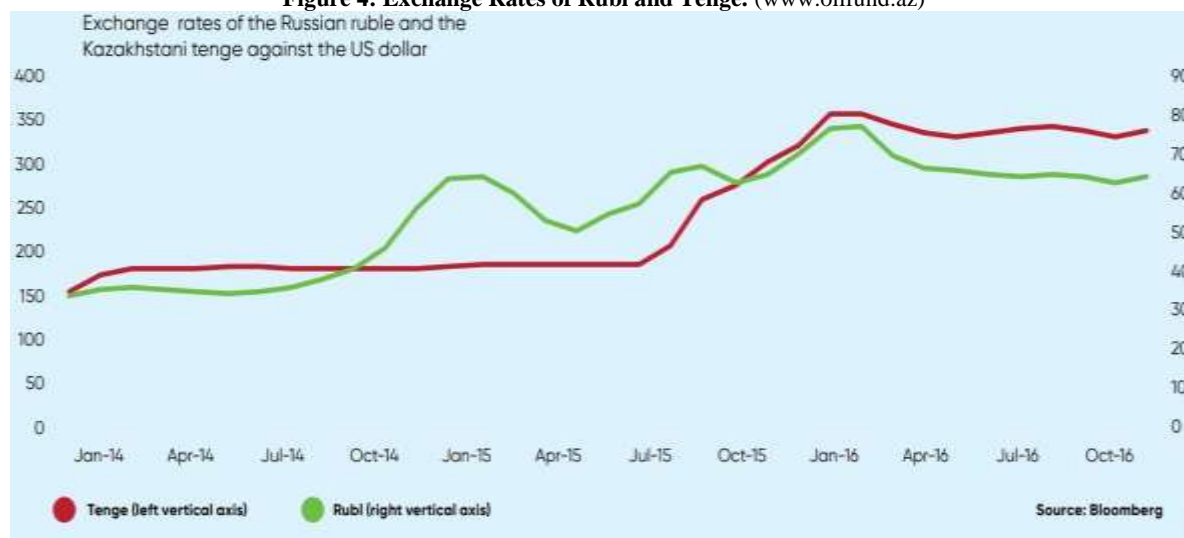
#### **Dependency of exports from oil revenues (diversification problem).**

Between 2010-2014, the average portion of fuel exports in the total exports equals to 93%. Azerbaijan economy is highly depend on oil revenues, which encounter roughly 88% of total exports ([www.customs.gov.az](http://www.customs.gov.az)). What in other words mean that, if oil prices will fall, the dollar acquisition will be hard by private and public initiatives. After oil price shock, country has faced with dollar shortage shock, which automatically brought to lower supply and higher demand of dollar. There are very few alternatives exist to oil that can substitute dollar inflow. Also, CBAR knew that, devaluation's positive impact on non-oil exports is long-term and gradual process, but this problem is short-term problem, which required huge amount (33% and after 50%) of devaluation of national currency.

#### **Depreciation of currency in surrounding countries.**

After initial oil price shock, first country (Fig.4) that devaluated its currency was Russia. Russia holds Azerbaijan's major non-oil exports and could have remarkable damage on exports with price advantage. Georgia, Turkey and Kazakhstan then followed the wave of devaluations and depreciations. Obviously, for Azerbaijan non-oil exports it could create exclusive damage, which is also one of the reasons of CBAR did that devaluation.

**Figure 4: Exchange Rates of Rubl and Tenge.** ([www.oilfund.az](http://www.oilfund.az))



### Expected Oil Price Level

Government's projected oil price after the oil price fall was 95 USD which in average was far below from the annual average price level of oil. Budget of Azerbaijan has its own fixed expenditures that should be spent on. Therefore, Government Administration found themselves doomed to devaluate manat, because the more than the half of the budget revenues are coming from oil exports. Government could not anticipate such sharp fall in the beginning of the fiscal year 2015.

### Conclusion

Overall, despite the effects of devaluation created significant problems (recession in 2016 and 2017) for Azerbaijan Economy, but CBAR was to some extent obliged to do this step. There are of course other possible reasons for devaluation decision made, but we tried to summarize briefly by majority order. In this fiscal year 2018, economy has growth indicators, which shows that country is gradually escaping from oil price shock. Of course, the reasonable price of oil per barrel was in average 75 USD, which is helpful for current account to witness surplus. Since, many international and domestic companies closed their businesses, simultaneously domestic investment increased in agricultural and construction sectors. Government authorities are planning and processing several measures to enlarge the non-oil sector and give more incentives to local small and medium size businesses. Certainly, the process of export diversification and higher value added export-oriented production is not possible to achieve in short-term, rather it takes mostly decades. If Azerbaijan government will remain diversification policies and crude oil price remain stable for further years, the devaluation of manat is not the topic of discussion, as the devaluation done twice in 2015, was enough to overcome budget and CBAR's reserve depletion concerns. Azerbaijan government should develop strategies in order to develop high-tech production and better quality of services like tourism and aviation. Moreover, country should be a place for Foreign Direct Investments, in order to attract giant firms, because now country has exchange rate advantage. Also, by this attempt, it would be other source of dollar inflow to economy.

### REFERENCES:

1. <https://www.xe.com/currencyconverter>
2. <http://www.macrotrends.net>
3. <http://www.oilfund.az>
4. [https://www.cbar.az/infoblocks/money\\_reserve\\_usd](https://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd)
5. [www.customs.gov.az](http://www.customs.gov.az)

## AZERBAIJAN ÖRNEĞİNDE DÖVİZ KURU KANALININ İŞLEYİŞİ: AMPİRİK BİR ANALİZ

**Shahriyar MUKHTAROV**

*Assoc. Prof. Khazar University  
smukhtarov@khazar.org*

### ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan'da parasal aktarım mekanizması olarak döviz kuru kanalının etkin bir şekilde işleyip işlemediğini VAR modeli kapsamında Granger nedensellik testi ile ekonometrik açıdan incelemektir. Bu amaçla 2001:01-2016:06 dönemine ilişkin üçer aylık verileri kullanılmıştır. Elde edilen ampirik bulgular, döviz kuru kanalının Azerbaycan ekonomisi için önemli olduğunu göstermektedir. Bir başka ifadeyle döviz kuru kanalı toplam hasıla ve fiyat ekseninde çalışmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Parasal Aktarım Mekanizması, Döviz Kuru Kanalı, VAR, Granger nedensellik testi, Azerbaycan Ekonomisi

### Giriş

Kapalı ekonomilerin aksine, açık ekonomilerde sermaye hareketlerinin liberalizasyonu ve esnek döviz kur sisteminin neden olduğu istikrarsızlıklar, para otoritelerinin fiyat istikrarı hedefine ulaşmada döviz kuru kanalını kullanmalarına yol açmıştır. (Güloğlu & Orhan 2008: 97) Açık ekonomilerde



ortaya çıkan bu kanalın teorik temelleri serbest döviz kur sisteminde geçerli olan Mundell-Fleming modeline dayanmaktadır. Çünkü bu modele göre, para politikası döviz kuru aracılığı ile yerli ve yabancı yatırım kararlarının her ikisini birden etkilemektedir. (Büyükakın vd. 2008: 174) Bu kapsamda döviz kuru kanalının, kapalı ekonomilerde değil, serbest kur sisteminin uygulandığı açık ekonomilerde etkin olduğu söylenebilir. Yani bir ülkenin finansal ve ticari açıklık derecesi ne kadar büyük olursa aktarım mekanizmasında döviz kuru kanalının etkinliği de bir o kadar fazla olmaktadır. (Loayza & Hebbel 2002: 9)

Yurtiçi reel faiz oranları ( $i_r \downarrow$ ) düştüğünde, yerli para mevduatları yabancı para mevduatlara göre cazibesini yitirdiği için, aslında döviz kuru kanalı faiz oranı etkisini de içermektedir. Bu tür bir gelişme sonucunda, yerli para mevduatları yabancı para mevduatları karşısında değer yitirmekte ve yabancı paranın ( $E \uparrow$ ) değeri yükselmektedir. Ulusal paranın değer kaybetmesi yerli malları yabancı mallar karşısında daha ucuz hale getirdiği için net ihracatta ( $NX \uparrow$ ) bir artışa neden olmaktadır. Net ihracattaki artış da toplam hasılanın ( $Y \uparrow$ ) yükselmesine neden olur. Söz konusu süreç aşağıdaki gibi özetlenebilir: (Mishkin 2001)

$$M \uparrow \Rightarrow i_r \downarrow \Rightarrow E \uparrow \Rightarrow NX \uparrow \Rightarrow Y \uparrow$$

Döviz kuru değişimleri hane halkları ve firmaların bilançoları üzerinde de etkili olmaktadır. Birçok ülkede hanehalkı ve firmaları doğrudan yurt dışından veya ulusal bankalar aracılığı ile yurtiçinden borç alırlar. Bu borçların yabancı para cinsinden varlıklarla tamamıyla karşılanmadığı durumda döviz kuru değişimleri hanehalkı ve firmaların net değerlerini ve varlık-yükümlülük oranlarını etkileyerek harcama ve borçlanma davranışlarında önemli değişikliklere neden olmaktadır. (Kamin 1998: 12-13)

Azerbaycan genel anlamda dışa açık yükselen bir ekonomi olarak değerlendirilebilir. Üstelik petrol üreten ve ihraç eden bir ekonomi olarak son yıllarda ciddi bir büyüme sürecine girmiştir. İncelenen dönemde enerji talebinin her geçen gün artması, kilit bir enerji kaynağı olan petrolün fiyatını arttırmakta, buna bağlı olarak Azerbaycan gibi petrol ihraç eden ülkelerde milli gelir artarken, ulusal para dolar karşısında değerlenmekte ve toplam talep artmasına karşın enflasyon oranlarında ciddi bir yükseliş olmamaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın amacı döviz kuru kanalının Azerbaycan'da etkin bir şekilde işleyip işlemediği VAR yöntemi yardımıyla, 2001:01–2016:06 dönemine ilişkin veriler kullanılarak araştırılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada öncelikle döviz kuru kanalını tanımlayarak reel ekonomiyi nasıl etkilediğini teorik olarak incelenmektedir. Daha sonra konuyla ilgili literatürde yer alan daha önceki ampirik çalışmalara değinilmektedir. Son kısımda ise kullanılan ekonometrik yöntem, veriler ve uygulama sonucu ulaşılan bulgular yer almaktadır. Çalışma genel bir değerlendirme ve önerilerin yapıldığı sonuç bölümüyle sona ermektedir.

### 1. Literatür Taraması

Son yıllarda parasal aktarım mekanizması konusunda yapılan çalışma sayısında bir artış gözlenmekle birlikte, sadece döviz kuru kanalını ele alıp inceleyen çalışma sayısının az olduğu görülmektedir. Bunlar arasında parasal aktarım mekanizmasının döviz kuru kanalıyla ilgili olarak yapılmış başlıca çalışmalar aşağıdaki gibi özetlenmektedir.

Cushman ve Zha (1997) Kanada için, Smets ve Wouters (1999) Almanya için, Martinez vd. (2001) Meksika için, Camarero, vd., (2002) İspanya için, Aslanidi (2007) Gürcistan için, Huseynov (2013) 9 BDT üyesi ülke için, Atabaev ve Ganiyev (2013) Kırgızistan için, Erdoğan ve Yıldırım (2008), Güloğlu ve Orhan (2008), Büyükakın vd. (2009), Örnek (2009) ve Cambazoğlu ve Karaalp (2012) Türkiye için yaptıkları çalışmada döviz kuru kanalının işlediği yönünde bulgular elde etmişlerdir. Bunun aksine Dovciak (1999) Slovakya için, Misaico (2001) Peru için, Poddar vd. (2006) Ürdün için döviz kuru kanalını destekleyecek sonuçlara ulaşamamışlardır.

Saraçoğlu ve Köse (1999), McFarlane (2002), Çiçek (2005), Dabla-Norris ve Floerkemeier (2006), Nagayasu (2007), Fetia ve Zeqiri (2010), Yapraklı (2011) ve Özcan (2016) ise yaptıkları çalışmada döviz kuru kanalının enflasyon üzerinde etkili olduğunu bulmuşlardır.

Parasal aktarım kanalları ile ilgili farklı ülkeleri konu alan çok sayıda araştırma olmasına karşın kendi bölgesinde hızla gelişen bir ülke olan Azerbaycan'a dair çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Azerbaycan'da parasal aktarım mekanizmalarını araştıran Mukhtarov vd. (2016 a), Mukhtarov vd. (2016 b), Muxtarov ve Mikayilov (2016 c) ve Mukhtarov ve Aliyev'in (2014) çalışmalarında döviz kuru kanalı araştırılmamıştır. Söz konusu çalışmada sadece Azerbaycanı konu alan döviz kuru kanalı ile ilgili ekonometrik bir analiz yapılarak ampirik literatüre katkı yapılacağı düşünülmektedir.

## 2. Ekonometrik Analiz ve Bulgular

### 2.1. Yöntem ve Veri Seti

Bu çalışmada Azerbaycan'da banka kredi kanalı 2001:01-2016:06 dönemindeki 3 aylık veriler kullanılarak VAR metodolojisi yardımı ile incelenmiştir. Değişkenlerin seçiminde uluslararası ampirik çalışmalar dikkate alınmıştır. Bağımlı değişkenler üretici fiyat endeksi (PPI), tüketici fiyatları endeksi (CPI), bankaların bir birine verdiği kredi faizleri (INT), dolar kuru (EXC) ve net ihracattan (NX) meydana gelmektedir. Bağımsız değişkenler ise, petrol fiyatları (OIL) ve federal fon oranından (FEDFUNDS) oluşmaktadır. Kullanılan değişkenlerden üretici fiyat endeksi mal piyasasını, tüketici fiyat endeksi fiyatlar genel düzeyini ve bankaların bir birine verdiği kredi faiz oranı ise, para piyasasını temsil etmektedir. Model içinde yer alan tüm değişkenler FED, Azerbaycan Merkez Bankası ve Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumunun kaynaklarından temin edilmiştir.

### 2.2. Analiz Sonuçları

VAR modeliyle analizin yapılabilmesi için söz konusu değişkenlere ilişkin seriler bazı işlemlere tabi tutulmuştur. İlk aşamada enflasyon dışındaki tüm değişkenlerin logaritması alınarak aynı düzeye getirilmiştir. İkinci aşamada ise, değişkenlerin durağanlığı genişletilmiş Dickey Fuller (Augmented Dickey Fuller: ADF) testiyle araştırılmıştır. Elde edilen bulgular, Tablo 2'de sunulmaktadır ve tüm değişkenlerin düzey hallerinde durağan olmadıklarını, ama birinci farklarının durağan olduğunu ortaya koymaktadır. Teknik ifadeyle tüm değişkenler  $I(1)$ 'dir ve aralarında bir eşbütünleşme ilişkisi olması beklenebilir.

**Tablo 2:** Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi Sonuçları

| Değişken  | Düzy |         |          |              | 1. Fark |         |          |              | Sonuç |
|-----------|------|---------|----------|--------------|---------|---------|----------|--------------|-------|
|           | k*   | t Testi | p Değeri | Kritik Değ** | k*      | t Testi | p Değeri | Kritik Değ** |       |
| Log(PPI)  | 4    | -1.8189 | 0.3679   | 1% -3.5482   | 3       | -8.9357 | 0.0000   | 1% -3.5482   | İ(1)  |
| Log(CPI)  | 1    | -2.5361 | 0.1121   | 5% -2.9126   | 0       | -5.9804 | 0.0000   | 5% -2.9126   | İ(1)  |
| Log (NX)  | 2    | -1.3835 | 0.5845   | 10% -2.5940  | 1       | -8.7739 | 0.0000   | 10% -2.5940  | İ(1)  |
| Log(EXC)  | 4    | -1.9858 | 0.2921   |              | 0       | -7.9959 | 0.0000   |              | İ(1)  |
| Log (INT) | 0    | -0.3850 | 0.9040   |              | 0       | -9.8214 | 0.0000   |              | İ(1)  |

(\*) Shwarz bilgi kriterine göre

(\*\*) MacKinnon (1996) tek yanlı p değerleri

Bir VAR modelinin tahmininden önce modelin optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Eğer, gecikme sayısı çok az ise model eksik belirlenecek, çok fazla olursa serbestlik derecesi azalacaktır. Çalışmada optimum gecikme sayılarının belirlenebilmesi için tüm bağımlı değişkenleri içeren bir VAR modeli rastgele seçilen bir gecikme uzunluğu ile tahmin edilmiş ve kalıntılara gecikme sayısı belirleme testleri uygulanmıştır. Bu testlerin sonuçları Tablo 3'de verilmektedir. Optimal gecikme seviyesi için üç kriterin 5 gecikmeye işaret etmesi nedeniyle analizde gecikme seviyesinin 5 olmasına karar verilmiştir.

**Tablo 3:** Gecikme Uzunluğu Testleri

| Gecikme | Bilgi Kriterleri |            |           |            |            |              |  |
|---------|------------------|------------|-----------|------------|------------|--------------|--|
|         | Log.Olab.        | Olab.Oranı | NTH       | Akaike     | Schwarz    | Hannan-Quinn |  |
| 0       | 109.1692         | NA         | 3.02e-08  | -3.128743  | -2.411883  | -2.411883    |  |
| 1       | 290.6704         | 305.6862   | 1.26e-10  | -8.620013  | -7.007078* | -7.007078*   |  |
| 2       | 319.9311         | 44.14770   | 1.13e-10  | -8.769511  | -6.260501  | -6.260501    |  |
| 3       | 338.8006         | 25.15940   | 1.51e-10  | -8.554407  | -5.149322  | -5.149322    |  |
| 4       | 386.1063         | 54.77496   | 8.01e-11  | -9.337061  | -5.035901  | -5.035901    |  |
| 5       | 443.0702         | 55.96455*  | 3.33e-11* | -10.45860* | -5.261367  | -5.261367    |  |

Ayrıca tahmin edilen VAR modelinin hata terimlerinde otokorelasyon sorunu olup olmadığını tespit etmek için Lagrange Çarpanları (Lagrange Multiplier-LM) testi uygulanmıştır. LM testi için marjinal anlamlılık düzeyi değerinin beşinci gecikmeler için 0.05'ten büyük olması sebebiyle otokorelasyonun olmadığı varsayımı üzerine kurulu  $H_0$  hipotezi reddedilememektedir. Sonuç olarak 5. gecikme için tahmin edilen modelin hata terimleri arasında otokorelasyon sorunu yoktur.

Daha sonra sözkonusu modelde ilgili değişkenler arasında nedenselliğin varlığının ve nedenselliğin yönünün belirlenebilmesi için VAR modeli çerçevesinde standart Granger Nedensellik

Testi uygulanmıştır. VAR model çerçevesinde Granger nedensellik testlerinin sonuçları aşağıdaki gibidir.

**Tablo 6:** Granger Nedensellik Testi Sonuçları

| Sıfır Hipotezi                            | F-değeri | p-değeri |
|---|----------|----------|
| LOGEXC LOGPPI 'ın Granger nedeni değildir | 36.35944 | 0.0000   |
| LOGPPI LOGEXC'in Granger nedeni değildir  | 0.881887 | 0.9715   |
| LOGEXC LOGCPI 'ın Granger nedeni değildir | 18.96405 | 0.0020   |
| LOGCPI LOGEXC'in Granger nedeni değildir  | 0.757305 | 0.9797   |

Test sonuçlarına göre, marjinal anlamlılık düzeyi değerinin 0.05'ten büyük olması sebebiyle üretici fiyat endeksi ve tüketici fiyat endeksinden döviz kuruna doğru Granger nedensellik ilişkisinin olmadığı varsayımı üzerine kurulu  $H_0$  hipotezi reddedilememektedir. Fakat marjinal anlamlılık düzeyi değerinin 0.05'ten küçük olması nedeniyle döviz kurundan üretici fiyat endeksi ve tüketici fiyat endeksine doğru Granger nedensellik ilişkisinin olmadığı varsayımı üzerine kurulu  $H_0$  hipotezi reddedilmektedir. Sonuç olarak, döviz kuru, üretici ve tüketici fiyat endeksleri üzerinde doğrudan tek taraflı nedensel etkiye sahiptir. Elde edilen sonuç döviz kuru kanalı teorisi ile uyumlu olduğu görülmektedir. Teoride döviz kurlarındaki artış (ulusal paranın değerinin düşmesi) net ihracatı artırarak toplam hasılanın artmasına yol açmaktadır. Ayrıca, döviz kurlarının enflasyona yönelik aktarım düzeyi ithalat payına, devalüasyonun büyüklüğüne, zamanlamasına ve ekonominin yapısal özelliklerine bağlıdır. Genellikle ithalatın payı ve devalüasyonun büyüklüğü arttıkça döviz kuru kanalının da etkinliği artmaktadır. Elde edilen sonuçlar, Azerbaycan'da döviz kuru kanalının işlediği yönündedir.

#### Sonuç

2014'ten itibaren petrol fiyatlarındaki hızlı düşüş Azerbaycan'da döviz gelirlerinin önemli bir şekilde azalmasına yol açmıştır. Aynı zamanda komşu ülkelerde yaşanan devalüasyonların psikolojik etkisi ile yabancı para birimine (özellikle dolara) talep keskin artmış, dolarizasyon eğilimleri güçlenmiştir. Böyle bir ortamda Merkez Bankası döviz piyasası ve ulusal para üzerindeki baskıları azaltmak için 2015 yılında iki kere devalüasyon yapma kararı almıştır.

Bu çalışmada, Azerbaycan'da döviz kuru kanalının etkinliği, VAR yöntemi yardımıyla, 2001:01–2016:06 dönemini kapsayan üçer aylık veriler kullanılarak araştırılmıştır. VAR modeli kapsamında Granger nedensellik testi icra edilmiştir. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, döviz kuru, üretici ve tüketici fiyat endeksleri üzerinde doğrudan tek taraflı nedensel etkiye sahiptir. Sonuç olarak Azerbaycan'da döviz kuru kanalı toplam hasıla ve fiyat ekseninde çalışmaktadır.

#### KAYNAKÇA

- Aslanidi, O. (2007) The Optimal Monetary Policy and the Channels of Monetary Transmission Mechanism in CIS-7 Countries: The Case of Georgia. GERGE-EI. Discussion Paper, No. 2007-171.
- Atabaev, N. & Ganiyev, J. (2013). VAR Analysis of the Monetary Transmission Mechanism in Kyrgyzstan. Eurasian Journal of Business and Economics 6(11): 121-134.
- Bhattacharya, R., vd. (2011). Monetary Policy Transmission in An Emerging Market Setting, IMF Working Papers, No: WP/11/5.
- Büyükkakın, F., Cengiz, V. & Türk, A. (2009). Parasal Aktarım Mekanizması: Türkiye'de Döviz Kuru Kanalının VAR Analizi. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 24(1): 171-198.
- Camarero, M., Ordóñez, J. & Tamarit, C. R. (2002). Monetary Transmission in Spain: A Structural Cointegrated VAR Approach. Applied Economics 34: 2201-2212.
- Cambazoğlu, B. & Karaalp, H. S. (2012). Parasal Aktarım Mekanizması Döviz Kuru Kanalı: Türkiye Örneği, Yönetim ve Ekonomi 19: 53-66.
- Cushman, D. O. & Zha, T. (1997). Identifying Monetary Policy in a Small Open Economy Under Flexible Exchange Rates. Journal of Monetary Economics 39(3): 433-448.
- Çiçek, M. (2005). Türkiye'de Parasal Aktarım Mekanizması: VAR (Vektör Otoregresyon) Yaklaşımıyla Bir Analiz, İktisat İşletme ve Finans 233: 82-105.
- Dabla-Norris, E. & Floerkemeier, H. (2006). Transmission Mechanisms of Monetary Policy in Armenia: Evidence from VAR Analysis. International Monetary Fund Working Papers, W.P.No:06/248: 1-29.

- Dickey, D.A. vd. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root, *Econometrica* 49: 1057-72.
- Dovciak, P. (1999). Transmission Mechanism Channels in Monetary Policy. National Bank of Slovakia, Institute of Monetary and Financial Studies, DOV/ 0008: 1-6.
- Erdoğan, S. & Yıldırım, D. Ç. (2008). Türkiye’de Döviz Kuru Kanalinın İşleyişi: VAR Modeli ile Bir Analiz. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 39: 95-108.
- Fetai, B. & Zeqiri, İ. (2010). The Impact of Monetary Policy and Exchange Rate Regime on Real GDP and Price in the Republic of Makedonia. [http://www.tcmb.gov.tr/yeni/konferans/sunumlar/Besnik\\_Fetai-Izet\\_Zeqiri.pdf](http://www.tcmb.gov.tr/yeni/konferans/sunumlar/Besnik_Fetai-Izet_Zeqiri.pdf), (23.05.2015).
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations By Econometric Models and Cross Spectral Methods. *Econometrica* 37: 424-438.
- Güloğlu, B. & Orhan, S. (2008). Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizmalarının Makroekonomik Etkileri, *İktisat İşletme ve Finans* 269: 94-118.
- Huseynov, E. & Jamilov, R. (2013). Channels of Monetary Transmission in the CIS: a Review. *Journal of Economic and Social Studies* 3 (1): 5-60.
- Kamin, S., vd. (1998). The Transmission Mechanism of Monetary Policy in Emerging Market Economies, BIS Working Paper.
- Kwiatkowski, D., vd. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root. *Journal of Econometrics* 54(1-3): 159-178.
- Loayza, N.K., vd. (2002). Monetary Policy Functions and Transmission Mechanisms: An Overview, Central Bank Of Chile. [http://bcentral.cl/estu%20dios/ban%20cace%20ntral/pdf/v4/001\\_020Gallego.pdf](http://bcentral.cl/estu%20dios/ban%20cace%20ntral/pdf/v4/001_020Gallego.pdf), (03.05.2014).
- Martinez, L. Sanchez, O. & Werner, A. (2001). Monetary Policy and the Transmission Mechanism in Mexico. Banco de México's 75th Anniversary Seminar Mexico City. November 14-15, Banco de México: 197- 261.
- Misaico, Z. Q. (2001). Transmission Mechanisms of Monetary Policy in an Economy with Partial Dollarisation: The Case of Peru. *Bank for International Settlements Papers*, No: 08: 1-22.
- Mishkin F.S. (2001) “The Transmission Mechanism and The Role of Asset Prices in Monetary Policy”. National Bureau Of Economic Research (NBER) Working Paper Series, Nu. 8617.
- Mukhtarov S. & Aliyev K. (2014). “Parasal Aktarım Mekanizması Olarak Faiz Oranı Kanalinın Etkinliği: Azerbaycan Uygulaması.” *Journal of Qafqaz University*, 2 (2). 111-118.
- Mukhtarov S., Hasan S. & Mammadov E. (2016 a). “Parasal Aktarım Mekanizmaları: Azerbaycan Örneği,” *Journal of Research in Business & Social Science* 5(2). 16-33.
- Muxtarov Ş. & Mikayilov C. (2016 b). “Pul Siyasatının Transmissiya Mexanizmlerinin Azərbaycan Timsalında Yoxlanması.” *Journal of Qafqaz University*. 4(1). 103-109.
- Mukhtarov S., Mikayilov C. & Mammadov Z. (2016 c). “Azerbaycan’da Banka Kredi Kanalinın İşleyişi: Ampirik Bir Analiz.” *Akademik Bakış Dergisi* 56. 475-488.
- Nagayasu, J. (2007). Empirical Analysis of The Exchange Rate Channel in Japan. *Journal of International Money and Finance* 26(6): 887-904.
- Örnek, İ. (2009). Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması Kanallarının İşleyişi. *Maliye Dergisi* 156. 104-125.
- Özcan, C. C. (2016). Parasal Aktarım Mekanizması Kanalları: Türkiye Üzerine Bir Analiz. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 32: 188-213
- Poddar, T., Sab, R. & Khachatryan, H. (2006). The Monetary Transmission Mechanism in Jordan. IMF Working Paper, W.P.No: 06/48. 1-26.
- Saraçoğlu, B. & Köse N. (1999). “Vektör Otoregresyon Yaklaşımı ile Enflasyonla Mücadelede Politika Seçimi: Türkiye Örneği 1980-1996”, *İktisat İşletme ve Finans* 14 (159): 12-27.
- Smets, F. & Wouters, R. (1999). “The Exchange Rate and The Monetary Transmission Mechanism in Germany.” *De Economist* 147(4): 489-521.

# AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFI STRATEGİYASINDA AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFINA YÖNƏLİK SİYASƏTLƏRİN TƏHLİLİ

**Dos. Elçin Süleymanov**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

**Prof. Fərhad Rəhmanov**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

**Dos. Elvin Əlirzayev**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

## XÜLASƏ

Son illərdə neft qiymətlərinin azalması, hökumətin qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün atılan addımların sürətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. 2015-ci il Azərbaycan Respublikasında "Kənd təsərrüfatı ili" elan edilmiş və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bir çox işlər görülmüşdür. Məşğul əhalinin 37%-i çalışdığı Kənd təsərrüfatının inkişaf tempi digər sektorlardan geri qalmışdır. Belə ki, 2000-ci ildə 16% olan bu sektor, 2017-ci ilə hər il azalaraq 5,63 %-ə düşmüşdür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının azalmasının əsas səbəbləri, 2015 -ci il ərzində rus rublunun dollar qarşısında dəyər itirməsiylə ixracatçıların gəlirlərinin azalması və Rusiya gömrüyündə yoxlamaların artırılması və kvotalar və həmçinin Azərbaycanda devalvasiya sonrası idxal malların bahalı olması və yerli bazarın genişlənməsi olmuşdur. 2001-ci ildən tətbiq olunan vergi güzəştləri ilə 2018-cu ilin sonuna qədər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları gəlir, satış və əmlak vergilərindən azaddırlar. Həmçinin bu sahəyə dövlət qayğısını dövlət subsidiyalarında da görmək olar. Belə ki, sadəcə 2015-ci ildə dövlət büdcəsindən 568 milyon manta vəsait kənd təsərrüfatına yönəldilmişdir.

## ABSTRACT

The decline in oil prices in recent years has accelerated the steps taken to develop the non-oil sector by Azerbaijan government. In 2015, the "Year of Agriculture" was proclaimed and bunch of works had been done to ensure food security. Growth rate of agricultural sector where 37% of the labor force employed stayed behind of other sectors. Thus, this sector, declined from 16% in 2000 to 5.63% of GDP by 2017. The main reasons stays behind the decline in the export of agricultural products was decrease Russian rubles in the face of US dollar in 2015 and increase in inspections of Russian customs and quotas, as well as due to devaluation fall volume of imported goods into Azerbaijan and the expansion of the local market therefore. Agricultural producers are exempt from income, sales and property taxes since 2001 until end of 2018 due to tax cut legislations. Government support to agribusiness can be seen from subsidies also. Thus, 568 million AZN were directed to agriculture only from the state budget of 2015.

## 1. Giriş

2014-cü ilin sonlarından başlayan neft qiymətinin kəskin azalması, Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi mənfə təsir göstərmişdi. Bu təsiri azaltmaq üçün hökumət prioritet kimi seçdiyi sektorlardan birinin kənd təsərrüfatı olduğunu elan etdi. Kənd təsərrüfatı və o cümlədən heyvandarlıq sektoru, qeyri-neft sektorları arasında Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında təsirli ola biləcək ən mühüm sektordur. Azərbaycanın iqlim müxtəlifliyi geniş növdə və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsinə imkan verir. Kənd təsərrüfatı üçün əlvərişli iqlimi olan ölkənin əsas kənd təsərrüfatı məhsulları buğda, tütün, çay, zeytun, meyvə və tərəvəzdir. Ölkənin özünü təmin edə biləcək qədər taxıl istehsalı potensialı var. Azərbaycan üçün pambıq istehsalı da xüsusi yerə malikdir. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan ixracatının doxsan faizindən çoxunu xam neft və neft məhsulları təşkil etdiyindən dünya bazarında neft qiymətinin bir neçə dəfə azalması ölkə üçün 2015-2020-ci illər ərzində kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunması və ölkə ixracatının diversifikasiyasının əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf perspektivi çərçivəsindən yanaşdıqda qeyd etmək olar ki, ölkə ərazisinin 55,1%-ni kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardır və bu torpaqların 30,1%-i otlaq və biçənəklər olaraq istifadə olunur. 2017-ci ildə kənd təsərrüfatı bitkilərinin cəmi əkin sahəsi əvvəlki illə müqayisədə nisbətən azalaraq, 1,585 milyon hektar olmuşdur. Digər iqtisadi fəaliyyət sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatının ölkə ÜDM-də payı o qədər də yüksək deyil. 2017-cü il üçün kənd

təsərrüfatında 3,9 milyard ABŞ dolları və ya ölkə ÜDM-nin 5,6%-i həcmində məhsul istehsal olunmuşdur. Ümumi istehsalın 49,0%-ni heyvandarlıq məhsulları, 51,0%-ni isə bitkiçilik məhsulları təşkil edir. Kənd təsərrüfatının ölkə ÜDM-də payı az olmasına baxmayaraq bu sektor ölkədə məşğulluğun təmin olunmasında ən vacib rol oynayır. Rəsmi statistik göstəricilərə görə məşğul əhalinin 36,9%-i kənd təsərrüfatı sektorunda çalışır.

2015 -ci il ərzində rus rublunun dollar qarşısında dəyər itirməsindən dolayı, Rusiya bazarında rublla satılan kənd təsərrüfatı mallarının dollarla olan dəyərinin azalmasına görə ixracatçıların gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Eyni zamanda 2015-ci ildə Rusiya gömrüyündə yoxlamaların artırılması və yük maşınlarına ölkəyə girişində günlük kvota qoyulmasının da ixrac həcminə mənfi təsiri olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının azalmasının digər səbəbi isə Azərbaycanda devalvasiya sonrası, dolların iki dəfə dəyər qazanmasından dolayı idxalı azalan kənd təsərrüfatı mallarının əvəzinə yerli bazara əvvəlki ildən daha çox yerli kənd təsərrüfatı məhsulunun çıxarılmasıdır.

2017-ci il üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətində həm ixrac, həm də idxal həcmində ciddi dəyişikliklərlə müşahidə olundu. 2017-ci ildə 570,5 milyon dollar məbləğində kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edilib ki, bu da 2016-cı ilin göstəricisindən 40,3% çoxdur.

Kənd təsərrüfatı ticarətində 2015- 2016-cı illərdə müşahidə olunan ümumi azalmanı baş verən mühüm makroiqtisadi hadisələrlə əlaqələndirmək olar. Belə ki 2015 ci ildə neft qiymətlərində kəskin azalmanın təsiri ilə ölkə valyutası Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən iki dəfə, 21 fevral və 21 dekabr tarixlərində müvafiq olaraq 33% və 47,6% devalvasiya olunmuşdur. Bu isə idxal olunan məhsullarda qiymətlərin yüksəlməsi və nəticədə tələbin azalması ilə nəticələnmişdir. Bundan başqa, kənd təsərrüfatı məhsulları idxalının azalmasında ölkənin ixrac gəlirlərinin azalması və qeyri-neft sektorunda müşahidə olunan iqtisadi yavaşlama və daralmanın da təsiri olduğu nəzərə alınmalıdır.

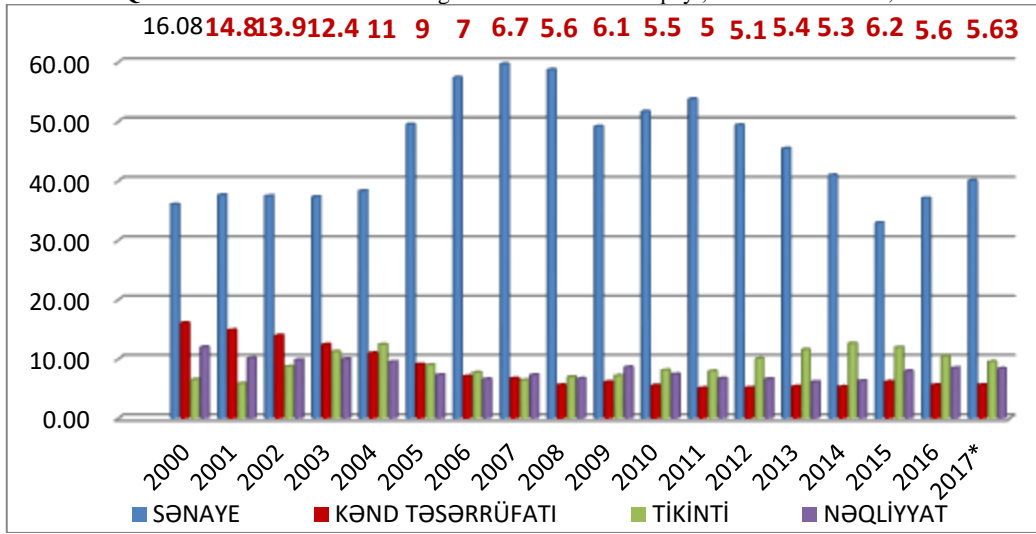
## 2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatına yönəlik siyasət

Kənd təsərrüfatı sektorunda təsərrüfat strukturu və istehsalın fərdi ailə təsərrüfatlarına dayalı olması kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici ticarətinin inkişafı qarşısında ən böyük maneələrdən biridir. İstehsal əsaslı faktorlar xaricində məhsulların ixracı və satışı sahəsində əlaqələndirici və ya birbaşa icraçı kimi rol alabiləcək rəsmi qeydiyyatdan keçmiş, ixtisaslaşmış fiziki və hüquqi şəxslərin sayının azlığı da kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq ticarətinin qarşısında əsas əngəllərdəndir. Ümumilikdə ticarət Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi və Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu tərəfindən tənzimlənir.

Cədvəl 1. İqtisadiyyatın sahələri üzrə Ümumi Daxili Məhsul, faktiki qiymətlərlə, milyon manat ilə

| İllər | Cəmi    | o cümlədən |  |         |                     |                |               |
|-------|---------|------------|--|---------|---------------------|----------------|---------------|
|       |         | Sənaye     | Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq | Tikinti | Nəqliyyat və rabitə | Xalis vergilər | Digər sahələr |
| 2000  | 4718.1  | 1699.0     | 758.9  | 308.0   | 567.1               | 291.2          | 1093.9        |
| 2001  | 5315.6  | 1999.6     | 788.7  | 310.7   | 538.9               | 418.3          | 1259.4        |
| 2002  | 6062.5  | 2270.1     | 846.0  | 528.0   | 597.1               | 486.2          | 1335.1        |
| 2003  | 7146.5  | 2666.9     | 888.0  | 802.0   | 713.8               | 549.8          | 1526.0        |
| 2004  | 8530.2  | 3268.6     | 937.3  | 1062.1  | 812.4               | 615.7          | 1834.1        |
| 2005  | 12522.5 | 6201.9     | 1137.9   | 1126.8  | 917.2               | 946.5          | 2192.2        |
| 2006  | 18746.2 | 10768.3    | 1329.4   | 1445.5  | 1242.9              | 1024.4         | 2935.7        |
| 2007  | 28360.5 | 16926.9    | 1901.0   | 1825.4  | 2074.9              | 1870.2         | 3762.1        |
| 2008  | 40137.2 | 23574.0    | 2246.0   | 2800.3  | 2681.7              | 2688.6         | 6146.6        |
| 2009  | 35601.5 | 17510.2    | 2179.5   | 2554.3  | 3072.0              | 2810.0         | 7475.5        |
| 2010  | 42465.0 | 21942.2    | 2344.6   | 3439.7  | 3160.3              | 2876.5         | 8701.7        |
| 2011  | 52082.0 | 28010.7    | 2643.5   | 4141.0  | 3487.7              | 3056.0         | 10743.1       |
| 2012  | 54743.7 | 27040.4    | 2813.7   | 5507.9  | 3638.7              | 3392.0         | 12351.0       |
| 2013  | 58182.0 | 26441.7    | 3122.2   | 6753.7  | 3580.8              | 3878.0         | 14405.6       |
| 2014  | 59014.1 | 24169.4    | 3139.2   | 7454.4  | 3726.8              | 4413.0         | 16111.3       |
| 2015  | 54380.0 | 17912.4    | 3359.4   | 6499.5  | 4329.6              | 4859.0         | 17420.1       |
| 2016  | 60425.2 | 22398.0    | 3386.8   | 6338.9  | 5133.8              | 4921.5         | 18246.2       |
| 2017* | 70135.1 | 28087.3    | 3949.3   | 6687.2  | 5875.5              | 5121.9         | 20413.9       |

**Qrafik 1.** Kənd Təsərrüfatı və digər sahələrin ÜDM-də payı, 2000-2017-ci illər, % ilə



Mənbə. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Kənd təsərrüfatının inkişafına yeni təkan vermək və onun modernləşdirilməsini sürətləndirmək, aqrar sektorda mövcud problemlərin həllinə sistemli və kompleks yanaşmanı təmin etmək, bu sahəyə dövlətin inzibati və maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə cəlb etmək, ölkəmizin aqrar potensialını geniş təbliğ etmək məqsədi ilə 12 yanvar 2015-ci ildə prezident tərəfindən imzalanan sərəncamla 2015-ci il Azərbaycan Respublikasında “Kənd təsərrüfatı ili” elan edildi. Bu çərçivədə 2002-ci ildən təxminən 100 nəfər əməkdaşı olan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yeni strukturu 2015-ci ilin oktyabrın 10-da qeyd olunan sərəncamdan irəli gələn məsələlərin həlli məqsədiylə 1215 nəfər müəyyən edildi. Bundan başqa, aparılan dəyişikliklər nəticəsində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rayon və şəhər kənd təsərrüfatı idarələrinin yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Bu yeni strukturların yaradılmasında məqsəd rayonlar üzrə aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirlərinin təşkili, aqrar sahə ilə bağlı problemlərin həllində müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli struktur bölmələri ilə səmərəli əməkdaşlığın qurulmasıdır.

Kənd təsərrüfatı siyasəti ilə əlaqəli digər əhəmiyyətli yenilik 14 iyun 2016-cı ildə uzun illərdir ki muzakirə olunan “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” qanun qəbul edilməsidir. Qanuna görə kənd təsərrüfatı kooperasiyası kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları tərəfindən öz maddi və sosial tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı kooperativləri və onların ittifaqları vasitəsilə könüllü həyata keçirilən birgə fəaliyyət kimi qəbul edilmişdir. Bu qanunun məqsədi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının könüllü birləşməsi əsasında iri kənd təsərrüfatı müəssisələri yaratmaq, onların istehsal potensialından səmərəli istifadə etməklə rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək və məhsuldarlığı artırmaqdır. Təklif olunan layihəyə əsasən, kooperativlər fəaliyyət xarakterinə görə üç növdə yaradılacaq. İstehsal kooperativlərində görülən işlərin ən azı 70%-i kooperativ tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Burada muzdlu işləyən işçilərin əməyindən də istifadə oluna bilər. Amma bu işçilərin sayı kooperativin üzvlərinin sayının 30%-dən çox olmamalıdır. İstehlak kooperativləri kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, tədarükü, satışı, reklamı, sığortası və digər fəaliyyətləri ilə məşğul olacaq. İstehsal-istehlak kooperativləri isə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə yanaşı, istehlak kooperativlərinin fəaliyyət növlərindən bir və ya bir neçəsini yerinə yetirəcək.

Hazırda Azərbaycanda fermer təsərrüfatları pərakəndə olaraq fəaliyyət göstərirlər ki, bu da kənd təsərrüfatında istehsalın və ixracın təşkilinin səmərəliliyinə öz mənfi təsirini göstərir. Bu çərçivədə, kooperativlərin yaradılmasının kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı üzərində də müsbət təsiri olacağını gözləmək olar. Çünki, kooperativlər təkcə məhsulun satışını deyil, onun sığortasını, fermerlərin müxtəlif satış kanallarına, o cümlədən daxili, xarici və emal bazarlarına asan çıxışını təmin edir. Kooperativlərin fermerlərə ən böyük dəstəyi onların məhsullarının, həm də böyük anbarlarda saxlanmasını təmin etməkdir. Buna görə də 2015-ci il “Kənd təsərrüfatı ili” tədbirlər planında geniş əhatəli hədəflər, xüsusən də kənd təsərrüfatına edilən dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi, bu dəstəyin miqyasının genişləndirilməsi ilə bağlı hədəflər müəyyənləşdirilmişdi.

Azərbaycanda rəsmi olaraq 2015-2016 cı illərdə də kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalında qadağa və məhdudiyət yoxdur. Sadəcə il ərzində quş qripi (H5N8) xəstəliyinin yayılması ilə əlaqədar Türkiyə və İrandan diri quş və quşçuluq məhsullarının idxalına müvəqqəti olaraq məhdudiyətlər qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı və Nazirlər Kabinetinin 15 dekabr 2005-ci il tarixli, 230 nömrəli qərarı ilə tənzimlənmişdir. Bu qərara görə heyvanlar, baytarlıq təbabətində tətbiq olunan dərman, bioloji preparatlar və baytarlıq ləvazimatları, bitkilər, heyvan və bitki mənşəli xammal idxal zamanı Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədində Dövlət Baytarlıq və Dövlət Fitosanitar Nəzarəti xidmətlərinin müvafiq sənədi tələb edilir. Bitkilərin mühafizəsi üçün istifadə edilən kimyəvi vasitələr idxal edilərkən isə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Baytarlıq təbabətində tətbiq edilən dərman, bioloji preparatlar isə Dövlət Baytarlıq Komitəsinin icazəsi ilə idxal olunur.

Bundan başqa, ölkə prezidentinin tərəfindən 11 aprel 2016-cı ildə imzalanan sərəncamı ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması qərarlaşdırıldı. Qeyd olunmalıdır ki, bu təşkilatın yaradılması qida sektorunun rəqabətə, kiçik istehsalçılara, kənd təsərrüfatının, kiçik və xırda biznesin inkişafına, səhmlərin Bakı Fond Birjasında kütləvi təklifə çıxardılması ilə kapital bazarında yeniliklərə, dövlət büdcəsindən birbaşa maliyyələşmənin azaldılmasına səbəb olacaq. Eyni zamanda, “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti alınacaq mal və məhsulların standartını da müəyyən edəcək ki, bu da şübhəsiz ki, ixrac və idxal obyektini olan kənd təsərrüfatı məhsullarında keyfiyyətin yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaq.

2015-2016-cı illər Azərbaycanında gömrük sistemində fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsi ilə yadda qaldı. Xüsusən də idxal zamanı qarşılaşılan maneələr aradan qaldırıldı. Ümumi götürdükdə isə, qeyd olunmalıdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi siyasəti Azərbaycan üçün əsas prioritetlərdəndir və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə bağlı idxal siyasətində əlavə məhdudiyətlər qoyulmamaqdadır. İdxalatçıların Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş miqdarda gömrük rüsumu ödəyərək ölkəyə kənd təsərrüfatı məhsulları gətirməsində hüquqi olaraq bir problem yoxdur. Sadəcə icra hakimiyyəti orqanları və dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar tərəfindən 2018-ci il 1 yanvar tarixinədək Azərbaycanda istehsal olunan malların alınmasının valyuta ehtiyatlarının qorunması məqsədi ilə idxal mallarının satın alınması müəyyən müddətə dayandırılıb. Məqsəd icra hakimiyyəti orqanlarının və dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların fəaliyyətində səmərəliliyi artırmaq, ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək, habelə biznes və investisiya mühitinin əlverişliliyini və rəqabət qabiliyyətini daha da artırmaqdır. Məhdudiyət dövlət zəmanəti ilə alınmış xarici kreditlər, xarici qrantlar, ölkənin müdafiəsi və dövlət təhlükəsizliyi ehtiyacları ilə bağlı idxal olunan malların dərman və tibb vasitələrinin satın alınmasına şamil edilmir,

Qeyd olunan dövr ərzində əsas diqqət ölkənin ixrac potensialının artırılmasına, başqa sözlə təşviqedicilik siyasətinin izlənilməsinə yönəldilmişdir. Bu çərçivədə atılan ən böyük addımlardan biri 1 mart 2016-cı ildə ölkə prezidenti tərəfindən imzalanan “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı” nəzərə alınmalıdır. Bu fərmanda qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının 2016-2020-ci illərdə təşviqi istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində istehsal olunan və istehsal prosesində istifadə olunan yerli komponentlərin və ölkə ərazisində yaradılan qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisindən, həmçinin də ixrac olunan məhsulların növündən asılı olaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqinin ödənilməsi barədə qərar verilir. Fərmana əsasən ödəniləcək ixrac təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatlarına görə faktiki ixrac olunmuş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3%-ni təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası 1997-ci ildən bəri Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) ilə üvlük danışıqlarını davam etdirməsinə baxmayaraq hələ də bu təşkilata üzvlük haqqı əldə edə bilməmişdir. Övvəlki dövrlərdə neft istehsalı və ixracatına əsaslanan sürətli iqtisadi böyümə tendensiyası ÜTT-ə üzvlük və ticarət müqavilələrinin imzalanmasını ikinci plana keçirdiyini söyləmək olar. Bu baxımdan, ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarəti ilə bağlı imzalanan və aktiv olaraq istifadə olunan ticarət müqavilələrinin mövcud olmadığını qeyd etmək olar.



### 3. Azərbaycanca kənd təsərrüfatına dəstək siyasəti

2017-ci il ərzində kənd təsərrüfatında institusional potensialın, kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində geniş işlər görüldü. Ölkə prezidentinin müvafiq fərmanı ilə ölkənin 52 rayonunda kənd təsərrüfatının rayon, şəhər, idarələri yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sektoru dövlət tərəfindən rəsmi olaraq ciddi şəkildə dəstəklənməkdədir. Dövlət dəstəyi vergi güzəştləri xaricində həm maddi, həm də texniki dəstəyi əhatə edir. Kənd təsərrüfatı sektoruna verilən subsidiyalar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2007-ci il tarixli 32 nömrəli qərarı və 18 avqust 2015-ci il tarixli 283 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalarla tənzimlənir. Bu qaydalara uyğun olaraq istehsalçıya mülkiyyətində, icarəsində və ya istifadəsində olan əkin təyinatlı torpaq sahələrində qanunla əkilməsinə icazə verilən bitkilərin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına hər hektar hesabı ilə 50 manat, buğda və çəltik səpininə görə isə əlavə 40 manat məbləğində yardım verilir.

2015-ci ildən isə fermer təsərrüfatlarına verilən dəstəyin həcmi daha da genişləndirildi. Belə ki, yanacaq-motor yağlarına görə ayrılan subsidiyanın həcmi 2017-ci ildən 25%, gübrənin güzəştli satışına görə, güzəştin həcmi isə 50%-dən 70%-ə qədər artırıldı. Kənd təsərrüfatı texnikasının satışına 40% güzəşt tətbiq olundu. İlk dəfə olaraq təkrar əkinlərə görə, subsidiyalaşma siyasəti müəyyən olundu. Qeyd edilməlidir ki daha əvvəlki dövrlərdə subsidiyalar əkin sahəsinin həcminə görə verilir. 2015-ci ildən isə subsidiyaların artıq əldə edilən məhsula görə verilməsi qərara alınmışdır. Bu isə dolayısıyla məhsuldarlığın artmasını zəruri edir.

Heyvandarlıq sahəsində süni mayalanma yolu ilə alınan balalara görə, subsidiyanın verilməsi tədbirləri müəyyən olundu. Prezidentin 2015-ci il avqust ayının 19-da imzaladığı "Heyvandarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi haqqında" sərəncamı ilə əhalinin heyvandarlıq məhsulları ilə təminatının daha da yaxşılaşdırılması, yüksək məhsuldar genetik potensialı olan heyvanların baş sayının artırılması və bu sahəyə marağın gücləndirilməsi üçün süni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə heyvan sahiblərinə 100 manat həcmində subsidiya müəyyən edildi.

Eyni zamanda ölkəyə iribuynuzlu damazlıq heyvanların idxalının və heyvandarlıqla məşğul olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına 50% güzəştli lizin yolu ilə satışının həyata keçirilməsi üçün 10 milyon manat vəsait ayrılmışdır. 2015-ci il avqust ayının 21-də imzalanmış "Heyvandarlığın maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" prezident sərəncamı da ölkədə aqrar sektorun ümumi inkişafını sürətləndirmək baxımından olduqca əhəmiyyətli bir sənəddir. Sözügedən sərəncamda Azərbaycan Respublikasında heyvan mənşəli məhsulların istehsalının artırılması, mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, süni mayalanma tədbirlərinin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi və yerli at cinslərinin damazlıq özəyini qorumaq üçün seleksiya-damazlıq işlərinin elmi əsaslarla aparılmasının daha da təkmilləşdirməsi məqsədiylə 5,8 milyon manat, o cümlədən Respublika Süni Mayalanma Mərkəzinin müasir tələblərə uyğun yenidən qurulması üzrə işlərin başa çatdırılması və mərkəzin zəruri avadanlıqlarla təchiz edilməsi üçün 2,8 milyon manat, Qarabağ atı cinsinin inkişaf etdirilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərin yekunlaşdırılması üçün 1,5 milyon manat və Dilbaz atı cinsinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi üçün 1,5 milyon manat ayrılmışdır. Azərbaycanın 2015-ci ilin dövlət büdcəsində kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsinə 596 milyon 152 min manatdan artıq vəsait ayrılmışdır ki, bunun da 568 milyon 688 min 675 manatı bilavasitə kənd təsərrüfatı xərclərinə aiddir.

2015-ci il mövsümündə yanacaq-motor yağları, buğda və gübrənin güzəştli satışına görə, ümumilikdə büdcədən ayrılmış vəsaitin həcmi 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 26-27% yüksəkdir. Azərbaycan Prezidentinin 1 mart 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə 2016-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi istiqamətində əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə yuxarıda da qeyd olunduğu kimi ilk dəfə olaraq qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac olunmuş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulan gömrük dəyərinin 3%-i həcmində ixrac təşviqi ödənilməsinə qərar verildi.

Bundan əlavə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına tətbiq olunan vergi güzəştləri də bu sektora dövlət dəstəyinin əsas göstəricilərindən biridir. 2015-ci ildə bu istiqamətdə mühüm dəyişikliklər olmasa da əvvəlki illərdə tətbiq olunan güzəştlər qalmaqdadır. Başqa sözlə, 22 noyabr 2013-cü ildə 2001-ci ildən kənd təsərrüfatına tətbiq olunan vergi güzəştləri 5 il daha artırılaraq 2019-cü il yanvarın 1-ə qədər

uzadılmışdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla vergilərdən tamamilən azad edilmişdir.

Hesablamalara görə vergi güzəştləri nəticəsində kənd təsərrüfatında xərclərin 10%-dək azalmasına imkan yaranmışdır. Ümumilikdə isə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar 9 növ verginin yeddisindən azaddırlar. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan hüquqi şəxslər Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən hüquqi şəxslərin mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini, sadələşdirilmiş sistem üzrə vergini və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisini ödəməkdən azaddırlar. Bundan başqa, fiziki şəxslər Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş əlavə dəyər vergisini və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisini ödəməkdən azad ediləblər. Ümumilikdə isə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına 2015-cü ildə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən subsidiya miqdarı yanacaq və motor yağlarına görə 51.83 milyon manat, buğda və çəltik səpininə görə 17,05 milyon manat, mineral gübrəyə görə 32,5 milyon manat, I və II reproduksiya toxumlarına görə 5,05 milyon manat və elmi-tədqiqat təşkilatlarına orijinal, superelit və elit toxumlarına çəkilən xərclərin ödənilməsinə görə 908,1 min manat olmaqla cəmi 107,3 milyon manat, 2007-2018-ci illər üzrə cəmi isə 1 milyard manatı ötmüşdür.

Dövlət dəstəyinin digər forması isə texniki dəstəkdir. Azərbaycanda fermer və sahibkarlar güzəştli şərtlərlə kredit, toxum, "Aqrrolinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən lizinqə verilən və lizinq yolu ilə satılan gübrə, texnika, damazlıq mal-qara almaq imkanlarına malikdir.

2015-ci ilin əvvəlində ciddi şəkildə hiss edilən iqtisadi problemlər dövlət səviyyəsində kənd təsərrüfatında ənənəvi sahələrin yenidən inkişaf etdirilməsini gündəmə gətirdi. 1970-1980-ci illərdə hər il təxminən 1 milyon tona yaxın pambıq istehsal olunan Azərbaycan post sovet ölkələri içində əhəmiyyətli istehsalçı ikən keçid dövründə yaranan ümumi problemlərlə birlikdə sonrakı dövrdə bu məhsulun istehsalı böyük miqdarda azalmış 2015 ci ildə bu istehsal təxminən 100 min ton olmuşdur. Bu sahənin yenidən dirçəldilməsi və pambıq istehsalının artırılması məqsədiylə 22 sentyabr 2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dövlət dəstəyi haqqında prezident sərəmcamı ilə emal müəssisələrinə satılmış hər kiloqram xam pambığa görə pambıq istehsalçılarına 0,1 manat subsidiya verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, fermerlərin özlərinin satışını reallaşdırmalarının çətin olduğu bəzi məhsullar üçün dövlət tərəfindən yaradılmış qəbul məntəqələrində hər il əvvəlcədən müəyyənləşdirilən qiymətlərlə satınalmanın həyata keçirilməsi də bu sahəyə əlavə dəstək kimi nəzərə alınmalıdır.

#### **4. Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərin inkişafına kənd təsərrüfatına yönəlmiş dəstək siyasətinin təsiri**

Azərbaycan iqtisadiyyatında 2014-cü ilin sonundan başlayaraq müşahidə olunan makroiqtisadi problemlərin kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal, həmçinin də ixrac və idxal əməliyyatları həcmi üzərində əhəmiyyətli təsiri olduğunu söyləmək olar. Çünki, 2005-ci ildən bəri ölkə iqtisadiyyatında qeyd alınan neft bumu və nəticədə xarici valyutalara qarşı dəyəri yüksək olan ölkə valyutası digər qeyri-neft sektorlarında olduğu kimi kənd təsərrüfatının da nisbətən arxa planda qalmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə, yuxarıda qeyd olunan dövlət dəstəyi formalarının da əvvəlki illərdə effektivliliyi açıq müzakirə mövzudur. Bu vergi güzəştlərinin nəticəsində, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına 2001-2014-cü illərdə 1,4 milyard manat vəsait güzəşt edilmişdir. Həmçinin, 2001-ci ilə qədər ölkə üzrə cəmi 1,3 milyard manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilirdisə, 2014-cü ildə bu rəqəm 5 milyard manat olmuşdur.

##### **Nəticə**

2015-2018-ci illər ərzində qarşılaşılan makroiqtisadi problemlərin kənd təsərrüfatı ticarəti üzərində təsirini aşağıdakı kimi qruplaşdırıb təhlil etmək olar:

İlk növbədə, ölkədə iqtisadi böyümənin yavaşlaması və hazırda müşahidə olunan iqtisadi resessiya kənd təsərrüfatı ticarəti, xüsusilə də idxal üzərində ciddi təsirə malikdir. Çünki, dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin azalması ilə şiddətlənən iqtisadi resessiya ölkənin və ya əhalinin nominal və real gəlirlərinin ciddi ölçüdə azalması ilə nəticələnərkəndir. Bu isə tələbin azalmasına gətirib çıxaracaq. İqtisadi nəzəriyyədən də bilindi ki, idxal əsasən gəlirə bağlı olaraq dəyişir. Digər tərəfdən, müşahidə olunan iqtisadi çətinliklər dövlət səviyyəsində qeyri-neft sektoruna diqqəti artırmışdır. Azərbaycan üçün həm məşğulluğun təmin olunması, həm də əlverişli təbii-iqlim şəraiti baxımından kənd təsərrüfatı yuxarıda da qeyd edildiyi kimi prioritet sahə halına gətirilməkdədir. Eyni zamanda, iqtisadi çətinliklər səbəbindən işçi qüvvəsinin tədricən yenidən kənd təsərrüfatına doğru axın

edəcəyini gözləmək olar. Buna görə də, iqtisadi böyümə probleminin Azərbaycanda yaxın gələcəkdə kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətində idxalı qismən azaldacağını, yerli istehsal həcmi və orta və uzun müddətdə ixracatı artıracağını demək doğru olar. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları ixracına təsir edən əhəmiyyətli faktorlardan biri də ölkənin əsas ixracat partnyoru Rusiya Federasiyasında müşahidə olunan iqtisadi problemlər və rublun dəyər itirməsi oldu.

Lakin, həm ixrac, həm də idxal üzərində ən böyük təsirə sahib olan 2015-ci il ərzində baş verən devalvasiyalar oldu. Ölkə valyutasının bir il ərzində kəskin şəkildə iki dəfə - 21 fevral və 21 dekabr 2015-ci il tarixlərində devalvasiya olunması və sonrakı aylarda da müəyyən dalğalanmalar olmaqla devalvasiya tendensiyasının davam etməsi idxal olunan məhsulların daxili bazarda daha yüksək qiymətə təklif olunması ilə nəticələndi. Bu isə nəticədə xaricdən gətirilən kənd təsərrüfatı mallarına tələbin azalması və yerli məhsullara marağın artmasına səbəb oldu. Bu çərçivədə, 2015-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları idxalatında azalmanın əsas səbəbinin ölkə valyutasının devalvasiyası olduğunu söyləmək olar. Devalvasiyaların kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı üzərində müsbət təsirinə indilik müşahidə olunmaması idxal əvəzləyici funksiyasını yerinə yetirməsi və ixrac potensialının hazırkı istehsal miqdarı səbəbindən azlığı ilə izah oluna bilər. Orta və uzun müddətdə devalvasiyaların ixrac üzərində ciddi müsbət təsir edəcəyi gözləniləndir.

Azərbaycanın neft ixrac edən ölkə olması və neft ixracatından əldə etdiyi gəlirlərin digər sektorlardan mütləq üstün olması danılmazdır. Fəqət neftin tükənən resurs olduğunu və günümüzdə neft qiymətlərinin ciddi şəkildə aşağı düşməsi bu sektora bağlılığın müxtəlif iqtisadi problemləri ortaya çıxardığı görülməkdədir. Ona görə digər sektorların da inkişafına istiqamətləndirilmiş iqtisadi siyasət olduqca vacibdir. Bu sektorlardan biri kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları sektorudur ki, bu sektor məhsullarının ixracından alınan vəsaitin həcmi perspektiv inkişaf potensialı yüksəkdir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı torpaqlarının 22% - 1 milyon 911 min hektar xüsusi mülkiyyətə, 45% dövlət mülkiyyətinə, 33% isə bələdiyyə mülkiyyətinə aiddir. Azərbaycan iqtisadiyyatında neft-qaz hasilatına əsaslanan dağ-mədən sənayesi əsas yer tutduğuna görə kənd təsərrüfatının ölkə ÜDM-də payı o qədər də yüksək deyil. 2017-cü il üçün kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 5.7 milyard AZN və ya ölkə ÜDM-nin 5.7% həcmində olmuşdur. Ümumi istehsalın 53.1%-ni heyvandarlıq məhsulları, 46.9%-ni isə bitkiçilik məhsulları təşkil edir. Təsərrüfat kateqoriyaları üzrə baxıldığında kənd təsərrüfatı ümumi məhsulun 92.3%-i fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları, 7.7%-i isə kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlar tərəfindən istehsal olunmuşdur. Kənd təsərrüfatının ölkə ÜDM-də payı az olmasına baxmayaraq bu sektor ölkədə məşğulluğun təmin olunmasında ən vacib rol oynayır. Rəsmi statistikaya görə məşğul əhəlinin 37.1%-i kənd təsərrüfatı sektorunda çalışır. Ümumi olaraq baxıldığında, 2017-cü ildə ölkənin toplam ixracatı 21.83 milyard \$, idxalatı 9.19 milyard \$, 2015-ci ilin yanvar-iyun ayları ərzində isə müvafiq olaraq 6.23 milyard \$ və 4.52 milyard \$ olmuşdur. Əsas kənd təsərrüfatı mal qrupları üzrə ölkə ixracatında tərəvəzlər, meyvəköklülər və kök yumruları, yeməli meyvələr və qoz-fındıq, sitrus bitkiləri, heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar 481.4 milyon \$-la (89.3%) əsas yer tutur. İdxalata isə dənli bitkilər (52.7%), heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar (13.7%), diri heyvanlar (8.1%) və süd məhsulları, quş yumurtası, təbii bal və heyvan mənşəli digər ərzaq məhsulları (10.7%) mal qrupları üstünlük təşkil edir. Ümumilikdə isə, 2014-cü ildə ixracın cəmi 2.5%-i, idxalatın 7%-i kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin payına düşür. Kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin coğrafi quruluşuna görə başda Rusiya Federasiyası olmaqla MDB ölkələri, İraq, İran, İndoneziya, Türkiyə, Avropa İttifaqı ölkələri əsas yer tutur. İxracda müvafiq olaraq Rusiya Federasiyası 249.73 milyon \$ (46.32%), İraq 94.62 milyon \$ (17.5%), idxalda isə Rusiya Federasiyası 185 milyon \$ (28.7%), Qazaxıstan 135.8 milyon \$ (21.1%) hissə ilə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətində ən böyük tərəfdaş ölkələrdir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektoru dövlət tərəfindən rəsmi olaraq ciddi şəkildə dəstəklənməkdədir. Dövlət dəstəyi vergi güzəştləri xaricində həm maddi, həm də texniki dəstəyi əhatə edir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2001-ci ildən başlayaraq tətbiq olunmuşdur. Bu qanunun tətbiq olunması nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hüquqi şəxslərin Mənfəət Vergisini, ƏDV, Sadələşdirilmiş vergi və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən Əmlak Vergisini ödəməkdən, fiziki şəxslər isə ƏDV və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən Əmlak Vergisini ödəməkdən azad olunmuşdur. Həmçinin Vergi Məcəlləsinin 102.1.11-ci maddəsinə əsasən fiziki şəxslərin bilavasitə kənd təsərrüfatı

məhsullarının istehsalından alınan gəlirləri gəlir vergisindən azaddır. 2014-cü il yanvarın 1-dən kənd təsərrüfatına vergi güzəştlərinin tətbiqi 5 il daha uzadırmışdır. Hesablamalara görə, vergi güzəştləri nəticəsində kənd təsərrüfatında xərclərin 10%-dək azalmasına imkan yaranmışdır. Ümumilikdə isə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar 9 növ verginin yeddisindən azadırlar. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının planlaşdırılması, tədarükü, saxlanması, satış şəbəkəsinin qurulması, həmin məhsulların ixrac bazarlarına çıxarılması, bazarlarda möhkəmlənməsinin aktualığı məsələləri ön plana çıxır. Yaxın perspektivdə kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ixrac potensialının artırılması üçün Kodeks, Alimentarius və digər mütərəqqi beynəlxalq standartlar əsasında milli standartların hazırlanması, eyni zamanda mövcud standartların təkmilləşdirilməsi, əkinçilikdə yeni texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, hər bir iqtisadi rayonun xüsusiyyəti, təbii və iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının ixtisaslaşdırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, ixracı zamanı məhsulların təhlükəsizliyinə nəzarətin gücləndirilməsi tədbirləri isə bu sahənin məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, fəal surətdə beynəlxalq bazarlara çıxmasına kömək edən faktorlardandır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqinin təşkili və ixracı məsələsində ciddi uğur əldə edilməmişdir. Bunun əsas səbəbi kənd təsərrüfatında orta və iri ölçülü müəsisələrin az olması və əsas istehsalın məhsuldarlığın az olduğu ailə təsərrüfatları tərəfindən reallaşdırılmasındadır. Sərbəst bazar iqtisadiyyatının əsas meyarlarından biri ölkəyə cəlb edilən kapital qoyuluşu, texnologiya və informasiya axınının məqsədyönlü şəkildə və beynəlxalq azad rəqabət şəraitlərində stimullaşdırılan əlverişli mühitin yaradılması və bu yöndə dövlətin apardığı məqsədyönlü siyasətdir. Bu istiqamətdə ölkənin əlverişli şəraitindən istifadə edilməli və həyata keçirilən mexanizmlər daha da təkmilləşdirilməlidir. Eyni zamanda aqrar sahədə ixrac potensialları və onun inkişafı istiqamətlərinin düzgün qiymətləndirilməli və xarici maliyyə resurslarının aqrar sahənin inkişafına cəlb edilməsi üçün işlər aparılmalıdır. Azərbaycanda istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyəti aşağı olduğundan dünya bazarında çox ucuz qiymətə satılır. Bu isə aqrar sahənin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsini zəruri edən məqamlardandır. Aqrar məhsullar yüksək səviyyədə çeşidlənməli, qablaşdırılmalı, beynəlxalq ticarət markaları ilə uzlaşdırılmalı, onlar ən çox hallarda beynəlxalq sərgilərə, yarmarkalara, birjalara çıxardılmalıdır. İstehsalın texniki və texnoloji səviyyəsi dünya standartlarına çatdırılmalıdır. Pambıq növlərinin, bostan və tərəvəz bitkilərinin, nadir bitki və meyvə növlərinin, tütün, üzüm, barama, yun, təbii meyvə suyu və s. kimi ixrac tutumlu məhsulların istehsalı artırılmalıdır. Eyni zamanda müştərək və xarici müəsisələrin yaradılması, kompensasiya və məhsulun iştirakçılar arasında bölüşdürülməsi şərtləri əsasında əməkdaşlıq, konsepsiya sazişləri əsasında əməkdaşlıq, sərbəst iqtisadi zonalar yaradılması vacib məsələlərdəndir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.agro.gov.az/statstka-v-hesabatlar/>
2. <http://www.stat.gov.az/source/agriculture/indexen.php>
3. <http://www.taxes.gov.az/>
4. <http://president.az/>
5. [www.customs.gov.az/](http://www.customs.gov.az/)
6. <http://www.cabmin.gov.az>
7. <http://transparency.az/alac/files/Bulleten%205.docx>
8. <http://www.cbar.az/>
9. <http://easc.org.by/russian/AllMeeting>
10. [.php?UrlMeetingId=7](http://www.cbar.az/.php?UrlMeetingId=7)

# AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İNKİŞAFIN ƏHALİSİNİN SOSIAL RİFAHINA TƏSİRİ

**i.ü.f.d., b.m. Quliyev Vüsal Mübariz oğlu**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Uniyversiteti (UNEC)  
vu5alquliyev@yandex.ru*

## XÜLASƏ

Məqalədə iqtisadi inkişafı sosialinkişaf arasında qarşılıqlı əlaqələr təhlil olunmuşdur. Burada nəzəri məsələlərə və azərbaycanda sosial inkişafın əsas mərhələlərinə yer verilib. Statistik məlumatlardan istifadə edərək sosial inkişafın bir sıra əsas göstəricilərinin iqtisadi inkişafdan asılılığını əks etdirən bir neçə iqtisadi-riyazi tənliklər qurulmuşdur.

**Açar sözlər:** iqtisadi inkişaf, sosial tərəqqi, “ümum rifah dövləti”, sosial rifah, yoxsulluq,

## ABSTRACT

In the article the economic development of sosialinkişaf arasında qarşılıqlı links were analyzed. Here, theoretical issues, and in Azerbaijan in the social inkişafın the main stages of the place is allocated. Statistical information using social development of a number of basic indicators of economic development dependence, reflecting several economic and mathematical equations.

**Key words:** economic development, social progress, general welfare state, social welfare, poverty.

## Giriş.

Qlobal mənada ictimai inkişaf başlıca məqsədlə-bütün bəşəriyyətin rifah halının bu anlayışın bütün təzahür formalarında artımı ilə bağlıdır [10,c.27]. Lakin, müasir iqtisadçı alimlərdən bəziləri arasında dövlət tərəfindən sosial nemətlər paketinin formalaşmasına etiraz edənlər də az deyildir. Məsələn ABŞ iqtisadi təhsil fondunun prezidenti (Foundation for Economic Education) Riçard Ebelinqin nəzərincə “ümum rifah dövləti” uğrunda cəhdlər məhz bu gün azad bazarın formalaşdırılması yolunda əsas maneə kimi çıxış edir. O, qeyd edirdi: ““ümum rifah dövləti” tərəfindən bizim iqtisadi, siyasi və mədəni həyatımıza vurulan ziyan Şərqi Avropada sosializmin nəticələri qədər o qədər də nəzərə çarpan deyil, amma heç də ondan az dağıdıcı deyildir [12]. Dünya təcrübəsində rifah dövlətə klassik nümunə kimi İsveç qəbul edilir [7].

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, əhalisinin sosial rifahının yüksəldilməsi üçün milli strategiyalar işlənilib hazırlanarkən inkişafın kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərini müvəffəqiyyətlə əlaqələndirməyə imkan verən 3 inkişaf prinsipi birinci dərəcəli amillər olaraq qalır [4]. Bunlar aktivlərin bütün tiplərinə: insan (sosial), təbii (ekoloji) və istehsal (fiziki) kapitala diqqət; bölgü aspektlərinin dinamikasının nəzərə alınması; idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə institusional bazanın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilməsidir.

Hər hansı ölkə üçün keçid dövrü gərgin iqtisadi, siyasi və sosial sarsıntılarla müşayiət olunur. Keçmiş SSRİ məkanındakı digər respublikalarda olduğu kimi Azərbaycanda da keçid dövrünün ilk illərində dövlətin tənzimləyici rolu praktiki olaraq heçə endirilmişdir. İqtisadi qeyri-bərabərliyin artması və əhalinin həyat səviyyəsinin azalması keçid dövrünün ən ağır nəticələrindən biri olmuşdur.

Lakin unutmamaq olmaz ki, Keçmiş SSRİ də yenidənqurma dövründə əhalinin rifah halını iqtisadi artımın funksiyası kimi deyil, əksinə iqtisadi artımı rifah halını funksiyası kimi qiymətləndirirdilər [8]. “Müasir şəraitdə iqtisadiyyatda əks əlaqələrin funksiyanal rolu qeyri-adi olaraq artmışdı, yəni, xalq istehlakın səviyyəsinin və strukturunun ictimai istehsalın artımına təsiri artmışdır. Xalq istehlakı iqtisadi artımın amilinə çevrilmişdir” [11, c. 6].

Beləliklə rifah halı əhalinin zəruri maddi və mənəvi nemətlərlə, yəni, müəyyən tələbatları ödəyən predmetlərlə, xidmətlərlə və şərtlərlə təmin edilməsidir [6, c. 83].

Keçid iqtisadiyyatlı başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadi qeyri-bərabərlik səviyyəsinin artması iki qrup amilin təsiri ilə əlaqədar idi. Birinci qrup amillər yeni bazar mexanizmlərinin yaradılması və cəmiyyətdə bölgü münasibətlərini kökündən dəyişmiş yeni sosial institutların fəaliyyəti ilə bağlıdır [3]. Bu amillər arasında iqtisadiyyatın özəl sektorunun inkişafı və özəlləşdirmə, qiymətlərin, əmək haqqı, ticarət, maliyyə bazarlarının liberallaşması, vergi sistemində və əhalinin sosial müdafiə sistemində baş vermiş dəyişiklikləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Lakin islahatların ilk illərində gəlirlərin və sərvətin diferensiasiyasının hədsiz sürətlə artması əsasən keçmiş

dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması prosesində yol verilmiş səhvlərin nəticəsidir. Həmin səhvlərin ən başlıcası ondan ibarət idi ki, bu dəyişikliklərin sosial tərkib hissəsi nəzərə alınmırdı.

1995-ci ilin əvvəlinə qədər inflyasiya və qiymətlərin artması sərvətlərin əhalinin yüksək gəlirli qruplarının xeyrinə yenidən bölünməsinə şərait yaradırdı. Renta gəlirlərinin çox hissəsi də həmin qruplara çatırdı. İqtisadiyyatın xəlvəti sektorunun inkişafı və praktiki olaraq bütün sahələrə nüfuz etmiş korrupsiya da qeyri bərabərliyin artmasına kömək edirdi.

İkinci qrupa daxil olan amillər müasir cəmiyyətlərin hər birində iqtisadi qeyri-bərabərlik yaranmasını şərtləndirir. Lakin keçid dövründə həmin amillərin təsiri birinci qrupa aid amillər hesabına daha da güclənmişdir. İqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması və bölgü münasibətləri sahəsində dövlətin rolunun azalması, demoqrafik dəyişikliklər (yaşlı əhalinin nisbi sayının artması) nəticəsində sahələr üzrə, ixtisaslı və ixtisasız işçilər arasında, şəhər və kənd arasında, müxtəlif cinslər və ev təsərrüfatlarının müxtəlif tipləri arasında gəlirlərin diferensiasiyası güclənmişdir.

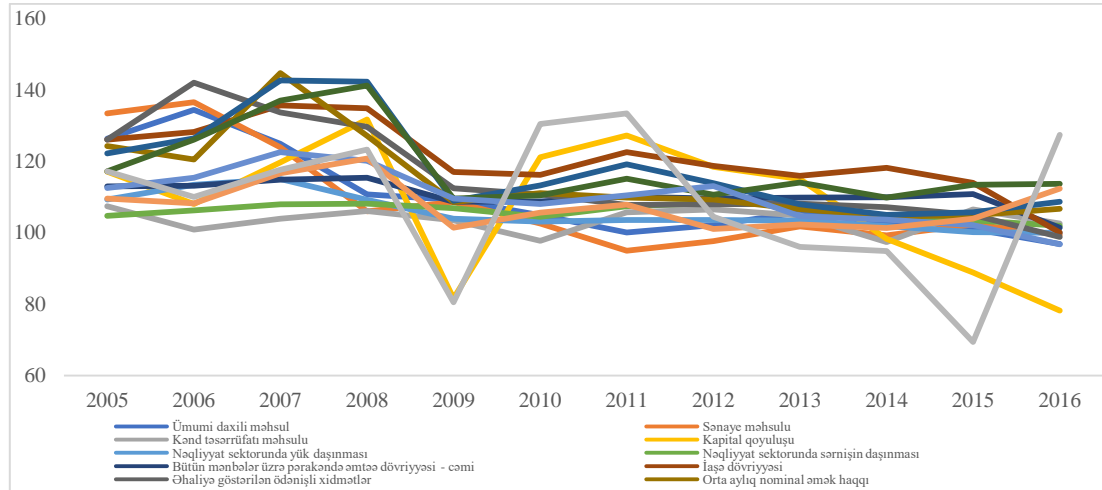
1995-ci ildə Heydər Əliyev tərəfindən bəyan edilmiş və ardıcıl olaraq həyata keçirilən sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı qurmaq xətti siyasi və iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasını təmin etmiş, Azərbaycanın demokratik dövlət və bazar iqtisadiyyatı quruculuğu istiqamətində irəliləməsi üçün geniş imkanlar açmışdır. Ölkədə ardıcıl olaraq həyata keçirilən islahatlar 90-cı illərin birinci yarısında müşahidə olunan iqtisadi geriliyi dayandırmış və inkişafın yeni mərhələsinə keçidi təmin etmişdir. Sosial-iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində müstəqilliyimizin möhkəm iqtisadi təməli yaradılmışdır. Məşğulluq sahəsində dəyişikliklər baş verir, çoxukladlı iqtisadiyyat formalaşır, istehsalın sahəvi strukturu dəyişir, bazarlar sistemi və onların infrastrukturunu yaranır.

Həyata keçirilən siyasət çox qısa müddətdə iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmışdır: inflyasiya cilovlanmış, büdcə kəsiri ÜDM-nin 1-2%-inə qədər azaldılmışdır. 1996-cı ildə makroiqtisadi sabitlik əldə edilmiş, 1997-ci ildən başlayaraq dinamik iqtisadi inkişafı təmin etməyə imkan yaranmışdır. İndi Azərbaycan bütün makroiqtisadi göstəricilər üzrə regionda iqtisadi artımın ən yüksək səviyyəsinə nail olmuş ölkələrdən biridir. Belə ki, bütün sonrakı illərdə ÜDM artımı ikirəqəmli ədədlərlə ifadə olunmuşdur (cədvəl 1). 2017-cı ildə Azərbaycanda adambaşına ÜDM 7205,0 man. olmuşdur. 1996-2016-cı illərdə kapital investisiyalarının həcmi 73,56 dəfə, 2000-2016-cı illərdə 17,33 dəfə, 2005-2016-cı illərdə 2,91 dəfə, 2010-2016-cı illərdə 1,69 dəfə, 2015-2016-cı illərdə 1,05 dəfə artmışdır. ÜDM-də özəl sektorun nisbi payı da xeyli artaraq 1995-ci ildəki 30,3%-dən 2017-cı ildə 83,8%-ə çatmışdır. Sənaye sektorunda misli görülənməmiş sıçrayış baş vermişdir: bu sektorun həcmi 1995-2016-cı illər ərzində 19,3 dəfə artmışdır. Müstəqillik illərində Azərbaycanda sənaye heç vaxt bu qədər yüksək sürətlə inkişaf etməmişdir. Bununla bərabər sosial sahənin inkişafı üçün dövlət büdcəsindən ayrılmaların daim artmasını vurğulamaq lazımdır. Məsələn, 1995-2017-cı illər ərzində büdcədən təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat, mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət, elm sahəsində problemlərin həllinə yönəlmiş vəsaitlərin ümumi həcmi 33,3 dəfə artmışdır [13].

Statistik məlumatlara əsasən, 2017-cı ildə ÜDM-in həcmi 1995-ci ilə nisbətən 32,9 dəfə artmış və 70,1 mlrd. man. olmuşdur. Bundan əlavə, ölkənin valyuta ehtiyatları artmış və 2017-cı ildə yanvar ayının 1-ə 37,12 milyard dollara bərabər olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 22,6 mlrd. ABŞ doll. bərabər olmuş, adambaşına büdcə xərcləri 1995-ci ildəki 56,05 man. 2017-ci ildə 1683,66 man. çatmışdır [13].

Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Azərbaycan Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişafa dair Dövlət Proqramında (YAİİDP) altı ortamüddətli strateji məqsəd müəyyən edilmişdir: 1) qeyri-neft sektorunda iş yerləri yaradılması və gəlir əldə edilməsi imkanlarının genişlənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması; 2) makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması; 3) səhiyyə və təhsil xidmətlərindən istifadə etmək üçün bərabər imkanların yaradılması; 4) infrastrukturun yaxşılaşdırılması; 5) ünvanlı sosial müdafiənin yaxşılaşdırılması; 6) qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması [1].

Yoxsulluğa qarşı mübarizə və xalqın rifah səviyyəsinin artırılması ölkənin iqtisadi inkişafı üçün ən mühüm şərtlərdir. Unutmaq olmaz ki, iqtisadi artım və yoxsulluq qarşılıqlı asılıdırlar: yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı düşməsi iqtisadi artımla müəyyən olunur, daha yüksək gəlirlər iqtisadi artımı stimullaşdırırlar [9].



**Qrafik 1.** Əsas sosial - iqtisadi göstəricilərin indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinin ilk illərinin nəticələri onu göstərmişdir ki, hökumət həmin proqramın prioritetləri barədə məqsədyönlü siyasət yeritməyə hazırdır. Bu uğurlar xeyli dərəcədə həmin proqramın həyata keçirilməsində vətəndaş cəmiyyətinin, özəl sektorun və donorların fəal iştirakı ilə bağlıdır.

Proqramın həyata keçirildiyi ilk illərdə qazanılmış əsas nailiyyət dövlətin məsrəf siyasətinin sosial yönümlü olmasıdır. Nəticədə təhsilin, səhiyyənin, sosial təminatın inkişafına yönəlmiş büdcə vəsaitləri xeyli artmışdır və bu artım davam edir. Son illərdə müşahidə olunan tərəqqi ümidvericidir və bütövlükdə vəziyyət daha əlverişlidir. Lakin bəzi problemlər hələ də öz həllini gözləyir.

Statistik məlumatların təhlili son illərdə respublikada yoxsulluq səviyyəsini aşkar etməyə imkan vermişdir. 2016-cı ildə ölkədə yoxsulluq səviyyəsi azalaraq 5,9%-ə düşmüşdür (cədvəl 2.).

**Cədvəl 2.** Azərbaycanada yoxsulluq səviyyəsi dinamikası

| İllər                  | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011  | 2012  | 2013  | 2014  | 2015  | 2016  |
|------------------------|------|------|------|------|------|------|------|------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Yoxsulluq həddi, manat | 35,8 | 38,8 | 42,6 | 58   | 64   | 78,6 | 89,5 | 98,7 | 107,2 | 119,3 | 125,2 | 129,6 | 135,6 | 148,5 |
| Yoxsulluq səviyyəsi, % | 44,7 | 40,2 | 29,3 | 20,8 | 15,8 | 13,2 | 10,9 | 9,1  | 7,6   | 6     | 5,3   | 5     | 4,9   | 5,9   |

[www.stat.gov.az](http://www.stat.gov.az)

Statistik məlumatlardan istifadə edərək 2003-2017-ci illər ərzində sosial inkişafın bir sıra əsas göstəricilərinin iqtisadi inkişafdan asılılığını əks etdirən bir neçə iqtisadi-riyazi təntiklərdə də Respublikada iqtisadi inkişafın müsbət sosial nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir.

2003–2016-cı illər üzrə

Əhali gəlirlərinin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{ag} = -1630,28 + 0,688307x_t^{üdm}$$

Yoxsulluq həddinin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{yh} = 18,66406 + 0,001898x_t^{üdm}$$

Yoxsulluq səviyyəsinin (%) ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{ys} = 39,61283 - 0,00063x_t^{üdm}$$

Orta aylıq əmək haqqının (manatla) ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{oaə/h} = 24,19754 + 0,007194x_t^{üdm}$$

İşləyən əhaliyə dövlət tərəfindən verilən ayrı-ayrı müavinətlərin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{iadm} = -339,743 + 0,395193x_t^{üdm}$$

2003–2017-ci illər üzrə

Dövlət büdcəsində sosial müdafiə və sosial təminata ayrılan xərclərin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{dbsmstx} = -250,894 + 0,037046x_t^{üdm}$$

Dövlət büdcəsində səhiyyəyə ayrılan xərclərin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{dbsx} = -38,2988 + 0,011483x_t^{üdm}$$

Dövlət büdcəsində təhsilə ayrılan xərclərin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{dbtx} = 59,15589 + 0,025463x_t^{üdm}$$

Müəyyən edilmiş minimum pensiyanın ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{mp} = 6,859722 + 0,00158x_t^{üdm}$$

Aylıq pensiyaların orta məbləğin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{apom} = -18,3614 + 0,002977x_t^{üdm}$$

20037–2017-ci illər üzrə

İşləməyən əhaliyə dövlət tərəfindən təyin olunmuş sosial müavinətlərin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{apom} = -5,69765 + 0,000914x_t^{üdm}$$

Aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımın bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{apom} = -3,17252 + 0,000566x_t^{üdm}$$

2009–2017-ci illər üzrə

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdlərinin məbləğinin ÜDM-dən asılılığı

$$Y_t^{apom} = 48,09763 + 0,001267x_t^{üdm}$$

Əhalinin yoxsul təbəqələrinin sayının azaldılması, maddi rifahın yaxşılaşması üçün məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq təhlil etdiyimiz dövrdə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı (2004-2008-ci, 2009-2013-cü və 2014-2018-ci illər)” və digər proqram sənədlərinin həyata keçirilməsi çərçivəsində respublikada 1 milyondan artıq yeni iş yeri yaradılmışdır [2].

Düşünülmüş məşğulluq strategiyası və güclü sosial siyasət əhalinin pul gəlirlərinin səviyyəsinin artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Son 12 ildə əhalinin pul gəlirləri 2005-ci ildə 8063,6 milyon manatdan 2017-ci ildə 49162,9 milyon manata qədər artmış (6,09 dəfə) və ya adambaşına 5011,51 manat olmuşdur. Əhalinin pul gəlirlərinin ümumi həcmində əmək haqqı 31,1%, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər 50,4%, transfertlər 17,2%, mülkiyyətdən gəlirlər 0,5% təşkil etmişdir.

Ölkədə yerli səviyyədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas məqsədi vətəndaşların həyat səviyyəsini yüksəltmək və regionların əhalisinin sosial müdafiəsini təmin etməkdir. İqtisadiyyatın inkişafında qazanılmış nailiyyətlər bu məqsədin uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Vətəndaşların maddi rifahını yaxşılaşdırmaq, onların pul gəlirlərini artırmaq və aztəminatlı əhalinin sosial təminatını gücləndirmək məqsədilə ölkə Prezidentinin müvafiq fərmanları ilə minimum aylıq əmək haqqı 1 yanvar 2005-ci ildən 25 manat, 1 sentyabr 2008-ci ildən 75 manat məbləğində, 1 yanvar 2011-ci ildən isə 85 man. həcmində, 1 yanvar 2017-ci ildə 116 manat, 1 yanvar 2018-ci ildə 130 manat müəyyən edilmişdir.

Bundan başqa “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” 2005-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Qanunu sosial yönümlü dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı əhalinin həyat səviyyəsinin artırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Respublikada yoxsulluğun azaldılmasının digər mühüm mexanizmi əməyin ödənilməsinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsidir [5]. Son illərdə məşğul əhali arasında yoxsulluq riskini azaltmaq üçün minimum əmək haqqının artırılması istiqamətində xüsusi tədbirlər görülmüşdür. Bu sahədə mühüm problemlərdən biri dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarında məşğul əhalinin əməyinin ödənilməsi arasında ciddi fərqlərdir.

Ölkədə yaranmış əlverişli iqtisadi şərait, son illərdə sosial inkişaf sahəsində qəbul edilmiş və həyata keçirilən proqramlar sayəsində həm nominal, həm də real əmək haqqının artırılması, əmək haqqının minimum səviyyəsinin ardıcıl şəkildə artırılması, yoxsulluğun azaldılması üçün imkan yaradır. Lakin bu halda dəyişikliklər vektorunun əsasını təşkil edən əmək haqqının baza səviyyəsinin çox aşağı olmasını və onun diferensiasiyasını nəzərə alsaq deyə bilərik ki, gəlirlər siyasətinin səmərəsi aşağıdır və perspektivdə görülməli işlər hələ çoxdur.

Yoxsulluğun azaldılması, əhalinin gəlirlərinin artırılması sahəsində ortamüddətli perspektiv üçün nəzərdə tutulan və həyata keçirilən məqsədlər göstərir ki, insan kapitalının qorunub saxlanması, onun keyfiyyətinin artırılması və ondan daha səmərəli istifadə edilməsi probleminin həllinə hələlik kompleks şəkildə yanaşma yoxdur. Yoxsulluğun və sosial-iqtisadi qeyri-bərabərliyin azaldılması probleminin həlli əsas iqtisadi və sosial zərurət olaraq qalmaqdadır.



**ƏDƏBİYYAT:**

1. Azərbaycan Respublikası Yoxsulluğun Azaldılması Sahəsində Dövlət Proqramı /Aralıq sənəd. Bakı: QAPP-POLİQRAF, 2001, 382 s.
2. Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008-ci, 2009-2013-cü, 2014-2018-ci illər)
3. A.Əliyev, A.Quliyev. Sosial sferanın iqtisadiyyatının və metodologiyasının əsasları. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2005, 304 s.
4. Ə.Q. Əlirzayev. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti), Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 326 s.
5. R.S. Əşrəfova. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. B., Elm, 2007, 260 s.
6. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азриеляна. 4-е изд., доп. и перераб. М.: Институт новой экономики, 1999.
7. А.М. Волков. Швеция: социально-экономическая модель. М.: Мысль, 1991.
8. В.Г.Гребенников, О.С.Пчелинцев, С.С.Шаталин. Интенсификация общественного производства: социально-экономические проблемы / М.: Политиздат, 1987. 286 с.
9. Е.С.Жердецкая, Неравенство в распределении доходов и экономический рост: поиск взаимосвязи //Вестник Алтайского государственного аграрного университета № 7 (129), 2015, стр. 190-195
10. В.В.Кижикина. Благополучие населения и экономический рост: теоретический аспект//Вестник Томского Государственного Университета, 2012 Экономика №1 (17). Стр.26-37
11. Проблемы распределения и рост народного благосостояния / Отв. ред. Э.М. Агабабян и Е.Н. Яковлева. М.: Наука, 1979.
12. R.M. Ebeling. Marching to Bismarcks Drummer: The Origins of the Modern Welfare State //The Freeman: Ideas on Liberty. 2007. Vol. 57, № 10 December.
13. www.stat.gov.az

## İQTİSADİ POTENSİALIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR

**Xətai Aliyev**

*NEC Empirik Tədqiqatlar Mərkəzi  
khatai.aliyev@unec.edu.az*

**Rəvanə Davudova**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu  
davudova-revana@mail.ru*

### XÜLASƏ

İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi məqsədiylə yaradılan müxtəlif metodların qısa müqayisəli analizi aparılmışdır. Qeyd olunan metodların Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunma imkanları təhlil olunmuşdur.

**Açar sözlər:** iqtisadi potensial; qiymətləndirmə metodları; çoxdəyişənli filtirləmə yanaşması

### METHODS APPLIED IN THE EVALUATION OF ECONOMIC POTENTIAL

#### ABSTRACT

Short comparative analyses of various methods developed for evaluation of economic potential is presented. Meanwhile, application possibility of discussed estimation methods to estimate economic potential in case of Azerbaijan is debated.

**Keywords:** economic potential; estimation methods; Multivariate Filter Approach

### Giriş

Müasir iqtisad elminin qarşısında duran əsas problemlərdən biri də iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi və mövcud potensialla müqayisə edilərək necə əldə oluna biləcəyi ilə bağlı təkliflər verməkdir. Yerinə yetirilən maliyyə və pul siyasətinin uğurlu olub-olmaması da müəyyən dərəcədə bu amildən asılıdır. Mövcud istehsal həcmi ilə iqtisadi potensial arasındakı fərq həm də qiymətlərin və əmək haqqlarının dinamikasının müəyyən edilməsi baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir (Khavari və Mirjalili, 2012). İqtisadi potensial anlayışının izahı Okun (1962) tərəfindən verilmiş və Amerika Birləşmiş Ştatlar (ABŞ) üçün potensialın qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

İqtisadi potensialın və ya potensial Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) qiymətləndirilməsi ilə bağlı mövcud iqtisadi ədəbiyyatda fərqli metodlar inkişaf etdirilib müxtəlif ölkə iqtisadiyyatlarında tətbiq olunmuşdur. Bu sahədə istifadə olunan klassik metodlar - Hodrick–Prescott (Hodrick və Prescott, 1997) və Kalman filtirləri (Kalman, 1960) geniş tətbiq olunmuşdur. Lakin, bu metodların iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi zamanı fundamental makroiqtisadi asılılıqları nəzərə almaması tətbiqi zamanı uğurlu nəticələrin əldə olunmasını çətinləşdirir. Bu problem qeyd olunan metodların xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatlarında tətbiqi zamanı adekvat nəticələr vermədiyi müəyyən edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə Yeni Zelandiya Mərkəzi Bankının Hodrick–Prescott metodunu inkişaf etdirərək yaratdığı Proqnozlaşdırma Siyasəti Sistemi (FPS- Forecasting Policy System) modeli də empirik tədqiqatlarda kifayət qədər dəqiq nəticələr vermədiyi üçün kifayət qədər uğurlu hesab edilməmişdir. Buna görə də yeni metodların inkişaf etdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır.

Potensial ÜDM-nin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunan metodun iqtisadiyyatların xüsusiyyətlərini və makroiqtisadi asılılıqları nəzərə alması zəruri hesab olunan faktorlardandır. Bu kontekstdə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) iqtisadçıları tərəfindən 2010-cu ildə Çoxdəyişənli Filtirləmə Yanaşması (*Multivariate Filter Approach*) inkişaf etdirilmişdir (Benes və digərləri, 2010). Qeyd edək ki, irəli sürülən bu yanaşma iqtisadi tarazlıq səviyyəsində istehsal olunan məhsul (equilibrium output) məfumu üzərində qurulub. Hansı ki, bu zaman potensial ÜDM səviyyəsi heç bir inflyasiya təzyiqi yaratmadan davam etdirilə bilər. Lakin, BVF tərəfindən irəli sürülən yeni yanaşmada həm də həqiqi və potensial ÜDM, işsizlik faizi və təbii işsizlik, inflyasiya və istehsal gücünün istifadəsi səviyyəsi arasında empirik olaraq müşahidə olunan asılılıqları özündə birləşdirir.

İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi üçün inkişaf etdirilmiş metodlar elmi tədqiqatlarda geniş istifadə olunur. Digərləri ilə müqayisədə Çoxdəyişənli Filtirləmə Yanaşmasının üstünlükləri daha çox olduğu üçün son illərdə bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatlarda qeyd olunan yanaşmanın tətbiqi daha geniş yayılmışdır. Məsələn, Blaggrave və digərləri (2015) bu metodu istifadə etməklə iqtisadi potensialı 16 fərqli ölkə üçün qiymətləndirmişdir. Analoji qiymətləndirmə Armeanu və digərləri (2015) tərəfindən Rumıniya üçün, Shahrier və Lian (2017) tərəfindən Malaziya üçün, Alichı və digərləri (2017) tərəfindən Amerika Birləşmiş Ştatları üçün və Dong və Liu (2017) tərəfindən Çin iqtisadiyyatı üçün yerinə yetirilmişdir.

İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi barədə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün aparılmış xüsusi tədqiqat demək olar ki, yoxdur. Bununla belə, iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi ölkə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hətta, bu qiymətləndirmənin ayrıca qeyri-neft sektoru götürülməklə yerinə yetirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Yuxarıda qeyd olunan metodların müqayisəli şəkildə Azərbaycan nümunəsində tətbiq olunması elmi baxımdan daha uğurlu hesab edilə bilər. Xüsusilə də Çoxdəyişənli Filtirləmə Yanaşmasının tətbiqi arzuolunandır.

## İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

- Alichı, A., Bizimana, O., Laxton, M. D., Tanyeri, K., Wang, H., Yao, J., & Zhang, F. (2017). *Multivariate Filter Estimation of Potential Output for the United States*. International Monetary Fund)
- Armeanu, D., Crețan, G. C., Lache, L., & Mitroi, M. (2015). Estimating Potential GDP for the Romanian Economy and Assessing the Sustainability of Economic Growth: A Multivariate Filter Approach. *Sustainability*, 7(3), 3338-3358.)
- Blaggrave, P., Garcia-Saltos, M. R., Laxton, M. D., & Zhang, F. (2015). *A simple multivariate filter for estimating potential output* (No. 15-79). International Monetary Fund)
- Benes, J.; Clinton, K.; Garcia-Saltos, R.; Johnson, M.; Laxton, D.; Manchev, P.; Matheson, T. (2010) *Estimating Potential Output with a Multivariate Filter*; Working Paper 10/285; International Monetary Fund: Washington, DC, USA).
- Dong, Q., & Liu, X. (2017). Multivariate filter estimation and ARDL model analysis of China's potential output. *Applied Economics Letters*, 1-6)
- Hodrick, R., & Prescott, E. C. (1997). Post-war US business cycles: A descriptive empirical investigation. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 29(1), 1-16
- Kalman, R. E. (1960). A new approach to linear filtering and prediction problems. *Journal of basic Engineering*, 82(1), 35-45.
- Khavari, S. D., & Mirjalili, S. H. (2012). Potential Output in Iran: A Comparison of Alternative Methods, 1978-2008. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, (48), 64-76.
- Okun, A.M. (1962). Potential GNP: Its Measurement and Significance. *Proceedings of the Business and Economic Statistics Section*. Washington: American Statistical Association. pp. 98.104
- Shahrier, N. A., & Lian, C. L. (2017). Estimating Malaysia's output gap: have we closed the gap?. *The Singapore Economic Review*, 1-27)

## НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА КАК ГАРАНТ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

**Доц. Гусейнова Шахла Акиф кызы**

*Азербайджанский Государственный  
Экономический Университет (UNEC).  
h-sehla@mail.ru*

### РЕЗЮМЕ

В статье, автором отмечается, что невозможно достичь успеха, стоя на месте, поэтому если мы заинтересованы в повышении эффективности и конкурентоспособности экономики. Продолжительность экономического развития Азербайджанской Республики зависит от развития нефтяных отраслей при условии рационального и эффективного использования существующего потенциала всех регионов страны.

Таким образом, Для достижения целей, поставленных в данной концепции, становится очевидной необходимость развития туризма, как важной составляющей нефтяного сектора страны.

**Ключевые слова:** нефтяной сектор, туризм, конкурентоспособность, экономическое развитие, национальная экономика.

### NATIONAL ECONOMY AS THE GUARANTEE OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT SUMMARY

In the article, the author notes that it is impossible to achieve success, standing still, so if we are interested in improving the efficiency and competitiveness of the economy. The duration of the economic development of the Republic of Azerbaijan depends on the development of non-oil industries, subject to the rational and effective use of the existing potential of all regions of the country.

Thus, in order to achieve the goals set in this concept, the need to develop tourism as an important component of the non-oil sector of the country becomes obvious.

**Keywords:** non-oil sector, tourism, competitiveness, economic development, national economy.

Ни для кого не секрет, что мы живем в век стремительного развития технологий, кардинально изменивших наш стиль жизни. Современный человек уже не может представить свою жизнь без компьютера или смартфона. Стремительный прогресс коммуникационных систем дал возможность совершать мелкие и крупные дела по интернету. Мы совершаем покупки в сети, работаем здесь, обучаемся дистанционно в учебных заведениях посредством Интернет-ресурсов, посещаем вебинары, видеоконференции, обращаемся в государственные органы и службы в онлайн-режиме.

Товары, которые потребители заказывают онлайн, чаще всего небольшие по весу и недорогие. 45% всех товаров, купленных в сети, весят до 500 грамм, а 16% из них стоят менее 10 евро. Еще 40% товаров находятся в ценовой категории от 10 до 49 евро [2].

Сейчас во многих научных заведениях мира существуют системы обучения в области электронного бизнеса: системы тренировки бакалавров, магистров, добавочного образования в данной сфере, MBA, аспирантура.

И неспроста, ведь значимый рост цифровой торговли принуждает всё больше и больше людей задумываться об основании собственного бизнеса во Всемирной паутине. Сегодня всякий бы хотел начать свой бизнес в интернете, опираясь на знания обо всех возможных преимуществах, которые он сможет впоследствии получить.

По прогнозам, количество продаж из социальных сетей будет ежегодно удваиваться. Чаще всего покупают в онлайн режиме граждане США – более 80% жителей. Россия входит в Топ-10 стран мира, с самым динамичным развитием рынка электронной торговли, однако пока этот показатель для нее находится на уровне 10%;

Довольно существенны доходы электронной коммерции на китайском рынке. Товары из китайских онлайн-магазинов самые популярные среди потребителей — на них приходится 26% всех трансграничных онлайн-покупок. За ними идут онлайн-товары из США (16%), Германии (15%) и Великобритании (15%) [2].

При этом, наиболее популярными категориями товаров среди потребителей в трансграничной e-коммерции являются одежда и обувь (33%), потребительская электроника (21%), книги, музыка и медиа (14%), красота и уход за собой (13%).

При чем в 96% случаев подтолкнуть пользователя к совершению покупки может всего лишь бесплатная доставка. 59% респондентов не платили за доставку недавно заказанных онлайн-товаров.

Хотелось бы отметить, что на самом-то деле ведение электронного бизнеса дело не из легких и уровень ответственности, порой, даже выше чем в обычных торговых точках. К примеру, согласно распространенному мнению до двух третей потребителей перестают покупать товары и услуги в конкретной торговой или сервисной компании из-за безразличного или неприемлемого отношения к ним со стороны обслуживающего персонала или менеджеров этой компании. Недовольные потребители обязательно предупреждают своих друзей и родственников от обращения в не понравившиеся торговые или сервисные организации. И если раньше лишившись одного такого клиента, компания утрачивала в среднем 10 потенциальных потребителей, то сейчас каждый такой клиент лишь поделившись на своей личной странице в социальной сети может лишить компанию сотни, а то и тысячи потребителей [1].

В условиях жесткой конкуренции рынка успех организации в значительной степени зависит от умения взаимодействовать со своими имеющимися и потенциальными клиентами. Получение необходимой информации о запросах и предпочтениях клиента, а также ее умелое использование позволяет создать долговременные и взаимовыгодные отношения с клиентами.

Например, все еще есть люди, сомневающиеся в том, что заказав онлайн они могут остаться довольны качеством или подобрать нужный размер, в противовес их убеждениям, хочу отметить, что 46% интернет-пользователей читают отзывы, перед тем как принять решение о покупке и большинство онлайн-потребителей (87%) остаются довольны качеством приобретенного товара.

К другим возможным негативным сторонам могут относиться недоверие и нетерпимость. Не все люди выдерживают процесс ожидания товара спокойно и не всем как одному легко доверить номер своей кредитной карты тому или иному онлайн-магазину.

В целом, оценка положительных и отрицательных характеристик электронной коммерции позволяет сделать вывод, что плюсом является тот потенциал, который перевешивает большую часть недостатков.

В Азербайджане электронный бизнес развит значительно слабее, чем в США, Европе и даже в соседней Российской Федерации, однако отрицать прогресс в данном направлении нельзя. Ежегодно Государственный комитет по статистике Азербайджана выдает положительные новости касательно электронной коммерции.

По последним данным от 18 апреля 2017 года объем розничной e-торговли в Азербайджане вырос в 1,7 раза в течении последних шести месяцев. В то время как по данным статистики уже в 2015 году объем рынка электронной коммерции в Азербайджане достиг \$12,8 млн. [2].

18 июля 2005 года Президент Ильхам Алиев подписал распоряжение о применении закона Азербайджанской Республики «Об электронной торговле». Кабинету Министров в указательном порядке предписано осуществить законодательный и нормативный процессинг перехода республики на новые электронные стандарты.

Таким образом, неоспоримым фактом является то, что при удачном поддержании такого хода событий уровень экономики в стране будет стабильно возрастать.

К тому же, исходя из вышеперечисленного надо отметить, что сегодня мы живем во времена быстрых перемен. Однако же, взаимоотношения между мужчинами и женщинами меняются во всех сферах жизнедеятельности общества и, стоит упомянуть, что роль женщины в современном обществе постепенно возрастает. За последние 50 лет женщины во всем мире добились видимых успехов в достижении равенства и справедливости в рамках семьи и государства.

Многочисленные исследования показывают, что едва не во всех странах, женщины сталкиваются с трудностями на рынке труда. К работникам, обладающим одинаковыми характеристиками по признаку производительности, относятся по-разному из-за того, что они относятся к разным половым группам.

На частных предприятиях женщинам иногда стремятся заплатить поменьше, чем мужчинам. И бывает, что воздвигают над ними "стеклянный потолок" - невидимую преграду, мешающую повышению по службе. Такие различия существуют в значительной степени потому, что женщины по-прежнему несут основное бремя домашнего труда и ухода за детьми.

Причем часто такая ситуация связана со стереотипами общественного сознания. Бескорыстные усилия борцов с гендерным неравенством можно только приветствовать и поддерживать.

На практике во многих странах рассматривается задача достижения в значительной степени гендерного равенства. При этом наблюдается и растущий интерес правительства и международного сообщества к привлечению роли мужчин и мальчиков в продвижении цели гендерного равноправия. Именно принцип равенства прав и свобод мужчин и женщин является отличительным фактором состояния равенства в обществе и отражает достаточно своеобразное взаимоотношение полов, которые, с учетом постепенной, но непреклонно увеличивающейся феминизации общества, рискуют стать значительным показателем развития любого государства.

Перенос акцента с проблем женщин на гендерные взаимоотношения позволил упрочить внимание к вопросам значимости роли мужчин. «Равенство между женщинами и мужчинами является делом прав человека и условием социальной справедливости, а также необходимой фундаментальной предпосылкой для равенства, развития и мира. Трансформированные отношения на базе равенства между женщинами и мужчинами являются условием для устойчивого развития, нацеленного на человека».

Гендерное равенство располагает, что мужчины и женщины имеют равные условия для реализации своих прав как вклад в национальное, политическое, экономическое, социальное и культурное развитие страны, а также равные возможности получения выгод от результатов своей деятельности [3].

К тому же, Азербайджан – страна, расположенная на стыке Востока и Запада, важнейший исторический пункт Великого Шелкового Пути, испокон веков открытый для торговцев и путешественников со всего света. У Азербайджана богатое историческое, культурное и природное наследие, которое неспособно не привлекать.

Стоит лишь приглядеться, чтобы заметить как красива архитектура в городе Баку, сколько уникальных мест для приятного времяпрепровождения можно найти не только в столице, но и далеко за ее пределами, как прекрасно Каспийское море и как радуется душа, побывав в объятиях нетронутой природы, а о богатстве и многовкусии национальной кухни вспоминают даже самые искушенные гурманы.

На наш взгляд, непременно найдутся единомышленники, которые при строительстве отелей в городе Баку и регионах Азербайджана приоритет должен отдаваться строительству 3-4-звездочных отелей, а также хостелов. Отели с мировым именем способны полностью обеспечить потребности туристов класса люкс. Однако мировой опыт показывает, что среднестатистический турист, как правило, отдает предпочтение проживанию в вариантах более бюджетных. Туристическая сфера должна предоставлять возможность для отдыха всем слоям общества.

Таким образом, невозможно достичь успеха, стоя на месте, поэтому если мы заинтересованы в повышении эффективности и конкурентоспособности экономики. Продолжительность экономического развития Азербайджанской Республики зависит от развития не нефтяных отраслей при условии рационального и эффективного использования существующего потенциала всех регионов страны. Необходимо отметить, что в период, охватываемый Концепцией Развития «Азербайджан 2020», предполагается темп реального ежегодного роста ВВП по нефтяному сектору в пределах, превышающих 7 процентов годовых.

Для достижения целей, поставленных в данной концепции, становится очевидной необходимость развития туризма, как важной составляющей не нефтяного сектора страны. Так, падение на мировом рынке цен на нефть также является показателем повышения потребности развития в данной отрасли. Следует отметить, что и Мировой Банк указал развитие сельского хозяйства, туризма и легкой промышленности в качестве приоритетных отраслей для экономики нашей страны в постнефтяной период. Не вызывает никаких сомнений то, что туризм, с учетом его мировой практики и опыта применения в соответствии с реалиями Азербайджана, превратится в предстоящие годы в одну из ведущих отраслей экономики страны.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Х.М. Алиева «Перспективы развития туризма в Азербайджанской Республике».
2. Статистика Государственного комитета по статистике АР.
3. <http://science.rfei.ru> Женщина в политике: гендерное неравенство.

## СОВРЕМЕННОЕ РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Доц. Годжаева Эльмира Магомед кызы

*Азербайджанский Университет*

*Туризма и Менеджмента*

*qocayeva-e@rambler.ru*

### РЕЗЮМЕ

В статье, автором, указывается, что в настоящее время в стране в соответствии с распоряжениями Ильхама Алиева был предпринят ряд мер для усовершенствования туристической сферы в стране, были реализованы меры по созданию отельного бизнеса на уровне мировых стандартов, проводятся различные спортивно-культурные мероприятия, открылось множество новых объектов, что соответственно дало возможность для предоставления новых рабочих мест в государстве.

Таким образом, туризм в Азербайджанской Республике признан на государственном уровне приоритетной сферой национальной экономики. Ведь туризм играет немаловажную роль в развитии национальной экономики страны.

**Ключевые слова:** туристический сектор, национальная экономика, ВВП, туристический рынок, рабочие места

### CURRENT GROWTH IN NATIONAL ECONOMIES UNDER THE AUSPICES OF GLOBALIZATION SUMMARY

In the article, the author points out that currently in the country, in accordance with the orders of IlhamAliyev, a number of measures were taken to improve the tourism sector in the country, measures were taken to create a world-class hotel business, various sports and cultural events were held, many new facilities, which accordingly made it possible to provide new jobs in the state.

Thus, tourism in the Republic of Azerbaijan is recognized at the state level as a priority area of the national economy. After all, tourism plays an important role in the development of the national economy.

**Keywords:** tourism sector, national economy, GDP, tourism market, jobs

29 ноября 2011 года на основании Распоряжения Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева была принята Концепция развития «Азербайджан 2020: Взгляд в будущее». Базируясь на тексте самого проекта, считаю необходимым отметить, что он охватывает абсолютно все направления общественной жизни. Собственно говоря, именно исходя из соображений доведения благосостояния населения до достойного, соответствующего передовым международным стандартам уровня, и был запущен проект.

Надо отметить, что сегодня освещается вопрос, касающийся развития и усовершенствования ненефтяного сектора в Азербайджане, преимущественно сферы туризма.

Туристическая сфера – это локомотив, двигающий экономику страны. И сегодня нужно проработать вопросы успешного продвижения этого локомотива вперед.

Безусловно, немаловажен колоссальный труд в данном направлении Президента нашей Республики, создающего благоприятную почву для успешной политики и реализации важных проектов по развитию туризма в Азербайджане. Неоднократно им были озвучены слова о пропаганде туризма в нашей стране. На сегодняшний день развитие туризма, как ведущей отрасли ненефтяного сектора, является одним из главных национальных приоритетов в Азербайджане.

В настоящее время в стране в соответствии с распоряжениями Ильхама Алиева был предпринят ряд мер для усовершенствования туристической сферы в стране, были реализованы меры по созданию отельного бизнеса на уровне мировых стандартов, проводятся различные спортивно-культурные мероприятия, открылось множество новых объектов, что соответственно дало возможность для предоставления новых рабочих мест в государстве.

Все эти меры, в свою очередь, постепенно улучшают социальную инфраструктуру, становясь основой динамичного и устойчивого прогресса нашей страны в целом.

Немаловажен тот факт, что высокий уровень комфорта, предоставляемый «Азербайджан Хавайоллары» – AZAL, также будит способствовать дальнейшему развитию. Сегодня гражданская авиация Азербайджана, соответствуя стандартам Международной организации

гражданской авиации, полностью отвечает всем нормам и требованиям пассажироперевозки, что тоже вносит большой вклад.

В значительной степени радует тот факт, что все указанные в концепции пункты воплощаются в жизнь. 30 марта 2017 года Президент Ильхам Алиев утвердил «План мероприятий по развитию пляжного туризма в Азербайджане на 2017-2020 годы». Помимо этого, хотелось бы отметить высокий процент туристов в стране в течении последних двух лет, включая нынешний.

Отметим, что согласно официальной информации Государственного комитета по статистике АР, в 2016 году Азербайджан посетили 2 миллиона 248 тысяч 800 иностранных туристов. По сравнению с 2015 годом прирост числа посетивших Азербайджан туристов составил 12,1% [3].

Увеличение количества туристов и превращение Азербайджана в приоритетное направление для граждан арабских стран связывается с реформами в оформлении виз, начиная с 1 февраля 2016 года.

Отметим, что на сегодняшний день Азербайджанская Республика в состоянии может в сутки около 35 тысяч туристов, а иногда данный показатель максимально доходит до 40 тысяч. Согласно данным Всемирного совета по туризму и путешествиям (WTTC) за 2016 год, доходы от туристического сектора Азербайджана в прошлом году составили 2,678 миллиарда манат. Для сравнения: в 2010 году благодаря иностранным туристам Азербайджан заработал 654 миллиона манат, в 2011 году - 988 миллионов [3].

Будем откровенны, не каждая страна способна с гордостью говорить о том, что у нее есть все необходимые составляющие для развития туризма, а Азербайджан, это именно та, страна.

Профицит государственного бюджета Азербайджана в 2016 году составил 1,05 миллиарда манатов. Доходы госбюджета в январе-марте составили 3 678,1 миллиона манатов против прогноза в 3 570,6 миллиона манатов. Расходы госбюджета были исполнены на 73,3 процента и составили 2 623,5 миллиона манатов.

Поступления по линии министерства по налогам составили 1,5 миллиарда манатов, что на 1,4 процента больше прогноза. Большая часть поступлений - 78,5 процента, или 1 210,7 миллиона манатов, пришлось на поступления от ненефтяного сектора, что на девять процентных пункта больше показателя первого квартала 2015 года.

На строительство и реконструкцию объектов в сферах науки, образования, здравоохранения, культуры, спорта и других объектов было направлено 16 миллионов манатов, на строительство инфраструктуры в сферах энергетики, водо- и газоснабжения, транспорта, коммунальных услуг и мелиорации - 153,4 миллиона манатов, в том числе на финансирование инвестиционных проектов в Нахчыванской Автономной Республике - 4,8 миллиона манатов.

В последние годы туризм, как крупный межотраслевой комплекс интенсивно развивается. Расширяется инфраструктура, активно развивается инвестиционный комплекс, получили развитие новые виды туризма и доходность по ним [2].

Таким образом, основная доля капиталов от туристского бизнеса уходит за границу. Хотя в последнее время наметились положительные сдвиги в развитии внутреннего туризма и привлечении иностранных гостей, основная доля капиталов от туристского бизнеса уходит за границу. Хотя в последнее время наметились положительные сдвиги в развитии внутреннего туризма и привлечении иностранных гостей.

Из стран ближнего зарубежья (страны СНГ) наибольший въездной (как и выездной) поток туристов отмечается с России, Грузии, Турции, Ирана, Украины, Великобритании, Казахстана т.д. Причем въездной поток почти вдвое выше выездного как по этим двум направлениям, так и в целом по региону.

Основные показатели финансово – хозяйственной деятельности по гостиницам и предприятий гостиничного типа заключаются в том, что НДС, налог на прибыль и другие налоги, поступающие в государственный бюджет за 2010 г. - 15130.6 тыс. ман., 2011 г. - 27966.5 тыс. ман., 2012 г. - 18058.8 тыс. ман., 2013 г. - тыс. ман., 2014 г. - 28201.5 тыс. ман., 2015 г. - 28098.5 тыс. ман. Как видим из данных Госкомстата за 2010 – 2015 гг. поступления в государственный бюджет за счет налогов увеличились 1,9 раза, что является источником дохода госбюджета [3].

Таблица 1. Туристский поток по стране за 2010 – 2016 гг.

| Показатели  | 2010   | 2011   | 2012   | 2013   | 2014   | 2015   | 2016   |
|---|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| Численность иностранных граждан, прибывших в Азербайджан, тыс. чел.         | 1962.9 | 2239.2 | 2484.1 | 2508.9 | 2297.8 | 2006.2 | 2248,8 |
| С целью туризма, тыс. чел.  | 1279.8 | 1561.9 | 1985.9 | 2129.5 | 2159.7 | 1921.9 | 2044,7 |
| Туризм отдыха, развлечений, тыс.чел.  | 661.7  | 519.8  | 687.8  | 705.2  | 709.9  | 668.8  | 697,1  |
| Деловой туризм, тыс.чел.  | 547.6  | 591.9  | 595.3  | 648.9  | 670.5  | 632.3  | 691,7  |
| Лечебный туризм, тыс.чел.   | 14.1   | 33.3   | 43.0   | 46.2   | 46.3   | 36.5   | 41,5   |
| Религиозный туризм, тыс.чел.  | 10.2   | 10.5   | 13.2   | 13.7   | 13.7   | 11.5   | 12,6   |
| Численность граждан Азербайджана, выезжающих в зарубежные страны, тыс. чел. | 3175.6 | 3550.2 | 3874.4 | 4284.7 | 4244.3 | 4095.8 | 4281,9 |
| С целью туризма, тыс. чел.  | 1819.6 | 2308.2 | 2828.9 | 3306.7 | 3319.4 | 3256.2 | 3592,1 |
| Туризм отдыха, развлечений, тыс.чел.  | 729.3  | 513.1  | 897.6  | 1053.9 | 1014.6 | 1045.2 | 1096,1 |
| Деловой туризм, тыс.чел.  | 986.3  | 1150.3 | 1172.3 | 1290.9 | 1277.8 | 1185.3 | 1371,6 |
| Лечебный туризм, тыс.чел.   | 43.7   | 92.6   | 116.5  | 169.0  | 169.8  | 140.0  | 192,7  |
| Религиозный туризм, тыс.чел.  | 41.3   | 64.0   | 66.2   | 82.5   | 117.8  | 133.5  | 127,1  |

Источник: Госкомстат АР, стр. 318.

Как показывает анализ табл. 1 видно, что численность иностранных граждан, прибывших в Азербайджан с целью отдыха, развлечений и делового туризма имеет преобладание по отношению к другим видам туризма, тогда как численность граждан Азербайджана, выезжающих в зарубежные страны предпочитают отдавать деловому туризму, туризму отдыха, развлечений, лечебного туризма и религиозного туризма. Так, разница между прибывшими и выехавшими туристами имеют отрицательный поток (4281,9 тыс.чел. – 2248,8 тысяч чел.).

Туризм в Азербайджанской Республике признан на государственном уровне приоритетной сферой национальной экономики. Ведь туризм играет немаловажную роль в развитии национальной экономики страны. Согласно последним статистическим данным, в стране доля туризма в ВВП достигла 7,1% [3].

Уровень развития туристского сектора определяется общим оборотом туристов страны, состоящим из суммы иностранных граждан, прибывших в Азербайджан с целью туризма и резидентов Азербайджана, путешествующих в заграничу. Иначе говоря, речь идет о въездном и выездном туризме. Въездной туризм – путешествие в пределах Азербайджана лиц, не проживающих постоянно в АР. Выездной туризм – путешествия лиц, постоянно проживающих в Азербайджане, в другую страну. И так, подробно рассмотрим тенденции развития въездного и выездного туризма на основе статистических данных.

Выездной туризм в Азербайджане нуждается в сравнительно меньшем стимулировании, нежели въездной. Согласно статистическим показателям, представленных в таблице, за последние 5 лет число выездных туристов увеличилось с 1819,6 тыс. до 3319,4 тыс. туристов на 1499,8 тыс., при этом с каждым последующим годом число отправляемых туристов за границу превышает данный показатель за предыдущий период.

Иначе обстоит дело с въездным туризмом. Динамика и структура международных туристических потоков Азербайджана в период 2010–2016 гг. формировались под влиянием ряда разнонаправленных факторов социально-экономического и иного характера.

Учитывая, что в Азербайджане сектор туристических компаний недостаточно развит, многие посещают страну самостоятельно. В 2012 году приток туристов по сравнению с предыдущим годом увеличился на 9,9 %. Это связано, в первую очередь, с проведением в стране различных мероприятий мирового масштаба, а особенно конкурс «Евровидение». Максимальное количество прибывших туристов (2,508,9 млн.) за весь пятилетний период наблюдается в 2013 году. Здесь свою роль сыграло упрощение визовой процедуры для туристов дальнего зарубежья. Теперь, при приобретении тура в Азербайджан, туристы имеют возможность получить въездную визу прямо в аэропорту. Однако в 2014 году количество иностранных туристов, посетивших Азербайджан, составило 2,297,8 млн., что сравнительно меньше показателей за 2012 и 2013 гг. Одной из основных причин, послуживших снижению потока выездных туристов, стало ухудшение финансового положения граждан России и Грузии. По итогам января-августа 2015 года страну посетило около одного миллиона туристов, что на десять процентов меньше, чем за аналогичный период прошлого года [3].



По статистическим данным, число приезжающих в Азербайджан туристов больше всего зависит от туристов из России, Турции, Грузии и Ирана. Они составляют 95 процентов потока иностранных туристов. Соответственно, уменьшение покупательной способности туристов и этих стран отражается в общем туристическом потоке в Азербайджан. Первой пятерке находятся соседние государства: из России (843,8 тыс.), Грузии (699,5 тыс.), Турции (314,4 тыс.), Ирана (131,1 тыс.) и Украины (58,2 тыс.). В следующей пятерке стран находятся Великобритания (33 тыс.), Казахстан (29 тыс.), Узбекистан, США и Германия [3].

Приведенные показатели свидетельствуют о темпе роста въездного и в том числе внутреннего туризма в Азербайджане, но в тоже время есть необходимость решения ряда актуальных проблем, среди которых нужно упомянуть:

1. высокие цены на туристические услуги;
2. отсутствие на рынке бюджетных авиакомпаний, а также высокая стоимость услуг по авиаперевозкам. Азербайджан должен быть заинтересован в привлечении других компаний на рынок авиаперевозок, предлагая им скидки на аэропортовые сборы, что поможет снизить цены на авиабилеты;
3. недостаточная реклама туристических возможностей Азербайджана на мировом рынке туризма;
4. неразвитость полноценной конкуренции на рынке гостиничных услуг;
5. необходимо предоставить льготы предпринимателям в целях строительства 2-х и 3-х звездочных отелей и хостелов, ориентированных на бюджетных туристов.

Рассматривая рынок гостиничных услуг в Азербайджане, легко увидеть превалирование крупных пятизвездочных отелей над бюджетными. Это связано с высоким коэффициентом окупаемости дорогостоящих отелей по сравнению с бюджетными отелями, окупаемость которых требует длительного периода времени. Соответственно, при таких условиях для бизнесмена, наиболее выгодным будет являться создание пятизвездочных отелей. Для решения данной проблемы необходимо мотивировать бизнес посредством предоставления льготных кредитов предпринимателям, упрощением налогообложения, предоставления земельных участков под строительство на льготной основе [1].

Таким образом, это означает, что необходимо осуществлять меры по привлечению туристов с рынков Европы и дальнего зарубежья, обладающим высоким уровнем расходов. К странам с высоким уровнем расходов на туристские услуги относятся в основном страны с высоким ВВП, т.е. страны с высоким уровнем доходов населения. Это, прежде всего, развитые страны Европы. Диверсифицируя, таким образом, рынки сбыта туристических услуг, можно снизить риск снижения общего количества туристов, в случае неплатежеспособности или наступления финансовых трудностей в соседних странах, являющимися основными клиентами Азербайджана на рынке туристских услуг.

#### ИСТОЧНИКИ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гаврилова О.М. Значение электронной коммерции для современного бизнеса и общества // Гуманитарные научные исследования. 2015. № 7. ч. 2, с. 345.
2. Еганлы С.Г., Э.М. Гаджиев. Международный туризм и развитие туризма в Азербайджанской Республике. Баку 2013, с. 309.
3. [www.stat.gov.az/](http://www.stat.gov.az/) Государственный комитет по статистике Азербайджанской Республике

# NƏQLİYYAT SAHƏSİNDƏ İNTEQRASIYA YÖNÜMLÜ MƏQSƏDLƏRİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ, BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT LAYİHƏLƏRİ, NƏQLİYYAT SİSTEMİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏ VƏ İDARƏETMƏ FUNKSIYALARI, DÖVLƏT NƏQLİYYAT SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

## ÇİNGİZ RƏHİMOV

*Azərbaycan Texniki Universiteti və Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat,  
Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi  
chingiz.rahimov@mincom.gov.az*

## LOKMANOĞLU ENSAR

*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi/Türkiyə  
ensarlokmanoglu@gmail.com*

### XÜLASƏ

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi ölkələr üzrə vahid gömrük və ya iqtisadi sahə daxil olmaqla preferensial (xüsusi) rejim şəraitində daha effektiv işləyir. Ekspeditor xidmətinin yüksək keyfiyyəti ilə uyğunluqda ölkələrdə maddi, maliyyə və informasiya axınlarının konsentrasiyası kapitalın dövriyyəsinin sürətlənməsini və malların daşınmasının sinxronlaşdırılmasını təmin edir.

Dövlət tənzimləməsini və idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən dövlət orqanları fəaliyyətlərini, ilk növbədə, hüquqi normaların və nəqliyyat sisteminin kompleks inkişafı üzrə proqramların hazırlanmasına, onların yerinə yetirilməsinə, nəqliyyat müəssisələrinin qeydiyyatına və sertifikatlaşdırılmasına, lisenziyalaşdırılmasına, nəqliyyat sektorunda nəqliyyat siyasətinin formalaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə yönəldir.

**Açar sözlər:** Nəqliyyat dəhlizləri, TRACECA, TACİS, Azad Ticarət Zonası, Nəqliyyat Siyasəti Konsepsiyası.

### SUMMARY

The international transport corridor works more efficiently under the preferential regime, including a single customs or economic area. Consistent with the high quality of forwarding services, the concentration of material, financial and information flows in countries provides acceleration of capital flows and synchronization of goods.

State regulation of public regulation and governance functions primarily focuses on the development of legal norms and programs for the complex development of the transport system, their implementation, registration and certification of transport enterprises, the formulation and implementation of transport policy in the transport sector.

**Key words:** Transport Corridors, TRACECA, TACIS, Free Trade Zone, Transport Policy Concept.

## 1. BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT LAYİHƏLƏRİ, NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzrə ölkəmizin əsas nəqliyyat prioritetləri aşağıdakılar olmalıdır:

- milli nəqliyyat infrastrukturunun balanslı inkişafı;
- intermodal nəqliyyat zəncirində müxtəlif nəqliyyat növlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təmini;
- daşıma keyfiyyətinin yüksək və nəqliyyat xərclərinin minimum olması;
- beynəlxalq dəhlizə əlavə yük axınlarının cəlb edilməsi.

### 1.1. Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi

TRACECA proqramı Avropanı «Qara dənizdən, Qafqazdan, Xəzər dənizindən keçməklə Orta Asiya, Çin, Əfqanıstan, Pakistan və s. ölkələrlə birləşdirəcək alternativ nəqliyyat dəhlizi yaratmaq konsepsiyası əsasında qurulmuşdur. Avropa Birliyinin təşəbbüsü ilə yaranan TRACECA layihəsinin dörd əsas məqsədi var [1]:

- yeni nəqliyyat marşrutları yaratmaqla Qafqaz və Orta Asiya respublikalarının Rusiyadan yan keçməklə dünya bazarına çıxmaq imkanını genişləndirmək, onların siyasi və iqtisadi müstəqilliyini müdafiə etmək;
- regional əməkdaşlığı genişləndirmək;
- TACİS-in imkanlarından daha intensiv istifadə edərək beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının xətti ilə investisiyalar cəlb etmək;
- TRACECA marşrutunu Transavropa şəbəkəsi ilə əlaqələndirmək.

Şəkil 1. Azərbaycan beynəlxalq daşıma marşrutları (Avropaya açılacaq qapı)



Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi üzrə son illər ərzində 52,2 milyon ton yük daşınmışdır. Yüklərin 15,5 milyon tonu dəmir yolu, 6,1 milyon tonu su, 30,6 milyon tonu avtomobil nəqliyyatı ilə daşınmışdır. Dəhliz vasitəsilə daşınan tranzit yüklərin həcmi 9,5 milyon ton təşkil etmişdir. Tranzit yüklərin 3,9 milyon tonu dəmir yolu, 5,6 milyon tonu isə su nəqliyyatı ilə daşınmışdır [3].

### 1.2. Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi

Yaradılması – 2000-ci il 12 sentyabr, Rusiya, İran və Hindistan arasında imzalanmış hökumətlərarası Saziş. Azərbaycan qoşulmuşdur - Azərbaycan Respublikasının 20 sentyabr, 2005-ci il tarixli 984-IIQ nömrəli Qanunu. 13 ölkə üzvüdür - Azərbaycan Respublikası, Belarus Respublikası, Bolqarıstan Respublikası, Ermənistan Respublikası, Hindistan, İran İslam Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğızıstan Respublikası, Oman Sultanlığı, Rusiya Federasiyası, Tacikistan Respublikası, Türkiyə Respublikası, Ukrayna [1].

Azərbaycan ərazisində quru yolunun uzunluğu – 520 km:

Astara çayı üzərindən körpünün uzunluğu – 85 m.

Dəhlizin Azərbaycan üzərindən keçən dəmir yolu xəttinin uzunluğu – 511 km;

Astara (Azərbaycan) - Astara (İran) dəmir yolu xətti (layihə) – 8,3 km.

Dəhlizin Azərbaycan ərazisi üzərindən keçən hissəsində gözlənilən yük daşıma həcmi [3]:

- 1-ci mərhələdə-3 mil. ton, 2-ci mərhələdə-5-8 milyon ton, 3-cü mərhələdə-15 milyon ton.

### 1.3. Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsi

2007-ci ildə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın birlikdə təməllərini atdığı “Bakı-Tiflis-Qars Dəmiryolu Layihəsi” Qarsla Axalkələki arasında dəmiryolu xəttinin inşası yolu ilə Bakının Tbilisi üzərindən dəmiryolu vasitəsilə Qarsla, başqa sözlə Azərbaycanın Türkiyə ilə birləşdirilməsini nəzərdə tutan layihədir [1].

Layihəsi üç ölkənin ərazisində həyata keçirilərək tamamlanmışdır. 30 Oktyabr 2017-ci il tarixində Azərbaycan, Türkiyə və digər maraqlı ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının geniş tərkibdə qatılımı ilə Bakı – Tbilisi - Qars dəmir ipək yolunun istifadəyə verilməsinə dair həsr olunmuş təntənəli tədbir keçirilərək tarixi layihə bir gerçəkliyə çevrilmişdir. [1-2].

### 1.4. Qars-İğdır-Naxçıvan yeni dəmir yolu layihəsi

"Bakı-Tbilisi-Qars" dəmir ipək yolunun davamı olacaq bu layihə gələcəkdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə və Azərbaycanla, eləcə də digər ölkələrlə dəmir yol əlaqəsini və nəqliyyat bağlantısını təmin edəcəkdir. Türkiyə ərazisində (Qars-İğdır-Aralıq-Dilucu) xəttin uzunluğu 224 km-dir. Xəttə 1 dayanacaq və 5 stansiyanın tikintisi nəzərdə tutulur. Hazırda, layihədə ümumi uzunluğu 9631 m olan 9 tunelin və ümumi uzunluğu 4184 m olan 9 körpünün tikintisi həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan tərəfində Sədərək stansiyasından Türkiyə sərhədinə qədər 7 km uzunluğunda dəmir yolu xətti tikilməlidir [2-3].

### 1.5. Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksinin tikintisi layihəsi

### 1.6. Azərbaycanın nəqliyyat qovşağı konsepsiyası, Ələt Terminalı Azad Ticarət Zonası

### 1.7. Lapis Lazuli marşrutu

### 1.8. Fars körfəzi - Qara dəniz beynəlxalq nəqliyyat və tranzit dəhlizi

## 2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT NƏQLİYYAT SİYASƏTİ

### 2.1. Dövlət Nəqliyyat Siyasətinin əsas məqsəd və prinsipləri

Dövlət Nəqliyyat Siyasətinin əsas məqsədləri nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatın ödənilməsindən və milli nəqliyyat sisteminin beynəlxalq nəqliyyat sistemə inteqrasiyası üçün daha güclü infrastruktura, o cümlədən beynəlxalq standartlara cavab verən avtomobil yolları şəbəkəsinə malik olmaqdan, nəqliyyat xərclərinin azaldılmasından, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış tariflərin müəyyənləşdirilməsindən, təbii inhisarların dövlət tənzimləməsinin və idarə edilməsinin gücləndirilməsinə və nəqliyyat müəssisələrinin rəqəbətqabiliyyətliliyinin artırılmasına yönəldilmiş islahatların aparılmasından ibarət olmalıdır [1].

Nəqliyyat sisteminin dayanıqlılığı aşağıdakı meyarlarla müəyyən olunmalıdır: təhlükəsizlik, ekoloji təmizlik, çeviklik, ölkənin müdafiə ehtiyaclarının təmin edilməsi, səmərəlilik, rəqabətə davamlılıq, istifadə imkanlılığı, rahatlıq, nəqliyyat infrastrukturalarının buraxma və daşıma qabiliyyəti, daşımaların müntəzəmliyinin təmin olunması, istismar xərclərinin azaldılması və sair.

Vahid Nəqliyyat Siyasətinin aşağıdakı prinsipləri prioritet təşkil etməlidir:

- avtomobil və dəmir yolları şəbəkəsinin, hava və dəniz limanlarının yenidən qurulması;
- nəqliyyatın bütün növləri üzrə infrastruktur obyektlərinin yenidən qurulması və inkişafı;
- ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyindən maksimum istifadə etməklə, nəqliyyatın beynəlxalq nəqliyyat sistemə inteqrasiya olunması, ölkədaxili nəqliyyat kommunikasiyalarının beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə inteqrasiya edilməsi və tranzit potensialının inkişafı;
- nəqliyyatda dövlət tənzimləmə funksiyalarının təkmilləşdirilməsi, struktur islahatlarının aparılması, inhisarçılığın aradan qaldırılması;
- nəqliyyat sisteminin informasiya mübadiləsi şəbəkəsinin yaradılması;
- daşıyıcıların rəqabətə davamlılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- əhalinin nəqliyyata olan tələbatının ödənilməsi və diskriminasiyanın ləğv edilməsi;
- təhlükəsizliyin, ətraf mühitin mühafizəsinin və müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi.

### 2.2. Dövlət Nəqliyyat Siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır:

#### 2.2.1. Nəqliyyat sistemində islahatların aparılması

İslahatların əsas məqsədi sahibkarlığın formalaşması əsasında nəqliyyat müəssisələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, nəqliyyat xidmətləri inkişafı, kapital qoyuluşlarının artırılması üçün zəruri iqtisadi, hüquqi və təşkilati zəminlərin yaradılmasından ibarət olmalıdır [1-4].

Aparılan islahatlar aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır:

- dövlət tənzimləmə və idarəetmə funksiyalarının kommersiya funksiyalarından ayrılması;
- dövlət mülkiyyətində olan nəqliyyat müəssisələrində institusional islahatların aparılması;
- daşıma və istehsal prosesləri, təmir-xidmət və qəza-bərpa işləri ilə bağlı olmayan struktur bölmələrinin dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin tərkibindən ayrılmaqla özəlləşdirilməsi;
- nəqliyyatın fəaliyyətində dövlətin iştirakının minimuma endirilməsi, potensial rəqabət və təbii inhisar sahələrinin ayrılması, inhisarçı sektorların azaldılması.

#### 2.2.2. Normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi

Nəqliyyat növlərinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar beynəlxalq normalara, eləcə də Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiya və sazişlərin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

#### 2.2.3. Nəqliyyat xidmətləri bazarının formalaşdırılması

Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- zəruri normativ-hüquqi aktların işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi;
- nəqliyyatda dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi;
- yeni texnologiyalar tətbiq etməklə kompleks inkişaf proqramının həyata keçirilməsi;
- nəqliyyat-ekspedisiya və logistika xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi;
- nəqliyyat növləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin, intermodal daşımaların inkişaf etdirilməsi.

#### 2.2.4. Nəqliyyat sektorunda tarif siyasəti

Nəqliyyat sektorunda tarif siyasəti, ölkədəki iqtisadi və sosial proseslərin gedişinə təsir edən mühüm vasitələrdən biri olmaqla aşağıdakıları nəzərdə tutmalıdır [1]:

- nəqliyyatın inhisarçı sektorlarında iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış tariflərin tətbiqi;
- yüksək rəqabətli nəqliyyat xidmətləri bazarında sərbəst qiymətlərə keçidin təmin edilməsi;
- razılaşdırılmış çevik tarif siyasətinin həyata keçirilməsi;

- enerji daşıyıcılarının, yanacaq və sürtgü materiallarının, əsas vəsaitlərin və sairlərin qiymət dəyişikliyinə nəzər araraq, nəqliyyatda gediş tariflərinin indeksləşdirilməsi.

### 2.2.5. Nəqliyyat sektorunda investisiya siyasəti

Beynəlxalq təcrübədə geniş yayılmış investisiyaların cəlb edilməsi formaları kimi “BOT” (Tik-İdarə et-Təhvil ver) texnologiyası, konsessiya, uzunmüddətli icarə və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı metodlarından geni istifadə edilməlidir.

Nəqliyyat vasitələri parklarının, texnoloji avadanlıqların yeniləşdirilməsi və artırılması zamanı lizing xidmətlərindən geniş istifadə edilməlidir.

### 2.2.6. Nəqliyyat sektorunda elmi-texniki siyasət

Nəqliyyat sektorunun inkişafında elmi-texniki siyasətin məqsədi nəqliyyat vasitələrinin müasirləşdirilməsindən və nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılmasından ibarət olmalıdır.

### 2.2.7. Nəqliyyat sektorunda analitik informasiya fəaliyyətinin təşkili

Nəqliyyat sektorunun bütün sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsini və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə nəqliyyat xidmətləri bazarının monitorinqi əsasında nəqliyyat növlərinin məlumat bazalarının birləşdirilməsi yolu ilə müasirləşdirilməsi vacibdir. Eyni zamanda, ölkədaxili və beynəlxalq yük və sərnişin axınlarına dair proqnoz-məlumat bazasının və elektron-məlumat bazasına malik olan logistika mərkəzlərinin yaradılması və tətbiqinin genişləndirilməsi zəruridir.

### 2.2.8. Nəqliyyat sektorunda kadr və sosial siyasət

### 2.2.9. Nəqliyyatda çevikliyin və nəqliyyatla müdafiə ehtiyaclarının təmin edilməsi

### 2.2.10. Nəqliyyatda təhlükəsizlik

## 3. Nəqliyyat sistemində dövlət tənzimləmə və idarəetmə funksiyaları

Nəqliyyatın Dövlət tənzimləməsi və idarəetməsinin əsasını nəqliyyat xidmətləri bazarında bütün subyektlər üçün azad sahibkarlıq mühitinin yaradılması prinsipi təşkil etməlidir [4].

Dövlət tənzimləməsi və idarəetməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır:

- nəqliyyat sahəsində iqtisadi, investisiya, tarif və elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsi;
- nəqliyyat növlərinin inkişafı üzrə proqramların işlənilməsi və həyata keçirilməsinin təşkili;
- nəqliyyat sistemində islahatların aparılmasına rəhbərliyin həyata keçirilməsi;
- nəqliyyat xidmətlərinə dövlət tələbatının, müdafiə ehtiyaclarının proqnozlaşdırılması, onların təmin edilməsi üçün nəqliyyatın fəaliyyətinin təşkili və əlaqələndirilməsi;
- nəqliyyatın təhlükəsiz, səmərəli və ahəngdar işinin təmin edilməsi üzrə dövlət tənzimləməsinin həyata keçirilməsi;
- nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərinin fəaliyyəti üzrə normativ sənədlərin təkmilləşdirilməsi;
- nəqliyyat məsələləri ilə əlaqədar dövlətin iqtisadi maraqlarının, nəqliyyat müəssisələrinin və nəqliyyatdan istifadə edənlərin hüquqlarının qorunması;
- ölkə əhalisinin bütün təbəqələrinin nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatının təmin edilməsi;
- beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazarında nəqliyyatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi;
- nəqliyyat sisteminin inkişafına xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- nəqliyyat sahəsində xarici ölkələrlə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;
- nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

**Nəticə.** Azərbaycan Respublikasının Dövlət Nəqliyyat Siyasəti ölkədə bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın fasiləsiz fəaliyyətinin, ictimai maraqlara xidmət edən nəqliyyat sisteminin inkişafının və nəqliyyat xidmətləri bazarının formalaşmasının təmin edilməsi və tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmalı, bu Konsepsiya nəqliyyat sektorunun dayanıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsini və həlli prioritet təşkil edən tədbirləri özündə əks etdirməlidir.

## İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov H.N., Məmmədov R.T., Gözəlov S.,K. Nəqliyyat sistemlərində idarəetmənin əsasları. Dərslük. Bakı: "Təhsil" NPM, 2013, 306 s.
2. JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY-2017. TRANZİT DAŞIMA POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI, Ramazan Dindar, Çingiz Rəhimov, Volume 1, Number 2, Pages 13-43, UOT: 658.7
3. <http://www.stat.gov.az>
4. <https://az.wikipedia.org>

# TÜRKİYƏDƏN ORTA ASİYAYA TRANZİT DAŞIMA POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI, AVTOMOBİL NƏQLİYYATI İLƏ TRANZİT DAŞIMA ƏMƏLİYYATLARINDA LOGİSTİK YANAŞMA (XƏZƏR TRANZİT DƏHLİZİ - FƏALİYYƏT PLANI)

**ÇİNGİZ RƏHİMOV**

*Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar  
Nazirli və Azərbaycan Texniki Universiteti  
chingiz.rahimov@mincom.gov.az*

**LOKMANOĞLU ENSAR**

*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi  
ensarlokmanoglu@gmail.com*

**DİNDAR RAMAZAN**

*İstanbul Emniyet Müdürlüğü (Bakı Müh. Univ.)  
dindarramazan@gmail.com*

## XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçməklə Türkiyə yük avtomobilləri ilə yerinə yetirilən beynəlxalq avtomobil daşımalarının dinamikasının getdikcə artması ölkələrimizi regionun mühüm tranzit ölkəsinə çevirməkdədir. Həmin daşımaların Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən marşruta daha böyük həcmdə cəlb edilməsi ölkələrimizə əlavə gəlirlərin daxil olmasına və ümumilikdə daşıma fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artmasına şərait yaradacaqdır.

Bunlarla əlaqədar olaraq, beynəlxalq avtomobil daşıma əməliyyatlarının artırılması və liman xidmətlərinin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə məqalədə aşağıdakı məsələlər araşdırılmış, bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

**Açar sözlər:** Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri, logistika, liman, TIR, Ro-Ro, yükəşirəmə.

## ABSTRACT

Increasing the dynamics of international cargo transportation by foreign trucks through the territory of the Republic of Azerbaijan makes our countries an important transit country in the region. A greater number of transit traffic to the route passing through the territory of the Republic of Azerbaijan will facilitate the introduction of additional revenues to our countries and, in general, the efficiency of transport operations.

In this regard, in order to expand international transport and further improve the port services, the following issues were examined and a number of proposals were put forward.

**Key words:** International transport corridors, logistics, harbor, TIR, Ro-Ro, carriage.

## 1. Tranzit Daşıma Potensialının artırılması yolları, Avtomobil nəqliyyatı ilə Tranzit Daşıma Əməliyyatlarında Fəaliyyət Planı (XƏZƏR TRANZİT DƏHLİZİ-FƏALİYYƏT PLANI)

Hazırda, Bakı Limanından yola düşən gəmilərin (yük və Ro-Ro) aşağı doluluq səviyyəsində çalışmalarının əsas səbəbi məhz, yük avtomobilləri tərəfindən daşımaların həcmninə yetərli səviyyədə olmamasıdır [1].

Qeyd edilən məqsədlər üçün, habelə Bakı Limanı - Türkmənbaşı - Bakı xəttinin effektiv işləməsi üçün Türkiyə - Gürcüstan - Azərbaycan - Türkmənistan marşrutu boyunca yük axınının ciddi artımına təkan verə biləcək beynəlxalq avtomobil yük daşımalarının asanlaşdırılması və inkişaf etdirilməsi təmin olunmalıdır [7-9].

Bunlarla əlaqədar olaraq, beynəlxalq avtomobil tranzit daşıma əməliyyatlarının artırılması məqsədilə aşağıdakıları təklif edir və qeyd edilən məsələlərin həllini məqsəduyğun hesab edirəm:

### 1.1. Limanlardan İstifadə Olunması

**Təklif 1:** Xəzərdən Tranzit Keçidlərdə TIR daşıma əməliyyatlarının mərkəzi Ələt Limanı olmalıdır. Nəqliyyat vasitələri Ələt Limanından Bakıdakı limanlara yalnız hazır gəmi olduqda və Türkmənbaşı Limanında müvafiq boşaltma sahəsi olduqda istiqamətləndirilməlidir.

**Təklif 2:** Bakıda Ro-Ro gəmisi olmadıqda, uzunmüddətli gözləmə hallarına yol verilməməsi üçün Ələt Limanından sistemli şəkildə hərəkət edən bərələrdən TIR-ların daşınmasında istifadə edilməsi təmin olunmalıdır.

### 1.2. Beynəlxalq daşıma əməliyyatları ilə bağlı liman və gəmilərdən istifadə haqları

Hazırda Azərbaycan limanlarındakı gəmilər doluluq nisbəti aşağı həddə olmaqla fəaliyyət göstərirlər. Liman və gəmilərdən istifadə haqlarının daha cəlbedici səviyyəyə çatdırılması ilə həm doluluq nisbətlərinin artmasını, həm də gözləmə müddətlərinin azalmasını təmin etmək olar [2].

**Təklif 1:** Hazırda xarici yük daşıyıcıları (TIR-lar) Türkmənistandan qayıdarkən Türkmənbaşı-Bakı marşrutuna o qədər də üstünlük vermirlər. Bakı-Türkmənbaşı marşrutunda gəmilərdən istifadə qiymətlərinin 50% nisbətində azaldılması təmin olunmalıdır.

**Təklif 2:** Daşıma marşrutlarından **gediş-qayıdış** şəkildə istifadə **edən nəqliyyat vasitələrindən** qayıdış yolunda müəyyən haqlar alınmamalıdır. Bununla bağlı limanlarda tələb edilən müəyyən haqlar Bakıdan Türkmənbaşına ancaq bir gedış istiqamətində ödənilməlidir.

### 1.3. Gedış qiymətlərinin endirilməsi ilə bağlı görülən işlər

Azərbaycan Prezidentinin tapşırıqlarından sonra 2016-cı ildən etibarən tranzit daşımalarda və nəqliyyat vasitələrinin liman xidmətlərindən istifadələri ilə bağlı keçidlərdə daşıma tariflərinin aşağı salınması həyata keçirilmişdir [5-6].

Hazırda, Azərbaycandan yerinə yetirilən tranzit daşımalarda daşıma tariflərinin (müvafiq haqlar) aşağıdakı kimidir (Cədvəl 1):

Cədvəl 1.

| Daşıma haqları        | Əvvəlki (ABŞ Dolları) | Yeni (ABŞ Dolları) |
|-----------------------|-----------------------|--------------------|
| Giriş İcazə rüsumu    | 100                   | 100                |
| Yol vergisi           | 80                    | 80                 |
| Şəhər giriş rüsumu    | 25                    | 25 *               |
| Limanda Yükləmə Haqqı | 15                    | 15                 |
| Sığorta               | 100                   | <b>YOX</b>         |
| Digər Xərclər         | 200                   | <b>YOX</b>         |
| <b>CƏM</b>            | <b>520</b>            | <b>220</b>         |

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri-DGK-in məlumatları [6].

**Təklif 1:** Xəzər Tranzit Dəhlizindən aktiv şəkildə istifadə edilə bilməsi üçün avtomobil yolu ilə bağlı tənzimləmələrə və gömrük prosedurlarına dair məsələlər müvafiq qurumlar tərəfindən yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

**Təklif 2:** Ələt Limanında sürücülərin sosial tələbatlarının ödənilməsi üçün müvafiq pərsbrik (yığma) qurğular quraşdırılmalıdır.

**Təklif 3:** Onlayn qaydada (internet vasitəsilə) limanlarda doluluq nisbəti və digər məlumatların izləmə biləcəyi, eyni zamanda rezervasiya imkanı da verəcək elektron sistem quraşdırılmalıdır.

**Təklif 4:** Azərbaycanda limanlarda yükləmə-boşaltma işlərinin və logistika üzrə işlərin (yükdaşıma və yükaşıma xidmətlərinin) sürətli və əlaqələndirilmiş şəkildə aparılması təkmilləşdirilməlidir.

### 2. Yollardan İstifadə Haqları, qabarit və yükötürmə (çəki) ilə bağlı normativ tələblər

Xəzər dənizindən tranzit keçidi qiymətlərinin İran tranzit keçidi qiymətlərinin səviyyəsinə endirilməsi məqsədi ilə Ələt Limanından istifadə edəcək TIR nəqliyyat vasitələri üçün avtomobil yolundan istifadə xərcləri ləğv olunmalı və ya məqbul səviyyəyə qədər azaldılmalıdır.

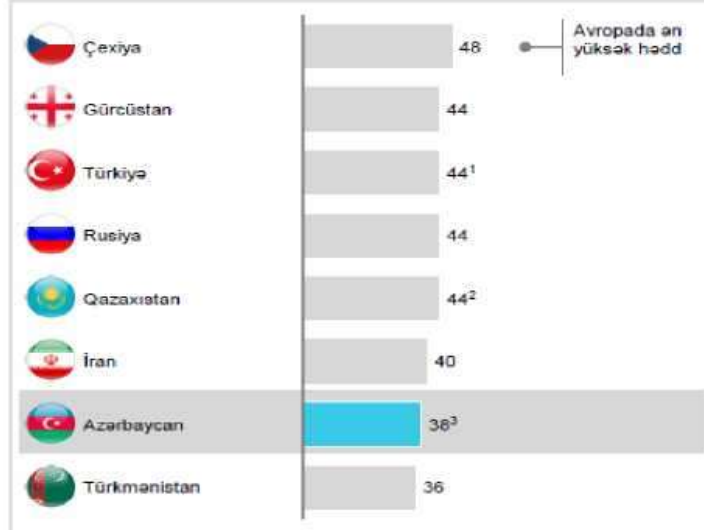
**Təklif:** Nəqliyyat vasitələrinin qabarit və yükötürmə (çəki) ilə bağlı normativ tələbləri yüngülləşdirilməlidir.

Nəqliyyat vasitələrinin qabarit və yükötürmə (çəki) ilə bağlı normativ tələblərin yüngülləşdirilməsi bu sahədə ölkələrin ərazilərindən tranzit və ikitərəfli daşımaların inkişafına şərait yaradan önəmli amillərdəndir. Avtomobil nəqliyyatı sahəsində hazırda Azərbaycanda TRASEKA marşrutu üzrə hərəkət edən yük maşınları üçün bir oxa düşən kütlə parametrlərinə dair ciddi tələblər qoyulur (Şəkil 1).

Hazırda, Azərbaycanda nəqliyyat vasitələrinin qabarit və kütlə (çəki) ilə bağlı normativ tələblərdə “ikiöxlü (üçöxlü) dartıcı üçöxlü (ikiöxlü) yarımqoşqu ilə” yük avtonəqliyyat vasitələrinin icazə verilən ümumi kütləsi (çəkisi) 38 ton həddində müəyyən edilmişdir [4-6].

❖ Ölkə ərazisindən daha çox tranzit daşımaların həyata keçirilməsi və ümumilikdə bu daşıma-  
ların inkişaf etdirilməsi məqsədilə nəqliyyat vasitələrinin qabarıt və kütlə parametrləri üzrə hədlərin  
artırılması və yüklərin daşınma xərclərinin azaldılması ilə bağlı mümkün təşəbbüslər nəzərdən keçiril-  
məlidir.

Şəkil 1. Yük maşınlarında bir oxa düşən kütlə parametrlərinə dair tələblərin müqayisəsi (tonla)



Mənbə: Tranzit Şurasının məlumatları [5-8].

### 3. Azərbaycanda logistika üzrə işlərin (yükdaşıma və yükaşıma xidmətlərinin) sürətli və əlaqələndirilmiş şəkildə aparılmasının təkmilləşdirilməsi

Sərhəd-keçid məntəqələrində sərf edilən vaxt müddəti və tranzit xərclərinin həcmi beynəlxalq yükdaşıma şirkətlərini Azərbaycan marşrutdan istifadədən nisbətən çəkindirir. Lakin, hazırda ölkədə logistika sahəsindəki çatışmazlıqların davamlı olaraq aradan qaldırılması üçün səmərəli nəqliyyat əlaqələrinin asanlaşdırılması məqsədi daşıyan "yaşıl dəhliz" təcrübəsi tətbiq olunur [4-7].

#### **Görüləcək tədbirlər:**

➤ Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Liman Kompleksinin Tikintisi Layihəsi çərçivəsində ümumi yük körpüsü, ən azı 2 ədəd Ro-Ro körpüsü və ən azı bir ədəd xidməti donanma körpüsünün inşasının vaxtında başa çatdırılması;

➤ Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksinin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi, yerli və xarici gəmilərə müasir tələblərə uyğun xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə avtomobil parkının (TIR parkının), eyni zamanda limana yan alan gəmilərdən çıxarılan müxtəlif qarışıq tərkibli suları təmizləyən qurğuların inşası olduqca zəruridir;

➤ Beynəlxalq avtomobil daşımalarının asanlaşdırılması məqsədilə, tranzit daşıma ilə bağlı, habelə logistika xidmətlərinin operativ yerinə yetirilməsi, liman xidmətlərinin əlaqələndirilməsi üçün ölkədə mərkəzləşmiş nəqliyyat-ekspedisiya təşkilatlarının yaradılmasının təmin edilməsi;

➤ Nəqliyyat-ekspedisiya fəaliyyəti sahəsində nüfuzlu beynəlxalq təşkilat olan FIATA-ya və digər beynəlxalq təşkilatlara ölkəmizin üzvlük məsələsinə baxılması;

➤ Beynəlxalq daşımalarda yükdaşıma müqavilələrinin bağlanılmasının elektronlaşdırılması, e-müqavilələrin bağlanılmasının tətbiqi məqsədilə vahid e-portalın yaradılması, daşıyıcıların e-xidmətlərdən istifadəsinin əlçatanlığının təmin edilməsi və "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi;

➤ Avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq yük daşımaları zamanı beynəlxalq nümunəli elektron ömtə-nəqliyyat qaiməsi "e-CMR"lərin tətbiqi ilə bağlı zəruri işlərin görülməsi;

➤ Ölkə ərazisində müasir standartlara uyğun nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin yaradılması imkanlarının araşdırılması və bu işlərə sahibkarların cəlb olunması;

➤ Tranzit yüklərin daşınması zamanı sərhədkeçmə prosedurlarının sadələşdirilməsi, tranzit daşımalarda iştirak edən nəqliyyat vasitələrinin ölkədaxili hərəkətlərinin əvvəlcədən onlayn qaydada müəyyən edilməsi;

➤ Yerli daşıyıcılarımızın iştirakı ilə beynəlxalq avtomobil daşımalarında rəqabətqabiliyyətli "vahid keçid tarifi"nin tətbiq edilməsi ilə bağlı zəruri işlərin görülməsi;



- Milli avtodaşıyıcılarımız BNF-nin təsis etdiyi illik və aylıq “İcazə” vəərəqlərinin (Avropa Nəqliyyat Nazirlər Konfransı”nın jurnallarının) sayının artırılması ilə bağlı zəruri işlərin görülməsi;
  - Tranzit beynəlxalq yükdaşımalarında və logistika məsələlərində Beynəlxalq Avtomobil Nəqliyyatı İttifaqının elektron sisteminin, yəni “e-TİR” layihəsinin tətbiqi.
- Qeyd olunanlarla yanaşı Beynəlxalq Nəqliyyat Forumunun Keyfiyyət Xartiyasında nəzərdə tutulmuş məsələlərin yerinə yetirilməsi, nəzərdə tutulan digər məsələlərin mövcud qanunvericiliyə uyğunlaşdırılmaqla vahid proqram əsasında həyata keçirilməsini təklif edirəm .

#### 4. Avtomobil nəqliyyatı və liman təsərrüfatının inkişafının prioritet istiqamətləri

##### 4.1. Avtomobil nəqliyyatı üzrə:

- əlavə yük axınlarının cəlb ediləsi yolu ilə respublika ərazisində daşınan və tranzit yüklərin həcmnin artırılması;
- nəqliyyat müəssisələrində, təsərrüfat hesablı xidmət sahələrinin genişləndirilməsi;
- regionlarda özəl sektorun vəsaiti hesabına müasir avtovağzal komplekslərinin tikintisinin dəstəklənməsi;
- yeni texnologiyaların tətbiqi yolu ilə avtomobil nəqliyyatı infrastrukturalarının inkişaf etdirilməsi;
- beynəlxalq nəqliyyat sistemə inteqrasiyasının sürətləndirilməsi və ölkənin tranzit potensialının artırılması;
- tarif, investisiya, kadr, elmi-texniki və sosial siyasətin müasir tələblərə uyğun formalaşdırılması və həyata keçirilməsi.

##### 4.2. Liman təsərrüfatı üzrə:

- “Azərbaycan Yol Təhlükəsizliyi Proqramı” və onun tərkib komponenti kimi “Milli Yol Təhlükəsizliyi Strategiyası 2018 – 2021 illər” işlənib hazırlanması.
- Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksinin tikintisi layihəsi və tamamlanması.

**Nəticə.** Beynəlxalq avtomobil daşımalarında Azərbaycan daşıyıcılarının sayının artması üçün müvafiq imkanların yaradılmasının vacibliyini nəzərə alaraq, bunun üçün həm hüquqi müstəvidə, həm inzibati idarəetmə istiqamətində, eyni zamanda daşıyıcı operatorların maddi-texniki bazalarının və avtonəqliyyat parklarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müvafiq proqramlar işlənilməli və milli daşıyıcılarımızın imkanlarının artırılmasına dəstəyin tam təmin olunmasına çalışılmalıdır.

Tranzit daşımalarla bağlı, habelə logistika xidmətlərinin operativ yerinə yetirilməsi, liman xidmətlərinin əlaqələndirilməsi üçün nəqliyyat-ekspedisiya xidmətləri göstərilməsi ilə bağlı işlərinin görülməsi və ölkədə mərkəzləşmiş nəqliyyat-ekspedisiya təşkilatlarının yaradılmasının təmin edilməsi olduqca zəruridir.

#### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov Ə.Ə. Vahid nəqliyyat sistemi. Dərslik. Bakı: “Təhsil” NPM, 2010, 331 s.
2. Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2005, 544 s.
3. Metin ÇANCI., Murat ERDAL. Uluslararası Taşımacılık Yönetimi, İstanbul, 2009, 353 səh.
4. JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY-2017. TRANZİT DAŞIMA POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI (Azərbaycan və Türkiyə təmsalında) Ramazan Dindar, Çingiz Rəhimov, Volume 1, 2017, Number 2, Pages 13-43, UOT: 658.7
5. <http://transit.az/az/>
6. <https://customs.az>
7. <http://taxes.gov.az/modul.php?name=qanun&lang=>
8. <http://www.stat.gov.az>
9. <https://az.wikipedia.org>

# BAKİ ŞƏHƏRİNDƏ SƏRNIŞİN DAŞIMALARINA LOGİSTİK YANAŞMA-SÜRƏTLİ SƏRNIŞINDAŞIMA SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ - METROBUS SİSTEMİ

**ÇİNGİZ RƏHİMOV**

*Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi  
chingiz.rahimov@mincom.gov.az*

**RAZİM BAYRAMOV**

*Azərbaycan Texniki Universite*

**ƏLLƏZ ƏLİYEV**

*Azərbaycan Texniki Universite  
allaz\_aliev@mail.ru*

## XÜLASƏ

Bakı şəhərində ərnişinlərin 60 faizindən çoxu avtomobil nəqliyyatı ilə daşınır. Ölkə iqtisadiyyatın sürətli inkişafı fonunda insanların yerdəyişmələrini təmin edən avtobus nəqliyyatı eyni zamanda həllini zəruri edən bir sıra elmi-texniki problemlər yaratmışdır. Bu yanaşma əsas götürülərək məqalədə şəhər sərnişindaşımalarında yeni üsul və modellər təklif edilmişdir. İrəli sürülərək tətbiqinin vacibliyi əsaslandırılmış yeni üsul və metodların mövcud yol-nəqliyyat şəbəkəsindəki vəziyyət planları da əyani olaraq Bakı şəhərinin xəritəsi üzərində göstərilmişdir.

**Açar sözlər:** Metrobus (BRT), avtobus sisteminin təkmilləşdirilməsi, effektivlik, sərnişindaşımalarında xidmət keyfiyyəti, qısa məsafə, vaxt itkisi.

## SUMMARY

More than 60 percent of Baku citizens are transported by motor transport. The country has created a number of scientific and technical problems, which, at the same time, provide for the solution of people's transport, which ensures the movement of people on the background of the rapid development of the economy. Based on this approach, the article proposes new methods and models for urban passenger transport. Situation plans in the existing road network have been shown on the map of Baku as well as new methods and methods that are justified by the need to apply.

**Key words:** Metrobus (BRT), bus system improvements, efficiency, service quality in passenger transport, short distance, time loss.

**Mövzunun aktuallığı:** Sürətlə inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatının və cəmiyyətimizin dinamik artan daşıma tələblərinin operativ, təhlükəsiz və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün nəqliyyat sistemində səmərəli tənzimləmələrin aparılması və yeni daşıma sistemlərinin tətbiqi artıq mühüm bir zərurətə çevrilmişdir.

Şəhərdaxili sərnişindaşıma sahəsində bir sıra müasir üsul və metodları tətbiq etməklə şəhər sərnişin daşımalarında mövcud olan problemlərin həllini təmin etmək mümkündür. Bununla da, şəhər daxilində uyğun arterial yollarda tətbiq edilməklə ayrı bir hərəkət zolağı ilə sərnişindaşımalarını yerinə yetirən, nəqliyyat vasitələri və daşıma metodologiyası tramvaya (metroya) bənzəyən lastik təkərli, kifayət qədər yüksək həcmli ictimai sərnişin daşıma (Mertobus (BRT)) sisteminin tətbiqi olduqca zəruridir.

Ölkəmizdə Mertobus (BRT) sisteminin tətbiqinə (tanıtılmasına) yönəlik olaraq hazırlanan ilk çalışmalar 2009-cu ildə müəllifi olduğum bir məqalədə irəli sürülmüşdür. Hazırda Bakı şəhərində bu sistemin tətbiqi ilə bağlı layihələndirmə və tədqiqat işlərinə başlanılmış-sistemin bütünlükdə tətbiqi "Bakı şəhərində nəqliyyat problemlərinin aradan qaldırılması üzrə 2018-2023-cü illər üçün Tədbirlər Planı"na daxil edilmiş və nəzərdə tutulmuşdur [1].

## 1. Metrobus (BRT) sistemi

Metrobus (BRT) sistemi - ən müasir, əlverişli və üstün şəhər nəqliyyatı sistemi olub metro ilə avtobusun birləşməsi nəticəsində meydana çıxmış bir ictimai şəhər sərnişindaşıma növüdür. Dünyanın ilk metrobus sistemi tətbiqi olan Rede Integrada de Transporte, 1974-cü ildə Brazilyada Curitiba şəhərində açılmışdır [1].

Metrobus (BRT) sistemi metronun iş prinsipinə bənzər iş rejimində fəaliyyət göstərən, adətən iki (və daha artıq) avtobusun birləşməsi nəticəsində meydana çıxmış bir ictimai şəhər sərnişindaşıma növüdür.

Metrobus (BRT) sisteminin əsas üstün cəhətləri [1-3]:

- Güclü sərnişin axınına yola salmaq və asan inteqrasiya qabiliyyətli stansiyalar,
- komfortlu nəqliyyat vasitələri, yüksək xidmət,
- sürətli yolları və informasiya texnologiyaları ilə təchiz edilmə imkanları,
- sürətli tranzit, yüksək çeviklik, fərqli görünüş,
- çox və geniş qapıları, böyük və ekoloji təmiz avtobuslar,
- təcrid olunmuş-ayrılmış və təhlükəsiz yollar,
- qabaqcadan ödənişi və sərnişinlərin rahat minib düşmələrini təmin edən yüksək səviyyəli dayanacaq stansiyaları,
- mərkəzləşdirilmiş nəzarət sistemi, sərnişinlərin rahatlığı, az investisiya qoyuluşu.

Şəkil 1. Metrobus (BRT) sistemi



Üç əsas müsbət parametri vardır: Qısa hərəkət intervalı və tez çatdırma, Əhalinin yüksək sıxlığı olan şəhərin mərkəzi hissələrinə işləyə bilməsi, Uyğunlaşma, ekoloji təmiz, alternativ nəqliyyat rejimi və komfortluq [2].

Metrobusların digər xüsusi hərəkət zolaqlı yollarla müqayisədə bəzi önəmli fərqli xüsusiyyətləri vardır.

▪ Dayanacaqlararası məsafə digər ictimai nəqliyyat (avtobus) sistemlərinə nisbətən daha uzundur.

▪ Gediş haqqı sərnişinin dayanacağa daxil olmasından əvvəl dayanacaqətrafı və yaxud digər ictimai nəqliyyat ödəmə terminallarında əvvəlcədən ödənilir. Sərnişin dayanacağa girərkən ödəməni edir. Metrobusun ödəmələr üçün gözləməsi aradan qalxmış olur.

▪ Metrobus yollarında ümumilikdə tək bir xətt fəaliyyət göstərir.

▪ Sərnişinlər ümumi qapılardan daxil olur və düşürlər, Minib-düşmələrin asanlıqla həyata keçirilməsi və vaxt itkisinin qarşısının alınması üçün dayanacaq platforması ilə metrobusa giriş yüksəklikləri eynidir və pilləli çıxış yoxdur.

▪ İstifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin sərnişindəşımaya həcmi daha yüksəkdir.

▪ Bu xətlərdə əlavə kat və ya kiçik tutumlu nəqliyyat vasitələrinə istifadə olunan kartlardan istifadə olunması doğru deyildir.

Bu özəlliklər səbəbi ilə sistemdən yararlanan-istifadə edən sərnişin sayı digər şəhər ictimai sərnişindəşımaya sistemlərindən daha yüksəkdir. Sərnişinçatdırma vaxtı isə digər şəhər ictimai sərnişindəşımaya sistemlərdən təqribən 30 % azdır. Bu gün metrobus nəqliyyatı şəhərdaxili sərnişindəşımada ən çox paya malikdir (təqribən 18 %) [3].

Metrobus sisteminin iqtisadi baxımdan düşünüldükdə isə ilk investisiya xərcləri relsli sistemlərə görə daha çox aşağıdır. İstanbul metrobus sisteminə çəkilən bütün xərclər kilometrəyə görə 1.000.000 dollar olmuşdur [1-3].

Cədvəl 1: Daşımaya sistemlərinə görə saatlıq sərnişindəşımaya həcmi barədə məlumatlar

| Əsas parametrlər |                        |                         |                |                   |         |                   |                          |      |                |                   |  |
|------------------|------------------------|-------------------------|----------------|-------------------|---------|-------------------|--------------------------|------|----------------|-------------------|--|
| Sistemlər        | İstismar sürəti (km/s) | İstismar təhlükəsizliyi | Ərazi istifadə | Ekoloji təmizliyi | Səy-küç | Enerji istifadəsi | Şəhər səbəbəsi əhatəliyi | İmza | Maliyyə tutumu | Daşımaya xərcləri |  |
| AVTOBUS          | 10-20                  | ■                       | ■              | ■                 | ■       | ■                 | ■                        | ■    | ■              | ■                 |  |
| METROBUS BRT     | 35-55                  | ■                       | ■              | ■                 | ■       | ■                 | ■                        | ■    | ■              | ■                 |  |
| TRAMBUS          | 26-34                  | ■                       | ■              | ■                 | ■       | ■                 | ■                        | ■    | ■              | ■                 |  |
| LRT/ TRAMVAY     | 18-35                  | ■                       | ■              | ■                 | ■       | ■                 | ■                        | ■    | ■              | ■                 |  |
| METRO            | 30-45                  | ■                       | ■              | ■                 | ■       | ■                 | ■                        | ■    | ■              | ■                 |  |

Metrobus sisteminin qurulması və texniki istismar xərcləri metro və digər oxşar ictimai sərnişindaşıma sistemlərindən dəfələrlə ucuz olduğundan dünyada inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə geniş şəkildə tətbiq edilməkdədir. Xüsusi ilə də metro xətlərinin texniki qulluq və istismar enerji xərcləri baxımından yaxın mənzilli daşımalarda bir sıra inkişaf etmiş dünya metropoliteinləri metrobusların xidmətlərindən yararlanır. Bəzi ölkələrdə isə inkişaf etmiş metrobus daşıma və çatdırma şəbəkələri mövcuddur.

**Şəkil 2.** İstanbulda Metrobus sistemi - əvvəl və sonra müqayisələndirilməsi



Metrobus (BRT) sistemində istifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin əsas texniki özəllikləri, qabarit ölçü parametrləri: Uzunluq – 19,5 – 39 m və artıq, Eni – 2,3 m, Qapı genişliyi – 1,2 m (hər bir nəqliyyat vasitəsində 2 qapı və 4 ikiqat qapı), Əlillər üçün 320 mm minik padusu, 43 oturmaq yeri, 150 ayaqüstü, 193 – 230 sərnişin daşımaq qabiliyyəti, Avro V [3].

## 2. Metrobus (BRT) sistemi dünyada

Gündəlik daşınan sərnişinlərin sayı 31891743, şəhər sərnişin daşımalarının 30%-i, tətbiq olunan şəhərlərin sayı 168, dəhlizlərin sayı 324, xətlərin ümumi uzunluğu 4424 km [1-3].

Dünya üzrə nəqliyyat sisteminin əsas strategiyası innovasiya və tədqiqatların gücləndirilməsi olduğu üçün Metrobus (BRT) sistemi bu məqsədlə tətbiq olunan ən müasir şəhər sərnişindaşıma sistemidir.

Hazırda, dünyanın 168-dən çox şəhərində bu sistem mövcuddur, 324 dəhlizlərdən ibarət olmaqla, ümumi uzunluğu 4,424 km-dən çoxdur. Gündəlik 31,891,743-dən çox sayda sərnişin daşınır (cədvəl əlavə olunur). Dünya üzrə şəhər sərnişin daşımalarının 30%-i Metrobus (BRT) sistemi ilə daşınmaqdadır. Sərnişin daşımalarının həcminə görə digər şəhər sərnişin nəqliyyatı sistemləri arasında 1-ci yerdə durur [4].

Metrobus (BRT) sistemi sərnişin daşımalarında prioritet sistem kimi əsas götürülərək dünyanın 40 şəhərdə bu sistem üzrə əlavə olaraq genişlənmə proqramları icra olunmaqdadır. 112 şəhərdə yeni Metrobus (BRT) sistemi planlaşdırılır (tikilməkdədir). Dünyada bu sistemə maraqlar artan dinamika üzrə inkişaf edir və günlük 50 milyon sərnişin sayı qədər də əlavə Metrobus (BRT) daşımalarına tələbat duyulur.

**Cədvəl 2.** Dünyada istifadə olunan daşıma sistemləri və saatlıq sərnişindaşıma həcmi

| Region             | Sərnişin / gün      | Şəhərlərin sayı | Uzunluq (km)   |
|--------------------|---------------------|-----------------|----------------|
| Afrika             | 242,000 (0.78%)     | 3 (1.78%)       | 80 (1.8%)      |
| Asiya              | 8,165,822 (26.43%)  | 35 (20.83%)     | 1,133 (25.61%) |
| Avropa (+ Türkiyə) | 1,723,529 (5.57%)   | 43 (25.59%)     | 715 (16.16%)   |
| Latin Amerikası    | 19,542,283 (63.26%) | 56 (33.33%)     | 1,442 (32.59%) |
| Şimali Amerika     | 891,035 (2.88%)     | 24 (14.28%)     | 728 (16.45%)   |
| Okeania            | 327,074 (1.05%)     | 7 (4.16%)       | 326 (7.36%)    |

Metrobus (BRT) sistemi 2012-ci ildə Avropa Birliyi tərəfindən ictimai nəqliyyatda yüksək hədəflərə nail olmaq üçün tövsiyə olunan ən qənaətbəxş şəhər sərnişin daşıma sistemi olmuşdur. Avropa Birliyi tərəfindən 2025-ci ilə kimi şəhər nəqliyyatında hədəf strategiyasına daxil edilmişdir. Eyni zamanda, BMT-nin qlobal ictimai nəqliyyat məqsədləri kimi 2030-cu ilə qədər ictimai sərnişin nəqliyyat sistemində istifadə olunan ən əlverişli və obyektiv şəhər nəqliyyatı növü olaraq təbliğ olunmuşdur [1-4].

## 3. Bakı şəhərində Metrobus nəqliyyatının tətbiqi və mümkün hərəkət marşrutları

Bakı şəhərində tarixi memarlıq və arxitektura baxımından nəqliyyat sxemlərinin konfigurasiyası, tikililərin yerləşməsi, ərazinin relyefi, tikinti norma və qaydaları, eləcə də nəqliyyat qovşaqlarının

yerləşməsi kimi müxtəlif amillər burada bütün şəhər ictimai nəqliyyat növlərinin qarşılıqlı şəkildə inkişafına maneə olan səbəblərdəndir.

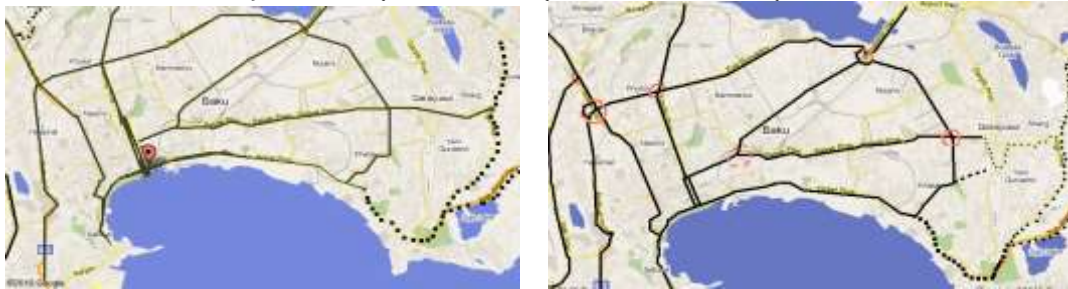
Metrobus (BRT) sisteminin tətbiqində əsas məqsəd Bakı şəhərində şəhər nəqliyyatını yüksək səviyyədə təşkil etmək və dünya standartlarına uyğun qurmaq, gələn qonaqlara, turistlərə və bütün sakinlərə yüksək sərnəşindəşimə xidmətinin göstərilməsi olmuşdur.

Əgər ictimai nəqliyyatda komfort və sürətilik olarsa insanlar öz şəxsi avtomobillərindən imtina edəcək, bu da tıxacların və digər nəqliyyat problemlərinin aradan qalxmasına, eləcədə ekoloji pozuntuların azalmasına səbəb olacaqdır.

Böyük şəhərlərdə çox vaxt ictimai nəqliyyat planları yüksək səviyyədə işlənilib layihələndirilmir, bunun üçün kifayət qədər resurslar istifadə olunmur, lakin sonra meydana çıxan ciddi nəqliyyat və daşıma problemlərinin həlli üçün daha çox investisiya tələb olunur.

Bakı şəhərində Metrobus (BRT) sisteminin tətbiqi və mümkün hərəkət marşrutlarını barədə əsaslandırma tələfimizdən işlənilərək təqdim edilə bilər.

Şəkil 3. Bakı şəhərində BRT üçün nəzərdə tutulan marşrutlar



.....-gələcəkdə nəzərdə tutulmalı marşrutlar, — -nəzərdə tutulan Metrobus (BRT) marşrutları.

1. Bakı Dairəvi - 1, Qaradağ – Bakı - Sumqayıt şosesi, Biləcəri qəsəbəsi və əks istiqamətdə,
2. Avtovağzal (Sumqayıt yolu) - Tbilisi prospekti – Azadlıq meydanı və əks istiqamətdə,
3. Bayıl qəsəbəsi – Nobel prospekti – Zığ qəsəbəsi və əks istiqamətdə, Azadlıq prospekti - Sahil və əks istiqamətdə,
4. 20 Yanvar dairəsi – Ziya Bünyadov prospekti – Koroğlu metrosu və əks istiqamətdə,
5. Azadlıq meydanı - Azadlıq prospekti – Heydər Əliyev prospekti - Koroğlu metrosu və əks istiqamətdə,

6. Koroğlu metrosu – Qara Qarayev prospekti –Xətai - Nobel prospekti və əks istiqamətdə və b.

BMT tərəfindən təsdiqlənmiş dünya üzrə normativlərə əsasən tək istiqamətdə saatda 6000 ilə 9000 sərnəşin daşınan xətlərdə Metrobus xətləri çəkilməsi düşünülobilir. Bu baxımdan, Bakı şəhərində qeyd edilən marşrutlar üzrə sərnəşin axınının intensivliyi qeyd olunan normativdən dəfələrlə yüksəkdir. Məsələn, Tbilisi prospekti üzrə bu göstərici bir istiqamətdə normal axın zamanı 11000–12000, H.Əliyev prospekti üzrə bu göstərici bir istiqamətdə 15000–17000, Q.Qarayev prospekti üzrə bu göstərici bir istiqamətdə 14000–16000 sərnəşin saatdır [1-4].

Sistemin tətbiqindən sonra avtobus nəqliyyatı əsasən həmin metrobus arteriallarının əlavə sərnəşin təminatı üçün ətraf qəsəbə və ətraf kiçik məhəllələrdən sərnəşin toplayıcısı rolunu oynamaq mahiyyəti daşmalıdır – daha çox Metrobus sistemini qidalandırıcı funksiyasını yerinə yetirməlidir. Bu sistemin xətləri üzrə paralel marşrutların təşkili qeyri mümkün olmalıdır.

**Nəticə.** Metrobus (BRT) sisteminin qeyd olunan üstün xüsusiyyətlərini və tətbiq olunduğu bütün şəhərlərdə ictimai nəqliyyat sistemindəki yaranmış problemlərin aradan qaldırılmasındakı önəmli rolunu, eyni zamanda Metrobus (BRT) sisteminin qısa bir zaman çərçivəsində və nisbətən aşağı maya dəyərində investisiya qoyuluşu müqabilində müsbət təsirlərini nəzərə alaraq bu sistemin Bakı şəhərində yaradılması məqsədəuyğun olardı.

#### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Çingiz Rəhimov, Bakı şəhərində avtobus sərnəşin daşımalarının təşkilində müasir üsulların tətbiqi, AzTU, Bakı-2009.
2. <http://metrobus.iETT.gov.tr/tr/metrobus/pages/metrobus-sistemi/296>
3. [http://tr.wikipedia.org/wiki/Kategori:Ula%C5%9F%C4%B1m\\_taslaklar%C4%B1](http://tr.wikipedia.org/wiki/Kategori:Ula%C5%9F%C4%B1m_taslaklar%C4%B1)
4. <http://kentvedemiryolu.com/icerik.php?id=608>

## СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО ГРУЗИИ И РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАН КАК ВОЗМОЖНОСТЬ ИХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

**ЛАРИСА КОРГАНШВИЛИ**

*Тбилисский государственный университет имени И. Джавахишвили, Тбилиси, Грузия  
korganashvili@yahoo.com*

**НАТАВАН МАМЕДОВА**

*Бакинский Университет Бизнеса, Баку, Республика Азербайджан  
natavangm@gmail.com*

### АННОТАЦИЯ

Сотрудничество Грузии и Республики Азербайджан имеет длительную историю, однако после распада Советского Союза, оно перешло на новый этап своего исторического развития. Грузия и Республика Азербайджан стали стратегическими партнерами и союзниками. Их двухсторонние отношения строятся на принципах равенства, добрососедства, взаимного уважения и взаимопонимания. В работе дана оценка итогов постсоветской трансформации Грузии и Республики Азербайджан с использованием различных международных рейтингов, проанализировано значение их сотрудничества на региональном и глобальном уровнях, двухсторонние отношения в сфере торговли, инвестиций, энергетики и транспортных коридоров.

Ключевые слова: стратегическое партнерство, трансформация, устойчивое развитие, Азербайджан, Грузия.

### ANNOTATION

Cooperation between Georgia and the Republic of Azerbaijan has a long history, but after the collapse of the Soviet Union, it moved to a new stage of its historical development. Georgia and the Republic of Azerbaijan have become strategic partners and allies. Their bilateral relations are based on the principles of equality, good neighborliness, mutual respect and mutual understanding. The paper assesses the results of the post-Soviet transformation of Georgia and the Republic of Azerbaijan using various international ratings, analyzes the significance of their cooperation at the regional and global levels, and bilateral relations in trade, investment, energy, and transport corridors.

Key words: strategic partnership, transformation, sustainable development, Azerbaijan, Georgia.

Сотрудничество Грузии и Республики Азербайджан имеет длительную историю, однако после распада Советского Союза, оно перешло на новый этап своего исторического развития. Дипломатические отношения между Грузией и Республикой Азербайджан (далее Азербайджан) установлены 18 ноября 1992 года. После этого они друг друга рассматривают в качестве стратегических партнеров и союзников. Их двухсторонние отношения строятся на основе рыночной экономики и либеральной внешней политики, в которых главное место отводится соблюдению принципов равенства, добрососедства, взаимного уважения и взаимопонимания [1, с. 4-5].

После распада СССР Грузия и Азербайджан оказались в катастрофическом экономическом спаде. Самый низкий объем ВВП в Грузии составил 2,514 млн USD (1994 г.), а в Азербайджане – 3,052 млн USD (1995 г.) [2] или соответственно 32.4 и 34.4 % от уровня 1990 года. Грузия и Азербайджан почти одновременно приняли условия и стандарты экономической деятельности, предложенные Международным валютным фондом. В результате их реализации они смогли преодолеть существующий экономический кризис и достичь экономического роста [3, 4]. В 2017 году ВВП Грузии составил 39,768.1 млн USD, Азербайджана - 40,747.8 млн USD, а ВВП на душу населения – соответственно 4,078.3 и 4,131.6 USD. Самый высокий темп роста Грузия имела в 2007 году – 12,344%, а Азербайджан – в 2006 году – 34.5% [2].

Для оценки итогов трансформации суверенной Грузии можно использовать различные международные рейтинги. Среди них можно выделить следующие:

\* Индекс трансформации Бертельсманна, который состоит из двух компонентов: статусного индекса и индекса управления. По статусному индексу в 2018 году Грузия занимает 42-ое место, Азербайджан – 100-ое среди 129 развивающихся стран и стран с переходной

экономикой, в том числе по политической трансформации – соответственно 37-ое и 107-ое места и по экономической трансформации – 47-ое и 85-ое места. По индексу управления они находятся на 33-ем и 97-ом местах [5].

\* Индекс инклюзивного развития – в 2018 году Азербайджан занимает 3-ье место, Грузия – 32-ое в рейтинге 78 развивающихся стран [6].

\* Индекс экономической свободы - в 2018 году Грузия находится на 16-ом месте, Азербайджан – на 67-ом среди 180 стран. Грузия входит в группу в основном свободных государств, Азербайджан - в группу умеренно свободных государств [7].

\* Индекс человеческого развития – Грузия занимает 70-ое место, Азербайджан – 80-ое среди 188 стран в рейтинге 2018 г. [8].

\* Индекс Всемирного банка по простоте ведения бизнеса – Грузия занимает 9-ое место, Азербайджан – 57-ое среди 190 стран в рейтинге Doing Business 2018 [9].

\* Индекс вовлеченности в международную торговлю – Грузия занимает 41-ое место, среди 136 стран в рейтинге 2016 года [10].

\* Индекс социального прогресса – Грузия находится на 54-ом месте среди 128 стран в рейтинге 2018 года. По Азербайджану нет данных [11].

\* Индекс глобальной конкурентоспособности – Грузия занимает 67-ое место, Азербайджан – 35-ое среди 137 стран в рейтинге 2017-2018 гг [12].

Для оценки действий стран по достижению Целей устойчивого развития (ЦУР) используется индекс прогресса по Целям устойчивого развития. Этот показатель был создан Сетью ООН по поиску решений в области устойчивого развития и немецким фондом Бертельсманна, чтобы дополнить официальные метрики по ЦУР. По этому показателю Грузия занимает 66-ое место, Азербайджан – 48-ое среди 157 стран в рейтинге 2017 года [13].

За постсоветские годы сотрудничество Грузии и Азербайджана развиваются динамично посредством экономического роста и устойчивого развития в различных сферах. Между Азербайджаном и Грузией подписано около 50 соглашений в экономической сфере, а в целом – более тысячи. В настоящее время в Азербайджане действует почти 280 компаний с грузинским капиталом, а в Грузии – более 200 компаний с азербайджанским капиталом [14]. Азербайджан находится на первом месте по объему осуществленных в Грузию инвестиций. В 2017 году их объем составил \$465.0 млн, что на 83.2% превышает объем предыдущего года и в 5.5 раза – 2013 года. За 5 лет Азербайджан в Грузию инвестировал \$2030,2 млн – 25.5% всех ПИИ Грузии [15].

Традиционным фактором устойчивого развития национальной экономики и повышения ее конкурентоспособности является внешняя торговля. По объему товарооборота в 2017 году Азербайджан занимает четвертую позицию среди основных торговых партнеров Грузии. На его долю приходится 7.7 % внешнеторгового оборота (825.9 млн USD), 9.9 % экспорта (272.2 млн USD) и 7.0% импорта (553.7 млн USD) страны [16]. Самый высокий показатель экспорта Грузии в Азербайджан был в 2013 году – 709.9 млн USD. До 2017 года наблюдается тенденция сокращения экспорта Грузии в Азербайджан, но в 2017 году по сравнению с 2016 годом он вырос на 78.6%. В свою очередь самый высокий показатель импорта Грузии из Азербайджан был в 2012 году – 703.8 млн USD [2].

Грузия и Азербайджан являются малыми странами, поэтому их роль в мировой экономике незначительна. Однако они занимают важное геополитическое и геостратегическое положение в данном регионе. Они находятся на границе общеевропейского пространства безопасности. Здесь пересекаются интересы России и США, а также других региональных и не региональных государств [17]. Грузия и Азербайджан обладают крайне важными преимуществами транзитного узла Центральной Азии, а это может способствовать или препятствовать развитию коммуникаций между Западом и Востоком. Республика Азербайджан обладает запасами нефти и газа, для транспортировки которых используются трубопроводы, проходящие через Грузию: нефтепроводы Баку – Тбилиси – Джейхан и Баку – Тбилиси – Супса, газопровод Баку – Тбилиси – Эрзерум (его также называют Южно-Кавказским трубопроводом – ЮКТ) [18]. Грузия и Азербайджан участники проектов TRACECA (Transport Corridor Europe Caucasus Asia) и INOGATE (Interstate Oil and Gas Transportation to Europe). TRACECA – программа международного сотрудничества между Европейским союзом и странами-партнерами по

организации транспортного коридора «Европа – Кавказ – Азия». В организационном плане эта международная программа, направленная на укрепление экономических отношений, торговли и транспортного сообщения в регионах Черноморского бассейна, Южного Кавказа и Центральной Азии. Она была создана в 1993 году по идее Евросоюза и состоит из различных проектов, некоторые из которых к началу 2016 года уже завершены [19]. INOGATE – программа международного сотрудничества в энергетической сфере между Европейским Союзом, Причерноморскими и Прикаспийскими государствами, а также соседними с ними странами. Программа основана в 1996 году и реализуется от имени Евросоюза [20]. Грузию и Азербайджан также связывают много проектов «глобального значения», одним из них является проект «Баку-Тбилиси-Карс», старт которому был дан в октябре 2017 года. Пуском этой железной дороги завершилось создание Транскаспийского коридора, который в сочетании с мостом Явуз Султан Селим через Босфорский пролив обеспечивает условия для быстрой и дешевой транспортировки грузов из Китая в Европу и страны, расположенные на пути этого коридора [18]. Таким образом Грузия и Азербайджан стали реальными участниками китайской инициативы создания «Экономического пояса Шелкового пути» (инициатива «Поясь и Путь» или «Один Пояс, Один Путь»).

Укреплению сотрудничества Грузии и Азербайджана способствует реализация проекта Южного газового коридора - Трансанатолийского газопровода TANAP (Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline), торжественное открытие которого состоялось 12 июня 2018 года. Этот газопровод проходит из Азербайджана через Грузию и Турцию к греческой границе, где его продолжением станет Трансадриатический газопровод, проходящий через Грецию и Албанию с конечной точкой в Италии. Также было объявлено, что одна ветка из Турции пойдет в Болгарию. Первые поставки газа по TANAP к границе Греции планируется осуществить уже к июню 2019 года [21].

В целом следует отметить, что Грузии и Азербайджан не являются странами-конкурентами, они взаимодополняют друг друга, что способствует их успешному сотрудничеству как на региональном, так и глобальном уровнях. В свою очередь добрососедские и дружеские отношения, взаимопонимание и взаимоподдержка обеспечивает устойчивое развитие обеих стран.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Mammadova Natavan (2009). Economic cooperation between Georgia and Azerbaijan. Tbilisi, Publishing House "Universal", 215 p. (in Georgian language)
2. The World Bank (WB). <http://data.worldbank.org/indicator/>
3. Korganashvili L., Mammadova N., Tsotskolauri P., Kochlamazashvili L. (2017) Transformation of South Caucasus Countries During 25 Years of Independence. European Journal of Social Sciences Education and Research. Volume 10, Nr. 1, May\_Aug\_17\_Nr\_2\_cover.jpg, pp. 253-262
4. Korganashvili L. (2014) Socio-economic transformations in South Caucasus countries: realities and prospects. The Economic Transformation of the Cities and Regions in the Post-communists Countries. Edited by Cezary Madry and Denis Dirin. Proceedings. Wydawnictwo Naukowe. Poznan, Poland, pp.117-128
5. BTI 2018. <https://www.bti-project.org/en/data/>
6. The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. [http://www3.weforum.org/docs/WEF\\_Forum\\_IncGrwth\\_2018.pdf](http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf)
7. The Index of Economic Freedom (IEF) (2017). <https://www.heritage.org/index/ranking>
8. Human Development Indices and Indicators. 2018 Statistical Update [http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018\\_human\\_development\\_statistical\\_update.pdf](http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf)
9. Doing Business 2018. <http://www.doingbusiness.org/en/rankings>
10. The Global Enabling Trade Report 2016 [http://www3.weforum.org/docs/WEF\\_GETR\\_2016\\_report.pdf](http://www3.weforum.org/docs/WEF_GETR_2016_report.pdf)
11. 2017 Global Social Progress Index <https://www.socialprogress.org/index>
12. World Economic Forum (2016). The Global Competitiveness Report 2017–2018. <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>
13. Индекс прогресса по Целям устойчивого развития 2017 <http://www.openshkola.org/blog/indeks-progressa-po-tselyam-ustojchivogo-razvitiya-2017/>
14. Азербайджан и Грузия презентуют свои транзитные возможности в Китае <https://ru.sputnik.az/economy/20170614/410716189/azerbajdzhan-gruzija-prezentacija-tranzita-kitae.html>
15. Geostat. Foreign Direct Investments (2018) [http://geostat.ge/cms/site\\_images/\\_files/english/bop/ucxouri%20investiciebi%2015.08%20\(eng\)\\_2018.pdf](http://geostat.ge/cms/site_images/_files/english/bop/ucxouri%20investiciebi%2015.08%20(eng)_2018.pdf)
16. External Trade of Georgia (2018) [http://geostat.ge/cms/site\\_images/\\_files/georgian/bop/External%20Merchandise%20Trade%202017\\_published%202018.pdf](http://geostat.ge/cms/site_images/_files/georgian/bop/External%20Merchandise%20Trade%202017_published%202018.pdf)



17. Корганашвили Л. Д. (2011). Влияние политики региональных и не региональных государств на экономическое развитие Грузии (Impact of regional and non-regional state' policies on the economic development of Georgia). International Seminar on: Georgia: Previous Activities, Future Prospects. 20 february 2011 – University of Tehran. Iran  
سمینار بین‌المللی گرجستان <http://dr-hosseinahmadi.blogspot.com/print/post-185/>
18. Корганашвили Л. (2018). Сотрудничество Азербайджана и Грузии в рамках китайской инициативы «поясь и путь». **Baku Engineering University. International Scientific and Practical Conference "Azerbaijan in the international transport system: goals and prospects". 02 - 05 October 2018.** pp. 280-284
19. TRACECA. <http://www.traceca-org.org/ru/traseka/>,  
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A1%D0%95%D0%9A%D0%90>
20. INOGATE. <http://www.inogate.org/>, <https://ru.wikipedia.org/wiki/INOGATE>
21. Эрдоган заявил, что первые поставки газа в Европу по TANAP намечены на июнь 2019 года  
<https://tass.ru/ekonomika/5285649>



*With the Joint Organization by the Ministry of Education Azerbaijan Republic and Baku Engineering University*

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:  
**PROBLEMS AND PERSPECTIVES**  
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
Baku Engineering University, 26-27 October 2018, Baku, AZERBAIJAN

---

# PROCEEDINGS

---

## SECTION II

---

***Bussiness Administration***

---

# MARKETİNQİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ GÜNÜN TƏLƏBİDİR

**i.f.d. Dos. Nəsimi Bəşir oğlu KAMALOV**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

*nkamalov@beu.edu.az*

## XÜLASƏ

Azərbaycan müəssisələri ilə bağlı aparılan elmi tədqiqatlar, eləcə də uzun illərə əsaslanan müşahidələr ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin tamamlanmasına baxmayaraq, müəssisələrdə biznes funksiyalarının yerinə yetirilməsində hələ də ciddi sıxıntıların olduğunu ortaya çıxarır. Bu məsələ, xüsusilə marketinqin təşkili və idarə edilməsində özünü açıq şəkildə biruzə verir. Halbuki, marketinq müasir biznesin əsas funksiyasıdır.

**Açar sözlər:** Azərbaycan, müəssisələr, biznes funksiyaları, marketinq, təkmilləşdirmə.

## ABSTRACT

The scientific researches and observations on Azerbaijan enterprises reveal that there are still serious problems in realization of business functions no matter that the market economy transition period has finished in the country. This matter shows itself especially in marketing activities. Despite of, marketing is the main function of modern business.

**Key words:** Azerbaijan, enterprises, business functions, marketing, improvement.

## 1. Marketinq məntiqi

Son dövrlərdə biznes sahəsində ortaya çıxan anlayışlardan biridir marketinq. Maraqlısı budur ki, marketinq biznesin funksiyalarından biri olsa da, biznes həyatı ilə məhdudlaşmayıb, demək olar ki, cəmiyyətin bütün sferalarında istifadə edilməyə başlanılmışdır və hazırda ən məşhur ifadələrdən birinə çevrilmişdir. Bu qədər populyarlıq qarşısında bəs marketinqin məntiqi necə? O da anlayışın özü kimi hamı tərəfindən başa düşülür və qəbul edilirmi?

Bu suala cavab vermək üçün elə biznes subyektlərində marketinqlə bağlı aparılan “əməliyyat-lara” baxmaq yerində olardı. Təcrübə göstərir ki, hazırda biznes subyektlərinin böyük əksəriyyətində marketinq departamenti mövcuddur və aktiv fəaliyyət göstərir. Onun təşkilinə baxdıqda, maraqlı məqamlar ortaya çıxır. Belə ki, bir qayda olaraq marketinq departamenti, bir vaxtlar fəaliyyət göstərən satış departamentinin adının dəyişdirilməsi fonunda formalaşdırılır. Yəni, bir vaxtlar fəaliyyət göstərən satış departamentinin “müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq” adı dəyişdirir, beləliklə, marketinq departamenti qurulmuş olur. Çalışan işçilər eyni, çalışma şəkli eyni, məsələlərə yanaşma tərzi eyni, məntiq eyni, düşüncə eyni, təfəkkür eyni. Dəyişən sadəcə departamentin adıdır. Maraqlıdır, bu formatda təşkil edilən marketinqə kim ehtiyac duyur? Yaxud, bu “dəyişikliklə” nə əldə etmək olar? Təbbi ki, cavab bir mənalıdır - heç nə!

Əslində, həqiqi dəyişiklik üçün məsələnin məntiqinə enmək lazımdır. Marketinqin məntiqinə gəldikdə isə, dünyaca məşhur marketoloq Filip Kotler müsahibəsində ürək ağrısı ilə qeyd edirdi ki, “...marketinqdən bəhs etməyə başladığımız gündən indiyə kimi 30-40 il keçməsinə baxmayaraq, hələ də marketinqin gördüyümüz işlərə yeni don geydirmək, gördüyümüz işləri daha bərli-bəzəkli formada təqdim etmək olmadığını insanlara izah edə bilməmişik”. Ətrafımızda “marketoloqların” marketinq adı altında həyata keçirdiklərini müşahidə etdikcə, marketinq qabiliyyətlərinə şahid olduqca, alimin bu fikri səsləndirməkdə nə qədər haqlı olduğunu görürük.

Təcrübə göstərir ki, marketinq anlayışı bir qayda olaraq satış anlayışı ilə qarışdırılır, eyniləşdirilir. Halbuki, marketinqin məqsədi satış cəhdlərinə olan ehtiyacı ortadan qaldırmaqdır. Bu iki anlayışı eyniləşdirənlərin ən əsas arqumenti ondan ibarətdir ki, hər iki anlayışın əsasında mənfəət durur. Doğrudur, hər iki anlayışın nəticəsində mənfəətin əldə edilməsi məsələsi var (əslində bu nəticə, elə biznesin qurulmasının əsas məqsədidir. Xeyriyyə məqsədi ilə müəssisə quran neçə işadamı mövcuddur?) Lakin, əsas məsələ mənfəətin əldə edilməsinə çalışmaq deyil, onun hansı yolla əldə ediləcəyidir. Sadəcə nəticəyə baxaraq başlanğıcı, fokus nöqtəsi, istifadə etdiyi metodlar və nəticənin (mənfəətin) əldə edilmə şəklinin bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən satış anlayışı ilə marketinq anlayışını eyniləşdirmək nə qədər doğrudur? Bu iki anlayış arasındakı fərqi qısaca belə izah etmək mümkündür: satış anlayışı istehsal olunmuş məhsulların əldən çıxarılması üçün variantlar, metodlar, yollar fikirləşib tapmaq olduğu halda, marketinq müştəri məmnuniyyətinə əsaslanmaqla, müəssisənin rəqabət gücünü artırmanın yollarını tapmaqdır. Bəli, müştəri məmnuniyyəti əsasında! Marketinq anlayışının ilk prinsipi

pidir bu! Məşəri məmnuniyyətinin artırılmasına xidmət etməyən heç bir fəaliyyət marketing çətri altına daxil edilə bilməz! Mənfəətin əldə edilməsində də bu prinsip mütləq şəkildə qorunur - müştəri məmnuniyyəti əsasında mənfəətin əldə edilməsi!

## 2. Marketingin mahiyyəti

Marketingin səmərəli təşkili və idarə edilməsi üçün onun mahiyyətinin düzgün dərk olunması ilkin şərtədir. Bu məsələni sual şəklində qoyulmuş aşağıdakı dörd nüansla şərh etmək mümkündür:

**Birinci nüans: Marketing nədir?** Çoxsaylı yanaşmalar içərisində marketingin tərifi ən dolğun America Marketing Cəmiyyəti (AMA) tərəfindən verilmişdir: “Fərdi və/vəya təşkilati məqsədlərin əldə edilməsinə imkan verən mübadilənin reallaşdırılması üçün mal, xidmət yaxud fikirlərin ortaya çıxarılması, qiymətləndirilməsi, stimullaşdırılması ilə əlaqədar planlama və tətbiqat prosesidir”. Tərifdən belə anlaşılır ki, marketingə həm fərdlər, həm də qurumlar müraciət edə bilərlər. İkincisi, bu fəaliyyət mübadilə yolu ilə məqsədlərin ələ alınmasına xidmət edir. Üçüncüsü, marketing kompleks bir sahədir - istehsaladan bölgüyə qədər bir çox funksiyaları ehtiva edir. Nəhayət, marketing planlı fəaliyyətdir.

**İkinci nüans: Marketing anlayışının ünsürləri nələrdir?** Marketingin üç əsası vardır ki, bunlar eyni zamanda marketing anlayışının ünsürləri hesab olunur: 1) Müştəri mərkəzli fəaliyyət-həyata keçirilən bütün fəaliyyətlərdə, atılan bütün addımlarda müştəri məmnuniyyəti əsas alınmalı, onun “biznesimizin varlıq səbəbi” olduğu unudulmamalıdır; 2) Sistemli, koordinasiya fəaliyyət-tərifdən də görüldüyü kimi marketing əslində elmlər arası elm, funksiyalar arası funksiyadır. İndiyə qədər ayrı-ayrılıqda baxılan bir çox məsələ marketing çətri altında toplanmışdır və marketingin əsas mahiyyəti də sistem formalaşdırmaq, həyata keçirilən fəaliyyətlər arasında əlaqə, koordinasiya təmin etməkdir. Digər tərəfdən sistemli, koordinasiya fəaliyyətin olmadığı yerdə marketingdən söhbət gedə bilməz; 3) Uzun ömürlü mənfəətli əlaqələr - istər fərd, istərsə də təşkilat mübadilə prosesinə ona görə daxil olur ki, müəyyən məqsədlərə nail olsun. Marketing anlayışının üçüncü təməli, bu münasibətin bütün tərəfləri məmnun edəcək və uzun ömürlü əməkdaşlığa zəmin yaradacaq şəkildə həyata keçirilməsi zərurətini ifadə edir. Məsələyə “bu günlük”, “hələlik”, “indilik” və bənzəri məntiqlə yanaşma qəti qəbul edilmir.

**Üçüncü nüans: Necə oldu ki, marketing anlayışı ortaya çıxdı?** Marketing sosial elm sahələrindən biridir. Bu o deməkdir ki, onun ortaya çıxması və inkişafı cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyətdəki dəyişikliklərə adekvat olaraq, bir zərurət kimi ortaya çıxmış və eyni səbəblə zaman keçdikcə dəyişməkdə, inkişaf etməkdədir. Tarixi kontekstdə baxıldığında, sənaye inqilabından “Böyük dünya böhranı”na (1929-32-ci illər) qədər “İstehsal anlayışı” hakim olmuşdur. Bu dövrdə biznes strukturlarını narahat edən yeganə məsələ istehsalın artırılması idi. Böhrandan sonra, xüsusilə dövlət dəstəyi əsasında istehsal probleminin həll olunması, qısa zaman kəsiyində satış problemini ortaya çıxardı və həmin dövr (təxminən 1970-ci illərə qədər) “Satış anlayışı dövrü” adlandırılır. Adından da görüldüyü kimi, bu dövrün əsas xüsusiyyəti, yaxud problemi istehsal olunmuş məhsulların satışını təmin etmək idi. Dünya iqtisad tarixində dönüş nöqtələrindən biri hesab edilən 70-ci illər, mal istehsal etdikdən sonra onu satmağa cəhd etməyin düzgün olmadığını, istehsaladan əvvəl müştəri istəklərinin öyrənilməsi və onun ehtiyacına uyğun mal və ya xidmətin istehsalının iqtisadi və sosial cəhətdən daha səmərəli olduğunu ortaya çıxardı. Beləliklə, əsas həlledici amilin müştəri və onun istəkləri olduğu anlaşıldı və marketing anlayışı ortaya çıxdı. İndiyə kimi davam edən marketing anlayışının bundan sonra da davam edəcəyini ehtimal etmək olar. Söz yox ki, zaman içərisində müxtəlif mərhələlərdən (primitiv, sosial, qlobal və qlokal) keçən marketingin, bundan sonra da müəyyən dəyişikliklərə uğraması mümkündür.

**Dördüncü nüans: Marketingə həqiqətən ehtiyac varmı?** İqtisad elmində fayda anlayışı mövcuddur və o, “məhsulların insan ehtiyaclarını ödəmə qabiliyyəti” kimi xarakterizə edilir. İnsan o halda özünü xoşbəxt hiss edir ki, aldığı məhsuldan umduğunu, yəni fayda əldə etsin. Özlüyündə fayda-şəkil (forma), zaman, yer və mülkiyyət faydası kimi 4 ünsürdən ibarətdir. Bunların hər birinə ayrı-ayrılıqda baxsaq əslində qoyulmuş sualın cavabı ortaya çıxır. Belə ki, məhsulun şəkil (forma) faydası müəssisənin istehsal departamenti tərəfindən yaradılır. Lakin, istehsal departamenti hansı formanın müştəri tərəfindən arzu edildiyini marketing departamentindən öyrənir. Deməli şəkil (forma) faydasını müəssisənin istehsal və marketing departamentləri birgə hasil edir. Zaman faydası məhsulun istənilən zamanda, yer faydası istənilən yerdə müştəri tərəfindən əldə edilməsidir ki, bu da bölgünün işidir. Bölgü də, marketing kompleksi ünsürlərindən (4P) biridir. Mülkiyyət faydası isə, məhsulun sahiblik hüququnun əldə edilməsi deməkdir ki, o da mübadilə yolu ilə təmin olunur. Marketingin təfinə baxsaq

mübadilənin marketinqə aid olduğunu görürük. Beləliklə, marketinq olmadan faydanın təmini mümkün deyil.

Yekunda qeyd etmək yerinə düşər ki, günün tələbi olan marketinq və onun səmərəli təşkili və idarə edilməsi müəssisənin nəinki uğuru, ümumiyyətlə gələcəyinin olub-olmayacağını müəyyən edir. Odur ki, məsələnin mahiyyəti düzgün dərk olunmalı və vaxt itirmədən müvafiq addım atılmalıdır.

### 3. Marketinqin təşkilinin təkmilləşdirilməsi

İstehlakçı məmnuniyyəti, bazar yönümlülük, uzun ömürlü strateji idarəetmə və koordinasiya fəaliyyət kimi əsasları olan marketinq funksiyasının lazımı şəkildə tətbiq olunmaması həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblərə bağlıdır. Mövcud şəraitdə ölkədə biznes sahibi olan şəxslərin böyük əksəriyyətinin sovet dövründə təlim-təhsil almaları və təbii olaraq bazar iqtisadiyyatı mövzusunda yetərli və doğru bilik sahibi olmamaları, ölkədə ciddi rəqabət şəraitinin yoxluğu, iqtisadi-hüquqi mühit və s. kimi makromarketinq səviyyəsində mövcud olan nöqsan və çatışmamazlıqlar məsələnin obyektiv tərəfləridirsə, sovet dövründə yetişmiş müasir dövrün biznesmenlərinin özlərini yeni iqtisadi şərtlərə uyğunlaşdırmamaları, işlərini “yoxlama-yanılma” metodu əsasında qurmağa meyilli olmaları, dünyanı olduğu kimi yox, anladıkları kimi görmələri və bunda israrçı olmaları, məsələnin mahiyyətindən xəbərdar olan sahibkarların isə, mövcud bazar şərtlərini diqqətə alaraq, şüurlu şəkildə marketinq tədqiqatları, müştəri məmnuniyyəti, strateji idarəetmə, işçi yetişdirmə və bu qəbildən olan digər məsələlərə əhəmiyyət verməmələri əsas subyektiv səbəblər kimi sadalana bilər.

Fəqət, ortada unudulan bir reallıq vardır: dünya sürətlə dəyişməkdə və inkişaf etməkdədir. Azərbaycan coğrafi mövqeyi, sahib olduğu yerlatı resursları və ən vacibi, müasir düşüncəyə sahib insan potensialı ilə dünyada davam edən qloballaşma prosesinin ciddi bir parçasıdır. Dünyaya inteqrasiya edən Azərbaycan istehlakçısı, marketinqlə bağlı yerli müəssisələrin fəaliyyətindən, daha doğrusu fəaliyyətsizliyindən qətiyyətlə məmnun deyil. Hazırkı dinamik şəraitdə müəssisələrin passiv mövqedə durmaları, çox qısa zamanda onların əleyhinə çevrilə bilər. Belə bir acı nəticə ilə qarşılaşmamaq üçün, “sonrakı peşmançılıq fayda verməz” məsələni də yada salaraq, ölkə müəssisələri və sahibkarlar vaxt itirmədən marketinq sahəsində aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməlidirlər:

1. Mikromarketinqin təşkilində qarşıya çıxan əsas problem marketinq anlayışının mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Şirkətlərdə marketinq departamentlərinin olmasına baxmayaraq hələ də satış anlayışı hakimdir. Bunun səbəbi marketinq üzrə kifayət qədər məlumatın olmamasıdır. Problemin həlli üst səviyyə idarəçilərindən sadəcə işçiyə qədər bütün personalın tədris prosesindən keçməsi, marketinqin fəlsəfəsini dərk olunması ilə mümkündür.

2. Şirkətlərin missiya, vizyonları marketinq anlayışı çərçivəsində yenidən gözdən keçirilməli, SWOT təhlili əsasında strateji məqsədlər müəyyən olunmalı, strateji marketinq planları tərtib edilməlidir.

3. Şirkətlərin mövcud təşkilat strukturları marketinqin ruhuna uyğun şəkildə dəyişdirilməli, şirkətdaxili vəzifə və səlahiyyətlər dəyişən struktura müvafiq korrektə olunmalıdır.

4. Hər bir şirkət müştərilərin şirkətin varlığı səbəbi olduğunu anlamalı, xarici və daxili müştəri məmnuniyyət səviyyəsini ölçmək məqsədi ilə mütəmadi tədqiqatlar aparılmalı, tədqiqat nəticələrinə görə fəaliyyətlərdə müvafiq düzəlişlər həyata keçirilməlidir.

5. Marketinqin təşkilinə təsir göstərən amillər çox olduğundan, bu amillərlə bağlı məlumatların əldə olunması, təhlili və yayılması üçün müasir informasiya sisteminin təsis olunmasına ehtiyac vardır.

6. Hər fəaliyyət dövrü sonunda mövcud əmtəə nomenklaturası qiymətləndirilməli, hər bir əmtəə ömür tsikli, satış həcmi və bazar payı kimi xüsusiyyətlərə görə təhlil edilməlidir. Münasib görülməyən əmtəələr nomenklaturadan çıxarılmalı, əvəzinə yeni əmtəələr daxil edilməlidir. Marka məncənti əmtəə üzrə menecerlərin əsas fəaliyyətlərindən birinə çevrilməli, məsələyə həssaslıqla yanaşılmalıdır.

7. Əmtəələrin mühim ünsürlərindən biri qablaşdırmaqdır. Bir neçə funksiyanı icra edən qablaşdırmaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, uğursuz qablaşdırma ən mükəmməl əmtəəni belə bazardan sildirə bilər.

8. Qiymətləndirmə hədəfləri, siyasətləri və sistemləri gözdən keçirilməli, məqsədli bazanın xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq korrektə olunmalıdır.

9. Stimullaşdırma fəaliyyəti daxili və xarici müştəri olmaqla iki istiqamətində aparılmalı, stimullaşdırma metodlarından məqsədyönlü şəkildə və lazımı səviyyədə istifadə edilməlidir.

10. Bölgü kanalları davamlı şəkildə iqtisadi, nəzarət və adaptasiya kriteriyaları üzrə qiymətləndirilməli, optimallığını itirmiş kanal yenisi ilə əvəz edilməlidir.

11. Marketingin təkmilləşdirilməsi istiqamətində vacib məsələlərdən biri tədarük zəncirinin qurulmasıdır. Xammal istehsalçısından istehlakçıya qədər bütün fəaliyyətlərin zəncirvari şəkildə əlaqələndirilməsi, şirkətlərin marketing fəaliyyətlərində səmərəliliyin artırılmasına xidmət edəcəkdir.

12. Şirkətlər daxili bazarın kiçikliyindən qaynaqlanan sıxıntılardan yaxa qurtarmaq, xarici bazarlarda ortaya çıxan fürsətləri əldən verməmək üçün, xarici bazarlarda da aktiv fəaliyyət göstərməyə çalışmalıdırlar.

13. Şirkətlər, ISO və HACCP kimi beynəlxalq keyfiyyət standartlarını da əldə etməyə cəhd göstərməlidirlər. Ümumi fəaliyyətləri tənzimləyən bu keyfiyyət standartları bir tərəfdən müştəri gözündə şirkəti ucaldır, digər tərəfdən şirkətin beynəlxalq bazarlara yolunu açır.

14. Bazardakı əsas rəqiblər müəyyən olunmalı, onların strategiya, siyasət və tətbiqatları yaxından izlənilməli, SWOT təhlili əsasında ortaya çıxan zəif cəhətlərin ortadan qaldırılması, üstün cəhətlərin daha da gücləndirilməsi istiqamətində lazımı tədbirlər görülməlidir.

15. Şirkətin və markanın bazar mövqeyi müəyyən olunmalı, mövcud mövqe ilə arzu edilən mövqe qarşılaşdırılmalıdır. Fərqliliklər varsa, onların səbəbləri və düzəltilməsi yolları araşdırılmalıdır.

16. Marketing fəaliyyətlərində səmərəliliyi müəyyən edən amillərdən biri də çalışan personalın professionalıq dərəcəsidir. Tədqiqatlar bu sahədə kifayət qədər problemlərin olduğunu göstərir. Şirkətlər mövcud problemin həllinə, marketing üzrə mütəxəssisləri işə cəlb etmək və müvafiq tədris proqramları vasitəsilə mövcud personalın bilik və bacarıqlarını artırmaq yolu ilə nail ola bilərlər. Bu istiqamətdə tövsiyələrdən biri də şirkətlərin təhsil müəssisələri ilə sıx əməkdaşlığının qurulmasıdır.

Sonda bir məqamı da xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, marketingdə təkmilləşdirmənin sonu yoxdur, bu iş davamlı xarakter daşıyır. Çünki, marketing insan və onun ehtiyaclarına xitab edir. A.Maslovun ehtiyaclar iyerarxiyası isə, insan ehtiyaclarının heç vaxt bitməyəcəyini göstərir.

#### ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.H.İslamoğlu, **Pazarlama yönetimi**, İstanbul, "Beta", 2008, 495 s.
2. F. KOTLER, **Marketing menecment**, tərc. ed: T.İ. İmanov, X.M. Məmmədov, E.N. Quliyev, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2008, 468 s.
3. İ. MUCUK, **Pazarlama ilkeleri**, 17. Basım, İstanbul, Türkmen Kitabevi, 2009, 432 s.
4. N.B.Kamalov və R.R. Məmmədov, "*Marketing Problems in Azerbaijan Enterprises and Their Solutions*", Azərbaycanın Ümummilli Lideri H. Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş "IV Gənc Tədqiqatçıların Beynəlxalq Elmi Konfransı", Qafqaz Universiteti, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu, Bakı/Azərbaycan, 29-30 aprel 2016, pp. 672-673
5. N.B.Kamalov, "*Marketing müasir idarəetmə fəlsəfəsidir*", "Dayanıqlı inkişaf və idarəetmə modelləri: nəzəriyyə və praktika", Beynəlxalq konfrans, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran/Azərbaycan, 23-25 dekabr 2011, s. 131
6. N.B.Kamalov, "*Marketingin təkmilləşdirilməsi yolları*", "İpək yolu" bülleteni, Sahibkarlığın İnkişafına Dəstək İctimai Birliyi, Oktyabr 2015, Sayı: 13, ss. 32-33
7. Ö.B.Tek, **Pazarlama ilkeleri, global yönətimsel yaklaşım, Türkiye Uygulamaları**, 8. Baskı, İstanbul, Beta Basım A.Ş., 1999, 902 s.
8. Q. ARMSTRONG, F. KOTLER, **Marketing: ilk addım**, 7-ci nəşr, tərcümə edən: Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti, Bakı, 2005, 581 s.
9. Ş.Ə.AXUNDOV, **Marketingin əlifbası**, Bakı, MSV, 2006, 584 s.
10. W.J.STANTON, M.J.ETZEL, B.J.WALKER, **Fundamentals of marketing**, Ninth Edition, New York, McGraw-Hill, 1992, 668 p.

# AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ ELEKTRON TİCARƏTİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ: ƏLDƏ OLUNAN NƏİLİYYƏTLƏR VƏ SAHƏNİN PROBLEMLƏRİ

**A.A. QƏDƏŞOV**

*Dövlət İdarəçilik Akademiyası  
aykhan.gadashov@ereforms.org*

## XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında planlı və genişmiqyaslı şəkildə aparılan iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq qeyri-neft sektorunun ümumdaxili məhsulda xüsusi çəkisi artmış, ixrac potensialı, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı genişlənmiş, istehsal olunan malların beynəlxalq elektron ticarət platformaları vasitəsi ilə ənənəvi və yeni bazarlara çıxarılması imkanları yaradılmışdır. Aparılan islahatların nəticəsində qeyri-neft ixracında dinamik artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə qeyri-neft məhsullarının ixracında 24,4 faiz, 2018-ci ilin birinci yarısında 15 faizlik artım qeydə alınmışdır. Bu məqalədə də müəllif ölkədə beynəlxalq elektron ticarətin inkişafının mövcud vəziyyətini, onun qeyri-neft ixracına verəcəyi töhfəsini öyrənir. Həmçinin bu sahədə son illər əldə olunan nailiyyətləri, sahənin müasir problemlərini və həlli yollarını araşdırır, elektron ticarətin inkişafı imkanları ilə bağlı təkliflər verir.

**Açar sözlər:** strateji yol xəritəsi, elektron ticarət, qeyri-neft ixracı, Azexport, Enterpriseazerbaijan, Rəqəmsal Ticarət Qovşağı

## THE CURRENT SITUATION OF INTERNATIONAL ELECTRONIC TRADE IN AZERBAIJAN, SUCCESSES ACHIEVED AND AND PROBLEMS OF THE FIELD

### ABSTRACT

In recent years, the main goals of the economic reforms in the republic are to reduce the natural reserve factor of the state budget and gross domestic product, to ensure diversification of the economy and the superiority of the non-oil factor. As a result of planned and large-scale economic reforms, the share of the non-oil sector in the gross domestic product has increased, the production of export-oriented, competitive products has expanded, and opportunities have been created to bring the goods to traditional and new markets through international e-trading platforms. The economic reforms implemented in the short-term have started to give their own results. So, the share of non-oil products exports increased by 24.4 per in 2017 and by 15 per in the first half of 2018. In this article, the author investigated the achievements, current problems of the field and sustainable development opportunities by analyzing the state of the international e-commerce status in the country.

**Keywords:** strategic roadmap, electronic trade, non-oil export, Azexport, digital trade network

### Giriş

Azərbaycan Respublikasının rəqəmsal ticarət qovşağı kimi mövqeyinin gücləndirilməsi, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına qoşulmasının sürətləndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı, potensial yeni və ənənəvi bazarlara elektron ticarət platformaları vasitəsi ilə çıxış imkanlarının artırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı dəstəklənməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindəndir.

Bunun üçün 2005-ci ildə “Elektron Ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur (1). Daha sonra elektron ticarətin inkişafı istiqamətində ölkədə genişmiqyaslı işlər görülməyə başlanmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016 –ci il 21 Sentyabr tarixli “Azərbaycan Respublikasında İstehsal Olunan Malların Vahid Məlumat Bazasının Yaradılması” haqqında Sərəncamına əsasən [www.azexport.az](http://www.azexport.az) portalı yaradılmışdır(2).

Portalın uğurlu fəaliyyətinin nəticəsi olaraq sahibkarların beynəlxalq elektron ticarət platformalarında təmsil olunması 100 dəfədən artıq, yerli məhsulların beynəlxalq elektron ticarət platformalarında təmsil olunması isə 500 dəfədən artıq artmışdır (3).

Elektron ticarət sahəsinin inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan islahatların davamı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 fevral 2017 –ci il tarixli Fərmanı ilə Rəqəmsal Ticarət Qovşağı yaradılmışdır (4).

Rəqəmsal Ticarət Qovşağı Estoniyanın X-Road platformasının analoqunun tətbiqi ilə dünyada həyata keçirilən ilk layihədir. Ölkədə elektron ticarətin inkişafı istiqamətində yaradılan infrastrukturun davamı olaraq “Qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətli daxili istehsalın dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı əsasında [www.enterpriseazerbaijan.com](http://www.enterpriseazerbaijan.com) portalı yaradılmışdır (5).

Portalın yaradılmasında başlıca məqsəd, Azərbaycana birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi potensialının təkmilləşdirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin daha da artırılmasıdır. Bu sahədə görülən böyük işlərə baxmayaraq problemlərdə qalmaqdadır. Bu məqalədə də biz ölkədə elektron ticarətin inkişafının mövcud vəziyyətini, onun qeyri-neft ixracına verəcəyi töhfəsini öyrənirik. Həmçinin bu sahədə son illər əldə olunan nailiyyətləri, sahənin müasir problemlərini və həlli yollarını araşdıraraq, elektron ticarətin inkişafı imkanları ilə bağlı təkliflər irəli sürürük.

#### Azərbaycanda beynəlxalq elektron ticarətin mövcud vəziyyəti



Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində də ixracyönümlü iqtisadi model önə çəkilərək, yüksək əlavə dəyər yaradan ixracyönümlü iqtisadiyyata keçid başlıca məqsədlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur (6). Hazırda milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində hədəf olaraq seçilən məqsədlərə nail olunması üzrə kompleks tədbirlər davam etdirilməkdədir. Bu baxımdan [www.azexport.az](http://www.azexport.az) internet portalı sahibkarlar üçün yaratdığı imkanları qeyd etmək yerinə düşər. İlk baxışdan [www.azexport.az](http://www.azexport.az) elektron ticarət platformasını xatırlatsa da hazırda portal Azərbaycanın ixraca dəstək mərkəzinə çevrilmişdir. Belə ki, portal sahibkarlara xarici bazarlarda müştəri tapır, ixrac prosedurlarına dair məsləhət xidmətləri təqdim edir, bütün ixrac prosedurlarını o cümlədən gömrük bəyannaməsini “bir pəncərə” vasitəsilə online qaydada həyata keçirməyə imkan yaradır və loqistika dəstəyi təqdim edir. Beynəlxalq elektron ticarət platformalarında bir sahibkarın “qızıl üzv”\* adı altında qeydiyyatdan keçərək məhsullarının nümayişi və il ərzində aktual saxlanması orta hesabla yeddi min ABŞ dolları vəsait tələb edir.

#### [www.Azexport.az](http://www.Azexport.az) portalının integrasiya olunduğu beynəlxalq elektron ticarət platformaları.

Bu xidmətləri sahibkarlara ödənişsiz təqdim edən portal, fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən öz faydasını verməyə başlamışdır. Belə ki, 2017-ci ilin yanvar ayından etibarən portala dünyanın 150-dək ölkəsindən 10000-dən artıq ixrac sifarişi və sorğuları daxil olmuşdur (7). Qeyri–neft məhsulları və xidmət sahəsinin müxtəlif sektorları üzrə daxil olan sorğularda ənənəvi olan Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Türkiyə və s., kimi ölkələrlə yanaşı ənənəvi olmayan İndoneziya, Filippin, Dominikan, Makedoniya, Yaponiya, Koreya və s., kimi ölkələrdən də sifarişlər daxil olmuşdur. Ümumilikdə dünyanın müxtəlif ölkələrindən olmaqla portala səkkiz yüz milyon ABŞ dollarından artıq dəyərdə ixrac sifarişi daxil olmuşdur. Bu isə Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq elektron ticarət platformaları vasitəsi ilə fasiləsiz olaraq dünyanın istənilən nöqtəsində, istənilən zaman əlçatan olması və ixrac coğrafiyasının daha da şaxələndirilməsi hesabına baş vermişdir. Sözügedən portalın fəaliyyəti yalnız məhsulların beynəlxalq elektron ticarət platformalarında nümayiş olunması ilə yekunlaşmır. Belə ki - portala daxil olan ixrac sifarişi və sorğularını izləməklə dünyanın hansı region və ölkələrində



hansı məhsullara tələbat olduğu barədə məlumat əldə etmək mümkündür. Bu isə, sahibkara istehsala başlamazdan öncə məhsul seçim etməkdə və həmin məhsula hansı iqtisadiyyatlarda daha çox tələb olması barədə məlumatlar toplanmasında və gələcək ixrac proseslərini daha peşəkar şəkildə tənzimlənməsində böyük dəstək olur.

2018-ci ilin birinci rübündən başlayaraq [www.azexport.az](http://www.azexport.az) portalının operatoru olduğu Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi Azərbaycan sahibkarlarına Sərbəst Satış Sertifikatının verilməsinə start verib. Beynəlxalq ticarətdə yeni tətbiq olunan Sərbəst Satış Sertifikatı bir çox ölkələrdə məcburi xarakter daşıyır. Sertifikatı insan orqanizmi ilə təmasda olan qida, tekstil, kosmetika, tibbi cihazlar gigiyenik vasitələr və s. məhsulların dövrüyyəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün tətbiq edilir. Artıq ölkədə iri qida və kosmetika vasitələri istehsalçısı olan müxtəlif şirkətlər tərəfindən 200-dən artıq sertifikat əldə olunub (3). Sertifikatların əldə olunması Filippin, İndoneziya, Dominikan, Çin, Yaponiya, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi kimi Okeaniya və Körfəz ölkələri ərazilərinə məhsul ixracını asanlaşdırıb. Bu isə “Made in Azerbaijan” brendi adı altında istehsal olunan məhsulların [www.azexport.az](http://www.azexport.az) portalı vasitəsi ilə ənənəvi bazarlarla yanaşı yeni bazarlara da çıxış imkanları yaradıb.

Ölkədə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində əldə olunan ən son nailiyyətlərdən və nəqliyyat-loqistika imkanlarından səmərəli istifadə etməklə, biznes və investisiya mühitinin əlverişliliyinin artırılması, ölkəmizin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması, ixrac potensialının yüksəldilməsi, transsərhəd ticarətin, o cümlədən elektron ticarətin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində çoxşaxəli işlər görülməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə yaradılan Rəqəmsal Ticarət Qovşağının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, Azərbaycan biznesin tətbiqi məqsədilə digər ölkələrin vətəndaşları üçün rəqəmsal mobil və elektron e- və m-Resident layihəsini tətbiq edən ilk ölkə hesab edilir. Həmçinin Azərbaycan sahibkarları xarici biznes tərəfdaşları arasında sənədlərin real vaxt rejimində elektron formada tərtibinə və imzalanmasına imkan verir. Rəqəmsal Ticarət Qovşağı vasitəsi ilə sahibkarlar ixrac edəcəyi məhsullara “Online Vahid İxrac Ərizəsi”\* əsasında müraciət etməklə ixrac üçün tələb olunan bütün icazə sənədlərini əldə edə bilirlər. Rəqəmsal Ticarət Qovşağı daxilində elektron gömrük bəyannaməsinin doldurulması və ixrac təşviqi məbləğinin alınmasını xidmətləri də təqdim olunmuşdur. İxrac üçün tələb olunan sənədlərin “Online Vahid İxrac Ərizəsi” vasitəsi ilə alınması prosedurlarının icrasında məmur-sahibkar təmasını minimuma endirərək, sənədlərin icra müddətini bir neçə dəfə azaldır. Dünyada ilk olaraq Azərbaycanda təqdim olunan xidmət sahibkarlara yalnız bir “online ərizə” ilə müraciət edərək sərbəst satış sertifikatı, beynəlxalq baytarlıq sertifikatı, fitosanitar sertifikat, keyfiyyət sertifikatı, mənşə sertifikatı, kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabani flora növlərinin ixracı üçün icazə, mədəni sərvətlərin ixracı üçün mədəni sərvətin mühafizə şəhadətnaməsi və dini təyinatlı ədəbiyyatın (kağız və elektron daşıyıcılarda), audio və videomaterialların, malların (məmulatların) və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarının ixracına razılıq verilməsi kimi sənədləri əldə etmək imkanı təqdim edir.

Ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinin 3.1.1-ci “İnvestisiya məlumat bankının yaradılması və mütəmadi təhlillər nəticəsində yenilənməsi” tədbirinin icrasına əsaslanaraq [www.enterpriseazerbaijan.com](http://www.enterpriseazerbaijan.com) portalı istifadəyə verilmişdir (8). Mütəmadi olaraq yeni məlumatlar əlavə olunan portal, istifadəyə rahat, təhlükəsiz, sürətli və əlverişli məkan olaraq Azərbaycandakı investisiya layihələri, startaplar, əmlak, səhm, torpaq və digər aktivlər barədə məlumat bankıdır. Hazırda dünyada gəlir gətirmək üçün potensial layihələrə yatırım etmə axtarışında olan trilyonlarla dollar sərbəst maliyyə vəsaiti var. Xarici investorlar tərəfindən bu vəsaitlərin iqtisadiyyatımıza investisiya olunması üçün Azərbaycanda münbit şərait yaradılmış və daim dövlət dəstəyi göstərilmişdir. İndiyədək iqtisadiyyatımıza cəlb olunmuş 125 milyard ABŞ dollarından artıq xarici sərmayədə heç bir ciddi problem yaşanmaması bunu deməyimizə imkan verir (9).

Aparılan kompleks tədbirlər nəticəsi olaraq ölkədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq olunması ilə beynəlxalq elektron ticarətin irəliləməsində uğurlar əldə olunmuş və bunun fonunda da strateji yol xəritələrində əsas hədəflərdən olan iqtisadiyyatın diversifikasiyası, sahibkarlığın inkişafı, ixracyönümlü yeni məhsulların istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının dərin emalı kimi mühüm məqsədlərə nail olunmuşdur.

### **Azərbaycanda beynəlxalq elektron ticarətin problemləri**

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq elektron ticarət geniş imkanlar qazanıb. Dünya üzrə statistik nəticələrə nəzər yetirdikdə, elektron ticarətin istər lokal bazarlarda istərsə də beynəlxalq bazarlarda sürətlə genişləndiyini müşahidə edə bilərik. Hazırda satıcıdan - alıcıya bir başa dövriyyələrin həcmi 1,3 trilyon ABŞ dolları, şirkətlər arası satış dövriyyə isə 15 trilyon ABŞ dollar təşkil edir (10). Aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq 2018-ci il üzrə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ümumi ticarət dövriyyəsinin 40%-ni elektron ticarət təşkil edəcəyi bildirilir. Son illər ölkədə elektron ticarət sahəsində həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq yüksək artım dinamikası müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2016-cı ildə Azərbaycanda pərakəndə elektron ticarət dövriyyəsi 25 milyon 613 min manat, 2017-ci ildə isə 46 milyon 227 min manat olub (11). Hazırda BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) B2C elektron kommersiya indeksində Azərbaycan 144 ölkə arasında 68-ci yerdə qərarlaşıb (12). Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ixracyönümlü müəssisənin iqtisadi fəaliyyəti daha məhsuldar və sərfəli hala gəlir, lakin ölkəmizdə beynəlxalq elektron ticarətin imkanları kifayət qədər geniş tətbiq olunmur. Bu əsasən aşağıda sadalanan problemlərdən qaynaqlanır.

**Loqistika problemləri.** Ölkəmizin coğrafi yerləşmə mövqeyi tarix boyu beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunun inkişafında mühim rol oynamışdır. Əhəmiyyətli ticarət yolları ilə əhatə olunan marşrutlar üzrə Rusiya-Hindistan, İran-Qara Dəniz, Mərkəzi Asiya-Qara Dəniz, Çin-Avropa, Mərkəzi Asiya-Avropa, İran-Rusiya ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün regionun əsas xətlərindəndir. Ölkəmizdə hava nəqliyyatının inkişafı sahəsində də bir çox mühim işlər görülməkdədir. Hazırda Azərbaycan Hava Yolları tərəfindən 25-dək istiqamətdə müntəzəm yük daşımaları həyata keçirilməkdədir (13). Beynəlxalq elektron ticarətin bir qismini "satıcıdan – alıcıya" prinsipi ilə həyata keçirildiyini nəzərə alsaq loqistikada avia xidmətlərin rolu böyük olduğunu deyə bilərik. Belə ki, beynəlxalq elektron ticarət portalları vasitəsi ilə daxil olan kiçik həcmli sifarişlərin çatdırılması əsasən ölkəmizdə fəaliyyət göstərən yerli və xarici poçt daşınması xidmətləri təqdim edən şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. Hazırda Bakıdan Rusiyanın Moskva şəhərinə 1 kq qədər çəkisi olan bağlamanın DHL şirkəti tərəfindən çatdırılması 134 AZN, 200 qrama qədər olan sənədlərin çatdırılması isə 98 AZN təşkil edir (14). Bakıdan Rusiyanın Moskva şəhərinə 1 kq qədər çəkisi olan bağlamanın EMS şirkəti tərəfindən çatdırılması 61 AZN, 500 qrama qədər olan sənədlərin çatdırılması isə 47 AZN təşkil edir (15). Halbuki xaricdən ölkəyə daşınma xərcləri 1 kq üçün 5-7 AZN arası dəyişməkdədir. Eyni zamanda Bakıdan dünyanın müxtəlif istiqamətlərinə Azərbaycan Hava Yolları tərəfindən həyata keçirilən yük daşımaları üzrə tariflərə nəzər yetirdikdə, uçuş məsafəsindən asılı olaraq 1 kq üzrə qiymətlər 5-7 AZN arası dəyişdiyini müşahidə edirik. (13) Aparılan araşdırmalar onu deməyə imkan verir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən yerli və xarici poçt daşıma xidmətləri Azərbaycan Hava Yollarının təqdim etdiyi yük yerlərini aşağı tariflərlə icarəyə götürərək, xidmətdən istifadə edən vətəndaşlara dəfələrlə yüksək qiymətə təqdim edir. Beynəlxalq daşımalarda bu kimi faktların mövcudluğu elektron ticarətin inkişafına əngəl törədən real faktorlardan biridir.

**Lokallaşma və dil baryeri problemləri.** Elektron ticarət platformalarının tətbiqi daha az maliyyə və zaman resursu sərf edərək, xarici bazarlarda yeni potensial müştərilərə çatmağa imkan yaradır. Lakin, yeni bazarlara xitam etmək heç də hər zaman asan olmur. Bir çox istehsalçılar məhsulların lokallaşdırılmasında mühim problemlərlə qarşılaşırlar. Düzgün seçilməyən brend adını buna misal çəkmək olar. Məsələn, aparıcı avtomobil istehsalçılarından olan Toyota, Hyundai və s., kimi məşhur brendlər bazara daxil olmazdan öncə ixrac edəcəkləri məhsulun həmin ölkənin dilində hansı mənə kəsb etməsini araşdıraraq ona uyğun ad seçimi edir. Elə təsadüfi deyil ki, eyni avtomobil markasının adları qonşu olan iki ölkədə fərqli ola bilər. Azərbaycan sahibkarlarının xarici bazarlarda elektron ticarət platformaları vasitəsi ilə təmsil olunmada başlıca problemlərdən dil bariyerini qeyd edə bilərik. Beynəlxalq elektron ticarət platformalarına inteqrasiya olunduqda, istehsalçı öz məhsulu barədə ən azı ingilis və rus dillərində olmaqla, geniş məlumat təqdim etməlidir. Əsasən bölgələrdə yeləşən sahibkarlıq subyektlərində kadrların dil bilikləri beynəlxalq elektron ticarət platformalarına istehsal olunan məhsullar barədə xarici dillərdə məlumatların yerləşdirilməsinə və işgüzar yazışmaların aparılmasına kifayət edəcək qədər olmur. Bu isə praktikadan da görüldüyü kimi külli miqdarda ixrac sifarişlərinin dil baryeri səbəbindən reallaşmaması ilə nəticələnir.

**Fotoşəkil seçimi.** Yeni bazarlarda beynəlxalq elektron ticarət platformaları vasitəsi ilə uğur əldə etmək üçün yalnız yüksək keyfiyyətli məhsul və ya xidmət təklif etmək kifayət etmir.

Sadalanlarla yanaşı xidmət və ya məhsulun fotosəkili yerli əhalinin dilinə, dininə və s., faktorlara uyğunlaşdırılmalıdır. Məhsulun fotosəkili potensial alıcının diqqətini cəlb edən və satıcı barədə ilk fikir formalaşdırıcı amildir. Araşdırmalar onu göstərir ki, sahibkarlar beynəlxalq elektron ticarət platformalarına əlavə olunan məhsulların fotosəkillərinin keyfiyyətli olmasına diqqət etmirlər, bu isə eyni səhifədə yanaşı yayımlanan məhsulla rəqabətdə məğlub olaraq potensial alıcıların itirilməsinə səbəb olur.

#### **Nəticə və təkliflər**

Azərbaycan Respublikasında informasiya–kommunikasiya texnologiyalarının müxtəlif sahələrdə uğurla tətbiq edilərək inkişaf etdirilməsi- ölkənin ümumdünya elektron məkanına daha sürətli inteqrasiyası və elektron hökumət, beynəlxalq elektron ticarət kimi sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının təşəkkül tapmasına yol açmışdır. Milli Strategiyada (16) hədəf qoyulan məqsədlərdən də bəlli olduğu kimi, bu sahənin inkişafı dövlətin xüsusi diqqətindədir. Bütün bunlara baxmayaraq sahənin davamlı inkişafında sahibkarlıq subyektlərinin rolu böyükdür. Belə ki, yaradılan münbit şərait sahibkarlar tərəfindən tam olaraq istifadə olunarsa daha effektiv və yüksək nəticələr əldə olunur. Elektron ticarətin inkişafı sahibkarlığın tərəqqisinə dəstək göstərməklə yanaşı, sonda ölkəmizin iqtisadiyyatının davamlı yüksəlişinə öz töhfəsini verəcək. Aparılan araşdırmaların yekunu olaraq sahənin davamlı inkişafının təmin olunması üzrə təklifləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- **Beynəlxalq ödəniş sistemlərinin daha da təkmilləşdirilməsi.** Beynəlxalq ödənişlər ixrac prosedurlarının əsas aspektlərindədir. Belə ki, sahibkar məhsul və ya xidmət ixracı qarşılığında müəyyən gəlir əldə etməyi planlayır. İstehlakçılar isə hər hansısa məhsul və ya xidmətin əldə olunması qarşılığında müəyyən ödəniş edir. Ödənişlər bank hesabı, kredit kartları, elektron pul kisəsi və ya digər vasitələrlə aparılır. Beynəlxalq təcrübədə - “freelancer” olaraq xidmət ixracı ilə məşğul olan və ya beynəlxalq elektron ticarət portalları vasitəsi ilə xaricdən sifariş alan səxslər ödənişlərinin Paypal sistemi vasitəsi ilə aparılmasına üstünlük verirlər. Təəssüf ki, PayPal sistemi Azərbaycandan olan istifadəçilərə yalnız ödənişlərinin aparılması imkanı yaradılmışdır (17). Hazırda PayPal sisteminin vasitəsi ilə ödənişlərinin qəbul olunması prosesinin hüquqi tənzimlənməsi aparılmaqdadır. Sistemin istifadəyə verilməsi beynəlxalq elektron ticarətinin aparılması, “freelancer” sahəsinin inkişaf etdirilməsi və gənclərin özünəməşğulluğunun dəstəklənməsinə müsbət təsir edəcəkdir.

- **Sahibkarların beynəlxalq elektron ticarətə olan marağının artırılması.** Regional əhəmiyyətli rəqəmsal ticarət qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının aparıcı mövqeyini daha da gücləndirilməsi və Azərbaycanda elektron ticarətin hüquqi və infrastruktur bazasını beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması prosesləri daim davam etdirilməkdədir. Müntəzəm olaraq müxtəlif dövlət qurumları tərəfindən təlimlər, seminarlar və görüşlər təşkil olunaraq sahibkarlara elektron ticarətin uğurla aparılmasının yolları izah olunur. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə Bakıda “Azərbaycanın Rəqəmsal Ticarət Qovşağı: İnkişaf perspektivləri” mövzusunda beynəlxalq konfrans təşkil edilib. 2017-ci ilin 19 Oktyabr tarixində keçirilən tədbirdə Avropa İttifaqı, Dünya Bankı, UNDP başda olmaqla beynəlxalq təşkilatlar, Rusiya, Estoniya, ABŞ, Polşa, İsveçrə, Əfqanıstan, Çin, Mərakeş, Ukrayna və digər ölkələrdən biznes nümayəndələr, habelə Azərbaycanın dövlət qurumlarının və ictimai təşkilatların təmsilçiləri iştirak ediblər. Konfransda rəqəmsal ticarət qovşaqlarının inkişafı ilə bağlı ümumi konsepsiya, bu sahədə əməkdaşlıq, elektron imzaların tətbiqi və qarşılıqlı tanınması mövzusunda təqdimatlar olunub (18).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 2 aprel tarixli 359 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya” - da elektron ticarətin inkişafı ilə bağlı hədəflərə əsaslanaraq “2018-ci il sentyabrın 24-25-də Bakı Elektron Ticarət Forumu - “BEF-2018” beynəlxalq tədbir keçirilmişdir. Elektron ticarətin inkişafına təkan verəcək forumda 300-dən artıq yerli və beynəlxalq iştirakçı tərəfindən ziyarət qeydə alınıb. Forum çərçivəsində təşkil olunan tədbirlər sırasında tanınmış beynəlxalq ekspertlər tərəfindən E-ticarət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzrə xüsusi sessiya (master-klass) təşkil olunub (19).

Təəssüf ki, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlara və sahəyə dövlət tərəfindən göstərilən qayğı və diqqətə baxmayaraq sahibkarlar beynəlxalq elektron ticarət platformalarının imkanlarından istifadə etməyə yetəri qədər maraqlı deyillər. Gəlir əldə etmək məqsədi ilə investorlar əsasən tikinti, xidmət sektorlarına və ya ticarətin ənənəvi formalarına investisiya yatırmaq barədə düşünürlər. İntellektual, innovativ biznesə və elektron ticarətə yatırım etmək istəyinə maraqları azdır. Əlbəttə ki,

müasir informasiya–kommunikasiya texnologiyalarına yetəri qədər investisiya olunmamasının bir çox səbəbləri var. İnvestor ilk olaraq yatırım edəcəyi sahədən tez bir zamanda gəlir əldə etməyi planlaşdırır. Lakin, elektron ticarət bir qədər zaman tələb edən sahədir. Buna baxmayaraq sahibkarlar bilməlidir ki, elektron ticarətdə qaz, işıq, su kimi kommunal xərclər və ya icarə haqqı ödənişləri yoxdur. Bütün proseslər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə dünyanın istənilən nöqtəsindən idarə oluna bilər. Sahəyə marağın artırılması məqsədi ilə konkret maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Bu işlərin aparılmasında media və vətəndaş cəmiyyəti aktiv olmalı və dövlətə sahənin inkişafında dəstək olmalıdır. Sahibkarlarla maarifləndirmə işləri aparmaq, video rolilər hazırlamaq, görünən işin qrafik təsvirdən ibarət olmadığını və onun arxasında maliyyə, zaman, əqli resursların dayandığını izah etmək lazımdır. Yalnız bundan sonra ölkədə beynəlxalq və lokal elektron ticarətin tam tərəqqisinə nail olmaq olar.

#### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. Azərbaycan Respublikasının “Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, habelə elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edən” Qanunu, Bakı, 10 may 2005-ci il, [https://e-qanun.az/alpdata/framework/data/10/f\\_10406.htm](https://e-qanun.az/alpdata/framework/data/10/f_10406.htm)
2. “Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların vahid məlumat bazasının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı, 21 sentyabr 2016, <https://president.az/articles/21139>
3. <http://iqtisadiislahat.org/expor>
4. “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 23 fevral 2017, <https://president.az/articles/22892>
5. “Qeyri-neft sektorunda rəqəbatqabiliyyətli daxili istehsalın dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı, 19 sentyabr 2018, <https://president.az/articles/30044>
6. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 06 dekabr 2016, <https://president.az/articles/21953>
7. <https://azexport.az/>
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, <https://president.az/articles/22139>
9. <http://finans.az/xeber/vusal-qasimli-enterpriseazerbaijan-com-portali-azerbaycana-sermaye-celbini-daha-da-suretlendircek.html>
10. <https://belretail.by/article/mirovoy-ryinok-ecommerce-po-itogam-goda-sostavil-trln>
11. [www.stat.gov.az](http://www.stat.gov.az)
12. <https://unctad.org/en/Pages/Home.aspx>
13. “Silkwayairlines”: <http://www.silkwayairlines.com/index.php/az/g-lis-v-ucus/flight-schedules>
14. DHL Bakı ofisi/məlumat mərkəzi +994 12 493 47 14
15. EMS Bakı ofisi/məlumat mərkəzi + 994 12 598 43 98
16. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 2 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün” MİLLİ STRATEGİYA 02 aprel 2014, Bakı, <https://president.az/articles/11312>
17. <https://www.paypal.com/us/home>
18. [https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin\\_Reqemsal\\_Ticaret\\_Qovsagi\\_ilk\\_beynelxalq\\_konfransini\\_kechirecek-1102318](https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_Reqemsal_Ticaret_Qovsagi_ilk_beynelxalq_konfransini_kechirecek-1102318)
19. <http://www.mincom.gov.az/az/view/news/393/baki-beynelxalq-elektron-ticaret-forumu-oz-ishini-yekunlashdirib>

## THREADS ON THE WAY OF THE MARKET EFFICIENCY

**Ali N. Hasanov**

*Azerbaijan State University of Economics (UNEC)*

*Ali.h\_1999@mail.ru*

#### ABSTRACT

Nowadays, market economy has some trouble especially in the emerging countries. Poor knowledge about the market conditions and contemporary financial systems violates market efficiency in the developing countries. Market especially fails when something destroys a competition. Competition is a vital thing for the open market economy. Because of this, we will discuss some reasons why the level of competition decreases and what affects to the competitive forces. Aim of this article is to show the reasons and solutions of the market failures in the world.

**Keywords:** market economy, financial systems, market efficiency, competition, market failures

People think about the level of competition when they talk about the open market. Modern capitalist countries try to protect their local economy from market failures that are the main threat to competition. According to Adam Smith, competition creates an “invisible hand” [A.Smith p349], which regulates market “fairly”. What kind of competition do we need in order to reach such a fair point? Does perfectly competitive market exist? Before answering these questions let’s define what perfectly competitive market is. A perfectly competitive market is such a market where exist many buyers and many sellers with identical goods and services who can freely enter to and exit from the market [G.Mankiw p280]. Unfortunately, even in highly competitive markets goods and services are not identical. Each firm adds its own feature to the goods and services that they offer. Moreover, not all firms in the market can offer product or services of the same quality. However, there is not the perfectly competitive market, it is possible to reach efficient competitiveness. But there are some obstacles in the way of competition. One of them is advertising. Advertising could psychologically affect the customers through celebrities or through an interesting but misleading scenario of it. For example, four different firms offer identical insurance services. One of them spends millions of dollars on advertising its service through celebrity, the other one tries to use many big, colorful advertisement placards in the main cities of the country. Last ones don’t spend anything on an advertisement. Actually, customers who see the names of the first two insurance companies will try to use service of them because they have some information about these companies. People think that if the famous people advertise something it means it is better than others are and it damages an incentive for researching the whole market. However, there is the same quality of services, some firms lose their customers for the advertisement policy of other firms. Of course, there are good sides of advertisement and main advantage of it is its informative character. It can give essential information about goods and services. In order to avoid the damages of advertisements to the competition, some requirements should be put on them. Advertisements shouldn’t be more than informative (avoiding affect psychologically through celebrities, special misleading scenarios etc.). Therefore, regulating advertisements can increase competitiveness.

The second obstacle to competition is a personal power of owners. An owner of a big company who is a billionaire can create obstacles intentionally through bribery. For example, an owner can use some government officials through bribery for creating obstacles on the free entry into the market. It is a much more political issue rather than economic. It shows that transparency in the government is vital for competitiveness. Without political transparency, open market cannot exist. Improving political issues can improve competition.

The third problem for the competition is a patent system. When some company innovate on something and produce a better version of the product that it offers, then this company can gain market power through the patent system. For example, company “A” produces cars and it has created a new engine that uses ten times less gasoline than others do. Let’s suppose that company “A” is granted a patent for the new engine and it doesn’t change the price of cars produced by it. In this case, other companies in the market will pay for using the new engine that has been found by the company “A”. It will increase costs of other companies and prices for their product too. Because of high prices, other companies will lose their customers and exit from the market. Then how to avoid such a “patent power”? In order to improve competition among market participants, it would be better to grant a natural person with a patent, not the legal person. When legal person-company “A” is granted patent then it gains market power. But if scientist or group of scientists who found the new engine and work for company “A” is granted patent then company “A” should pay for using new engine too. In addition, government officials should investigate market concentration before granting a patent in order to know whether there is a threat to market power or not.

The fourth barrier to competitiveness is a trade tariff and other trade restrictions. When the government put trade barriers on foreign products then a variety of market participants decreases. Let’s suppose that country “A” produces three types of smartphones and imports four types of smartphones from country “B”. The overall number of competitors in the smartphone market of country “A” is seven. Now let’s suppose that country “A” increases trade tariffs for products it imports from country “B”. In this case, the price of smartphones that is imported from country “B” will increase and they will lose customers. Some companies will stop to export its product to county “A”

because of the loss they experienced via increasing tariffs. Decreasing number of firms in the market will decrease the level of competition. In order to increase the level of competition, countries should increase an incentive for global trade. Decreasing trade barriers can improve competition. Moreover, a nationalistic view can damage competition. A government with the nationalistic view may harden trade barriers in order to improve local companies that give market power to local companies. The secular and tolerant policy is the best way to the improvement of competition. Unfortunately, sometimes vice versa happens. The entrance of foreign companies that offer identical products and lower prices can damage local production.

The other problem of competition is oligopoly [G.Mankiw p347, 348] where market participants run their business in “Nash” equilibrium [G.Mankiw p351, 352]. This point could be suitable for oligopolists, but it isn’t an efficient point for society. An oligopoly is a market where act few sellers and many buyers. Like monopoly [G.Mankiw p300, 301], oligopoly is lack of competitiveness. Sometimes oligopolists create cartels. They agree with one another and regulate market as in monopoly. Unfortunately, nowadays many big businesses are ran in oligopoly. For example, Airbus and Boeing are two leading aeronautical companies in the world that is difficult to find an alternative. Many airline companies use the services of these two aeronautical firms. To avoid harms of oligopoly government should stimulate entry to the market. Some sectors need much investment before starting a business, and much investment is much risk. Because of these, many people or firms avoid entering the business that demands very much investment. By subsidizing or taking some part of the risk of entrepreneurs, the government can stimulate new entries to the market and increase the number of competitors. In addition, strict government control against oligopolistic cartels can improve competitiveness.

Thus, we can increase the examples to obstacles in the way of competition, but if we improve our legal, political and social issues then we can improve competition. The problem of capitalism is that there is no regulator, and “invisible hand” sometimes actually becomes invisible. Because of this, the government should intervene market through transparent policy, fair laws, and people should be well informed about the market. Unfortunately, poor competition sometimes inevitable.

#### REFERENCES

1. “An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations” (Adam Smith), Book 1, Chapter 2
2. “Principles of Microeconomics ” (Gregory N.Mankiw), seventh edition, Chapter 14, 15, 17

## **“BALANCED SCORECARD” METHOD: AS PERFORMANCE MEASUREMENT SYSTEM FOR BUSINESS ACTIVITY OF THE INDUSTRIAL ENTERPRISES**

**PhD Candidate, Najimov Arif s/o Asif**  
*Azerbaijan University of Architecture and Construction*  
*Baku Engineering University*  
*ari\_coordinator@yahoo.com*

#### ABSTRACT

The author researched the empiric data related with the industrial enterprises of Azerbaijan then showed importance of “Balanced Scorecard” method as performance measurement system for the industrial enterprises.

Besides, author explain impact of “Balanced Scorecard” method for sustainable development of industrial enterprises and emphasized its importance for national economy of the country.

**Keywords:** Industrial enterprises, “Balanced Scorecard” method, Sustainable development, Performance measurement system, National economy.

#### **“BALANSLAŞDIRILMIŞ GÖSTƏRCİLƏR SİSTEMİ” METODU: SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN BİZNES FƏALİYYƏTİ ÜÇÜN PERFORMANS ÖLÇÜ SİSTEMİ KİMİ XÜLASƏ**

Müəllif Azərbaycanın sənaye müəssisələri ilə əlaqədar empirik məlumatları tədqiq edib sonra “Balanslaşdırılmış Göstərcilər Sistemi” metodunun performans ölçü sistemi kimi sənaye müəssisələri üçün əhəmiyyətini göstərib.

Bundan başqa müəllif “Balanslaşdırılmış Göstərcilər Sistemi” metodunun sənaye müəssisələrin davamlı inkişafına təsirini izah edib bunun ölkənin milli iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini vurğulayıblar.

**Açar sözlər:** Sənaye müəssisələri, “Balanslaşdırılmış Göstərcilər Sistemi” metodu, Davamlı inkişaf, Performans ölçü sistemi, Milli iqtisadiyyat.

### **Introduction**

We know that industry is the production of goods or related services within an economy. The major source of revenue of a group or company is the indicator of its relevant industry. When a large group has multiple sources of revenue generation, it is considered to be working in different industries. Manufacturing industry became a key sector of production and labour in European and North American countries during the Industrial Revolution, upsetting previous mercantile and feudal economies. This come through many successive rapid advances in technology, such as the production of steel and coal.

Following the Industrial Revolution, possibly a third of the world's economic output is derived that is from manufacturing industries. Many developed countries and many developing/semi-developed countries (People's Republic of China, India etc.) depend significantly on manufacturing industry. There are some countries that their economy is very closed with the fuel and energy, chemistry, mechanical engineering, metallurgy, food and light industries and other areas.

If we will review the industry of Azerbaijan then we can see that it is one of the most developed area. Besides, it covers fuel and energy, chemistry, mechanical engineering, metallurgy, food and light industries and other areas.

The industrial development of Azerbaijan began in mid-1950s. As the result of radical changes in the national economy, the period from 1995 to 2008 saw serious successes in the field of industry. The conclusion of production sharing agreements on September 20, 1994 on oil and gas fields with large foreign companies encouraged rapid development of oil and gas industry. It should be noted that processing industry was developing along with the production.

Lately, Azerbaijan began to manufacture cash registers, micro calculators, telephones, consumer electronics, plastic doors and windowpanes, oil pipes and other products. The manufacturing of numerous products, which were previously imported from foreign countries, in Azerbaijan allowed expanding the range and availability of products and eliminating the dependence on exportation.

This encouraged business activities and development of small businesses in Azerbaijan. The ‘open door’ policy of the national government resulted in raise of the number of foreign and joint enterprises in 3 times. Nearly more than 200 enterprises with foreign investments from 63 countries are currently operating in Azerbaijan and thousands of new workplaces were opened. The obvious increase in the number of newly established economic enterprises, the expansion and dynamic development of small businesses and business undertakings of individuals all indicate at the ongoing strengthening of non-state sector's role in the national economy.

Besides, 3-5-yearly programmes were accomplished in 2004-2013 on socio-economic development of regions of Azerbaijan by presidential decrees and orders in order to implement comprehensive and sustainable measures aimed at economic diversification. The State Programme on Socio-economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2014-2018), the State Programme for Poverty Reduction and Economic Development in the Republic of Azerbaijan (2008-2015), the State Programme on Reliable Food Supply to the Population in the Republic of Azerbaijan (2008-2015), the State Program on the Development of Industry in Azerbaijan for the years 2015-2020 and a number of local development programme shave been approved and are successfully implementing.

As we see that industry and industrial enterprises is actual subject for national economy of the country and that is why the author decided to research the empiric data related with the industrial enterprises of Azerbaijan then showed importance of “Balanced Scorecard” method as performance measurement system for industrial enterprises. Besides, author explain impact of “Balanced Scorecard” method for sustainable development of industrial enterprises and emphasized its importance for national economy of the country.

The author also tried to use international experiences and practices as well as show opportunities to apply them in the industrial enterprises of Azerbaijan.

## Research

After restoration of independence in 1991, the Republic of Azerbaijan began to realize its sovereign rights in economic field and to implement independent policy. The main directions of this policy are organization of the economic system based on different types of property, transition to market economy and integration into the global economy. Economically, the years after the independence can be divided into two main periods. The period of 1991-1995 was characterized by economic chaos and regression. The period after 1996 is known for an increase in macroeconomic stability and dynamic economic development. Additionally, in order to channel the revenues from oil exports to the priority sectors of the economy and important social and economic projects, the State Oil Fund was established. At the current moment, international organizations evaluate positively Oil Fund's activity and its provision of transparency.

In the beginning of economic recovery, the country lacked oil exporting infrastructure. In order to fill this gap, in 1996 Azerbaijan signed an agreement allowed its oil exports via Baku-Novorossiysk pipeline. In 1999 the new pipeline Baku-Supsa was put into use and additionally, an agreement on construction of Baku-Tbilisi-Djeyhan, which is currently the major oil exporting pipeline.

Oil-gas sector played dominant role in developing other sectors of Azerbaijan economy and industry. Considered economic policy led to macroeconomic stability and sustainable economic growth, as the result, reforms started in all economic fields, new measures are taken in order to improve social welfare of population.

Developing entrepreneurship and industrial enterprises, attracting domestic and foreign investment by establishing favorable business and investment environment, obtaining non-oil sectors' development had been specific feature of implementing economic policy at this stage. As the result of fulfilling expedient measures, entrepreneurship section was formed and the role of private sector in social-economic development increased considerably.

After maintaining independence as the major priorities of foreign economic policy, the Republic of Azerbaijan formed relationship with international finance-credit and economic institutions. Azerbaijan had been admitted nearly to all of international institutions, including in 1992 IMF, World Bank, EBRD, Islam Development Bank, in 1999 Asian Development Bank. The main directions and specifications of social-economic policy strategy, which is continued successfully and improved by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, is to transit to market economy and to form social, diversified national economy, which possesses ability of self-development and to integrate to world economy. As the result of implementation of this policy, obtained successes are strengthened, macroeconomic stability was secured, diversification of the economy, development of non-oil sectors and regions accelerated, efficient usage of strategic international reserves was secured, the stability of national currency and confidence of banking system increased, conservative external debt strategy implemented, support from government to entrepreneurship intensified, social welfare of population improved sustainably.

In order to use existing economic potential of regions completely and efficiently, improve social-economic situation and provide of equilibrium development of the economy, state program that are implemented successfully describe attention of the President to economic development of regions, it caused complex development of regions, of which recovery and expanding infrastructures, creating new producing and processing enterprises, social-cultural institutions, opening new workplaces and improving social-welfare of population.

The new stage aims at increasing the competitiveness of the national economy, efficient integration into the world economic systems and ensuring a long-term dynamic socio-economic development in the country.

The purpose of our article is to research the empiric data related with the industrial enterprises of Azerbaijan then showed importance of "Balanced Scorecard (BSC)" method which this method is key tool and performance measurement system for industrial enterprises. Besides, BSC method impacts to the sustainable development of industrial enterprises which it is important for national economy of the country.

The BSC was published in 1992 by Robert Kaplan and David Norton. In addition to measuring current performance in financial terms, the BSC evaluates the enterprise's efforts for future improvement using process, customer, and learning and growth metrics. The term "scorecard"



signifies quantified performance measures and "balanced" signifies that the system is balanced between:

- short-term objectives and long-term objectives;
- financial measures and non-financial measures;
- lagging indicators and leading indicators;
- internal performance and external performance perspectives.

So, the BSC is a management system that maps an organization's strategic objectives into performance metrics in four perspectives: (1) financial, (2) internal processes, (3) customers, and (4) learning and growth. These perspectives provide relevant feedback as to how well the strategic plan is executing so that adjustments can be made as necessary.

The Balance Scorecard framework can be depicted as follow Picture № 01.



Picture № 01: The Balance Scorecard framework

As we mention that the BSC is a management system that maps an organization's strategic objectives into performance metrics in four perspectives: financial, internal processes, customers, and learning and growth then let's understand deeply these four perspectives in detail:

**1) Financial Perspective,** the financial perspective addresses the question of how shareholders view the enterprise and which financial goals are desired from the shareholder's perspective. The specific goals depend on the company's stage in the business life cycle.

**2) Customer Perspective,** the customer perspective addresses the question of how the enterprise is viewed by its customers and how well the enterprise is serving its targeted customers in order to meet the financial objectives. Generally, customers view the enterprise in terms of time, quality, performance, and cost. Most customer objectives fall into one of those four categories.

**3) Internal Process Perspective,** internal business process objectives address the question of which processes are most critical for satisfying customers and shareholders. These are the processes in which the enterprise must concentrate its efforts to excel.

**4) Learning and Growth Perspective,** the learning and growth metrics address the question of how the enterprise must learn, improve, and innovate in order to meet its objectives. Much of this perspective is employee centered.

Whereas strategy is articulated in terms meaningful to top management, to be implemented it must be translated into objectives and measures that are actionable at lower levels in the organization. The Balanced Scorecard can be cascaded to make the translation of strategy possible.

All above mentioned is useful for every enterprise and especially for the industrial enterprises. The reason of this importance is using the BSC method as performance measurement system for industrial enterprises which it is very important for sustainable development of the enterprises as well.

The problem of "sustainable development" is one of the most urgent problems in the world. Interconnection of economic development and environmental worsening is obvious. So, there exists the demand for reasonable combination of profit maximization interests, material welfare and environmental requirements. This problem is touched upon in many international legal acts such as

Stockholm Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (1972), Rio Declaration on Environment and Development (1992), “Agenda 21” (1992), Johannesburg Declaration on Sustainable Development (2002), UNEP Report “Towards “Green” Economies: a Way to Sustainable Development and Elimination of Poverty” (UNEP, 2011) and others.

“Agenda 21” contains an appeal to the UNO member-countries for development, adoption and further guaranteeing of coordination of national strategies in sustainable development. The foundation for these strategies should become “different sector economic, social and environmental programs and plans realized in the country” (Agenda XXI: Adopted by UNO Conference on Environment and Development, 1992). Therefore the task of transition to sustainable development on the state level and on the subjects’ levels is actualized.

In modern conditions, most of the developed and developing countries choose the way following the concept of sustainable development. Sustainable development is the way based on the support of the long-run extended reproduction of productive potential, human resources and natural environment. Sustainable development ensures equilibrium of three associated elements of the system: economic, social spheres and environment (Ivanov, 2011).

Sustainable development implies the development based on three components of national economy: (1) economic, (2) social and (3) environmental. And if until recently we could imagine the process of social development in two-dimensional coordinate system in which only social and economic parameters were taken into account and nature was considered to be beyond the limits of the managed system, now it is used three dimensional coordinate system including in addition environmental (natural resources) subsystem. International Union for protection of nature determines sustainable type of development as development which ensures real people’s life quality improvement and at the same time preserves natural variety of the Earth (Vasikova, 2011).

Besides, above mentioned researchers there are different international organizations which they try to promote and support countries for following and using the sustainable development factors. We’d like to mention about UN and its some organizations/agencies which they specialized in this field.

The United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) is the specialized agency of the United Nations that promotes industrial development for poverty reduction, inclusive globalization and environmental sustainability. The mission of UNIDO, as described in the Lima Declaration adopted at the fifteenth session of the UNIDO General Conference in 2013, is to promote and accelerate inclusive and sustainable industrial development (ISID) in developing countries and economies in transition. The relevance of ISID as an integrated approach to all three pillars of sustainable development is recognized by the recently adopted 2030 Agenda for Sustainable Development and the related Sustainable Development Goals (SDGs), which will frame United Nations and country efforts towards sustainable development in the next fifteen years.

Besides, there is the UN Global Compact, which it is a strategic policy initiative for businesses that are committed to aligning their operations and strategies with ten universally accepted principles in the areas of (1) human rights, (2) labour, (3) environment and (4) anti-corruption. By doing so, business, as a primary driver of globalization, can help ensure that markets, commerce, technology and finance advance in ways that benefit economies and societies everywhere. Secretary-General of the UN, Mr. Kofi Annan, who spoke to world economic leaders at the World Economic Forum, 1999 inviting and urging them to collaborate with UN agencies to support global efforts for sustainable developments. Following this appeal, the UN Global Compact was officially launched in 2000 as a principle-based framework for businesses, stating ten principles in the areas of human rights, labour, the environment and anti-corruption. The 10 Global Compact Principles spell out how companies can incorporate Labour Standards, Human Rights, Environment and Anti-corruption as an integrated part of their corporate culture or way of doing business.

### **Results**

The results show that the potentialities of the Balanced Scorecard method as performance measurement system for industrial enterprises as well as a tool for strategic management control are to be sought in an interactive approach to the strategic process whereas it is traditionally presented as a tool for diagnostic control of the industrial enterprise. Besides, BSC method is very helpful for every enterprise which it is impact to sustainable development and it is very important for national economy

of the country. The reason is if the industrial enterprises will use all needed and useful methods as BSC and others then they can produce or offer in high quality and suitable price products and services with “Made in Azerbaijan” brand then it will impact to their income and government budget/economy.

Azerbaijan develops its non-oil sector and especially industry where the government establish different industrial parks, streets, techno-parks, business incubator centers, clusters and giving all residents of industrial parks: exemption from corporate and income taxes, land taxes, VAT (for equipment, facilities and goods imported for production purposes) for 7 years after registration and starting activity there. Besides, mentioned support from the government site is not enough for sustainable development of the industrial enterprises. Every top manager and owner of the industrial enterprises must follow sustainable developments three components of national economy: economic, social and environmental as well as follow UNIDO and UNGC principles which it is very useful opportunity. In this case every industrial enterprise will achieve successful results as income and benefit then it will impact to the national economy of the country as well.

#### THE LIST OF LITERATURE

1. The State Programme on Socio-economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2014-2018);
2. The State Programme for Poverty Reduction and Economic Development in the Republic of Azerbaijan (2008-2015);
3. The State Programme on Reliable Food Supply to the Population in the Republic of Azerbaijan (2008-2015);
4. The State Program on the Development of Industry in Azerbaijan for the years 2015-2020;
5. <http://www.senaye.gov.az/> and <http://economy.gov.az/>
6. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, <http://www.azstat.org/>
7. Kaplan, R.S. and Norton, D.P. (2001b), “Transforming the balanced scorecard from performance measurement to strategic management: part II”, *Accounting Horizons*, Vol. 15 No. 2, pp. 147-60.
8. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), <http://www.unido.org/>
9. UN Global Compact, <https://www.unglobalcompact.org/>

## IMPACTING OF HUMAN RESOURCE DEPARTMENT’S CAREER DEVELOPING STRATEGY TO FIRM’S COMPETITIVE POWER (IN AZERBAIJAN FIRMS EXAMPLE)

**Res. Ass. Aygun ABDULOVA**

*Azerbaijan State Economic University  
sabah.aygun2015@gmail.com*

#### ABSTRACT

Human resource management deals with the design of formal systems in an organization to ensure the effective and efficient use of human talent to accomplish organizational goals. In an organization, the management of human resources means that they must be recruited, compensated, trained, and developed. Human resource management influences to workers developing of their career.

**Research Purpose.** The purpose of this article is to research new strategy of Azerbaijan changing national institutional management system which HR uses to improve workers career. In addition to this article analyzed the sustainability of such strategy and investigate the power’s impact as the result of the company’s competitiveness.

**Research Hypothesis.** The developing of career strategy impacts to workers to gain competitive power.

**Research Methodology.** In the research we use questionnaire method to HR’s manager of 50 Azerbaijan national firms and 5 workers of each firms asks question, interviews about their career developing. We used in research literature.

In the end the results will be discussed and the suggestions will be given to companies with theoretical background.

**Keywords:** Human resource management, career development, organizational behavior, career planning.

#### Introduction

Career development is a action of workers to reach their career goals during their working period. Organizational and personal thinking and expectations are very important factors for career development. Career decisions should be taken into special attention on this point. Today, the

employers should try out the career development programs in order to make workers get benefits of human resources functions which are the very important factors for every organization. This way they could both ensure organizational activities and supply workers with job.

The main purpose of career development is to direct and support the workers' career and increase the competitiveness of companies. Besides, it has the following purposes:

- Reduction of ineffectiveness caused by target uncertainty and decrease in motivation;
- Help workers to overcome the obstacles came across during the improvement;
- Prepare professionals to new positions for organization's future needs;
- Develop positive organizational culture based on high career expectations;
- Help workers to define new career targets by identifying their potential abilities;

Development of productivity of organizations; Career planning covers individual's knowledge, skills, interests, values, estimation of strong and weak aspects, self-determination of short and long term plans, development of career plans and the adaptation process of plans. Career planning is the decision making and problem solving process aimed to build appropriate relations between employees' needs and values and their work experience and opportunities. The process itself would cause employees to become more happy and productive and train employees with high motivation who are likely to predict their future goals and expectations and defining targets in accordance with their future expectations.

The purpose of this research work is to investigate career as the human resources management function from the point of prospective influence of companies' competitiveness strength.

### **Career Strategy In Human Resources Management**

Career management is a basic rule of planning peoples' work life. Career management contains combination of human resources plans with the system, definition of career steps, job description announcement for getting detailed information on career field, estimation of employee performance, development of work experience and educational programs (Ahmadov, 2009). Human Resources Management supports the responsibilities of leading position employers, personal career planning of employees and improvement of their mental skills. The employee is the one defining the self-career target and self-improvement strategy on this direction. "Planning of Work Life" closely matches the interests of humans as career is one of the main aspects of human life. Its being planned as limited process is very important from the view point of reaching the targeted career goals. Companies with good career management planning predicts its employees' future prospective levels for the next one or five years. The mentioned prediction is utmost important as it helps the company to increase employee loyalty and adoption, motivate them and make a part of the company.

Career management is the self-preparation strategy of how to step to the next stage predicting the career future.

People during the career management process, before starting their career options should fill the company form asking what position they would like to explore and what skills do they need to ace the position. According to this form a career plan can be developed for the employee. This aspect takes a special place in the personal file of employee. It is not always possible to go through the defined career development plan as the career development is linked to several other factors. However the employee's perspicacity and willingness come ahead of these factors.

Career plan development involves responsibility of both employee and company. Employee should know what to do and where to go, and be prepared beforehand. Company in its term, should prepare the employee on what direction to pass and how to use their skills. From this point of view both company and employee should take into account the promotion opportunities. The attained information in the end of performance estimation period can be used also for career management.

Another purpose of career management is the existing competition in human resources market.

The characteristic of human resources management is to establish opportunities for people to look ahead with confidence, plan for the future and develop career plans within the company.

Career planning takes essential place among the modern management approach methods. The career development system consists of 2 main actions. In the first place the career planning should be provided for the employee, then the company following its responsibilities should proceed with career management.

The duties of employee during the career planning period are as follows:

- Personal evaluation: Individual's self estimation and self-attitude of skills and behavior are very important in this point.

- Evaluation of career opportunities: Employee should evaluate the achievable career opportunities inside and out the company.

- Combination of personal skills and career opportunities: Individual should build relation between existing skills and possible opportunities.

- Defining individual needs and targets: Targets should be defined and certain plans should be developed in order to reach the goals. (BAYRAKTAROGLU, 2003)

The responsibilities of company during the career planning period:

- Cooperative evaluation: Company should look through the existing human resources in general. This practice of career management at the same time lays down the foundation of human resources management application. Individuals' position development needs will be defined during the process.

- Definition of career opportunities: Definition of individual's promotion forms and conditions are very important.

- Observation and performance estimation of employees: Observation information about individuals' possible leaving places and results of performance estimation should be used for this point.

- Career consultation: The most important function of human resources is to give advice about the possible career opportunities. Worker should be aware of development opportunities, expansion of work, shifting terms and rules concerning the company.

- Education matching with career opportunities.

Career opportunities within the company, performance estimation actions, educational training programs are very important factors in increasing research results for employee motivation.

Career management is much easier in the companies belonging to hierarchic system. Especially, this can be easily implemented in manufacturing businesses.

The very important subject of attention what human resources should take into account during the period of career management and planning is to arrange equal opportunities for people. Unfortunately, nowadays we come across with individual approach and injustice in many companies. There should not be any intercessions in career planning process. Also, gender discrimination is a subject of discussion in companies. The necessary points of career planning are individual's skills, successes and performance opportunity. The performance should be based on objective criterions as much as possible. (BARUTCUGİL İ. 2004)

Career planning cause difficulties either for company or employee as it requires future planning and supposing skills. Human resources centers with the application forms matching workers' profile bring discipline to career planning.

Career development program objectives:

- Firstly, to decrease business productivity loss;
- Simplify comprehensibility of affirmed work and targets;
- Increase psychological satisfaction by decreasing workers' tension;
- Develop organizational values;
- Give development and promotion opportunity to women;
- Assist in quality formation;
- Develop organizational abilities;
- Offer all necessary facilities for individuals' improvement on the stages of organization;

The best career decision should embrace individual's demands and needs as well as interests and abilities. Such kind of decision encourages to get job with higher prospective. Also, makes oneself feel important and doing valuable work, and helps to achieve high overcomes as result of made efforts.

General suggestions on career selection:

- Position advantages of people are different. Each person might not like doing the same works.
- The belief of doing useful work makes people become happier.

- People make good relations, work more productively and find common points with the people sharing similar interests.

Career direction of a person begins with perceiving belonged skills and values. This difference will probably cause to unchangeable decision in future.

Career direction researches and observations generally consist of 8 “career sails”. They are: Safety and determinedness, technical/functional adulthood, progress, independence/autonomy, creativeness / entrepreneurship, service / be beneficial, mode of life/balance and stick difficulties.

Career management starts by defining needs and career researching. This process involves both individual and environment by objectively estimating perception, personal values, beliefs, needs, goals, wishes and abilities of a researcher.

The second step is defining goal and developing strategy. The goal must be based on specific, measurable and accessible meaningful result and deadline. Goal defining will increase individual’s motivation and provide control on achievements in working environment. Thus, individual should be concentrated on achieving the defined goals by using available resources.

The third step starts by practicing the defined career strategy. (FINDIKÇI İ., 2002)

Career planning is an endless process and all the changes in individual’s life should be taken into account.

Professional career passes through 4 stages like entry stage, colleague stage, counselor stage and advisory stage. Each step is linked with individual’s skills and abilities, not with age.

Entry stage characterized by learning necessary information concerning the job and requires others assistance and support.

Colleague stage characterized by gradually losing dependence, but requires gaining skills to tie relations with colleagues of similar profession.

Counselor stage is marked by taking responsibility, either formal or informal, for developing others in the organization by sharing gained experience and skills.

Advisory stage is a level of knowledge, ability and skills and experience capable shaping strategy of the organization through innovative ideas and original concepts. Advisor should act smart and courageously to start new businesses.

### **Caree management options in businesses in Azerbaijan**

Career management simply to say is making appropriate planning to the people’s work lives. “Planning work life” is a part of a individual’s life. Setting deadlines to reach the defined targets is very important in this stage. (Findikchi, 2002:343). Shortly, career management is both planning and practicing of people’s work life. (Aytach, 2005: 3).

Career should be understood as a vertical progress. Individual improving knowledge and skills can step on career stage (<http://www.5mworld.com>). The most suitable approach to career is to accept its un-limitedness. There are certain cases of position changes in some companies and even in professions. According to statistics the average time for workers to stay in the same company is five years (Chetin, 1999: 334). Biological age of the staff needs to change depending on the age and stage of career development. As a result, managers should better understand the changes in requirements of each stage of the development process and career development of staff. (Cetin, 1999: 334).

Career management play a key role in keeping to hold the qualified labor force, increasing organizational commitment and motivation, having career maps and achieving effective results making a positive contribution to the performance of many other organizations. In order to get effective results from career management the career management practices should be based on strong principles and workers should have a strong belief to these principles. Based on these realities and a summary of the literature discussed in the second section we can identify the most important issues related to the career management as follows: (1) Convincing employees of having fair career management; (2) Increase awareness of career promotion criteria at each cut; (3) Ensuring integration of individual’s career plans and organizational plans; (4) The relationship level between organizational commitment and employee career. In order to evaluate the career management practices in businesses in Azerbaijan the above issues identified and the questionnaire was prepared and applied. First of all, participants were asked whether the career management system exists or not. The results are as follows:

**Table 1:** Career Management system in businesses in Azerbaijan

| Do you have a career management system in your business ? | f   | %     |
|---|-----|-------|
| Yes   | 68  | 58.6  |
| No  | 34  | 29.3  |
| I don't know  | 14  | 12.1  |
| Total   | 116 | 100.0 |

As can be seen from the results in Table 1, there is a career management system in more than 50% of the enterprises in Azerbaijan. In the next assessments concerning career management according to Likert scale, 5 questions were asked on whether fair career management exists or not.

**Table 2:** Career management practices in business in Azerbaijan

|   | Avr. | St. S. |
|---|------|--------|
| (1) Career promotion criteria known by everyone   | 2.95 | 1.20   |
| (2) Advices on career plans of employees in your business should be taken into account              | 3.00 | 1.36   |
| (3) Being supported in career increases loyalty to organization                                     | 4.22 | .94    |
| (4) The employee's career promotion takes place according to the performance in your business       | 2.61 | 1.16   |
| (5) The employee's career promotion takes place according to the gained experience in your business | 2.77 | 1.16   |

One of the most important issues related to career management is whether career promotion criteria is known by everyone. This question has emerged as the average 2.95. The level of this value's being also lower proves the fact that career promotion criteria are not known by employees in businesses in Azerbaijan. The level of average point of the statement whether the company supports employees' career plans was also low. This result shows that employee career-related plans are not supported.

In order to define what kind of relationship between career management and organizational commitment of employees, a question asked about whether career support increases the organizational commitment or not. The average value was 4.22 in a high level. This result has shown that the organizational commitments can be increased if employees were supported in career in business in Azerbaijan.

The average for the question on whether the career promotion based on employees' performance was low, 2.61. The results once more shows the fact that employee are not aware of career promotion criteria.

To the question about promotion in your business career carried out in accordance with the experience of employees the average for responses was low of 2.77. This result again shows that the employees did not have concrete information about career promotion criteria.

When we examine the table fair career management in enterprises in Azerbaijan is seen that the total average was 3:01 on the lower level. This shows that HR managers are hesitant about justice career management.

When we look at the results on the career management more than 50% of businesses reported that they have a career management system functioning. But the average level for the questions whether the career promotion criteria is known by everyone, were employees' suggestions taken into account, whether the care promotion based on employees' performance and whether the career promotion takes place according to the gained experience marked as low. What this means is that career management practices have shortcomings in many aspects.

**Conclusion**

Career should be understood as a vertical progress. Individual improving knowledge and skills can step on career stage ([http://www. 5mworld.com](http://www.5mworld.com)). The most suitable approach to career is to accept its un-limitedness. There are certain cases of position changes in some companies and even in professions. According to statistics the average time for workers to stay in the same company is five years (Chetin, 1999: 334). Biological age of the staff needs to change depending on the age and stage of career development. As a result, managers should better understand the changes in requirements of

each stage of the development process and career development of staff. (Cetin, 1999: 334). Career development policies implemented by enterprises, mainly from the two sub-concepts of career development including career planning and career management functions.

Some organizations in Azerbaijan focused their career development efforts only on leadership team. However, including people who are not in leadership team to the career development programs will give better results. These employees are also having development needs and promotion needs. This is necessary for the success of every organization. For this reason, career development is important in terms of either organization or individual.

When we examine the cultural factors that affect career management practices of HRM managers in Azerbaijan, it can be seen that no long-term career practices has been implemented. This result once more shows that HRM managers operate uncertainly as was proven for the human resources management practices.

When we look at the results on the career management more than 50% of businesses reported that they have a career management system functioning. But the average level for the questions whether the career promotion criteria is known by everyone, were employees' suggestions taken into account, whether the care promotion based on employees' performance and whether the career promotion takes place according to the gained experience marked as low. What this means is that career management practices have shortcomings in many aspects that it negatively impact on the competitiveness of enterprises operating in Azerbaijan.

#### LİTERATURES

- AHMADOV, F (2007), **Team/Group Basic Assesment of Performance**, Mateirals of the conference of Management and Organisation, 16-18 May, Istanbul Culture University, Turkey, Antalya
- AHMADOV, F (2009), **'Application of the Balanced Scorecard in the management of human resources, I. Materials of the international social sciences'** conference in Balkans, 10-16 May, Prishtina University, Kosova, Prishtina, 2009
- AYTAÇ S. **Kariyer Planlaması**, <http://iktisat.uludag.edu.tr/dergi/1/aytac/serpil.html> (11.04.10).
- BAYRAKTAROĞLU S. (2001), **Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi: İşyerinde Öğrenme Boyutu**, 9. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler, İ.Ü. İşletme Fakültesi Araştırma ve Yardım Vakfı Yayınları, İstanbul.
- BARUTCUGİL İ. (2004); **Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi**, Kariyer yayınları, İstanbul.
- ÇETİN C. (1999), **İnsan Kaynaklarının Eğitimi ve Geliştirilmesi**, BETA Yay: No938, İstanbul.
- FINDIKÇIİ. (2002), **İnsan Kaynakları Yönetimi**, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul.

## BİZNESDƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN MEYARLARI VƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ

**Bağırzadə Sevilxanım Seyfəddin**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

*Sevilgunes96@mail.ru*

#### XÜLASƏ

İqtisadi təhlükəsizliyinin məzmununa mövcud yanaşmalar əsasında onun qiymətləndirilməsi ilə onun komponentlərin dəqiqləşdirilməsi arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin olmaması aşkar edilmişdir. Hər bir müstəqil təsərrüfat subyekti üçün iqtisadi təhlükəsizlik kateqoriyasının mahiyyətinin qeyri müəyyənliyi onun təmin edilməsinə imkan vermir. Buna görə də müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin müəssisənin fəaliyyəti müstəqil, stabil, dayanıqlı və müntəzəm özünü təkmilləşdirilməsini və yenilənməsini təmin edən funksional tərkib elementlərin məcmusu kimi müəyyən edilməsi təklif edilir.

**Açar sözlər:** biznes, iqtisadiyyat, təhlükəsizlik, metod, inteqrasiya, idarəçilik

#### ECONOMIC SECURITY CRITERION AND INDEX SYSTEM IN BUSINESS

#### SUMMARY

Based on existing approaches to the content of economic security, it has been found that there is no causal link between its valuation and the specification of its components. Uncertainty about the nature of the economic security category for each independent business entity does not allow it to be provided. Therefore, it is proposed that the enterprise's economic security should be defined as a set of functional components that ensure independent, stable, durable and regular self-improvement and renewal.

**Keywords:** business, economy, security, method, integration, administration



## Giriş

Müasir qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi aktuallığı rəqabət mübarizəsinin güclənməsinə real təhlükənin olması, iqtisadi proseslərin qeyri stabiliyi, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və enerji tutumlu avadanlıqların və texnologiyaların tətbiqi, təsərrüfat subyektləri tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin yerinəyeterilmə səviyyəsinin aşağı olması və s. ilə müəyyən olunur. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində bir çox alətlərdən istifadə edilir. Bu alətlər çərçivəsində ümumilikdə perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində xüsusi rol oynayan, daxili inmanları və kənar mühitin yaratdığı təhlükələri nəzərə almağa imkan verən strateji marketinq birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Xarici ölkələrin praktikasında bazar münasibətləri şəraitində idarəetmənin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyin idarə edilməsinin çoxsaylı metod və alətləri mövcuddur və tətbiq edilir. Tədqiqat mövzusu çərçivəsində müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə müəssisənin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində nüəssisədaxili və nüəssisədən kənar imkanlarının dinamik qiymətləndirilməsi başa düşülür.

İqtisadi təhlükəsizlik üçün göstəricilərdən daha çox bu göstəricilərin həddü qiymətləri vacibdir. Bu göstəricilərin həddü qiymətləri elə bir kəmiyyətdir ki, onlardan kənarlaşmalar inkişafın və təkrar istehsalın normal gedişinin pozulmasına, iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində neqativ və dağıdıcı meyllərin yaranmasına gətirib çıxarır. İqtisadi təhlükəsizliyə yalnız qiymətləri onlar üçün müəyyən edilmiş həddü qiymətləri daxilində olan göstəricilər kompleksinin tapılması ilə nail olmaq mümkündür.

İqtisadi təhlükəsizliyə, o cümlədən ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən amilləri iki qrupa: 1) təbii və 2) hökumətin yürütdiyi siyasət amillərinə bölünür. Birinci qrup amillərə a) ölkənin malik olduğu təbii ehtiyatlar, b) ölkənin yerləşdiyi coğrafi mövqe və c) ölkənin əmək ehtiyatları, ikinci qrup amillərə isə a) ölkənin iqtisadi quruluşu, b) idarəçilik metodları, c) iqtisadi qanunvericilik aktları, d) zəruri iqtisadi biliklər, e) ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə yeri və ə) inteqrasiya aid edilir [1, s. 130].

Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin göstəriciləri və onların kəmiyyəti həmin ölkənin hökuməti tərəfindən müəyyən olunur. Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi göstəriciləri, onların həddləri və faktiki qiymətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1.).

**Cədvəl 1.** Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri və onların həddləri

| Göstəricilər  | Həddi* | Faktiki** |
|---|--------|-----------|
| Əsas kapitala investisiya (ÜDM-ə görə %-lə)   | 25     | 37        |
| Müdafiə xərcləri (ÜDM-ə görə %-lə)  | 3      | 8,4       |
| Elm və təhsilə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi (ÜDM-ə görə %-lə)  | 1,5    | 3,4       |
| Pul gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin xüsusi çəkisi (bütün əhaliyə görə %-lə)                    | 7      | 6,6       |
| 10% ən yuxarı və 10% ən təminatlı olan əhalinin gəlirlərinin nisbəti  | 8 dəfə | 2,1 dəfə  |
| İşsizliyin səviyyəsi (iqtisadi aktiv əhaliyə görə %-lə)   | 5-8    | 4,9       |
| Maneterləşmənin səviyyəsi (ilin sonuna M2 göstəricisinin ÜDM-a görə çəkisi, %-lə)                                 | 5      | 32,1      |
| Xarici borclar (ÜDM-ə görə %-lə)  | 30     | 19,8      |
| İnfilyasiya səviyyəsi ( %-lə)   | 2,5    | 4         |
| Daxili borclar (ÜDM-ə görə %-lə)  | 30     | 12,7      |
| Dövlət borclarının ödənilməsi üçün xərclərin ümumi çəkisi (dövlət büdcəsinin xərclərinin ümumi həcminə görə %-lə) | 20     | 3,7       |
| Dövlət büdcəsinin kəsiri (ÜDM-ə görə %-lə)  | 3      | 4,8       |

*Mənbə: \* - Bərxudarov M., N. Məmmədov İqtisadi təhlükəsizlik, Bakı, ADİU, 2006, s.82*  
*\*\* - müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır*

Cədvəl 1-də verilmiş məlumatlardan göründüyü kimi, müdafiə xərcləri, infilyasiya xərcləri və dövlət büdcəsinin kəsiri istisna olmaqla iqtisadi təhlükəsizliyin digər göstəricilərinin səviyyəsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün heç bir təhlükə yaratmır. Müdafiə xərclərinin və infilyasiyanın səviyyəsinin yol verilən həddən yüksək olmasını isə müvafiq olaraq ölkəmizin Ermənistanla müharibə vəziyyətində olması və dolların kursunun artması ilə izah edilir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin strateji məqsədi mövcudolma, inkişaf, stabillik, daxili və xarici təhlükələrin mənfi təsirinə qarşı duruma tab gətirə bilmək üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasıdır. İqtisadi təhlükəsizliyin strateji məqsədi onun təmin edilməsi üzrə vəzifə və tədbirlər kompleksinə uyğun olaraq konkretləşdirilir. İqtisadi təhlükəsizliyin vəzifələrini iki səviyyəyə: 1)

makroiqtisadi və 2) mikroiqtisadi vəzifələr ayırmaq olar. Makroiqtisadi səviyyənin əsas vəzifələrinə a) məcmu tələbin artırılmasını, b) əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını, c) ixracın stimullaşdırılmasını, d) hamı tərəfindən qəbul olunmuş prosedurlar çərçivəsində idxalın tənzimlənməsini və s. aid etmək olar. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin mikro səviyyəsi iqtisadi baxımdan effektiv olan subyektlərin inkişafının dəstəklənməsinin və stimullaşdırılmasının vəzifələrinə, iqtisadi baxımdan effektiv olmayan subyektlərin ləğv edilməsinə və yenidən təşkil olmasına, davranış normalarının tətbiq edilməsinə və s. uyğun olaraq müəyyən edilir. Rusiyalı alimi A. İ. Arxipovun fikircinə bunun üçün birincisi, “artım nöqtəsi”, yəni azad və rəqabətli bazarda real ödəmə qabiliyyətli tələbi tapa bilən müəssisə və təşkilatların aşkar edilməsi, ikincisi, fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların təsərrüfatçılıq sistemində rol və yeri müəyyən edilməsi, fəaliyyəti effektiv olmayan müəssisə və təşkilatlar ləğv edilməsi, dövlət müəssisələrinin idarə edilməsinin effektivliyi artırılmalı, üçüncüsü, dövlət ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün zəruri olan məhsulları istehsal edən müəssisələr (yalnız hərbi sifarişləri yerinə yetirən və konversiyaya məruz qalmayan müdafiə kompleksi müəssisələrinin, nüvə itkilərinin emalı müəssisələrinin və s.), həmçinin nəzarət səhm paketi dövlətə məxsus olan təsərrüfat subyektləri müəyyən edilməsi və beşincisi, dövlətin himayəsinə ehtiyacı olan müəssisələrin siyahısı müəyyən edilməlidir [2,133].

Qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün onların realizasiyasının iqtisadi təhlükənin qarşısını alan təşkilati-iqtisadi sistemi və hüquqi tədbirləri əhatə edən mexanizmi hazırlanmalıdır. A. İ. Arxipov və E. A. İvanov tərəfindən qlobal səviyyə üçün hazırlanmış formal struktura görə təsərrüfat subyektinin iqtisadi vəziyyətinin təhlükəsizliyi bu mərhələlərə: 1 mərhələ. Təsərrüfat subyektinin vəziyyətinin hərtərəfli xülasəsi və qiymətləndirilməsi; 2 mərhələ. Faktiki nəticələrin planlaşdırılan göstəriciləri ilə müqayisəsi; 3 mərhələ. Qərarların qəbulu mərhələlərinə uyğun realizə edildiyi halda təmin ediləcəkdir.

Yuxarıda qeyd edilən proses mahiyyətə istənilən fəaliyyətə, məsələn, istehsal, iqtisadi, marketing və s. fəaliyyətə nəzarət sistemidir. Buna görə də iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən mexanizm özündə a) daxili və xarici təhlükənin aşkar edilməsinin və proqnozlaşdırılmasının vəziyyətinin *obyektiv və hərtərəfli monitorinqini*, b) sosial-iqtisadi göstəricilərin mümkün yol verilə bilən *hüddud qiymətlərinin* müəyyən edilməsini (hüddud qiymətlərinə əməl edilməməsi qeyri stabilliyə gətirib çıxarır və c) daxili və xarici təhlükələrin aşkar edilməsi və qarşısını alınması üzrə *fəaliyyəti* birləşdirir. Aşağıda bu elementlərin hər biri yığcam olaraq xarakterizə edilir.

Monitorinq iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin dinamikasının müşahidə olunmasının informasiya-analitik sistemidir. Hüddud qiymətlərinin yol verilən səviyyəsinin keçilməsi kompensasiya resurslarının yaradılmasının nəzərdə tutur. Bu resurslara gözlənilən ekstremal situasiyalarda istifadə edilə bilər. Burada resursların, toxunulmaz ehtiyatların, istehsal və qeyri istehsal təyinatlı ehtiyatların və s. səviyyəsi ilə sosial-iqtisadi göstəricilər arasında əlaqə nəzərdə tutulur.

İqtisadi təhlükəsizliyə daxili və xarici təhdidlərin aşkar edilməsi və qarşısının alınması üzrə əsas fəaliyyətə a) iqtisadi inkişafın faktiki və ya proqnozlaşdırılan qiymətlərinin iqtisadi təhlükəsizlik üçün müəyyən edilmiş hüddud qiymətlərindən kənarlaşmaların aşkar edilməsi və təhlükəli zonadan çıxma üzrə kompleks tədbirlərin hazırlanması; b) iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən tədbirlər və mexanizmləri (bu tədbirlər və mexanizmlər sosial-iqtisadi inkişafın proqnozları ilə eyni zamanda hazırlanır və sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində reallaşdırılır); c) iqtisadi təhlükəsizlik üçün təhlükənin yaranmasına yol verməmək və ya bu təhlükənin aradan qaldırılması məqsədi ilə hazırlanmış tədbirlərin realizasiyası üzrə işlərin təşkili (hazırlanmış tədbirlərin realizasiyası üzrə işlərin təşkilinin gedişində Təhlükəsizlik Xidməti iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə büdcənin nəzərdən keçirir və zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi bölməsinin fəaliyyətini əlaqələndirir); d) iqtisadi təhlükəsizlik baxımından maliyyə və təsərrüfat məsələləri üzrə qəbul edilmiş qərarların ekspertizası aiddir. İqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin aradan qaldırılması tədbirlərinin realizasiyası onların icra olunmasına nəzarət sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə direktiv, inzibati metodlarla müdaxilə edilməsi məhdudlaşdırıldığı çoxukladlı bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, o cümlədən struktur dəyişikliklərinin və pul-maliyyə axınlarının məqsədyönlü tənzimlənməsinə zərurət yaranır. Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizminin nəzəri və praktiki məsələlərinin hazırlanması həmin ölkənin milli konsepsiyasına əsaslanır.

İqtisadi təhlükəsizliyin və onun iqtisadi asılılıq və müstəqillik, sabillik və qeyri-sabillik, zəif və güclü tərəfləri və s. kateqoriyalarla əlaqəsinin sonrakı tədqiqi üçün hər şeydən əvvəl iqtisadi təhlükəsizlik subyektlərinin və bu subyektlər üçün təhlükə yaradan təhdidlərin təsnifləşdirilməsi lazımdır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. A. Piriyev "Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik" 2008, 126
2. Bayramov Ə.İ., Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika, Bakı: "Azərənəşr", 2007
3. Bərxudarov Mənsur və Məmmədov Nüsrəddin, İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2006, 452 s.
4. Həsənov R.T., Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları, Bakı: 2011, 343 s.
5. Kərimli İ.A., Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf, Bakı: "CBS", 2006, 166 s.
6. Menkyu N.Q., Ekonomiksin əsasları, üçüncü nəşr, ABŞ: "R.R.Donnolley Willard, OH", 2004, 836 s.
7. N. Məmmədov "Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi" Bakı: "Elm", 2009, 43 s.

## BİZNESİN İNKİŞAFINDA ELEKTRON TİCARƏTİN ROLU

Ç.M. NƏCƏFOVA

*İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun dissertantı  
Sumqayıt Dövlət Universiteti  
chichak64@mail.ru*

#### XÜLASƏ

Hal-hazırda informasiya kommunikasiya texnologiyalarından iqtisadi fəaliyyət sahələrində geniş miqyasda istifadə edilir və bu da təsərrüfat münasibətlərində müvafiq infrastruktur elementlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Beləliklə, rəqəmsal biznes fəaliyyəti mühitinin formalaşmasına, habelə elektron kommersiyanın müxtəlif şəbəkə sistemlərinin yaradılmasına əlverişli zəmin yaranır. Məqalədə biznesin inkişafında elektron ticarətin rolu araşdırılır.

**Açar sözlər:** elektron ticarət, elektron biznes, kommersiya, internet, qloballaşma, proqram təminatı

#### THE ROLE OF ELECTRONIC COMMERCE IN BUSINESS DEVELOPMENT SUMMARY

At the moment, ICTs are widely used in economic activity, which in turn leads to significant changes in the relevant infrastructure elements. This creates favorable conditions for the formation of a digital business environment, as well as the creation of various network systems for electronic commerce. The article examines the role of e-commerce in business development.

**Key words:** e-commerce, e-business, commercial, internet, globalization, software

#### Giriş.

Bütün kompüter istifadəçiləri eyni zamanda şəbəkə istifadəçiləri olmasa da, əksər kompüter sahibləri İnternet adlanan qlobal şəbəkə mühitində birləşirlər. İnternet texnologiyaları və internet əlavələri fiziki şəxslər (müşətilər), biznes və ticarət tərəfdaşları arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün yeni imkanlar açır. Uzaqgörən şirkətlər öz səhmdarları üçün yeni dəyər yaratmaq və maksimum səmərə əldə etmək üçün İnternetin kütləvi texnoloji strukturundan istifadə edirlər.

İnternetin iqtisadi həyatın bütün sahələrinə təsirini nəzərə alsaq, bu, artıq nəhəng və sürətlə inkişaf edən istehsal, işgüzar fəaliyyət və iş yerləri üçün yeni imkanlar yaratmaqla xarakterizə olunan yeni bir elektron iqtisadiyyatın yaranmasının mənbəyi hesab edilə bilər. Biznes əməliyyatlarının istənilən istiqamətində məlumat və biliklərdən istifadə edə bilən şirkətlər bu yeni iqtisadiyyatın uğurlu subyektlərinə çevrilirlər.

İnternet iqtisadiyyatı aşağıdakı komponentləri əhatə edir: qlobal şəbəkələrə inteqrasiya edilmiş çox sayda fərdi kompüter, proqram təminatı; açıq və əlçatan şəbəkə mühitinin yaradılmasında iştirak edən insan resursları; fərdi kompüterlərin və tətbiqlərin olması səbəbindən mümkün olan müxtəlif mübadilə mexanizmləri ilə əlaqəli elektron bazarlar; real vaxt rejimində alıcılar, istehsalçılar, təchizatçılar, satıcılar, habelə müşətilərin cəlb edilməsi üçün marketinq strategiyasının inam, etibarlılıq, məhsulların sertifikatlaşdırılması və başqa elementlərini təmin edən elektron vasitəçilər; internet transaksiyalarında istifadə oluna bilən elektron ödəniş sistemləri; qanunvericilik siyasəti.

Elektron ticarət alıcı və satıcılara aşağıdakı imkanlardan eyni dərəcədə yararlanmağa imkan verir:

- Biznesin dünya səviyyəsində həyata keçirilməsi;
- Sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsi;
- İstehlakçı ilə birbaşa əlaqənin qurulması: bazarın bütün təbəqələri ilə birbaşa əlaqə quraraq onların tələblərinin öyrənilməsi və həmin ehtiyaclara uyğun çevik məhsul təklif etmək imkanının formalaşması;
- İstehlakçıların tələblərinə cəld reaksiya verilməsi;
- Kommersiya xərclərinə qənaət olunması və s. imkanları sadalamaq olar.

Öksər nəşrlərdə yeni iqtisadiyyatı rəqəmsal iqtisadiyyat adlandırırlar. Bu məfhum çox ümumi-dir, belə ki, bu məfhum infrastruktur səviyyəsində bütün informasiya texnologiyalarını özündə birləşdirir. İnternet texnologiyaları digər texnologiyalardan fərqləndirilməlidir, çünki iqtisadi artım yalnız internet texnologiyalarının tətbiqi sahəsində dəqiq şəkildə hiss olunur.

İnternetdən çoxşaxəli istifadə nəzərə alınmaqla, yeni iqtisadiyyatı internet iqtisadiyyatı hesab etmək daha məntiqlidir. İnternet iqtisadiyyatında elektron ticarət mühüm rola malikdir. Elektron ticarət - kompüter şəbəkələrindən və ya internetdən istifadə etməklə marketinq, təklif, satış, kirayə, lisenziya verilməsi, mal, xidmət və ya məlumatların tədarüküdür.

Elektron ticarəti iki kateqoriyaya bölmək olar: infrastruktur və iqtisadi fəaliyyət. Öz növbəsində infrastruktur kateqoriyası internet infrastrukturuna (səviyyə 1) və internet tətbiqi infrastrukturuna (səviyyə 2) bölünə bilər.

İnternetin infrastrukturunu yüksək sürətli fərdi kompüterlərin qlobal şəbəkəsidir və elektron ticarətin fiziki əsaslarıdır. Bu səviyyədə fərdi kompüterlər, serverlər, fiber-optik kommunikasiya xətləri, şəbəkə qurğuları və proqram təminatı, internet provayderləri və s. istehsal edən şirkətlər var.

İnternetin tətbiqi infrastrukturunu proqram təminatı və proqram əlavələri, məsləhət, təlim və inteqrasiya xidmətləri, o cümlədən şəbəkə xidmətlərini əhatə edir. Bu səviyyədə internet məsləhətçiləri, internet-kommersiya proqramları hazırlayan şirkətlər üçün proqram təminatı və axtarış sistemləri, multimedia proqramları, real vaxt rejimində təlimlər və s. var.

İqtisadi fəaliyyət kateqoriyası həmçinin iki komponentə bölünə bilər: elektron vasitəçilərin cəlb olunması ilə transaksiyalar (səviyyə 3) və real vaxt rejimində (online) birbaşa əməliyyatlar (səviyyə 4).

İnternet vasitəçiləri elektron bazarların səmərəliliyinin artırılmasını təmin edirlər. Onlar alıcılara və satıcılara bir-birlərini tapmaqda, onların qarşılıqlı əlaqələrini asanlaşdırmaqda və marketinq xidmətlərini təqdim etməkdə, malların və satıcıların seçilməsində alıcılara kömək göstərilməsində köməklik göstərilir. İnternet-vasitəçilərə onlayn brokerlər, portallar, reklam agentləri və s. daxildir.

Real vaxt rejimində birbaşa əməliyyatlar fərdi alıcılara (və yaxud şirkətlərə) dövlət müəssisələrinə internet vasitəsilə mal və xidmətlər satan şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu səviyyədə fəaliyyət göstərən şirkətlərə pərakəndə ticarət şirkətləri (elektron mağazalar), kompüter avadanlıqları və proqram təminatı istehsalçıları, öz məhsullarını satan nəqliyyat şirkətləri, turizm firmaları və digər bazar iştirakçıları aid edilir [1].

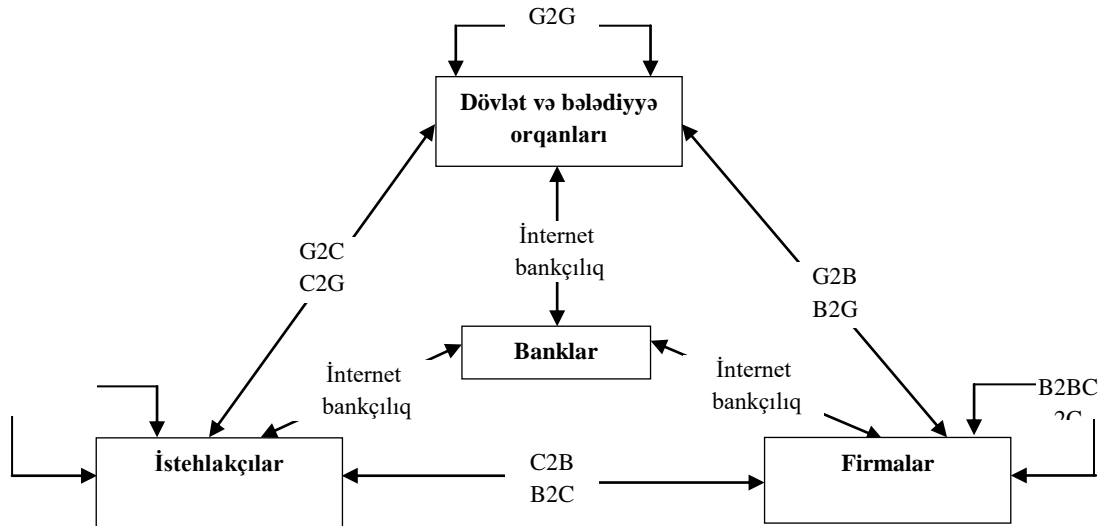
Şirkətlərin elektron ticarət texnologiyasına əsaslanmasının ən azı iki səbəbi var. Birincisi, informasiya texnologiyaları bu gün biznes fəaliyyətinin aparılmasında əsas vasitədir və internet işgüzar fəaliyyət üçün mühitə çevrilir. İkincisi, elektron ticarət biznesin təşkili və cəmiyyətdəki digər proseslərdə əsas struktur, əməliyyat və idarəetmə dəyişikliklərinin katalizatorudur (dövlətin idarəedilməsi prosesləri: e-hökumət - e-government ; təhsil prosesi: e-learning (e-learning)).

Şəkildə elektron əlaqələrin iştirakçıları kateqoriyasına əsasən elektron biznesin əsas sxemləri göstərilir [2].

• B2B (Business-to-Business)- təşkilatın digər təşkilatla ticarət əlaqələrini göstərir. B2B vəzifələrinə daxildir:

- müəssisələrarası qarşılıqlı əlaqələrin tez və rahat təşkili;
- firmalar arasında etibarlı mühafizə olunan mübadilə kanallarının qurulması;
- informasiya mübadiləsi əsasında müəssisələrin müştərək hərəkətinin və inkişafının koordinasiyası;

Qarşılıqlı əlaqə ticarət, texnologiyalar, təcrübə mübadilələri ilə investisiya fəaliyyəti və s.-dən ibarət ola bilər;



Şəkil. Elektron biznesin modelləri

• B2C (Business-to Consumer - biznes-müştəri) – elektron kommersion sistemində satıcı sifətində hüquqi şəxs (şirkət), alıcı sifətində isə - fiziki şəxs çıxış edir. Yəni, mal və xidmətlərin reallaşdırılması bilavasitə istehlakçının özü ilə həyata keçirilir.

B2C sisteminin ən çox yayılmış alətlərindən biri İnternet – mağazadır ki, bu da malların kataloqunu təklif edən elektron vitrindən ibarət olur. Buraya qeydiyyat informasiyalarını daxil etmək üçün vacib interfeys elementləri, sifarişlərin formalaşdırılması, internet vasitəsilə ödəmələrin həyata keçirilməsi, satıcı şirkət haqqında informasiya alınması da daxildir.

• C2C (Consumer-to Consumer) – Bu sistem bir istehlakçı başqa istehlakçılara mal satdığı zaman işlənir. İstehlakçılar öz aralarında anlaşmanı onlayn rejimdə üçüncü şəxsin – provayderin köməyi ilə asanlıqla qəbul edə bilirlər. Belə aparıcı provayder C2C konsepsiyasında inqilab edən ABŞ-ın ebay.com provayderi birbaşa alıcı ilə İnternet hərracı formasında hosting tətbiq etdi. Bu halda ən populyar məhsullardan avtomobillər, kompüterlər sayılır.

• C2B (consumer-business) - istehlakçı-biznes. Bu kateqoriyaya mal və ya xidmətləri təşkilatlara satan, həmçinin onlarla qarşılıqlı əlaqə quran və müqavilə bağlayan satıcıları axtaran fərdi istehlakçının aid olduğu bir elektron ticarət növüdür;

• G2G - (government-to-government) – hökumətin dövlət qulluqçuları ilə, hökumətin hökumətlə qarşılıqlı əlaqəsi. Bu cür əməliyyatlara büdcə təşkilatları arasında əməliyyatları aid etmək olar. Burada məqsəd kommersion mənfəətinin əldə edilməsi deyil, məsrəflərin azaldılmasıdır.

• B2G (Business-to-Government – biznes-hökumət) elektron kommersion sistemi – hüquqi şəxslərlə dövlət strukturları arasında elektron biznes sistemidir. Hal-hazırda bu sistem kifayət qədər uğurla inkişaf edir və əhəmiyyətli dərəcədə perspektivləri vardır. Hesab olunur ki, yalnız bu sistemin inkişafı qlobal miqyasda işgüzar təcrübənin konseptual dəyişməsinə imkan yaradacaq.

• C2G (Consumer-to-Government) elektron kommersion sistemi – istehlakçı-hökumət – hal-hazırda intensiv inkişaf edir. Onun reallaşdırılması fiziki şəxslər və sosial təminat kimi dövlət orqanları arasında elektron əlaqələrinin genişləndirilməsinə imkan verəcək [3].

Azərbaycanda və bir sıra digər ölkələrdə elektron ticarətin inkişafının nisbətən aşağı səviyyəsinin səbəblərindən biri müəssisənin idarə olunmasının avtomatlaşdırılması səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Elektron ticarət sisteminin tətbiqi yalnız kommunikasiya infrastrukturunun deyil, həm də idarəetmə qərarlarının optimallaşdırılmasını təmin edən vahid idarəetmə informasiya sistemlərinin tətbiqi ilə bağlı müəyyən bir səviyyədə texnologiyanın inkişafını tələb edir - MRP (MANUFU Resource Planning); MRP II; ERP (Enterprise Resources Planning - korporativ resursların planlaşdırılması); SCM (Supply Chain Management - təchizat zəncirinin idarə olunması sistemləri); CRM (Customer Relationship Management - müştəri ilə qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunması ); elektron satınalma - elektron təchizat sistemi.

Elektron ticarətin iqtisadi səmərəliliyi əməliyyat xərclərinin azaldılması, pul vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, insan resurslarına olan tələbatın azaldılması və elektron xidmət

sisteminə keçid nəticəsində inzibati xərclərin azaldılması ilə təmin edilir.

Bununla belə, elektron kommertiya fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- elektron ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməlidir;
- əhali internet vasitəsilə alış-veriş etməyə psixoloji cəhətdən hazır olmalıdır;
- Elektron əməliyyatların aparılması və təşkili üçün qanunvericilik bazası tam inkişaf etdirilməlidir.

Eyni zamanda, elektron biznesin inkişaf səviyyəsi - qaçılmaz qloballaşma şəraitində, bilik və mədəniyyətlərin yaxınlaşması və texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi kontekstində rəqabətqabiliyyətliliyin göstəricisidir.

#### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. R.M. Əliquliyev "İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları" "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2002.
2. Развитие Телекоммуникационного Рынка и Проблемы Совершенствования его Регулирования в России. А.В. Ефанов, Москва, 2008.
3. M.Q. Əkbərov. Elektron kommertiya /Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2011. - 212 səh.
4. vikipediya.az

## SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ FORMALARI

**Cəsür İsaq oğlu Hüseynli**

*Bakı Müəndislik Universiteti  
İqtisadiyyat və İdarə etmə fakültəsi  
cesur.huseynov.95@mail.ru*

#### XÜLASƏ

Məqalə müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi formalarının elmi cəhətdən araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Məqalədə sahibkarlığın mahiyyəti şərh olunmuş və həmçinin sahibkarlığın maliyyələşməsinin müxtəlif formaları araşdırılmışdır.

**Açar sözlər:** Sahibkarlıq, maliyyələşmə formaları: borc, kapital, mələk investor, vençur.

#### FORMS OF ENTREPRENEURIAL FINANCING

#### SUMMARY

The article is devoted to the scientific research of forms of entrepreneurial financing in modern conditions. The article describes the essence of entrepreneurship as well as various forms of entrepreneurship financing.

**Keywords:** entrepreneurs, financing forms: debt, capital, angel investor, venture.

#### Giriş

Sahibkar, istehsal amillərini təşkil edərək istehsal fəaliyyətində mövcud olan və üzərinə götürdüyü risklə yanaşı, nəticədə qazanc əldə etməyi hədəfləyən insan kimi xarakterizə olunur. Bununla yanaşı son illərdə sahibkarlığın tərifinə "fərqli bir yeniliklər etmək və cəmiyyətə dəyər qatma" amilləri də əlavə olunur. Sahibkarlıq xüsusən son illərdə regional və milli inkişafın ən böyük hərəkətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirilir. Ölkələr üçün işsizliyin azaldılması və iqtisadi böyüməyə kömək etməsi kimi səciyyəli sahəyə sahibkarlıq, hərtərəfli ictimai fayda təmin etməsi ilə bərabər yeni iş sahələrinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Sahibkarlığın mədəniyyət halına gətirildiyi və sahibkarlıq şüurunun inkişaf etdirildiyi ölkələrin işə götürənin sayında, istehsalında və iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə böyümə və inkişafı əsas amillərindən biridir. Maliyyələşdirmə isə, müəssisənin ehtiyaclarını və investisiya qoyuluşlarını təmin etmək üçün əldə edilən maliyyə mənbələri və vəsaitlərin təmin edilməsidir. Müəssisələr ehtiyac duyduqları fondları daxili resurslarından qarşıladıqları kimi müxtəlif xarici mənbələrdən də təmin edə bilərlər. Müəssisələr xüsusilə yaranma mərhələsində, digər maliyyələşdirmə mənbələrinə çatmaq məsələsində yaşadıqları çətinliklərin də təsiri ilə, öz kapitallarını istifadə edərək böyümə və inkişaf mərhələlərində əksəriyyətində bu resurslar kifayət etmədiyi üçün xaricdən maliyyələşdirməyə ehtiyac duyurlar

Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində iki cür maliyyə üsulundan istifadə edilir. Bunlar 1. Borc, 2. Şəxsi kapitaldır. Borc maliyyəsi faiz və əsas pul ödəməsinə tələb edən vasitələrlə təmin edilir. Əldə edilən kredit, sahibkarın satışlar yolu ilə yaradılmış mənfətdən geri ödənilir. Borc maliyyəsi ümumiyyətlə var olma əsaslı maliyyə olaraq adlandırılır və binalar, avadanlıqlar, ərazi kimi daşınmaz əmlakları təminat olaraq göstərilməsini tələb edir. Əgər əldə edilən borc vəsaitləri qısa müddətlidirsə (1 ilə qədər) əldə edilən vəsait yaradılan müəssisənin çalışma ehtiyaclarının qarşılansında istifadə edilir. Uzun müddətli borc vəsaitlərindən isə uzunmüddətli aktivlərin maliyyələşməsində istifadə edilir.

Xüsusi ilə faizlər aşağı olduğu müddətdə, sahibkar ya yeni müəssisənin ya da mövcud olan müəssisənin kapital quruluşundan aslı olaraq borcların payını artıraraq, borc kapital nisbətini yüksəldə bilər. Ancaq sahibkar borclanmanın limitsiz bir imkan olduğunu düşünməməli və borclanma səviyyəsini diqqətli təhlili nəticələrindən sonra artırmalıdır. Əgər sahibkar müəyyən zaman içərisində lazım olduğundan artıq borclanmışdırsa, bu zaman faiz ödənişləri etmək çətinləşəcək, müəssisə üçün arzulanan inkişaf təmin edilə bilməyəcək və hətda iflas kimi arzu edilməyən bir nəticə ilə qarşılaşacaq.

Səhm kapitalı yolu ilə maliyyələşdirilmə isə qarşılığında hər hansı bir təminat tələb etməz. Səhm kapitalı müəssisə sahibi ya da ortaqlarının yatırmış olduğu pulu ifadə edər və yaradılan şirkət üzərindəki sahiblik haqlarını müəyyən edir. Səhm kapitalını ümumi resurslar içərisində müəyyən edən digər bir amildə şirkətin böyüklüyüdür. Məsələn, xırda bir şirkətə sexi ya da ayaqqabı sexi şəxsi kapitalı vasitəsi ilə maliyyələşdirmək yolu ilə yaradıla bilər. Ancaq yaradılan sex nə qədər böyük olarsa o zaman bir çox ortağa, fərqli investora, hissədarlara ehtiyac yaranır. Bu cür təşəbbüslərin maliyyələşməsində həm borc həm də şəxsi kapitalın istifadə edilməsi zəruriliyi yaranır. Qeyd edilənlərlə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində daxili və xarici maliyyə resurslarından istifadə edilir.

Daxili maliyyəşmə, əldə edilən mənfətlər, aktivlərin satışı, iş kapitalının azaldılması və ya səhm və ehtiyatlara az maliyyə vəsaitinin qoyulması, ödəmə vaxtlarının uzatma və ya ödəmə strukturunun dəyişdirmə şəkilində bir çox mənbələr ola bilər. Bir çox yeni qurulan müəssisələrin xüsusi ilə başlanğıc illərində əldə edilən mənfətin hamsını müəssisənin ehtiyatında buraxaraq gələcək dövrdəki maliyyə ehtiyaclarını təmin edir. Bəzi zamanlarda isə maliyyə ehtiyacını əldəki aktivlərin bir hissəsini satılması və ya aktivlərin icarəyə verilməsi yolu ilə qarşılayırlar. İstər aktivlərin satışı, istərsə də digər maliyyəşmə vasitəsi ilə maliyyə vəsaitinin təmin edilməsi, başlanğıc illərdəki kiritik vəziyyətlərin qarşısının alınması və firmanın fəaliyyətlərini həyata keçirməkdə kömək edir. Xaricdən təmin ediləcək qaynaqların dəyrləndirilməsində üç təməl prinsip üzərində durulmalıdır. Bunlar aşağıdakılardır;

- İstifadə olunacaq vəsaitlərin ödəmə strukturu;
- İstifadə olunacaq vəsaitin dəyəri;
- Rəhbər üzərindəki nəzarətin təsiri kimi prinsiplər üzərində durulmalıdır.

Sahibkarların bir çox yeni təşəbbüslərin ortaya çıxmasında az bir miqdarda da olsa həm şəxsi əmlaklarını həm də qənaət etdiyi pulları, maliyyə mənbəyi kimi istifadə edir. Bu növ bir maliyyəşmə mənbəyi sahibkarın özü olduğundan xərci azdır, bu cür maliyyəşdirmənin xərci firsət xərcidir. Şəxsi maliyyə fondları yeni yaradılan müəssisələrin maliyyəşməsinin istifadəsində, həm mələk investorlarından, həm kommersiya banklarından, həm də digər xarici mənbələrdən maliyyəşdirmə təmin olunması üçün də təminat kimi göstərilməsi üçün şəxsi vəsaitlər olduqca əhəmiyyətlidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində şəxsi vəsaitlərlə bərabər ən çox istifadə edilən mənbələrdən biri də sahibkarın ailəsi, qohumları və dostlarıdır. Ailə və dostlardan əldə ediləcək vəsaitlərin miqdarı məhdud olmaqla birlikdə öz vəsaitinin yaradılması baxımından bir çox sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşməsində əhəmiyyətli rol oynayacaq xüsusiyyətə malikdir. Sahibkarla olan bağları və ya yaxın əlaqələri səbəbiylə kapital qoymağa təşviq edilmələri heç tanınmayan və ya az tanınan birindən pul istəməkdən çox asan olmaqla yanaşı fəaliyyətin uğurlu olması vəziyyətində müxtəlif problemləri də yaradır. Ancaq unudulmamalıdır ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin problemləli olması, ya da uğursuzluğa məruz qalması vəziyyətində qohumluq və dostluq əlaqələri də zədələyə bilər, buna görə də onları maliyyə mənbəyi kimi istifadə edərkən daha diqqətli davranmaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, əgər yaradılan müəssisə uğurlu olarsa bir çox problemlər ortaya çıxar. Bu problemlər aşağıdakılardır;

- İdarə etməyə qarışma
- Əldə edilən mənfətdən pay istəmə
- Sahiblənmə ( yiyələnmə)
- İşçilərin işinə qarışma
- Fəaliyyətlərində istiqamətləndirə

Sahibkarın bu cür problemləri aradan qaldıra bilməsi həm çox asan, həm də çox çətin ola bilər. Bunun üçün sahibkar ilk mərhələdə əldə edəcəyi vəsaiti ya ortaqlıq sözləşməsinə dayanaraq, ya da borc olaraq alınacağına qərar verməlidir. Əgər ortaqlığı seçərsə bunu yazlı formaya gətirməsi vacibdir.

Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində daxili maliyyələşmə ilə yanaşı xarici maliyyələşmədə geniş istifadə edilir. Xarici mənbə olaraq tez-tez üstünlük verilən maliyyələşmə mənbələrindən biri kommersiya banklarıdır. Banklar, adətən müəssisələrdən torpaq, ərazi, bina, nəqliyyat vasitəsi və s. bu kimi əmlakları və ya sahibkarlardan ev, nəqliyyat vasitəsi və digər əmlakları təminat kimi qəbul edərək və faiz qarşılığında sahibkara borc pul verirlər. Bankın müəssisələrlə və sahibkarlarla bağlı qəbul etdiyi risklərə bağlı olaraq yaranan vəsaitin miqdarı, vaxtı və faizi dəyişir. Verilən kreditlərin bir neçə forması mövcuddur.

- Şəxsə əsaslanan borclar şirkətlərə və şəxslərə verilən ümumi məqsədlər üçün istifadə edilə biləcək, qısa müddətli, təminat verilməyən kreditlərdir.
- Kredit borcları müəssisənin hər hansı bir məqsədi üçün alınır və maliyyə ehtiyaclarına bağlı olaraq mövsümdən mövsümə miqdarı dəyişir.
- Kredit limitli borc növündə isə bank sahibkara hər hansı bir zamanda müəyyən miqdarda pulu borc verməyə hazırdır.
- Uzun müddətli borclar əsasən bir ildən on ilə qədər olan borclardır və yüksək faiz miqdarlarına sahib olduqları üçün daha bahalıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşməsində istifadə olunan xarici maliyyələşmə növlərindən biri də lizinq maliyyələşdirilməsidir. Lizinq maliyyələşməsidə malın mülkiyyəti lizinq şirkətində qalaraq, müəyyən bir kirayə qarşılığında, istifadə haqqını kirayəçiyə verilməsi və həyata keçirilən sözləşmədə təyin olunan dəyər üzərindən sözləşmə müddətinin sonunda mülkiyyətin kirayəçiyə keçməsinə təmin edən bir maliyyə formasıdır. Dünya tətbiqinə baxıldığında olduqca geniş istifadə edilən lizinq maliyyələşmə usulu ölkəmizdə investisiya maliyyələşməsi kimi istifadə edilməkdədir. Lizinq şirkətləri sənədləşməyə əsaslı əməliyyatlar həyata keçirdikləri üçün bütün əməliyyatlar qeydə alındığı üçün iqtisadiyyatda əhəmiyyətli bir qatqı təmin etməkdədir. Lizinq maliyyələşməsində əmlak lizinq şirkəti tərəfindən satın alınaraq sahibkara kirayələnməsi və kirayə müddətinin sonunda aşağı bir qiymətlə əmlakı mülkiyyət hüququnu sahibkarda qalmasını təmin edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşməsində istifadə edilən əsas maliyyələşmə növlərindən biri vençur maliyyələşməsidir. Əllərində böyük miqdarda maliyyə vəsait olan investorların, inkişaf potensialı yüksək olan kiçik və orta miqyaslı müəssisələrin yaranma və fəaliyyətə keçməsi üçün etdiyi orta və uzun müddətli bir investisiya modelidir. Vençur kapitalının əsas xüsusiyyəti, investisiya edilən şirkətlərə maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi ilə bərabər idarə etmə dəstəyi vermələri və xüsusi ilə strateji məsələlərdə qərar alma mexaniziminin mütləq içində iştirak etmələridir. Vençur kapitalı əsasən texnoloji yenilik, kapital iştirakı, idarəetmədə iştirak, kiçik biznes, sürətli böyümə və uzunmüddətli investisiya - kimi elementlərdən ibarətdir.

Risk kapitalı investisiyasında mövcud olan risk, yeni bir məhsul yaradılması və bazarda tutulması riskidir. Ancaq yüksək riskin yüksək gəlir gətirəcəyi bu maliyyə modelində, alınan riskin müvəffəqiyyətə çevrilməsi vəziyyətində təmin ediləcək, yüksək mənfəət artımı və böyük satış həcmlərindən yaranan məhsuldarlığın artımı bu şirkətlərə ortaqlıq yolu ilə maliyyə təminatı yaranan investorların gəlirini təmin edir. Vençur kapitalı maliyyə modelinin təşkilatı strukturu bir iş ortaqlığı şəkilində də düşünülə bilər. Ortaqlardan biri yeni texnologiya, yeni məhsullar, yeni xidmətlər, yeni təhizat qaynaqları və yeni bazarlar yaratmaq üçün maliyyə resursları axtaran və cəmiyyətdə dəyişiklik yaratmaq istəyən **sahibkarlar**, digəri isə sahibkarların fikirini nəzərə alıb, onların hazırladıqları biznes planlarını araşdıraraq, həmin planı həyata keçirə biləcək qədər kapital dəstəyi verən **vençur investorlarıdır**. Vençur investorları fərdi olaraq pul artığı olan və bunu mənfəətli bir sahədə dəyərləndirmək istəyən investorlar ola biləcəyi kimi vençur investisiya şirkətlərində olə bilər. Vençur kapitalı vasitəsi ilə təmin edilən maliyyə dəstəyi ilə sahibkarın həvəsləndirilməsi və təşviq



edilməsi nəzərdə tutulur. Vençur investorları strateji, maliyyə-idarəetmə, "nou-hau" axtarışı yolu ilə heyət strukturu yaxşı və dəyər yaratmağa yetərli olduqlarına inandıqları müəssisələrdə investisiya qoyarlar. Vençur kapitalı modeli maliyyə resurslarının təmin edilməsi, iş birliyinə bağlı olaraq investisiyanın həyata keçirilməsi və investisiyadan çıxılması şəkilində üç mərhələdən ibarətdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşməsində istifadə olunan digər müasir formalardan biri də mələk investorlardır. Mələk investor adətən pulu olan şəxslər və ya quruplar, mənfəət təmin etmək potensialı yüksək, əlavə dəyər yarada biləcək lakin maliyyə sınırtısı içərisindəki sahibkarlara yardım və ya dəstək olma mənasında istifadə edilən anlayışdır. Mələk investisiya yolu ilə təmin edilən maliyyə, vençur kapitalına oxşadılmaqla birlikdə aralarında əhəmiyyətli fərqlər var. Bu fərqlər aşağıdakılardır;

- Maliyyəçisinə kömək ediləcək investisiyalarda mələk investorlar öz vəsaitlərindən istifadə edirlər, vençur investorları isə özlərinə investisiya edən fərdi və təşkilati investorların vəsaitindən istifadə edirlər.

- Mələk investorların investisiya faizləri vençur investorlarına görə daha aşağıdır.

- Mələk investorları investisiya yatırıqları müəssisələrin qərar vermə prosesində iştirak edirlər, ancaq vençur investorları strateji audit yoxlamalarda iştirak edirlər.

- Mələk investorları sahibkarlıq təcrübələrinə sahibdirlər, vençur investorlarının isə sahibkarlıq təcrübələri nisbətən daha aşağıdır.

- Investisiya təcrübələrinə görə isə vençur investorları mələk investorlarına nisbətən daha aktiv və investisiya sayına görə daha çoxdur.

- Mələk investorları vençur investorlarına görə daha çox risk alır və gözləntiləri aşağı olur.

- Mələk investorları vençur investorlarına görə daha az araşdırma və qiymətləndirmə müddəti tətbiq edirlər.

Mələk investorların konsepsiyası ölkəmizdə yeni istifadə edilməklə birlikdə və yeni yaradılan müəssisələrin maliyyələşməsində istifadə edilən maliyyə mexanizmlərindən biridir. XIX əsrdə bir çox tanınmış şirkətlərin maliyyələşməsində mələk investisiyalardan istifadə etmişdirlər. Günümüzdə isə amazon.com, apple, yahoo.com kimi tanınmış şirkətlərdə qurluş mərhələlərdə mələk investisiyalardan istifadə etmişlər.

#### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Abbasov.A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: Növləri, Təşkili və İnkişaf problemləri,
2. "Azərbaycan Respublikasında İqtisadi İslahatlar: İlk Nəticələr, Problemlər və perspektivlər" mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfrans Materialları, Bakı, 2003
3. Əlinzayev.Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yolları: Nəzəriyyə və təcrübə, Bakı, Elim, 2000
4. Əliyev.S. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə çıxışının artırılması. Bakı, 2015
5. Hüseynov.T.Ə, Firmanın İqtisadiyyatı, Bakı, 2009
6. Girişimci və İş kurmak. Ankara, 2014
7. Mehmet Cansız. Türkiyədə Akademik Girişimçilik, T.C Kalkınma Bakanlığı. 2016
8. Yılmaz Bayar. Girişimçilik Finansmanında Risk Sermayesi və Melek Finansmanı/ Girişimçilik ve kalkınma Dergisi (7:2) 2012.
9. Semra Arıkan. Girişimcilik 2. Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2004
10. T.Müftüoğlu, Y.Ürper, M.Başar,B.T.Tosunoğlu. Girişimcilik 3. Baskı, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2006
11. Yard. Doç. Dr. Burcu ARACIOĞLU, Doç. Dr. Dilek DEMİRHAN, Araş. Gör. Ceren Deniz TATARLAR , Araş. Gör. Dr. Ali Erhan ZALLUHOĞLU. Tüm boyutlarıyla girişimcilik.

# TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏRİN RƏQABƏT MÜBARİZƏSİNDƏ ROLU

**Ceyhun Amin oğlu Vəliyev**

*Bakı mühəndislik Universiteti*  
*cevelyev@beu.edu.az*

**Şahraz Müzəffər oğlu İbrahimov**

*AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu a. e. i.*  
*shahib52@mail.ru*

## XÜLASƏ

Məqalədə beynəlxalq ticarətin inkişafında transmilli şirkətlərin rolundan və onların rəqabət mübarizəsinə təsirindən bəhs edilir. Həmçinin, Transmilli şirkətlərin dünyada davamlı iqtisadi artımın təmin olunmasına və baş verən iqtisadi proseslərə təsirinə baxılmışdır.

**Açar sözlər:** Transmilli şirkətlər-(TMŞ), dünya iqtisadiyyatı, investisiya, mənfəət, texnologiya, rəqabət mübarizəsi.

## THE ROLE OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS IN THE COMPETITIVENESS

### ABSTRACT

This article analyzes the role of transnational corporations in the development of international trade and their effect on the international competitiveness. The article is also about the impact of transnational corporations on sustainable economic growth and emerging economic processes in the world.

**Key words:** Transnational corporations, world economy, investment, profit, technology, competitiveness

### Giriş

Transmilli şirkətlər(TMŞ) dünyanın bir çox ölkələrində müəssisələri və filialları olan nəhəng şirkətlər birliyi olub, onların dünya iqtisadiyyatının inkişafında rolu danılmazdır. Buna baxmayaraq , TMŞ-lərin rol və fəaliyyətləri müasir dünyada olduqca ziddiyyətli , müsbət və mənfi cəhətdən qiymətləndirilir.bu istiqamət başqa bir mövzunun mənbəyi olduğundan biz TMŞ-rin rəqabət mübarizəsində rolundan və iqtisadi inkişafa təsirindən danışacağıq.

Transmilli şirkətlər beynəlxalq iqtisadiyyatın ən mühüm mövzusunda biridir. Onlar beynəlxalq biznesdə yeni tendensiyalara, beynəlxalq bazarlarda qlobal rəqabətə, eləcə də dövlətlərin iqtisadiyyatına birbaşa təsir göstərir. Transmilli korporasiyalar beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində keyfiyyətə yeni bir dəyişiklik gətirir. P. Drucker 1995-ci ildə "Yeni reallıq" əsərində transmilli iqtisadiyyatın və onun xüsusiyyətləri ilə yanaşı transmilli şirkətlərin əsas rolunu vurğulamışdır. O, qeyd etmişdir ki, transmilli korporasiya "aktivlərə sahib olan və idarə edən " (tam və ya qismən) bir şirkətdir. Transmilli korporasiyalar gəlir əldə etmək məqsədi ilə birdən çox ölkədə fəaliyyət göstərir, beynəlxalq istehsalda iştirak edir və xaricdən birbaşa maliyyələşdirilir. [1]

TMK-rın tərifli ilə əlaqədar müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Rus alimləri K.Semyunovun və Q.Ovcinnikovun əsərlərində TMK-lar dedikdə elə beynəlxalq şirkətlər başa düşülür ki, onların illik dövriyyəsi 100 mln. ABŞ dollarından çox , dünyanın ən azı 6 ölkəsində qız şirkətləri olsun və mütləq BMT-də qeydiyyatdan keçsinlər. Dünyada kommersiya məqsədli ən qədim İsveçin Fakun şəhərindəki "Stora Kopparberq mədən birliyi " göstərilir. Onun fəaliyyəti üçün 1347-ci ildə Kral Magnus Eriksondan rəsmi icazə sənədi alındığı bildirilir. Halbuki, bəzi rus mənbələrində dünyada ilk TMK-nın 1602-ci ildə yaradılan İngiltərəyə məxsus " Ost İndiana" olduğu bildirilir. " Ost İndiana" korporasiyasının əsas məqsədi Asiyadan müxtəlif ədviyyatların, fil sümüyü və digər emal sənayesi məhsullarının Avropa ölkələrinə daşınaraq satışının həyata keçirilməsindən ibarət olub. TMK-rın əsas məqsədlərindən biri də müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirməkdir.

### BİM sistemində TMK-rın rolu və onların rəqabət mübarizəsi

Ölkələrin və ərazilərin müqayisəli üstünlükləri, tədqiqat və inkişafın bütün formaları, istehsal, marketing zənciri və xidmət zənciri sürətlə dəyişir. Bütün bu dəyişikliklər də dünya iqtisadiyyatının ümumi görünüşünü dəyişir və transmilli şirkətlərin rolu artır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər baxımından beynəlxalq nəticələrin təhlil edilməsi zamanı meydana çıxır ki, korporasiyalar qlobal iqtisadiyyatda dövlət siyasəti ilə hərəkət edir. İşlədikləri dövlətlər üçün işsizliyin azaldılması, iqtisadiyyatın yüksəlməsi, daha çox vergi yığılması, yeni texnologiyaların gəlməsi, elmi və texnoloji

inkışaf və s. baxımından faydalıdır. Eyni zamanda müqayisəli üstünlüklərindən və özəl biznesin inkışafından istifadə edərək istehsal ucuzlaşır. Resursların konsentrasiyası üçün tələb olunan investisiyanın həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bu səbəbdən də TMK-rın dünyanın zənginliyini artırdığını söyləyə bilərik.[2]

Çoxmillətli insan resurslarının idarə olunması təcrübəsi, marketinqin çoxmillətli olma qabiliyyəti, böyük həcmdə satınalma, maliyyələşdirmədə və reklam yerləşdirilməsi TMK-rın ümumi və xüsusi rəqabət üstünlüklərini xarakterizə edir. Ən ucuz mənbələrdən xammal alır və yerindən hazır məhsul istehsal edir. Eyni zamanda ən ucuz əmək qüvvəsindən və texniki resursları mümkün qədər iqtisadi olaraq istifadə edirlər. Bu da imkan verir ki, ölkələrin bazarlarına rəqabətlik baxımından çox çevik və səmərəli hərəkət etsinlər. Yerli firmalarla rəqabətdə buna görə də müvəffəqiyyət qazanırlar.

TMK-lar mənfi təsirlər baxımından beynəlxalq şirkətlərin oligopolistik təbiətini dəyə bilərik. Müxtəlif avtoritar rejimlər bazar qüvvələrini sarsıtmaq və əsassız mənfəətə imkan vermək üçün onlara tez-tez dəstək verirlər. TMK-lar daha az inkışaf etmiş ölkələrin ən zəngin ölkələrdən asılılığını gücləndirir. İstehsalı yaşayışın və əmək haqqının aşağı səviyyədə olduğu ölkələrə köçürərək həyatın böyüməsinə mane olur. Aktivlərin aşağı sosial ödəmə payı olan ölkələrə verilməsi ilə vergi yükü də minimuma endirilir.

TMK-rın qlobal manevası ümumiyyətlə dövlətlərin müstəqil iqtisadiyyat qurma qabiliyyətlərini zəiflədir. Xüsusilə zəif iqtisadiyyat şəraitində olan ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin yeganə variantı xarici tələbləri ödəyərək investorlar cəlb etməkdən ibarət olur. İnvestisiya təşviqləri, sosial və əmək qanunvericiliyinin və təhsilin uyğunlaşdırılmasını bu tələblərə misal göstərə bilərik. [3]

Balazın (2013) bildirdiyinə görə, korporasiyaların müəyyən ölkələrdə siyasi inkışafa öz fayda və ya əksinə təsir göstərməsi ilə əlaqəli bir çox hallar çoxmillətli bir dövrdə məlum olmuşdur. Transmilli şirkətlərin əksəriyyəti (çoxmillətli və transmilli şirkətlər) öz fəaliyyətlərini əsasən xarici investisiyalarını dünya miqyasında fərqli ölkələrə ixrac etməklə həyata keçirirlər. Xüsusilə xaricdə sərmayə qoymaqla TMK son onilliklərdə gəlirlərini artıraraq yenilməz və üstün çoxmillətli iqtisadi nəhənglərə çevrildilər. Onların strategiyalarının məqsədi müxtəlif zəncirlərdən ibarət olan rentabelliği artırmaqdır.[4]

Bazarda yalnız bir böyük şirkətin fəaliyyət göstərməsi həmin şirkətin zamanla hakim mövqeyə malik olmasına gətirib çıxarır. Belə olan təqdirdə həmin şirkət bazarda inhisarçılıq siyasəti yeridir və mövqeyindən sui-istifadə edir. Bu səviyyəyə çatan TMK-lar fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadiyyatlarını öz biznes strategiyasından asılı vəziyyətə salırlar. Nəticədə, dövlətin ümumi siyasi və iqtisadi gücünü qoruyub saxlaması çox çətinləşir. Demək olar ki, iqtisadiyyatı xarici şirkətlər tərəfindən idarə olunan ölkələrin sayı getdikcə artır. [5]

Dünyada hamburger və fast-food zənciri kimi tanınan, Amerika Transmilli Korporasiyalarından biri olan McDonald'sın fəaliyyətinə nəzər salaq. McDonald's Corporationun qərargahı İllinoys ştatındadır. İlk McDonald's restoranı 1948-ci ildə Kaliforniyanın San Bernardino şəhərindəki qardaşlar Maurice ("Mac") və Richard McDonald tərəfindən açılıb.

Kroc 1954-cü ildə qardaşları ziyarət edərkən, qardaşların aşağı qiymətlərlə çox miqdarda qida istehsal etməyə imkan verən sadə, effektiv bir formatını tapdı. Özünü idarəetmə nöqtəsi formatı sayəsində qarson ehtiyacını aradan qaldırdı. Müştərilər daha tez yeməkləri qəbul etdilər, çünki hamburgerlər əvvəldən bişirdi və istilik lampaları altında isti saxlanılırdı.

Restoran konsepsiyasında böyük yenilik edən Kroc McDonald qardaşlarına frənçayzinq proqramına başlamağı təklif etdi. 1955-ci il aprelin 15-də İllinoys ştatının Des Plaines şəhərində ilk McDonald's franchise şirkətini açdı və eyni ildə McDonald's Corporation-nı işə saldı, nəticədə 1961-ci ildə McDonald'ı satın aldı. Səmərəli artımla inkışaf edən şirkətin səhmləri 1965-ci ildə ictimaiyyətə açıq elan edildi.

"Big Mac" (1968), "Egg McMuffin" (1973), "Xoşbəxt yeməklər" (1979) və "Chicken McNuggets" (1983) məhsulları daxil olmaqla, McDonald's markasını müəyyənləşdiriblər.

Zəncir yerli və beynəlxalq miqyasda genişlənməyə davam edərək, 1967-ci ildə Kanadaya yayılmış, 1988-ci ilə qədər cəmi 10.000 restorana çatmış və 21-ci əsrin əvvəllərində 100-dən çox ölkədə 35.000-dən çox restoranla fəaliyyət göstərmişdir. 1990-cı illərdə böyümə sürətlənərək McDonald'ların hər beş saatda bir yerdə dünyaya açılmışdır. Effektiv olaraq ən məşhur ailə restoranı oldu, əlverişli qida, əyləncəli və ləzzətlərə toxunaraq, uşaqlara və yetkinlərə də müraciət etdi.

McDonald'ların müvəffəqiyyəti, tənəzzüldəki şirkətlər birliyinin tənqidinə səbəb oldu. McDonald's menyusuna sağlam maddələr əlavə edərək bu tənqidlərə cavab verdi və 2017-ci ildə bir vegan hamburgerini test etməyə başladı.

McDonald's Corporation (NYSE: MCD) tərəfindən idarə olunan McDonald's, Burger King, Wendy nin (NASDAQ: WEN), Taco Bell, KFC və Subway kimi fast food restoranları ilə rəqabət edən sürətli xidmət restoranıdır. Fast-casual restoranlar da yaxın rəqiblərdir və bu qrup Chipotle Meksika Grill, Inc. (NYSE: CMG) və Panera Çörək Şirkəti daxildir. Starbucks Corporation (NASDAQ: SBUX), McDonald's ilə üst-üstə düşən bir təklifi olan sürətli bir xidmət restoranıdır. McDonald's, həmçinin qidalanma və təsadüfi yemək restoranlarının parçalanmış bir bazarına sahibdir. Beynəlxalq miqyasda, McDonald's, regional rəqiblərlə yanaşı kiçik yerli restoranlarla da rəqabətə məruz qalır.

#### **McDonald'ın əsas rəqibləri aşağıdakılardır:**

##### 1) Starbucks

Starbucks dünyanın ən böyük qəhvə zənciridir. 2018-ci ilin yanvar ayından etibarən şirkət 75 müxtəlif ölkədə 27399 ədəd mağaza, o cümlədən ABŞ-da 13 930 mağazası fəaliyyət göstərir. Şirkətin ABŞ yerlərindən heç biri franchise deyil. Starbucks qəhvə, espresso, cappuccino, çay, pastries, sandviç və digər qidalara xidmət göstərir. Starbucks özünü yüksək qiymətlə yüksək keyfiyyətli bir seçim kimi satır. Şirkətin 2017-ci ildəki gəlirləri 22,4 milyard dollar olub. Bu, Starbucks-ın McDonald's şirkətinin arxasında ən çox satılan ikinci zəngin restoranıdır. 2018-ci ilin iyun ayından etibarən Starbucks'ın bazar kapağı 68,7 milyard dollar təşkil edir.

##### 2) Yum Brands, Inc.

Yum! Markalar, Inc (NYSE: YUM), Taco Bell, KFC və Pizza Hut kimi bir neçə sürətli xidmət zəncirini fəaliyyət göstərir. Şirkət 135 ölkədə 44,000-dən çox yerə sahibdir. YUM, 2017 Fortune 500 siyahısında 422-ci sırada iştirak etdi. 2017-ci il üçün gəlir 5,8 milyard dolları aşdı. Taco Bell, tacos, burritos, nachos və əlaqəli xüsusi əşyalar daxil olmaqla, Meksika mətbəxindən ilhamlanan fast food səhər yeməyi və nahar yeməklərini təqdim edir. KFC tərəfləri və içkilərlə birlikdə müxtəlif toyuq qabları və sandviçlər xidmət edir. Pizza Hut tez xidmət pizza restoran zənciridir. 2018-ci ilin iyun ayından etibarən Yum! Markaların bazar kapağı 25,3 milyard dollardır.

##### 3) Burger King

Burger King 1954-cü ildə başladı və Florida ştatının Miami şəhərində yerləşir. 2017-ci ilin dekabr ayından etibarən, Burger King dünyanın 100-dən çox ölkəsində 14,000-dən çox yerə sahibdir. Bu yerlərin demək olar ki, hamısı müstəqil franchise sahibidir. Şirkətin menyusunu, alakartlı səhər yeməyi, nahar və şam yeməyi maddələrini ehtiva edir. Hamburgerlər, toyuq sandviçləri, toyuq tenderləri, Fransız kartofları və içkilər menyuda üstünlüklərdir. Burger King, 2017-ci ildə 1,2 milyard dollardan çox gəlir əldə edib və Tim Hortons və Popeyes-in sahibi olan Ana Brands International şirkətinə məxsusdur.

McDonalds biznes strategiyası dəyəri liderliyini və beynəlxalq bazarın genişləndirilməsi strategiyalarının birləşməsinə istifadə edir. Yeni bazar girişinin franşayzinq və lisenziyalaşdırma formaları McDonald's biznes strategiyası çərçivəsində böyük ölçüdə istifadə olunur. Bundan əlavə, məhsul və xidmət standardizasiyası McDonalds biznes strategiyasının təməlinə durur. Qeyd etmək vacibdir ki, McDonald's məhsulu və xidməti standartlaşdırma ilə yanaşı, menyusunu hazırlayarkən və marketinq səyləriylə məşğul olarkən, yerli zövq və üstünlükləri nəzərə alır.

#### **McDonald'ın rəqabət üstünlüyü aşağıdakı nöqtələrə əsaslanır:**

- Xidmət qiymətləri McDonald'ın əsas rəqabət üstünlüyüdür. Şirkət, xərclərin üstünlüyünə nail olmaq üçün miqyas iqtisadiyyatlarından geniş istifadə edir.

- McDonald's, restoranlarında 'fast food' formatına uyğun olaraq, xidmət keyfiyyəti ilə yanaşı müştəriyə xidmət sürətiylə məşhurdur.

- Dadın universallığı böyük dərəcədə McDonald'ın rəqabət üstünlüyünün başqa bir əsasını təmsil edir.

Qeyd etmək vacibdir ki, McDonald's xərcləri əsasında rəqabət üstünlüyü uzunmüddətli perspektivdə davam etmək çətin ola bilər, çünki yeni rəqiblər daha ucuz resurslardan istifadə etməklə ortaya çıxıb.

McDonald's Korporasiyası Hesabatında şirkətin biznes strategiyasının daha ətraflı müzakirəsi yer alıb. Hesabatda həmçinin SWOT, PESTEL, Porter beş qüvvələri, dəyər zənciri analizi və McDonald's Corporation McKinsey 7S Modeli kimi biznes araşdırmalarında əsas analitik strateji

çərçivələrinin tətbiqi göstərilir. Bundan əlavə, hesabatda McDonald's rəhbərliyi və təşkilati strukturu, şirkətin qısa maliyyə təhlili və marketing strategiyasını təhlil edir və korporativ sosial məsuliyyət məsələlərini müzakirə edir.

### Nəticə

TMŞ-lər dünya ticarətinin təxminən 80% dən çoxunu əhatə edir. onların tətbiq etdikləri müasir rəhbərlik strukturları, innovativ texnologiya və texnikalar güclü iqtisadiyyatın yaranmasına və inkişafına birbaşa təsir edir. Ölkənin rəqabətqabiliyyətli inkişafında müstəsna rol oynayaraq davamlı iqtisadi inkişafa təminat verir. İstehsalın və kapitalın beynəlmilləşdirilməsi TMŞ-lərin rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında rolu danılmazdır. Beləliklə TMŞ-lər dövlətin iqtisadi gücünün hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. TM-lər Yalnız İstehsalın milliləşdirilməsində deyil, həmçinin kommersiya fəaliyyətində investor kimi müasir texnika- texnologiyaların yayılmasında və beynəlxalq əmək miqrasiyasına maraq yaradır.

### ƏDƏBİYYAT

1. İnvestisiya "(Peng, 2009).
2. Krajnakova, & Vojtovic (2011)
3. (Dunning, & Lundan, 2008)
4. 154 Marcel Kordos və Sergej Vojtovic / Procedia - Sosial və Davranış Elmləri 230 (2016). Səh. 150 – 158
5. (Ahlstrom, & Bruton, 2010)

## “ETİLEN-POLİETİLEN” ZAVODUNUN İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ İNFORMASIYA MENEJMENTİNİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

**i.ü.f.d. Dilarə Əmiraslan qızı Əmiraslanova**

*Sumqayıt Dövlət Universiteti  
dilare.amiraslanova@mail.ru*

### XÜLASƏ

Müasir dövrdə müəssisənin sabit, səmərəli fəaliyyət göstərməsində onun informasiya təminatı əsaslı rol oynayır. Buna görə də çevik, eyni zamanda səmərəli informasiya təminatı sisteminin yaradılması, informasiya təminatının təşkili və idarə edilməsi hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab edilməlidir. Məqalədə “Etilen-Polietilen” zavodunun idarə edilməsində informasiya menecmentinin mövcud vəziyyəti şərh edilmiş və onun təşkilinin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmışdır.

**Açar sözlər:** informasiya təminatı, idarəetmə, menecmet, istehsal, maliyyə vəsaiti

### IMPROVING THE ORGANIZATION OF INFORMATION MANAGEMENT IN THE PROCESS OF MANAGING THE ETHYLENE-POLYETHYLENE PLANT SUMMARY

Information provision plays a key role in modern, stable and efficient operation of the enterprise in modern time. Therefore, the creation of a flexible, at the same time an effective information provision system, the organization and management of information provision should be considered as one of the main tasks facing each enterprise. The current state of information management in the management of the Ethylene-Polyethylene plant was commented and ways to improve its organization were investigated in the article.

**Key words:** information provision, management, management, production, financing

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının elmi cəhətdən əsaslandırılması səviyyəsindən asılıdır. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış, reallığa söykənən idarəetmə qərarlarının qəbulu isə onların hazırlanmasında istifadə edilən informasiyaların keyfiyyətindən, reallığından birbaşa asılıdır. Ona görə də idarəetmə prosesinin obyektiv, dürüst, dolğun informasiya ilə təmin edilməsi, informasiyanın toplanması, yığılması, işlənməsi, ötürülməsi prosesinin idarə edilməsi hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab edilir.

Azərbaycanın neft-kimya sənayesi sahəsinə daxil olan istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət müəssisələri iqtisadi tənəzzülü dövrünü yaşayırlar və uzun müddətdir ki, bu vəziyyətin yaranmasının

başlıca səbəblərindən biri də müəssisələrdə informasiya menecmentinin müasir tələblər səviyyəsində təşkil edilməməsi ilə bağlıdır. Məhz bunun səbəbindəndir ki, bu müəssisələrdə istər istehsal planları tərtib edilərkən, istərsə də istehsal edilmiş məhsullar reallaşdırılarkən onların məhsullarına olan tələbat haqqında real informasiyalar nəzərə alınmır, ona görə ki, belə informasiyaların əldə edilməsi üçün heç bir tədqiqat aparılmır. Buna görə də hal-hazırda bu müəssisələrin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri informasiya menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

#### ***Müəssisədə informasiya menecmentinin təşkilinin nəzəri əsasları***

Müəssisənin idarə edilməsində informasiyanın böyük əhəmiyyəti vardır. İdarəetmə prosesinin tədqiqi nöqtəyi-nəzərindən, informasiya idarə edən və idarə olunan sistemlərin vəziyyətini və xarici aləmi xarakterizə edən məlumatların toplusu kimi çıxış edir. İnformasiyasız idarəetmənin məqsədini müəyyən etmək, mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək, proqramı dəqiqləşdirmək və ya idarə etmək, qəbul edilən qərarları və onların yerinə yetirilməsini yoxlamaq mümkün deyildir. İnformasiya idarə edən və idarə olunan sistemlər arasında əlaqələndirici rol oynayır. Belə ki, idarəetmə sisteminin məqsəd və əməllərinin məzmununu informasiya (rabitə) kanalları vasitəsilə idarə edilən sistemə ötürülür. Sonra isə informasiya sistemi vasitəsilə idarə edilən sistemin mövcud vəziyyəti, orada və xarici aləmdə baş verən dəyişikliklər haqqında informasiya idarə edən sistemə daxil olur. İdarə edən sistemə daxil olan informasiyalar yenidən təhlil edilir və yeni idarəetmə qərarları hazırlanır. Bu qərarlar yenidən idarə edilən sistemə ötürülür (informasiya sistemi vasitəsi ilə) və onun istiqamətləri, vəzifələri müəyyən edilir. Beləliklə idarə edən və idarə edilən sistemlər arasında əlaqə informasiya mübadiləsi vasitəsilə təmin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, idarə edən və idarə olunan sistemlər arasında əlaqənin fasiləsizliyinin təmin edilməsi idarəetmənin təşkilinin əsas şərtlərindən biridir. Bu iki sistem arasında informasiya mübadiləsinin kəsilməsi idarə etmə prosesini, beləliklə də, istehsal prosesini iflic vəziyyətinə sala bilər [2].

Rəhbərlərin və idarə aparatı işçilərinin təşkilati-praktiki fəaliyyəti də əsasən informasiya xarakteri daşıyır, çünki idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və icraçılara çatdırılması da informasiya vasitəsilə həyata keçirilir.

Eyni zamanda, idarəetmə prosesində informasiyanın rolunu mütləqləşdirmək, idarəetmə prosesinə isə informasiyanın hərəkəti və onun ilkin haldan əmr, qərar halına keçməsi kimi baxmaq olmaz. İdarəetmə prosesinin məzmunu daha genişdir. İnsana təsir etmək, təkcə ona məlumatı çatdırmaqla bitmir, bu həm də maraqlar, bəzi intizam, əxlaq və bu kimi amilləri özündə birləşdirən mürəkkəb sosial-psixoloji prosesidir.

İstehsalın idarə edilməsi prosesində istifadə edilən informasiya, əsasən, üç aspektdə tədqiq edilir: praqmatik, sematik, sintaktik.

İnformasiya praqmatik aspektdə tədqiq edildikdə, idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün mövcud informasiyaların praktiki cəhətdən nə qədər faydalı, dəyərli olması müəyyənləşdirilir. İstehsalın avtomatlaşdırılmış idarə edilməsi sistemlərinin yaradılması zamanı informasiyanın praqmatik aspektdə öyrənilməsi istehlakçılar üçün informasiyanın zərurilik və kafilik dərəcəsini, faydalı informasiyanın həcmi, faydasız sənədlər külliyyatının miqdarını və s. müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnformasiyanın sematik aspektdə (məna) tədqiq edilməsi, idarəetmə obyektinin vəziyyətini əks etdirən informasiyanın məzmununu açmağa və işarələr arasında olan münasibətlərin və ölçü vahidlərinin məna qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. İnformasiyaya sematik baxış iqtisadi göstəricilərin, obyektlərin təsnifatına, qarşılıqlı kodlaşdırma sistemlərinin yaradılmasına və beləliklə, idarəetmədə baş verən hadisələrin, proseslərin, faktların və s. tam öyrənilməsinə şərait yaradır.

İnformasiyanın sintaktik təhlili zamanı onun məzmunu, mənası və istifadə edilmə xüsusiyyətindən asılı olmayaraq sistemdə işarələr arasında olan münasibətlər kəmiyyətcə müəyyənləşdirilir. İnformasiyanın kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi onun kompüterdə işlənmə texnologiyasının səmərəli seçilməsi və layihələndirilməsinə imkan verir.

İdarəetmənin ayn-ayrı mərhələlərində informasiyanın rolu eyni deyildir. İdarəetmənin bir mərhələsində informasiyanın həcmi, onun növləri, yeni, əlavə informasiya almaq imkanları, digər mərhələsində isə - onun hərəkəti, üçüncü mərhələdə - informasiyanın işlənməsi vacibdir. Məsələn, idarəetmənin məqsədi müəyyən edilərkən informasiyanın həcmi, onun yeniliyi, qiymətliyi, tamlığı və s. vacibdir. İdarəetmənin məqsədi müəyyən edilərkən elmin müasir nailiyyətləri haqqında nə qədər çox informasiya əldə edilərsə məqsəd bir o qədər obyektiv formalaşdırılır, idarəetmə prosesində onun əhəmiyyəti, rolu daha çox olar [3].

Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsində informasiyanın növləri daha çox əhəmiyyət daşıyır, çünki müxtəlif növ informasiyalardan istifadə edilməsi mövcud vəziyyətin kompleks, sistemli araşdırılmasına və müvafiq, səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan yaradır.

İdarəetmə qərarlarının hazırlanması və analitik fəaliyyət mərhələsində seçilmiş informasiyanın işlənmə imkanlarının mövcudluğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da öz növbəsində informasiyanın təqdim edilmə (ötürülmə) formasından asılıdır.

***“Etilen-polietilen” zavodunun idarə edilməsi prosesində informasiya menecmentinin təşkilinin mövcud vəziyyəti***

“Etilen-polietilen” zavodu ölkəmizin iri neft-kimya zavodlarından biridir. Ancaq SSRİ süquta uğradıqdan sonra digər keçmiş sovet respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin səviyyəsinin kəskin sürətdə azalması, ənənəvi alqı-satqı bazarlarının itirilməsi nəticəsində zavod iqtisadi böhran vəziyyətinə düşmüşdür. Zavodun böhran vəziyyətindən çıxarılması üçün bir sıra tədbirlər görülsə də onlar gözlənilən nəticəni verməmişdir. Maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı zavodun tətbiq etdiyi, fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş əsas fondların yeniləri ilə əvəz edilməsinə, istehsalı yenidən qurmaya imkan verməmişdir ki, bu da mövcud istehsal potensialından səmərəli istifadə etməyə imkan yaratmamışdır. Bunlarla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq daxili və xarici mühitin dəyişməsi də zavodun idarə edilməsinin təşkilat quruluşuna təsir etməmişdir. Zavodun iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxma bilməməsinin səbəblərindən biri də onun idarəetmə quruluşunun müasir tələblərə cavab verməməsidir. Belə ki, zavodun mövcud idarəetmə quruluşu onun idarəedən və idarəedilən sistemləri arasında informasiya mübadiləsinin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına imkan vermir.

***Zavodun idarə edilməsi prosesində informasiya menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi yolları***

Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, “Etilen-polietilen” zavodunda informasiya menecmentinin təşkilinin səviyyəsi qənaətbəxş deyildir. Məhz zavodun mövcud istehsal gücləri, istehsal potensialı, zavodun ənənəvi olaraq istehsal etdiyi məhsullara həm ölkə daxili, həm də xarici bazarlarda olan tələbin səviyyəsi haqqında kifayət qədər səhih informasiyanın olmamasının nəticəsidir ki, zavod öz istehsal- təsərrüfat fəaliyyətini lazımi səviyyədə təşkil edə bilmir, uzun illərdir ki, ziyanla işləyir. Zavodun mövcud idarəetmə strukturunun təhlili göstərir ki, o müasir tələblərə cavab vermir, məhsul istehsalı və satışı proseslərinin çevik idarə edilməsi üçün müvafiq informasiyaların toplanmasına imkan yaratmır. Məsələn, məlumdur ki, müasir şəraitdə məhsul istehsalı üzrə planlar satış planları ilə bilavasitə əlaqələndirilir və onunla sıx bağlanır. Satış üzrə real planların tərtibi isə müəssisənin məhsullarına olan tələbatın səviyyəsindən asılıdır. Təbiidir ki, tələbatın səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müvafiq informasiyalara malik olmaq lazımdır. Bu isə yalnız hərtərəfli düşünülmüş, yaxşı təşkil edilmiş, kompleks marketinq tədqiqatlarının aparılması nəticəsində mümkündür. Zavodun mövcud idarəetmə quruluşunda bilavasitə neft-kimya məhsulları bazarlarında (istər daxili, istərsə də xarici bazarlarda) kimya məhsullarına tələbatın və bu tələbatın ödənilməsinin səviyyəsi, rəqiblərin uyğun məhsullarının keyfiyyəti və zavodda istehsal edilən məhsullarla müqayisədə üstün və mənfə cəhətləri, rəqiblərin bazarlarda davranışı və mövqeləri və s. barədə informasiyaların toplanması və təhlil edilməsi üçün müvafiq marketinq tədqiqatları apara biləcək struktur bölməsi yoxdur. Zavodun ayrı-ayrı funksional şöbələrində və xidmətlərində bəzi mütəxəssislərin iş yerləri fərdi kompüterlərlə təchiz olunsa da, onlar arasında birbaşa kommunikasiya əlaqələri qurulmayıb, başqa sözlə zavodda maşın informasiya kanalları ilə əlaqədar olmayan ayrı-ayrı avtomatlaşdırılmış iş yerləri təşkil edilsə də, nə zavodun struktur bölmələrinin, nə də bütövlükdə zavodun informasiya sistemi yaradılmayıb. Belə vəziyyətdə, təbiidir ki, zavodda informasiya menecmenti müasir tələblər səviyyəsində təşkil edilə bilməz.

Yaranmış vəziyyət zavodda informasiya menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Fikrimizcə, bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

\* birinci mərhələdə ayrı-ayrı struktur bölmələrində çalışan idarə heyəti işçilərinin və mütəxəssislərin avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin lokal şəbəkənin köməyi ilə birləşdirilməsi;

\* ikinci mərhələdə zavodun struktur bölmələrinin informasiya sistemlərinin zavodun hüdudları çərçivəsində vahid informasiya sistemində birləşdirilməsi;

- \* struktur bölmələri arasında informasiya mübadiləsinin səmərəli təşkil edilməsi üçün sənəd formalarının eyniləşdirilməsi;
- \* idarəetmə məqsədləri üçün istifadə edilən göstəricilərin sırasının eyniləşdirilməsi;
- \* ayrı-ayrı struktur bölmələrinin rəhbərlərinin öz bölmələri çərçivəsində operativ qərarlar qəbul etmələri üçün səlahiyyətlərinin artırılması;
- \* qəbul edilmiş qərarların icraçılara operativ çatdırılması, icraya nəzarətin gücləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- \* zavodun idarəedən və idarəedilən sistemləri arasında informasiya mübadiləsinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə zidd olaraq “Etilen-polietilen” zavodu öz təsərrüfat – istehsal fəaliyyətinin həyata keçirilməsində lazımı səlahiyyətlərə malik deyildir. Zavod hətta öz istehsal etdiyi məhsulların sərbəst satışını həyata keçirə bilmir. Qeyd edildiyi kimi, kimya məhsullarının daxili və xüsusən də xarici bazarlarında mövcud konyuktura haqqında kifayət qədər informasiyanın olmaması zavodda həm məhsul istehsalının planlaşdırılması, həm də satışın təşkili sahələrində xeyli problemlər yaradır. Bu problemlərin səmərəli həlli üçün, fikrimizcə, zavodun idarəetmə strukturunda yeni bir şöbənin – “Marketinq tədqiqatları şöbəsi”nin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Bu şöbənin əsas funksiyası aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- ölkə daxili bazarların tədqiqi. Burada əsas məqsəd ölkə daxilində hansı neft-kimya məhsullarına tələbatın olduğunu və tələbatın strukturunu müəyyən etməkdən ibarət olmalıdır;
  - MDB ölkələrində kimya sənayesi məhsulları bazarlarının tədqiqi. Burada əsas məqsəd keçmiş müttəfiq respublikalarda ölkəmizin kimya müəssisələrinin fəaliyyət göstərdikləri bazarlara qayıtmaq və onlarda möhkəmlənmək imkanlarının tədqiq edilməsindən ibarət olmalıdır;
  - Uzaq xarici dövlətlərdə kimya sənayesi məhsulları bazarlarının tədqiqi. Burada əsas məqsəd bu ölkələrdə yeni satış bazarlarına çıxmaq və onlarda möhkəmlənmək imkanlarının araşdırılmasından ibarət olmalıdır;
  - Ölkəmizin neft-kimya sənayesi müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsulların keyfiyyət xüsusiyyətlərinin, rəqiblərin eyniadlı məhsullarının keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə müqayisə etmək və ölkə məhsullarının keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün təkliflər hazırlamaq;
  - Neft-kimya sənayesi məhsullarının bazarlara çıxarılması, onların səmərəli satışının təşkil edilməsi üçün müvafiq strategiyanın hazırlanması. Bunun üçün:
    - əmtəələrin alıcıya çatdırılması üçün səmərəli kanallar seçilməli;
    - əmtəələrin alınması üçün daxil olmuş sifarişlərin vaxtında yerinə yetirilməsi təmin edilməli;
    - sifarişçilərin tələbatlarını vaxtında ödəmək üçün əmtəə-material ehtiyatları saxlanmalı (onların minimum həddi çərçivəsində);
    - məhsulların xarici bazarlarda satışının həcmi artırılması üçün vasitəçilərin xidmətlərindən istifadə edilməli;
    - satışın həcmi artırılması üçün (həm ölkə daxilindəki, həm də xarici bazarlarda) müvafiq stimullaşdırıcı tədbirlər hazırlanıb tətbiq edilməli;
    - həm ölkə daxilində, həm də xaricdə reklam fəaliyyətinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirməli;
    - istehlakçıların cəlb edilməsi məqsədi ilə satış sərğiləri, yarmakaları (məhsul nümunələri üzrə) təşkil edilməli və s.
  - zavodun istehsal etdiyi məhsulların çeşidinin istehlakçıların tələbatlarına uyğun dəyişdirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması;
  - bazarlarda zavodun məhsullarının mövqeyinin müəyyənəşdirilməsi və onun möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi;
  - məhsulların satışı, bazarlarda irəlilədilməsi prosesinə nəzarətin təşkil edilməsi;
  - satış bazarlarına səmərəli çıxış metodlarının müəyyən edilməsi;
  - satışın həcmi genişləndirmək, alıcıları stimullaşdırmaq məqsədi ilə əmtəələrə (satışın həcmindən asılı olaraq) differensial qiymətlər qoyması imkanlarının araşdırılması və s.
- Fikrimizcə, yuxarıda irəli sürülən təkliflərin həyata keçirilməsi “Etilen-polietilen” zavodunun idarə edilməsi prosesində informasiya menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsinə imkan verərdi.



### Nəticə

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində reallığa söykənən, obyektiv, dürüst, dolğun informasiyaya malik olmadan müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin davamlı və sabit fəaliyyətinin təşkil edilməsi üçün səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi mümkün deyildir. Buna görə də idarəetmə prosesinin informasiya təminatının təşkili və idarə edilməsi hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab edilir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, "Etilen-polietilen" zavodunda idarəetmə prosesində informasiya menecmentinin təşkilinin səviyyəsi qənaətbəxş deyildir və bu da, bir sıra digər səbəblərlə yanaşı, zavodun səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, mövcud potensialından tam şəkildə istifadə etməsinə imkan vermir. Buna görə də, zavodun idarə edilməsi prosesində informasiya menecmentinin təşkilinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. "Müəssisələr haqqında", Azərbaycan Respublikası qanunu, Bakı, 1996
2. "Sahibkar fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu, Bakı, 1992
3. Əliyev T.N., Məlikov Y.A., Əhmədov B.Ə. "Neft emalı və neft kimya sahələrinin eko-iqtisadi problemləri, Bakı, 2005-ci il
4. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı (dərslük) Bakı, 2005

## TÜRKİYE'DE 1980 SONRASINDA İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLEMESİNDE GELİŞMELER

**Dr.Öğr.Üyesi. Adem TÜRKMEN**

*Erzurum Teknik Üniversitesi  
adem.turkmen@erzurum.edu.tr*

**Prof.Dr. Murat NİŞANCI**

*Erzincan Üniversitesi  
mnisanca@erzincan.edu.tr*

**Prof.Dr. Ö. Selçuk EMSEN**

*Atatürk Üniversitesi  
osemsen@atauni.edu.tr*

### ÖZET

İhracatta çeşitliliği ve bu ürünlere ait teknoloji düzeyi ihracat gelirleri ve ihracatın sürdürülebilirliği açısından büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de 1980 sonrasında başlayan dış ticarete serbestleşme politikalarına paralel olarak ihraç edilen ürün sayısı, bu ürünlerin sektörel çeşitliliği ve ihraç edilen pazar sayısında ciddi artış söz konusu olmuştur. Bu çalışmada Türkiye'de ihracatta ürün çeşitliliğinin 1980-2016 dönemindeki seyri, Normalize Edilmiş HHI ve Mutlak Theil Endeksleri yardımıyla incelenmiş ve Türkiye ihracatında ürün çeşitlenmesinin anılan dönemde azalarak artan bir seyir izlediği gözlenmiştir. Ayrıca çeşitleme ile artan ürün sayısının, teknolojik altyapısı 1990-2015 dönemi itibarıyla incelendiğinde, ihracatı yapılan ürünlerde orta teknoloji ve kaynak temelli ürün ihracatında bir artış sağlandığı gözlenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Dış Ticaret, Ürün çeşitlenmesi, Yoğunlaşma Endeksleri

### DEVELOPMENTS IN PRODUCTS DIVERSITY IN EXPORT AFTER THE 1980 IN TURKEY

#### ABSTRACT

The product diversity and the technology level of products in export are quite important in terms of export revenues and the sustainability of exports. In Turkey, the number of products exported in parallel with the liberalization policies in foreign trade started in 1980, the sectoral variety of these products and the number of exported markets have experienced a significant increase. In this study, the course of product diversification in Turkey in the period 1980-2016 was examined by the help of normalized HHI and absolute Theil Index. The product diversification in Turkey has been observed to be increased by decreasing in this period. In addition, technological infrastructure of diversified exports was examined as of 1990-2015 period. The examination results show that medium-technology and resource-based products export increased in this period.

**Key Words:** Foreign Trade, product diversification in Turkey, Concentration Indices.

## 1. Giriş

Türkiye ekonomisinin tarihsel seyri izlendiğinde, 1960-1980 arası dönemde uygulanan ithal ikameci politikalar döneminin dünya trendine de uygun olarak dışarıdan ithal edileni içeride benzeşimini yapmayı ve böylece “döviz tasarrufu sağlamayı” amaçlayan uygulamalar olarak dikkat çekmiştir. Ancak, bu uygulamaların özellikle iç talebi karşılama hedefine bağlı olarak kalkınma planlarında başarılı uygulama örneği olarak gözükmeye karşılık, ikameci üretimin sürdürülebilirliği için yine ithal girdi temini zorunluluğu ve bu ithal girdiyi karşılama kapasitesi olarak gözüken ihracatın gerçekleştirilememesi ülkenin dış açığının ve borçlanmasının derinleşmesini beraberinde getirmiştir. Oysa bu politika uygulamasının temelinde yatan “genç endüstriler tezi” mantığında ithalatı yapılan ürünün protipinin ülkede üretilmesi hedeflenirken, bu ürünün uzun dönemde dünya ile rekabet edebilecek konuma ulaşması hedeflenmek zorundadır. Konuyla ilgili literatürde en belirgin örnekler olarak Japonya’da Lexus ile G. Kore’den Samsung verilebilir (Wang, 2015). Dolayısıyla bu türden politika uygulamalarında çok ince hesaplamalarla gelecekte rekabet gücünün olacağı düşünülen sektörlerin seçilmesi elzemdir. Veyahut ta bu ince hesaba dikkat edilmiş olmasına karşılık yeni kurulan bu türden sanayinin monopolcü olması ve bunun da sahip olduğu yüksek kâr gücünü terk etmek istememesi, kurulan sanayinin halkın refahını artırıcı değil, halktan beslenen rant kapısı olmasını kaçınılmaz kılabilir. Gerek yanlış hesaplamalar, gerekse yüksek rantı koruma motifleri bir süre sonra bu sektörlerin ülke ekonomisi açısından adeta “spastik sektör” konumuna geçmesi kaçınılmaz olabilmektedir (İrmiş ve Emsen, 2018). Bu da ithal ikameciliğin ithalat bağımlılığını giderek derinleştirilmesi ve hatta Türkiye’ye özgü “70 cent’e muhtaç” bir ekonominin doğmasını kaçınılmaz kılabilir.

İthal ikamecilikte yanlış uygulamalar ve döviz darboğazlarının birer yansıması olarak Türkiye ekonomisinde 24 Ocak Kararları olarak da adlandırılan bir takım yapısal değişimi gündeme taşımıştır. 1980’in başında ortaya çıkan yapısal dönüşüm, Türkiye ekonomisinde karşılaştırmalı üstünlükler bağlamında ihracat gelirlerini artırmayı hedefleyen ve böylece dış satıma dayalı olarak “döviz gelirlerini artırmak” suretiyle dış açığı azaltmayı hedefleyen liberal uygulamalara kaymayı politika hedefi olarak ön plana çıkarmıştır (Pamuk, 2014). Bu türden politika uygulamalarının sürdürülebilirliği de ithal ikameciliğin yol açtığı ithalata bağımlılığın bu kez de ihracat yapabilmek için ithalat yapmayı, yani dışarıdan girdi teminini zorunlu kılması yine benzeri etkiler doğurarak dış açığı telafi etmekten uzak kaldığı, yani “ithalata dayalı ihracat” gibi bir durumu ortaya çıkarabilmektedir (Gerni vd., 2008; Gerni vd., 2018). Dolayısıyla ihracata yönelik politika uygulamalarında hem yurtiçi girdi kullanımı hem de dış satıma sunulan mal grubunda çeşitliliğin artırılabilirliği önem arz etmektedir.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde önemli bir yapısal dönüşüme geçilen 1980’den itibaren ithalatta ürün çeşitliliğinde zamana bağlı olarak ortaya çıkan gelişmeler inceleme konusu yapılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın ikinci kısmında Türkiye’nin ihracatında zamana bağlı gelişmeler betimlenmiş, ikinci kısmında ürün çeşitliliğinin ölçümünde kullanılan normalize edilmiş Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI)’nin tanıtımı ve buna bağlı olarak endeks değerinin 1995-2015 yılları arasındaki seyri hem tablo olarak hem de grafiksel olarak gösterilmiştir. Dördüncü ve son kısımda ise Türkiye ekonomisine özgü politika çıkarımlarına gidilmeye çalışılmıştır.

## 2. Türkiye İhracatın Zamana Bağlı Gelişimi

Türkiye ekonomisinde 1950’lerde sabit kur rejimi eşliğinde denenen dış ticaret serbestleşmesi umulan sonuçları vermeyince, 1980 yılına kadar dünya ekonomisi ile entegrasyon süreci ertelenmiştir. 24 Ocak kararları ile Türkiye ekonomisinin dışa açılmasını hızlandıran bütünlük bir yapı kabul edilmiştir. Mayıs 1981’de esnek kur politikasına ve akabinde 1984’te serbestçe dalgalanan döviz kuru sistemine geçişle son bulan kambiyo denetimi de bu süreci pekiştirmiştir (Serin, 2001: 308). İthal ikameci politikaların yerini serbest dış ticaret politikalarına bıraktığı 1980’li yıllar, Türkiye ekonomisinin dünyaya entegrasyon sürecini hızlandırmıştır. Fakat bu entegrasyon süreci beraberinde dış ticaret politikalarının etkinliğini ve uluslararası ekonomik hareketliliğin iç yansımalarındaki hassasiyetini arttırmıştır. 1990’larda internetin ortaya çıkışı, ulaşım ve haberleşme ağında ortaya çıkan gelişmelerle büyüyen uluslararası pazar, hem fırsatları hem de sorunları beraberinde getirmiştir. Türkiye ekonomisi de dünyadaki bu ivmeden istifade ederken, dışa açılmaya paralel olarak dünya piyasalarına mal sunabilme yeteneğini artırma yönünde önemli aşamalar kat etmiştir.

Tablo 1. Ülke Gruplarına Yönelik İhracatın GSYİH İçindeki Payı

| Yıllar    | Türkiye | Dünya | Üst Orta Gelir Gurubu | OECD  | Yüksek Gelirli Ülkeler |
|-----------|---------|-------|-----------------------|-------|------------------------|
| 1960      | 2,06    | 11,94 | 9,41                  | 11,76 | 12,91                  |
| 1960-1969 | 4,15    | 12,15 | 8,54                  | 11,83 | 13,48                  |
| 1970      | 4,43    | 13,41 | 8,13                  | 12,96 | 15,17                  |
| 1970-1979 | 4,90    | 15,76 | 10,20                 | 14,97 | 17,54                  |
| 1980      | 5,16    | 18,86 | 12,04                 | 17,90 | 20,92                  |
| 1980-1989 | 13,30   | 18,75 | 14,25                 | 17,94 | 20,31                  |
| 1990-1993 | 13,82   | 20,01 | 19,50                 | 17,97 | 20,18                  |
| 1994      | 21,36   | 21,05 | 21,06                 | 18,88 | 21,02                  |
| 1995-1998 | 21,65   | 22,77 | 21,77                 | 21,00 | 22,99                  |
| 1999      | 18,58   | 23,93 | 24,48                 | 21,61 | 23,63                  |
| 2000      | 19,45   | 26,18 | 26,72                 | 23,44 | 25,79                  |
| 2001      | 26,58   | 25,49 | 25,64                 | 22,97 | 25,29                  |
| 2002      | 24,46   | 25,45 | 27,35                 | 22,33 | 24,76                  |
| 2003      | 22,24   | 26,00 | 29,50                 | 21,99 | 24,79                  |
| 2004      | 22,75   | 27,60 | 31,62                 | 23,12 | 26,22                  |
| 2005      | 21,02   | 28,71 | 32,91                 | 23,91 | 27,26                  |
| 2006      | 21,65   | 30,01 | 33,89                 | 25,28 | 28,74                  |
| 2007      | 21,22   | 30,17 | 32,60                 | 26,08 | 29,49                  |
| 2008      | 22,83   | 30,73 | 31,31                 | 26,96 | 30,57                  |
| 2009      | 22,57   | 26,54 | 25,87                 | 23,81 | 26,83                  |
| 2010      | 20,45   | 28,84 | 27,37                 | 26,13 | 29,48                  |
| 2011      | 22,26   | 30,53 | 28,13                 | 27,88 | 31,46                  |
| 2012      | 23,67   | 30,54 | 27,26                 | 28,36 | 31,88                  |
| 2013      | 22,27   | 30,40 | 26,40                 | 28,47 | 32,00                  |
| 2014      | 23,76   | 30,27 | 26,14                 | 28,69 | 31,98                  |
| 2015      | 23,33   | 29,37 | 25,24                 | 28,47 | 31,21                  |

*Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI)*

Türkiye ve çeşitli ülke gruplarında ihracatın GSYİH içindeki payı Tablo 1’de verilmiştir. Tabloya göre 1960’lı yıllarda Türkiye’de ihracatın GSYİH içindeki payı yaklaşık %100 artmasına karşılık tüm grupların gerisinde kalmakta, 1970’li yıllarda ivmesini kaybetmekte, nihayet 1980 sonrası dönemde serbest dış ticaretle birlikte ciddi bir artış sağlayarak, üst orta gelir gurubundaki ülkelere yaklaşmıştır. 1990 sonrası bu ivmeyi koruyan Türkiye, 1994 ve 1999 krizlerinin etkileri dışında ihracatının payını sürekli artırmıştır. 1994 yılında tüm gurubun paylarını yakalarken, 2001 yılında yüksek gelirli ülkelerden bile daha yüksek bir paya ulaşmıştır. Tüm gruplar, ihracatlarının GSYİH içindeki payını -2008 krizinin etkilerinin görüldüğü- 2009 yılına kadar arttırmakta iken; Türkiye’de ihracatın payı 2001’den 2005 yılına kadar sürekli düşmüş, 2010 yılına kadar da bir nevi durgunluğa girmiştir. 2010 sonrası Türkiye, yeniden toparlanmaya çalışsa da örnek alınan tüm grupların gerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla Türkiye, küresel pastadan daha fazla pay alabilmek için önümüzdeki dönemlerde ihracatını arttırmak zorundadır. İhracattaki artışın kaynağını inceleyen birçok çalışma, artışın yoğun ve yaygın marjlar vasıtası ile gerçekleştiğini, yani ülkelerin ya mevcut ülke ve ürün yelpazesini korurken, ihracat hacimlerini arttırdığı veya ülke ve ürün çeşitliliği vasıtasıyla yeni ürünleri eski veya yeni ülke pazarlarına satarak ihracatını artırdığı sonuçlarına ulaşmaktadırlar (Ekmen ve Erlat, 2013: 37-38; Amiti ve Freund; 2010: 40). Bu durumda hem ülke hem de ürün bakımından ihracat çeşitliliği, tüm dünya ülkeleri için önem arz ettiği gibi Türkiye için de üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri haline gelmektedir.

### 3. Ürün Çeşitliliğinin Seyrinin Ölçümü ve Çeşitlilikte Gelişmeler

Çeşitlemeyi ölçmek için kullanılan endekslerin çoğu çeşitlemeden ziyade uzmanlaşmayı/yoğunlaşmayı ölçmek için geliştirilmiş endeksler olmakla birlikte bu endeksler ile hesaplanan sonuçlar hem uzmanlaşma/yoğunlaşmayı hem de tersten bakılınca çeşitlemeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu endeksler hesaplanırken kullanılacak verilerin ortak bir sistemi içermesi açısından Uluslararası Standart Ticaret Sınıflandırması (SITC) gibi kabul görmüş verilerle hesaplanması gerekmekte ve birçok çalışmada da buna riayet edilmektedir (Türkmen, 2018: 17).

Al-Marhubi (2000) ve UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) (2005), normalize edilmiş Hirschman endeksi olarak anılan ve çoğu çalışmada direkt Herfindahl-Hirschman endeksi ya da normalize edilmiş Herfindahl-Hirschman endeksi olarak anılan bir endeksi kullanmışlardır. Endeks formülü aşağıdaki şekildedir:

$$HHI_N = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{X_i}{\bar{X}}\right)^2} - \sqrt{\frac{1}{n}}}{1 - \sqrt{\frac{1}{n}}}$$

Endeks değeri 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. 0'a yaklaştıkça çeşitlemeyi göstermekte ve ihracat paylarının homojen dağılıma yakınsadığını; 1'e yaklaştıkça ülkenin az sayıda malın ihracatında yoğunlaştığını ifade etmektedir (UNCTAD,2005: 405 ve 414).

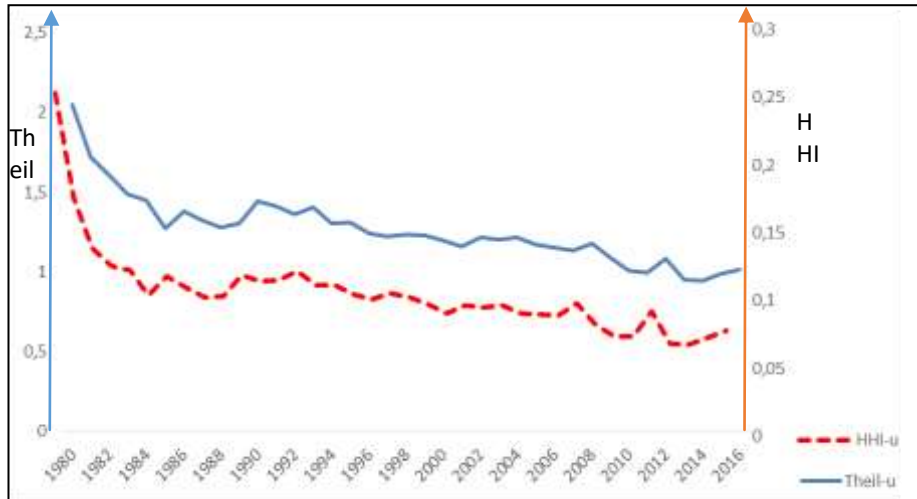
Türkiye'nin ihracatta ürün çeşitlemesinde nerede olduğunu görmek için önce Türkiye'nin içinde bulunduğu veya hedefinde olan ülke gurupları ile karşılıklı durumunun nasıl seyrettiğinin bilinmesinden fayda bulunmaktadır. Bu durumun daha iyi gözlenebilmesi açısından ilk etapta yukarıdaki formül kullanılarak oluşturulan Tablo 2'deki gelişimin izlenmesi yararlı olacaktır. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından SITC revizyon 3'e göre 3 basamaklı mal gurupları ile normalize edilmiş HHI indeksi kullanılarak hesaplanan yoğunlaşma katsayıları bu tabloda yer almaktadır. Buna göre Tablo 2'de yer alan değerler, küçüldükçe ihracatta ürün çeşitlemesini, değerler büyüdükçe ihracatta ürün yoğunlaşmasına göstermektedir.

**Tablo 2.** Türkiye ve Çeşitli Ülke Guruplarında HHI Ürün Yoğunlaşma Katsayıları

| Yıllar | Türkiye | Dünya | Üst Orta Gelir gurubu Ülkeler | Yüksek Gelirli Ülkeler | Seçilmiş petrol ihracatçıları | Endüstrileşmiş ekonomiler (UNIDO) | OECD  |
|--------|---------|-------|-------------------------------|------------------------|-------------------------------|-----------------------------------|-------|
| 1995   | 0,111   | 0,052 | 0,084                         | 0,055                  | 0,461                         | 0,056                             | 0,055 |
| 1996   | 0,107   | 0,055 | 0,097                         | 0,056                  | 0,484                         | 0,057                             | 0,056 |
| 1997   | 0,102   | 0,057 | 0,088                         | 0,059                  | 0,471                         | 0,060                             | 0,059 |
| 1998   | 0,107   | 0,055 | 0,068                         | 0,060                  | 0,416                         | 0,061                             | 0,062 |
| 1999   | 0,102   | 0,062 | 0,090                         | 0,065                  | 0,487                         | 0,066                             | 0,066 |
| 2000   | 0,098   | 0,074 | 0,122                         | 0,073                  | 0,549                         | 0,074                             | 0,072 |
| 2001   | 0,091   | 0,068 | 0,106                         | 0,069                  | 0,517                         | 0,070                             | 0,069 |
| 2002   | 0,097   | 0,068 | 0,107                         | 0,070                  | 0,515                         | 0,071                             | 0,070 |
| 2003   | 0,095   | 0,068 | 0,109                         | 0,070                  | 0,528                         | 0,071                             | 0,070 |
| 2004   | 0,096   | 0,070 | 0,119                         | 0,070                  | 0,537                         | 0,070                             | 0,069 |
| 2005   | 0,091   | 0,076 | 0,137                         | 0,071                  | 0,567                         | 0,071                             | 0,067 |
| 2006   | 0,091   | 0,079 | 0,141                         | 0,072                  | 0,578                         | 0,071                             | 0,066 |
| 2007   | 0,090   | 0,077 | 0,137                         | 0,071                  | 0,564                         | 0,070                             | 0,065 |
| 2008   | 0,098   | 0,086 | 0,155                         | 0,075                  | 0,586                         | 0,074                             | 0,064 |
| 2009   | 0,083   | 0,074 | 0,126                         | 0,070                  | 0,532                         | 0,071                             | 0,064 |
| 2010   | 0,074   | 0,077 | 0,127                         | 0,071                  | 0,539                         | 0,073                             | 0,064 |
| 2011   | 0,074   | 0,083 | 0,133                         | 0,075                  | 0,551                         | 0,074                             | 0,062 |
| 2012   | 0,092   | 0,087 | 0,137                         | 0,079                  | 0,545                         | 0,078                             | 0,066 |
| 2013   | 0,069   | 0,084 | 0,124                         | 0,079                  | 0,531                         | 0,079                             | 0,066 |
| 2014   | 0,069   | 0,078 | 0,111                         | 0,076                  | 0,509                         | 0,076                             | 0,065 |
| 2015   | 0,073   | 0,064 | 0,082                         | 0,069                  | 0,403                         | 0,071                             | 0,066 |

*Kaynak: UNCTAD, UNCTADSTAT*

Tablo incelendiğinde petrol ihracatçısı ülkelerin çok yüksek bir yoğunlaşma katsayısı olduğu görülmekte ve bu katsayının yıllar itibariyle düşmediği de dikkat çekmektedir. Bu durum literatürde Hollanda Hastalığı olarak bilinen olguya işaret etmekte (Özdemir vd., 2018) ve buna bağlı olarak doğal kaynak zenginliği ile yoğunlaşma arasındaki pozitif ilişkiyi destekler nitelikte bir veri ortaya koymaktadır. UNCTAD verilerine göre Türkiye'de ihracatın ürün yoğunlaşması, 1995 yılında petrol ihracatçısı ülke gurubu dışındaki diğer tüm guruplardan yüksek değerlere sahiptir. Yıllar geçtikçe bu yoğunlaşma eğiliminin azaldığı, yani çeşitlemenin sağlandığı ve bunun da Tablo 2'de yer alan tüm ülke guruplarından daha hızlı gerçekleştiği görülmektedir. 2015 yılına gelindiğinde Türkiye'nin ürün çeşitlemesi, içinde bulunduğu üst orta gelir gurubundan daha iyi bir noktada olduğu; yüksek gelirli ülke gurubu, OECD ve sanayileşmiş ülke gurubuna oldukça yaklaştığı görülmektedir. Karşılaştırmalı olarak tespit edilen Türkiye'nin ihracatta ürün çeşitlemesi konusundaki bu başarısının, ihracatına da olumlu katkılar sağlayabileceği önem arz etmektedir.



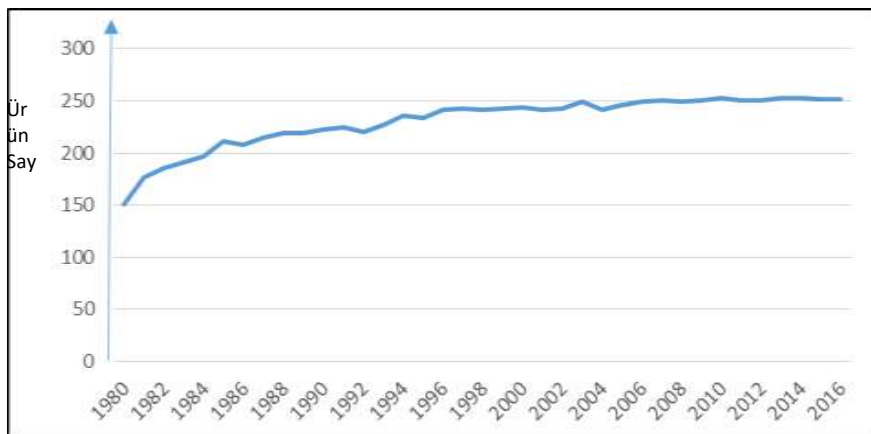
**Kaynak:** TÜİK'den alınan verilerle hesaplanan endeksler yardımıyla hazırlanmıştır.

**Şekil 1.** 1980-2016 Türkiye HHI ve Theil Yoğunlaşma Endeksleri

Türkiye'de ürün çeşitlenmesi, öncelikle literatürdeki çalışmalarda sıklıkla kullanılan Mutlak Theil endeksi ve normalize edilmiş HHI endeksi ile seyri ile incelenmiş olup, bunlar TÜİK'den alınan SITC revizyon 3, üç basamaklı mal gurubu verileri ile hesaplanmıştır. Şekil 1'de Türkiye'de yoğunlaşma katsayılarının durumu, hem HHI endeksi hem de Theil endeksine göre benzer bir eğilim göstermektedir. Şeklin sol yanında kalan dikey eksen Theil endeks değerlerini ve sağ yanında kalan dikey eksen ise HHI endeks değerlerini göstermektedir. Her iki yoğunlaşma endeksi de Türkiye'de 1980-2016 döneminde ürün yoğunlaşmasının giderek azaldığını, yani ihracatta ürün çeşitlenmesinin sağlandığına dair bir eğilimi göstermektedir. Diğer taraftan her iki endekste de görülen çeşitli dalgalanmalar olmakla birlikte 2013 sonrasında ihracatta ürün yoğunlaşmasına doğru bir eğilimin ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir.

Literatürdeki ayrımlar dikkate alındığında, çeşitlenmenin yatay ve dikey olarak iki farklı yönü olduğu ve bunlardan yatay çeşitlenmenin aynı sektörde ihraç edilen mal çeşitliliğini artırmak olduğu, dikey çeşitlenmenin ise sektörel değişimi ve ilerlemeyi ifade ettiği bilinmektedir. Bu iki farklı açıdan Türkiye'nin ihracattaki ürün çeşitliliğinin seyri de Şekil 2 ve Şekil 3'de yer almaktadır.

**Şekil 2.** Türkiye'de SITC Revizyon 3'e Göre 3 Basamaklı Mal Gurubunda İhraç Edilen Ürün Sayısı

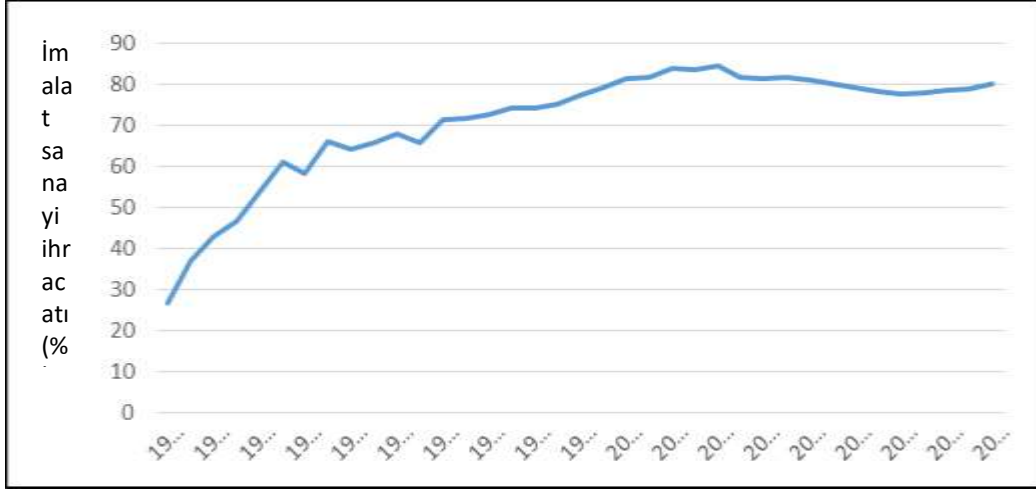


**Kaynak:** TÜİK'den alınan veriler yardımıyla hazırlanmıştır.

Şekil 2'de Türkiye'nin ihraç ettiği ürün sayısı, SITC revizyon üçe göre üç basamaklı mal gurubu itibarıyla yatay çeşitlenme göstergesi olarak alınmaktadır. Al-Marhubi (2000), Herzer ve Nowak-Lehmann (2006), Değer (2010), Kenji ve Alemu (2009) çalışmalarındaki gibi ürün sayıları hesaplanırken, 100.000 doları aşan ya da toplam ihracat içinde % 0,3'ten büyük paya sahip mallar dikkate alınmıştır. Şekil 2'de Türkiye'nin yatay ihracat çeşitlenmesinde sürekli artış olmasına rağmen,

bu artışın 1980'den 2016 yılına geldikçe azalan seyirde olduğu görülmektedir. Şekilde özellikle 2006-2016 dönemindeki durgunluk dikkat çekmekte, fakat bu kısım yatay çeşitlemenin durduğunu göstermekten ziyade, 3 basamaklı sınıflandırma için yeterli mal sayısına ulaşıldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla daha alt basamaklı mal sayısı ile yapılan ölçümlerde, diğer yıllardan daha az olmak kaydıyla bu dönemde de ürün sayısındaki artışın gözlemlenmesi söz konusu olabilecektir.

Şekil 3. İmalat Sanayi İhracatının Toplam Mal İhracatı İçindeki Payı



Kaynak: Dünya Bankası WDI

Dikey çeşitleme göstergesi olarak kabul edilen imalat sanayi ihracatının toplam ihracat içindeki payı Şekil 3'de verilmektedir. Türkiye'de ihracatın dikey çeşitlemesi 1980'den 2004'e kadar ciddi bir artış göstermekle beraber 2004 sonrasında durgunluğa girmiştir. Fakat 1980'lerde % 20'lerde seyreden bu pay, 2004 ve sonrası dönemde % 80'in üstündedir. Bu bağlamda dikey çeşitleme ile tarımsal ihracattan sanayi malı ihracatına dönüşüm olarak kastedilen olgunun Türkiye açısından başarılı olduğuna işaret ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca durgunluğa geçişin altındaki sebep olarak da, dünyada giderek artan hizmet sektörü ve hizmet ticareti yükselişinin Türkiye'ye yansımaları olduğu da düşünülebilir.

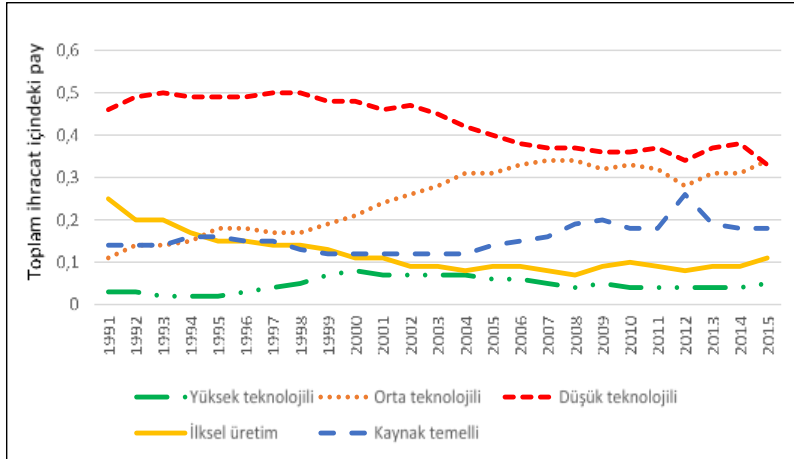
İhracatta ürün çeşitliliğinin Türkiye'de; hem sıkça kullanılan endeksler hem de yatay ve dikey çeşitleme ölçümleri vasıtasıyla giderek arttığı Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3'de görülmektedir. Bununla birlikte; "Türkiye'de ihracatı yapılan ürünler çeşitlenirken, bu ürünlerin sahip olduğu teknolojiler ne oranda değişmektedir?" sorusu da sorulabilir.

İhracatı yapılan ürünlerin teknolojik olarak sınıflandırılması güçlüklerine rağmen Lall (2000), malları ilksel ürünler (taze meyve, et, pirinç, kahve, petrol vb.) ve imalat ürünleri olarak önce iki guruba ayırmıştır. İmalat ürünlerini de kendi içinde kaynak temelli (hazırlanmış et, odun ürünleri, bitkisel yağlar, çimento, cam vb.), düşük teknolojlili (kumaşlar, ayakkabılar, basit metal parçalar/yapılar, mücevher, oyuncaklar, plastik vb.), orta teknolojlili (sentetik iplikler, kimyasal boya ve gübreler, binek ve ticari araçlar ve parçaları, saatler motorlar vb.) ve yüksek teknolojlili (telekomünikasyon teçhizatı, televizyonlar, transistörler, türbinler, güç üretim ekipmanları, ilaç, havacılık, optik ölçüm aletleri vb.) ürünler olmak üzere dört alt teknolojik kategoriye ayırmıştır. Bu çalışmadaki sınıflandırmayı temel alan Dünya Bankası WITS veri tabanı, SITC revizyon 3'e göre üç basamaklı mal gurubunda yer alan her bir teknolojik gurubun toplam ihracat içindeki payını hesaplamaktadır. Şekil 4 ve Şekil 5 bu hesaplamayı temel almaktadır.

Şekil 4'te Türkiye'de 1991-2015 aralığındaki ihracatın 5 ana teknolojik guruptaki gelişimi görülmektedir. Anılan dönemde Türkiye'deki ihracatın düşük teknolojlili olan kısmı sürekli bir azalma eğiliminde iken, orta teknolojlili imalat ürünleri ihracatının artış eğilimine sahip olduğu ve en ciddi artışların da yine bu teknolojik gurupta olduğu görülmektedir. Yüksek teknolojlili imalat ürünleri ihracatında da kısmi bir artış gözlemlense de; bu artış, çok az ve yavaş gerçekleşmektedir. İlksel üretimde genel görüntü azalma eğiliminde olmasına rağmen, 2008 sonrasında yukarı yönlü bir eğilim de dikkat çekmektedir. Bunların yanı sıra en dikkat çeken durumlardan birisi, anılan dönemde kaynak temelli

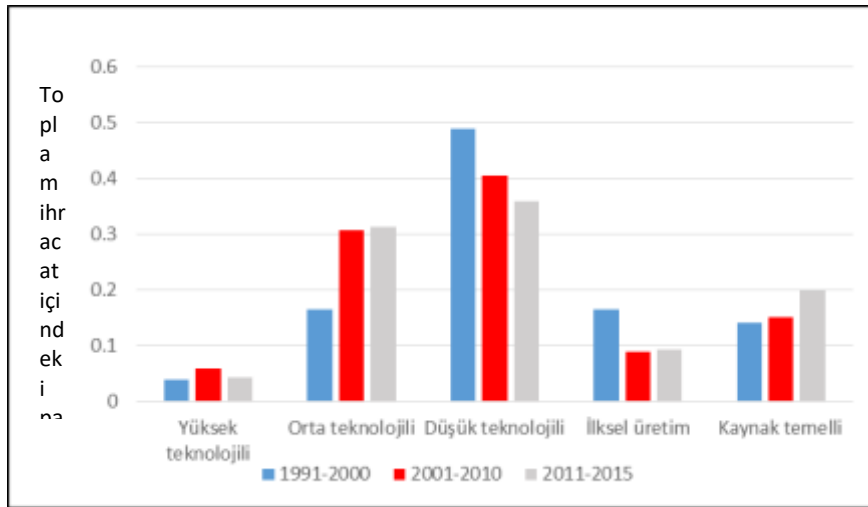
imalat ürünleri ihracatında artış eğiliminin görülmesidir. Lall (2000)'e göre kaynak temelli imalat ürünleri kendi içinde iki farklı guruba sahiptir. Bunlar “düşük beceri isteyen, emek yoğun teknolojilere dayalı birinci gurup” ve “sermayeye ve beceriye ihtiyaç duyan ikinci bir gurup” olarak sınıflandırılmıştır. Türkiye’deki artışın kaynağının bu guruplardan hangisine girdiği önem arz etse de; hem ilksel mallar hem de kaynak temelli imalat ürünleri ihracatı, dünya ticareti açısından dinamik etkilere sahip değildirler.

Şekil 4. Türkiye’de İhracatı Yapılan Ürünlerin Teknolojik Sınıflandırılması (1991-2015).



Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Entegre Ticaret Çözümleri (WITS)

Şekil 5. Teknolojik Sınıflandırmaya Göre Türkiye’de İhracatı Yapılan Ürünlerin Ortalama Gelişimi



Kaynak: Dünya Bankası, WITS

Şekil 5’te farklı periyotlarda ihracatın teknolojik yapısındaki ortalama gelişim görünmektedir. Yüksek teknolojlili ürünler 2001-2010 aralığında büyüme eğilimi göstermiş olsa da; sonraki 5 yıllık dönem ortalamasında, 1991-2000 dönemi ihracat payı ortalaması kadar düşük bir değer göstermiştir. Orta teknolojlili ürün gurubu da yine 2001-2010 döneminde hızlı bir gelişim göstermiş, ama sonraki 5 yıllık dönemde aynı hızını koruyamamıştır. Düşük teknolojlili ürünlerin ihracatı tüm periyotlar boyunca azalırken, ilksel ürün ihracatında 2001-2010 döneminde düşüş ve akabinde 2011-2015 periyodunda kısmi bir artış söz konusu olmuştur. Kullanılan 3 dönemlik ortalama için de kaynak temelli imalat malı ürünleri ihracatının payı, orta teknolojlili kadar şiddetli olmasa da artış göstermiştir. Bu artış en fazla 2011-2015 periyodunda olmuştur.

#### 4. Sonuç

Özetle; mevcut durumu gösteren şekiller ve tablolarda görüldüğü üzere Türkiye’de ürün çeşitlemesi giderek artmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye’nin sadece çeşitleme yapmadığı; ihracatta,

tarımdan sanayiye ürün dönüşümünü de sağlayabildiği ve orta teknoloji imalat ürünlerinin ihracat içindeki payını da arttırdığı bulgularına ulaşılmıştır. Türkiye'nin 1980 itibarıyla küresel entegrasyona dâhil olduğu düşünüldüğünde, bu tespitler Türkiye'nin ürün çeşitlemesi konusunda başarılı bir yol izlediğini göstermektedir.

Diğer taraftan Türkiye'de ürün çeşitlemesinin son yıllarda yavaşladığı da gözlenmiş, bu da ihracatta hızlı dönüşümle başta yüksek marjinal etkilerin varlığının zamanla yavaşlayarak bir doyum noktasına doğru gittiğini işaret etmektedir. Fakat gelişen teknoloji ve hızla değişen insan ihtiyaçları düşünüldüğünde, Türkiye'nin dünya pazarından yeterince pay alabilmesi için ürün çeşitliliğini yavaşlatmaması gerekliliğinin yanı sıra yüksek teknoloji ürünlerine ağırlık vermesi, açık bir politika önerisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu açıdan gelişmiş ülkelerde gözlenen trende uygun olarak yüksek teknolojik ürünlere kayma ve hatta bu ürünlerde zamanla yoğunlaşma, hem ihracat gelirleri hem de bunların istikrarı açısından önemlidir. Mevcut durum değerlendirildiğinde, çeşitleme derinleşmesinin korunması önem arz etmektedir. Bu bağlamda ihracatta ürün çeşitliliğini etkileyen etmenlerin bilinmesine ve bu etmenlerde meydana gelecek değişimlerin çeşitleme üzerindeki etkilerinin analiz edilmesine ihtiyaç vardır.

#### KAYNAKÇA

- Al-Marhubi, Fahim (2000), "Export Diversification and Growth: An Empirical Investigation", *Applied Economics Letters*, 7(9): 559-562.
- Gerni, Cevat, H. Aksu ve Ö. Selçuk Emsen (2018), "Türkiye Ekonomisinde İhracat ile İthalat ve Döviz Kuru Arasındaki İlişkiler", *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, 18(1): 78-91.
- Gerni, Cevat, Ö. Selçuk Emsen ve M. Kemal Değer, "İthalata Dayalı İhracat ve Ekonomik Büyüme: 1980-2006 Türkiye Deneyimi", *İzmir İktisat Kongresi Anısına 2. Ulusal İktisat Kongresi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 20-22 Şubat 2008.
- İrmiş, Ayşe, *Kapitalizmin Küresel Ağı: Düğümler ve İlmekler*, Etkin Yayınevi, Bursa, 2018.
- Özdemir, Dilek, Ilgar Riazı, Özge Buzdağlı ve Ö. Selçuk Emsen (2018), "Doğal Kaynak Keşfine Dayalı Ekonomik Büyüme Literatüründe Hollanda Hastalığı Çelişkisi: Suudi Arabistan ve İran Üzerine İncelemeler (1980-2014)", *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 32(1): 19-43.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Serin, Necdet (2001). "Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası", (Ed. Ahmet Şahinöz), *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, İmaj Yayınevi, Ankara, ss: 305-321.
- Türkmen, Adem, *Türkiye İhracatında Ürün ve Ülke Çeşitlenmesinin Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018.
- Wang, Ha-Joon, *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*, (çev. Emin Akçaoğlu), Elif Yayınevi, Ankara, 2015.
- UNCTAD. (2005). *Handbook of Statistics/Manuel de Statistiques de La CNUCED*, Geneva: United Nations Publications.

## TURİZM KLASTERLƏRİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF AMİLLƏRİ

**Doktorant Əligül Ağayev Ağasalam**

*Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi*

*İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu*

*Aligul.agayev@yahoo.com*

#### XÜLASƏ

Məqalədə dayanıqlı turizmin mahiyyəti, dayanıqlılıq prinsipləri və onların turizmə təsir aspektləri araşdırılıb. Dayanıqlı turizmin təmin olunmasında turizm klasterinin təmsilçilərinin münasibətləri öyrənilib. Sistemli klaster rəqabətliyinin meto, makro, mezo, mikro səviyyələri təhlil edilib. Turizmin yerli inkişafa təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün sistemli model təqdim olunub.

**Açar sözləri:** turizm; klaster; turizm klasteri; dayanıqlılıq, dayanıqlı turizm

#### SUSTAINABLE DEVELOPMENT PRINCIPLES OF TOURISM CLUSTERS

#### ABSTRACT

The article examines the essence of sustainable tourism, the principles of sustainability and their impact on tourism. The relationships of the tourism cluster representatives on sustainable tourism were studied. Also, meta, macro, meso, micro levels of systematic cluster competitiveness were analyzed. A systematic model for evaluating the impact of tourism on local development has been presented.

**Key words:** tourism; cluster; tourism cluster; sustainability, sustainable tourism



Ümumdünya Turizm Təşkilatı, "turizm"-i istirahət, biznes və digər məqsədlər üçün bir ildən artıq olmayan müddətdə daimi yaşadıqları yerdən kənara səyahət edən şəxslərin fəaliyyəti kimi qiymətləndirir. Belə ki, səfər üçün bütün səbəbləri özündə ehtiva edir: işgüzar səfərlər, qohumları ziyarət və tətillər. (həm beynəlxal, həm də ölkə daxili)

“Dayanıqlı turizm” termini müxtəlif maraq dairələrindən olan insanlar üçün ayrı-ayrı mənaları ifadə edə bilər. Özəl sənaye müəssisələri onu iqtisadi və marketing baxımından nəzərdən keçirirsə, yerli icmalar sosial-iqtisadi faydalarını və mədəniyyəti qoruması faktorunu qiymətləndirir. Bu zaman belə bir suallar çıxır ki, turizm bazarı necə dayanıqlı və uzun müddətli inkişafda ola bilər? Turizm necə yerli icmanı və onun mədəniyyətini gerilətmək əvəzinə, dayanıqlı edə bilər? Ətraf mühitin qorunması ilə məşğul olan QHT-lər məsləyə təmamilə başqa prizmandan yanaşırlar. Turizm ətraf mühiti necə qoruya bilər?

Ümumdünya Turizm Təşkilatı “Dayanıqlı Turizmə” izah verməklə bu sualları cavablandırdı:

Dayanıqlı turizmin inkişafı gələcək imkanları qoruyub, inkişaf etdirərək, mövcud turistlərin və qonaq qəbul edən bölgələrin ehtiyaclarını qarşılayır.

Ehtimal olunur ki, iqtisadi, sosial və estetik ehtiyacları ödəmək üçün, bütün resursların elə idarə olunma formasına gətirib çıxaracaqdır ki, bu mədəni müxtəlifliyi, əsas ekoloji prosesləri, bioloji rəngarəngliyi və həyat üçün əhəmiyyətli sistemləri qoruyacaqdır [8].

2004-cü ilin mart ayında ÜTT Turizm üzrə Dayanıqlı İnkişaf Komitəsi turizmde dayanıqlılıq məsələlərini daha aydın ifadə etmək məqsədi ilə yeni tərif üzrəində işləməyə qərar verdi. ÜTT-a görə yeni konseptual tərif, turizmin ətraf mühit, sosial və iqtisadi məsələləri arasında balansı vurğulamalıdır; turizmin bütün seqmentlərində davamlılıq prinsiplərini tətbiq etmək zərurətindədir; və yoxsulluğun azaldılması kimi qlobal məqsədi özündə daşımalıdır [8].

Turizmin dayanıqlı inkişafı konseptual qaydaları və idarəetmə prinsipləri kütləvi turizmdən, kiçik turizm seqmentlərinə qədər bütün turizm növləri və destinasiyalarda keçərlidir.

Dayanıqlılıq prinsipləri turizmin inkişafının ekoloji, iqtisadi və sosial-mədəni aspektlərini əhatə edir və uzunmüddətli davamlılığı təmin etmək üçün bu üç prinsip arasında tarazlıq yaradılmalıdır. Beləliklə, dayanıqlı turizm:

- Turizmin inkişafında əsas elementlərdən biri kimi çıxış edən təbiət resurslarının optimal istifadəsi, mühüm ekoloji proseslərin, təbii irsin və bioloji müxtəlifliyin qorunmasına yardım etmək;

- Yerli icmanın sosial-mədəni özünəməxsusluğuna hörmətlə yanaşmaq, onların yaratdıqları və yaşatdıqları mədəni irslərini, adət-ənənələri ilə bağlı olan dəyərlərini qorumaq və mədəniyyətlərarası anlaşmaya və tolerantlığa kömək etmək;

- Səmərəli, uzun müddətli iqtisadi əməliyyatları təmin etmək, bütün maraqlı tərəflərin ədalətli bölgüyə əsaslanan sosial-iqtisadi mənfəətini təmin etmək, yoxsulluğun azaldılmasına yardım edəcək, yerli icma üçün stabil iş yerləri, gəlir mənbəyi imkanlarının və sosial xidmətlərin yaradılması [8];

Dayanıqlı turizmin inkişafı bütün maraqlı tərəflərin məlumatlı iştirakını, eləcə də geniş təmsil olunmanı və tərəflər arasında razılıq təmin etmək üçün güclü siyasi rəhbərlik tələb edir. Dayanıqlı turizmə nail olmaq davamlı bir prosesdir və o təsirlərin monitorinqinin zəruriliyini tələb edir, prosesin gedişində ehtiyac yaranarsa önləyici və ya düzəliş tədbirləri tətbiq olunmalıdır.

Dayanıqlı turizm həmçinin turist məmnuniyyətini yüksək səviyyədə saxlamalı və turistlərə dayanıqlılıq haqqında məlumat verərək, onları arasında dayanıqlı turizm təbliğ edərək, turistlərə mənalı təcrübə yaşatmalıdır. [1, s.4]

Yenilənmiş formada bəzi mühüm dəyişikliklər olmuşdur: dayanıqlılıq şəhər ya kənd, ənənəvi kurort ya ekoloji düşərgə olmasından aslı olmayaraq bütün landsaflarda nail olunmalıdır; yerli icmanın qəbul olunması, cəlb olunması və yararlanması vacibdir; və “ məkanın özünəməxsusluğu” mümkün ola biləcək ən üst həddə qorunmalıdır.

Dayanıqlı turizmi bərqərar etmək üçün turizm klasterinin təmsilçiləri sıx qarşılıqlı əməkdaşlıq və rəqabət münasibətlərini inkişaf etdirirlər ki, bunun mahiyyətində şirkətlərlə (təchizatçılar, müştərilər və rəqibləri ilə), mezo səviyyədə olan müəssisələrlə (dövlət və özəl müəssisələr, vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri ilə), makro səviyyədə olan müəssisələrlə (makroiqtisadi strategiyalar və siyasətlər ilə) və sosial-mədəni strukturlarla (ictimai iştirakla dayanıqlı inkişaf üçün fikir və strategiyaları formalaşdırmaq qabiliyyəti) qurulan əlaqələr durur.

Dayanıqlı turizm klasterlərinin birləşmiş və qlobal rəqabətliyiinin nəticəsi, ərazi, institusional və sahibkarlıq birliklərinin və onların rəqabət üstünlüklərinin yaranmasıdır. [6, s.21]

Dayanıqlı turizm də rəqabət qabiliyyəti, təmsilçilərin, dayanıqlı yollarla bir ölkəyə, bölgəyə və ya turizm fəaliyyət zonasına müdaxilə edərək, hədəflərinə “sahənin” ortalamasından daha üst həddə çatmalarıdır. Bu sahibkarlıqda əlavə olaraq maksimum turist məmnuniyyəti əldə etmək məqsədi ilə müəssisələrin və təşkilatların sosial və ekoloji əlavəsini artıraraq ortalama mənfəətdən daha yüksək imtiyazın əldə olunmasıdır. Beləliklə, dayanıqlı rəqabət qabiliyyətinin əsas məqsədi turizm fəaliyyətində iştirak edən bütün təmsilçilərin gözləntilərini mümkün qədər yaxşı yerinə yetirərək, dayanıqlılıq prinsiplərinə nail olmaqdır.

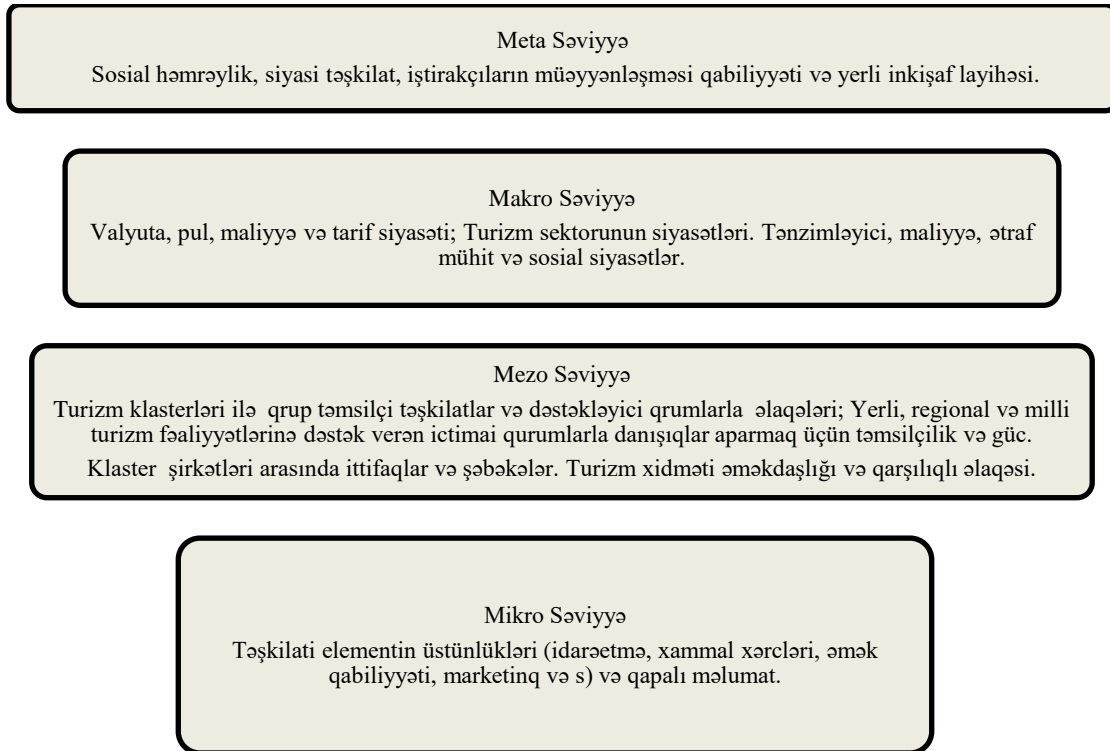
Sistemli klaster rəqabətliyi qarşılıqlı əlaqələrin dörd səviyyəsindən ibarətdir:

Meta – sosial təmsilçilərin yerli icma tərəfindən tələb olunan strategiya və siyasətləri formalaşdırmaq üçün sosial-mədəni amilləri ifadə etmək qabiliyyəti;

Makro - makroiqtisadi strategiyalar və siyasətlər vasitəsi ilə müəyyənləşən sabitlik: fiskal, pul, valyuta, ticarət və rəqabət siyasətləri;

Mezo- şirkətlər arasında qarşılıqlı fəaliyyəti və əməkdaşlığı asanlaşdıran strukturlar (təchizatçılar, müştərilər və rəqiblər), tədqiqat və inkişaf təşkilatları, maliyyə dəstəyi göstərən təşkilatlar, dəstək və məlumatlandırma təşkilatları (marketinq, ixrac, sərğilər və.s), kadr hazırlığı və təlim müəssisələri və infrastruktur (nəqliyyat, kommunikasiya və enerji) qurumları.

Mikro - bir şirkətin və ya şirkətlər qrupunun xərclərin səmərəliliyi münasibətini təmin edən məhsul və xidmətlər təklif edərək, keyfiyyət, müxtəliflik və yeni bazarların imkan və dəyişikliklərinə cavab vermək qabiliyyətidir [13, s.27]

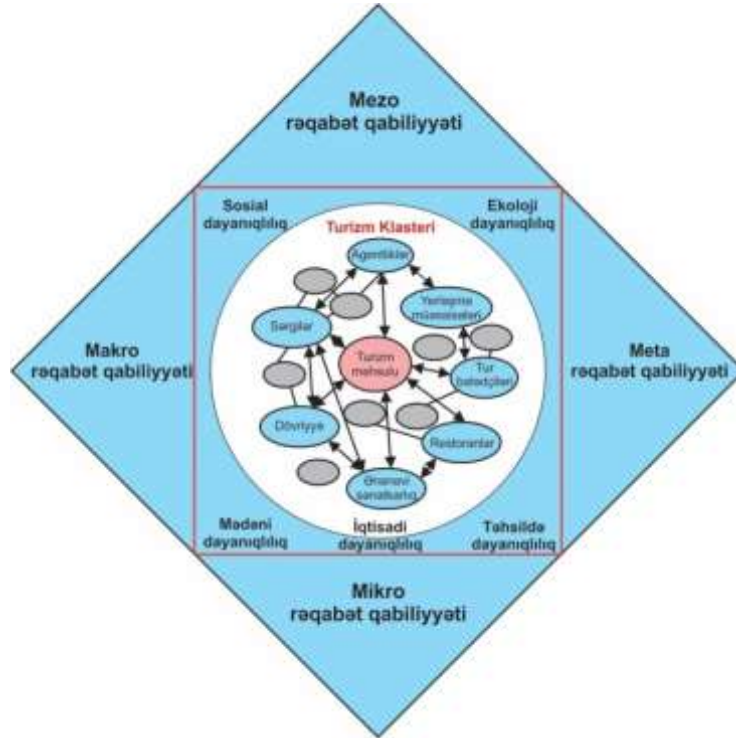


Şəkil 1: Turizm Klasterinin Sistemli Rəqabətlik Səviyyələri (Altenburg 1998)

### Turizmin yerli inkişafa təsirlirinin qiymətləndirilməsi:Sistemli modeli

Turizmin yerli inkişafa təsirlirinin nəzəri əsasları və konseptual modelləri yalnız son illərdə tədqiqatçılar, universitetlər və yerli tədqiqat institutları tərəfindən araşdırılmağa başlanmışdır. Araşdırmaların əksəriyyəti mikro iqtisadi səviyyədə olan məsələləri araşdırmış və ekoloji davamlılıq prioritet olaraq daha çox işlənmişdir.

Davamlı turizmin yerli inkişafa təsirləri konsepsiyasını və onun nəzəri əsaslarını, sistemli rəqabət qabiliyyəti konsepsiyasına uyğunlaşdırıb və inteqrasiya edərək, Porter-in “Rəqabət almazı” modelinin rəqabət üstünlüyü təyin edicilərini müəyyənləşdirərək hazırlamışdılar [5,s.31]. Bu model dayanıqlılıq anlayışını iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji siyasət göstəricilərindən istifadə edir.



Şəkil 2. Turizmin yerli inkişafa təsirlərini üçün klaster modeli: Rəqabət qabiliyyəti və dayanıqlılıq. Ruşçman (2001)

Müqaisəli təhlil aparmaq üçün, bu metod ümumi olaraq istifadə olunmalıdır. O həmçinin, turizm klasterlərində olan bütün iştirakçıları, onların münasibətlərini və rəqabətə davamlılığına vadar edən, bütün növ turizm klasterlərinə tətbiq oluna bilən, buna görə regional və müvəqqəti münasibətlərdə istifadə olunan amilləri (meta, makro, mezo, və mikro), dayanıqlılığı (iqtisadi, sosial, ekoloji, mədəni və siyasi-institusional) nəzərə almalıdır.

Eyni zamanda, bu metod müxtəlif situasiyalarda, hər bir klasteri dayanıqlılığa və rəqabətə davamlılığa sövq edən əsas faktorların və iştirakçıların qarşılıqlı əlaqələrinin təhlilində tətbiq oluna bilər.

#### İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Buhalis, D., Darcy, S. (2011). Accessible Tourism: Concepts and Issues. Bristol, UK: Channel View Publications.
2. Cunha, C.J., Cunha, S. K. (2005). Tourism Cluster Competitiveness and Sustainability: Proposal for a Systemic Model to Measure the Impact of Tourism on Local Development, BAR, v. 2, n. 2, art.4, p. 47-62.
3. Kim, N., Wicks, B.E. (2010). Rethinking Tourism Cluster Development Models for Global Competitiveness, International CHRIE Conference Refereed Track. Paper 28, [http://scholarworks.umass.edu/refereed/CHRIE\\_2010/Friday/28](http://scholarworks.umass.edu/refereed/CHRIE_2010/Friday/28).
4. Porter, M. E. (2013). Development strategies for the 21st century social progress and competitive growth; [www.socialprogressimperative.org](http://www.socialprogressimperative.org)
5. Altenburg, T., Gillegand, W., & Stamer, J. M. (1998). Building system competitiveness. Berlin: German Development Institute – GDI.
6. Mytelka, L. E., & Farinelli, F. (2000). Local clusters, innovation systems and sustained competitiveness In: Arranjos produtivos locais e as novas políticas de desenvolvimento industrial e tecnológico. Nota Técnica n. 5. Estudos Temáticos. IE/UFRJ. Rio de Janeiro. p. 19. Retrieved March 16, 2002, from <http://www.ie.ufrj.br/gei/gil.shtml>.
7. Smith, S. (1989). Tourism analysis. A handbook. New York/London: Longman.
8. UNWTO annual report 2016, <http://media.unwto.org/publication/unwto-annual-report-2016>

# ŞİRKƏTLƏRİ DƏYİŞİMƏ MƏCBUR EDƏN FAKTORLAR VƏ DƏYİŞİM NÖVLƏRİ

**Əmrəli Əlyesa Fizuli**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
*eemreli@std.beu.edu.az*

## XÜLASƏ

Dəyişim günümüzdə ən çox istifadə olunan terminlərdən biridir. Çünki yaşanan ən vacib amillərdən biridir. Şirkətlər üçün dəyişimə olan ehtiyac son dövənlərdə artaraq davam edir. Ənəmlı olan isə bunu anlayaraq və ona görə işlərimizi yenidən dizayn edib gələcək üçün hazırlıqlı olmalıyıq. Şirkətlər dəyişimdən və dəyişim mühəndisliyindən rəqabətdə önə çıxmaq üçün istifadə edirlər. Çünki şirkətin xarici çevrə faktorları günə gündən dəyişməkdə və buna görə də şirkət çevrəsində olan dəyişimə uyğunlaşmaq üçün öz sistemini də dəyişdirib çevrəyə uyğun bir formaya salmalıdır. Çevrədən əlavə olaraq şirkəti dəyişimə məcbur edən bəzi faktorlar da vardır ki, şirkət bu faktorları vaxtında görməli və onlara qarşı da lazım olan addımları atmalıdır. Əlavə olaraq şirkətlərin istifadə etdiyi əsas dəyişim növləri də vardır.

Vəziyyətə və daxili sistem və strukturuna əsasən o növlərdən biri ilə dəyişimi həyata keçirirlər.

Əsas məqsəd şirkətin uzun ömürlü olması və rəqabətdə rəqibləri ilə müqayisədə önə çıxmaqdır. Bunun üçün də bugünə qədər atdığımız addımlar sabah bizi bazarda saxlaya bilməyəcəyini dərk edərək iş proseslərini, strukturu və şirkət kultürünü gələcəyə uyğun dizayn etmək lazımdır. Bunun üçün dəyişim qısa və orta dövəmlı atılacaq bir addım olaraq görülməməli, tam əksinə şirkət üçün bir həyat tərzi, bir kultür olmalıdır.

**Açar Sözlər:** Dəyişim, Dəyişim Mühəndisliyi, Rəqabət, Yenilik, Globallaşma, İdarəetmə

## FACTORS THAT CAUSE CHANGE IN ORGANIZATIONS AND TYPES OF CHANGE ABSTRACT

Change is one of the most commonly used terms today. Because it is one of the most important factors. The need for change for companies continues to grow in recent years. The important thing is to understand that and to be prepared for the future and re-design companies' work. Companies use change and change engineering to advance competition. Because the company's external environmental factors are changing day-by-day, and therefore they should change their system to fit into the external environment. In addition to the environment, there are some factors that force the companies to change, thus, the company should see these factors on time and take the necessary steps. In addition, there are some basic types of transactions that companies use.

Depending on the situation and the internal system and structure, they are making changes with one of those species.

The main purpose of the company is to be long-lasting and competitive in comparison with its competitors. For this reason, we must understand that the steps we have taken so far cannot keep us in the market tomorrow, making business processes, structure and corporate culture relevant to the future. For this reason, change should not be seen as a step to be taken in the short and medium term, but on the contrary, it should be a lifestyle, a culture for the company.

**Key Words:** Change, Business Process Reengineering, Competition, Innovation, Management, Globalization.

### 1. Giriş

Son illərdə sürətlə artan rəqabətlə yanaşı, rəqabətin özünün də bir növ dəyişməsiylə birlikdə şirkətlərin bazarda tutunmaq üçün etməli olduqları işlər də artmaqdadır. Şirkətlər bazardakı mövqeyini, müştərilərini və gələcəyini qorumaq üçün mövcud vəziyyətə, şərtləri dərk edərək uyğunlaşmalı olduğunu görürlər artıq. Bazara daxil olan yeni firmalar, müştərilərin istək və zövqlərindəki dəyişmələr, texnologiyanın sürətlə inkişafının həm iş dünyasına həm də müştərilərə təsiri və globallaşma ilə xarici bazardakı firmaların da oyuna daxil olmasıyla birlikdə bu faktorlar artıq şirkətləri dəyişimə və yeni sistemə uyğun hala gəlməyə məcbur edir deyəbilərik. Bu vəziyyətdə Dəyişim vəya Biznes Proseslərinin Dəyişdirilməsi şirkətlər üçün vacib faktorlardan birinə çevrilib.

Dəyişim, hər hansısa bir sistemin müəyyən şərtlər altında bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə keçməsinə deyilir. Və bugün şirkətlər bütün çevrə faktorlarının dəyişməsiylə əlaqədar olaraq öz sistemini də ətraf faktorlara uyğunlaşdıraraq xidmət göstərməyi özü üçün daimi bir prinsip halında gətirməlidir.

Bu sahədə öz sözünü demiş Micheal Hammer və James Champy, bugün istifadə etdiyimiz ənənəvi yanaşmaları tərkdən edib, bütün sistemi və prinsipləri yeniləməli olduğumuzu ifadə ediblər.

Bugün dünyasında dəyişimin və yeniliyin arxasında duranlar, onlara qarşı dirənənlər deyil tam əksinə dəyişimi və yeniliyi sevən, qəbul edən və onu idarə edən şirkətlər uğura imza atacaq.

## 2. Dəyişimi Məcburi Edən Faktorlar

Günümüz dünyasında bir çox faktorların qarşılıqlı olaraq təsiri ilə birlikdə iş dünyası da öz əsas prinsiplərini dəyişdirmək məcburiyyətində qalıb. Mövcud dəyişim və yenilik dövrünə uyğunlaşmaq üçün şirkətlər bu faktorları müəyyən edib anlamalı və öz iş proseslərinə tətbiq etməlidirlər.

### A. Qlobal İqtisadiyyat və İş Dünyasındakı Tendensiyalar

İş dünyasındakı Tendensiyalar demək olar ki əksər firmaların iş görmə tərzlərini dəyişdirməyə və bütün prosesləri yenidən düşünməyə məcbur edir. Ən əsas tendensiyalardan biri, bazarların globallaşmasıdır. Xarici şirkətlərin yerli bazarlara daxil ola həm rəqabəti gücləndirir həm də yeni iş modelləri qurmağımızı məcbur edir. Bir digər tendensiya, məhsulların, texnologiyanın və iş görmə tərzlərinin artıq təkamül tərzində yox inqilabi şəkildə həyata keçməsidir.

### B. Qlobal Rəqabət

Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə artıq rəqabət anlayışı da öz formasını dəyişdirməkdədir. Əvvəlki düşüncəyə əsasən məhsulunu və ya xidmətini bazara ən uyğun qiymətlə və tez çıxaran firma qazanc əldə edər. Artıq bu dövrdən keçmişik. Rəqabəti müəyyən edən faktorlar artmaqdadır. Eyni işi görən firmaların artması rəqabət mühitini gücləndirir və fərqli tərzə gətirir. Üstəlik xarici bazarlardan, bilgisi, təcrübəsi və sərmayəsi çox olan digər firmaların bazara daxil olmasıyla birlikdə yerli firmaların rəqabət etmə qabiliyyətləri köhnə strategiyaları ilə kifayət olmayacaqdır. Rəqabət etmə qabiliyyətini artırmaq üçün firmalar işlərin görülmə tərzlərini, məlumatların ( bazar, rəqib və müştəri ) toplanması və analizi kimi əsas faktorları göz önündə tutaraq inkişaf elətdirməlidir. Hərşeydən əsas isə müştərinin nə istədiyini bilməkdir. Bunun üçün bazar və müştəri analizi yaxşı edib, nəticəyə uyğun olaraq məhsul və ya xidmətimizi dizayn etməliyik.

### C. Müştəri Profilindəki Dəyişim

Artıq bazarların strukturunun dəyişdiyini bilirik. Artıq firmalar deyil müştərilər üstün vəziyyətdədir. Çıxan hər məhsul və ya xidmət bazarda yer edinmir. Sadəcə müştərinin istədiyi və bəyəndiyi məhsul və xidmətlər bazarda qalır. Gündəlik həyatdakı tendensiyaları nəzərə alaraq şirkətlər də dəyişən müştəriləri, onların həyat tərzlərini, zövq və istəklərini düzgün analiz edərək onlarla bərabər öz iş proseslərini də dəyişdirib onların istədiyi məhsulu və ya xidməti verəbiləcək şəkildə dizayn etməlidirlər.

### D. Dəyişim Dəyərinin Dəyişməsi

Müştərilərdəki, iqtisadiyyatdakı və rəqabətdəki dəyişmələrin yanında dəyişim anlayışının özünün də dəyişməsi görülməkdədir. Artıq dəyişim görülməsi lazım olan bir proses və ya addım deyil. Şirkətlər Dəyişimi bir şirkət kultürü halına gətirməli, öz proseslərini, məhsul və xidmətlərini və düşüncə tərzlərini də çevrə faktorlarına uyğun olaraq daimə təzələməli və inkişaf etdirməlidir. Bugünə qədər görülən işlər sabah bazarda qalmağımız üçün kifayət olmayacaq. Çünki çevrə faktorlarının dəyişməsinin yanında firmaların sayı artmaqda və onlar da daima dəyişməkdə və inkişaf etməkdədir. Bu da yeni məhsul və ya xidmət çıxış vaxtını qısaltmaqdadır. Buna görə də qısalan bu müddətlə yanaşı biz bazarı düzgün oxuyub, müştərinin istədiyi məhsulu digər firmalardan tez çıxarmaq üçün iş proseslərimizi buna hazır hala gətirməliyik.

### E. Texnolojik Dəyişmə

Texnologiya dəyişimə təsir edən ən böyük faktorlardan biridir. Texnologiyanın durmadan və günü gündən daha sürətlə inkişafı şirkətləri köklü dəyişmə getməyə məcbur edir. Texnologiya həm şirkətlərin iş görmə tərzlərinə, həm də müştərilər üzərindəki təsiri ilə daha güclü bir faktor halına gəlməkdədir. Çünki texnologiya ilə ölkələr arasında sərhədin qalxmasıya müştərilər artıq global dünyadakı tendensiyaları rahatlıqla görməkdə və kultür dəyişmələri ilə bircə bu faktor daha önəmli hala gəlməkdədir. Çünki qarşılıqlı təsir nəticəsində texnologiyanın insanların həyat tərzlərinə, kultürlərə və insanların da zövq və istəklərindəki dəyişimlə bu çarx sürətlənir. Bu səbəbdən şirkətlər bu sürətli və qarşılıqlı dəyişimdə özünə yer edinməsi üçün bu dəyişimi düzgün oxumalı və özünü bu sistemə uyğun hala gətirməlidir.

## 3. Dəyişim Növləri

Şirkətlər öz iş proseslərini və şirkət strukturunu dəyişimə uyğunlaşdırmaq üçün, dəyişim növlərini düzgün bilməli və uyğun olacaq tərzdə istifadə etməlidir. Dəyişimin əsas 4 növü vardır ki, aşağıda məlumat verəcəyik.

### A. Struktur və İnqilabçı

Öz iş proseslərini dəyişdirməkdə çətinlik çəkən əksər firmalar Struktur Dəyişməsindən istifadə edirlər. Bu metod çox böyük şirkətlər tərəfindən istifadə olunmur, hansı ki onlar böyük struktura sahibdirlər və köklü dəyişim uzun vaxt və xərc aparacaq. Buna görə strukturda dəyişmələrə gedərək sistemi yeni sistemə keçirtməyə çalışırlar.

İnqilabçı və ya köklü dəyişim isə şirkətin sıfırdan və təzədən dizayn edilməsini təmsil edir. Bu daha çox müəyyən dönüm nöqtələrindən sonra istifadə olunur. Məsələn bazarda krizlər olduqda, ölkə iqtisadiyyatında və ya siyasi sistemində köklü bir dəyişim olduqda istifadə olunur. Ancaq Bəzi firmalar bazarda qalmaq üçün qaçınılmaz vəziyyətdədirsə bu metoddan istifadə edə bilirlər.

#### B. Mövsümi Dəyişim

Köklü dəyişimdən fərqli olaraq mövsümi dəyişimdə şirkətlər bütün sistemi deyil daha uzun dönməli və qısa addımlarla edilən dəyişimdir. Bu dəyişimdə şirkətlərin strukturunda kəskin dəyişimlər olmaz. Dəyişimə qarşı qatı olan firmalar ilk olaraq köklü dəyişimə gedib daha sonra yeni sistemi müəyyən periodlar ərzində inkişaf elətdirərək daimə yeniləyə bilər. Köklü dəyişim daha sonra Mövsümi dəyişimlə şirkət daha yaxşı sistem qurub, onu inkişaf elətdirə bilər.

#### C. Qəbul edən və ya Mənimləyici Dəyişim

Qəbul edən və ya mənimləyici dəyişimdə köklü dəyişim olmaz. Şirkətin əsas inancları, prinsipləri və kulturu çox da dəyişməz. Sadəcə qırağdan bir şey alınır sistemə qatılır. Dəyişim sürətinə görə digərlərindən çox yavaş olan stabil irəliləyən bir tərzdir.

#### D. Adaptiv Dəyişim

Adaptiv Dəyişim, şirkət ömrünü davamlı etmək üçün etməli olduğumuz məcburi dəyişimdir. Həm mövcud vəziyyəti anlamağı və ondan qurtulmağı, həm də gələcəktə nə olublar ona uyğun hərəkətə keçməyə kömək edir. Şirkətin ana prinsipləri və şirkət kulturu dəyişim zamanı yenidən dizayn edilir.

#### 4. Ford Şirkətini dəyişim zamanı uğura aparan əsas Prinsipləri

Dəyişimin vacib olduğunu görən və ona uyğun addım atan firmalardan biri Ford şirkətidir. Rəqibi Mazda firması ilə müqayisədə mühasibatlıq bölməsində 400 işçisi olan Ford, rəqibində 4 işçi olduğunu gördükdən sonra sistemin yenidən dizayn edilməli olduğu qərarına gəldi. Və dəyişim mühəndisliyindən ( və ya Business Process Reengineering ) istifadə edərək yeni bir struktur qurmaq yolunu seçdi. Və bu işdə də uğurlu oldu. Fordu bu dəyişim vaxtı uğura çatdıran əsas prinsiplər bunlar oldu:

- Struktur vəzifələrə görə deyil, nəticələrə əsasən dizayn edildi
- Məlumat bir dəfə o də yerində əldə edilməlidir
- Böyük düşünmək lazımdır
- Resurslar coğrafi olaraq uzaqda olmuş olsa da hamısı bir yerdə imiş kimi planlamalı
- Proseslərin, o proseslərin nəticələrini istifadə edənlər tərəfindən istifadə olunması təmin olundu
- Üst İdarəedicilərin bu dəyişim prosesinə uzun dönməli iştirakının təmin olunması

#### Nəticə

Şirkətlər fəaliyyətlərini və şirkət ömrünü uzun müddətli etmək üçün fəaliyyət göstərdiyi çevrə-dəki faktorların dəyişməsinə görməli, düzgün oxumalı və öz iş proseslərini və məhsul xə xidmətlərini bu dəyişimə uyğun olaraq dizayn etməlidir. Çevrənin dəyişməsinə səbəb ona olan bir çox təsir edici faktora görədir. Şirkət bu faktorları görəbilməli və o faktorları da nəzərə alaraq özündə lazım olan dəyişiklikləri edərək yeni sistemə və ya yeni çevrəyə uyğun bir şirkət halını almalıdır. Bu məqalədə çevrəyə təsir edən ən əsas faktorlara və dəyişim zamanı şirkətlər daha çox hansı metodlardan istifadə edir ona yer verdik. Sonda daha öncə Dəyişim Mühəndisliyinə baş vurmuş bir firma olan Ford'un dəyişim zamanı istifadə etdiyi bəzi prinsiplərə də yer verdik. Günümüz dünyasında durmadan dəyişən həyatımıza şirkətlər də ayaq uydurmaq üçün öz sistemlərini, dəyərlərini və şirkət kulturlərini yeniləməli və müştəri əsaslı yeni bir sistem qurmalıdırlar.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Çağlar İ. **Dəyişim və Dəyişim Yönetimi** Nobel Yayınları
2. Çiğdem Eda Yalnız. Yüksek Lisans Tezi, "Dəyişim Mühəndisliyi ve Uygulaması" Selçuk Universitesi
3. Hammer M. və Champy J. **Dəyişim Mühəndisliyi ve iş idaresinde devrim için bir manifesto** Sabah Yayınları
4. Hammer M. və Stanton A.S. **Dəyişim mühəndisliyi devrimi.** Sabah Yayınları
5. Pira A. ve Kocabaş F. Örgütsel İletişim Açısından Dəyişim Mühəndisliyi. **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** (5) 2003/1:87-102
6. Yalnız Ç.E. Yüksek Lisans Tezi, Dəyişim Mühəndisliyi ve Uygulaması, Selçuk Universitesi, Konya 2006.
7. Rıfat İ. Ve Göksel Ş. Örgütsel deyişimin gerçəkleştirilmesinde liderliğin rolü: transformasyonel liderlik incelemesi. **SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi.**

# MÜƏSSİSƏLƏRDƏ KİÇİLMƏ STRATEGİYASININ TƏTBİQİ ZAMANI YARANAN TƏHLÜKƏ-(QALIB İŞLƏYƏNLƏR-SURVIVOR- SİNDİROMU)

**Günay Elxan qızı Vahid-zadə**  
*Bakı Mühəndislik Universiteti, doktorant*  
*gunay.vahidzadeh@au.edu.az*

## XÜLASƏ

Hal-hazırda dəyişən şərtlərə uyğunlaşmaq, rəqabət üstünlüyü əldə etmək və ya mövcud vəziyyətini qoruyub saxlamaq üçün şirkətlər müasir idarəetmə formalarını daha çox istifadə edirlər. Bu baxımdan təşkilati kiçilmə də geniş tətbiq edilən idarəetmə forması kimi diqqət keçir. Bu böyük üstünlüklərlə bərabər eyni zamanda bəzi problemlər də yaradır. "Qalib işləyənlər Sindiromu (Survivor Syndrome)" bu problemlərin ən böyüyüdür. Düzgün planlanmamış kiçilmə strategiyası təşkilatın mövcud vəziyyətini daha kəskinləşdirə bilər.

**Açar sözlər:** Dəyişiklik, Kiçilmə strategiyası, Qalib işləyənlər sindiromu.

## ABSTRACT

Nowadays, the application of contemporary management approaches by organizations become a common attitude to adopt companies for changing conditions, acquire competitive advantage and sustain competitive power they have. In this respect, organizational downsizing application as a restructuring process take attention as a contemporary management approach. Downsizing application leads to procure major advantages for the companies whereas can be main causes of some problems. "Survivors syndrome (SS)" is the most important one of these complications. Unless SS which would occur unsuccessful management of organizational downsizing as a restructuring process, is solved, all expected results from restructuring will not be achieved.

**Key Words:** Change, Downsizing, Survivor Syndrome.

Yerli və qlobal iqtisadi dəyişikliklər, xüsusən son illərdə neft və qızılın qiymətinin dəyişməsi, valyuta məzənnələrindəki dövrəlilik bir çox təşkilatlara öz təsirini edir. Təşkilatlar davamlı inkişaf etmək üçün bu təsirlərin mənfiliklərini azaldan və yaranmış fürsətlərdən ən yüksək səviyyədə faydalana biləcəkləri strategiyalar araşdırıb hazırlayaraq tətbiq etməyə çalışırlar. Belə bir zamanda təşkilatların sürətli, məhsuldar və effektiv olması, dəyişikliklərə uyğunlaşa bilməsi üçün kiçilmə strategiyaları yenidən təşkilatlanma forması kimi alternativ bir idarəetmə anlayışı kimi çıxış edir.

Kiçilmə - dəyər yaratmayan iş proseslərinə son verərək və işləyənlərin sayını azaldaraq təşkilatı daha məhsuldar vəziyyətə gətirməyi hədəfləyən bir prosesdir. Buna görə də kiçilmə strategiyasını tətbiq edərək yenidən təşkilatlanmada əsasən işçi sayının azaldılmasını, idarəetmə səviyyələrinin bir daha nəzərdən keçirməsini və iş gücünün yenidən müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Müasir zamanda iş həyatında, təşkilatlarda hər hansı bir vəzifənin daimi olması zəmanəti yoxdur [Kim, 2003:460]

Ümummiyyətlə, təşkilatlarda kiçilmə tendensiyası 1970-ci illərin sonlarından başlamışdır. Xüsusən Amerikan şirkətlərində kiçilmə daha çox istifadə edilən, bir növ təşkilatların ayrılma hissəsi olmuşdur. Sears, General Dynamics, General Motors, Citicorp, Digital Equipment, Unisys, United Technologies, Aetna Life & Casualty və s. kimi böyük şirkətlər kiçilmə strategiyasının tətbiqi üzrə liderdirlər.

Hal-hazırda bir çox təşkilatlarda kiçilmə yanaşması təşkilatların yeni şərtlərə və rəqabətqabiliyyətliliyini qorumaq üçün məcburi bir rol almışdır. Kiçilmə strategiyasının tətbiqi bir çox üstünlükləri ilə yanaşı, gözlənilməz bəzi böyük problemlər də yarada bilər. Təşkilatların istənilən uğuru əldə etməsi ancaq və ancaq peşəkar işçilərlə mümkündür.

Son dövrlər hər hansı bir şirkətin bir çox işçisinin işdən azad etməsi kimi xəbərlərlə tez-tez rastlaşırıq. Buna görə də iş etibarlı hal hazırda əsas rol oynayır. İqtisadiyyatda yaşanan hadisələr şirkətlərdə durğunluqlar yaradır ki, nəticədə işsizlik artır. İnsanlar işsiz və pulsuz qalma təhlükəsi ilə qarşılaşanda, onlarda narahatlıqlar başlayır və bu da bütövlükdə cəmiyyətdə sosial və yaşayış keyfiyyətinə böyük təsir edir.

İşdən çıxarılmayıb qalan işçilərin yeni təşkilati idarəetməyə münasibətləri onların davranış, motivasiya, sədaqət və bağlılıqları ilə müəyyən edilərək ölçülür [Ryan, 1989:40]. Bir təşkilatda işlərin zəmanətli olub-olmamasından asılı olaraq işçilərin mövqesi, davranışı, performans və həvəsi fərqli olur. Təşkilatların rəqabətdə qalib gəlib və öz mövqələrini qorumaları üçün tez-tez istifadə etdikləri

kiçilmə prosesindən sonra “Qalib işləyənlər Sindromu” (Survivor Syndrom) olaraq adlandırılan və işini qoruya bilən işçilərdə rastlanan duyğuları ilə davranışları arasındakı qarışıqlıq, fərqlər bir sıra narahatlıqlar yaradır [Fong və Kleiner, 2004:9].

Bu prosesin ən əsas ünsürlərindən biri işçilərlə təşkilat arasındakı düzgün, effektiv və hərtərəfli əlaqə, kommunikasiyadır [Donia, 2000:43]. Düzgün münasibət, əlaqə istənilən təşkilatı mədəniyyətin inkişafında, ədalət və etibarın təmin edilməsində, liderlik fəaliyyətlərində və kiçilmə prosesində işçilərin iştirakının təmin edilməsində ən vacib vasitədir.

Dünya ölkələrinin tədqiqat işlərində istər nəzəri-praktik, istərsə empirik olaraq Qalib işləyənlər Sindromu (survivor syndrome) araşdırılmışdır. Belə ki, bu sindrom ilə təşkilatı bağlılıq, iş stressi, təşkilatı ədalət və etibar arasındakı əlaqələr tədqiq edilərək öyrənilmişdir.

Bu məqalədə də digər araşdırmalarda olduğu kimi təşkilatların yenidən təşkili zamanı kiçilmə strategiyasından istifadə edilərkən təşkilatda işdən çıxarılmayıb qalib işləyən işçilərin sosial və psixoloji vəziyyətləri, onların təşkilata bağlılığı, işdən məmnunluqları və stress səviyyəsi və bunların təşkilata mənfi təsirləri barədə yazılıb. Həmçinin Qalib işləyənlər sindromu anlayışı, səbəbləri, işçi və şirkət baxımından nəticələrinə yer verilib və sindromun idarə edilməsi və həlli üçün tövsiyələr verilmişdir.

Qalib işləyənlər Sindromu (SS) anlayışı ilk dəfə 1968-ci ildə Niderland tərəfindən Yaponiyaya atılan atom bombasının insanlarda yaratdığı təsiri ifadə etmək üçün istifadə edilən bir anlayış olub. Daha sonra bu anlayış təşkilatlarda yenidən qurulma zamanı qalib işləyən işçilərdə yaranan təsirləri, davranışları müəyyən etmək üçün istifadə edilib [Kim, 2003:462]. “Həyatda qalma” terminin təşkilatlarda ilk dəfə Joel Brockner 1992-ci ildə istifadə etmişdir.

Kiçilmədən sonra işçilərdə motivasiya və işdən məmnuluğun azalması, həvəsin, təşkilata bağlılığın, inancların aşağı enməsi, şəxsi və iş stresslərində gələcək qayğıları və narahatlıqlarının artması şəklinə özünü göstərən reaksiyalar SS olaraq adlandırılır. Başqa sözlə SS kiçilmədən sonra eyni şirkətdə qalib işləyənlərin hiss etdikləri və davranışları arasındakı qarışıqlıq, fərqlər olaraq ifadə edilir [Fong və Kleiner, 2004:9]

Dəyişən ətraf mühit şərtlərinə uyğunlaşmaq üçün istifadə edilən kiçilmə və böyümə strategiyalarında SS tədqiqatçılar tərəfindən işdən çıxarılmanın yumşaq forması kimi də qəbul edilir [Ciancio, 2000:43]. Sindrom yenidən təşkil etmə zamanı kiçilmədən istifadə edərkən təşkilatlarda rastlanan iş həvəsinin azalması, iş etibarının azalması, işçilərdə performansın aşağı düşməsi və fiziki xəstəliklər kimi nəticələnlərə bilirlər. Bu termin işdən çıxarmalardan sonra qalib işləyənlərdə rastlanan əsəbilik, depressiya, qorxu, güvənsizlik və s kimi narahatlıqları ifadə etmək üçün istifadə edilir. Narahatlıq və qorxunun təsiri nəticəsində yaranan iş etibarsızlıq sindromun əsasını təşkil edir.

Əgər işçilər və liderlər sindromun reallığını, həm işçilər, həm də təşkilata təsirlərini bilsələr bu proses uğurla tamamlana bilər.

Bəzi rəhbərlər yenidən təşkil etmə prosesində kiçilmədən sonra işçilərin işdə qaldıqları üçün məmnun olduğunu düşür və bununla da daha həvəslə işləyib məhsuldar olacağına inanırlar ki, bu da yanlışdır. Çünki kiçilmə nəticəsində işçilərdə motivasiya aşağı düşür, bu da şirkətə bağlılığın azalmasına səbəb olur. Həvəs və motivasiyanın azalması nəticəsində iş stressinin artması işçilərdə performanslarında özünü göstərir.

SS işçi və işgötürən arasında bir əlaqəni ifadə edən psixoloji müqavilənin pozulması kimi başlayır. Psixoloji müqavilə digər rəsmi – yazılı müqavilələrdə olmayan, ancaq işgötürənin nə təklif etdiyini və işçidən nə gözləndiyini ifadə edən razılaşma formasıdır [http://www.kaspi.az/az]. Bu müqavilə işçi və işgötürənə bir sıra ehtimallar verir, məsələn güvən, iş zəmanəti, yüksəlmə fərsətləri, sədaqət, doğruluq, etibar, diqqət, dəyər və s. kimi. Belə ki, bu müqavilə işçilərdə güvən və psixoloji nəzarət yaradır. Buna görə də işçilər öz vəzifə öhdəliklərini şirkətin hədəflərinə çatması üçün daha məhsuldar edirlər. Lakin kiçilmə nəticəsində işçilərdə güvənsizlik özünü göstərməyə başlayır. İşçilər güvənsizlik hissələrini qarşı mübarizə apararkən stress yaranır, daha sonra həvəssizlik, depressiya və işdən doyma kimi duyğuların yaranması başlayır. Bu duyğular da effektivliyi, məhsuldarlığı azaldır. Nəticədə məhsuldarlığı artırmaq məqsədiylə edilmiş yenidən təşkil etmə özünü tamamilə əks şəkildə şirkətə daha mənfi təsir edərək əvvəlkindən daha zəif hala gətirir [Ciancio, 2000:44].

Bir şirkətdə işdən çıxarma olarsa, insanlar heç bir şey olmamış kimi, hər şey mükəmməlmiş kimi davam edə bilmir. Çünki illərlə bərabər işlədikləri yoldaşlarının işdən çıxarılması, onların həyatlarının necə olacağı və s. kimi suallar onların davranışlarına təsir edir. Əgər idarəedicilər heç nə yoxmuş kimi yanaşarsa, bu işçi və rəhbərlik arasında uçurumu daha böyüdəcək.



Sindromunu yaradan səbəblər. İşçilərin təşkilata bağlılıqları və bunun nəticəsi olaraq işlərində yüksək nailiyyətlər göstərərək özlərini reallaşdırma hissi ilə kiçilmənin nəticəsi işdən çıxarılmaları işçinin bu məqsədini reallaşdırması önündə yaratdığı maneə, işçidə yaratdığı ziddiyyətlər Sindiromu yaradan əsas səbələrdəndir [Fong və Kleiner, 2004:13].

Kiçilmənin rəhbərlər tərəfindən lazımı əhəmiyyət verilmədən (elan edilməsi, zamanı vəs.) aparılması da sendromu şiddətləndirir, təşkilatın fəaliyyətini təhlükəyə aparır. Sindiromu yaradan bir başqa səbəb də qalib işləyənlərin sadəcə işdən çıxarılan iş yoldaşları üçün üzülmələri deyil, "sağqalanlar" olduqları üçün digərləri tərəfindən xəyanətkar və qəbahətli olmaları ilə günahlandırılmalarıdır [Donia, 2000:21-22]. Sindiromun meydana çıxmasının əsas səbəblərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar [Türkmen, 2006:3]:

- İşdən çıxarılan işçilərlə oxşar xüsusiyyətlərə sahib olmaq;
- Qalib işləyənlərin özlərinə olan güvən səviyyəsi;
- Təşkilati siyasət və prosedurlar;
- Ətraf mühit;
- Ailə vəziyyəti (tabeliyində olan ailə üzvlərinin sayı);
- Yeni iş tapma şansı (yaş, cins, təcrübə, iqtisadi şərtlər vs.);
- İşçinin maddi imkanları (bütün ailənin gəlir səviyyəsi, yaşama standartı vs);
- Sosial mövqe.

Yuxarıda sadalanan faktorların təsiri ilə yaranan sindiromun səbəb olacağı reaksiyaların şiddətini artırır ünsürlər isə bunlardır [Hussey, 1998:73]:

- İşdən çıxarılmaların dərəcəsi və bildirilmə şəkli,
- Qalib işləyənlərin nöqtəy-nəzərlərinə görə işdən çıxarılmaların səbəbləri,
- Qalib işləyənlərin işdən çıxarılanlarla olan səmimiyyətləri,
- İşdən çıxarılanların işdən çıxdıqdan sonrakı vəziyyətləri, şəxsi və iş şərtləri,
- Qalib işləyənlərin özlərini nə qədər güvəndə olduqlarını hiss etmələri,
- Yeni vəziyyətə uyğunlaşa bilmək üçün verilən dəstəyin ölçüsü.

Sindiromun təsirlərini işçilər və təşkilat üzərində olmaqla iki əsas yerə ayırmaq olar.

**İşçilərə təsirləri.** Təşkilati kiçilmədən ən çox təsirlənən işçilər bu yenidən qurmanı iqtisadi deyil, sosial-psixoloji bir hadisə olaraq qiymətləndirirlər. Aparılan müxtəlif araşdırmalar zamanı əldə edilən məlumatlara görə kiçilmə cəhdlərindən sonra insanların sosial münasibətlərinə təsirlər və işçilərin bir-birlərinə bağlılıqlarında parçalanmalar olduğu müşahidə edilmişdir. Bu sindirom davranışlarda ümumiləşmiş qalıblar yaratmışdır. Bunlardan passiv-hücümçü davranışı ən çox rast gəlinir [Ciancio, 2000:44]. Dostlarının və iş yoldaşlarının işdən çıxarılması ilə əlaqədar daha tədbirli olan və mühafizəçi bir davranış göstərmək əvəzinə işçilər, narazılıqlarını negativ sözlər, ifadələr, tərs davranışlar, alçaldıcı, qıcıqlandırıcı hətta düşmən kimi sərt danışıqlarla göstərirlər. Sindiromun əsas təsirlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Qorxu, güvənsizlik, təşkilatdan asılılıq, qeyri-müəyyənlik, təşkilat daxili qarşılıqlı əlaqə nöqsanlığı, planlama və qarşılıqlı əlaqələrdən razı olmama, strateji idarəetmədəki nöqsanları hiss etmələri, davamlı dəyişmə duyğusu hiss etmə,
- Əsəbilik, məyusluq, dəyərsiz hiss etmə,
- Bədbəxtlik, depressiya, günahkarlıq duyğusu, yüksək stress səviyyəsi, qısa dövrlü faydaya yönəlmə (işçilərin öz gələcəkləri ilə əlaqəli layihələr etmələrinə səbəb ola bilər),
- Etibarsızlıq, ədalətsizlik, sədaqət əskikliyi, davamlı olaraq işdən çıxarmaları bitmiş olmasını istəmək, motivasiya itkisi və haqsızlıq edildiyi duyğusu, işdən çıxarma proseslərinə qarşı olmaları.

İşdən çıxarma yoluyla kiçilmənin işçilərdə yaratdığı təsirlərin nəticəsi olaraq işçilərin reaksiyalarında da dəyişikliklər meydana çıxır. Kiçilməyə olan reaksiyalarını qalib işləyənlər iki formada göstərirlər- qurucu/daxıdıcı və aktiv/passiv. Qurucu qalib işləyənlər kiçilmədən önəmli bir təhdid və ya zərər görməyənlərdir və buna görə də kiçilməni tamamlanmaq üçün yuxarı xətt idarəediciləri ilə birlikdə işləmək istəyirlər. Bunun əksinə olaraq dağıdıcı mövqedə olan qalib işləyənlər daha çox təhdid hiss edir və ya kiçilmənin daha çox zərər görəcəkləri mühakiməsinə düşən və kiçilməni reallaşdırmaq üçün birlikdə işləməyi daha az istəyirlər



Şəkil 1. [Mishra, Aneil K. ve Gretchen M. Spreitzer (1998), Explaining How Survivors Respond to Downsizing: The Roles of Trust, Empowerment, Justice and Work Redesign, Academy of Management Review, Vol. 23, No.3, p.569]

Kiçilmə işçilərlə bərabər şirkətin fəaliyyətinə də təsir edir. Stress, qarışıqlıq və artan iş yükü işçilərdə bezginlik hallarını artırır, komanda fəaliyyətini azaldır, motivasiyanı aşağı salır və iş səviyyəsi azalır. Rəhbər işçilər arasında da onların nə vaxtsa işdən çıxarılacaqları qorxusu iş şəraitində gərgin mühit yaradır.

Bu sindiromun idarə edilməsi üçün kiçilmə strategiyasını tətbiq edərkən üst rəhbərlər işçilərdə buna qarşı nə kimi reaksiyaların olacağını əvvəlcədən düzgün araşdırıb planlamalıdır. Bərabərlik, güvənlilik, düzgün idarəetmə, dürüstlük, yaxşı kommunikasiya, əlavə haqlar və yardımlar və s. işçilərin şirkətə sadıqlıqına təsir edən faktorlardır. Sindiromun təsirlərini ən aşağı səviyyədə olması üçün bu faktorlara daim diqqət edilməlidir.

Ümumiyyətlə, işçi sayını ixtisar edərkən diqqət edilməsi vacib olan beş əsas kriteriya var [James ve Li-Ping Tang, 1996:39-40]:

- Fərqli yanaşmaları nəzərə almaq
- İşçilərin mühakimələrinin öhdəsindən gəlmək
- Davamlı və düzgün qərar qəbul etmə kriteriyalarını istifadə etmək
- Qərarlar barədə daim yenilənən baza formalaşdırmaq
- Qərarların səbəbini düzgün açıqlamaq.

Müəssisələrin yeni şərtlərə və rəqabətə uyğunlaşması üçün vacib ünsür olaraq istifadə edilən kiçilmə strategiyası bir sıra faydaları ilə bərabər özü ilə sıxıntılar da gətirir. Rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün maddi varlıqlar qədər qeyri-maddi varlıqlarda önəmlidir. Bunlardan ən əsası insan- işçilərin şirkətə verdiyi fayda, onun şirkətə bağlılığıdır. Məhz kiçilmə strategiyasından gözlənilən nəticəni əldə etmək üçün bu prosesi düzgün idarə etmək lazımdır. Qalib işləyənlər sindiromunun təsirlərini azaltmaq üçün işçilərin dəyərlərinə daim diqqət etmək edilməlidir. Düzgün təşkil və tətbiq edilən kiçilmə strategiyası vasitəsilə şirkətlər keçid dövrünü sağlam formada keçərək, qalib işləyən işçilərin fəaliyyətlərini müsbət tərəfə istiqamətləndirərək, onları inkişaf etdirir və rəqabət qabiliyyətini əldə etmədə ən vacib faktor olan insanın fəal iştirakını təmin etməklə daha güclü iş mühiti və şirkət mədəniyyəti formalaşdıracaqlar.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Ciancio, Jack (2000), "Survivor's Syndrome," Nursing Management.
2. Donia, Magda (2000), "RDP-A Management Intervention in the Prevention of Survivor Syndrome, A Thesis of The Faculty of Commerce and Administration, Concordia University.
3. Fong, Kim ve Kleiner, Brain H. (2004), "New Development Concerning the Effect of Work Overload on Employees," 27, 4/5, 15.03.06.
4. James, Teri-Ann Winston ve Tang, Thomas Li-Ping (1996), "Downsizing and the Impact on Survivors-A Matter of Justice," Employment Relations Today, 23, 2.
5. Kim, Wang-Bae (2003), "Economic Crisis, Downsizing and "Layoff Survivor's Syndrome"", Journal of Contemporary Asia, 33, 4.
6. <http://www.kaspi.az/az/uurlarimi-valideynlerimin-verdiyi-terbiyeye-borcluyam-uur-hekayesi/>
7. Hussey, David (1998), (Daha İyi Nasıl...) Değişim Yönetimi, İstanbul: Timaş Yayınları.
8. Mishra, Aneil K. ve Spreitzer, Gretchen M. (1998), "Explaining How Survivors Respond to Downsizing: The Roles of Trust, Empowerment, Justice and Work Redesign", Academy of Management Review, Vol. 23, No.3.
9. Ryan, George R (1989), "Dealing With Survivor's Of Reorganization," Research Technology Management, 32, 2.
10. Türkmen İ, "Kriz ve Küçülme," [http://www.koniks.com/topic.asp?TOPIC\\_ID =770](http://www.koniks.com/topic.asp?TOPIC_ID =770), 20,03,2006, ss.1-13.

# QOBUSTAN QORUĞUNUN DÜNYAYA TANIDILMASINDA İNTEQRASIYA OLUNMUŞ MARKETİNQ KOMMUNİKASIYALARININ ROLU

**Hacıyeva Elmira Nizami qızı**

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti  
e.hajiyeva@atmu.edu.az*

## XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi UNESCO abidələrinin xüsusilə də, tarixlə zəngin olan Qobustan Dövlət Bədii qoruğunun dünyaya tanidilmasında inteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyalarının güclü təsirini göstərməkdir. Elmi iş Qobustan abidəsinin dünyaya tanidilmasında inteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyalarının müsbət təsiri və rolunu göstərəcəkdir. Məqalə özündə əvvəllər tətbiq olunmamış yeni ideyaları birləşdirir.

**Açar sözlər:** İnteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyaları, Qobustan Dövlət Bədii qoruğu, UNESCO abidələri.

## ROLE OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATION ON PROMOTING THE GOBUSTAN ROCK ART CULTURAL LANDSCAPE TO THE WORLD ABSTRACT

Purpose of this article is to show a great impact of Integrated Marketing Communication on promoting of UNESCO monuments in Azerbaijan, in the case of the Gobustan Rock Art Cultural Landscape, that is full of history. The paper will describe the positive influence and the role of Integrated Marketing Communication on promoting the Gobustan monument to the world. The article has many innovative ideas that have never applied before.

**Keywords:** Integrated Marketing Communication, Gobustan Rock Art Cultural Landscape, UNESCO monuments

## Giriş

Maddi mədəniyyətimizin çox qiymətli nümunəsi sayılan Qobustan Dövlət Bədii Qoruğu təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya üçün tarixi abidədir. Qobustan Dövlət Bədii Qoruğu 2003-cü ildə UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. Buna səbəb isə Azərbaycanın, dünyada insanın ilk yaranma ocaqlarından biri hesab olunmasıdır.

***Bəs dünya turizmi bundan yetəri qədər məlumatlıdır? Bunun üçün hansı tədbirlər görülməlidir?***

Qobustan Dövlət Bədii Qoruğunun dünyaya tanidilmasında istifadə olunan inteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiya vasitələri hər zaman yeniliyi tələb edir. Düzgün zamanda və doğru mesajı hədəf kütləyə çatdırmaq artıq uğurun yarısı deməkdir. Sözsüz, əvvəlki illərlə müqayisədə Azərbaycana gələn turistlərin sayının artması Azərbaycanın tarixi abidələrinin ziyarətçi sayını da artırır. Dünyaca məşhur müxtəlif idman yarışlarının Azərbaycanda keçirilməsi öz növbəsində, tək destinasiyanın deyil, həmçinin abidələrin də dünyaya tanidilmasında böyük rol oynayır.

2017-ci il 13-14 iyun tarixlərində Qobustan Dövlət Bədii qoruğunun yaradılmasının 50 illiyinə həsr olunmuş “Qobustan–Mədəniyyətlərin Qovşağında Qayaüstü İncəsənət” adlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Xarici qonaqlara daha ətraflı məlumatlar verilmişdir. Son zamanlar tez-tez beynəlxalq konfransların keçirilməsi ictimaiyyətlə əlaqələr işinin aktuallığını artırır. Tədbirlərin mətbuatda işıqlandırılması isə təbliğat prosesini daha da effektiv edir.

Qobustanın tanidilmasında istifadə olunan ictimaiyyətlə əlaqələrin bir vasitəsi kimi veb səhifələri misal göstərmək olar. Buna misal olaraq, 3 mart 2006-cı il tarixində dünyaca məşhur “National Geographic” jurnalında Qobustan Dövlət Bədii Qoruğu haqqında məqalə yerləşdirilmişdir. Oxucu sayı çox olan jurnallarda və veb səhifələrdə məqalələrin yerləşdirilməsi abidələrin dünyaya tanidilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Digər bir [www.nomadasaurus.com](http://www.nomadasaurus.com) adlı səyahət veb səhifədə isə “Gobustan\_Volcano\_Things\_to\_do\_in\_Baku” adlı Qobustan vulkanları barədə məlumat yerləşdirilmişdir. Qoruğun dünyaya tanidilməsi üçün atılan addımlardan biri isə beynəlxalq dillərə tərcümə olunmuş kitabların çapıdır. Təhsillə bağlı atılan addımlar hər zaman müsbət nəticələr verir. Hal-hazırda çap olunan və xaricdə satılan məlumat xarakterli kitabların və çap materialların qıtlığı müşahidə olunsada, əvvəlki illərlə müqayisədə bu sahədə nailiyyətlərin olması nəzərə çarpır.

İnteqrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarının bir növü sayılan internet hal-hazırda digər kommunikasiya vasitələrinin aktuallığını azaldıb. İnternet insanlar arasında məlumatın bir göz qırpımında yayılmasını təmin edir [1].

Son zamanların ən çox istifadə olunan kommunikasiya vasitəsi kimi sosial şəbəkələrin rolu əvəzsizdir. Sosial şəbəkələrdən istifadə vasitəsilə digər ölkələrdə olan insanları da məlumatlandırmaq olar. Sosial şəbəkədə reklamdən istifadə etməklə hədəf kütləyə çatmaq daha da asanlaşır. Mahiyyət etibarilə çox vəsait xərcləmədən hədəf kütləyə çatmaq olur. Araşdırmaya əsasən görə bilirik ki, Qobustan qoruğunun rəsmi Facebook səhifəsi var, lakin fəaliyyət çox zəifdir. Davamlı məlumatların paylaşımı, yəni video və şəkillərin yerləşdirilməsi, turistlər üçün daha ətraflı məlumatların paylaşımı azlıq təşkil edir. Əsas məqsədin bu abidənin dünyaya tanıtılması olduğu üçün Facebook səhifəsində ingilis dilində məlumatların paylaşımı olması, daha məqsədə uyğun olardı. Həmçinin səhifənin daha geniş auditoriyaya əhatə etməsi üçün sosial şəbəkələrdə reklamlardan istifadə olunur. Facebook sosial şəbəkəsində reklam yerləşdirməklə, izləyicilərin sayı artır, məlumatlar bütün izləyicilərə çatdırılır [2].

**Qobustan qoruğunun sosial şəbəkədəki hazırkı vəziyyəti haqqında məlumat**

| Sosial şəbəkənin adı | Qobustan Dövlət Bədii Qoruğu |                              |
|----------------------|------------------------------|------------------------------|
| Facebook             | ✓                            | Nəticə: Təkmiləşdirilməlidir |
| Instagram            | Rəsmi səhifəsi yoxdur        |                              |
| YouTube              | Rəsmi səhifəsi yoxdur        |                              |

**Qobustan qoruğu üçün təklif olunan inteqrasiya olunmuş marketing kommunikasiya vasitələri və onların əhəmiyyəti.**

Marketingin banisi, Filip Kotlerin nəzəriyyəsinə əsasən inteqrasiya olunmuş marketing kommunikasiyaları hər şirkətə görə fərqli şəkildə dəyişir. Hər təşviqat kampaniyası isə özünəməxsus keyfiyyət və xərclərə malikdir.

İnteqrasiya olunmuş marketing kommunikasiyaları imic və mesajları özündə birləşdirməklə brend identifikasiyasını yaradır. Doğru seçilmiş kommunikasiya vasitələri şirkət üçün müsbət imic yaradır. Müştərilər və təşkilatlar fərqli olduğu üçün kommunikasiya vasitələri də xüsusi seqmentlər, nişanlar, hətta fərdlər üçün yaradılır. Birinci təklif olunan kommunikasiya vasitəsi inteqrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarının bir növü olan ictimaiyyətlə əlaqələrlə bağlıdır. Məlumatların veb səhifələrdə yerləşdirilməsi, yəni yazılı material ilə hədəf qruplarına çatmaq nəzərdə tutulub. Burada əsas hədəf Qobustanı dünyaya tanımaq olduğu üçün dünyaca məşhur, oxucu sayı çox olan jurnallar və veb səhifələrdən istifadə nəzərdə tutulur. Buna misal olaraq, izləyici sayı təkcə Facebook səhifəsində 2 milyona yaxın olan “Conde Nast Traveler” jurnalıdır. Hal-hazırkı dövrdə ictimai əlaqələr ilə internet arasındakı əlaqələr hər iki sahəni yenidən qurur və təkmiləşdirir.

İnteqrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarının bir növü də reklamdır. Hər media vasitəsinin özünün üstünlükləri və məhdudiyyətləri vardır. İnternetin üstünlükləri ilk öncə aşağı qiymət, interaktiv olmasıdır, məhdudiyyətləri isə nisbətən zəif təsir gücünə malikdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu məhdudiyyətlər digər təşkilatlar üçün imkanlardır. Sosial şəbəkələrdən istifadə edənlərin sayı kəskin şəkildə artdığı üçün və bu reklam növünə tələbat günü-gündən artır. Bundan səmərəli istifadə edən marketing menecerləri işlədiyi təşkilatları üçün rəsmi səhifə yaradıblar. Səhifədə xidmət və ya məhsulların reklamı daha effektivdir və istənilən müştəridən məhsul və ya xidmət haqqında məlumat və rəylər almaq olur. UNESCO mədəni irs siyahısına daxil edilmiş Qobustan Dövlət Bədii qoruğunun dünyaya tanıtılması üçün marketing kommunikasiyalarından səmərəli istifadə istənilən nəticə verəcəkdir. Hədəf qoruğun dünyaya tanıtılması olduğu üçün burada əsas məqsəd xarici dövlətlərin daha çox hansı marketing kommunikasiya vasitələrinə üstünlük vermələrini bilməkdir. Ölkədən asılı olaraq inteqrasiya olunmuş marketing kommunikasiya vasitələrindən istifadə faizi dəyişir. Məsələn bir ölkədə radio daha çox dinlənən vasitədirsə, digər ölkədə qəzet və jurnallardan daha çox istifadə olunur [3].

Hazırkı vəziyyətdə Qobustan Dövlət Bədii qoruğunun təbliği ilə bağlı tam yeni və hələ indiyə qədər istifadə olunmayan marketing kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə uğurlu nəticə almaq mümkündür. İnteqrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarından istifadə vasitələri hər zaman tələbə uyğun olaraq yenilənməlidir və daim nəzarət tələb edir [4]. Qoruğun dünyaya tanıtılmasında irəli sürülən digər bir təklif rəsmi Instagram səhifəsinin yaradılmasıdır. Burada qoruğa

aid şəkillər, videolar və digər məlumatların paylaşımı istifadəçilərdə maraq oyadacaqdır. Lakin dünyaya tanıtım üçün paylaşımın əsasən də videolar ingilis dilində olmalıdır. Bu zaman şəkil və videoların paylaşımı daha yüksək nəticə verəcəkdir.

Növbəti təklif isə Qobustan Dövlət Bədii qoruğunun qayalarındakı rəsmləri dünyaya çatdırmaq üçün həmin rəsmləri brenləşdirmək lazımdır. Dəb nümayişlərinə qatılıb Qobustandakı elementlərindən əks olunmuş geyimlərin dünyaya təqdimatı böyük marağa səbəb olacaqdır, çünki burada böyük bir tarix gizlənilir. O tarix ki, Qobustan insanların məskunlaşdığı ilkin məkanlardan hesab olunur. Araşdırmaya əsasən, məlumdur ki, Azərbaycanda 2015-ci ildə “Baku Fashion Week” adlanan dəb nümayişində Qobustan elementlərini özündə əks etdirən geyimlərin nümayişi olub. Gələcəkdə bu kimi geyimlərin xarici ölkələrdə nümayişi və bu elementlər haqqında məlumatların ötürülməsi istənilən hədəfə çatmağa kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, beynəlxalq turizm sərgilərində iştirak da qoruğun dünyaya tanıtılmasında rol oynayacaqdır [5].

Uğurlu seçilmiş inteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyaları qarşıya qoyulan hədəfə çatmağa imkan yaradır.

#### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

- 1 Armstrong Q., Kotler F. Marketing. İlk addım, 7-ci nəşr. Bakı, AMC, 2008, 581 s.
- 2 İsmayılova. E. Tarixi və mədəni turizm. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2017, 272 s.
- 3 Tony Y. Integrated Marketing Communications. Great Britain Butterworth-Heinemann, 1998
- 4 İmanov İ. (2015) Наскальные рисунки Гобустана в дебютной коллекции 17-летней Джамилы Меликовой. Bakı. <https://www.trend.az/life/style/2390992.html>
- 5 Л.В.Сақун, В.М. Разуванов. “Маркетинг в туризме”, РИПО, 2014, 265 с.,

## AZƏRBAYCAN OTELLƏRİNDƏ KONFLİKT ÖLÇÜLMƏSİNDƏ MÖVCUD MODELƏR

**H.M. HƏSƏNOV**

*Dissertant, Azərbaycan Turiz  
və Menecment Universiteti  
h.hasanov@atmu.edu.az*

#### XÜLASƏ

Konfliktin ölçülməsi üçün bir sıra modellər mövcuddur. Miller və Engeman 2004-cü ildə qruplar arasında konfliktin yaranması və inkişafını ölçmək və qabaqlamaq, həmçinin tətbiq olunan menecment strategiyalarında effektivliyin təmin olunması üçün komputer simulyasiyasından istifadə etmişdir. Bu modelə əsasən qruplar arasında baş verən düşmənçilik konfliktin yaranmasında mühüm rol oynayır. Gələcəkdə baş verən hadisələr də keçmişdə baş vermiş düşmənçilik davranışlarından meydana gəlməkdədir. İki qrup arasında güc bölgüsü, artım dərəcələri, inkişaf indeksləri, qruplar arası fərqlər düşmənçilik və insidentlər də daxil olmaqla iki qrup arasında konfliktlərigücləndirmək üçün yetərli amillərdir.

Beləliklə, bu model konfliktin necə yaranması və inkişaf etməsi ilə bağlı bəzi ip ucları verir və simulyasiyalar vasitəsilə menecment qərarlarının effektivliyinin ölçülməsini təmin edir.

**Açar sözlər:** Konflikt, Konflikt səbəbləri, konfliktin xərci, konfliktin ölçülməsi, modellər.

#### MODELS FOR MEASURING CONFLICT IN AZERBAIJAN'S HOTELS

#### SUMMARY

There are a number of models for measuring conflict. In 2004, Miller and Engeman used a computer simulation to measure and clash the conflicts between the groups and to streamline the effectiveness of their implementation strategies. The animosity between the groups, based on this model, plays an important role in the emergence of conflict. The events that occur in the future also constitute the hostility of the past. The power division, growth rates, growth indices, group differences between the two groups are sufficient factors to boost conflicts between the two groups, including hostility and incidents.

Thus, this model gives some tips on how the conflict arises and how it develops, and ensures the effectiveness of management decisions through simulations.

**Key Words:** Conflict, Conflict Causes, Cost of Conflict, Conflict Measurement, Models.

## Giriş

Konfliktin ölçülməsi üçün bir sıra modellər mövcuddur. Miller və Engeman 2004-cü ildə qruplar arasında konfliktin yaranması və inkişafını ölçmək və qabaqlamaq, həmçinin tətbiq olunan menecment strategiyalarında effektivliyin təmin olunması üçün komputer simulyasiyasından istifadə etmişdir. Bu modelə əsasən qruplar arasında baş verən düşmənçilik konfliktin yaranmasında mühüm rol oynayır. Gələcəkdə baş verən hadisələr də keçmişdə baş vermiş düşmənçilik davranışlarından meydana gəlməkdədir. İki qrup arasında güc bölgüsü, artım dərəcələri, inkişaf indeksləri, qruplar arası fərqlər düşmənçilik və insidentlər də daxil olmaqla iki qrup arasında konfliktlərigücləndirmək üçün yetərli amillərdir. Bu model konfliktin necə yaranması və inkişaf etməsi ilə bağlı bəzi ip ucları verir və simulyasiyalar vasitəsilə menecment qərarlarının effektivliyinin ölçülməsini təmin edir. Lakin Miller və Engemanın 2004-cü ildə tətbiq etdikləri bu model konflikt səbəbləri və konflikt xərclərinin ölçülməsi üçün hər hansı ölçüləbilən fayda verməyir. Bu səbəbdə də "...“Con Ford və Əməkdaşları”-nın konfliktin xərci modeli (2007) və konfliktin maliyyə xərclərinin ölçülməsi üçün Dana hesablaması modeli (2001) bu tədqiqat işi üçün ən uyğun model sayıla bilər.” [10]

İllik performanslarında yüksək reyting göstərən işçilər əlavə maaş artımı əldə edirlər. Təbii ki, bu maaş artımı müəssisə daxilində hər bir işçiyə məlum olan, əvvəldən müəyyən olunmuş prosedurun tərkib hissəsi kimi icra olunsa da, şirkət rəhbərliyinin müəyyən etdiyi bu prosedurlarla bağlı narazılıqlar da konfliktlə nəticələnə bilər.

Ünsiyyət problemi adətən işçi sayı daha çox olan böyük təşkilatlarda özünü göstərir. 2011-ci ildə Vaynbergerin apardığı tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ünsiyyət konfliktlərinin 22%-i aydın olmayan mesaj, ünsiyyət şəbəkəsinin uyğunsuzluğu kimi ünsiyyət xətalardan meydana gəlir.

Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, konflikt bir sıra sahələrdə xərclərə gətirib çıxarır. Bu sahələr detallı təsvir olunur lakin konfliktin maliyyə xərclərinin ölçülməsi və kəmiyyət göstəriciləri ilə təqdim olunması baxımından çox az sayda tədqiqat mövcuddur.

### “Con Ford və Əməkdaşları”-nın konfliktin xərci modeli (2007)

“Con Ford və Əməkdaşları” konfliktlərin maliyyə xərclərinin hesablanması üçün cədvəl təqdim etmişdir. Model birbaşa xərclər (hüquqi ödəmələr, sabotaj və oğurluq xərcləri) və gizlin xərclər (konfliktin həll olunmasına sərf olunan zaman, işə gəlmə və işçi dövrüyyəsi) olmaqla iki kateqoriyadan maliyyə itgilərini müəyyənləşdirir. Bu kateqoriyaların hər birini qısa şəkildə izah edək

#### 1. Hüquqi və Peşəkar xərclər

Hesablamaların bu hissəsində konflikt zamanı ödənilən hüquqi və digər peşəkar xidmət xərcləri baxılan müddət ərzində ümumi xərclərə əlavə olunur.

#### 2. Sabotaj

Sabotaj işçinin qəsdən şirkət inventarına zərər vurmaları və beləliklə maliyyə itgiləri və məhsuldarlıqda itgilərə səbəb olmasıdır. Avadanlıqların bərpa xərcləri hesablama amanı nəzərə alınmalıdır.

#### 3. Zaman itgisi

Konfliktə zərər olunan zaman kəmiyyətlə göstərilir. Bütün konflikt tərəflərinin konfliktə sərf etdikləri zamanın onların saat hesabı əmək haqqlarına vurulması ilə itirilmiş zaman xərci hesablanır. Bu xərclə bağlı təqribi təsəvvür əldə etmək üçün nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, sadə bir münaqişə ən az dörd təşkilat nümayəndəsinin məsələyə cəlb olunması ilə müşayiət oluna bilər: iki konflikt tərəfi, onların birbaşa rəhbəri və insan resursları şöbəsinin nümayəndəsi.

#### 4. İşə gəlməmə və məsuldarlığın itirilməsi

ABŞ Əmək İdarəsi tərəfindən təqdim olunan bu kateqoriya aşağıdakı düstura əsasən hesablanır:

$$\frac{\text{İtirilmiş iş günləri}}{\text{İşçilərin sayı} \times \text{İş günləri}} \times 100$$

Hesablanmış əlaqələndirici məhsuldarlıq itki faizi modeldə göstərilən hər işə gəlməmə faizinə uyğundur. Əlaqələndirici məhsuldarlıq itki faizi göstəricisi daha sonra aşağıdakı düstura əsasən konfliktə görə məhsuldarlıqda baş verən itkilərin hesablanmasında istifadə olunur:

$$\frac{\text{Ümumi illik məvacib} \times \text{Konfliktin müddəti həftə}}{\text{Ümumi illik iş günləri}} \times \text{Əlaqələndirici məhsuldarlıq itkisi \%}$$

## 5. İşçi Dövryyəsi

İşçilərin müəyyən vəzifə üzrə dəyişməsi işçi dövryyəsi adlanır və bu konfliktin gizli xərclərinə aiddir. Təminat xərcləri, işə götürmə xərcləri, məhsuldarlıq itgisi, yeni işçinin təlimatlandırılması xərcləri də nəzərə alınarsa işçinin yenisi ilə əvəz olunması həmin vəzifə üçün nəzərdə tutulmuş illik məvacibin 150%-i həcmində əlavə xərc deməkdir. İşçi dövryyəsi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{İllik məvacib} \times \text{işdən ayrılma səbəbinin konflikt olması dərəcəsi} \% \times 150\%$$

Yuxarıda qeyd olunan 5 kateqoriya üzrə hesablanmış xərclərin cəmi bizə konfliktin ümumi maliyyə xərcləri barədə dəqiq məlumat verəcəkdir və model yalnız 5 kateqoriyanı əhatə etdiyi üçün istifadəsi daha rahatdır.

### Təşkilati konflikt modelinin maliyyə xərclərinin “Dana” ölçüsü

“Tədqiqat zamanı aydın olur ki, Təşkilati konflikt modelinin maliyyə xərclərinin “Dana” ölçüsü konfliktin maliyyə xərclərinin ölçülməsi üçün ən çox tövsiyyə olunan modellərdəndir.” [10]

Dana 2001-ci ildə, konflikt nəticəsində ortaya çıxan maliyyə xərclərinə ən böyük dəstək göstərən xərc faktorlarında istifadə edərək model təqdim etmişdir. Bu faktorlar istənilən konflikt vəziyyətinə təbii oluna bilməz lakin, maliyyə xərcləri aşağıda göstərilən 1 və ya 8 faktorun müxtəlif kombinasiyalarından meydana gəlir.

#### Zaman itkisi

Məhsuldarlığa sərf olunacaq vaxt konfliktin idarə olunmasına sərf olunur. Məvacibin saat hesabı məbləği bu hesablama istifadə olunur

#### 1. Qəbul edilən qərarların keyfiyyətinin azalması

Keyfiyyətli qərarlar uyğun məlumatların mövcudluğu ilə mümkündür. Qərar qəbul edən şəxsin məlumatları paylaşmaması, bir və ya bir neçə şəxsin iştirakı ilə güc nümayişi qəbul olunan qərarların keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Uyğunsuz qərarların qəbulu ilə itirilmiş fürsətlərin maddi xərcləri bu model tərəfindən hesablanır.

#### 2. İşçi Dövryyəsi

Qeyd olunduğu kimi işçinin digəri ilə əvəz olunması illik məvacibin 150%-i məbləğində əlavə xərc deməkdir. Lakin bir sıra tədqiqatlar bu xərcin 150-200% ətrafında olmasını müəyyənləşdirmişdir. Bütün işdən azad olunmaların 50%-i, könüllü işdən azad olmaların 20-90%-i konflikt səbəbindən baş verir. İşçi dövryyəsi xərcləri işçinin məvacibinin, (düzgün idarə olunmamış) konfliktin işdən çıxmaya göstərdiyi birbaşa təsir dərəcəsinə hasilinə bərabər olan işçinin yenisi ilə əvəz olunması xərcləri vasitəsilə hesablanır.

#### 3. Struktur dəyişikliyi

Konflikt tərəflərinin qarşılıqlı əlaqədə olmaması üçün görülən İşin icra olunması zamanı tapşırıqların yenidən bölgüsü adətən effektivliyin itirilməsi və müəyyən maddi xərclərlə müşayiət olunur. Modelə əsasən bunu hesablamaq üçün, struktur dəyişikliyində iştirak edən bütün işçilərin illik məvaciblərinin cəminin 10%-nin, dəyişikliyə sərf olunan zamana (ay) hasilinin 12 aya (1 ilə) olan nisbəti düsturundan istifadə olunur.

#### 4. Oğruluq, zərər və sabotaj

Ziyan görmüş və ya yararsız hala düşmüş avadanlıqların yenisi ilə əvəz olunması xərcləri zərər və sabotaj kateqoriyasına aid olunur. Lakin işçilərin də bu xərcləri gizlədərək çox vaxt onları təsadüfi olaraq qələmə vermək istiyini də nəzərə almaq lazımdır. Bu səbəbdən də müəssisə daxilində ümumi təmir və bərpa işlərinə ayrılan vəsaiti də bu məqsədlə istifadə etmək doğru nəticə almaqda kömək edə bilər.

#### 5. Həvəsin azalması

Bu faktorla bağlı yaranan xərcləri hesablamaq üçün hər hansı bir konflikt mövcud olmazsa müəssisənin istehsalat həcmi göstəricilərindən istifadə olunur. Sonrada konfliktin yaranması ilə istehsalat xərclərinin azalma konflikt xərcini müəyyənləşdirən amillərdən biri kimi qeyd olunur. Azalma faiz göstəriciləri ilə konfliktdən ziyan görmüş əməkdaşlara ödənilmiş ümumi təminatın hasilini hesablanır. Beləliklə istehsalda azalma ilə konflikt tərəflərinə ödənilən təminatın hasilini bizə konfliktdən yaranan həvəs azalması göstəricisinin maliyyə dəyərini verəcəkdir.

#### 6. İtirilmiş iş saatları

Konflikt səbəbi ilə işdən yayınma halları ilə bağlı yaranan xərclər gizli xərclər silsiləsindəndir. Burada da işçilərə ödənilən təminat itirilmiş iş saatları xərclərinə aid olacaqdır.

## 7. Sağlamlıq xərcləri

Müəssisənin işçinin iddiası ilə sığorta və digər sağlamlıqla bağlı problemlərin həllinə yönəlik xərcləri konfliktin sağlamlıqla bağlı xərclərinə aid olunur.

### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Məmmədov C., Rəhimov S. "Turizm və onunla əlaqəli sahələrdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti", Bakı, Qanun, 2000.
2. Saunders M., Lewis, Thornhil A., Research Methods for Business Students. 4th Edn., Pearson Education Limited, Prentice Hall, London, ISBN: 0-28-70148-7, 2007
3. Stephen P., Robbins, Timothy A., Judge Organizational Behavior, Thirteenth Edition, by. Published by Prentice Hall. Copyright © by Pearson Education, Inc., 2009
4. Stephen P., Robbins, Timothy A., Judge, Essentials of Organizational Behavior, 12th Edition, Prentice Hall, 584 p., 2006.
5. Куркина К., Гостиничный бизнес, «Вершина», 2006
6. Кусков А., Гостиничное дело, Москва, 2009

## BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ NƏQLİYYAT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN STRATEŞİ PLANLAŞDIRILMASI VƏ ONUN BÖHRAN VƏZİYYƏTLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASINDA ROLU

**i.e.n., dos. Panaliev Ə. V.**

*Azərbaycan Texniki Universiteti  
Ali.Panaliev@mail.ru*

### XÜLASƏ

Tədqiqat işində bazar münasibətləri şəraitində nəqliyyat müəssisələrinin strateji planlaşdırılması problemləri tədqiq olunur. Müasir dövrdə strateji planlaşdırmanın vəzifələri, mərhələləri, nəqliyyat müəssisələrinin strategiyalarının daxili və xarici amilləri şərh edilir. Nəqliyyat müəssisələrinin böhran vəziyyətlərinin səbəbləri aşkar edilir. Strateji planlaşdırmanın və restrukturizasiyanın nəqliyyat müəssisələrinin böhran vəziyyətlərinin aradan qaldırılmasında rolu müəyyən edilir.

**Açar sözlər.** strateji planlaşdırma, xarici mühit, strategiya, böhran vəziyyəti, rəqabət, resurs, restrukturizasiya

### SUMMARY

In the research work, problems of strategic planning of transport enterprises are studied in the conditions of market relations. The tasks, stages of strategic planning, internal and external factors of the strategies of transport enterprises are interpreted in modern times. Causes of crisis situations of transport enterprises are revealed. Strategic planning and restructuring determine the role of transportation enterprises in addressing crisis situations.

**Key words.** strategic planning, foreign environment, strategy, crisis situation, competition, resource, restructuring.

Nəqliyyat xidməti bazarında rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün hər bir nəqliyyat müəssisəsinin fəaliyyətinin perspektiv dövrə planlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, avtomobil nəqliyyatında rəqabət mübarizəsinin səviyyəsi daha yüksəkdir. Avtomobil daşımaqlarının yerinə yetirilməsində xeyli sayda kiçik avtonəqliyyat müəssisələri (ANM), fərdi sahibkarlar iştirak etdiyindən onlar orta və iri nəqliyyat müəssisələrilə ciddi rəqabət mübarizəsi aparırlar [2]. Nəqliyyat xidməti bazarının bir sıra seqmentlərində, xüsusilə kiçik partiyalı yük daşımaqlarının yerinə yetirilməsində kiçik avtonəqliyyat müəssisələri və fərdi sahibkarlar dominant mövqedədilər. Belə ki, onlar kiçik partiyalı yük daşımaqlarını tam mənimsədiklərinə görə əvvəllər ictimai işə, pərəkəndə ticarət və s. bu kimi yük daşımaqlarını yerinə yetirən iri və orta nəqliyyat müəssisələrinin dağılmasına səbəb olmuşdur.

Nəqliyyat müəssisələrinin uzun (iki ildən çox) müddətə fəaliyyət planının işlənməsi özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Burada nəqliyyat müəssisəsinin inkişaf strategiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilir. Bu da perspektiv planlaşdırmanın əsas məqsədidir.



Prespektiv planlaşdırmanın köməyilə nəqliyyat müəssisələrinin inkişaf strategiyası müəyyən edildiyindən strateji planlaşdırma adlandırılır. Bu idarəetmənin funksiyalarından biridir, məqsədlərin seçilməsi prosesini və onlara nail olmaq yollarını özündə əks etdirir.

Nəqliyyat müəssisələrin əsas ümumi məqsədi onun vəzifələrində ifadə olunur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün məqsədlər müəyyən edilir. Vəzifələr müəssisənin statusunu (vəziyyətini) detalladır, müxtəlif təşkilati səviyyələrdə stratejiyaları və məqsədlərin hədəflərini təmin edir.

Məqsədlər bir sıra - xüsusi, ölçülə bilən, mümkün olan və vaxtında yönəldilə bilən xarakteristikalara malikdir. Nəqliyyat müəssisələrinin ümumi məqsədləri onların inkişaf konsepsiyasını əks etdirməklə uzun müddətə işlənir və prioritetlilik prinsipi üzrə aşağıdakı ardıcılıqla düzülür:

- maksimal rentabilliliyin aşağıdakı göstəricilərlə təmin edilməsi: daşıma (nəqliyyat xidməti) həcmi, mənfəət norması və səviyyəsi, mənfəətin və daşıma həcminin illər üzrə artım tempi, bir səhəmə düşən gəlir, bazarda pay, kapitalın strukturu, dividendin səviyyəsi, ödənilən əmək haqqının səviyyəsi, nəqliyyat xidmətinin keyfiyyəti;

- aşağıdakı istiqamətlər üzrə qlobal siyasətin məqsədləri kimi nəqliyyat müəssisələrinin davamlı inkişaf vəziyyətinin təmin edilməsi: yeni nəqliyyat xidmətlərinin işlənməsinə və tədqiqinə çəkilən məsrəflər, rəqabətqabiliyyətlik potensialı, investisiya siyasəti, kadr siyasəti, sosial məsələlərin həlli;

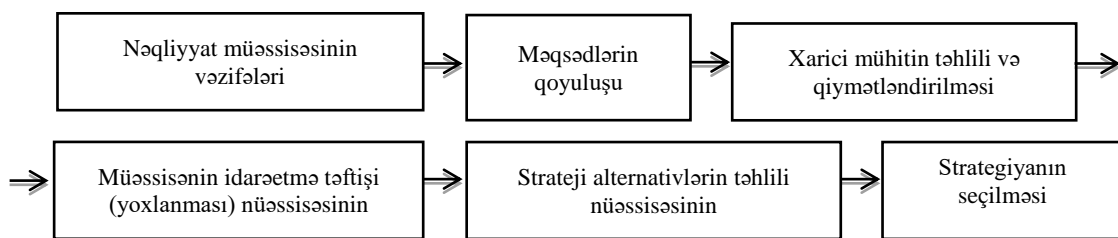
- inkişafın yeni istiqamətlərinin işlənməsi (struktur siyasətin işlənməsi, xidmətin diversifikasiyası, şaquli inteqrasiya, informasiya sistemlərinin inkişafı, xüsusi şirkətlərin müəyyən edilməsi, alınacaq səhəmlər, yeni növ xidmətlərin işlənməsi).

Uzunmüddətli fəaliyyət strategiyasının mövcud olması nəqliyyat müəssisələrinin cari fəaliyyətində məqsədyönlü qərarların qəbul edilməsinə imkan verir.

Müasir dövrdə strateji planlaşdırmanın əsas vəzifəsi dəyişən mühütdə məqsədə nail olmaq üçün nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyətində lazım olan yenilikləri və rahatlığı təmin etməkdir [3]. Strateji planlaşdırma vasidəsilə aşağıdakı problemlər həll olunur:

- müəssisənin məhdud resurslarının bölüşdürülməsi;
- strateji fəaliyyətlə xarici mühitə uyğunlaşma;
- müəssisədə səmərəli daxili fəaliyyətin təmin edilməsi, müəssisənin güclü və zəif tərəflərini nəzərə almaqla müəssisədaxili səmərəli inteqrasiya məqsədilə strateji fəaliyyətin daxili kordinasiyası (əlaqələndirilməsi);
- keçmiş strateji qərarların mənimsənilməsinə, daim axtarışlara, fəaliyyət tərzinə, dəyişikliklərə hədəflənən, təşkilat strukturunu formalaşdırmaq və idarə heyətin düşüncəsinin inkişafı yolu ilə strateji təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılması.

Strateji planlaşdırma aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilir:



Nəqliyyat müəssisələrinin son dövrdə strategiyalarının təhlili göstərir ki, strategiyaların dəyişməsi dövrü azalır və fasiləsis strateji planlaşdırma tendensiyası inkişaf edir.

Nəqliyyat şirkətlərinin fəaliyyət strategiyası xarici və daxili amillərin dərinədən, hərtərəfli, geniş iqtisadi təhlili əsasında işlənməlidir. İqtisadi təhlil nəticəsində nəqliyyat müəssisələrinin inkişaf strategiyasının işlənməsi böhran hallarının (vəziyyətlərinin) aradan qaldırılması üzrə əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi üçün lazım olan informasiyaların əldə edilməsinə imkan verməlidir.

Belə ki, təhlil prosesi nəticəsində yaxın prespektiv dövrdə nəqliyyat xidmətinə olan tələbatın artacağı müəyyən edilmişdir. Bu halda daşıma həcmində artımı imkanları vardır, lakin nəqliyyat müəssisəsində nəqliyyat vasitələri kifayət qədər yoxdur. Onda ya əlavə nəqliyyat vasitələri (satin alınması və ya lizinq yolu ilə ) almaq, ya da belə imkanlara malik nəqliyyat şirkətlərlə əməkdaşlıq etmək lazımdır. Nəqliyyat müəssisələrinin daşıma potensialının çox olduğu hallarda (məsələn,

daşımalara olan tələbatın azalması nəticəsində) nəqliyyat vasitələrinin bir qisminin (artıq hissəsinin) fəaliyyətini “dondurmaq” və ya artıq nəqliyyat vasitələrini, maşın və avadanlıqları və s. satmaq olar.

Nəqliyyat müəssisələrinin istənilən strateji inkişaf planının əsasını müəssisənin rəhbəliyi tərəfindən işlənən əsas strategiya təşkil edir. Hər bir nəqliyyat müəssisəsi vəziyyətdən asılı olaraq aşağıdakı strategiyalardan birini seçə bilər: böyümə, azaltma, stabiləşmə, uyğunlaşma. Hər bir strategiya problemlərin həlli yollarının müxtəlif variantlarını nəzərdə tutub bilər.

Strateji planlaşdırmanın rolunun təcrübə işlərin yerinə yetirilməsində düzgün qiymətləndirilməməsi nəqliyyat müəssisələrinin böhran vəziyyətlərinin başlıca səbəblərindən biridir.

Hal - hazırda ümumi istifadə nəqliyyat müəssisələrinin əksər hissəsi özünün fəaliyyətini kommersiya prinsipləri əsasında qurduqlarından çətin maliyyə vəziyyətindədirlər. Onlar üçün ziyanla işləmə, ödənişlərdə böhran, investisiyanın azaldılması, rəqabətqabiliyyətliliyin aşağı düşməsi xarakterikdir. Belə nəqliyyat şirkətləri çoxlu problemlərlə qarşılaşır, əksər hallarda müflisləşməyə gətirən, arzu olunmayan (mənfi) iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərirlər. Belə şəraitlərdə idarəetmədə xüsusi yanaşmaların tətbiqinə ehtiyac yaranır [5].

Nəqliyyat müəssisələrinin böhran vəziyyəti hər şeydən öncə onun cari maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətini qorumaq üçün lazım olan, həmçinin büdcə, qeyri büdcə təşkilatları və əməliyyatlara görə tərəfdaşlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün pul vəsaitlərinin çatışmamazlığı deməkdir. Böhranın xarici aspekti (baxımı) nəqliyyat şirkətinin kreditorlar qarşısında özünün öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün dövrü vəsaitlərinin lazım olan miqdarını səfərbər etmə qabiliyyətinə malik olmasıdır. Böhranın daxili aspekti isə uyğun olaraq müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün lazım olan pul vəsaitlərinin, ona ekvivalent olan ehtiyatların və bu ehtiyatlar hesabına dövrü vəsaitlərini tələb olunan səviyyədə saxlamaq imkanlarının olmamasıdır.

Strateji planlaşdırma strateji təhlilin nəticələtinə əsaslanır. Strateji təhlil aşağıdakıları özündə birləşdirir: xarici mühitə təhlili; müəssisənin idarəetmə təftişi (yoxlanması); strateji alternativlərin təhlili.

Strateji planlaşdırmanın xarici amillərini aşağıdakı sahələrdə təhlil etmək olar: iqtisadi, siyasi, bazar, texnologiyalar, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, rəqabət, sosial davranışlar və sosial gözləntilər [3].

Nəqliyyat şirkətlərində idarəetmənin tərkib hissəsi kimi strateji planlaşdırma xarici amillərin təsirinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Strateji planlaşdırmanın səviyyəsi və keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa böhran vəziyyətlərinin olması riski daha aşağı olur. Həmçinin strateji planlaşdırma böhran hallarına qarşı mübarizənin idarə edilməsinin və müəssisənin böhran vəziyyətindən çıxmasının əsas elementidir.

Bir qayda olaraq, yalnız nəqliyyat müəssisələrinin itkiləri və ödəmə qabiliyyətinin olmaması ilə xarakterizə olunan daşımalara və digər nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatın kəskin azaldığı şəraitdə antiböhran tədbirlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi tələb olunur. Eyni zamanda böhran vəziyyətlərinə qarşı mübarizənin idarə edilməsi iflas prosedurundan kənarında olduğundan böhran vəziyyətlərinin nəticələrinin neytrallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur və şirkətin həyat dövrünün bütün mərhələlərində tətbiq olunur.

Nəqliyyat müəssisələrində böhran vəziyyətinin əlamətləri görüldükdə və ya artıq böhran vəziyyəti mövcud olduqda böhran vəziyyətinə qarşı mübarizə daxili və xarici təsir vasitələri kompleksilə idarə edilir.

Nəqliyyat müəssisələrinin müflisləşməsinin qabaqcadan xəbərdarlığına istiqamətlənən bütün idarəetmə qərarlarının əsas fərqli səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar borclu müəssisənin fəaliyyətinin sona çatmasını nəzərdə tutmur. Əsas nəqliyyat müəssisələrini ödəmə qabiliyyətinin olmaması vəziyyətindən çıxartmaq və onların normal fəaliyyəti üçün lazımı şəraiti yaratmaqdan ibarətdir.

Belə problemlərin həlli və ya onların yaranma ehtimalını aradan qaldırmaq üsulu hərtərəfli işlənmiş inkişaf strategiyası əsasında aparılan müəssisənin restrukturizasiyasıdır (yenidən qurulmasıdır).

Restrukturizasiya rentabelli işləməyən müəssisələrin bütün strukturların kompleks və qarşılıqlı əlaqəli dəyişməsinə nəzərdə tutan, şirkətin fəaliyyətini tam təmin edən daha rəşional üsulla sağlamlaşdırılması hesab edilə bilər. Restrukturizasiyanın əsasını nəqliyyat müəssisələrinin modernləşdirilməsi və rekonstruksiyası, nəqliyyat xidmətinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə idarəetmənin yenidən təşkili, xidmətin (istehsalın) və texnologiyanın yenidən təşkili, xidmət (məhsul) portfelinin diversifikasiyası kimi qarşılıqlı əlaqəli sistem dəyişikliyi təşkil edir. Bununla yanaşı restrukturizasiya

informasiya sistemlərində yenilikləri, təribədə işçilərin səlahiyyətlərini, hüquq və vəzifələrinin bölgüsünü, işçilərin ixtisas və peşə tərkidlərinin dəyişməsinə, maliyyə fəaliyyətindəki yenilikləri özündə əks etdirir.

Restrukturizasiyaya belə yanaşma zamanı istehsal (xidmət) strukturunun yenidən qurulması, texniki - texnoloji bazanın, marketinq və maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq olar. Beləliklə, restrukturizasiya ziyanla işləyən nəqliyyat müəssisələrinin böhran vəziyyətindən çıxarılması, nəqliyyat xidməti bazarında mövcud sərbəst rəqabət şəraitində mövcudluğu (fəaliyyəti) üçün zəruri şərtidir.

Nəqliyyat müəssisələrinin restrukturizasiyası zamanı müvəffəqiyyət onun bütün fəaliyyətinin yenidən qurulması metodlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Hər şeydən əvvəl, nəqliyyat müəssisəsinin bazarın hansı segmentində nəqliyyat xidməti göstərdiyini, onun nəqliyyat xidmətinin səmərəli yerinə yetirilməsini təmin edən ehtiyat (resurs) imkanlarını müəyyən etmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq müasir informasiya texnologiyalarından istifadəyə əsaslanan, nəqliyyat müəssisələrinin təşkilatı strukturlarının elementləri arasında etibarlı kommunikasiya əlaqələrini təmin edən informasiya sistemlərinin rolu artır. Müasir dövrdə qərar qəbul edən idarəetmə işçilərinə lazım olan, aktual, keyfiyyətli informasiya xüsusi dəyərli resurs hesab olunur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ziyanla işləyən nəqliyyat müəssisələrinin restrukturizasiyası təbiidir, özünün və cəlb edilən maliyyə resurslarının istifadəsini nəzərdə tutur.

Restrukturizasiya metodlarından biri istifadə olunmayan əsas istehsal fondlarının mülkiyyət hüququnun başqasına ötürülməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, əmlak səmərəsiz istifadə edəndən (mülkiyyətçidən) səmərəli mülkiyyətçiyə keçdikdə məna kəsb edir. Ona görə də uzun müddətdə mənfəət əldə etməkdə maraqlı olan səmərəli sahibkarların olmamasına görə Azərbaycanın əksər özəl avtonəqliyyat müəssisələrinin müasir tələblərə cavab verən işlənmiş strategiyaları yoxdur. Lakin Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə nəqliyyat sisteminin inkişafının uzun müddətli, müasir tələblərə və beynəlxalq rəqabət şəraitində öünü doğrulda bilən strategiyası işlənmişdir. Bu strateji plan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində verilmişdir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Müflisləşmə və iflas haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 13 iyun 1997-ci il.
2. Tariflər sistemi. Kazımlı X.H., Bayramov Q.S., Sadiqov B.C., Mehdiyeva İ.Ş., Panaliev Ə.V. Quliyev İ.Q. Bakı. AzTU-nun mətbəəsi, 2018.
3. Л. Е. Басовский. Теория экономического анализа. Москва. ИНФРА - М., 2005.
4. Анисимов А.П. Экономика, планирование и анализ деятельности автотранспортных предприятий. М. Транспорт, 1998.
5. Бережной В.И. Управление материальными потоками микрологистической системы автотранспортного предприятия. Ставрополь. СевКаавГТУ, 2002.

## BİZNES FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN İDARƏ EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

**i.f.d. Anar Rza**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
arza@beu.edu.az*

**Dissertant Ramazan Dindar**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
dindarramazan@gmail.com*

#### XÜLASƏ

İdarəetmə prosesi, yəni informasiyanın hərəkəti və idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesi idarəetmə strukturu çərçivəsində həyata keçirilir. Biznesin düzgün qurulmasında bacarıqlı idarəetmənin çox böyük əhəmiyyəti vardır. O, özünə qarşı ciddi diqqət və məsuliyyətli yanaşma tələb edir. Məqalədə biznesin idarə edilməsi məsələlərinə toxunulur. İstehlakçıların tələbatının ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədilə biznes fəaliyyətinin uğurlu qurulmasında istifadə olunan metod və üsullar haqqında məlumat verilir.

**Açar sözlər:** Biznes, biznes fəaliyyəti, idarəetmə, idarəetmə sistemləri, işçi heyət

“Biznes-istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və mənfəətin (gəlirin) əldə edilməsi məqsədilə təşəbbüskar insanlar arasında işgüzar münasibətlərin məcmusudur. Biznes və onun mühüm istiqaməti olan sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir, iqtisadi artım tempini, ümumi daxili məhsulun strukturunu və keyfiyyətini müəyyən edir. Biznesin inkişafı demokratik prinsiplərə və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafına kömək edir.” [3, s.13] Bznesn məqsədi müəssisənin, kompaniyanın, firmanın uzun müddət öz fəaliyyətində cəhd etdiyi son nəticədir.

Biznesin idarə edilməsinin subyektini kimi firmaların idarəetmə aparatları, menecerlər çıxış edirlər. Lakin xarici mühit də (dövlət orqanları, İctimai təşkilatlar və s.) biznes fəaliyyətinə öz təsirini göstərir və biznesin inkişafında tənzimləyici rol oynayır. Biznesin idarəedilməsinin obyektini kimi firmaların təsərrüfat fəaliyyəti bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı sahələri (istehsalat, satış, satınalma, marketinq, maliyyə və s.), firmaların əmək kollektivləri çıxış edirlər.

İdarəetmə hazırda nizamlı fəaliyyət göstərən bazarlar və beləliklə də, cəlbədicə investisiya şəraiti və investisiya kapitalının davamlı yerləşdirilməsi üçün mühüm zəmin hesab edilir. “Ölkələrin öz biznes mühtitlərini inkişaf etdirmək üçün görə biləcəkləri ən sadə işlərdən biri sadəcə yaxşı idarəetmədir. Korrupsiyaya uğramış, qeyri-sabit və ya səriştəsiz hesab edilən rejimlər investorları çəkindirir. YUNKTAD yaxşı idarəetməni özündə dörd başlıca prinsipi: hadisələrin qabaqcadan görülməsi, şəffaflıq, hesabatlılıq və iştirak prinsiplərini ehtiva edən anlayış kimi qəbul edir.” [4, s.72]

Biznesdə gedən proseslərin səmərəli idarə edilməsinin və proqnozlaşdırılmasının, müasir idarəetmə vasitələrinin tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Biznesin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və qəti idarəetmə qərarlarının verilməsi üçün biznesin idarəedilmə sistemləri işlənilib hazırlanmışdır. Bunların sırasında başlanğıcını Toyota Production Systemdən (TPS)-dən götürən Qənaətli istehsal və ya Lean (Lın), SMK-ISO 9001:2008 beynəlxalq sistemi ilə təsvir olunan menecment keyfiyyət sistemi, Sistemin məhdudlaşdırılması nəzəriyyəsi (müəllif E.Qoldratt), Amerikanın Motorola kompaniyasının məhsulu olan Six Sigma sistemləri ən məşhurlarıdır.

SMK üzrə biznesin idarə olunması əməkdaşların, istehlakçıların, sahibkarların, alıcıların və bütönlükdə, cəmiyyətin məhsulun keyfiyyətinin daima yüksəldilməsi vasitəsilə tələbatlarının maksimal ödənilməsidir. Yüksək keyfiyyətli məhsulun hazırlanması istehsalçı və istehlakçıların özünə və kompaniyanın məhsuluna inamını artırır. Bu isə nəticədə kompaniyanın inkişafına, əməkdaşların maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Six Sigma sistemi isə kompaniyanın fəaliyyətində baş verə biləcək kənar çıxımların (qüsurların) minimumuma endirilməsini öz qarşısına məqsəd kimi qoyur. Burada keyfiyyətin plan göstəricisi 1 milyon əməliyyatda defektlərin 3,4 dəfədən az olmasıdır.

Lean üzrə biznesin idarə edilməsi dəyərlərin yaradılması axınının sürətləndirilməsidir. İstehlakçı üçün yaradılan məhsulun dəyəri yoxdursa, o, aradan qaldırılmalıdır.

Sistemin məhdudlaşdırılması nəzəriyyəsi (TOC) müasir şəraitdə biznesin idarə olunması üçün ən səmərəli üsuldur. Bu məhdudlaşdırmadan maksimal istifadə müəssisəni yeni inkişaf səviyyəsinə gətirib çıxara bilər.

Sistemli-məqsədli yanaşma tədqiq olunan obyektin bütün spesifik xassələrinin öyrənilməsinə və deməli, onun quruluşu və təşkilinin müəyyən edilməsinə yönəldilib. Hər bir sistemin ona məxsus olan xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı xarici təsirlərə öz reaksiyası vardır. İstehsal obyektləri – mürəkkəb iyerarxiyalı, bir-birilə sıx bağlı, qarşılıqlı əlaqədə olan, alt sistemlərdən ibarət sistemdir.

Biznesin sistemli şəkildə idarə olunması davamlı təkmilləşmə prosesidir. Seçilmiş strategiya kompaniyaya qısa müddət ərzində qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağa imkan verir. “Hər bir istehsal firması özünəməxsus istehsal sistemindən ibarətdir və əmtələrin (xidmətlərin) istehsalına yönəldilmiş funksiyaların və hərəkətlərin məcmusudur. Firmanın tamamlanmış istehsal hərəkətlərindən ibarət sistem əməliyyat sistemi adlanır. İstehsal sisteminin idarə edilməsi – bütün istehsal proseslərinin şüurlu idarə edilməsidir və bilavasitə onun tərkibinə daxildir: a) müəssisənin istehsal fəaliyyətinin ümumi strategiyasının və istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması; b) istehsal sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi, o cümlədən istehsal proseslərinin hazırlanması və istehsal güclərinin yerləşdirilməsi haqqında qərarların qəbulu, məhsul layihəsinin hazırlanması, işlərin yerinə yetirilməsi, standartların və normaların tətbiq edilməsi; c) sistemin gündəlik fəaliyyətinin planlaşdırılması və nəzarətin təşkili. Bu səmərəli və ardıcıl planlaşdırmanı, sifarişlərin istiqamətlərini, məhsulun istehsal qrafikini, detalların, cürbəcür istehsal elementlərin axınının idarə edilməsini zənn edir.” [3, s.343]

Firmanın istehsal gücünün genişləndirilməsi ilk növbədə öz maliyyə resurslarına əsaslanan yeni avadanlığa və tikintilərə əlavə kapital qoymaq; başqa firmaları udmaqla və onlarla müştərək biznes yaratmaq; tələb olunan avadanlıq və istehsal müəssisəsini icarəyə vermək; yeni avadanlığı lisenziya ilə birlikdə almaq; müştərək müəssisə yaratmaq və istehsal güclərini birləşdirmək; podrat müqavilə əsasında müştərək müəssisəni tikmək kimi müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilə bilər. Məsələn, “Amerika kompaniyaları istehsal güclərinin genişləndirilməsində bütün yuxarıda sadalanan vasitələrə rəğmən müəssisələri udmağa (zəbt etməyə) və ya birləşmələrə xüsusi yer ayırırlar. ABŞ-ın şirkətlərində məhsul layihəsi, adətən bir qrup yüksək səviyyəli mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır. Tədqiqin böyük bir hissəsi bir qrup ixtisaslaşmış mütəxəssis tərəfindən yerinə yetirilir və adətən onlar müstəqil şəkildə işləyirlər. Amerika firmalarının təcrübəsi göstərir ki, ayrı-ayrı sahələrin təmsilçiləri arasında sıx münasibətlər yarandıqda mürəkkəb istehsal və satış problemlərinin həll edilməsi mümkün olur. Yapon firmaları isə bu kimi problemlərin həll edilməsində öz maliyyə resurslarına əsaslanırlar və praktiki olaraq özge kompaniyaları almaqdan çəkinirlər. Bunun da əsas səbəblərindən biri – heyətin idarə edilməsində işçilərin ömürlük işə götürülməsi və qərarların qrup şəkilində qəbul edilməsi prinsipləridir. Buna görə müəssisələrin alınması Yaponiyada normal hərəkət sayılır. Yapon firmaları istehsalın inkişaf vasitələri arasında əsas üstünlüyü müştərək kommersiya müəssisələrinin yaradılması və ya tikilməsinə verir. Xarici firma partnyorluğa cəlb edilərkən öz üzərinə müasir texnologiya ilə təchizedilmə vəzifəsini götürür, Yapon firmaları isə öz üzərinə istehsal obyektləri və təchizat ilə bağlı məsələləri götürməyə üstünlük verirlər.” [3, s.345]

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında formalaşması həlli vacib olan problemlər sırasında biznesin inkişaf etdirilməsini də ön plana çəkir. “Bu isə aşağıdakılarla şərtlənir: birincisi, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən aydın olduğu kimi, müasir biznes, sahibkarlıq rəqabət şəraitində bazar subyektlərinin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinə xas olan əlamətdir; ikincisi, ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyi, regionların sosial-iqtisadi inkişatının sürətləndirilməsi; üçüncüsü, praktiki olaraq istehsalın bütün elementlərinin təkmilləşdirilməsinin, yeni təsərrüfat davranış stiliyinə mənimsənilməsinin zəruriliyi”. [2, s.8]

Azərbaycanda müasir şəraitdə iqtisadiyyatın və kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində uğurlu biznes fəaliyyəti həyata keçirilir. Məsələn, “Son 3-4 ilə qədər Azərbaycan çörək bişirmə sənayesinin aparıcı qüvvəsi kiçik və orta sahibkarlığı təmsil edən kiçik çörək sexi olub. Ancaq bir neçə ildir ki, ölkəmizdə, xüsusilə Bakıda dövlətin dəstəyi ilə iri çörəkbişirmə müəssisələri açılıb. İri çörək zavodlarının əksəriyyəti Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun maliyyə dəstəyi ilə işə düşüb. Dövlət proqramlarına uyğun olaraq Bakıda və regionlarda çörək istehsalı zavodlarının güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilməsi prioritet sahə hesab edilib. 2014-cü il ərzinə 70 investisiya layihəsi, o cümlədən sənaye ilində 28 sənaye müəssisəsi maliyyələşdirilib. Bu layihələrdən içərisində gündəlik istehsal gücü 97 ton olan 6 çörək zavodu da var. Bundan əlavə, 2014-cü ildə 39 istehsal və emal müəssisəsi, o cümlədən gündəlik istehsal gücü 79.8 ton (illik 29.2 min ton) çörək olan 3 çörək zavodu istifadəyə verilib. 2015-ci ildə isə 49 istehsal və emal müəssisələri, o cümlədən gündəlik istehsal gücü 67 ton (illik 24.4 min ton) çörək olan 5 çörək zavodu işə başlayıb. Zavodlarda istifadə olunan texnologiya və avadanlığının əksər hissəsi Türkiyə, Almaniya və Çex Respublikasından gətirilib. Bu zavodlar tam gücü ilə fəaliyyət göstərəndən sonra Bakı və Sumqayıtda yaşayan istehlakçıların 70 faizini yüksək keyfiyyətli və müxtəlif çeşidli çörək və çörək məmulatları ilə təmin edə edib.” [5, s.5]

Və yaxud aptek biznesi bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da həssas, bütün insanların maraqlarına toxunan və dövlətin ciddi nəzarəti altında olan sahədir. “Ölkəmizdə 1500-dən bir qədər çox, o cümlədən rayonlarda 850-dən, Bakıda 600-dən çox, Gəncə və Sumqayıtda isə 100-dək lisenziyalı aptek fəaliyyət göstərir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan əhalisinin orta hesabla hər 6350 nəfərinə 1 aptek düşür.” [1, s.8]

Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrin biznes subyektləri üçün strateji idarə edilmə konsepsiyasının məqsədi və vəzifələri ümumiliklə təşkil etsə də, bu məqsəd və vəzifələrə nail olma çox spesifik səciyyə daşıyır. Ölkənin inkişaf səviyyəsindən, biznes mühitindən, ölkənin tarixi milli köklərindən, geosiyasi və coğrafi yerləşməsindən, ictimai şüur və onun inkişaf səviyyəsindən, dövlətin yürütdüyü biznesə dəstək siyasətindən, rəqabət səviyyəsindən və bir çox digər amillərdən asılı olaraq biznesə strateji yanaşmalar və baxışlar ayrı-ayrı ölkələrin biznes müəssisələri tərəfindən fərqlidir.

Biznes fəaliyyəti sahəsində uğurların əldə edilməsi amillərindən biri sahibkarın iqtisadi fəaliyyəti üçün zəruri məkanının təşkil olunmasıdır.

Biznesin idarə olunmasında aşağıdakı yanaşmalar həyata keçirilir:

1. Psixoloji yanaşma-sahibkarlıq qərarı ilk növbədə, məntiqi-dərk olunma aktı kimi nəzərdən keçirilir, yəni idarəetmə subyektinin müəyyən problemin həllinə yönəldilən daxili şüurlu fəaliyyətidir;

2. İnformativ yanaşma-qərarın qəbul olunması prosesi, ilkin informasiyanın idarəetmə qərarının informasiyasına çevrilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir, qərarın özü isə idarəetmə subyektini tərəfindən xüsusi olaraq toplanmış, təhlil olunmuş və işlənmiş informasiya kimi başa düşülür;

3. Hüquqi yanaşma-qəbul olunan sahibkarlıq qərarlarının hüquqi tərəfinə fikir verilir. Qərar, bu zaman ilk növbədə, idarəetmə subyektini tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada qəbul olunmuş və lazımı qaydada rəsmiləşdirilmiş təşkilati-hüquqi akt kimi nəzərdən keçirilir;

4. Təşkilati yanaşma-sahibkarlıq qərarı, idarəetmə subyektinin praktiki fəaliyyətini təşkil edən rəhbərin iradəli hərəkətinin məqamlarından biri kimi müəyyən olunur.

Biznesin səmərəli idarə edilməsi üçün firmanın, kompanyanın fəaliyyətinə hər zaman nəzarət olunmalı və o, səmərəlilişdirilməlidir. Bu məsələnin həlli üçün isə aşağıdakı məsələlər həll olunmalıdır:

Bütün bu hədəflərə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlər müfəssəl şəkildə xarakterizə edilməlidir:

“-Mövcud fəaliyyətlərin və məhsulların müfəssəl təhlili və məhsul portfelinin yenidən hazırlanması. Məhsulun həyat dövrünün idarə edilməsi təcrübəsi tətbiq olunmalıdır. Bu zaman hər bir məhsul üzrə məsul şəxslər təyin edilməli və onun həyat dövrü hər zaman nəzarətdə saxlanılmalıdır.

-Müştərilərin bir sıra amillər üzrə təsnifləndirilməsi və yenidən qruplaşdırılması. Bu istiqamətdə əsas məqsəd müştəri istək və ehtiyaclarına uyğun olaraq şirkətlərin bütün şöbələrinin bu yöndə istiqamətləndirilməsi, dəstəklənməsi və müştəri istəklərini təmin edəcək müştəri məmnuniyyətinin qazanılmasıdır.

-Bölüşdürmə kanallarının təhlili və yenidən təşkili.

-İnformasiya texnologiyaları ilə bağlı prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi və onların tətbiqinin planlaşdırılması (belə ki, informasiya texnologiyaları kifayət qədər vaxt, maliyyə və insan resurslarını tələb edir).

-Mövcud insan resurslarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, onların yeni təşkilati struktur üzrə düzgün bölgüsünün aparılması və yeni bacarıqların əldə edilməsi üzrə təlimlərin keçirilməsi.” [6]

Müəssisə daxilindəki hər kəsin iştirakı, müasir istehsal düşüncəsinin əsas şərtlərindən biridir. Ümumi olaraq, işçilərin iştirakından danışıldığı zaman, müəssisə daxilində problemlərin həllində bütün işçilərin enerjisindən faydalanma fikri başa düşülməlidir. Şirkətin hər bir sahəsində işləyən işçilər şirkətin özünü meydana gətirməkdə və bu işçilərin bacarıqlarından istifadə edərək şirkətin maraqları istiqamətində birlikdə işləmək üçün şərait yaradaraq, şirkət daxilində faydanı daha çox artırır. Keyfiyyətə nail olmaq üçün məhsulun istehsal mərhələsinin başlanğıcından sonuna qədər hər bir şəxsin cavabdehliyi tələb edilməlidir. Şirkət daxilindəki hər bir şəxs keyfiyyət anlayışının əhəmiyyətli olduğunu dərk etməli və ona nail olmalıdır. Əgər, sistemdə bir natamamlıq varsa ən qısa zamanda müəyyənləşdirilərək lazımı düzəlişlər edilir. Bznes fəaliyyətində keyfiyyətli idarəetmə sisteminin içindəki bütün proseslər bir-birilə qarşılıqlı və yaxud biri birinə təsir edən əlaqə halındadır və müəssisənin məqsədlərinə çatmasına kömək edir. Müəssisənin müvəffəqiyyət qazana bilməsi üçün müştəri razılığının təmin edilməsi əhəmiyyətli bir təsir vasitəsi olmaqla birlikdə, istehsal və müştəri ilə əlaqədar toplanan məlumatlar strateji qərarlar və ümumi şirkət planları üçün istifadə edilməlidir.

Effektiv korporativ idarəetmə sistemi (yəni, biznes müəssisələrinin idarə olunduğu, istiqamətləndirildiyi və nəzarət edildiyi proseslər, gömrük, siyasətlər, qanunlar və müəssisələr toplusu) investora şirkətlərin səhmlərinə yatırmağa ruhlandırmaq üçün zəruri amildir. Müvafiq açıqlığı və şəffaflığı, səhmdarların və kreditörün hüquqlarının səmərəli mühafizəsini, həmçinin məsuliyyətlərin hakimiyyət orqanları arasında aydın bölüşdürülməsini təmin edən idarəetmə prosedurları və təcrübələri isə effektiv və davamlı bazarların yaranmasına və genişlənməsinə gətirib çıxara bilər. İƏİT-in işləyib hazırladığı korporativ idarəetmə prinsiplərinə aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

“1. Bütün səhmdarlarla (xarici və azlıqlar da daxil olmaqla) ədalətli davranış;

2. Səlahiyyətlərin idarəedici və tənzimləyici orqanlar arasında aydın bölüşdürülməsi;

3. Ümumi mənfəyə nail olunması üçün şirkət və onun bütün səhmdarları arasında əməkdaşlıq;

4. Şirkətin maliyyə işləri və əməliyyatlarında şəffaflıq və maraqlı tərəflərin bu məsələlər barəsində məlumatlandırılması;

5. Daxili informasiyadan istifadənin qarşısının alınması;

6. Şirkətin məsul şəxslərinin və direktorlar şurasının idarəetmə və nəzarətmə funksiyalarını effektiv icra etməsi, o cümlədən, onların səhmdarlar qarşısında cavabdehliyi.” [4, s.72]

Biznesin idarə olunmasında kadrların düzgün seçilməsinin mühüm rolu vardır. Bu və ya bir çox digər bilik və bacarıqlar idarəetmə elmini, onun qanunlarının, prinsiplərinin, metodlarının, informasiyanın işlənməsi vasitələrinin öyrənilməsi prosesində əldə edilir. İdarəetmə elminin təcrübənin artan tələblərinə cavab olaraq yeni fikirlərin və konsepsiyaların irəli sürməsinə inəzərə alaraq onun öyrənilməsi fasiləsiz xarakter daşmalıdır. Yüksək peşəkarlıq səviyyəsində fəaliyyət göstərən menecerlər idarəetmə fəaliyyətinin metodları, prinsipləri, prosesləri və formaları sahəsində olan elmi nailiyyətləri səmərəli fəaliyyətin təşkilində mütləq qaydada tətbiq edilir. Müasir şəraitdə menecerlər işə yaradıcı yanaşmalı, məlumatlı olmalıdırlar, firmanın resurslarından səmərəli istifadə etməyi və firmanın inkişafını təmin etməyi bacarmalıdırlar. Hər bir menecer və xüsusilə də yüksək pilləli menecerlər dərk etməlidirlər ki, firma bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərir və bazardan tamamilə asılıdır. Hər bir firma öz işçilərinin hesabına yaşayır və fəaliyyət göstərir və tək cə müştərilərin deyil, işçilərin də təbbatlarının ödənilməsi üzərində ciddi düşünməlidir. Bu işdə kadrların seçilməsində baş verən səhvlər biznesin düzgün qurulmasına və onun müflisə uğramasına gətirib çıxarır. Həmin səhvlər əsasən özünü çox hallarda aşağıdakı kimi göstərir:

1. Firmanın direktoru özlərinin idarəetmə stilinə bənzər adamlar axtarmağa çalışır;
2. O, liderləri deyil, icraçıları işə götürür;
3. Kifayət qədər təcrübəsiz menecerlərlə çalışır;
4. İdarəetmə bacarığı olan menecerlər deyil, sahibkarlıq bacarıqlı menecerləri işə götürür.

İdarəetmə heyəti anlayışı dünya təcrübəsində çox geniş və müxtəlif mənələrdə şərh olunur. Məsələn, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) idarəetmə heyətinə menecerlərdən əlavə peşəkar mütəxəssisləri də daxil edən daha geniş işçilər kateqoriyasını aid edir. Bu da onunla əlaqədardır ki, menecerlərlə mütəxəssislərin işində sıx əlaqə vardır, onlar biri-birindən asılı vəziyyətdə daimi ünsiyyətdə fəaliyyət göstərirlər və firmanın planlaşdırılmış inkişafını birgə təmin edirlər. Mühüm, mürəkkəb və məsuliyyətli funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün menecerlər xüsusi biliklərə və bu biliklərin firmanın cari fəaliyyətinin idarə edilməsində istifadə edilməsi məharətinə malik olmalıdırlar.

Biznesin idarə edilməsində faktlara əsaslanan qərarların qəbul edilməsi çox mühümdür. “Toplanan məlumatların analizində məqsəd Keyfiyyət İdarəetmə Sisteminin təsirliliyini və məhsuldarlığını artıraraq müştəri razılığını ən yüksək səviyyəyə çatdırmaqdır. Bu zaman verilən qərarlar və onların tətbiqi geniş sahəyə yayılmış məlumatlara əsaslanmalıdır. Müştəri gözü ilə baxdığımız zaman, məhsulla əlaqəli əhəmiyyətli nöqtələrin müəyyən edilməsi məqsədlə bütün əlaqə kanalları (Poçt, telefon, anket, üz-üzə görüşmə və sairə) istifadə edilərək müştəri ilə əlaqə qurulur və lazım olan məlumatlar toplanılır. Bu məlumatlar analiz edilərək həm müştəri razılığı artırılır, həm də müəssisənin bazardakı vəziyyəti gücləndirilir. Müştəri ilə əlaqəli toplanan məlumatlar daim yeniləşdirilərək ətrafımızdakı şərtlərə, texnologiyaya və tələblərə əsasən müştəri istək və ehtiyaclarında meydana gələn dəyişikliklərə dərhal cavab verməyə çalışılır” [7]

Beləliklə, bazar münasibətləri və rəqəbat şəraitində uğurlu fəaliyyət göstərmək və yaşamaq üçün ən vacib amillərdən biri biznesin strateji idarə edilməsidir. Uzunmüddətli perspektivdə uğurlu firma fəaliyyətini təmin edilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təmin olunması üçün çox vacibdir. Biznesin düzgün idarə edilməsi və ona düzgün yanaşma qarşıya qoyulan strategiyanı qısamüddətli məqsədlərə çevirir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev R. Aptek biznesi: Kiçik sahibkarlar üçün bələdçi. Bakı, “AZSEA” MMC, 2014, 60 s.
2. Biznesin əsasları. Bakı, Nurlan, 2005, 656 s.
3. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2011, 464 s.
4. Faydalı biznes investisiya mühitinə dair vəsait. ATƏT, 2006, 158 s.
5. İmanov R. Çörəkbişirmə biznesi Kiçik sahibkarlar üçün bələdçi. Bakı, 2017, 43 s.
6. Azərpoçt: Strategiya sənədi-[www.azerpost.az](http://www.azerpost.az)
7. BPM - Biznes proseslərin idarə edilməsi - Keyfiyyət Assosiasiyası.-[www.aqa.az](http://www.aqa.az)

## İŞ MÜHİTİNİN İŞÇİ PERFORMANSINA TƏSİRİ

**Assoc.prof. Rasim Abutalibov**

*rabutalibov@beu.edu.az*

**İlqar Babaşov Vüqar**

*Bakı Mühəndislik Univesiteti,*

*ilgar.babashov@gmail.com*

**Nuranə Osmanlı Nəbi**

*Osmanlinur00@gmail.com*

### XÜLASƏ

Müasir dövrdə iş mühitinin işçi performansına təsiri çox önəmli bir faktor kimi nəzərə alınır . Bu önəmli faktoru bütün uğur qazanan biznes şirkətləri nəzərə alırlar. Şirkətin hər bir işçisinin şirkətə həm müsbət, həm də mənfi tərəfdən təsiri var. İş mühitinin yaxşılaşdırılması işçi performansına mütləq öz təsirini göstərəcək.

**Açar sözlər:** İş mühiti, biznes, performans, sosial-psixoloji mühit

### IMPACT OF WORKING ENVIROMENT TO WORKER PERFORMANCE

#### ABTRACT

In modern times,infulences of working enviroment to worker performance is regarded as very important factor. All the successful business companies consider this important factor. Every worker of the company has positive and negative influence an the company. The improvement of working enviroment will definitely have an effect on worker performance.

**Keyword:** working environment, business, performance, socio-psychological environment, worker ,organization, group ,SMP.

### Giriş

Dünyanı yaxşılığa doğru dəyişməyə kömək etdiyini dərk etməkdən daha güclü motivator yoxdur. İnsanların əksəriyyəti sahib olduqları işi sadəcə olaraq bir mütləqlik, həyatlarına xoşbəxtlik əlavə etməyən karyera yarışı kimi qəbul edirlər. Dünyanın ən istedadlı insanları onları kiminsə ilhamlandırmasına və yüksək nailiyyətlər qazandırmasına təkan vermələrinə ehtiyac duyarlar.

### İşçilərə yanaşma:

İş mühiti hər bir işdə önəmlidir. Əgər bir iş adamı öz biznesinin uğurlu olmasını istəyirsə, ilk öncə öz şirkətində əlverişli iş mühitini yaratmalıdır. Əks halda heç bir uğurlu biznesdən söz belə gedə bilməz . Ola bilsin ki, bir şirkət müasir cihazlar ilə təhciz olunub və müasir texnologiyalardan istifadə olunur, işçilər yüksək maaş ilə təmin olunur , amma bu şirkətin rəhbəri işçilər ilə qeyri-etik davranır. Təbii ki, bu, həmin şirkətdə çalışan işçilərin iç performansının aşağı düşməsinə səbəb olur . Baxmayaraq ki işçilər həmin şirkətdə yüksək maaş alır, müasir texnoloji avadanlıqlar ilə çalışırlar, amma bu, o demək deyil ki, iş keyfiyyəti yüksək olacaq, əksinə işçi öz işlədiyi şirkətdə və ya hansısa ofisdə istədiyi performansı göstərməyəcək və ya göstərmək istəməyəcək, çünki həmin şirkətin rəhbərinin onlara qarşı olan qeyri-etik davranışı bu şirkətin işçilərinin şirkətə qarşı olan münasibətini və yanaşmasını tamamilə mənfiyə doğru dəyişir . Bu şirkətin işçiləri həmin şirkətdə işləsələr belə, bu, onların gündəlik təlabatlarını qarşılamaq zəruriyyətindən irəli gəlir. Alternativ bir şans yaranması tədqirində həmin işçilər bele bir şirkət başçısı ilə işləməkdən imtina edər və şirkəti əlverişli şərait yaranan kimi məmnuniyyətlə tərk etmiş olurlar, çünki belə bir mühidə işləməyi heç bir işçi istəməz. Əgər biz düşünsək ki bir şirkətdə çalışırıq və bu şirkətin rəhbəri şirkətə sərxoş vəziyyətdə gəlir və öz işçilərini təhqir etməyə başlayır, onlara nalayiq ifadələr ilə təhqir edir və bu hallar mütəmadi olaraq təkrarlanır . Bu halın şirkətin işçisinə necə mənfi təsir göstərəcəyini təsvir etmək heç də çətin olmaz və işçilərin şirkətin rəhbərinə olan münasibətində bu, öz əksini tapacaq, işçilər bu rəhbərə hörmət etməyəcəklər. Hər dəfə bu şəxs ilə qarşılaşanda onların əhval ruhiyyəsi mənfiyə doğru dəyişəcək . Bu da ona səbəb olacaq ki, işçilərin iş performansı aşağı düşəcək və şirkətin məsuldarlığı azalmış olacaq, çünki hər bir işçi şirkətin bir parçasıdır . Əgər işçilər ilə düzgün davranılmazsa, şirkət parçalanaraq məhv olmağa məhkum olacaq.



### Yeni işçinin qəbul olunması:

Hər hansısa bir şirkətə yeni bir işçi qəbul olunanda mütləq yeni problemlər və anlaşılmazlıqlar meydana çıxır, bu da öz növbəsində işçi mühiti arasında sözsüz yeni gələn işçinin iş performansına öz mənfi təsirini göstərir . Şirkətin əvvəlki işçilərinin yeni işçiyə qarşı olan soyuq və laqeyd rəftarı şirkətə yeni gələn işçidə şirkətə qarşı və şirkətin iş mühitinə qarşı mənfi fikirlərin formalaşmasına səbəb olur . Yeni işçinin öz yeni iş yoldaşları ilə münasibətləri qaydaya salması zaman alır . Bu itirilmiş zaman isə şirkətdə olan mənfi iş mühitinin müsbət iş mühitinə çevirilməsinə xərclənən zamandır ki bu da öz növbəsində şirkətin biznesinə mənfi təsir edir , və dolayısıyla şirkətin itkilər ilə üzləşməsinə səbəb olur. Bu cür halların önünün alınması üçün şirkətlərdə seminarlar keçirilməli və bu cür mənfi halların baş verməməsi üçün başda şirkətlərin rəhbəri, sonra isə şirkətin menecerləri şirkətin işçiləri arasında maarifləndirici tədbirlər görməlidirlər ki bu cür mənfi iş mühitinin yaranmasının qarşısı alınsın. Əgər şirkətlər bu cür maarifləndirici tədbirlər həyata keçirtsə, öz bizneslərində pozitiv iş mühitinin yaranmasına və işçi performansının yüksəlməsinə səbəb olacaqlar. Bu öncədən görülmüş tədbirlər mənfi iş mühitinin səbəb olacağı zərərdən qorumuş olacaq. Əgər düzgün maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilsə, bu mütləq öz müsbət nəticəsini verəcək və şirkətlərdə yaranmış pozitiv əhval ruhiyyə, bundan əlavə onların bir birilərinə göstərdiyi xoş və isti münasibət işçilərin işləmək həvəsini artırmış olacaq . Şirkətin müsbət iş mühiti öz müsbət təsirini şirkətin uğurlarında və qazandığı gəlirlərdə öz müsbət təsirini göstərəcək.

### **Kollektivdə sosial-psixoloji mühit dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:**

- müəssisənin( qrupun ) xarakteristikasının sosial-psixoloji məcmusu;
- kollektivin üstünlük təşkil edən və möhkəm (dayanıqlı) psixoloji hazırlığı;
- kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri;
- kollektivin bütöv xarakteristik vəziyyəti;

Sosial-psixoloji mühit müəssisədə stimullaşdırıcı faktordur, fəaliyyətin uğuru ondan asılıdır.

SPM qrup üzvlərinin birgə fəaliyyətdə bir-birinə qarşı ( şaquli və üfüqi ) həmçinin özünə qarşı münasibətdə biruzə verir.

SPM öz-özünü qiymətləndirməyə təsir edir, mövcud kollektivdə özünü bir fərd olaraq hiss etməyi təmin edir.

SPM şəkildəki kimidir.

SPM ikili təbiətə malikdir. Bir tərəfdən SPM özündə subyektiv qəbul etmə və qiymətləndirməni göstərir, o vəziyyətdə ki, hansı ki, qrupda baş verir. Əgər mövcud qrupda müxtəlif üzvlər arasında SPM-in qiymətləndirilməsini müqayisə etsək həddindən artıq dağılma aşkarlaya bilərik. Kimsə mühiti yaxşı qiymətləndirir və özünü kollektivdə rahat hiss, arxayın, təhlükəsiz hiss edir. Kiməsə görə isə tərsi mövcuddur, kollektivdə vəziyyət narahatdır, onun şəxsi və professional inkişafına, öz potensialını reallaşdırmağa maneə əngəl törədirlər.

Cədvəl



### **İş şəraitinin yaxşılaşdırılması:**

Şirkətlər öz işçilərinin iş şəraitinin yaxşılaşdırmaq üçün bütün lazımi tədbirləri görməlidirlər. Bu, çox vacib amildir. Hər bir şirkət rəhbəri öz işçisinə sanki onun bir işçisi varmış kimi münasibət göstərməlidir və onun iş şəraitinin ən yüksək səviyyəyə çatması üçün bütün lazımi addımları atmalıdır . Bu halda şirkətin işçiləri öz rəhbərlərinə və öz işlərinə bacardıqları qədər hörmət və ehtiram göstərəcəklər. Hər hansısa bir şirkət müsbət iş mühiti ilə yanaşı müasir avadanlıqlar ilə də təhciz olunmuşsa, bu, görülən işlərin tez və səmərəli başa çatmasına səbəb olur. Şirkətin daha çox gəlir qazanması daha çox işçilərə maaş verilməsinə, bu da öz növbəsində işçi məsuliyyətinin artmasına və işçinin öz işindən və iş yerindən məmnun qalmasına səbəb olur . İşçi məmnunluğu şirkətin bu günkü

və gələcək uğuru deməkdir . Biz təsəvvür etsək ki, biz bir işçiyik və sosial ehtiyacalarımıza yetəcəyindən artıq maaş alırıq bundan əlavə olaraq bizim işlədiyimiz iş yerimizdə çox müsbət iş mühiti var, rəhbərimiz bizimlə etik qaydalara uyğun münasibət qurur, şirkətin problemlərini çox məsuliyyətlə həll edir və bizim daha rahat və işimizi səmərəli görməyimiz üçün şirkəti müasir texnoloji cihazlar ilə təhciz edib. Əlavə olaraq, işçilərin öz asudə vaxtlarını səmərəli və daha maraqlı keçməsi üçün bütün lazımı şərait ilə təmin edib. Biz əlbəttə ki, belə bir şirkətdə məmnuniyyətlə işləmək istərdik. Bütün görülən müsbət yönlü tədbirlər şirkətlərdə iş mühitinin yaxşılaşmasına və işçi performansının yüksəlməsinə səbəb olar . Bu da öz növbəsində şirkətin böyüməsi və inkişaf etməsi ilə nəticələnəcək.

Hər hansısa bir şirkətdə müasir texnoloji cihazlar və lazımı ofis məkanları yoxdursa, bu, orada çalışan işçilərin öz işlərini yerinə yetirmələri üçün böyük maneələrə səbəb olacaq . Biz təsəvvür etsək ki, bir biznes binasıdır və bu binanın nə istilik sistemi, nə soyducu sistemi, nə də lazımı müasir texniki avadanlıqları var. İşçilər ilin soyuq fəslində istilik sisteminin olmamasından, ilin isti fəslində isə isti havadan əziyyət çəkirlər, əlavə olaraq onlar köhnə və nasaz texniki avadanlıqlar ilə və az miqdarda əməkhaqqı ilə işləyirlər . Şirkət rəhbəri də bütün problemləri həll etməyə imkanı olduğu halda heç bir sərmayə yatırmaq istəmir. Şirkət rəhbərinin məqsədi ancaq az miqdarda olsa, gəlir əldə etmək, işçilərinin iş mühitinin yaxşılaşdırması yönündə heç bir addım atmamaqdır. Belə bir şirkətin gələcəyindən heç bir söhbət gedə bilməz. Orada çalışan işçilər az bir zamanda həmin şirkəti tərk etmiş olacaqlar və bu da sonda şirkətin dağılması ilə nəticələnəcək . Çünki belə bir şirkətdə işləmək heç bir işçinin maraqlarına uğun gəlmir. Bu cür işçisinin iş mühitini nəzərə almayan bütün şirkətlər məhv olmağa məhkumdur.

#### **Məşhur şirkətlər:**

Google, Apple və Microsoft kimi şirkətlərin uğurunun əsasında işçi məmnuniyyəti dayanır. Bu cür şirkətlər öz işçilərinin iş mühitini yaxşılaşdırmaq üçün bütün lazımı tədbirləri görüblər və bu gün də görməkdədirlər . Bütün dünya bu məşhur şirkətləri tanıyır və bu şirkətlərin gəlirləri rekord rəqəmlər ilə göstərilir. Hər kəsin bildiyi məşhur Google şəhərciyi məhz işçi məmnuniyyətini qazanmağa hesablanıb. Google işçiləri öz asudə zamanlarını çox səmərəli və maraqlı keçirdirlər. Uğurlu biznesin əsasında işçi məmnuniyyəti və işçi performansı durur.

#### **İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SIYAHISI**

1. <http://avcanselkabaoglukural.com/isci-performans-degerlendirme-sisteminde>
2. <https://banker.az/ideal-is-n%C9%99dir-v%C9%99-n%C9%99y%C9%99-gor%C9%99-goog-%C9%99m%C9%99kdaslari-bel%C9%99-xosb%C9%99tdir/>
3. R.R.Abutalıbov “İdarəetmənin əsasları” Qafqaz Universiteti, 2014. Səh.224

## **TEXNOLOJİ TRANSFER ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ İMKANLARI**

**Dos.Odiljon ABDURAZZAKOV**

*Westminster Beynəlxalq Universiteti  
oabdurazzakov@wiut.uz*

**Nəsib CƏFƏROV**

*Szent István Universiteti  
jafarov.nasib@phd.uni-szie.hu*

#### **Xülasə**

Bu məqalədə innovasiya prosesinin stimullaşdırması nöqtəyi nəzərdən texnoloji transfer mexanizmlərinin əhəmiyyətini təhlil edilir. Bu məqsədlə texnoloji transfer sahəsində mövcud nəzəri çərçivə və beynəlxalq təcrübə müzakirə edilmişdir. Texnoloji transfer infrastrukturunun formalaşmasında dövlət, biznes sektoru və universitetlərin rolu təhlil edilmişdir. Məqalədə həmçinin biznes inkubasiya mərkəzləri, texnoparklar, texnoloji transfer ofisləri və bənzər mexanizmlər daxil olmaqla texnoloji transfer sisteminin əhəmiyyəti müzakirə edilmişdir. Məqalə beynəlxalq təcrübənin təhlilinə əsaslanaraq Azərbaycanda texnoloji transfer sisteminin inkişaf etdirilməsi haqqında tövsiyələr ilə yekunlaşır.

**Açar sözlər:** İnnovasiya sistemi, texnoloji transfer, üçqat heliks

## APPLYING INTERNATIONAL EXPERIENCE ON TECHNOLOGY TRANSFER IN AZERBAIJAN ABSTRACT

This article discusses the importance of technology transfer mechanisms in stimulating innovation. It analyzes theoretical framework and international experience in the field of technology transfer. The role of technology transfer infrastructure is analyzed with a specific focus on business sector, government and universities. The importance of technology transfer catalysts including business incubators, technology parks, technology transfer offices and so forth are discussed. Based on the analysis of international experience the article concludes with recommendations on how to develop technology transfer system in Azerbaijan.

**Key words:** Innovation system, technology transfer, Triple helix

### 1. Giriş

Son on il ərzində tədqiqatçılar arasında texnoloji transferin ölkənin innovativ imkanlarına təsiri və iqtisadi inkişafında roluna xüsusi önəm verilməkdədir. İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OECD) innovasiyanı, yeni və ya əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş məhsul və ya proses, yeni marketing metodu və ya biznes təcrübəsində və ya bir şirkətin xarici əlaqələrində yeni təşkilati metod kimi səciyyələndirir [5]. İnnovasiyanın əsas xüsusiyyətlərini bu şəkildə sıralamaq mümkündür: 1) innovasiya fəaliyyətinin nəticəsi qeyri-müəyyəndir; 2) innovasiya investisiya tələb edir; 3) innovasiya kənara yayılır (spill-over); 4) innovasiya yeni biliyin və ya mövcud biliyin yeni kombinasiyasını istifadə edir; 5) müəssisə innovasiya nəticəsində rəqabət üstünlüyü əldə edərək istehsal etdiyi məhsula olan tələbi artırmaqla göstəricilərini daha da yüksəldir [8]. Əksər ölkələrdə innovativ fəaliyyətlərin stimullaşdırılması üçün milli innovasiya sistemi (MİS) qurulmuşdur. Frimana [2] görə, milli innovasiya sistemi yeni texnologiyaların ixtirası, idxalı, modifikasiyası və diffuziyası ilə məşğul olan dövlət və özəl institutsional şəbəkədən ibarətdir. Milli innovasiya sistemində elm, sənaye və dövlət sektorları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Milli innovasiya sisteminin effektivliyi bu sektorların əməkdaşlıq dərəcəsinə görə dəyişir. Effektiv təşkil edilmiş milli innovasiya sistemi yüksək innovativ fəaliyyətlərlə nəticələnir.

Məqalənin ikinci hissəsi innovasiya və texnoloji transferin nəzəri çərçivəsi fonunda rəqabətqabiliyyətlik üçün innovasiyanın əhəmiyyəti və texnoloji transfer infrastrukturunu təhlil edir. Üçüncü hissə ali təhsil ocaqları və tədqiqat mərkəzlərinin texnologiya transferi prosesindəki rolundan bəhs edir. Sonuncu dördüncü hissə isə Azərbaycanda texnologiya transferi sahəsində mövcud vəziyyəti təhlil edir və effektiv texnologiya transfer mexanizminin yaradılması ilə əlaqədar tövsiyələr ilə yekunlaşır.

### 2. İnnovasiya və texnoloji transferin nəzəri çərçivəsinin təhlili

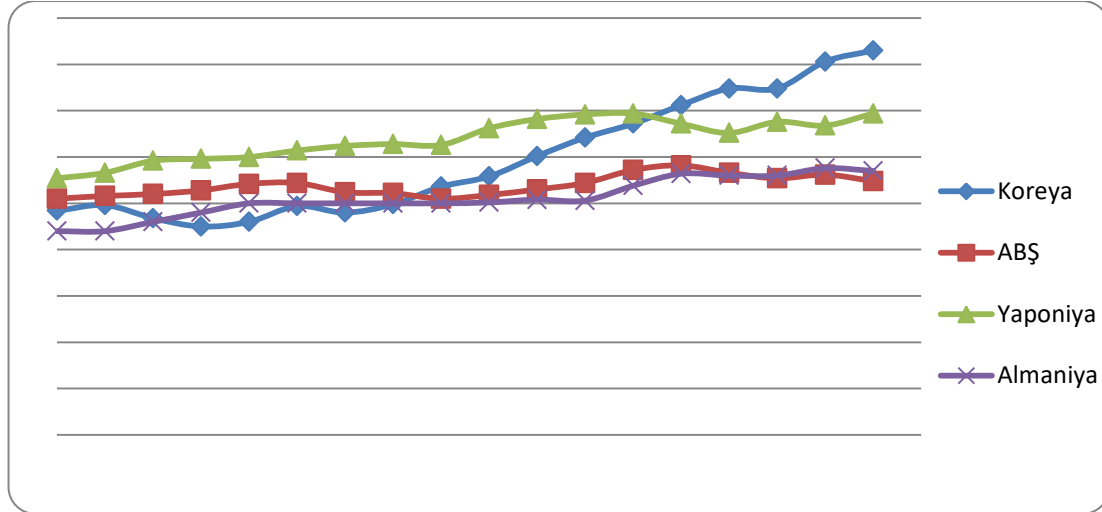
Milli innovasiya ilə əlaqədar ilkin elmi ədəbiyyatlarda üç fərqli nəzəriyyə qeyd olunur: Romerin [6] "İdeya-əsaslı endogen böyümə" nəzəriyyəsi, Porterin [4] klaster-əsaslı milli sənayenin rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsi və Nelsonun [7] milli innovasiya sistemi nəzəriyyəsi. Milli innovasiya imkanları ölkənin müəyyən zaman dilimində innovativ texnologiya istehsal etməsi və kommertsiallaşdırma potensialının göstəricisidir. Belə ki, milli innovasiya imkanları ölkədə uzun müddətli dövrdə innovativ təşəbbüslərin uğurunu təyin edən fundamental investisiyanın, siyasətin və resursların qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Bu imkanlar iqtisadiyyatda qismən texnoloji təkmilləşmədən və əmək qüvvəsindən asılı olsa da, ölkənin mövcud investisiya qoyuluşu habelə elmi-tədqiqat və işləmələr (R&D) üzrə fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən və bu fəaliyyətə təşviq edən dövlət və özəl sektorun siyasətini də özündə əks etdirir.

Elmi-tədqiqat və işləmə xərcləri ölkənin innovasiya göstəricilərinin müəyyən edilməsində ən geniş istifadə olunan statistikaldan biridir. Elmi-tədqiqat və işləmələr üzrə intensivlik (elmi-tədqiqat və işləmələr üzrə xərclərin ÜDM- də xüsusi çəkisi) iqtisadiyyatın yeni bilik yaradan nisbi investisiya dərəcəsinin göstəricisi kimi istifadə olunur [5]. Şəkil 1-də innovasiya sahəsində son illərdə ciddi rəqabət aparən dörd ölkənin 1996 və 2013 cü illər arasında elmi-tədqiqat və işləmələr üzrə intensivlik göstəriciləri yer alır.

İllər üzrə təhlil edilmiş göstəricilərə görə, Yaponiya, əsas rəqibləri olan Almaniya və ABŞ-ı üstələyərək 2008 ci ilə qədər ilk pillələrdə qərarlaşmışdır. Lakin, Yaponiyanın tədqiqat və inkişaf üzrə investisiya xərclərinin 2008 ci ildən etibarən azalması nəticəsində digər Asiya təmsilçisi olan Koreya Respublikası liderliyi ələ almışdır. Almaniya və ABŞ isə, bu illər ərzində inkişaf tempinə görə həm Yaponiya, həm də Koreyadan geri qalmışlar.

Milli innovativ imkanların determinantları 3 əsas elementə bölünür: (1) innovativ infrastruktur-yəni, innovasiyanı dəstəkləyici qurumlar, resurslar, və innovasiya siyasəti; (2) sənayə klaster qruplarının innovasiyaya verdiyi önəm; (3) ilk ikisi arasındakı əlaqənin dərəcəsi [9].

Şəkil 1: 1996-2013 illər arasında müxtəlif ölkələrin elmi-tədqiqat və işləmələr (R&D) üzrə investisiyalarının ÜDM- də xüsusi çəkisi

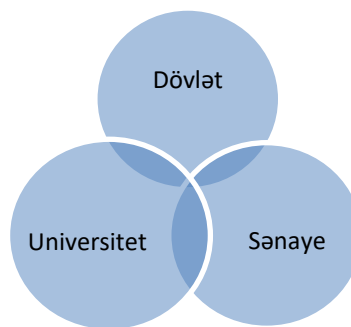


Mənbə: Dünya Bankı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

### 3. Azərbaycanda texnologiya transferi modelinin işlənilməsi üçün təkliflər

"Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" dövlət proqramında qeyd olunduğu kimi, innovativ sahibkarlığın inkişafı ölkədə prioritet məsələ hesab olunur [1]. Hökumət inkişaf etmiş ekosistemin təcrübəsindən istifadə edərək, yeni texnologiya şirkətləri üçün əlverişli mühitin formalaşdırmasını təmin edərsə, belə tədbirlərin yaxın gələcəkdə müsbət nəticə verəcəyi gözlənilə bilər. Bu da öz növbəsində milli innovasiya sisteminin və səmərəli texnoloji transfer modelinin yaradılmasını tələb edir. Texnologiya transferi sahəsində nəzəri çərçivənin və beynəlxalq təcrübənin təhlili "Üçqat Heliks (Triple Helix)" çərçivəsində hökumət, biznes və universitetlər kimi üç əsas amilin əhəmiyyətini önə çıxarır (Şəkil 5). İnnovativ fəaliyyəti stimullaşdırıcı bir sistemin qurulması üçün "Üçqat Heliks"-in bu üç komponenti vacibdir [3].

Şəkil 5. "Üçqat Heliks (Triple Helix)"



Mənbə: müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu üç komponentin arasındakı əlaqələr çox əhəmiyyətlidir. Məsələn, biznes sektorunun problemlərini və ehtiyaclarını nəzərə alaraq aparılan universitet tədqiqatları daha çox əhəmiyyət daşıyır. Bu proses ali təhsil və biznes sektoru arasında sıx əməkdaşlıq və koordinasiyanı tələb edir. Universitetlər öz tədqiqatlarını biznes sektorunun ehtiyaclarına əsasən formalaşdırdığı təqdirdə, universitetlərin yaratdığı bilik və texnologiyanın biznes sektoruna transferi daha da asanlaşır. Hökumət isə biznes sektorunda innovasiyanı dəstəkləyici siyasəti ilə bu prosesə öz töhfəsini verir. Hökumət, həmçinin ali təhsil və biznes sektoru arasındakı tərəfdaşlığın möhkəmləndi-

rilməsində mühim rol oynayır. Bu baxımdan xüsusilə, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi habelə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi biznes sektoru və universitetlər arasında daha sıx əlaqələri stimullaşdırmaq üçün milli siyasət yaradılmasında təşəbbüs göstərə bilərlər.

Statistik göstəricilərə nəzər saldıqda, cədvəl 1 də qeyd oldunduğu kimi, ölkədə elmi-tədqiqat və işləmə xərcləri 2008 və 2014-cü illər arasında artmış, lakin biznes sektoru tərəfindən maliyyələşdirilən bu xərclərin çəkisi 2014 cü il istisna olmaqla 2008 və 2013 cü illər arasında azalmışdır. Bundan başqa elmi-tədqiqat və işləmə fəaliyyətlərinə investisiya qoyuluşu ilə yanaşı, eyni zaman kəsiyi üçün elmi-tədqiqat və işləmə fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrin sayında artım müşahidə edilmir. Azərbaycan hökuməti elmi-tədqiqat və işləmə fəaliyyəti ilə məşğul olan biznes sektoruna qismən də olsa subsidiyalar təmin edərək bu sahəyə dəstək verə bilər.

**Cədvəl 1:** Azərbaycanda 2008 və 2014-ci illər arasında elmi-tədqiqat və işləmə fəaliyyəti (R&D) üzrə xərclər

|  | 2008  | 2009  | 2010  | 2011  | 2012  | 2013  | 2014  |
|--|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Elmi-Tədqiqat və işləmələr üzrə brüt xərclər milyon manat                                    | 67.0  | 89.2  | 93.4  | 111.1 | 117.3 | 122.0 | 126.6 |
| Dövlət sektorunun payı faizlə %  | 77.1  | 78.0  | 80.6  | 82.2  | 83.55 | 85.49 | 84.6  |
| Biznes sektorunun payı faizlə %  | 22.9  | 22.0  | 19.4  | 17.8  | 16.45 | 14.51 | 15.4  |
| Elmi-Tədqiqat və işləmələr üzrə brüt xərcləmələrin ÜDM-də payı faizlə %                      | 0.18  | 0.25  | 0.22  | 0.22  | 0.2   | 0.2   | 0.2   |
| Dövlət sektorunun Elmi-Tədqiqat və işləmə xərclərinin məcmu dövlət xərclərində payı faizlə % | 0.6   | 0.8   | 0.8   | 0.7   | 0.7   | 0.6   | 0.7   |
| Elmi-Tədqiqat və işləmə fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrin sayı                         | 146   | 148   | 145   | 143   | 140   | 140   | 145   |
| Elmi-Tədqiqat və işləmə fəaliyyəti ilə məşğul olan işçi sayı                                 | 17942 | 17401 | 17924 | 18687 | 21573 | 22358 | 23329 |

**Mənbə:** BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının, "Fostering Innovative Entrepreneurship", Cenevrə, 2012-ci il hesabatı və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin "Azerbaijan statistical yearbook 2015", Bakı, 2015 hesabatına əsasən müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Hökumətin səyləri ilə yanaşı, universitetlər də biznes sektoruna lazım olan texnologiya növlərini istehsal etməklə innovasiyanın sürətləndirilməsində böyük rol oynamalıdır. Azərbaycan universitetləri yalnız fundamental tədqiqatla məhdudlaşmamalı, tətbiqi tədqiqatlara daha çox önəm verməlidirlər. Çünki universitetlər tərəfindən aparılan tətbiqi tədqiqatlar yeni texnologiyanın icad edilməsinə kömək göstərir və sənayeyə transfer edilən bu yeni texnologiya öz növbəsində sənayenin innovativ potensialını artırmağa xidmət edir.

Universitetlər, biznes sektoru və hökumətin səyləri ilə yanaşı, innovasiyanı stimullaşdıran dördüncü amil katalizator qurumlar olan innovasiya mərkəzləri, inkubasiya və akselerasiya mərkəzləridir. Bu gün Azərbaycanda 10 belə katalizator qurum fəaliyyət göstərir. Sevindirici haldır ki, "Üçqat Heliks"-in hər 3 sektoru - hökumət, sənaye və universitetlər- bu prosesə öz töhfələrini verirlər. Mövcud trend gələcəkdə daha çox qurumların və daha çox universitetlərin öz inkubasiya mərkəzlərini və texnoparklarını yaradacaqlarına inamı artırır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan - 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012-ci il. [http://www.president.az/files/future\\_az.pdf](http://www.president.az/files/future_az.pdf)
2. C.Freeman, *Technology Policy and Economic Performance: Lessons from Japan*, Pinter, London,1987.
3. H.Etzkowitz, L.Leydesdorff, *The Triple Helix--University-industry-government relations: A laboratory for knowledge based economic development*, *EASST review* 14, no. 1, p.14-19, 1995
4. M.E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*. New York (NY): Free Press,1990
5. OECD, *Innovationstrategy*, <https://www.oecd.org/site/innovationstrategy/defininginnovation.htm>, 09.09.2018
6. P.Romer, *Endogenous Technological Change*, *Journal of Political Economy*, 98: S71-S102, 1990.
7. R.R.Nelson,ed. *National innovation systems: a comparative analysis*. Oxford university press, 1993.
8. Report of United Nations Economic Commission for Europe, "Fostering Innovative Entrepreneurship", Geneva, 2012
9. S.Stern, M.E. Porter, and J.L. Furman, *The Determinants of National Innovative Capacity*, Harvard Business School Working Paper 00-034, 1999

# AZƏRBAYCANDA ŞİRKƏTLƏRİN İNNOVASIYA XƏRCLƏRİNİN ARTIRILMASININ ÖNƏMİ

**Orxan ŞÜKÜROV**

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)  
orxan@inbox.ru*

## XÜLASƏ

Hər bir dövlət özəl sektorun inkişafında maraqlı olur. Özəl sektorun inkişafı zamanların tələblərinə uyğun olaraq dəyişir. Çağdaş dövrdə dünyada inkişaf etmiş şirkətlər o şirkətlər hesab olunurlar ki, onların fəaliyyətində innovativ idarəetmə aparıcı və hakim olsun. Belə şirkətlərin fəaliyyətləri innovativ mexanizmlərlə əhatə olunması ilk növbədə onların gəlirlərinin müəyyən bir hissəsinin innovasiya xərclərinə yönəltməsindən keçir. İnnovasiya xərclərinin artırılması bu gün ola bilsin ki, şirkətlərin toplam gəlirlərini azaldır, lakin onların sonrakı illərdə gəlirlərinin daha da artmasına və bazar paylarının genişlənməsinə gətirib çıxarır.

**Açar sözlər:** innovasiya, innovasiya prosesləri, innovativ layihələr, innovativ sahibkarlıq, Qlobal İnnovasiya İndeksi

## ABSTRACT

Every state focuses in the development of the private sector. The development of the private sector varies according to time requirements. In the contemporary world, developed companies around the world are considered to be innovative and dominant in their operations. Such companies which primarily focus innovative mechanisms have to direct main part of their revenues on innovation. Increasing innovation costs today may reduce the total revenue of the companies. But this will increase their future revenue more intensively and affect positively to their market share.

**Key words:** innovation, innovation process, innovation projects, innovative entrepreneurship, Global Innovation Index

## Giriş

Bu gün çağdaş dünyada tamam fərqli yollar izlənilməkdədir. Ölkələr indi daha fərqli yollarla inkişaflarını təmin etmək və strateji hədəflərini çox müxtəlif yollarla müəyyən etməyə can atırlar. Bu mənada bu gün dünyada elmi-texniki və innovasiya siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması mexanizmləri fərqlidir. İnnovasiya – hər hansı şirkət və təşkilat tərəfindən yaradılmış yeniliyin müəyyən nəzəri konsepsiya altında birləşdiriləndək onun sonradan kommersiya məqsədilə istifadə edilərək gəlirin əldə edilməsi prosesidir. (Trott, 2012) Məlum olduğu kimi innovasiya proseslərini elmi müstəviyə gətirmiş Y.Şumpeter bunu “görünməz əl” nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirirdi. Y.Şumpeter “görünməz əl” mexanizminə yeniliyin yaranmasına istiqamətverici deyil, bu prosesə mane olan qüvvə kimi baxmışdır. O, sahibkarı yüksək riskli fəaliyyətə sovq edən motivlərə- başqaları arasında nüfuzə; rəqiblərlə mubarizədə qələbə hissənə; yaradıcılıqdan doğan sevinc hissənə ehtiyacları aid edirdi. [3.səh.401] Qeyd olunduğu kimi “yaradıcılıqdan doğan sevinc hissi” məhz innovasiya prosesində tədqiqat və axtarırların istehsalata istiqamətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu isə özlüyündə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə kapital qoyuluşunu artırmağı şərtləndirir.

## İnnovasiya prosesləri və nəticələrin qiymətləndirilməsi

İnnovasiyaya bir sistem formasında baxsaq, burada yalnız şirkət və onun əməkdaşları ilə kifayətlənmək qeyri-dəqiq olardı. İnnovasiya mühiti kompleks münasibətləri birləşdirən funksional və dinamik mühitdir və telekommunikasiya sistemində yenilik yarataq istənilən oyunçu bunu anlamalı və davamlı təhlil edilməsi olduqca vacibdir. “Çağdaş dövrdə innovasiya prosesinin ən vacib xüsusiyyəti innovasiya prosesini həyata keçirən dövlət, ictimai, korporativ institutların, təşkilat və şirkətlərin mü-rəkkəb və çoxvektorlu olaraq sistem halını təşkil etməsidir. Onlar bu sferada iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrində onun rəqabət-qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və milli innovasiya sisteminin formalaş-ması üçün innovasiyanın yaradılması, tətbiqi və inkişafı məqsədilə qarşılıqlı təsirdə olurlar.” [2.səh.61] İnnovasiya prosesinin əsas mərhələləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Daxil olmuş ideyaların sistemləşdirilməsi, yeni məhsul ideyalarının hazırlanması
- Eyni məhsulun iqtisadi səmərəliliyinin təhlili, marketing proqramının hazırlanması
- Yeni məhsulların hazırlanması
- Bazarda testləşdirmə aparılması
- İstehsalatda yeni məhsulun tətbiqi barədə qərar qəbul edilməsi.

Innovasiyaya hər şeydən əvvəl bütöv bir sistem kimi baxmalıyıq. Yəni, onu təşkil edən elementlərə ayrı-ayrılıqda baxıb, sonradan tam bir sistemin təşkil edən elementlər birliyi kimi təsəvvür etməliyik.



İnnovasiya sistemini əhatə edən elementlərin qarşılıqlı şəkildə hərəkəti bir prosesi xatırlatsa da, onun nəticələrinin olması daha zəruridir. Bu mənada innovasiyanı tək-cə bir proses olaraq qiymətləndirmək doğru olmazdı. Onun həyata keçirilməsi hər şeydən əvvəl onun təbii ki, ilk olaraq prosesdir. Həmin proses uğurlu sonluqla başa çatmazsa, o zaman innovasiya proseslərinin effektivliyindən danışmaq doğru olmazdı. Deməli, prosesin effektivliyi nəticəvi performanslardan asılıdır. Əgər innovasiyanın nəticələrini qiymətləndirən zaman onun hansı hədəfləri əhatə etdiyini müəyyənləşdirə bilməmişkə, o zaman nəticələri də ölçmək qeyri-müəyyən olaraq qalacaqdır. Ona görə innovasiyanın nəticələrinin nələrdən ibarət olmasını konkretləşdirməliyik. Fikrimizcə, innovasiyanın nəticələri əsasən bir neçə sonluqla yekunlaşmalıdır: (i) qıt məhsullardan rəşional istifadə istifadə olunur, (ii) məhsulun çeşidi təzələnir, (iii) rəqabət qabiliyyəti yüksəlir, (iv) əhalini tələbatının ödənilməsinə yardım edir, (v) istehsalın səmərəliyi yüksəlir, (vi) istehsal xərcləri azalmaqla mənfəət artır, (vii) yeniliklər sosial nəticələri doğrur. Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, innovasiya prosesinin son məqsədi yeni məhsulun kommərşiya qabiliyyətinin yüksəldilməsi və kütləvi istehsalının təşkil edilməsidir.

#### **Dövlətin innovasiya siyasətinin özəl sektora təsiri**

Təbii ki, dövlətin müəyyən etdiyi çərçivə daxilində innovasiya siyasəti özəl sektorun fəaliyyətini bu və ya başqa formada təsirləndirir. Dövlətin innovasiya siyasətinin konturları biznesin stimulları ilə həmahəng olur. Bu mənada bu gün dünyada dövlətlərin innovasiya siyasətini özəl sektorla əlaqəsi heç şübhəsiz ki, mövcuddur. Bu gün dünyada tədqiqatlar göstərir ki, öz tədqiqat və inkişaf xərcləri büdcələrinin 25%-dən daha çoxunu müxtəlif təyinatlı proqram təminatına ayıran şirkətlərin gəlirləri rəqiblərinə nisbətən daha yüksək templə artır. Maraqlıdır ki, dünyanın ən çox araşdırma və inkişaf xərcləmələri olan 1000 iri korporasiyanın innovasiya xərcləmələri 2016-cı ildə 0.04% artaraq 680 milyard dollara çatıb. Məhz buna görədir ki, dünyada ildən-ilə şirkətlərin innovasiyaya yönəlik xərcləri artmaqdadır. Bütün bunlar isə hər il dünyada Qlobal İnnovasiya İndeksi adında hesabatlar hazırlanmaqla müşahidə olunur ki, bu da ölkələrin özlərinin innovasiya potensialının necə artırılması haqqında təsəvvürlərini daha da artırmasına xidmət edir. Düzdür ölkəmiz bu hesabatlar üzrə dünyada İEO-lə müqayisə oluna bilməsə də, lakin postsovet respublikaları içərisində müəyyən oxşar reytingləri bölüşür. Hətta bir neçə il öncəki hesabatlarda vəziyyət belə idi. Həmin Qlobal İnnovasiya İndeksinin hesablamalarına əsasən, 2011-ci ildə Azərbaycan 125 ölkə arasında 83-cü yerdə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrində həmin göstəricilər üzrə Azərbaycanı qabaqlayaraq gürcüstan 73-cü yerdə, Ukrayna 60-cı yerdə, Qazaxıstan 84-cü yerdə, Rusiya Federasiyası 56-cı yerdə qərar tutmuşdur. Lakin eyni zamanda bu göstəriciyə görə ölkəmiz İran, (95-ci yer) Pakistan (105-ci yer), Taciqistan (116-cı yer) kimi dövlətləri geridə qoya bilmişdir. Sözügedən indeks beynəlxalq İNSEAD təşkilatı tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Milli şirkətlər səviyyəsində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin strukturu xarici ölkələrin şirkətlərində çəkilən xərclərin strukturundan ciddi sürətlə fərqlənir. Qərbi Avropa ölkələrində də innovasiya xərcləri

strukturunda olduqca kəskin fərqlər müşahidə olunur. Yəni, innovasiya xərclərinin 80%-i yalnız elmi araşdırmalara sərf edilir. Məsələn, Niderlandda şirkətlərin öz qüvvələri ilə apardıqları elmi araşdırmalara çəkilən xərclər şirkətin ümumi xərcinin 62,5%-i, kənar təşkilatlar ilə əməkdaşlıqda isə 17,6%-i təşkil edir. Eyni zamanda maşın və avadanlıqların alınmasına innovasiyalara çəkilən xərclərin 19%-u sərf olunmuşdur. Bənzər proporsiyalar Danimarka, Belçika, İsveç və Avropa Birliyinin digər dövlətləri üçün səciyyəvidir.

**Dünyada innovasiya şirkətlərinin doğurduğu güc**

Bu gün dünyada inkişaf etmiş şirkətlər deyində əsasən innovativ şirkətlər başa düşülür. Onlar əsasən İEÖ-in payına düşür. Onlar sürətlə digər ölkələrdə belə bazar paylarını sürətlə artırmaqdadır. Əgər dünyada biz həmin şirkətlərə baxsaq, görürük ki, onların əksəriyyəti innovativ “yüklə” silahlanmışdır. Bu cür yüklənmə yalnız şəxslərə aid olan yenilənmə ola bilməz. Deməli, innovasiya yalnız işçilərin deyil, təşkilat və şirkətlərin “ruhunda” olmalıdır - ənənəvi funksional və bürokratik şirkətlər innovativ xidmətlər təqdim etdikləri zaman qarşıya çıxan ilk problem şirkətin “ağır” və “ləng” olmasıdır. Ləng olmayan belə şirkətlər innovasiyaya açıq və öz fəaliyyətlərində bunu təşviq edən şirkətlərdir. Bu gün dünyada məhz innovasiyaya daha çox vəsait yönəldən şirkətlər daha böyük uğurlar qazanırlar, nəinki yuxarıda qeyd etdiyimiz “ləng” və “ağır” şirkətlər. Düşünməyə üçün onu qeyd edirəm ki, 2017-cı ildə innovasiyalara ən çox pul xərcləyən şirkətlərin sıralamasında ikinci olan Google-un sahibi Alphabet şirkətinin illik innovasiya xərci 13.9 milyard dollar olub.

| 2017 Rank | Company Name                  | Country       | Industry group                  | R&D Expenditures (\$US Billions) |      | Revenue (\$US Billions) |       | R&D intensity |       |
|-----------|-------------------------------|---------------|---------------------------------|----------------------------------|------|-------------------------|-------|---------------|-------|
|           |                               |               |                                 | 2016                             | 2017 | 2016                    | 2017  | 2016          | 2017  |
| 1         | Amazon.com, Inc.              | United States | Retailing                       | 12.5                             | 16.1 | 107.0                   | 136.0 | 11.7%         | 11.8% |
| 2         | Alphabet Inc.                 | United States | Software and Services           | 12.3                             | 13.9 | 79.0                    | 90.3  | 10.4%         | 15.3% |
| 3         | Intel Corporation             | United States | Semiconductors and Serricon...  | 12.1                             | 12.7 | 65.4                    | 69.4  | 21.9%         | 21.3% |
| 4         | Samsung Electronics Co., Ltd. | South Korea   | Technology Hardware and Eq...   | 12.0                             | 12.7 | 166.7                   | 167.7 | 7.2%          | 7.6%  |
| 5         | Volkswagen Aktiengesellschaft | Germany       | Automobiles and Components      | 12.5                             | 12.1 | 226.2                   | 229.4 | 5.6%          | 5.2%  |
| 6         | Microsoft Corporation         | United States | Software and Services           | 12.0                             | 12.0 | 30.6                    | 63.3  | 12.3%         | 14.1% |
| 7         | Roche Holding AG              | Switzerland   | Pharmaceuticals, Biotechnolo... | 9.4                              | 11.4 | 49.6                    | 61.8  | 19.0%         | 21.9% |
| 8         | Merck & Co., Inc.             | United States | Pharmaceuticals, Biotechnolo... | 6.7                              | 10.1 | 39.3                    | 39.8  | 17.0%         | 25.4% |
| 9         | Apple Inc.                    | United States | Technology Hardware and Eq...   | 6.1                              | 10.0 | 233.7                   | 215.6 | 2.5%          | 4.7%  |
| 10        | Novartis AG                   | Switzerland   | Pharmaceuticals, Biotechnolo... | 5.5                              | 5.6  | 50.4                    | 49.4  | 10.8%         | 13.4% |
| 11        | Toyota Motor Corporation      | Japan         | Automobiles and Components      | 9.5                              | 9.3  | 254.7                   | 247.5 | 3.7%          | 3.8%  |
| 12        | Johnson & Johnson             | United States | Pharmaceuticals, Biotechnolo... | 9.0                              | 9.1  | 70.1                    | 71.9  | 12.9%         | 12.7% |
| 13        | General Motors Company        | United States | Automobiles and Components      | 7.5                              | 8.1  | 152.4                   | 166.4 | 4.9%          | 4.9%  |
| 14        | Pfizer Inc.                   | United States | Pharmaceuticals, Biotechnolo... | 7.7                              | 7.8  | 48.9                    | 52.8  | 15.7%         | 14.8% |
| 15        | Ford Motor Company            | United States | Automobiles and Components      | 6.7                              | 7.3  | 146.6                   | 151.8 | 4.5%          | 4.8%  |
| 16        | Daimler AG                    | Germany       | Automobiles and Components      | 6.3                              | 6.9  | 157.8                   | 161.8 | 4.0%          | 4.2%  |

Xüsusilə İEÖ innovativ fəaliyyətin təşviq olunmasında maraqlı dövlətlər kimi çıxış edirlər. Bu aspektdən yanaşanda xüsusilə Qərb və Avropa Birliyi ölkələri daha fəal görünür. ABŞ-da dövlət xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin yenilikçi fəaliyyətini dəstəklənməsində yaxından iştirak edir. Lakin bununla yanaşı bəzi çətinliklərin mövcud olması üzündən yeni məhsullar yaradılması üzrə uğurların yalnız məhdud bir hissəsi istehsalatda tətbiq edilir. Məsələn, ABŞ şirkətlərində yeni məhsul layihələrinin yalnız 15%-i kommersiya istehsalı mərhələsinə çatıb, bazara çıxarılan həmin məhsulların yalnız 62%-i istehlakçılar tərəfindən qəbul olunur. Ona görə də innovativ layihələrin istehsalata tətbiqi nəzəriyyədə göründüyü kimi o qədər də asan deyil. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində digər rəqabət imkanları tükəndikdə sahibkarlar innovasiya proseslərindən bəhrələnmək məcburiyyətində qalırlar. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı innovasiya sahibkarlığı ilə sıx bağlıdır.

**Azərbaycanda innovasiyaya meyilli şirkətlərə dövlət dəstəyi**

Müasir dövrün Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısına qoyduğu çox mühüm hədəflərdən biri real sektorun innovasiya yönümlü inkişafını stimullaşdırmaqdır. Bu siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin rolu biznesin maraqları ilə cəmiyyətin ictimai maraqlarının balanslaşdırılmasından ibarətdir. İqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində ənənəvi qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə yanaşı, innovasiya xarakterli, elm-tutumlu sahələrin inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Prezident İlham



Əliyev cənablarının sərəncamı ilə hazırlanan "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında deyilir: "Uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, "bilik iqtisadiyyatı"nı formalaşdırmaq, elmtutumlu texnologiya, məhsul (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil edəcəkdir". [1] İndiyədək həyata keçirilən innovativ tədbirlər və müəyyənləşdirilən bu istiqamət onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan hökuməti innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində maraqlıdır.

Xarici iqtisadçılar isə innovasiya sahibkarlığı ilə iri müəssisələrin məşğul olmasını məqsədəuyğun sayırlar. Buna səbəb bilavasitə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi innovasiyanın mənimsənilməsinin yüksək xərc tələb etməsidir. Bu xərc isə əsasən qiymətli ixtiralar və yeni sınaq nümunələrinin hazırlanması işinin çoxsaylı əmək kollektivinin səyini və çox güclü maddi texniki baza tələb etməsindən irəli gəlir. Odur ki, yalnız yüksək maliyyə vəsaitinə malik olan iri firmalar innovasiya layihələrini başa çatdırıb bilərlər. İri firmaların digər üstünlüyü orada çoxməqsədi tədqiqatların hazırlanmasıdır. Həm də bu firmalarda sınaq layihə və elmi tədqiqat işlərinin aparılması zamanı müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilməsi də onların digər üstünlüyünü müəyyən edir.

Azərbaycanda sahibkarlıq təbəqəsi formalaşmış, iqtisadiyyatın inkişafında özəl bölmənin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, iqtisadi fəaliyyət sahələrində sahibkarlıq üçün münbit şərait yaradılmış qanunvericilik qaydaları liberallaşmış, maliyyə-kredit təminatı və onun tətbiqi mexanizmləri yaxşılaşmışdır. Bu maneələrin minimumlaşdırılması onu deməyə imkan verir ki, daha müasir biznes istiqamətləri də biz də inkişaf etsin. Lakin burası da bir reallıqdır ki, ölkə sənayesi texnoloji tərəqqinin dünya səviyyəsindən bəzi sahələrində çox-çox geri qalmaqdadır və bu texnoloji gerilik getdikcə artmaqdadır (neft sahəsini, tikinti və rabitə sahələrini istisna etməklə). Sənayedə əsas istehsal fondlarının mənəvi və fiziki aşınması 65%-dən artıqdır. Bu təhlükəli meyillərin qarşısını yalnız innovasiya tipli inkişaf ilə və innovasiya-investisiya fəaliyyətini genişləndirməklə almaq olar. Bu mənada iqtisadi artımın dinamikliyini yalnız innovasiya tipli inkişafa keçməklə, istehsalda elmi nailiyyətlərdən istifadə etməklə, yeni texnologiyalarla təmin etmək olar. İnnovasiya tipli inkişafa keçid və mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin formalaşdırılması məsələləri hazırda müəyyən tədbirlərin görülməsini tələb etsə də, qısa müddətdə onlar həll oluna bilməzlər. Bu məsələlər yalnız yaxın orta müddətli və uzun müddətli perspektivdə prioritet istiqamətlər kimi qarşımıza hədəf olaraq qoyulması daha doğru addımdır. Lakin həmin illərə hazırlıq məhz indidən başlanmalıdır. Bu məqsədlə xüsusilə Regional İnnovasiya Zonaları fəaliyyətini yaratmaq lazımdır. Dünya təctübəsi göstərir ki, bu zonaların formalaşması üçün onun bir mexanizm olaraq elementlərini işlək hala gətirmək lazımdır. Buraya xüsusilə bu bir neçə elementi daxil etmək məqsədəmüvafiqdir. (i) əlverişli tənzimləmə mexanizmi, (ii) cəlbədicə stimullar, (iii) şəffaflıq, (iv) aşağı məsrəfli telekommunikasiya xidmətləri, (v) ən son texnoloji avadanlıq, (vi) rəqabətə davamlı işçi qüvvəsi, (vii) dayanıqlı nəqliyyat əlaqələri, (ix) cəlbədicə daxili İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalar (İKT) bazarı.

Bazar infrastrukturunun əsas komponentlərindən olan İKT bazarının inkişafı üçün bir neçə mühüm işlər görülmüşdür. Lakin bu da bizim qarşımıza qoyduğumuz hədəflərə tam uyğun deyil. Çünki, təhlillərimiz göstərir ki, bizdə İKT bazarının həcmi hələ kifayət qədər geniş deyildir. "Hesablamalara görə, bu regionda İKT-nin dövriyyəsi 65 milyard dollar təşkil edir. Azərbaycan hətta bir neçə ildən sonra həmin texnologiyaların bazarını bir qədər də genişləndirməklə dövriyyəni 160 milyard dollara çatdırmağı planlaşdırır. Regional innovasiya zonalarının gəlir gətirməsi təxminən 2015-2018-ci illərə təsadüf edəcək. Nəzərdə tutulan layihələr həyata keçiriləcəyi təqdirdə 2015-ci ildən başlayaraq İKT sektorundan əldə edilən gəlirlər neft gəlirlərini üstələyəcək. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan tezliklə xammal ixrac edən ölkələr sırasını tərk edərək, innovasiya tutumlu məhsullar ixrac edən ölkəyə çevriləcək." (Akif Nəsirli, paralel.az) Məhz elmtutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi ölkədə innovativ sahibkarlığın daha böyük vüsətlə genişlənməsinə imkan yaradacaq. Çoxlu sayda araşdırma insitutları və mütəxəssis qruplarının gəldiyi qənaəti bundan ibarətdir ki, ölkədə innovativ sahibkarlığın stimullaşdırılması və inkişafı üçün ilk növbədə innovasiya prosesinin və milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması olduqca zəruridir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, Bakı – 2012
2. Həsənov R.T., Bayramov Ü.Ə. Regional iqtisadi inkişaf siyasətinin əsas prioritetlərinin seçilməsi. "Audit" jurnalı, №4, 2003 s.61
3. Й.Шумпетер, Теория экономического развития. Прогресс, 1982, 401 с.
4. www.paralel.az

## EFFECT OF SOCIAL FACTORS ON CONSUMER BEHAVIOR

**Seymur M. GULIYEV**

*Azerbaijan State Oil and Industry University, PhD student  
seymurquliyev@yahoo.com*

### ABSTRACT

Marketing is a psychological managing process of consumer mind. The mind is managed in terms of letting consumers purchase proposed goods and services. The mind is managed through different ways and even there are some factors having some effects on purchasing decision of consumers and consumer behaviors. Consumer behavior is very difficult to understand as each consumer is an individual with individual behaviors, whereas, marketing does its best to understand and analyze the consumer purchasing behaviors and the specific factors impacting purchasing behaviors.

This thesis analyzes social factors impacting consumer purchasing behavior and their importance. Reference groups, family, and opinion leaders. Introduction part of the thesis gives small brief on consumer behavior and the rest of the thesis explains the above given factors.

**Key words:** consumer behavior, social factors, reference groups, family, roles

### XÜLASƏ

Marketing istehlakçı zehninin psixoloji olaraq idarəedilməsi prosesidir. istehlakçı zenhi təklif edilən mal və ya xidmətin istehlakçılar tərəfindən satın alınması üçün idarə edilir. İstehlakçılar müxtəlif üsullarla idarə edilir və istehlakçı davranışlarına və satınalma qərarlarına təsir edən bir çox faktor vardır. Hər istehlakçı bir fərd olduğu üçün istehlakçı davranışlarını fərdi olaraq başa düşmək olduqca çətinidir, amma marketing istehlakçı davranışlarının öyrənilməsi və bu davranışlara təsir edən faktorların analizi üçün münbit şərait yaradır.

Bu məqalə istehlakçıların satınalma davranışına təsir edən sosial faktorlar haqqındadır. Referans qrupları, ailə və fikir liderləri kimi faktorlar analiz edilir. Məqalənin giriş hissəsi istehlakçı davranışları haqqında qısa məlumat verir və digər hissələr isə yuxarıda qeyd edilmiş faktorları izah edir.

**Açar sözlər:** istehlakçı davranışı, sosial faktorlar, referans qrupları, ailə, rollar

### 1. INTRODUCTION

Of the basic principles governing the current competitive market are customer orientation and belief in customer-centeredness. At present, the competitive market forced producers to produce goods based on customer needs [11]. The study of consumer purchase behavior, which is briefly called consumer behavior, provides information about consumer and his/her consumption patterns [8]. An organization can continue to survive if it can supply consumer needs and demands with a comprehensive understanding of them. This shows the importance of studying consumer behavior [2]. This requires understanding consumer behavior which is not so simple. Customers may not know their own deeper inner motivation or they may react to affecting factors in the last moment and simply change their mind. However, marketers should consider their customers' requests, intakes and buying behaviors [4]. Buying behavior of individuals is often unconsciously affected by some factors. One of these factors is social factors. Social factors play an important role in the decision of buying almost all products.

### 2. CONSUMER BEHAVIOUR

Consumer behavior includes a series of mental and physical processes that continues through before and after purchase. [9]. Studying consumer behavior includes the study of what, how, and why people are buying [3]. Consumer behavior indicates how consumer decisions are made, how the goods or services are used [6]. Berkman and Gilson explain consumer behavior as activities in which people are involved in actual or potential use of various products of market including goods, services, ideas and environment of the market. According to Solomon [10], consumer behavior, with the aim of satisfying needs and desires of people and different groups, examines the process affecting the selection, purchase and use of products, services, ideas and experiences. Consumers' behaviors are physical emotional and mental activities to satisfy the needs and demands of the consumers when people select, buy, and use goods and services and to discard the product [13]. A company that is aware of consumers' reaction to different characteristics of goods, prices and advertisement tricks has advantage over its competitors [4]. Recognition of factors affecting customer's buying decisions is one of the issues that marketers are trying to identify in order to understand the interests and demands of their customers and address them.

### 3. SOCIAL FACTORS

Making his decision, the buyer considers many factors classified in four categories. In many authentic marketing texts, these factors are categorized generally as: cultural factors, social, personal and psychological categories. Although marketers cannot influence many of these factors, identifying these factors is important to identify potential buyers and make products to meet these needs. Each of these factors has a special dimension. Social factors play a special role in the decision of the buyer's purchase [5].

Social factors: Social factors are also affected by the behavior of consumers. The social factors include:

#### 3.1 Reference Groups

Reference groups includes buyer reference group, such as family members, friends, social organizations, professional institutions and trade, heavily influence the selection and specific brand. Reference Group somehow affects the value and behavior of others. Most of the purchases affect ideas and opinions of the reference group [8].

Reference Group can impact a person at least in three ways. First, the person will face new behaviors and lifestyles; second, the ideas and imaginations that affected individual's interests will be adapted to the reference group. Third, the created compulsive conditions may have influence on the choice of product brands [5]

Reference groups are those that somehow affect the value and the perceived behavior of others. It should be noted that the reference group differs from opinion leaders. In the study of human communication it can be seen that some people provide information more than others. Such people are opinion leaders who can be defined as "consumers who influence the purchase decision of others". Opinion leadership is the status of a particular class of product. In a separate class of product, opinion leaders may influence others about a number of different products. However, leadership does not seem to exist in all product categories [1].

Leaders of opinion or thought leaders are members of Reference Groups that can affect others because of their skill, intelligence, personality or other traits. Manufacturers of branded goods the demand of which is severely influenced by Reference Groups should try hard to access the opinion leaders [12]

#### 3.2 Family

Family members, forming the basic structure of the initial Reference Group, have a great impact on buyer behavior. In everybody's life, two kinds of families may be formed. The first kind is a family in which someone is born and grows and religion, politics, economics and education of that person depends directly on that family. The second kind of family in which the buyer's behavior is affected includes children and people under supervision [8]

Family has had a special place in a community. In fact it is a basic social unit. Norms and senses that stabilize the family gain their references from the inclusive society which is an ideal source of community and family stability. Effects of traditional attitudes, interests and incentives of families not only will be evident in the developmental period, but also it may be extended in the next generations. Family is a particular sub-group of society and at the same time implies an important economic unit. Family is a complete and complex purchasing organization that encompasses the needs of two generations or more. Purchasing behavior will be affected by the nature of family and its responsibilities may create a range of reverse demands for goods and services. The style of the family life determines its place in the society. Several researchers studied the impact of social factors on individual and family consumption patterns.

Social status of each person throughout his life depends on a Family Group, clubs and organizations. Person's position within each of these groups can be defined based on the role and status of the individual. Every role includes activities that are expected of a person. Someone may have the role of the daughter of a family and beside her family may have the role of a wife and a mother and she may have the role of responsible sales manager in the company where she works. Each of these roles has special effects on purchasing behavior [5]. Each role has a dignity. Dignity is the respect that society has toward that role. Generally, people choose products which are the messengers of their social role and status in the community [5]. When a person accepts a role, the normative pressures have effects on the person to act in a special way. An important role in consumer behavior is related to the decision maker; she makes the final decision about which brand to choose [7].

**REFERENCES:**

1. Griffin, M, Barry J.B, & William R.D, 2003, „Consumer Assessments of Responsibility for Product-Related Injuries: The Impact of Regulations, Warning and promotional policies, in Advances in Consumer Research“, Association for Consumer Research, no.2, pp.870-878.
2. Hawkins, D, Best, R, & Coney, K, 2006, Consumer behavior, compilation of the marketing strategy, Translated by Ahmad Roosta & Atiyeh Botahi, Sargol publication, Tehran.
3. KhajehNasiri, E, 2008, What is the consumer behavior or customer behavior, Arak Islamic Azad University Publication, Arak.
4. Kotler, P, 2009, Marketing management: analysis, planning, implementation and control.
5. Kotler, P, Armstrong, G, 2006, Marketing principles
6. Mc Daniel, C, Charls, L, & Joseph H, 2003, Marketing, 5th, south-western. New York.
7. Mowen, JO & Minor, MI. 2009. Consumer behavior ,internal and external factors
8. Nesaeae, V, 2009, Marketing techniques and principles, Terme Publication, Tehran.
9. Peer, P, Olson, J,1999,Consumer Behavior and marketing strategy, Mc graw-hill. New York. Raisi, S, Javadi, M, & Nikghadam, N, 2008, „Color psychology and selection of the car“,5th Chapter, no.17, p.19-26.
10. Solomon, M, 1999, Consumer Behavior: A European Perspective, Prentice- Hall, New Jersey.
11. Tafler, A, & Tafler, H, 2004, Toward new civilization, translated by Mohammad Reza Jafari, Simorg Publication, Tehran.
12. Venous, D, Mehrdad, P, & Rahil S, 2007, Summary of kotler marketing principles, Asrar-eDanesh Publication, Tehran.
13. Wilkie, W, 1994, Consumer Behavior, John Wiley & Sons. New York.

## RƏQABƏT GÜCÜNÜ MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN AMİLLƏR

**Tural Osmanlı Rauf**

*Bakı Mühəndislik Universiteti-magistr  
tosmanli@std.beu.edu.az*

### XÜLASƏ

Rəqabət, əsasən günümüzdə özündə çox vacib funksiyaları ehtiva etdiyindən vacib bir çalışma sahəsinə çevrilməkdədir. Rəqabət ölkə, müəssisə, qrup və fərdi baxımdan fərqli olaraq bir inkişaf tələb edir. Rəqabətin ehtiva etdiyi funksiyaların qüvvədə olması ictimai inkişafın hərəkətverici gücünü təşkil edir.

Rəqabət qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi sosial və iqtisadi baxımdan əhəmiyyətlidir. Rəqabət sosial və iqtisadi həyatın davamlılığı üçün arzuolunan bir prinsipdir. Rəqabət xərclərin səmərəliliyini, aşağı qiymətləri və yeniliyi təmin etmək üçün vacib bir funksiyadır. Rəqabətçi bazarı qeyri rəqabət bazarı ilə qarşılaşdırdıqda burda daha yüksək səviyyədə istehlakçı rifahına istiqamətlənmə olduğu görülməkdədir. Müəssisələr baxımından iki əsas element olan xərclərin azaldılmasına və texnoloji imkanların inkişaf etdirməsinə istiqamətlənmiş yanaşmalar müəssisələrdə yeni təşkilati strukturların formalaşmasına gətirib çıxarır.

**Açar sözlər:** Rəqabət, Rəqabət gücü, Rəqabət üstünlüyü.

### FACTORS DEFINING COMPETITIVENESS

#### ABSTRACT

Competitiveness is becoming an important field of study, because it includes very important functions today. Competitiveness requires a development that is different from the perspective of country, enterprise, group and individual. The validity of the functions contained in the competitiveness forms the driving force of social development.

The development of competitive ability is important from social and economic point of view. Competitiveness is a preferred principle for sustainability of social and economic life. Competitiveness is an important function to ensure cost effectiveness, low prices and innovation. When contrasting a competitive market with a non-competitive market, it seems there is a higher level of focus on consumer welfare here. Approaches aimed at cost reduction and development of technological capabilities, which are two main elements from the perspective of enterprises, lead to the forming of new organizational structures in enterprises.

**Key words:** Competition, Competition power, Competitive advantage.

### Giriş

Qlobal iqtisadi struktur bazar mühitini daimi dəyişikliyə məcbur edir. Burada dəyişikliklər yalnız bazar mühiti çərçivəsində baş vermir həmçinin rəqiblərin daimi dəyişməsi və inkişafı da nəzərə alınmalıdır. Bu dəyişikliklər içərisində əldə edilən rəqabət üstünlüyü daimi inkişafda dəstəklənmədiyi təqdirdə uzun müddətli dövüdə böyük bir əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir. Buna görə şirkətlər öz

rəqabət güclərini ilk növbədə qorumalı sonra isə onu artırmağa çalışmalı və rəqabət gücünə təsir göstərən amilləri təhlil etməlidir.

Müəssisələrdə rəqabət gücünün davamlılığı və inkişafı üçün vacib olan amillərə istehsal xərcləri, texnologiya və ar-ge fəaliyyətləri, keyfiyyət və standartlara uyğunluq, ixtisaslı işçi qüvvəsi, bazar payı, məhsulun keyfiyyətinin və növlərinin artırılması və digər amillər olmaq üzər 7 qrupa bölünür.

#### 1.İstehsal xərcləri

Rəqabət gücünü müəyyənləşdirən əsas amil istehsal xərcləridir.Firmaların performans səviyyələrinin artırılması və bazarda rəqabət apara bilməsi üçün qəbul olunmuş müəyyən bir xərc səviyyəsində fəaliyyət göstərməlidir.Bunun şərti isə istehsal xərclərini azaldacaq metod və üsulun seçilməsi və həyata keçirilməsidir.Müəvvəqiyətli şəkildə həyata keçirilən idarə etmə metodları ilə istehsal xərclərinə nəzarət imkanı vardır.İstehsal xərclərinin azalması ilə firmalar qiymət üstünlüyü vasitəylə bazarlarda mövqeylərini dahada gücləndirə bilirlər.

İstehsal xərcləri içərisində xammal və material,köməkçi materiallar,işçilərin əmək haqqı əhəmiyyətli yerləri tutur.Bu səbəbdən xammal və materialların,köməkçi materialların idxalı rasyonal şəkildə həyata keçirilməsi keyfiyyət standartlarına uyğun mal və xidmət istehsalı baxımından vacibdir.İstehsal zamanı itkilərin az olması,işçi qüvvəsinin ixtisaslı olmasında istehsal xərclərinə təsir edir.Rəqabət səviyyəsini yüksəltmək istəyən firmalar keyfiyyət-qiymət tarzlığını yaratmaq məcburiyyətindədirlər.

#### 2. Texnologiya və Ar-Ge fəaliyyəti

Aparılan araşdırmalara görə inkişaf etməkdə olan ölkələr rəqabət gücünü əldə etmək və onu davam etdirə bilməsi üçün texnologiyanın inkişafına diqqət yetirməlidirlər.Günü-gündən texnologiya inanılmaz dərəcədə inkişaf edir.Rəqabət mühitində üstün olmaq istəyən müəssisələr rəqiblərinə görə daha keyfiyyətli mal və xidmət istehsal edən texnoloji avadanlıqlardan istifadə etmək məcburiyyətindədirlər.

Texnologiya və Ar-Ge fəaliyyətləri ilə dəstəklənən və müəssisələrin bazardakı mövqeyini qoruyan 3 əsas strategiyası vardır.

- 1.Xərclərin azaldılması,
- 2.Fərqlilik,
- 3.Diqqət.

Müəssisə xərclərin azaldılması strategiyasından istifadə edərsə rəqiblərdən daha aşağı xərc səviyyəsinə malik olduqları üçün böyük bir üstünlük qazanmış olurlar.Fərqlilik strategiyasından istifadə edərlərsə müştərilərin əlavə qiymət ödəməyə hazır olduqları bənzərsiz bir xidmətdən görə üstünlük qazanmış olurlar. Diqqət strategiyası isə sektorda dar bir rəqabət sahəsinin seçilməsinə əsaslanır.Bir müəssisə bu strategiyadan istifadə edərsə hər hansı bir bölməni və ya bölmələr qrupunu seçər və bu bölmələrə xüsusi bir şəkildə xidmət göstərməsi üçün özünü uyğunlaşdırmağa başlar.Diqqət strategiyasının 2 növü vardır.

- a)Xərclərə diqqət-Xərc üstünlüyünün formalaşmasına diqqət göstərir.
- b)Fərqliliyə diqqət-burda isə bir fərqliliy göstərməyə çalışır.

Rəqabət gücü və Ar-Ge fəaliyyətləri bir-birilərini dəstəkləyən proseslərdir.Bazarlarda rəqabət şərtlərini yaxşılaşdırmadan Ar-Ge fəaliyyətləri inkişaf etdirilməz və Ar-Ge fəaliyyətlərinə sermayə yatırılmadan rəqabət gücü inkişaf edə bilməz.Bu günki gündə rəqabət gücü baxımından ön sıralarda olan ölkələrə nəzər yetirildikdə Ar-Ge fəaliyyətlərinə yatırılan sərmayələrin yüksək olduğu görülməkdədir.Rəqabət texnoloji inkişafın izlənilməsindən böyük ölçüdə aslıdır, bu isə Ar-Ge fəaliyyətlərinə diqqət göstəilməsinin lazım olduğunu göstərir.

#### 3.Keyfiyyət standartlarına uyğunluq

Keyfiyyətin tətbiqini dəyişkən müştəri gözləntilərinə cavab verəcək şəkildə təmin edən şirkətlər rəqibləri qarşısında rəqabət gücünü təmin etmiş olacaqlar.Xüsusi ilə də beynəlxalq standartlara uyğun mal və xidmətlərin istehsal edilməsi ayrı bir rəqabət gücü olaraq ortaya çıxır.Avrupa Birliyinə(AB) və Apropa Azad Ticarət Birliyinə (EFTA) üzv olan ölkələr istehsalçıların mükəmməliyini təmin etmək üçün ISO 9000 keyfiyyət standartını ortaya çıxarmışlar.İnkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrə məhsul ixrac edə bilməsi üçün istehsalı beynəlxalq standartlara uyğun həyata keçirməlidir.

#### 4.İxtisaslı işçi qüvvəsi

Müəssisələrin əsas fəaliyyətlərini ən yaxşı şəkildə həyata keçirə bilməsi üçün ixtisaslı işçi qüvvəsinə sahib olması rəqabət gücü olaraq ön plana çıxmaqdadır.İxtisasını mükəmməl şəkildə

mənimsəyən insanlarla işlənilməsi fəaliyyətin keyfiyyətinin, sürətinin, təhlükəsizliyinin artmasına səbəb olar ki buda birbaşa və ya dolaylı olaraq müəssisənin rəqabət gücünə təsir edər və müəssisə performansının inkişaf etdirilməsinə təkan verər.

#### 5. Bazar payı

Müəssisələrin daxili və xarici bazarlarda sahib olduqları bazar payı ilə mövcud müştəri kütləsini təmsil edəcəyindən rəqabət baxımından müəyyən üstünlüklər əldə edəcəklər. Müəssisələrin mövcud bazarla əlaqədar əldə etdikləri informasiyalar özlərinin mövcud bazar paylarının qorunması və genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Bazara yeni daxil olan müəssisələr ilə müqayisə aparıldıqda daxili və xarici bazarlarda rəqiblərindən çox bazar payına sahib olan müəssisələr rəqabət gücünü əlində saxlamış olacaqlar.

#### 6. Məsul keyfiyyətinin və növlərinin artırılması

Məhsullarda fərqliliyin təmin edilməsi və yüksək keyfiyyətdə məhsulların istehsalı rəqabət baxımından müəssisə üçün əhəmiyyətlidir. Məhsul istehsalında yeni texnologiyadan istifadə, müasir istehsal sistemlərinin tətbiqi ilə məhsul müxtəlifliyində, keyfiyyətində və xərclərində yaranacaq hər bir yaxşılaşdırma müəssisənin həm daxili həmdə xarici bazardakı rəqabət mövqeyinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

#### 7. Digər amillər

Müəssisələrin rəqabət gücünü göstərən yuxarıdakı amillərdən başqa digər amillərdə vardır ki onlarda aşağıdakılardır:

- Məhsuldarlıq və səmərəlilik
- İnfrastruktur və bazara yaxınlıq
- Dövlət dəstəyi
- İnvestisiya gücü
- Etibarlılıq
- Müəssisənin imici
- Satış sonrası xidmətlər
- Məhsulun çatdırılma sürəti və etibarlılığı
- Müştəri və işçi məmnuniyyəti.

#### Nəticə

Yuxarıda göstərilən amillər baş verən sürətli sosial iqtisadi dəyişikliklər içərisində rəqabət apara bilmək üçün minimum xüsusiyyətlər halına gəlmişdir. Müəssisələrin öz fəaliyyətlərini davam etdirə bilmələri və rəqabət üstünlüyü əldə edilməsi baxımından yuxarıda göstərilən amilləri riayət etmələri mühim bir əhəmiyyət kəsb edir.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Seyida Turan. "Rekabet Gücü Endeksi ve Türkiye"
2. Murat Karagöz. "İmalat Sanayinde Teknolojik Öğrenme"
3. N.Altuntuğ. "Rekabet Sürecinin Dinamik Boyutu, Bileşenleri ve Dinamizmi Sürdürebilme Yolları",
4. E.D.Bono. "Rekabetüstü (Sur/Petition)", Remzi Kitabevi, Ankara.
5. N.Alpkent. "Ekonomik Rekabette İleri Teknoloji Unsuru"
6. M.A.Dulupçu. "Küresel Rekabet Gücü", Nobel, Birinci Basım, Haziran, Ankara.

# AN ASSESSMENT OF RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RESOURCES MANAGEMENT AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT

**PhD Student Ugur FILIZ**

*Szent Istvan University  
filiz.ugur@phd.uni-szie.hu*

## ABSTRACT

Importance of the concept of supply chain management since the new millennium has significantly increased between the researchers and practitioners. It has been a popular subject to rapidly increasing researches in the fields of logistics, marketing and operations management from many different points of views.

Management of human resources is recognized as a critical factor in the successful implementation of supply chain strategies for businesses. Therefore, developing a systematic approach across the supply chain to ensure effective management of human resources is critical for businesses to manage to reach their goals and achieve the success as it would also lead to developing and sustaining a competitive advantage in the global market.

This study aims to examine the relationship between strategic human resources management and supply chain management. Human resources management is analyzed theoretically, its impact on supply chain management is discussed by analyzing various elements of human resources management and a positive correlation is found according to the literature review.

**Keywords:** Human Resources Management, Human Resources Management Practices, Supply Chain Management, Supply Chain Management Performance, Supply Chain Management Strategy

## 1. Introduction

Modern business management models have significantly changed nowadays by transforming into a different paradigm. Competition between individuals' businesses does not take place any longer as autonomous organizations, but rather as supply chains. In other words, instead of competition between stores and brands, we witness intense competition conditions between supply chains. Therefore, in a business environment of increased competition of a new era, a business can achieve success only if it can manage to develop an integrated network of business relationships. This necessity brings us to the concept of supply chain management which refers to the management of various and complex relationships across the supply chain since supply chain consists of a network of multiple businesses and relationships. In this context, SCM focuses on the management of business and relationships among members of the supply chain to provide excellence in business [1].

In the global competitive market, firms are aware of the significance of effective management of human resources as a fundamental factor towards success and performance of their supply chains because it is not possible to implement supply chain strategies successfully without advanced and skilled employees. In the literature, there are many studies written about the importance of developing supply chain strategies and plans to improve firm performance. However, as pointed out by Arthur [2], employees play a critical role as practitioners of supply chain initiatives. Therefore, effective management of human resources can significantly improve the performance of firms because of their high commitment and performance.

## 2. Literature Review

### 2.1. The Concept of Human Resources Management

Human resources management can be defined as the collection of policies, practices and systems which have an influence on employees' behaviours, attitudes, and performance [3]. In other words, it is a management process which includes employing people, training and compensation of them, developing policies and strategies to earn their commitment and influencing practices of people in the company [4]. It is common to encounter the reference of "people practices" in many companies. "People practices" consists of several important practices of HRM and an organization's performance simply relies on good management of these practices as the efficiency of HRM will not only ensure satisfaction of employees and customers but also create a more innovative and productive company environment [5,6].

Especially over the last twenty years, there have been many significant changes in the Human Resources Management field which only increased the importance of HRM more in the organizations of the new millennium. In the past, whereas HRM was recognized as processing payrolls or filling enrollments forms of employees, now HRM has means of great importance as playing a critical role in the business strategy of the organization on its road to achievement [4].

## **2.2. The Concept of Supply Chain Management**

Increasing competition in the global markets between organizations in the 1990s led to the implementation of policies which focus on delivering products and services to the right place at the right time at the lowest cost possible. However, organizations realized that these policies were not enough to provide the desired efficiency within an organization. Therefore, the thought of turning the whole supply chain into a competitive character and structure started to be considered [7]. In this context, while manufacturers and service providers tried to upgrade gain and maintain their competitiveness and adapt to uncontrolled changed in the external environment by upgrading their tradition supply and materials management functions and integrating them into business strategy, wholesalers and retailers also aimed to gain and maintain competitive advantage by integrating their logistics functions with other functional areas of the business. Eventually, the concept of supply chain management rose as a result of the development and integration of two traditional supporting functions of corporate strategy into materials and logistics management [8].

The term of supply chain management is first introduced in 1982 by Keith Oliver who was a management consultant. The purpose of using the term was developing a vision regarding the disassembling process of functional silos and replacing them since they were causing production, marketing and distribution to be separated from each other. Wal-Mart carried the concept of supply chain management to the next level by building worldwide communication and relationship networks which will connect them to suppliers to provide more effective and reliable materials flow with lower inventories. This innovation of Wal-Mart led to the recognition of the company as the pioneering practitioner of supply chain management since they managed to build a network of worldwide suppliers, warehouses and retail stores which operate as a single unit based on real-time information [9].

It is possible to come across many different definitions of Supply Chain Management in the literature. However, between all these definitions, there is a common agreement on the description of “all value adding activities from the extraction of raw materials through the transformation processes and through delivery to the end user” [10]. The definition developed by a group of firms and academic researchers of the Global Supply Chain Forum (GSCF) can be given as an example as one of the clearest definitions of SCM. According to GSCF, SCM can be defined as “the integration of key business processes from end user through original suppliers that provides products, services, and information that add value for customers and other stakeholders” [1].

## **3. Research Methodology**

This study aims to conduct a literature review on the relationship between Human Resources Management and Supply Chain Management by examining characteristics, variables, approaches and concepts in the literature. As of theoretical character of the study, the paper is based on the systematic review of the literature on theories of Human Resources Management. Secondary data like journals, papers, websites and various magazines are the main sources used in the study to bring an explanation to the correlation between HRM and SCM in the context of several variables.

## **4. Relationship Between Resources Management and Supply Chain Management**

Such as human resource constitutes a fundamental element of every organization, supply chain management also plays an important role in the performance organizations. Therefore, a new integrated model of human resource and supply chain management (HRSCM) is created to provide support in the value chain system creation process for an organization. This new integrated model consists of many actors and elements and integrates them under a single united model which can be separated into different parts depending on the flexibility of the organization. These elements and actors can be counted as suppliers, employees, information systems, finance, manufacturing and operations, sales and marketing, research and development [11].



The relation between SCM and managerial support, employee support and employee training are pointed out by Gowen and Tallon [12] who noted that these practices may influence the achievement of the SCM practices positively. Their research revealed that competitive advantage gained by SCM is based on four dimensions which are added value, uniqueness, imitation cost barrier and organization structure. And, it is HRM factors such as employee support and employee training which actualize these four dimensions. For instance, trained and motivated employees selected by HRM are the main factors who provide added value to supply chain because of their effective performances. Therefore, it can be argued that allocating more resources for employee support and managerial support could be an effective strategy to enhance competitive advantage [13].

As a matter of fact, despite the development of SCM strategies and plans are crucial, all these strategies and plans are implemented by the employees eventually. Also, the presence of individual differences between performances of employees should be recognized and strategic importance of people towards a firm's success should be accepted. Therefore, effective management of human resources and receiving of high performance from employees are a necessity for successful implementation of SCM strategies [14]. However, receiving high performance from employees depends on their specific abilities and competencies which would also ensure the success of a supply chain management system. Developing such abilities and competencies can only be maintained by having employees who have a wide range of skills, high adaptation ability and innovative character [15]. Gowen & Tallon [12] draws attention to given importance by companies on training and retraining programs of employees to develop their human resources.

However, it is important to note that there is a knowledge gap in the literature as the number of researches focusing on the relationship between human resources practices and supply chain management are very limited [16].

## **5. Results and Conclusion**

Supply chain management is recognized as an important strategy which can be implemented by companies to make a profit by gaining and sustaining competitive advantage. Purpose of SCM is to create value for the customer by delivering products and services by developing strategic partnerships, minimizing costs and maximizing profits. In order to accomplish this goal, firms try to ensure the most effective use of their both external sources gained through various channels of members and internal sources the firm already has. Human resources constitute the most important source and the ability of all organizations. As a result of having awareness of this significance, firms start to put more emphasis on human resources management strategies to adopt a more balanced business strategy by integrating SCM and HRM strategies. Therefore, developing HRM strategies which support SCM strategies would provide a considerable contribution to the firm's success.

As can be seen in the literature review, there are not many types of research in the context of the relationship between SCM and HRM. Despite that, existing studies revealed a positive correlation between SCM and HRM relationships. It is noted that HRM practices can be turned into an effective instrument in the enhancement of employees' performance which would enable successful implementation of the SCM strategies. Due to the fact that no matter how well developed business strategies and plans a firm can have, employees still remain to be practitioners of these plans and strategies eventually. Therefore, possession of employees with a wide range of abilities and competencies is highly important. This could be succeeded only if a firm would benefit from effective HRM practices such as selective recruitment, training and compensation. These practices would not only help employees to improve themselves but also develop high trust relationships, teamwork and commitment. Studies also revealed that implementation of HRM practices could lead to developing and sustaining a competitive advantage in the rapidly increasing competitiveness of the global market which can play a crucial role in a supply chain's success in terms of meetings its goals and objectives.

Finally, we can conclude that in accordance with increasing awareness among the firms regarding the importance of HRM and SCM relationship, we can expect more empirical researches in the literature regarding this topic. A stronger theoretical background and empirical findings would ensure more effective and successful implementation of HRM strategies and practices in the supply chain of firms.

## REFERENCES

- [1] Lambert and Cooper, 2000; Douglas M. Lambert, Martha C. Cooper. Issues in Supply Chain Management. *Industrial Marketing Management* 29, 65–83 (2000).
- [2] Arthur, J. B. (1994). Effects of human resource systems on manufacturing performance and turnover. *Academy of Management Journal*, 37(3), 670–687.
- [3] Hollenbeck, N. and Wright, G. (2011). *Fundamentals of Human Resource Management*, 4th Edition, McGraw-Hill Irwin, 2.
- [4] Frasch, K. B., Shadovitz, D. and Shelly, J. (2009). There's No Whining in HR, *Human Resource Executive Online*, June.
- [5] Hitt, M.A., Keats, B.W. and DeMarie, S.M. (1998). Navigating in the New Competitive Landscape: Building Strategic Flexibility and Competitive Advantage in the 21<sup>st</sup> Century, *Academy of Management Executive* 12, No.4, 22-42.
- [6] Delaney, J. T., & Huselid, M. A. (1996). The Impact of Human Resource Management Practices on Perceptions of Organizational Performance. *Academy of Management Journal*, 39, 949-969.
- [7] Li et.al., 2006; S. Li, B.R. Nathan, T.S.R. Nathan and S.S. Rao, The impact of supply chain management practices on competitive advantage and organizational performance, *OMEGA* 34(107) (2006), 18–21.
- [8] Tan, K.C. (2002). Supply Chain Management: Practices, Concerns, and Performance Issues. *The Journal of Supply Chain Management*, Winter.
- [9] Russell, S.K. (2007). Supply Chain Management More Than Integrated Logistic. *US Air Force Journal of Logistic*, Volume 31, Number 2.
- [10] Wisner & Tan, K.C. (2002). Supply Chain Management and Its Impact on Purchasing. *The Journal of Supply Chain Management*, Winter.
- [11] Kureshi, N. I. Mann, R. Khan. M. R. & Qureshi, M. F. (2009). Quality Management Practices of SME in Developing Countries: A Survey of Manufacturing SME in Pakistan. *Journal of Quality and Technology Management*, 5(2), 63-89.
- [12] Gowen, C. R. & Tallon, W. J. (2003). Enhancing Supply Chain Practices through Human Resource Management. *Journal of Management Development*, 22(1), 32-44.
- [13] Goldstein, I. L & Ford, J. K. (2002). *Training in Organizations*. CA: Wadsworth Belmar.
- [14] Wright, P. M., Snell, S. A., & Dunford, B. (2001). Human resources and the resource-based view of the firm. *Journal of Management*, 27, 701–721.
- [15] Othman, R. & Gani, R.A. (2008). Supply Chain Management and Suppliers' HRM Practice. An article in *Supply Chain Management*. June. Roethlisberg, F.J. & Dickson, W.J. (1939). *Management and The Worker*, Cambridge: Harvard University Press.
- [16] Shub, A. N. & Stonebraker, P. W. (2009). The Human Impact on Supply Chains: Evaluating the Importance of "Soft" Areas on Integration and Performance. *Supply Chain Management: An International Journal*, 14(1), 31-40.





*With the Joint Organization by the Ministry of Education Azerbaijan Republic and Baku Engineering University*

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:  
**PROBLEMS AND PERSPECTIVES**  
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
Baku Engineering University, 26-27 October 2018, Baku, AZERBAIJAN

---

# PROCEEDINGS

---

## SECTION III

---

### *Finance and Accounting*

---

# TƏHCİZAT ZƏNCİRİNDƏ HƏDƏF GÖSTƏRİCİYƏ ƏSASLANAN MAYA DƏYƏRİ

**Dos. Ph.D Firudin Oktay oğlu Sultanov**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

*fsultanov@beu.edu.az*

**Dos. Ph.D Ağamir Mirəsgər oğlu Əsgərov,**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

*aesgerov@beu.edu.az*

## XÜLASƏ

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodu idarəetmə aləti olaraq gözlənilən yekun mənfəəti əldə etmək üçün məhsulun həyat dövrünün bütün mərhələlərində məsrəfə nəzarəti gücləndirməklə mənfəətliyi artırır. Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri sadəcə maya dəyərini aşağı salan bir metod və ya nəzarət mexanizmi deyil, eyni zamanda dəyər analizi və dəyər mühəndisliyini özündə cəmləşdirən geniş stratejik mənfəət idarəetmə sistemidir. Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyərinin dəyərini faydaları ilə birlikdə çatışmamazlıqları da mövcuddur. Nəticə olaraq maya dəyərinin idarə olunması proqramı alıcı və satıcının kordinasiyasıdır.

**Açar sözlər:** Tarqet kostinq, Təhcizat zənciri, Maya dəyəri

## TARGET COSTING IN SUPPLY CHAIN

### ABSTRACT

Target costing increases profitability by boosting cost control at all stages of the product's life cycle to achieve the expected final benefit as a management tool. Target costing is not merely a method or control mechanism that lowers the cost, but also a large strategic profit management system that incorporates value analysis and value engineering. There are also shortcomings along with the benefits of the target costing. As a result, the cost value management program is the buyer and seller's coordination.

**Key words:** Target costing, Supply chain, Cost

## Giriş

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyərinin vacib xüsusiyyətlərindən biri olan məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası nəzəriyyəsi ilk dəfə XX-ci əsrin əvvəlində ABŞ-dakı Ford istehsal edən avtomobil müəssisəndə və Almaniyada Wolsvagen Beatlenin tərəfindən irəli sürülmüşdür. Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyərinin hazırki metodun inkişaf tarixi isə 1963-cü ildə Toyota firmasında “genka kikaku” (Başlanğıc qiymət planı) adı ilə ortaya atılmış bu metod Yapon ədəbiyyatında 1978-ci ilə qədər belə adlandırılmışdır [1]. Yaponiyada montaj istehsalçılarının 80%-i, maşın istehsalçılarının isə 100 %-i hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodunu istifadə etməkdədirlər [2].

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri məhsulun layihələndirilməsi sırasında aktiv maya dəyəri idarəetmə üsuludur. Məhsulun daxili və xarici hissələri olan komponentlər üçün hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyərinin tətbiq edilməsi mərhələsində müəssisələr arası maya dəyəri metodu tətbiq edilir.

Əsasən Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodu məsrəflərin azaldılmasında vacib rol oynayır. Müəssisələr məhsulların aşağı qiymətə satışını təmin etmək üçün aşağı istehsal məsrəfləri əldə etmək məqsədilə, eləcə də, bazardakı mövqeyi, məhsul satışı üzrə liderliyi və hətta bazara nüfuz etmə dərəcəsini qoruyub saxlamaq məqsədilə hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodundan istifadə edirlər.

Maya dəyərinin idarə olunması proqramı alıcı və satıcının kordinasiyasıdır. Bu kordinasiya hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyərinin metodu effektivlik baxımından müəssisələr arası maya dəyərinin idarə olunması qədər kritikdir [3].

## 1. Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodu

Stratejik maya dəyərinin idarə olunmasının bir parçası olan və əsas hədəfi bütün müəssisə funksiyalarının bazar əsaslı olaraq yerinə gətirilməsi ilə maya dəyərinin planlanması və məsrəflərin azaldılması düşüncəsinə dayalı sistem olan hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodu, idarəetmə uçotunu və müəssisənin digər şöbələri arasındakı qarşılıqlı təsiri nəzərə alır. Bu çərçivədə uzun müddətli gəlir planlaması məqsədləri istiqamətində xərcləri davamlı azaltmaq məqsədi daşıyır. Xərclərin azaldılması isə müəssisələrdə hər zaman rəqabət üstünlüyü yaradır.

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodu hər şeydən əvvəl mənfəətin idarə edilməsi üsulu olduğu ifadə edilərkən, tətbiq olunmasındakı əsas məqsəd, gələcəkdə istehsal olunacaq məhsullar ilə müəssisənin uzun müddətdə mənfəət planlamasında müəyyən edilmiş mənfəətin əldə olunmasını təmin etməkdir [4].

Bir məhsulun hədəflənən maya dəyəri məhsul və ya xidməti istehsalçı və ya xidmət təminatçısına hədəflənən qiymətlə satarkən gözlənilən gəliri əldə etməyə imkan verən maya dəyəridir. Hədəflənən maya dəyərini hesablayarkən biz bütün gələcək məsrəfləri, sabit və dəyişkən məsrəflərin hər ikisini hesaba qatırıq. Əsas məntiq ondan ibarətdir ki, şirkətin gəlirləri uzunmüddətli məsrəflərini bərpa etməlidir. Bir məhsula düşən hədəflənən maya dəyəri əsasən hər məhsula düşən mövcud /qiymətləndirilmiş məsrəfdən az olur [11].

**HGƏMD = Tahmin Edilən Satış Qiyməti – Arzu Edilən Mənfəət**

Təxmin edilən satış qiymətindən arzu edilən mənfəəti çıxaraq Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri[5]. Ənənəvi sistemdə bunun tam tərsi maya dəyəri hesablanaraq üzərinə mənfəəti əlavə etsək qiyməti almış olur [6].

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodunun əsas məqsədləri aşağıdakı kimidir[7].

- Bazara istiqamətli olmağı gücləndirmək; fəaliyyət sahəsi planlama çərçivəsində məhsul planlamada müştərilərə, rəqabətə satıcılara yönəlik olma,
- Qiymət mühəndisliyi ilə əlaqəli olaraq müştərilərə və rəqabətə dayalı xərclərin azaldılmasında yeni metod,
- Bütün istehsal mərhələlərində xarici istehsalı tam zamanlı olaraq dış üretilimin tam zamanlı olaraq nəzarətinə məcbur etmə,
- Potensial istifadənin planlaşdırılması və potensialın planlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq “Simultaneous Engineering”-ə məcbur etmə,
- Məhsul hazırlama, məhsul pazarlama üçün vacib olan bütün mərhələ halqaları və buradan nəticə olaraq çıxarılan valyuta təsirlərinə ehtiyac duyulduğunda onun əvəz edən qiymət analiziylə əlaqədar araşdırmalar və nəticələri üzərində analizlər aparmağa məcbur etmə.

## 2. Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri prosesi

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri prosesi bazarın vəziyyəti nəzərə alınaraq satış qiymətinin formalaşdırılması ilə başlamaqdadır. Bu satış qiymətindən istənilən mənfəət səviyyəsi çıxarılarq məsrəf əldə edilir. Sonra isə bir neçə bölümlərdən olan qruplar hədəflənən maya dəyərini əldə etmək üçün funksional hədəflənən maya dəyəri təhlili aparırlar. Əgər təxmin edilən maya dəyəri hədəflənən maya dəyərinə uyğundursa yeni məhsula keçmək üçün qərar verilir. Əks təqdirdə yenidən funksional hədəflənən maya dəyəri təhlili aparılmağa davam edilir[5]. **Error! Reference source not found.**1-də Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri prosesinin qısa xülasəsi verilmişdir.

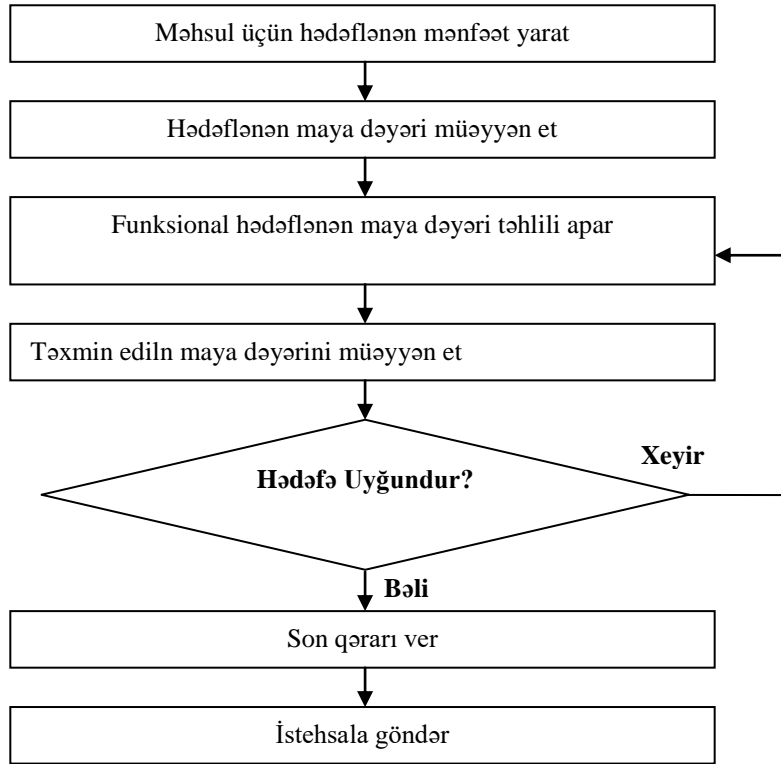
Cooper və Slagmulderə görə hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri prosesi bazar yönlü maya dəyəri, məhsul səviyyəsində maya dəyəri və hissə(detel) səviyyəsində maya dəyəri olmaq üzərə üç yerə bölünür. [3]

## 3. Təhcizat zənciri və Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri

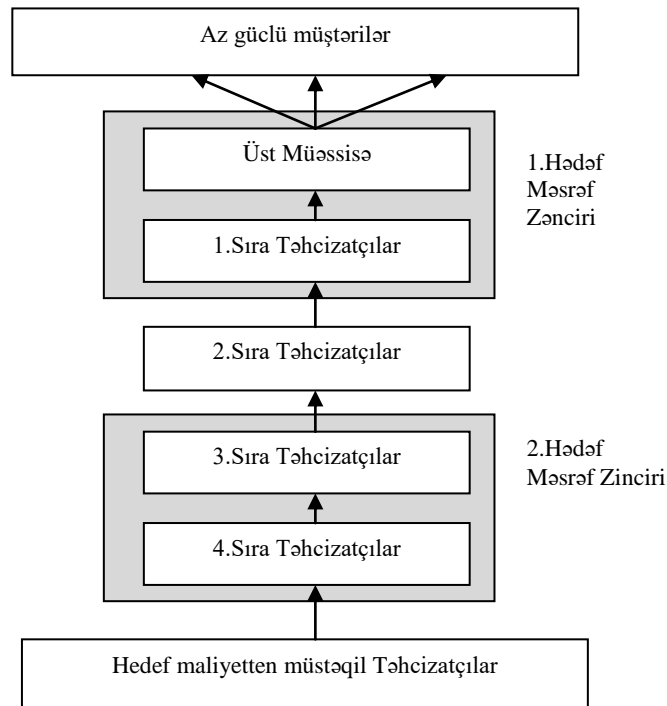
Hədəflənən maya dəyəri bütün istehsal zəncirində tətbiq etmək standart maya dəyəri tətbiqindən daha çətinidir. Bütün təhcizat zənciri hazırladıqları, istehsal etdikləri və payladıkları komponentlərin maya dəyərini aşağı salama yollarını tapması vacibdir[2].

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri metodunu təşkil etmək zaman alıcı bir işdir və tələb informasiya mübadiləsini və qrup çalışmasını tələb edir. Start-up prosesi olaraq təhcizatçıları tələsik maya dəyəri endiriminə məcbur etmək uzun müddətdə maya dəyəri endirimini itirir[2].

Bəzən təhcizat zəncirinin müəyyən bir halqasında təhcizatçı alıcısından daha güclüdür və belə vəziyyətdə qiymətləri hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri istifadə edərək qiymətləri nizamlamada halqanın sonundakı müştəriyə çatmamaqdadır. Belə vəziyyətlərdə təhcizat zəncirində Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyərinin idarə edilməsi müəyyən bir yerdə başlayaraq güclü təhcizatçı ötürülərək yenidən başlanmaqda və nəticə olaraq halqada birdən artıq hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri halqası yarana bilməkdədir. Tətbiqdə bir neçə hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri halqası 2 ilə 4 arası müəssisəni əhatə etməkdədir[3].



Şəkil 1 Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri prosesi[5]



Şəkil 2. Təhcizat zəncirində çoxlu hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri halqası[3].

Chrysler kimi müəssisələrdə dizayn mərhələsində təhcizatçılar da təmsil edilməkdədir. Chrysler təhcizatçılarını “Təhcizatçılar Maya Dəyərini azaltma cəhdlərini” (Supplier Cost Reduction Effort) programına daxil etməkdədirlər. Bu program təhcizatçıları məhsul dizayn qruplarına aktiv şəkildə qatılmasını savadlı raportları özündə əks etdirməkdədir. Bu davranış qarşılıqlı etibar, məlumat mübadiləsini vacib edir[8].

#### 4. Nəticə

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri məhsul inkişafı qruplarına yalnız bazar üçün uyğun keyfiyyətdə deyil, həm də hədəflənmiş müştəri segmenti üçün əlverişli bir qiymətlə məhsullar hazırlamağa imkan verir. Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri yanaşması illər boyu çəkmə qiymət strategiyalarını; “müştərilərin məhsulun şirkətə olan maya dəyərində deyil, özlərinə olan maya dəyərində önəm verdiyini” göstərərək tərsinə çevirmişdir. Bundan əlavə, Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri yaxşı qurulduqda, firmanın rəqabət mövqeyini; məsrəfləri azaldaraq, keyfiyyətin artıraraq və bazara giriş müddətinin azaldaraq artırır[9].

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyərini faydaları aşağıdadır[10]:

- Şirkətdə müəyyən edilmiş bir məsrəf salma hədəfi olması hər kəsi bu hədəfə çatmağa və birləşdirməyə istiqamətləndirir.
- Şirkətin büdcəsinin hazırlanmasında və bununla əlaqədar hədəflərə nail olmasına köməklik edir.
- Şirkətin içində və kənarında təşkilata mal və ya xidmət verilməsində məsrəflərin azaldılmasına təzyiq göstərərək müştərinin lehinə bir vəziyyət yaradır.
- Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri uyğun bir səviyyədə müəyyən ediləndə çalışanları motivasiya edir.
- Müştərinin sistemdə aktiv rolu mövcuddur.
- Uyğun bir Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri sistemi yaxşı rəqabətli vasitədir.
- Məhsul və məsrəflər üzərinə daha mücərrəd bir şəkildə cəmləşərək inkişafı və yeniliyi cəsarətləndirir. Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri məhsulun fiziki formasından çox funksiyaları və xidmət potensialını təhlil edir.

Hədəf göstəriciyə əsaslanan maya dəyəri çatışmazlıqları aşağıdadır[10]:

- Nail olmaq istənən hədəf çox çətin və ya çox asandırsa motivasiyanı poza bilər.
- Məsrəflər zamanında aşağı salına bilmədiyində pul və zaman itkisinə səbəb olur.
- Şirkətin hədəf satış qiyməti ilə çalışması məhsul dizaynını məhdudlaşdırma bilər.
- Məhsulların inkişafı mərhələsində məsrəfləri düşürmə çalışmaları əsnasında keçən zaman səbəbi ilə məhsulun bazara gətirilməsinə səbəb ola bilər.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Feil, Patrick, Yook, Keun-Hyo, Kim, Il-Woon, “Japanese Target Costing: A Historical Perspective”, **International Journal of Strategic Cost Management**, Vol: Spring, s. 2004,10-19.
2. Helms Marilyn M., Ettkin, Lawrence P., Baxter, Joe T., Gordon, Matthew W., “Managerial Implications of Target Costing”, **Competitiveness Review: An International Business Journal incorporating Journal of Global Competitiveness**. - 2005. - 1 : 15. - s. 49 - 56.
3. Cooper, Robin, Slagmulder, Regine., Supply Chain Development for the Lean Enterprise, **The IMA Foundation for Applied Research**, Productivity, Portland, 1999.
4. Alagöz, Ali, Ceran, Yunus, “Stratejik Maliyet ve Kar Planlama Aracı Olarak Hedef Maliyet Yönetimi (Target Cost Management)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** , 15, 2006, 61-84.
5. Gagne, Margaret L. Discenza, Richard, “Target Costing”, Journal of Business & Industrial Marketing, MCB University Press, 1 : Vol: 10, 1995, s. 16-22.
6. Okur, Ayperi S., Yalın Üretim: 2000'li yıllara Doğru Türkiye Sanayii İçin Yapılanma Modeli, Mart Matbaacılık Sanatları Tic. ve San.Ltd.Şti, İstanbul, 1997.
7. Coşkun, Ali. “Stratejik Maliyet Yönetimi Aracı Olarak Hedef Maliyetleme”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, 15 : Cilt 4., 2003,s. 25-34.
8. Kaplan, Robert S., Atkinson, Anthony, A., Advanced Management Accounting, Prentice Hall, New Jersey 1998.
9. Gamze Ayça KAYA , Target Costing, **Fırat University Journal of Social Science**, Cilt: 20, N: 1, p. 313-332, 2010
10. GÖKÇEN Gürbüz, Maliyet Düşürme Yaklaşımı Olarak Hedef Maliyetleme, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Sayı:20, Ekim 2003
11. Maliyyə elmi tədris mərkəzi, **İdarəetmə uçotu**, Bakı 2013



# AZƏRBAYCANDA DEVALİVASIYA SONRASI SİĞORTA BAZARININ VƏZİYYƏTİ

**L. L. Piriyeva**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
lpiriyeva@beu.edu.az*

## XÜLASƏ

Sığorta fəaliyyəti insanların rahat yaşamasına şərait yaratmaqla bərabər, ölkə iqtisadiyyatında bir maliyyə qurumu olaraq iqtisadi böyüməyə və inkişafa şərait yaradır. Buna görə də, sığorta fəaliyyətinin inkişaf etməsi ölkənin inkişaf və rifah səviyyəsini əks etdirməkdədir.

Bu məqalədə Azərbaycanda devalivasiya sonrasındakı sığorta bazarındakı hazırkı vəziyyət və bu sahənin problemləri qeyd edilmişdir.

**Açar sözlər:** Azərbaycan sığorta bazarı, devalivasiya, sığorta haqqı, mənfəət, zərər

## CURRENT SITUATION IN THE INSURANCE MARKET OF AZERBAIJAN AFTER DEVALUATION ABTRACT

Insurance activities contribute economic growth and development as a financial institution in the country's economy, creating comfortable living conditions for people. For this reason, the development of the insurance activity of the country reflects the development and prosperity of the country.

This article summarizes the current situation in the insurance market and the problems of the sector after devaluation in Azerbaijan.

**Key words:** Azerbaijan insurance market, devaluation, insurance premium, profit, loss

## Giriş

Sığorta fəaliyyətinin inkişaf etdiyi ölkələrə nəzər salsaq, sığortanın ölkə iqtisadiyyatına həm mikro, həm də makro cəhətdən təsir etdiyini görə bilərik. Müşahidələr göstərir ki, sığortanın mikro cəhətdən təsirlərinə risklərin idarə edilməsi və iqtisadiyyatda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına mühit yaratmasını aid etmək olar. Bununla yanaşı makro cəhətdən sığorta fəaliyyəti iqtisadiyyatın istehsal gücünü artırır, inkişaf etdirən və iqtisadi böyüməyə şərait yaradan bir fəaliyyət sahəsidir. Belə ki, sığorta şirkətləri yığılan sığorta haqlarından istifadə edərək səhm, istiqraz, daşınmaz əmlak kimi aktivləri almaqla bir növ iqtisadiyyatda canlanmaya səbəb olur. Bu baxımdan da sığorta fəaliyyətinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək potensialına malikdir [1, s.22-28].

Azərbaycanda sığorta bazarının yaranması digər maliyyə sektorları kimi müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrə təsadüf edir. Belə ki 1992-ci ildən sonra digər sahələrdə olduğu kimi sığorta sahəsində də özəl sektorlar yaranmağa başlamışdır. Bu dövrdə və daha sonrakı illərdə ümumilikdə Azərbaycan sığorta bazarında lisenziya əldə etmiş sığorta şirkətlərinin sayı 30-dan çox idi. Lakin daha sonralar həm aparılan islahatlar, bazarda yaranmış rəqabət şəraiti, həm də ölkə iqtisadiyyatında baş verən hadisələr nəticəsində bir sıra sığorta şirkətlərinin lisenziyası ləğv edilmiş və bugünkü dövrdə sığorta şirkətlərinin sayı 21-ə enmişdir [2].

Sığorta fəaliyyətinin inkişafı ölkəmizdə 2003-ci illərdən sonrakı dövrə təsadüf edir. Belə ki, bu dövrdə bank və kredit təşkilatları ucuz maliyyə qurumu cəlb etdiklərinə görə kredit məhsullarının satışı artmağa başladı. Bu kreditlərin içərisində avtomobil krediti üstünlük təşkil etdiyi üçün banklar kreditə verdikləri avtomobili mütləq şəkildə sığortalamaq istəyirdilər, çünki kreditin ödənilməsi halında və avtomobilə ziyan dəyirdikdə bu bankın qarşılaşacağı risklərdən hesab olunurdu. Bu risklərdən qorunmaq üçün banklar sığorta şirkətlərinə daha tez-tez müraciət edirdilər. Həmçinin əmlakın girov qoyularaq alınan biznes kreditlərində də eyni hal müşahidə olunurdu. Bu girov əmlakları da sığorta şirkətləri tərəfindən bankların müraciətinə əsasən sığortalanırdı. Beləliklə, bank sektorunda canlanma sığorta sektorunda da canlanmaya səbəb olmuşdu.

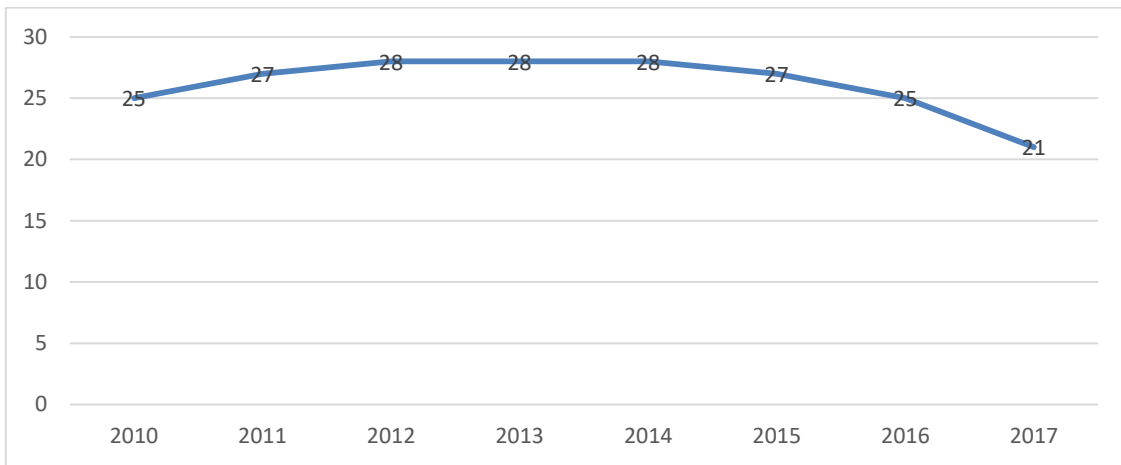
**Cədvəl 1.** 2011-2017-ci illər ərzində Azərbaycanda sığorta yığımlarının miqdarı

| İllər                                       | 2011 | 2012  | 2013  | 2014  | 2015  | 2016  | 2017   |
|---|------|-------|-------|-------|-------|-------|--------|
| <b>Həyat sığortası (mln. manatla)</b>       | 23   | 36,8  | 68,7  | 105   | 116,5 | 146,9 | 211,02 |
| <b>Qeyri-həyat sığortası (mln. manatla)</b> | 190  | 305,7 | 337   | 324,2 | 326,4 | 339,2 | 345,85 |
| <b>Cəmi:(mln. manatla)</b>                  | 213  | 342,5 | 405,7 | 429,2 | 442,9 | 486,1 | 556,87 |

*Mənbə: Cədvəl Maliyyə Nazirliyinin və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Cədvəl 1-ə nəzər saldıqda sığorta haqlarında nəzərə çarpan əsas dəyişiklik 2012-ci ildə müşahidə olunur. Azərbaycanda sığorta bazarında 2011-ci ildə “İcbari Sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbul olunmasından sonra sığorta şirkətlərinə müraciət daha da artmağa başladı. Əhali daha çox avtomobillərin icbari sığortasına müraciət edirdi. Təbii ki, bu da bir faktır ki, əhalinin sığorta haqqında təsəvvürlərinin müyyən səviyyədə artmasına icbari sığortanın tətbiqi səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də, 2012-ci ildə sığorta haqlarında əvvəlki ilə nisbətdə 60,8%-lik bir artışı olmuşdur. Lakin sığorta bazarında yaşanan bu canlanma 2014-ci ildən başlayaraq azalmağa başlamışdır. Belə ki, 2014-ci ildən əvvəlki illərdə bazarda artışı 20%-dən çox idisə, 2014-2016-ci illərdə bu göstərici 3-5%-ə düşdü. Buna səbəb bu dövrdə dünyada yaşanan böhranlar, xüsusilə də neft qiymətlərində yaşanan kəskin azalması idi. Bu hadisələr ölkəmizdə bank və sığorta sektoruna da öz təsirini göstərmişdir. Alınan kreditlərin geri qaytarılmasında yaşanan gecikmələr, ödəmə qabiliyyətli müştərilərin sayının azalması bank sektorunda kredit bazarında durğunluğa səbəb oldu. Beləliklə də, banklar vasitəsi ilə satılan sığorta xidmətlərinin həcmində azalma ilə nəticələndi. Sığorta bazarında yaşanan bu durğunluq sığorta şirkətlərinin sayında da öz əksini göstərdi.

**Qrafik 1.** 2010-2017-ci illərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin sayı



**Mənbə:** Qrafik Maliyyə Nazirliyinin və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 1-dən də göründüyü kimi 2014-ci ildən başlayaraq sığorta şirkətlərinin sayında azalma olmuşdur və ən son 2017-ci ildə 3 sığorta şirkətinin lisenziyası ləğv edilmiş, 1 sığorta şirkətinə lisenziya verilmiş və nəticə olaraq hal-hazırda bazarda fəaliyyət göstərən sığortaçıların sayı 21-dir [2].

Sığorta şirkətlərinin mənfəət-zərər hesabatlarına nəzər saldıqda, 2017-ci il sığorta şirkətlərinin ictimaiyyətə açıqladıkları hesabatlarına əsasən ən yüksək mənfəət əldə edən Paşa Həyat Sığorta (17 334 000 min manat) [6], Paşa Sığorta (13 094 322 min manat) [5] və Meqa Sığorta (4 968 879 min manat) [7] şirkətləri olmuşdur. Ötən ili ən çox zərərə başa vuran sığorta şirkətləri isə “Atəşgah” Sığorta (1 027 407 min manat) [8], “Rəvan Sığorta” (1 041 287 min manat) [9], “AZSİĞORTA” (3 064 666 min manat) [10] şirkətləri olmuşdur. Ümumilikdə isə, 2017-ci ildə hesabatlarını açıqlayan 20 sığorta şirkətindən mənfəətlə işləyən şirkətlərin sayı 15, zərərli işləyənlərin sayı isə 5 olmuşdur.

Dünyada ölkələrinə nəzər saldıqda sığorta bazarının inkişafı ümumi sığorta haqlarının ÜDM-dəki çəkisi ilə qiymətləndirilir. Bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə 8-10%, Rusiya, Türkiyə, Ukrayna kimi ölkələrdə isə 1-2% təşkil edir [11]. Cədvəl 2-də də göründüyü kimi ölkəmizdə isə sığorta haqlarının ÜDM-dəki xüsusi çəkisi 2014-ci ildən başlayaraq eyni səviyyədə, yəni 0.8% müşahidə olunur.

**Cədvəl 2.** Azərbaycanda ümumi sığorta haqlarının ÜDM-də xüsusi çəkisi

| İllər   | 2011     | 2012     | 2013     | 2014     | 2015    | 2016    | 2017    |
|---|----------|----------|----------|----------|---------|---------|---------|
| ÜDM (milyon manatla)                              | 52082.00 | 54743.70 | 58182.00 | 59014.10 | 54380,0 | 60425,2 | 70135,1 |
| Ümumi Sığorta Haqlarının ÜDM-də xüsusi çəkisi (%) | 0,4%     | 0,6%     | 0,7%     | 0,7%     | 0,8%    | 0,8%    | 0,8%    |

**Mənbə:** Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təbii ki, buna səbəblərdən biri də ölkədə sığorta sektoruna marağın az olmasıdır. Azərbaycanda sığorta sektoruna müraciətin az olmasına səbəb olaraq insanların həm bu sahə haqqında məlumatlarının, həm də sığorta sahəsinə inamının azlığını göstərmək olar.

Sığorta bazarında sığortaçılar üçün ən potensial müştərilər avtomobil sahibləri və daşınmaz əmlak sahibləri hesab olunur, lakin bu şəxsləri belə tam şəkildə sığortaya cəlb edilmədiyini sığorta yığımlarının həcmində görmək mümkündür. Əlbəttə ki, buna səbəb avtomobil və ya daşınmaz əmlak sahiblərinin pulunun azlığı deyil, bu sahə haqqında məlumat azlığıdır, çünki hər bir əmlak sahibi, şəxs risklərdən qorunmaq istəyir ki, gələcəkdə maddi və ya mənəvi zərərlərlə qarşılanmasın.

Bəs bu məlumat azlığına səbəb nədir? Bank sahəsinə nəzər saldıqda istər televiziya, istərsə də ictimai nəqliyyat vasitələrində reklam çarxlarına, reklam afişalarına rast gəlmək mümkündür. Ancaq sığorta sahəsində reklam bu qədər göz önündə deyil, insanlar sığorta şirkətlərinin məhsulları haqqında yalnız radio verilişlərində və ya şirkətlərin saytlarında məlumat ala bilirlər ki, bu da əhalinin bu sahə haqqında informasiyasının azlığına və nəticə olaraq sığorta məhsullarının satışının zəif olmasına səbəb olur. Buna görə də, sığortaçılar əhalinin maarifləndirilməsi, bu sahəyə marağın və inamın artırılması üçün mütləq şəkildə tədbirlər planı həyata keçirməlidirlər. Çünki sığorta sahəsi insanların müxtəlif sahələrdə rastlaşacağı riskləri azaltmaqla yanaşı, topladıqları sığorta haqlarını bazarda səhm, istiqraz almaqla və ya müəyyən investisiya sahələrinə yönləndirməklə ölkə iqtisadiyyatının canlanmasına kömək edə bilər.

Sığorta sahəsində aparılan ən son yeniliklərdən biri isə icbari tibbi sığortanın tətbiqinə başlanılması məqsədilə bir sıra rayonlarda pilot layihə çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Tam olaraq bütün ölkə miqyasında icbari tibbi sığortanın tətbiqindən sonra əhalinin tibbi xidmətlərə olan ehtiyacının sığorta vasitəsilə həyata keçirilməsi ilə həm əhalinin bu sahə haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsi, həm də sığorta yığımlarının artması gözlənilir.

Yenə də nəzər salsaq sığortanın inkişafı üçün sığorta şirkətlərindən daha çox dövlət müəyyən tədbirlər həyata keçirir, lakin effektiv nəticə üçün sığorta şirkətləri də bazarı araşdırmalı və əhalinin marağını və inamını qazanmaq üçün tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

#### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ş.G.Uralcan Sığortacılıq uygulamaları Anadolu universiteti,Eksişehir, 2005
2. <https://fimsa.az/az/By%20Insurers>
3. <http://www.maliyye.gov.az/node/501>
4. <https://www.stat.gov.az/menu/13/>
5. [https://www.pasha-insurance.az/site/assets/files/1635/m\\_nf\\_t\\_v\\_z\\_r\\_r\\_2017.pdf](https://www.pasha-insurance.az/site/assets/files/1635/m_nf_t_v_z_r_r_2017.pdf)
6. <https://pasha-life.az/about?lang=az#reports>
7. [http://meqasigorta.az/uploads/files/Mənfəət%20və%20zərər%20haqqında%20hesabat\(2\).pdf](http://meqasigorta.az/uploads/files/Mənfəət%20və%20zərər%20haqqında%20hesabat(2).pdf)
8. <https://i0.wp.com/tia.az/wp-content/uploads/2018/04/marjaaz1522731824atesgah1.jpg?ssl=1>
9. [http://revansigorta.az/old/images/stories/files/menfeet%20ve%20zerer\\_2017.pdf](http://revansigorta.az/old/images/stories/files/menfeet%20ve%20zerer_2017.pdf)
10. [http://www.azsigorta.az/uploads/hesabat2017/Maliyyə\\_gostəriciləri\\_-\\_2017.pdf](http://www.azsigorta.az/uploads/hesabat2017/Maliyyə_gostəriciləri_-_2017.pdf)
11. [http://www.swissre.com/library/publication-sigma/sigma\\_3\\_2018\\_en.html](http://www.swissre.com/library/publication-sigma/sigma_3_2018_en.html)

## BORÇLANMA MALİYETLERİNİN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

**Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU**

*Atatürk Üniversitesi  
rkarci@atauni.edu.tr*

**Arş. Gör. Kübra ALPA**

*Atatürk Üniversitesi  
kubra.alpa@atuni.edu.tr*

**Dr. Öğ. Üyesi Ensar AĞIRMAN**

*Atatürk Üniversitesi  
ensaragirman@atauni.edu.tr*

### ÖZET

Çalışmada, faiz giderleri, kur farkları, komisyon giderleri ve vade farkları borçlanma maliyetleri kapsamında ele alınmıştır. Borçlanma maliyetleri öncelikle Vergi Usul Kanununa (VUK) göre incelenmiş ve Türkiye Muhasebe Standartlarına (TMS) göre karşılaştırma yapılmıştır. Bununla birlikte TMS 23 borçlanma maliyetleri ile Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standartları (BOBİ FRS), borçlanma maliyetlerinin muhasebeleştirilmesinde kullanılan ifade farklılıklarına, maliyetlerin dönem gideri olmalarına ve aktifleştirme şartlarına değinilmiştir. Borçlanma maliyetlerinin kapsamı ve maliyetlerin aktifleştirileceği durumları ayrı ayrı ele alınmış ayrıca hazırlanan örnek, Türkiye’de BOBİ FRS’ nin kullanım alanının geniş olması sebebiyle, BOBİ FRS’ ye göre değerlendirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Borçlanma Maliyetleri, VUK, TMS, BOBİ FRS

### ABSTRACT

Interest expenses, foreign exchange differences, commission expenses and maturity differences are considered within the scope of borrowing costs. Borrowing costs are examined primarily in accordance with the Tax Code and a comparison was made by the Accounting Standards and Turkey. In addition, TAS 23 borrowing costs and BOBİ FRS 17 borrowing costs are used in the recognition of the differences in terms of expression, cost of the period expense and capitalization conditions have been addressed. In addition to activating the extent and cost of borrowing costs situations are handled separately prepared further example BOF due to the wide range of uses of FRS was evaluated according to frs'y BOB in Turkey.

**Key Word:** Borrowing Costs, TPL, TMS, BOB FRS

### Giriş

Kamu Gözetim Kurumu (KGK) tarafından bağımsız denetime tabi olan şirketlerin finansal tablolarını Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) kapsamında hazırlama zorunluluğunun getirilmesi ve bağımsız denetime tabi olmanın kapsamının genişlemesiyle, standartların uygulanması noktasında zorluklar yaşanmıştır. Ayrıca Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS) sadece borsada işlem gören işletmeler tarafından kullanılmış ve geri kalan farklı büyüklükteki şirketler için ise daha az maliyetli ve daha basit olan finansal raporlama standartları hazırlanmıştır. İfade edilen bu gerekçeler sebebiyle, KGK yeni Finansal raporlama çerçevesi hazırlamıştır. Bununla birlikte Türkiye muhasebe standartlarının Kamu Yararını İlgilendiren Kuruluşların (KAYİK) kullanılmasıyla sınırlandırılmış ve geri kalan kuruluşlar için ise 29 Temmuz 2017’ de **Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standardı** (BOBİ FRS) yayımlanmıştır.

BOBİ FRS, TMS/TFRS ile karşılaştırıldığında benzer yönlerinin bulunmasıyla birlikte ifade farklılıklarının olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığı zaman temel farklılıklar uygulamanın kolaylaştırılması yönünde olduğu ifade edilmektedir. BOBİ FRS’nin kavramsal çerçevesinde yer alan ihtiyaca uygunluk, gerçeğe uygun sunum, anlaşılabilirlik, karşılaştırılabilirlik ve zamanında sunum özellikleri de bu durumun açık bir göstergesidir.

Fonksiyonel giderlerden araştırma geliştirme giderleri, pazarlama satış dağıtım giderleri ve genel yönetim giderleri Tek Düzen Muhasebe uygulamasında bir grup oluştururken, finansman giderlerine dikkat çekmek için ayrı bir grupta gelir tablosunun düzenlenmesine yer verilmiştir. Şöyle ki, finansman giderleri birey, aile, işletme, firma, sektör ve ülke düzeyinde en çok dikkat edilmesi gereken fonksiyonel (Faaliyet veya Dönemsel) gider türüdür.

Yukarıda ifade edilen gerekçeler doğrultusunda borçlanma maliyetleri çalışma kapsamında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Borçlanma maliyetleri öncelikle Vergi Usul Kanununa (VUK) kapsamında ifade edilmiş TMS 23 göre farklılıkları ortaya konulmuştur. Daha sonra borçlanma maliyetleri BOBİ FRS 17 boyutuyla incelenmiştir. Bununla birlikte TMS 23'te borçlanma maliyetlerinin aktifleştirilmesi ile ilgili durumlar ele alınmıştır. Ayrıca BOBİ FRS 17 kapsamında aktifleştirilecek borçlanma maliyetlerine ve bu maliyetlerin muhasebeleştirilmesiyle ilgili örnek çözülmüştür.

## 1. BORÇLANMA MALİYETLERİ VE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

### 1.1. VUK' a Göre Borçlanma Maliyetleri

VUK' a göre borçlanma maliyetleri maddi duran varlıklar ve stoklar kapsamında değerlendirilmiştir. VUK' a göre, maddi duran varlıkları finanse etmek için kullanılan krediler ile ilgili olarak ortaya çıkan faiz giderleri, yatırım (kuruluş) ve işletme döneminde olmak üzere iki farklı şekilde ele alınmaktadır. [1] VUK' a göre, yatırım dönemine ait faiz giderlerinin maddi duran varlıklarının aktifleştirildiği hesap döneminin sonuna kadar ödenmesi şartıyla kesinleşen faiz giderleri, duran varlığın maliyetine eklenmek zorundadır. Varlık aktife alındıktan sonra ise, ilgili yılda gider yazılabileceği gibi maddi duran varlığın maliyetine de eklenebilmektedir. Faiz giderleri için ifade edilen bu durumlar kur farkları içinde geçerlidir. Stoklarda ise, elde edilme ve aktifleştirilme tarihine kadarki borçlanma maliyetleri stok maliyetlerinin bir unsuru olarak muhasebeleştirilmek zorundadır [2].

VUK ve TMS' ye göre, borçlanma maliyetlerinin aktifleştirilmesinde temel farklılıklar bulunmaktadır. Şen [3], TMS ve VUK' a göre borçlanma maliyetlerinin aktifleştirme farklılıklarını ele aldığı çalışmada maddi duran varlıklar ve stoklara ait oluşan faiz giderleri, kur farkları, komisyon giderlerini ve vade farklarına ilişkin borçlanma maliyetlerini tablo halinde göstermiştir. Hazırlanan tabloyu özetlemek gerekirse TMS' ye göre; maddi duran varlıklar ve stoklar kullanıma hazır hale gelinceye kadar oluşan borçlanma maliyetleri, özellikli varlıklar da varlığın maliyetine dahil edilirken, varlığın özellikli varlık olmaması durumunda dönem gideri olarak kaydedilir. VUK' a göre ise varlık aktife alınmaya kadar bütün borçlanma maliyetleri direk varlığın maliyetine dahil edilirken; varlık aktife alındıktan sonra borçlanma maliyetleri varlığın maliyetine dahil edilir veya dönem gideri olarak muhasebeleştirilir. VUK ve TMS' ye göre temel farklılığın varlığın özellikli varlık ayrımında ortaya çıktığı görülmektedir.

### 1.2. TMS 23'e Göre Borçlanma Maliyetleri

Borçlanma maliyetleri TMS 23' e göre, "Bir işletme tarafından yapılan borçlanmalarla ilgili olarak katılan faiz ve diğer giderler" olarak ifade edilmiştir. Genel tanımın yapılmasının yanı sıra borçlanma maliyetlerini oluşturan değerler maddeler halinde de ifade edilmiştir. Buna göre TMS 23'te temel borçlanma maliyetleri [4]

- TFRS 9'da tanımlanan etkin faiz yöntemi kullanılarak hesaplanan faiz gideri,
- "TMS 17 Kiralama İşlemleri" Standardı uyarınca finansal tablolara yansıtılan finansal kiralamalara ilişkin borçlanma maliyetleri ve
- Yabancı para ile borçlanmalarda, faiz maliyetleri ile ilgili düzeltme olarak dikkate alındıkları ölçüde olmak üzere, kur farklarıdır.

TMS 23' göre borçlanma maliyetleri özellikli varlıklar dışında dönem gideri olarak muhasebeleştirilir. Standartta özellikli varlıklar, "Amaçlanan kullanıma veya satışa hazır duruma getirilebilmesi zorunlu olarak uzun bir süreyi gerektiren varlıklar" olarak ifade edilmiştir. (Stoklar, İmalat tesisleri, Enerji üretim tesisleri, Maddi olmayan duran varlıklar, Yatırım amaçlı gayrimenkuller, taşıyıcı bitkiler özellikli varlık olabilir.) Finansal varlıklar, kısa süre içerisinde üretilen veya imal edilen stoklar ve elde edildiklerinde amaçlanan kullanıma veya satışa hazır hale gelen varlıklar özellikli varlık olarak kabul edilmemiştir.

#### 1.2.1. TMS 23'e Göre Borçlanma Maliyetlerinin Aktifleştirilmesi

Standartta göre, borçlanma maliyetlerinin aktifleştirilmesi için özellikli varlığın elde edilmesi, inşası veya üretimi ile doğrudan ilişkilendirilebilen maliyet olması gerekir. Özellikli varlıkların borçlanma maliyetleri, varlığın maliyetinin bir parçası olarak aktifleştirilir. Ancak Standartta aktifleştirilen borçlanma maliyeti ile ilgili borçlanmanın belirlenmesi açısından zorluk oluşturan durumların olabileceği de ifade edilmiştir.

Belirli bir borçlanma ile bir özellikli varlık arasında doğrudan bir ilişki olup olmadığının tespit edilmesi ve belirli bir harcamanın hiç yapılmaması halinde kaçınılabilecek borçlanmaların belirlenmesi bazı durumlarda zor olabilir. Bu durumu standart, sonuç olarak, özellikli varlıkların elde edilmesi ile doğrudan ilişkili borçlanma maliyetlerinin tutarını belirlemenin zor olduğunu ve yorum yapılmasını gerektiğini ifade etmiştir. [4]

İşletmelerce, borçlanma maliyetlerinin bir özellikli varlığın maliyetinin parçası olarak aktifleştirilmesine, aktifleştirme koşullarının sağlandığı tarihte başlanır. Aktifleştirmenin başlama tarihi, İşletme, varlık için harcama yaptığı; Borçlanma maliyetleri oluştuğunda; İşletme, ilgili varlığın amaçlanan kullanıma veya satışa hazır duruma getirilmesi için gerekli işlemlere başladığında gerçekleşir. [4]

### 1.3. BOBİ FRS' ye Göre Borçlanma Maliyetleri

BOBİ FRS' ye göre, borçlanma maliyetlerinin tanımına bakıldığı zaman TMS 23'te yer alan tanımla kapsam bakımında önemli bir farklılık görülmemektedir.

Borçlanma maliyetleri, borçlanmayla ilgili olarak katlanılan faiz ve diğer maliyetlerdir. Borçlanma maliyetlerine örnek olarak aşağıdakiler gösterilebilir [5]:

- "Finansal Araçlar ve Öz kaynaklar" bölümünde tanımlanan etkin faiz yöntemi kullanılarak hesaplanmış faiz giderleri.

- "Kiralamalar" bölümüne göre kayda alınan finansal kiralamalara ilişkin finansman giderleri.

- Yabancı para ile borçlanmalarda, faiz maliyetlerine yönelik düzeltme olarak dikkate alınan kur farkları

BOBİ FRS' ye göre, üretilmesi inşası ya da oluşturulması normal şartlar altında bir yıldan daha uzun süren **stokların**, **maddi duran varlıkların**, **yatırım amaçlı gayrimenkullerin** ve **maddi olmayan duran varlıkların** elde edilmesiyle doğrudan ilişkili olan borçlanma maliyetleri, söz konusu varlığın satışa veya kullanıma hazır hale getirildiği tarihe kadar, varlığın maliyetine dâhil edilir. Diğer tüm borçlanma maliyetleri ise oluştuğu dönemde Kâr veya Zarar Tablosunun ilgili kaleminde kâr veya zarara yansıtılır.

## 2. Borçlanma Maliyetleri İle İlgili Uygulama

Bir işletme genel yönetim binası inşa etmek için X bankasından uzun vadeli kredi almış ve ilk iki yıl 75.000 TL, üçüncü yıl ise 90.000 TL'lik faiz tahakkuk etmiştir. İşletme ikinci yılın sonunda genel yönetim binasının inşaatını tamamlamış ve maliyetinin 600.000 TL olarak belirlemiştir. [6]

**1.Yıl** İşletme kayıtlarında ilk olarak krediye ilişkin faiz tahakkukunu kayıt altına almış ve dönem sonunda yansıtma kayıtlarını yapmıştır. İşletme birinci yılda varlığın kullanıma hazır hale gelmemiş olması sebebiyle finansman giderleri varlığın maliyetine dahil edilmiştir.

|                                |        |        |
|--------------------------------|--------|--------|
| 780 FİNANSMAN GİDERLERİ        | 75.000 |        |
| 400 BANKA KREDİLERİ            |        | 75.000 |
| Dönem sonu yansıtma kayıtları; |        |        |
| 258 YAPILMAKTA OLAN YATIRIMLAR | 75.000 |        |
| 781 FİNANS. GİD. YANS.HS.      |        | 75.000 |
| 781 FİNANS. GİD. YANS.HS.      | 75.000 |        |
| 780 FİNANSMAN GİDERLERİ        |        | 75.000 |

İşletmenin ikinci yıla ait finansman giderleri ve yansıtma kayıtları birinci yıl ile aynı olması sebebiyle tekrardan muhasebe kayıtları yapılmamıştır. Ancak işletmenin ikinci yılın sonunda genel yönetim binasının inşaatını tamamlama sebebiyle birinci yıl kayıtlarına ek olarak maliyet binalar hesabına aktarılmaktadır.

|   |         |         |
|---|---------|---------|
| 252 BİNALAR HESABI  | 750.000 |         |
| 258 YAPILMAKTA OLAN YAT.                                    |         | 750.000 |
| (600.000+75.000+75.000=750.000 TL'lik toplam bina maliyeti) |         |         |

**3.Yıl** kaydı ise aktifleştirme bittikten sonra oluşan faiz tahakkukları varlığın maliyetine kaydedilmeyip dönem gideri olarak kaydedilmektedir.

|                                     |        |        |
|-------------------------------------|--------|--------|
| 780 FİNANSMAN GİDERLERİ             | 90.000 |        |
| 400 BANKA KREDİLERİ                 |        | 90.000 |
| 661 UZUN VADELİ BORÇLANMA GİDERLERİ | 90.000 |        |
| 781 FİNANSMAN GİDERLERİ             |        | 90.000 |
| 781 FİNANSMAN GİDERLERİ             | 90.000 |        |
| 780 FİNANSMAN GİDERLERİ             |        | 90.000 |

Verilen örnekte dikkat edilmesi gereken nokta varlığın maliyetinin tamamlanmasından sonra oluşan borçlanma maliyetlerinin dönem gideri olarak kayıt altına alınmasıdır. TMS ve BOBİ FRS açısından borçlanma maliyetlerindeki farklılıklara bakıldığı zaman temel mantık olarak önemli bir farklılık olmadığı kullanılan ifadelerin değiştiği görülmektedir. TMS de kullanılan “özellikli varlık” kavramı yerine BOBİ FRS’ de “üretimi, inşası ya da oluşturulması normal şartlar altında bir yıldan daha uzun süren varlıklar” kavramı kullanılmıştır. [7] Bununla birlikte yukarıda finansman giderlerinin Tek Düzen Hesap Planda 7/A seçeneğinde 780 Finansman Giderleri Hesabına kayıt yapılabileceği gibi 7/B seçeneği gider çeşidi esasına göre 797 Finansman Giderleri Hesabına da kayıt yapılabileceği unutulmamalıdır.

### SONUÇ

Borçlanma maliyetleri VUK, TMS ve BOBİ FRS kapsamında ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Yapılan tanımlamalara bakıldığı zaman VUK, borçlanma maliyetlerini duran varlık ve stok kapsamında değerlendirirken; TMS ve BOBİ FRS borçlanma ile ilgili katlanılan faiz ve diğer maliyetler olarak tanımlamıştır.

Çalışmada borçlanma maliyetlerinin aktifleştirilmesi öncelikle VUK kapsamında ele alınmış ve BOBİ FRS’ ye göre farklılıkları ifade edilmiştir. Daha sonra borçlanma maliyetleri TMS ve BOBİ FRS boyutuyla incelenmiştir.

VUK ve TMS ye göre, borçlanma maliyetlerinde temel farklılık, varlığın özellikli varlık olmasıyla beraber varlığın kullanıma hazır hale gelmesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Buna göre, VUK Borçlanma maliyetlerinin aktifleştirilmesini stoklar ve duran varlıklar olarak ele alınmış ve varlık aktife girene kadar bütün borçlanma maliyetlerini direk varlığın maliyetine yüklemiştir. TMS’ ye göre ise, varlığın özellikli varlık olması halinde maliyete dahil edilmiş ve özellikli varlık olmaması durumunda ise dönem giderlerine kaydedilmiştir. TMS ve BOBİ FRS karşılaştırmasında ise, içerik olarak temel bir farklılık olmadığı görülmüş ve farklılığın kullanılan ifadelerden ileri geldiği kanaatine varılmıştır. Bu gerekçeyle VUK ile BOBİ FRS için ayrı bir karşılaştırma düzenlenmemiş TMS ile VUK arasındaki farklılıklar BOBİ FRS açısından da geçerli olabileceği sonucu çıkarılmıştır.

### 6 Kaynakça

- [1] M. Küçüktüfekçi ve M. Kılıç, «Borçlanma Maliyetlerinin Muhasebeleştirilmesi: TMS 23, Tekdüzen Hesap Sistemi ve Vergi Usul Kanunu Çerçevesinde İnceleme,» *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICAFR 16 Özel Sayısı*, pp. 444-460, 2016.
- [2] S. Gönen ve N. Akça, «Borçlanma Maliyetlerinin Türkiye Muhasebe Standartları ve Vergi Mevzuatı Kapsamında Değerlendirilmesi,» *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, pp. 83-97, 2014.
- [3] Ş. İlker Kıymetli, *Borçlanma Maliyetlerinin Türk Mevzuatı, Sermaye Piyasası Mevzuatı ve Uluslararası Muhasebe Standartları Kapsamında İncelenmesi*, İstanbul, 2006.
- [4] Kamu Gözetim Kurumu, «Türkiye Muhasebe Standartları 23 (TMS),» 2005. , <http://kgk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2018)
- [5] Kamu Gözetim Kurumu, «Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standardı 17(BOBİ FRS), Borçlanma Maliyetleri,» 2017. <http://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/BOB%C4%B0%20FRS.pdf> (Erişim Tarihi: 30.08.2018)
- [6] B. Ataman ve G. Gökçen, *Büyük ve Orta Boy İşletmeler İçin Finansal Raporlama Standartları*, İstanbul: Beta Yayıncılık, 2017.
- [7] Ü. G. Gençoğlu, «Temel Konularda BOBİ FRS ve TMS/TFRS Karşılaştırması,» *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 2017.

# AZƏRBAYCANDA ALİ AUDİT İNSTİTUTUNUN (Aİİ) FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

**Zeynallı Elay Cəlal oğlu**  
*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*  
*elayzeynalli@yahoo.com*

## XÜLASƏ

Hazırlanmış tezis Aİİ-nin mahiyyəti və ayrı-ayrı ölkələrdə tarixi inkişafı, Aİİ-nin müstəqilliyi ilə bağlı Lima Bəyannaməsinin tələbləri, Azərbaycanda Aİİ qurumu olan Hesablama Palatasının hüquqi statusu, onun fəaliyyətinin hüquqi əsası və səlahiyyətləri, qurum fəaliyyəti ilə bağlı göstəriciləri öyrənilmiş, effektivlik əmsalları vasitəsi ilə təhlil edilmiş, Açıq Büdcə İndeksi üzrə HP-nın mövqeyi qiymətləndirilərək digər ölkələrlə müqayisə edilmişdir.

**Açar sözlər:** Ali audit, Lima bəyannaməsi, təsir əmsalı, miqyas əmsalı, Açıq Büdcə İndeksi

## ABSTRACT

This thesis study on essence and historical development of SAİ, the demands of the Lima Declaration on the independence of SAİ, the legal status of the Chamber of Accounts in Azerbaijan, the legality of its activities and authorities. In addition, Indicators of the activity of the organization were analyzed by the efficiency ratios. The position of the Chamber of Accounts in the Open Budget Index was assessed and compared with other countries.

## Giriş

AAİ-nin yaranmasının tarixi zəmini 1215-ci ildə İngiltərədə Magna Cartanın (Böyük Azadlıqlar Xartiyası) imzalanması ilə başlamışdır. Kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılaraq, insan hüquq və azadlıqlarının inkişafını təmin etmiş, kral xəzinəsinin dövlət xəzinəsində ayrılması, ağır vergi və rüsumların yüngülləşdirilməsi, eləcə də parlamentin büdcə və vergilər sahəsində səlahiyyətləndirilməsi ilə nəticələnmişdir [1,74]. Həmin dövrdən başlayaraq müxtəlif formalarda parlament tərəfindən büdcəyə, onun gəlir və xərclərinə nəzarət müxtəlif istiqamət və formalarda aparılmağa başlamışdır. Məsələn, 1319-cü ildə Fransada Krallığın Hesab İdarəsi, 1386-cı ildə Niderlandda, 1862-ci ildə isə Türkiyədə (Osmanlıda) Ali mühasibat divanı yaradılmışdır [2,121,134]. bu nəzarət forması müstəqillik prinsipi əsasında ictimai maraqların qorunması naminə obyektiv nəzarət fəaliyyəti göstərmişdir. Belə ki nə hökumət, nə də hər hansı partiya və siyasi quruluş qarşısında məsuliyyət daşımamış toxunulmazlığa malik olmuş, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasına, o cümlədən vergilərin vaxtında və düzgün toplanmasına, dövlət büdcəsi xərclərinin təyinata uyğun şəkildə və qənaətlə xərclənməsinə nəzarət etmişdir. Mahiyyət etibarı ilə ictimai nəzarət kimi qeyd olunan bu nəzarət forması ali audit və ya dövlət auditi kimi adlandırılmışdır. Hazırda Lima bəyannaməsinə görə AAİ-nin müstəqilliyi müxtəlif aspektindən yanaşılmışdır. Lima bəyannaməsində müəyyən edilən bu müstəqillik 3 müxtəlif səviyyədə təsbit olunmuşdur ki, AAİ-in müstəqilliyi, AAİ əməkdaşlarının müstəqilliyi və AAİ-nin maliyyə müstəqilliyi bu səviyyələrə aiddir. AAİ-nin müstəqilliyi dedikdə onun üzərinə qoyulmuş məsələləri həll etmək üçün tələb olunan funksional və təşkilatı müstəqilliyə malik olması, AAİ əməkdaşlarının müstəqilliyi dedikdə onların hüquqi toxunulmazlığının təmin edilməsi və fəaliyyətinin qanunauyğunluğunun hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, AAİ-nin maliyyə müstəqilliyi dedikdə isə ayrıca büdcə sətiri ilə ayrılmış maliyyə vəsaitindən istifadə etmək hüququna malik olması başa düşülməlidir.

AAİ tərəfindən həyata keçirilən audit maliyyə, səmərəlilik və uyğunluq auditi olaraq üç tipə ayrılmışdır. Sadə şəkildə ifadə etsək maliyyə auditi təşkilatın maliyyə fəaliyyətindəki pozuntuları və çatışmazlıqları aşkar edilməsi, səmərəlilik auditi təşkilatın idarəetmə mexanizminin və fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, uyğunluq auditi isə təşkilatın fəaliyyətini ölkənin qanunvericilik aktlarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsi üçün aparılır.

Ölkəmizdə AAİ kimi “Westminster” sistemi ilə təşkil olunan Hesablama Palatası fəaliyyət göstərir. Hesablama Palatası (HP) 1999-cü ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən Milli Məclis tərəfindən yaradılan, Milli Məclisə hesabat verən, 01.12.2001-ci ildən etibarən daimi fəaliyyət göstərən təşkilatı və funksional müstəqilliyə malik dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır. HP-nın fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını A.R.-nın Konstitusiyası, “Büdcə sistemi haqqında”,



“Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları və HP-nın Daxili Nizamnaməsi təşkil edir.

A.R.-nın Hesablama Palatası haqqında qanununa əsasən palata dövlət büdcəsinin və büdcədən-kənar dövlət fondlarının büdcələrinin layihələrinə rəy verir, gəlir və xərc maddələrinin həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında icrasına nəzarəti həyata keçirir, dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatla və müvafiq qanun layihələrinə rəy verir, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmələrin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edildiyi kimi aparılmasını təhlil edir, aşkar edilmiş kənarlaşmaların aradan qaldırılması, habelə bütövlükdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqqında təkliflər hazırlayır və Milli Məclisə təqdim edir, dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsinə və icrasına, dövlət əmlakının idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirir, həmçinin nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı inzibati xəta və ya cinayət əlamətləri olan hüquqozmalar aşkar etdikdə təxirəsalınmadan materialları müvafiq olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və ya Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna göndərir[3, maddə 2,2-1].

Göründüyü kimi, Palata əsas etibarı ilə dövlət maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar olaraq ekspert-analitik fəaliyyət (maliyyə-büdcə təhlili), maliyyə və uyğunluq auditini həyata keçirir. Əfsuslar olsun ki, HP tərəfindən səmərəlilik audit (pilot səviyyədə icrası planlaşdırılır) və daxili audit həyata keçirilmir.

AAİ-nin fəaliyyətinin aşkarlıq və ədalətliyini təmin etmək məqsədi ilə Lima Bəyannaməsinin 16-cı maddəsinin (Parlament və ictimaiyyət qarşısında hesabat) AAİ fəaliyyəti haqqında hər il və müstəqil qaydada parlament və ya digər səlahiyyətli dövlət orqanına hesabat verməli və bu hesabatın dərc edilməsini təmin etməlidir. HP-nın rəsmi internet saytında (www.sai.gov.az) 2007-ci ildən etibarən fəaliyyət hesabatları yerləşdirilir. Hesabatlarda palatanın fəaliyyəti barədə ümumimi məlumat, audit nəzarət təbirləri üzrə, ekspert-analitik fəaliyyət üzrə və palatanın fəaliyyətinin təşkili üzrə məlumatlar qeyd olunur. Palatanın son beş ildəki fəaliyyət göstəricilərinə nəzər salaq.

**Cədvəl.** Hesablama Palatasının bəzi fəaliyyət göstəriciləri

| S/s | Göstərici  | İllər  |        |         |         |         |
|-----|--|--------|--------|---------|---------|---------|
|     |  | 2013   | 2014   | 2015    | 2016    | 2017    |
| 1   | HP tərəfindən görülmüş tədbirlər<br><i>o cümlədən:</i>           | 75     | 82     | 82      | 77      | 60      |
|     | Audit  | 75     | 80     | 81      | 65      | 50      |
|     | Analitik təhlil  | 0      | 2      | 1       | 12      | 10      |
| 2   | Audit olunmuş vəsaitin həcmi<br>(mln, AZN)                       | -      | -      | 4177,8  | 5606,5  | 2518,07 |
| 3   | Bərpa edilmiş vəsaitin həcmi (min,<br>AZN)<br><i>o cümlədən:</i> | 4751,4 | 8746,4 | 10512,7 | 11538,4 | 18039,1 |
|     | Dövlət büdcəsinə   | 4555,3 | 8683,9 | 10286,7 | 11256,4 | 16918,2 |
|     | DSMF büdcəsinə   | 196,1  | 62,5   | 226     | 282,0   | 1120,9  |
| 4   | Qurum sayı   | -      | 126    | 175     | 155     | 135     |
| 5   | Müəyyənləşdirilmiş nöqsanlar                                     | -      | -      | -       | 825     | 689     |

**Mənbə:** Hesablama Palatasının müxtəlif illərdə fəaliyyəti haqqında hesabatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Palatanın fəaliyyətinin təhlilindən öncə hesabatlılığının inkişafı barədə danışmalıyıq. Cədvəlin strukturundan da aydın olduğu kimi, illər üzrə palatanın ictimaiyyətə çatdırdığı informasiyanın keyfiyyəti artmış, daha dolğun və ətraflı məlumatlar qeyd olunmuşdur. Cədvələ əsasən deyə bilərik ki, 2015-ci il HP-nın fəaliyyətinin ən gərgin dövrü olmuşdur. Həmin ildə 175 qurum üzrə 81 audit-nəzarət tədbiri həyata keçirilmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə müvafiq olaraq 38,8% və 1,25% artmışdır. 2016-cı ildə audit olunan vəsaitin həcmi 2015-ci ilə görə 34,1% artmışdır. Bərpa olunan vəsait həcmi isə 2017-ci ildə maksimum səviyyəyə çataraq 18039,1 min AZN olmuşdur.

AAİ-nin fəaliyyətinin effektivliyi aşağıdakı göstəricilərin nisbəti şəklində də qiymətləndirilə bilər:

- Təsir əmsalı audit olunan 100AZN-in neçəsinin bərpa olunduğunu göstərir. Bu əmsal bərpa edilmiş pul vəsaiti həcmi nəzarət tədbirləri ilə əhatə olunmuş pul vəsaitinə nisbəti şəklində hesablanır.
- Miqyas əmsalı AAİ-nin dövlət büdcəsinin necə faizinə nəzarət etdiyini göstərir və audit olunmuş pul vəsaitinin dövlət büdcəsinin ümumi həcminə nisbəti şəklində hesablanır [4].

Yuxarıda qeyd olunan iki əmsal əsasında A.R. HP-nın effektivlik nəticələrinə diqqət yetirək.

| S/s      | Göstərici                                | İllər   |         |         |
|----------|--|---------|---------|---------|
|          |  | 2015    | 2016    | 2017    |
| 1        | Audit olunmuş vəsaitin həcmi (mlyn, AZN) | 4177,8  | 5606,5  | 2518,07 |
| 2        | Bərpa edilmiş vəsaitin həcmi (mlyn, AZN) | 10,5127 | 11,5384 | 18,0391 |
| 3        | Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mlyn, AZN)  | 17498,0 | 17505,7 | 16516,7 |
| Əmsallar |  |         |         |         |
| 1        | Təsir Əmsalı (2/1)                       | 0,003   | 0,002   | 0,007   |
| 2        | Miqyas Əmsalı (1/3)                      | 0,24    | 0,32    | 0,15    |

**Sxem.** Hesablama Palatasının fəaliyyət effektivliyinin əmsal təhlili nəticələri

2013, 2014-cü illərdə audit olunmuş vəsaitin həcmi barədə məlumatın olmaması səbəbindən əmsal təhlili son üç ili əhatə etməkdədir. Müşahidə edildiyi kimi, bərpa olunmuş vəsaitin həcmindəki ardıcıl artım səbəbi ilə təsir əmsalı 2017-ci ildə ən yüksək həddə çatmışdır. Əmsal göstəricisinin aşağı qiymət alması müsbət bir hal kimi qəbul edildiyini nəzərə alsaq, bu eyni zamanda maliyyə-büdcə intizamının pozulmaması mənasını da daşıyır. Təsir əmsalının 0,007 göstəricisinin interpretasiyası yoxlanılan hər 1 milyon AZN-in 7000 AZN-i dövlət büdcəsinə qaytarıldığı anlamını daşıyır.

Miqyas əmsalının interpretasiyasına gəldikdə isə HP-nın ən yaxşı halda dövlət büdcəsinin 32%-nə yoxlama-nəzarət tədbirlərini həyata keçirdiyini anlaşılr. Fikrimizə, 2017-ci ildə “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa edilmiş əlavə və dəyişikliklərdən sonra HP-nın miqyas əmsalı göstəricisinin artacağına ümid etmək olar. Maraq doğuran bir məqam kimi qeyd etmək istərdim ki, Palatanın büdcədən kənar dövlət fondlarında audit tədbirlərini həyata keçirmək hüquqi olsa da, Dövlət Neft Fonunun auditini həyata keçirməmiş.

AAİ-nin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin növbəti bir aləti Açıq Büdcə İndeksidir. Qlobal miqyasda büdcə məsələlərini əhatə edən əsas tədqiqat aləti olan Açıq Büdcə İndeksi (ABİ) xüsusi sorğu vasitəsilə ölkələrin büdcə prosesinin şəffaflığını və əsas büdcə sənədlərinin əlçatanlığını ümumi şəkildə ölçməyə və digərləri ilə müqayisə etməyə imkan verən indeksdir. Bu indeks bütün dünyada büdcə şəffaflığının və hesabatlığının bütün dünyada tam müstəqil ekspertlər tərəfindən qiymətləndirildiyi yeganə müqayisəli və müntəzəm indeksdir. İndeks hesablanarkən Açıq Büdcə Sorğusunun sualları əsas götürülür [5,5].

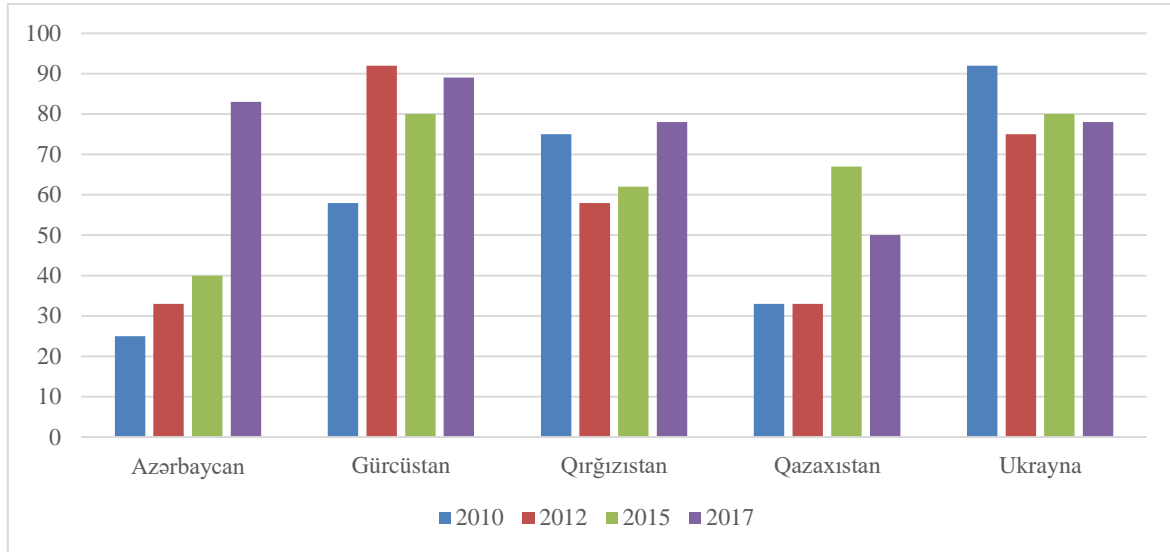
ABİ 3 əsas kateqoriya üzrə qiymətləndirilir ki, burada aşağıdakılar aiddir:

- büdcə proseslərinin (büdcə layihəsinin hazırlanması, təsdiqi, icrası) şəffaflığı,
- büdcə məlumatlarının ictimaiyyət üçün əlçatanlığının təmini,
- büdcə-maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyi.

Qeyd etmək gərəkdir ki, ABİ beş hesabat sənədinin — Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Fiskal Şəffaflığın Məcəlləsi”, Dünya Bankının “Dövlət Xərcləri və Maliyyə Hesabatlılığı”, “INTOSAI-ın 1 sayılı standartı — Lima Bəyannaməsi”, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının “Fiskal Şəffaflıq üzrə Təcrübələr” sənədi və “Fiskal Şəffaflıq üzrə Qlobal Təşəbbüsü” əsasında tərtib edilir [6].

AAİ-nin fəaliyyəti büdcə-maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyi kateqoriyası üzrə aparılır. Burada iki punkt – qanunverici orqanın fəaliyyəti və audit əsasında müvafiq olaraq parlament və HP qiymətləndirilir. 2017-ci ildə qanunverici orqanın fəaliyyəti – büdcənin təsdiqi üzrə mümkün 100 baldan 52 balla, icrası üzrə isə mümkün 100 baldan 53 balla qiymətləndirilmişdir. ABİ-nə görə mövcud bal büdcə dövrünün planlaşdırılmasında və büdcənin icrasında qanunverici orqanın məhdud nəzarəti malik olduğunu əks etdirir. HP fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində isə daha yüksək rəqəmin şahidi oluruq. Belə ki, HP-nın fəaliyyəti 100 baldan 83 balla qiymətləndirilərək, adekvat hesab olunmuşdur. ABİ eyni zamanda büdcəyə nəzarətin təkmilləşdirilməsi üçün audit proseslərinin müstəqil bir təşkilat tərəfindən nəzərdən keçirilməsini təmin etməyi və müstəqil bir maliyyə qurumunun yaradılmasını məsləhət görür [7].

HP-nın ABİ mövqeyi üzrə xarici ölkələrin AAİ-ləri ilə qarşılıqlı müqayisəsinə qrafikdə nəzər salmaq.



Qrafik. AAİ üzrə Açıq Bütçə İndeksi reytingi

Qrafikdən də müşahidə edildiyi kimi Azərbaycan (HP) 2017-ci ildə ən yüksək nəticəni əldə edib. MDB ölkələrində bütçə şəffaflığı, eləcə də AAİ fəaliyyətinin təsirliyi baxımından ən mütərəqqi ölkə Gürcüstandır. 2017-ci ildə Gürcüstanın ABİ göstəricisi 82, AAİ-nin fəaliyyəti isə 89 balla qiymətləndirilib. Gürcüstan AAİ-nin digər bir üstünlüyü isə qurum tərəfindən daxili audit aparma hüququdur. Müqayisə üçün bildirməliyik ki, Gürcüstan və Ukrayna AAİ orqanları istisna olmaqla digər bütün ölkə AAİ-ləri bütçədənkənar fondlara nəzarət tədbirlərini həyata keçirirlər. Azərbaycan AAİ istisna olmaqla digər bütün AAİ orqanlarının səmərəlilik auditi aparma səlahiyyətlərinin olması onların daha yüksək nəticə qazanmasına səbəb olmuşdur.

Zənnimcə, HP-nın fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması üçün risk əsaslı maliyyə auditi, səmərəlilik auditi və daxili audit tədbirlərinin aparılması, mandatının genişləndirilməsi və strukturunun inkişafı labüd tədbirlərdir. Bundan əlavə, palatanın iş planı hazırlanmasında müstəqilliyinin təmin edilməsi və iş planını hazırlayarkən yalnız dövlət orqanlarının sorğuları yox, vətəndaşların sorğu və təkliflərinin nəzərə alınması da olduqca mühüm məsələlərdir. HP-ya istintaq və hökm səlahiyyətlərinin verilməsi, yəni "Napoleonic" sistemin "hesablama məhkəməsi" şəklində təşkili də, A.R.-da ali auditin çevik və şəffaf şəkildə həyata keçirilməsini daha da sürətləndirmiş olar.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. S.Özekiçioğlu. Yüksek denetimin tarihsel geçmişi ve Avrupa Birliği'nde yüksek denetim/İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi, 2018, №5, s.73-86
2. Ö.Köse. Dünyada ve Türkiye'de Yüksek Denetim. Ankara: Sayıştay Başkanlığı, 2007, 303
3. www.e-qanun.az - "Hesablama Palatası haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu.
4. The Performance Impact of the Supreme Audit Institutions on National Budgets. Great Britain and Romania Case Comparative Study // Procedia Economics and Finance, 2015, №27, s. 621 – 628
5. K.Aslanlı. Açıq Bütçə İndeksi: Beynəlxalq bütçə təcrübəsi və Azərbaycan. Bakı: Qanun nəşrlər evi, 2014, s.155
6. <https://www.internationalbudget.org/open-budget-survey/methodology/>
7. <https://www.internationalbudget.org/open-budget-survey/results-by-country/country-info/?country=az#oversight>

# FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI DƏYƏN İQTİSADI ZIYANIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ ÜÇÜN SİĞORTA MEXANİZMİNİN QURULMASI

**Rəşad Şöhrət oğlu Məmmədli**

*Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası  
r\_mammadli@list.ru*

## XÜLASƏ

Elm və texnikanın son dövrlərdəki sürətli inkişafına, nəzərəcarpacaq nailiyyətlər əldə olunmasına baxmayaraq təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hallar çoxsaylı insan tələfatına və dağıntılara səbəb olur, iqtisadiyyata böyük zərbə vurur. Fəvqəladə hadisənin baş verməsi təhlükəsi hər an mövcuddur. Məqalədə risklərin idarə olunması imkanları, zərər riskinin qarşılınması mexanizmi əks olunmuş, sığortanın mahiyyəti, faydaları və istifadə mexanizmi təhlil edilmişdir.

**Açar sözlər:** Ekvivalentlik prinsipi, qeyri-həyat sığortası, təsadüflük prinsipi, sığorta eksperti

## ABSTRACT

The rapid development of science and technology in the last period, significant successes have been achieved despite numerous casualties and destruction caused great damage to the economy is, and emergency situations of natural and man-made. There is always the threat of an extraordinary incident. In the article, the risk of loss reflected the mechanism of insurance benefits and use of the mechanisms of analysis, risk management capabilities, the essence of the meeting.

**Key words:** equivalence principle, peradventure, non-life insurance, insurance expert

## Giriş

Bəşər tarixi yaradılandan bəri təbiətlə cəmiyyət arasında daima ziddiyyətlər baş vermişdir. Bu isə təbiət cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Həmin ziddiyyətlərinin mövcud olma formalarından biri də təbii fəlakətlər, müxtəlif fəvqəladə hadisələrdir. Praktiki olaraq planetimizin müxtəlif guşələrində hər an fəvqəladə hadisələr yaranır və onların sayı ildən ilə durmadan artır. Bu isə o deməkdir ki, fəvqəladə hallar nəticəsində qurbanların, yaralananların da sayı, vurulan maddi ziyanların miqyası da daima artmaqdadır. Belə maddi ziyanlar əvvəlcədən nəzərə alınmamış xərclər olduğundan, miqyasından asılı olaraq bəzən iqtisadiyyatda ciddi qalxıb - enmələrə səbəb ola bilər ki, bu iqtisadi subyektlər üçün risk deməkdir. Əlbəttə, onların da qarşısını almaq bir subyektin vəsaiti hesabına mümkün deyildir. Ona görə də bəşəriyyət həmişə öz mənafeələrinin müdafiəsinin daha da səmərəli üsulu kimi risklərin sığortalanmasına səy göstərir [1].

Sığorta ictimai istehsalın ən vacib və ən qədim elementlərindən biridir. O əsasən iqtisadiyyatda meydana gələn maddi itkilərin əvəzinin ödənilməsi ilə əlaqədardır. Sığorta cəmiyyətin ictimai – iqtisadi həyatının bütün tərəflərini əhatə etməklə əhalinin maddi rifahının və sahibkarlıq riskinin zəmanətçisi kimi çıxış edir, gözlənilməz və fəvqəladə hadisələr zamanı əmlak mənafeələrinin qorunmasına, dövlət maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsinə təsir göstərir. O nəinki sığorta hadisələri zamanı büdcəni dəyən zərərlərin ödənilməsindən azad edir, hətta uzunmüddətli investisiyaların mənbəyinə çevrilir. Bu baxımdan İEO –də sığorta inkişaf edərək cəmiyyətin əsas elementinə çevrilmişdir. Respublikamızda da sığorta münasibətləri yaranmış və özünün inkişaf mərhələsindədir, amma bəzi səbəblərdən hələlik istənilən səviyyəyə çatmamışdır. Sığorta şirkətlərimiz 40 –dan çox icbari və könüllü sığorta növlərini təklif edirlər. Lakin bu hələ də kifayət deyil.

Sığorta ictimai istehsalın müdafiəsi məqsədini daşıyır. Adətən zərər görmüş şəxslərin sayı sığorta edilənlərin ümumi sayından az olur. Sığorta edən nə qədər böyük ərazini əhatə edərsə, ödənilən vəsaitin bölüşdürülməsi bir o qədər səmərəli olur, yəni minimal haqq ödənilməklə maksimal ziyan qarşılana bilər [4].

Sığortalamanın əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- eyni riskə məruz qalan müəyyən sayda təsərrüfat vahidləri, yaxud şəxslərin mövcud olması;
- sığorta ödənişinin yalnız sığorta hadisəsi baş verdikdə ödənilməsi;
- yalnız qiymətləndirilməsi razılaşdırılmış müəyyən risk ziyanının sığortalanması.

Sığorta fəaliyyəti ekvivalentlik və təsadüflük prinsipinə əsaslanır. Ekvivalentlik prinsipi sığorta şirkətinin qazancları ilə xərcləri arasında tarazlıq yaradılması tələbini ifadə edir. Sığorta şirkətinin müflisləşməməsi üçün onun xərcləri qazancından artıq olmamalıdır. Sığortalanan hadisə təsadüfi və gözlənilməz xarakter daşmalıdır, yəni bilinməməlidir ki, sığorta hadisəsi nə zaman baş verəcək, yaxud, ümumiyyətlə, baş verəcəkmi? Düşünlümsə şəkildə edilən hərəkət sığortalanmır.

Azərbaycan Respublikasının 25 iyun 1999-cu il tarixli 696-IG sayılı “Sığorta haqqında” Qanununa görə, sığorta sığortalının əmlakının və əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində münasibətlərdir. Bu qanun sığortanın iki növünü – *həyat və qeyri-həyat* növlərini nəzərdə tutur. Həyat sığortası sığortalının ölümü, sağlamlığının, iş qabiliyyətinin qocalığı, yaxud əlilliyə görə tamamilə, və ya qismən itirilməsi halları üçün aparılan sığortadır. Həyat sığortası üzrə müqavilə müddəti bitdikdə, və ya sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta məbləğisi sığorta müqaviləsində müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə sığortalıya qaytarılır [2].

Qeyri-həyat sığortası sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman, sığortalıya vurulan zərər ödənilməklə, onun məsuliyyəti, əmlakı və mənafeələri ilə bağlı risklərin sığortasıdır. Sığorta fəaliyyəti göstərilməsi üçün qanunvericiliklə bəzi məhdudiyətlər nəzərdə tutulur.

Sığorta riski ehtimal olunan elə təsadüf əlamətlərinə malik hadisədir ki, onun baş verməsinə qarşı sığorta aparılır. Sığorta hadisəsi, qanuna, və ya sığorta müqaviləsinə görə, sığorta ödənişinin sığortalıya, və ya üçüncü şəxslərə ödənilməsi üçün əsasdır.

Sığorta müqaviləsinə, və ya qanuna uyğun olaraq sığorta obyektinin sığortalı olduğu və sığortaçının öhdəliklərinin son həddi olan pul məbləği, başqa sözlə, sığorta ödənişi — sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortalının əmlakına, və ya əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin yerini doldurmaq üçün pul, və ya natura şəklində ödənilən vəsait sığorta məbləğidir.

Sığortalı ilə sığortaçı arasında bağlanan sığorta müqaviləsinin olmasını təsdiq edən və həmin müqavilənin əsas məzmununu əks etdirən sənəd sığorta şəhadətnaməsi adlanır. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, sığortaçılar, sığorta brokerləri, agentləri və ekspertləri sığorta sistemini əmələ gətirir [3].

İqtisadi tənzimləməni təmin edən başlıca faktorlardan biri ölkənin iqtisadi vəziyyətini, əhali gəlirlərini, sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinə və ödəmə qabiliyyətinə malik olmasını və s. əhatə edir. Qeyd edək ki, sığorta bazasının inkişafı iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafından bilavasitə asılıdır. Təbii ki, istehsal münasibətlərinin, əhalinin ümumi rifahının inkişafı sığortaçıya tələb doğurur və tələbin təmin edilməsi sığorta münasibətlərinin inkişafını təmin edir. Belə ki, əhalinin əldə etdiyi gəlir onun maddi və sosial ehtiyaclarını tam ödəyirsə, əhali özünün sosial müdafiəsinə əlavə təminat yaratmaq məqsədilə sığorta müqaviləsi yaratmağa üstünlük verəcəkdir. Bundan başqa müxtəlif iqtisadi alətlər vasitəsilə bu prosesi stimullaşdırmaq olar. Məsələn, vergi məcəlləsində dəyişiklik etməklə yaxın bir neçə il müddətində ödənilən sığorta haqlarını gəlirdən çıxılan xərclərə aid etmək bu prosesin sürətlənməsinə imkan yaradır [5,6].

Sosial – psixoloji istiqamətdə müxtəlif maarifləndirici, reklam çarxları, və s. vasitələrlə bu prosesi təşviq etmək və cəmiyyətin şüuruna sığorta mədəniyyətini düzgün çatdırmaqdır. Çox təəssüf ki, müstəqilliyimizin ilk illərində bəzi sığorta şirkətlərinin etinasız və aldadıcı əməlləri cəmiyyətdə sığorta barəsində bu günə qədər davam edən mənfi rəy yaratmışdır. Əhalinin maarifləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər görülməlidir. Bu bilavasitə sığorta şirkətlərinin mənafeyinə uyğundur və bu işi məhz onlar etməlidirlər. Rusiyanın sığorta şirkətləri bu sahədə xeyli işlər görürlər. Məsələn, ölkənin telekanallarında sığorta maarifləndirilməsi xarakterli verilişləri maliyyələşdirilir və əhali üçün pulsuz kurslar təşkil edilir [7].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təkmil nəzarət mexanizmi, müxtəlif iqtisadi güzəştlər, sosial – psixoloji tədbirlər tətbiq etməklə bu prosesin insanların təfəkkürünə düzgün çatdırılmasına və gələcəkdə baş verə biləcək hər hansı fəvqəladə hallara cəmiyyətin hazır olmasına nail olmaq olar.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Yanğından icbari sığorta haqqında» 6 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 fevral 2003-cü il tarixli 1152 sayılı “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial—iqtisadi inkişafa dair Milliproqramın” təsdiq edilməsi barədə sərəncamı..
3. «İstehsalat qəzası və yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçiyə və ya bu səbəbdən həlak olmuş işçinin ailə üzvlərinə ödəmələri verilməsi qaydalarının, şərtlərinin və məbləğinin təsdiq edilməsi haqqında» Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2003-cü il tarixli 3№-li Qərarı;
4. «İstehsalatda baş verən bədbəxt hadisələrin təhqiqi və uçota alınması Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Nazirlər Kabinetinin 28 fevral 2000-ci il tarixli 27 №-li Qərarı.
5. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. – 3-е изд. / Под общей ред. А.В. Сидоровича. – М.: МГУ, Издательство «Дело и Сервис», 2000. – 416 с.
6. Баранин В.Н. Экономика чрезвычайных ситуаций и управление рисками: Учебное пособие для ВУЗов и системы повышения квалификации по курсу «Пожарная безопасность» М.: «Пожнаука», 2004. -330 с.
7. Экономические механизмы регулирования безопасности. Безопасность и предупреждение чрезвычайных ситуаций: Кат.-справ. Кн.1: Механизмы регулирования и технические средства / В.Я. Перевощеков, А.Н. Проценко, М.Д. Сегаль и др. – М.: Инструмент риска и безопасности, 1997. – С. 111-130.

## MEAN VARIANCE AND SINGLE INDEX MODELS IN MODERN PORTFOLIO APPROACH

**Magsud GUBADLI**

*Istanbul University*  
*magsudgubadli@ogr.iu.edu.tr*

**Mahammad CHARKASOV**

*Istanbul University*  
*mahammad.charkasov@ogr.iu.edu.tr*

### ABSTRACT

The aim of the study is to determine the contribution of Markowitz's mean-variance model and the single index models of Sharpe in the development process of modern portfolio theory. The first and main model, the Mean Variance Model, was put forward by American economist Harry Markowitz, who laid the foundation for modern portfolio theory. This model, developed by Markowitz, shows that simple diversification in traditional portfolio theory is not enough to reduce the risk and shows that the direction and strength of the relationship between the stocks to be included in the portfolio are also effective. In response to the complexities of Markowitz's model and its complexity, William Sharpe has proposed the Single Index Model to create optimal portfolios with less data and time loss. In this article, the place and importance of both models under portfolio theory is outlined.

**Keywords:** Capital Market, Portfolio Management, Mean Variance Model, Single Index Model

### Introduction

In general, everyone has a certain portfolio. Portfolios can be formed from real assets such as houses and cars, as well as financial assets such as bonds and shares. Although real assets are directly related to tangible assets, financial assets represent the rights and obligations related to these assets. Financial theory deals only with the financial asset portfolio of these portfolios. [1] A portfolio is a group of financial assets, mainly stocks, bonds, derivatives, held by a specific person or company. Although the portfolio consists of a certain number of securities, there is a relationship between these securities. [2]

A good balance of the portfolio's risk-return balance is required when creating a portfolio. Since the interest of the investor in the portfolio management is in question, the investor should be informed in advance about the amount of securities to be added to the portfolio and how the portfolio content will be shaped according to the changing economic situation. This process, in financial theory "portfolio management process" is known as. When selecting securities to the portfolio, general economic analysis, sector analysis and investment analysis are performed. As a result of these studies, the possible risks that may affect the portfolio can be significantly reduced. [3]

Two main characteristics of the financial assets to be added to the portfolio are taken into consideration when creating the portfolio. These are the return and risk of financial asset. There is a high relationship between risk and return. Securities are priced with high returns to high risk. The investor expects additional returns for the extra risk. [4]

When the portfolio development process is examined, we see that it consists of two historically significant stages. At the beginning of the 20th century, a traditional method was defined which was a simple diversification in portfolio creation. According to this method, the more securities added to the portfolio, the lower the portfolio risk. Although it is frequently used in the markets, science has not been widely accepted. In 1952, Harry Markowitz's article revealed that the modern portfolio approach, which had a scientific basis, was removed from the traditional portfolio approach. In the following years, different models have been developed. Another leading model was the 'Single Index Model' by William Sharpe.

### Mean Variance Model

In his article, Markowitz has investigated how to provide maximum return at a certain risk level of securities to be included in the portfolio. The most important point of the research is to prove that the parts and parts are not equal to the whole. It is not a weighted average of the risks of securities that

are at the risk of a portfolio and it is less than this value. The reason for this is the existence of a relationship between the securities that will be included in the portfolio. Since there will be no perfect correlation between any two securities, this will have a diminishing impact on the portfolio risk. [5]

As the main criterion of the Mean Variance Model, which represents mathematically for the first time in terms of portfolio diversification, the optimal average of the highest variance at the same variance level or the lowest variance at the same average yield will be achieved. In order to demonstrate that the A portfolio is superior to the B portfolio, the following conditions must be met:

$$\begin{aligned} E(R_A) &\geq E(R_B) \\ \sigma_A^2 &\leq \sigma_B^2 \end{aligned}$$

If the expected return of portfolio A is equal to or greater than the expected return of portfolio B, the A portfolio will be preferred to portfolio B if the risk of portfolio A is equal to or lower than the risk of portfolio B.

Mean Variance Model aims to minimize portfolio risk. The model seeks to find a minimum risk portfolio at the expected return level. Therefore, portfolio variance, which should be minimized, is the objective function as shown below: [6]

$$\text{Min} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_i w_j \sigma_{ij} = \text{Var}(R_p)$$

$$0 \leq w_i \leq 1, i = 1, 2, \dots, n$$

$\sigma_{ij}$ : covariance between i and j entities,

$w_i, w_j$ : decision variables.

The model has two basic limitations. The first one is to achieve the expected level of return:

$$\sum_{i=1}^n w_i E(R_i) = E(R_p)$$

The other main constraint in the model is that the sum of the weights of the assets in the portfolio must be equal to 1:

$$\sum_{i=1}^n w_i = 1$$

### Single Index Model

In 1963, William Sharpe introduced a simpler model, although the average variance model required a lot of data and time. In this model, known as the Single Index Model, Sharpe proposes to measure the market index risk rather than calculating the individual risks of securities in the portfolio. In this way, an optimal portfolio can be obtained with fewer data estimates.[7] The main view underlying the single index model is that all stocks are affected by the movements in the market. When there is a strong rise in the market index, stocks will generally have an upward trend in response. The only index model, also called the market model, is a simple linear regression model that defines the return on portfolio or securities. This relationship is expressed mathematically as follows: [8]

$$R_i = \alpha_i + \beta_i R_M + e_i$$

$R_i$ : i return on securities,

$\beta_i$ : i is the coefficient showing the relationship between the market index and securities,

$R_M$ : Return on market index,

$e_i$ : Error term

When this model is used, it is necessary to first calculate the beta coefficient for each security. The beta coefficient of a security is calculated by dividing the covariance between the yield of this security and the return of the market index by the variance of the market index:

$$\beta_i = \frac{cov(R_i, R_M)}{\sigma_M^2}$$

The main assumptions of the Single Index Model can be listed as follows: [9]

- The covariance value between a market-dependent return of a security and its market-independent return is equal to 0.
- The covariance value between the market-independent returns of any two securities is equal to 0. The relationship of the securities with the market portfolio is used instead of the relationship between the securities themselves.
- With sufficient diversification, systematic risk can be eliminated, and the risk of a portfolio that is created accordingly can only be expressed in beta coefficient.

#### REFERENCES

1. Mustafa Özçam, Varlık Fiyatlama Modelleri Aracılığıyla Dinamik Portföy Yönetimi, SPK Yayınları, Yayın No: 104, Ankara, 1997
2. Ali Ceylan, Turhan Korkmaz, Borsada Uygulamalı Portföy Yönetimi, 3. bs., Bursa, Ekin Yayınevi, 1998
3. Tülin Çağlar, Portföy Yönetimi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü Dergisi, Sayı 7, 1977
4. James L. Farrell, Portfolio Management: Theory and Application, 2nd ed., New York, The McGraw-Hill Companies Inc., 1997
5. Mehmet Baha Karan, Yatırım Analizi ve Portföy Yönetimi, 4. bs., Ankara, Gazi Kitabevi, 2013
6. Harry M. Markowitz, "Portfolio Selection", The Journal of Finance, Vol.7, No.1, 1952
7. William F. Sharpe, "A Simplified Model for Portfolio Analysis", Management Science, Vol. 9, No. 2, 1963
8. Elton, E. J. and Gruber, M. J., "Modern Portfolio Theory and Investment Analysis", John Wiley & Sons Inc., Third edition, 1987
9. Mehmet Bolak, İşletme Finansı, İstanbul, Birsen Yayınevi, 2000

## MÜHASİBAT UÇOTU TƏDRİSİNDƏ QEYMİFİKASIYA

**Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU**

*Atatürk Universiteti*  
rkarci@atauni.edu.tr

**Dr. Elsevər İBADOV**

*Xəzər Universiteti*  
eibadov@khazar.org

**Sənan HÜSEYNZADƏ**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
shuseynzade@beu.edu.az

#### XÜLASƏ

Bütün sahələrdə olduğu kimi, mühasibat uçotu elminin də öyrədilməsi metodları daimi müzakirə mövzudur. Mühasibat uçotunun daha effektiv tədris edilə bilməsi üçün müxtəlif tədris üsullarının müqayisə edildiyi və bu üsulların güclü və zəif cəhətləri ortaya çıxmağı hədəfləyən akademik araşdırmalar aparılır. Bu tədris metodlarından biri qeymifikasiya (gamification) metodudur. Texnologiyanın də liderliyində, oyun tətbiqləri rəqəmsal olaraq reallaşdırılmaqda və gedərək inkişaf etməkdədir. Bu araşdırmanın məqsədi, mühasibat uçotunun tədrisində Azərbaycan da qeymifikasiya istifadəsinin yararlı olacağına işıq tutmaqdır.

**Açar sözlər:** qeymifikasiya, mühasibat uçotunun tədrisi

#### GAMIFICATION IN ACCOUNTING TEACHING ABSTRACT

As in any other science field, teaching methods have regularly been debated. In order to make the accounting be taught more effectively there have been carried out the comparison of various teaching methods and on the other hand, the researches that aimed to reveal the weak and strong sides of these methods are tried to be carried out. One of these methods is gamification. In the technological age, game apps are digitally realized and continuously improving. The purpose of this research is to put the light on the implementation of the benefits of gamification method in Azerbaijan too.

**Keywords:** gamification, accounting education



## Giriş

Mühasib peşəsi əslrəcə iş yerinin bütün dəyişikliklərinə özünü uyğunlaşdırmağa müvəffəq olub və bu illərdə özünü daima təkmilləşdirilmiş əhəmiyyətli bir peşə sahibidir. Bu kontekstdə, mühasibat uçotu elmi xüsusilə biznes sahəsindəki ali təhsil səviyyəsində imtina edilməz bir sahədir və mühasibat uçotu tədrisinin inkişafı baxımından əhəmiyyətli bir ədəbiyyat ehtiva edir.

Müxtəlif təhsil texnologiyaları ilə müqayisədə daha yaxşı və daha effektiv mühasibat uçotu tədrisi üçün, tədris metodlarının üstünlükləri və zəifliklərinin öyrənilməsi demək olar ki, həmişə elm adamlarının araşdırma mövzularından biri olmuşdur. Son illərdə isə, təhsildə istifadə edilən üsullar arasına qeymifikasiya da əlavə olunmuşdur [1].

Qeymifikasiya qeyri-oyun məzmunu üçün oyun dizaynında istifadə edilən komponentlərin istifadəsi kimi ifadə edilir. Mühasibat uçotunun tədrisinin oyunlaşdırılması artıq akademik ədəbiyyatlarda tez-tez rast gəlinən araşdırma mövzularından biri olmaqdadır.

Bu araşdırmada dünyada təhsil sistemlərində qeymifikasiyanın rolu və mühasibat uçotu sahəsinə tətbiqi müzakirə edilir.

## Qeymifikasiya anlayışı

Alimlər tərəfindən “faydalı davranış” olaraq da təyin olunan davranışlar, adətən fərdlərin məhsuldar xüsusiyyətlər göstərdiyi iş, öyrənmə və yaradıcılıq kimi fəaliyyətləri ehtiva etməkdədir. Faydalı davranış kateqoriyasına daxil olan öyrənmə və məhsuldar davranışlar üçün şəxsləri mütəmadi həvəsləndirmək çox vaxt mümkün olmur. Digər tərəfdən oyun oynamaq davranışı əksəriyyətlə konkret bir faydalı nəticəyə sahib olmamasına baxmayaraq, fərdlərə yüksək motivasiya və vərdiş aşılamaqdadır [9].

Texnologiya ilə böyüyən yeni nəsillər; daha çevik, sakit və interaktiv təhsil mühitini axtarmaqdadır. Həmçinin, təhsildə oyun və simulyasiya kimi rəqəmsal vasitələrdən səmərəli istifadəni dəstəkləməkdədir.

Bəlliliklə pedaqoqlar, ənənəvi təhsil vasitə və üsullarını dəstəkləyici, transformativ alternativ üsulların axtarışına başlamış və qeymifikasiya (oyunlaşdırma) modeli ilə əhəmiyyətli bir mərhələ qət etməyi bacarmışdılar. Qeymifikasiya anlayışı, 2003-ci ildə Nick Pelling tərəfindən istifadə edilmiş lakin təhsil istiqamətli istifadəsi 2010-ci ildən başlamışdır [2]. Qeymifikasiya, oyun dizayn ünsürlərinin oyun xarici məzmunlar üçün istifadə edilməsi kimi izah edilir [8]. Başqa bir tərifə görə, təhsil sferasında qeymifikasiya, pedaqoqların və tələbələrin məhsuldar qarşılıqlı əlaqə yaratmasına imkan verən sadə oyunlardır [7]. Qeymifikasiya pedaqoqların vaxt sərf etmədən, tələbələrə interaktiv və optimal öyrənmə təcrübəsindən istifadə etmək imkanı formalaşdırır.

Qeymifikasiya anlayışının istifadə edilməsində hədəflənən əsas məqsəd, oyun oynama hərəkətinin verdiyi motivasiyası öyrənmə elementləri ilə birləşdirərək təhsili, öz motivasiyasını yaradan və əyləncəli bir prosesə çevirməkdir [6].

## Mühasibat uçotu tədrisində qeymifikasiya nümunələri

Kommersiya şirkətlərinin təhsil məqsədləri üçün oyunların tətbiqində qabaqcıl rol oynayırlar və müxtəlif təlimlər vasitəsilə daxili təlim proseslərində və peşə inkişafında qeymifikasiyanı fəal şəkildə dəstəkləyirlər.

Deloitte şirkətində, 2008-ci ildə “İdarəetmə Akademiyası” adlı onlayn təlim proqramı fəaliyyətə başlamışdır [3]. Qeymifikasiyanın təlim proqrama inteqrasiya edilməsindən sonra sayta geri qayıdan istifadəçilərin sayı 37% artmışdır [4].

CPA Kanada və Kanada Athabasca Universiteti isə, “The Accountant” adlandırdıqları smartfon proqramlarını qeymifikasiya metodunu əsas alaraq hazırlamışdır. Proqram, bir ssenari üzərindən istifadəçilərin əsas mühasibat uçotu problemlərini həll etməsi və fərqli səviyyələrdə tamamlayaraq oyunda irəliləməsini əhatə edir [5].

2014-cü ildə isə, mühasibat uçotunun tədrisinə dəstək üçün “Bank On It” onlayn proqramı AICPA (American Institute of Certified Public Accountants) tərəfindən istifadəyə verilmişdir. Mühasibat uçotu dərslərindən götürülmüş 1000 mühasibat uçotu sualının daxil edildiyi proqram qeymifikasiya mexanizmindən istifadə edərək hazırlanmışdır. Qeymifikasiya proqramı ilə tələbələr mühasibat uçotundakı debitor – kreditormünasibətlərini, məcmu və xalis mənfəət anlayışlarını və digər bəzi baza mühasibat uçotu mövzularını asan öyrətməyi hədəflənmişdir [1].

2008-ci il maliyyə böhranının fərdlərin maliyyə savadlılığının aşağı səviyyəsindən ortaya çıxdığını iddia edən Stanford Universitetinin tələbələri isə, 6 yaş və daha böyük uşaqların maliyyə savadlılığını artırma məqsədli “Play Mollah” oyununu yazaraq istifadəyə vermişlər.

Artıq dünyada öndə gedən tədris mərkəzləri qeymifikasiya metodunu istifadə edir və zamanla tədris məqsədli oyunların geniş istifadə ediləcəyi gözlənilir.

### Nəticə

Mütəmadi olaraq inkişaf edən mühasibat uçotunun tədrisinin də bu inkişaf proseslərinə uyğunlaşması qaçınılmazdır. Azərbaycanda mühasibat uçotunun daha yaxşı tədris edilməsi istiqamətində elmi araşdırmaların aparılmasına ehtiyac vardır. Bu istiqamətlərdən biri də qeymifikasiya metodu olmalıdır.

### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. AICPA. 2014. AICPA Creates Interactive, Online Accounting Game for Educators. AICPA: <http://www.aicpa.org/press/pressreleases/2014/pages/aicpa-creates-interactive-online-accounting-game-for-educators.aspx> (01.10.2018).
2. B.Özdoğan, T.C. Güleç və R. Aktaş, 2018. Oyunlaştırmanın Muhasebe Eğitiminde Kullanımı, Pilot Proje: "Hesap Günü", Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, Mart 2018; 20(1); 179-201.
3. Deloitte. 2012. Deloitte Leadership Academy Launches New Leadership Content with Gamification Mechanics, Deloitte Digital: <https://www2.deloitte.com/au/en/footerlinks/newsroom.html>, (01.10.2018).
4. J.C.Meister, 2013. "How Deloitte Made Learning a Game", Harvard Business Review: <https://hbr.org/2013/01/how-deloitte-made-learning-a-g>, (01.10.2018).
5. J.Suriano, 2014. Postmortem: Accounting + Gamification. <https://medium.com/@jasonsuriانو/postmortem-innovation-in-elearning-2d0b58af4021#.9twm38aoa>,(01.10.2018).
6. M.L.Sanchez-Gordón, R.Colomo-Palacios və E.Herranz. 2016. Gamification and Human Factors in Quality Management Systems: Mapping from Octalysis Framework to ISO 10018. In European Conference on Software Process Improvement, Springer International Publishing.
7. R.Rughinis, 2013. Gamification of Productive Interaction: Reading and Working with The Gamification Debate in Education. Iberian Conference on Information Systems and Technologies. 1, Portekiz: IEEE Xplore.
8. S.Deterding, D.Dixon, R.Khaled və L.Nacke. 2011. From Game Design Elements to Gamefulness: Defining Gamification. MindTrek, 8.
9. W.H.Y.Huang, və D.Soman. 2013. Gamification of education. Research Report Series: Behavioural Economics in Action, Rotman School of Management, University of Toronto.
10. Z.A.Fitz-Walter, 2013. A Brief History of Gamification. Zefcan: <http://zefcan.com/2013/01/a-brief-history-of-gamification/>, (05.08.2018).

## AZƏRBAYCANDA UÇOT SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

**i.ü.f.d., dos. Abdullayev Loğman İmran oğlu**

*Sumqayıt Dövlət Universiteti*

**Quluzadə Çinarə Əlibəy qızı**

*Sumqayıt Dövlət Universiteti*

### XÜLASƏ

Müasir iqtisadi şəraitdə ölkəmizdə uçot siyasətinin formalaşması qəbul olunmuş normativ sənədlərə və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq aparılmanı tələb edir. Bu məqsədlə uçotun təşkili, hesabatların tərtibi və audit işinin aparılması Beynəlxalq Standartlar əsasında yerinə yetirilməlidir.

**Açar sözlər:** uçot, maliyyə hesabatı, audit, beynəlxalq standartlar

### ABSTRACT

Modern economic conditions in our country adoption of accounting policy and normative documents based on international experience to be carried out. For this purpose organization of accounting, compilation of reports and so on auditing work International Perform on the basis of standards should be met.

**Keywords:** accounting, audit, financial reportç international standards

### Giriş

Ölkəmizdə iqtisadi fəaliyyətin yeni münasibətlərə istiqamətlənməsi ilə əlaqədar sahibkarlıq inkişaf etmiş, müəssisələrdə təşkilati formalar, hüquqi formalar yenilənmişdir. Müasir dünyada formalaşan iqtisadi yanaşmalara uyğun olaraq məqsədyönlü dəyişikliklərin edilməsi, müxtəlif mülkiyyət

növlərinin formalaşması və yeni idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi zərurəti yaranmışdır. Bütövlükdə qeyd olunan bu məqamlar birbaşa olaraq ölkədə uçot siyasətinin yeni formasının tətbiqini tələb edir. Yeni qaydalara uyğun mühasibat hesabatlarını hazırlayan müəssisələrdə qeyd olunanların formalaşması daha çox önəm kəsb edir. Təsərrüfat subyektlərinin hər biri qəbul olunmuş hüquqi qaydalara uyğun şəkildə, müəssisənin uçot siyasətinə əsaslanaraq müəyyən olunmuş müddət üzrə maliyyə hesabatları hazırlamalıdır. Hesabat dövründə hazırlanmış maliyyə hesabatlarında əks olunan məlumatlar dəqiq və real nəticələrə uyğun qeyd olunmalıdır. Ölkədə təsərrüfat subyektlərinin qəbul olunmuş yeni və mükəmməl iqtisadi münasibətlər şəraitində fəaliyyətinin nəticəsi şəffaf maliyyə hesabatlarının hazırlanmasını tələb edir. Hazırlanan hesabatlar müəssisənin vahid dövr üzrə təsərrüfat fəaliyyətini, resurslardan istifadəetmə göstəricilərini müəyyənləşdirir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq yeni qaydalara uyğun hazırlanan maliyyə hesabatları şəffaf və etibarlı olmaqla yanaşı bir neçə istiqamətdə tərtib olunmanı göstərir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda vahid dövr ərzində müəssisənin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq yaranan mənfəət və zərərin olması göstərilir [4]. Bu hesabat ümumən gələcək dövr üçün fəaliyyətin davam etdirilməsi zərurətinin rəhbərlik tərəfindən müəyyən olunması baxımından olduqca zəruridir. Məlum məsələdir ki, təsərrüfat subyekti fəaliyyəti əsasında mənfəət əldə olunmasında maraqlıdır. Zərərlə yekunlaşacaq iqtisadi fəaliyyət müəssisə tərəfindən müəyyən müddət qarşılana bilər. Məqsəd yalnız həmin sahədə sonradan bazarda üstünlük əldə etmə marağından yaranır. Lakin ardıcıl olaraq tənəzzül tempinin istiqamətlənməsi və müəssisənin zərərlə işləməsi həmin sahə üzrə gələcəkdə fəaliyyət göstərmənin məhdudlaşmasına səbəbdir. Belə qərarın olmaması üçün real şəraitdə səmərəli və düşünülmüş iqtisadi fəaliyyət yaranmalıdır. Məhz müəssisə tərəfindən daha məqsədyönlü fəaliyyət əsasında mənfəət yaranar və bu hal istehsalın genişlənməsinə əsasdır. Müəssisə tərəfindən iqtisadi fəaliyyətin uçota alınması maliyyə hesabatlarında əks etdirilir. Xüsusən burada maliyyə nəticəsini əks etdirəcək mənfəət zərər hesabatı kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatla əlaqəli təqdim olunur. Hazırlanan hesabatlara nümunə olaraq diqqət yetirildikdə məlum olur ki, iki hesabatda real nəticə haqqında məlumatlanma təmin edilir. Təşkilat üçün uzunmüddətli dövr ərzində mənfəətin əldə edilməsi marağı mövcuddur. Lakin fərqli hal baş verərsə həmin təsərrüfat subyektinin iflası uğraması baş verər. Təsisçilər, kredit təqdim edən tərəflər, qiymətli kağızlar əldə etmiş subyektlər və ümumən digər bu sahə ilə əməkdaşlıq etmək istəyənlər müəssisənin mənfəət zərər göstəriciləri haqqında məlumatlanmada maraqlıdırlar. Onların əldə etmək istədikləri informasiyalar yeni olan uçot siyasətinə uyğun formada müstəqil audit rəylərinin olması tələbini edir. Audit rəyi cari, gələcək dövrlər üzrə əsaslandırılmış şəkildə olmalıdır. Xüsusən müstəqil audit fəaliyyəti daha səmərəli xarakter daşıyır. Auditorların vəzifəsi müəssisənin fəaliyyəti haqda dəqiq məlumatın təqdim olunmasını təmin etməkdir. Bu vaxt audit tərəfindən verilən rəylərdə müəssisə tərəfindən hazırlanmış hesabatlarda əks edilən informasiyaların dəqiq olması, reallığı tam əks etdirməsi, gələcək dövr üzrə imkanların qiymətləndirilməsi, aktivlər, öhdəliklər, kapital haqqında olan məlumatların real əks olunmasının təsdiq edilməsi qeyd edilir. Artıq belə rəylər əsasında digər istifadəçilər müəssisə haqqında dəqiq informasiyalara malik olurlar. Müəssisələr müstəqil audit yoxlaması əsasında real vəziyyəti müəyyənləşdirir. Bu işdə auditor mühüm yardımçı olaraq fəaliyyətini göstərir. Audit fəaliyyəti hüquqi, normativ tipli sənədlərə əsaslanaraq fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə audit fəaliyyəti ilə bağlı mühüm hüquqi əsas mövcuddur. Auditor xidməti haqqında 16 sentyabr 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası qanunu qəbul edilib [2]. Ümumən auditor fəaliyyətini tənzimləyəcək “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Haqqında” Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Ümumən audit müəssisənin uçot məlumatlarının düzgünlüyünü müəyyən edəcək vasitəçi bir subyektdir. Müəssisə üçün dəqiq uçot informasiyasının olması gələcək dövr üzrə proqnozun verilməsinə səbəbdir. İstifadə edilən maliyyə vəsaitləri, əmlakın real dəyərinin müəyyən olunması, vəsait qoyuluşlarının mövcud vəziyyəti, bu kimi digər mühüm iqtisadi əməliyyatlar nəticə etibarlı ilə tərtib olunmuş hesabatlarda əks etdirilir. Audit rəyi həmin informasiyaların dəqiqliyini təsdiq edəcək bir sənəddir. Bu baxımdan audit yoxlamasının aparılması həmin müəssisədə yeni qəbul olunmuş uçot qaydalarına uyğun hesabatların hazırlanmasını təmin edir. Audit xidmətinin göstərilməsi üçün rəhbərlik sərbəst olaraq sifariş edir, onun rəyi əsasında mühüm informasiyaya malik olur. Auditor tərəfindən müəssisənin uçotu, onun düzgün tərtibi haqqında müəssisə rəhbərliyinə dəqiq məlumat verilir. Bu sahədə mühüm yardımçı olacaq auditor bağlanmış müqavilə əsasında təqdim olunan dövrü əhatə edəcək audit yoxlamasını həyata keçirir. Bütövlükdə bu proses hüquqi normativ sənədlərə əsaslanaraq aparılır. Tərtib olunmuş hesabatlar yeni hesabat ilinin əvvəlində təsdiq olunur, bu hesabata

audit rəyi əlavə edilir. Bununla da müəssisənin yeni dövr üçün uçot siyasəti rəsmiləşdirilir. Mühasibat uçotu siyasəti maliyyə hesabatlarının ayrılmaz və mühüm hissəsidir. Onun əsas məqsədi əmlakın, maliyyə vəziyyətinin, əməliyyatların nəticələri haqqında etibarlı məlumatların qazanılmasının təmini, bütün müvafiq hesabat istifadəçilərinə lazımi idarəetmə və investisiya qərarları üçün lazımi tələbləri nümayiş etdirməkdir.

Müəssisədə uçot siyasəti rəhbər, baş mühasib tərəfindən formalaşır. Müəssisənin uçot siyasəti formalaşdırılarkən əsasnaməni, mühasibat uçot sistemini tənzimləyən digər normativ sənədlərin tələblərinə uyğun addım atılmalıdır. Uçot siyasəti yalnız uçotun metodlarının, üsul və variantlarının seçilməsini yox, habelə onların aparılması formasını da bildirir. Uçot siyasəti formalaşdırılarkən bir sıra mühüm xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Hər bir hesabat ili üzrə ölkədə lazımi qanunverici sənədlərə uyğun uçot siyasəti formalaşır. Təsərrüfat subyektləri uçot siyasətini formalaşdıran zaman digər təsərrüfat subyektlərinin əmlakından və öhdəliklərindən öz öhdəliklərini və əmlaklarını ayırmalıdır. Uçot siyasəti müəssisənin fasiləsiz qaydada uzun müddətli fəaliyyətinə, müəssisənin gələcək inkişafına, borclarının qaydasında, vaxtında ödənilməsinə, əmlak və öhdəliklərinə təminat verir. Müəssisə hesabat dövrünə öz gəlirlərini, xərclərini dəqiq, tam aid etməli, ardıcıl olaraq bütün təsərrüfat fəaliyyətinin uçot registrlərində xronoloji qeydiyyatını təmin etməlidir. Inventarlaşmanın nəticələri tam, düzgün formada uçotda əks edilməlidir və bura mövcud əmlak, öhdəliklər, hesablasmalar, kapital və sair sərvətlərin inventarizasiya nəticələri daxil edilir.

Müasir iqtisadi texnoloji şəraitdə mühasibat uçotunun müasir dövriyyəsi mühasibat informasiya sisteminin əsas komponenti olduğu bir təşkilatın bütün təşkilati strukturlarını birləşdirən informasiya sisteminin işlənməsinə gətirib çıxarır. Burada informasiya sisteminin əsas mənbəyinin başlanğıc nöqtəsi məhz mühasibatlıq hesab olunur. Məlum məsələdir ki, daxili istifadəçilərin məlumat ehtiyacları müəssisənin ölçüsünə görə dəyişir. Məsələn, kiçik bir şirkətin idarə olunmasında hər hansı mühasibat məlumatı yüksək səviyyədə əhəmiyyət daşıyır. Daha böyük bir şirkətin informasiya ehtiyacları isə daha fərqli olur. Adətən təşkilata görə bu mövqe qruplaşdırılır. Mühasibat məlumatlarına əsasən, iqtisadi performansın ölçü sistemi müəyyənləşir. Mühasibat məlumatı həlledici proses üçün xammal rolunu oynayır. Mühasibat qərarları rəhbərliyin əsas məqsədinə nail olması üçün kömək edən digər bütün növ qərarların hazırlanmasına, fəaliyyətin davam etdirilməsinə gətirib çıxarır. Burada iqtisadi məlumatlardan səmərəli istifadə edilərsə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə rahat şəkildə çatmaq olur. Uçot siyasəti bütövlükdə maliyyə hesabatlarının tərtibi, təqdimi məqsədilə müəssisə tərəfindən qəbul olunmuş iş xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaların, prinsiplərin, şərtlərin, təcrübələrin və əsasların məcmusunu nəzərdə tutur.

Uçot siyasəti müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş mühasibat uçotunun aparılma qaydalarının məcmusudur. Ümumən uçot siyasətinin formalaşması zamanı mahiyyətin forma üzərində üstünlüyü, ziddiyyətsizlik, tamlıq, rasionallıq kimi tələblər gözlənilməlidir.

Uçot siyasətinin tətbiq ardıcılığı bir sıra qənaətlə nəticələndirilir.

✓ Birincisi mühasibat uçotu siyasəti işçilərə mühasibat əməliyyatlarını qiymətləndirməyə kömək edir.

✓ İkincisi böyük şirkətlərdə bir çox mühasib maliyyə fəaliyyətini araşdırır.

Ölkəmizdə maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Standartlara uyğun tərtib olunması tələbi qanunla təsdiq edilmişdir. Lakin hələ də büdcə və kommərsiya qurumlarında uçot siyasətinin aparılmasında beynəlxalq standartlara əsaslanmada ləngimələr mövcuddur. Eyni zamanda müəssisələrin mənfəətlə hesabat ilini yekunlaşdırmaqları üçün beynəlxalq standartlara harmonizasiya olunmuş maliyyə, mühasibat uçotu standartlarına tam şəkildə keçidin təmin edilməsi və müəssisə rəhbəri tərəfindən daxili audit işinin təşkili zərurəti yaranmışdır. Qəbul edilən qanun və təlimatlara əsasən ölkədə bütün təsərrüfat subyektlərində uçot siyasətinin Beynəlxalq standartlara əsasən aparılması dövrün tələbidir.

#### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında qanunu" Bakı 2004
2. Azərbaycan Respublikasının "Auditor xidməti haqqında" qanunu. Bakı 1994
3. Abbasov Q.Ə. "Mühasibat uçotu" Bakı 2015
4. Abdullayev L.İ. "Maliyyə uçotu" Sumqayıt 2017
5. [www.maliyye.gov.az](http://www.maliyye.gov.az)
6. [www.e-qanun.az](http://www.e-qanun.az)

# ÖLKƏMİZDƏ OLAN MALİYYƏ VƏ BANK SİSTEMİ VƏ ONUN İNKİŞAFI

dos. Təhminə Tahir qızı Əliyeva

ADIU (UNEC)

tehmine520@mail.ru

## XÜLASƏ

**Tədqiqatın məqsədi** -Məqalədə iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş idarəetmə prinsiplərindən bazar münasibətlərinə keçid dövründə iqtisadi statistik təhlil və proqnozlaşdırmanın yeni metodoloji bazasının yaradılması və onun iqtisadiyyata tətbiq olunması araşdırılmışdır. Həmçinin məqalədə Mərkəzi Bankda statistikanın inkişafı çərçivəsində Statistik Analitik Hesabatlılıq Sistemi layihəsinin icrasının qrafik üzrə davam etdirilməsinin respublikanın bank sistemində oynadığı rola həmçinin göstərdiyi nəticələrə baxılmış və onun statistik təhlili araşdırılmışdır.

**Tədqiqatın metodologiyası** –muqayisəli və analitik təhlil

**Tədqiqatın nəticələri.** Makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikasının təhlili göstərir ki, bank – maliyyə sisteminin formalaşmasında pul kütləsi iqtisadiyyatın tələbatına uyğunluğu problemini həll etmədən iqtisadi artımın dayanıqlığı olması problemini də sona qədər həll etmək mümkün deyildir.

**Açar sözlər:** bank, maliyyə, bank-maliyyə sistemi, bank-maliyyə statistikas, hesabatlılıq sistemi.

## ABSTRACT

In this paper is analyzed a development of the new methodological basis for the economic statistical analysis and prognosing with its further apply to economy in the period of transition to market relations from the centralized management principles of economy. In addition a continuation of the Statistical Analysis Reporting System according to the schedule as the project in the framework of development of statistics in Central Bank , its role in a banking system and statistical analysis has been carried out.

**Key words:** the bank-financial system, the bank-financial statistics, reporting system, trans-national estimation.

## РЕЗЮМЕ

В статье исследовано создание новой методологической базы экономико-статистического анализа и прогнозирования и применения ее в экономике в период перехода от принципов централизованного управления экономики к рыночным отношениям. Кроме того, в статье изучена роль и результаты продолжения схематичного выполнения проекта «Электронная статистическая и аналитическая расчетная система» в банковской системе республики в рамках развития статистики в Центральном Банке и произведен его статистический анализ.

**Ключевые слова:** финансово-банковская система, финансово-банковская статистика, расчетная система, транснациональная оценка

## Giriş

Azərbaycanda hazırda bank sektorunda baş verən dəyişikliklərin əsası 2016-cı ildə ölkəmizdə baş verən devalvasiya ilə əlaqədar idi. Belə ki, ABŞ dollarının bazarda qiymətinin bahalaşması ölkəmizdə devalvasiyanın olmasına zəmin yaratdı. Məlum səbəblərə görə də ölkəmizin maliyyə sistemində də xeyli dəyişikliklər oldu. İqtisadiyyatda baş verən proseslərin və ölkənin pul kredit siyasətinin tənzimlənməsi istiqamətində, bu proseslərin qaydaya salınmasına yönəlik olaraq ölkə Prezidentinin fərmanına əsasən görülməli işlərin yekunu olaraq Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası adlı qurum yaradıldı. Hərda Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən aparılan iqtisadi fəallıq davam etdirilir ki, bu da bank sektorunun inkişafına öz töhvəsini verməkdədir. Bunun nəticəsi olaraq əvvəlki illərdə olduğundan 2016-cı ildən sonrakı illərdə Azərbaycanın bank sistemi global iqtisadiyyatda gedən müəkkəb proseslər fonunda əsas göstəricilər üzrə daha çox müsbət inkişaf dinamikasına nail olmuş, sabitlik və dayanıqlıq nümayiş etdirmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həyata keçirilmiş siyasət nəticəsində bankların kapitalizasiyası üzrə “yol xəritəsi” uğurla icra edilmiş, bank sektorunun rəqabət qabiliyyəti yüksəlmiş və maliyyə dərinliyi artmışdır. 2017-cı ildə bank sektorunun artım tempinin iqtisadiyyatın artım tempi ilə uzlaşması, Mərkəzi Bankın əsas prioriteti olmuşdur. Bununla əlaqədar, bank xidmətləri bazarda risklərin qarşısının alınması məqsədi ilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir.

Real sektor, xarici sektor, monetar sektor, bank-maliyyə sistemi və millihəsablər sistemi analitik statistikanın əhatəsi genişləndirilmişdir. Bank-maliyyə statistikas, üzrə hesabatlığın və statistik bülletenlərin mikro əhatəsinin genişləndirilməsi davam etdirilir. Aktivlərin uzunmüddətli dinamikası

bank sektorunun sürətli artım fazasının daha təmkinli artımla əvəz olunmasını əks etdirir. Bankların bir çoxu dayanıqlılıq prinsiplərindən istifadə edərək banklarda resurs və aktivlərin inkişaf etdirilməsi üzərində müvəffəqiyyət qazanaraq öz daxili kapitallarının həcmi artıraraq bank sistemində müəyyən gəlirlərə nail olmuşlar. Həmçinin bu dayanıqlılığa tab gətirməyən banklar isə öz növbəsində muflis olaraq bank lisenziyalarından imtina etmişlər. İl ərzində fəaliyyət göstərən xarici kapitallı bankların sayı 23-ə çatmış və bank sektoruna xarici kapital investisiyalarının həcmi 105,2 mln. manat (23%) artaraq 566,8 mln. manata çatmışdır. Banklar mürəkkəbləşən makroiqtisadi proseslər fonunda aparıcı reyting agentlikləri tərəfindən müəyyən edilən reytinglərini qoruyub saxlaya bilmişlər [1,s.7] Hesabat ilində iqtisadiyyatın maliyyə xidmətlərinə tələbatının ödənilməsi, maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə **bankların filial şəbəkəsinin və digər struktur bölmələrinin genişləndirilməsi** prosesi davam etmişdir. 2014-cü il ərzində bankların 50 yeni filialı açılmış, bank filiallarının sayı 752-ə çatmışdır. Yeni 14 bank şöbəsi açılmış və bank şöbələrinin sayı 148-ə çatmışdır. Yeni açılmış bank filiallarının 37-i ölkənin müxtəlif regionlarının payına düşür. Aparılan statistik təhlilə əsasən 01.01.2014-cü il tarixinə cəmi bank filiallarının 389-u regionlarda fəaliyyət göstərir. 2014-cü ildə də kredit təşkilatları tərəfindən regionların kreditləşdirilməsi prosesi davam etdirilmişdir ki, il ərzində regionlara kredit qoyuluşları 54,6% artmışdır. Bank sektorunun inkişafı ilə yanaşı məhdud bank xidmətlərini göstərən digər maliyyə institutlarının dəfəliyyəti genişlənməmişdir [2, s.6] Qeyri-bank kredit təşkilatları, o cümlədən kredit ittifaqları, bank olmayan kredit təşkilatları və digər bu növ maliyyə təsisatlarının sayı 157-ə onların filiallarının sayı isə 212-ə çatmışdır. Aparılan islahatlar nəticəsində il ərzində qeyri-bank kredit təşkilatlarının ümumi aktivləri 20%, onlar tərəfindən verilmiş kreditlərin həcmi isə 21% artmışdır. Bank infrastrukturunun coğrafi şəbəkəsinin genişlənməsi iqtisadi agentlərin, xüsusilə də əhalinin **bank xidmətlərinə çıxış imkanlarını** genişləndirmişdir. İl ərzində bankların ümumi əmanət və depozitləri (maliyyə təşkilatlarının depozitləri daxil olmaqla) 23,9% artaraq 15453,4 mln. manata çatmış və cəmi öhdəliklərin 73,5%-ni təşkil etmişdir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ildə **əhalinin əmanətləri** 12% artaraq 7188,4 mln. manata çatmış, onların bankların öhdəliklərində xüsusi çəkisi isə 29% təşkil etmişdir. Korporativ sektorun depozitləri 41% və ya 1148 mln. manat artaraq 01 yanvar 2015-ci il tarixinə 3966,9 mln. manat təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2013-cü ildə korporativ sektorun depozitləri bir qədər aşağı, bu il isə artım 0,6% olmuşdur. Korporativ sektorun müddətli depozitləri 66%, tələbli depozitləri isə 33% artmışdır. Korporativ sektorun depozitlərinin resurs bazasında payı 16%-ə çatmışdır ki, 2016-cı ildə isə bu göstərici 12% olmuşdur.(3,s78)

2016-cı ildə kredit portfelinin artım tempinin sabitləşməsi fonunda likvid aktivlər və investisiyaların aktivlərdə xüsusi çəkisi 23%-ə çatmışdır. **Kredit portfelinin** artımının əsas mənbəyi əhalinin əmanətləri və korporativ sektorun depozitləri olmuşdur. Uzunmüddətli kreditlərin həcmi 21% artaraq ilin sonuna 15681.3 mln. manat təşkil etmişdir. Hesabat ilində bank sektorunun iqtisadi artıma maliyyə dəstəyi davam etmişdir. Belə ki, 2016-cı il ərzində banklar üçün iqtisadiyyatın müxtəlif istehsal sahələrinin kreditləşməsi prioritet olmuşdur. İl ərzində kredit qoyuluşları rabitə və nəqliyyat sektorunda 45%, sənaye və istehsal sektoruna 34%, kənd təsərrüfatı və emala 16%, inşaat və əmlak sektoruna 8% artmışdır. Bank sisteminin məcmu **kapital adekvatlığı** artaraq 19,2%-ə, İdərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı isə artaraq 15,4%-ə çatdırıldı. (4,s294). 2016-cı ildə bankların əldə etdikləri mənfəət (vergi ödənilənədək) 458 mln. manat olmuş, vergilər ödənildikdən sonra isə xalis mənfəətin həcmi ötən illə müqayisədə 38% artaraq 370,54 mln. manat təşkil etmişdir.

Dövlətin iqtisadi və sosial təhlükəsizliyini, maliyyə və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər hazırlanır və bütün bu tədbirlər sistemi dövlətin maliyyə və iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı ticari malların, yəni qiymətləri dünya bazarında müəyyən olunan əmtəələrin konyunkturuna haqqında informasiya dəyişdiyi üçün onun dinamik öyrənilməsi və gələcək vəziyyətinin proqnozlaşdırılması tələb olunur. Həmin proqnozlar ölkənin büdcəsinin tərtibində və müvafiq iqtisadi siyasətin hazırlanmasında istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən aşağıdakı amilləri proqnozlaşdırma zamanı nəzərə almaq lazımdır:

- müxtəlif bazarlarda tələb və təklifin müqayisəli təhlili və istehsal qiymətləri arasında fərqlərin aşkar edilməsi;
- təsərrüfat vahidlərinin istehsal ehtiyatlarının və maliyyə vəsaitlərinin davamlılığının öyrənilməsi;

- istehsal və idxalın dəyişməsi ilə əlaqədar daxili bazarın quruluşu;  
 - real tələbatın artmasının istehsalın artmasına təsiri və ya ehtiyatların azalmasına görə və idxalın artması;  
 - iqtisadi aktivliyin, məşğulluğun və gəlirlərin dəyişməsi;  
 - istehsal və istehlak qiymətlərinin dəyişməsinin əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə təsiri və müvafiq olaraq konyunktur dəyişikliyi (konyunktur dəyişikliyi əvvəl dünya, sonra ölkə və nəhayət təsərrüfat vahidi səviyyəsində baş verir). Təcrübə göstərir ki, müasir informasiya texnologiyalarının və metodologiyanın tətbiqi statistik məlumatların işlənməsində köklü dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Belə ki, köhnə üsullarla informasiyanın işlənməsi alınmış nəticənin keyfiyyətinin lazımi səviyyədə olmasını təmin etmir.

Bu metodoloji material əsasən üç bölmədən ibarətdir:

- statistik məlumatların keyfiyyət göstəriciləri;
- statistik məlumatların istehsalı prosesində əmələ gələn tipik səhvlər;
- statistik müayinələrdə səhvlərin hesablanması metodu.

Statistik məlumatların faydalılığı, dəqiqliyi, reprezentativliyi, müqayisəliliyi, əldə edilmə mümkünlüyü, şəffaflığı, əlaqələliyi, əhatə dairəsi keyfiyyət göstəriciləri bölməsində araşdırılmışdır. (5,s,45) Statistik müşahidə prosesində əmələ gələn səhvlər müxtəlif mərhələləri (seçmə, sorğu və məlumatların işlənməsi) əhatə edir. Yaranan səhvlərin təsnifatı ikinci bölmədə göstərilmişdir.

Üçüncü bölmədə səhvlərin hesablanma alqoritmi araşdırılır. Əmələ gələn səhvlərin səviyyəsi seçmə əlaməti üzrə variasiya əmsalından, müayinənin əhatə dairəsindən, sorğuya cavab vermə dərəcə-sindən, klasterləşmədən və s. amillərdən asılı olduğu üçün, müşahidə prosesinin müvafiq mərhələlərində nəzarət zəruridir. Ona görə də müşahidə proqramında keyfiyyət nəzarət sistemi texnoloji prosesin bütün mərhələlərini əhatə etməlidir. Qeyd edilməlidir ki, bu mövzunun hazırlanmasında statistika üzrə beynəlxalq təşkilatların təlimatlarına, müşahidələrin aparılmasına dair dərslərə və mövcud təcrübələrə istinad edilmişdir. Son 3 il ərzində ölkə daxilində inflyasiya bir qayda olaraq, xarici ticarət tərəfdaşı ölkələrindən aşağıdır. (6,s,165). Faktiki kapital adekvatlığı göstəriciləri Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi minimal normalar və beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş minimal səviyyədə yüksəkdir. İl ərzində xarici iqtisadi əməliyyatların müsbət saldosunun əldə olunmasında neft-qaz sektoru mühüm rol oynamışdır. Neft-qaz sektoru üzrə ümumi daxilolmalar əsasən neftin və təbii qazın ixracı və bu sektora cəlb edib xarici kapitalın hesabına formalaşır. Fikrimizcə, ölkə iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf durumunda Azərbaycan hökuməti investisiyaların artırılmasından və tənzimləmə vasitəsi kimi iqtisadiyyatın pul kütləsi ilə təminatının tarazlaşdırılmasından istifadə etməlidir. Beynəlxalq təcrübəyə görə investisiyaların artımı xeyli dərəcədə pul kütləsinin təklifindən asılıdır. Keçən əsrin 50- ci illərində meydana gələn monetarizm nəzəriyyəsinin nümayəndələri də belə hesab edirlər ki, iqtisadi inkişafı müəyyən edən birinci vasitə puldur. Monetarizmdə pul kütləsinə təsərrüfat konyunkturuna güclü təsir göstərən amil kimi baxırlar. Onların fikrincə, tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsi qiymətlərin və milli gəlirin dinamikasına birbaşa uyğun gəlməlidir, daha doğrusu, onların arasındakı nisbət düz mütənəsb asılılığa malikdir.

Respublikamızda monetizasiya səviyyəsi (6,7%) iqtisadi təhlükəsizliyin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən astana kəmiyyətindən (50%) xeyli (43,3 faiz bəndi) geri qalır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, pul kütləsinin ÜDM-ə nisbətinin müvafiq təhlükəsizlik indikatorundan xeyli aşağı olması iqtisadi proseslərin gedişində xoşagəlməz halların formalaşması mənbəyi kimi çıxış edir. (7,s,235)

Azərbaycan üçün monetizasiya səviyyəsinin indiki bərabərliyi durumu ölkədə pul əməliyyatlarının dollarlaşmasına, eləcə də qarşılıqlı borcların artımına rəvac verən təhlükəli təhdidlərdən hesab edilir. Ona görə də gələcəkdə ölkənin pulla təminatı səviyyəsinin tədricən iqtisadi təhlükəsizliyin müvafiq astana kəmiyyətinə yaxınlaşdırılması üçün lazımi addımlar atılmalıdır. Bununla yanaşı, manatın xarici dövrəli valyutalara nisbətən məzənnəsinin müəyyənləşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin görülməsi, habelə, əhalinin mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq və sərbəst pul kütləsinə daşınmaz əmlak bazarına yönəltmək məqsədilə ipoteka kreditinin yaradılması və inkişafı üzrə dövlət proqramının işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, ölkədə həyata keçirilən alqı-satqı əməliyyatlarında, o cümlədən ticarət şəbəkələrində xarici valyutalarla hesablaşmaların qarşısını almaq məqsədilə hüquqi, inzibati və təşkilati tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır.

**NƏTİCƏ**

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkədə iqtisadi artım sürətinin dayanıqlı olmasını təmin etməyin əsası Ümumi Daxili Məhsulun pul kütləsinin həcminə uyğunluğunun tənzimlənməsindən ibarətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyədəki pul kütləsi həcmnin dəyişməsinə ani müddətdə reaksiya verən qiymətlərin nəzarətsiz yüksəlişi şəraitində pulun dövretmə sürətinin nizamlanması tədbirləri yalnız qısamüddətli səmərə verə bilər. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, iqtisadi artım yalnız tədiyyəqabiliyyətli tələbin səviyyəsinin əmtəə təklifinə uyğunluğu şəraitində mümkündür. Əgər tələb davamlı olaraq təklifdən geri qalarsa, onda bizim son vaxtlar şahidi olduğumuz əmtəə təklifi də ixtisar olunacaqdır. Mərkəzi Bank inflyasiyanın və məşğulluğun gələcək dinamikasını öyrənməklə mühüm nəticələr əldə etmişdir. İnkişafın istiqamətlərinin düzgün proqnozlaşdırılması və obyektiv qərarların generasiyası dolğun və hərtərəfli informasiya təminatına əsaslanır və yalnız doğru statistik məlumatları ekonometrik təhlil, modellər vasitəsi ilə proqnozlaşdırmaq mümkündür. Alınmış nəticələr çərçivəsində tsikli qabaqlayan və tsiklə nisbətə gecikən indikatorlar formalaşdırılmışdır. İl ərzində müxtəlif ekonometrik metodlardan istifadə etməklə, biznes tsiklləri və iqtisadi fluktuasiyaların mənbələri tədqiq edilmişdir. "Tsiklik barometrin ölçülməsi" adı ilə aparılan bu tədqiqat çərçivəsində məcmu buraxılış kəsinin mövcud vəziyyəti və perspektiv dəyişmə meyli, habelə iqtisadiyyatın tsikl üzrə yerləşmə nöqtəsi qiymətləndirilmişdir. İqtisadi (maliyyə və qeyri-maliyyə) aktivlərə sərmayə qoyuluşu ekoloji, iqtisadi və insan kapitalının kəmiyyət və keyfiyyətinin düzgün statistikasını tələb edir. Bu məsələlərin vaxtında həll edilməməsi qoyulmuş sərmayələrin effektivliyini və strukturunu müəyyənləşdirmək üçün çətinlik yaradır. Hətta fəaliyyətin son nəticəsi ilə ilkin xərclərin müqayisəsi belə mümkün olmur. Uzunmüddətli dövrdə iqtisadi diversifikasiya və ixrac yönümlü iqtisadiyyatın dəstəklənməsi istiqamətində idxal və ixracın daxili və xarici tələbə, həmçinin məzənnəyə elastikliyi tədqiq edilmişdir. Alınmış nəticələr qlobal şokların və məzənnədəki dəyişikliklərin transmissiyasının qiymətləndirilməsində mühüm rola malikdir. Maliyyə sisteminin inkişafının tədqiqi istiqamətində bank sektorunun maliyyə vasitəçiliyi və iqtisadi artım arasında əlaqə qiymətləndirilmişdir. Bütün bu problemləri sistemli araşdırmaq üçün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən davamlı inkişaf konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Həmin konsepsiyaya əsasən sərmayənin optimal qoyuluşu ölkədə iqtisadi inkişafa və sosial ədalətin bərpa olunmasına yönəndilir.

**İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Bakı-2013-cü il.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Bakı-2014-cü il.
3. Z.F.Məmmədov Pul və Banklar. Bakı -2008, 399 s.
4. Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə - büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi (monoqrafiya) Bakı, «Elm», 2007, 448 s.
5. Трубникова Е.И. Координация деятельности органов контроля за исполнением федерального бюджета // Финансы и кредит. 2008, № 6
6. Ə.Q.Əlirzayev Təcrübə meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı-2005
7. Dünya ölkələrinin bank sistemi. T.T.Əliyeva, T.V.Əsgərova. Bakı -2016

## **FİSKAL SİYASƏT VƏ İQTİSADI ARTIM. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNDƏ OPTİMALLIQ PRİNSİPLƏRİ**

**i.ü.f.d, Abbasov Ceyhun Abbas**

*Bakı mühəndislik Universitet  
ceyhunabbasoglu@gmail.com*

**XÜLASƏ**

Tədqiqat işində dövlət xərclərinin optimal bölgüsünün tədqiqi ilə əlaqədar nəzəri müddəalar müzakirə edilmiş və neftlə zəngin ölkələrdə optimallaşdırma məsələsinin həlli üçün hesablamalar həyata keçirilmişdir. Məlumdur ki, dövlət xərcləri iqtisadi təsnifat üzrə kapital və cari olmaqla iki əsas istiqamətə ayrılır. Bu səbəbdən əsas tədqiqat obyektinə həm də tarazlıq məsələsinin quruluşu və həlli xüsusiyyətləri də daxil edilmişdir. Çünki, hökumətin kapital xərcləri ümumi buraxılışın inputu olduğu halda, cari xərcləri isə ev təsərrüfatlarının faydalılı-



ğının endogen dəyişəni olur. Müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanda dövlət büdcəsinin kapital və cari xərclərinin iqtisadi artıma maksimum təsir etməsi üçün kapital xərclərinin büdcə xərclərindəki payı 24.8%, cari xərclərin payı 75.2% olmalıdır.

**Açar sözlər:** Fiskal xərclər, kapital və cari xərclər, ev təsərrüfatlarının faydalılığı, ümumi buraxılış funksiyası, dayanıqlı iqtisadi artım.

## FISCAL POLICY AND ECONOMIC GROWTH. OPTIMIZATION PRINCIPLES OF GOVERNMENT SPENDING ABSTRACT

In the research work, the theoretical framework related with the application of the optimal composition of Government spending has been discussed and the calculation for solution of optimization problem was carried out for oil rich countries. It is known that, public spending is divided into two major areas - capital and current, as an economic classification. Therefore, the main research object also includes the structure and the solution of the equilibrium issue. Because the Government's capital expenditure is the input of a output function, while current expenditure is an endogenous variable in the households' utility function. It was determined that, the share of capital expenditures in state budget should be 24.8% and the share of current expenditures - 75.2% in order to maximize the economic growth in Azerbaijan.

**Key words:** Fiscal Expenses, capital and current expenses, the households' utility, output function, sustainable economic growth.

### 1. Giriş

Fiskal xərclərin bu və ya digər formada bölüşdürülməsinin effektlərinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar dünya miqyasında məşhur olan tədqiqat işləri kimi Barro [1] və Devarajan [2] tərəfindən aparılmış tədqiqat işlərini misal göstərmək olar. Həmçinin Chen tərəfindən qiymətləndirilmiş və hökumətin investisiya və istehlak xərcləri ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəyə həsr olunmuş endogen artım modeli də ən çox maraq çəkən metodologiyalardan biridir [3]. O Barronun yanaşmasını əsas götürməklə içtimai istehlak xərclərini ev təsərrüfatlarının faydalılıq funksiyasına, məhsuldar olduğu fərz olunan investisiya xərclərini isə istehsal (ümumi buraxılış) funksiyasına əlavə etmiş və iddia etmişdir ki, məhsuldar içtimai xərclərin geniş payına malik olan ölkələr yüksək iqtisadi artıma da malik olurlar. Göründüyü kimi burada içtimai xərclərin (O hökumətin kapital və istehlak xərclərini nəzərdə tuturdu) mövcudluğu yox onun məhsuldarlığı və ya səmərəliliyi önə çəkilir.

Digər tədqiqatçılardan Chen və b. [4], Lee və s. müəlliflər tərəfindən təqdim olunmuş tədqiqat işlərində də həmçinin hökumət büdcəsinin optimal bölüşdürülməsi və onların iqtisadi inkişafdakı rolu ilə əlaqədar maraqlı nəticələrə rast gəlmək olar. Qeyd olunan bu tədqiqatçıların işləri ilə yanaşı dövlət büdcə xərclərinin optimal bölgüsünün tədqiqinə həsr olunmuş bir sıra digər beynəlxalq və yerli tədqiqat işləri də vardır ki, onlardan bəziləri barədə qısa şərhlər verməyə çalışacağıq. Məsələn; Chen hökumət xərclərinin iqtisadi artıma təsirinin səmərəliliyinin təhlil olunması məqsədi ilə bu xərclərin istehlak və investisiya xərcləri arasında optimal bölüşdürülməsi problemini tədqiq etmişdir [5, s. 123-136]. Bundan başqa biz həmçinin Chun-Hung Chen və b. [4, s. 57-74], Yan and Mukai [6, s. 345-371], Pujowidianto, Lee, Chen [7], Hillestad [8, s. 1091-1098] və başqa tədqiqatçıların büdcə xərclərinin optimal bölüşdürülməsi məsələsi ilə əlaqədar təklif etdikləri tədqiqat işləri ilə də tanış olduq.

Bəzi yerli tədqiqat işlərində də bu problemlə yaxından əlaqəli olan problemlərin tədqiqinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Türkiyədə təşkil olunmuş X Ekonometrika və statistika konfransına təklif edilmiş "Bütçə harclama kanallarının sosyo-ekonomik kalkınma göstərgələrinə etkisi" adlı tədqiqat işində [9] Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə büdcə xərclərinin fiskal və monetar siyasətin bir sıra göstəricilərinə (inflyasiya, əmək haqqı, ÜDM-in artımı və s.) təsiri ekonometrik qiymətləndirilərək təhlillər aparılmışdır. Bundan başqa Bakı şəhərində «Qloballaşma və regional iqtisadi inkişaf» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın "Müasir qloballaşma dövründə davamlı insan inkişafı konsepsiyası və insan kapitalı" adlı materialında investisiya xərcləri, o cümlədən büdcə xərclərinin (Təhsil, elm səhiyyə və s) İnsan kapitalı, İnsan İnkişafı İndeksinə təsirinin ekonometrik modeli verilmişdir.

Qeyd olunduğu kimi işin əsas məqsədi büdcə xərclərinin qeyd olunan xərc maddələri arasında optimal bölgüsünün müəyyən edilməsidir ki, hansı ki, bu bölgüdə büdcə xərclərinin hər nəfərə düşən gəlirlərin artımına maksimum təsiri təmin olunur. Optimallaşdırma kursundan məlumdur ki, xətti və qeyri-xətti proqramlaşdırma məsələləri optimal həllərin tapılmasında geniş istifadə olunurlar.

## 2. Metodologiya

Bu problemin metodologiyası iki əsas fundamental makroiqtisadi məsələnin üzərində qurulmuşdur. Belə ki, dövlət xərclərinin iqtisadi artıma maksimum təsirinin tədqiq olunmasında faydalılıq və ümumi buraxılış funksiyalarından istifadə olunur. Gəlin əvvəlcə faydalılıq funksiyası ilə başlayaq. Chakravarty mənfi olmayan elastiklik əmsalı ilə verilən ümumi faydalılıq funksiyasının ilk dəfə D. Bernoulli tərəfindən təklif olunduğunu göstərmişdir [10, s. 338-355]. Digər tərəfdən isə O optimal yığım səviyyəsini tədqiq edərkən bu məsələnin, yəni optimal yığım səviyyəsinin faydalılıq funksiyasının fonunda iqtisadi artıma təsiri məsələsinin ilk dəfə Ramsey [11, s. 543-559] tərəfindən araşdırıldığını qeyd etmişdir.

Dövlət xərclərinin optimal bölüşdürülməsi və iqtisadi artım məsələsi ilk dəfə Barro tərəfindən tədqiq edilmişdir [12, s. 103-125]. O "Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth" adlı əsərində dövlət xərclərinin iqtisadi artıma maksimum təsir edə biləcək optimal bölgüsünün müəyyənəndirilməsi metodologiyasını işləyib hazırlamışdır. Onun konsepsiyası sabit gəlirli kapitala əsaslanan endogen artım modelinin üzərində qurulmuşdur. Barro fərz edir ki, hökumətin bütün xərcləri investisiya (ing: productive) xarakterli xərclərdir [12]. Onun fikrincə sonsuz həyat, qapalı iqtisadiyyat şərtləri daxilində ev təsərrüfatları həmişə özünün faydalılığını maksimum etməyə rəşional reaksiya göstərir.

## 3. Bütçə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Beləliklə, yuxarıda müzakirə olunmuş nəzəri çərçivələrdən istifadə etməklə aparılmış hesablamalar nəticəsində dövlət bütçəsinin kapital xərclərinin optimal payının təyin olunması üçün optimallıq şərti aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

Əgər  $\omega_1^*$  dövlət bütçəsinin kapital xərclərinin optimal payıdırsa, hansı ki, bu bölgü ilə hökumət dayanıqlı iqtisadi artıma maksimum təsir edə biləcək, onda ümumi buraxılış funksiyasında  $f_{g_1}$  və  $f_{g_2}$  bərabər olmalıdırlar. Burada,  $f$  ümumi buraxılış funksiyasıdır.

Deməli,  $f_{g_1} - f_{g_2} = 0$  tənliyinin dövlət bütçəsinin kapital xərclərinin payına ( $\omega_1$ ) nəzərən həlli bizə dövlət bütçə xərclərinin optimal bölgüsünü ( $\omega_1^*$ ) verir. Beləliklə, əgər  $\omega_1^*$  optimal həldirsə, onda dayanıqlı iqtisadi artımın ( $\mu$ ) dövlət bütçəsinin kapital xərclərinin payına ( $\omega_1$ ) nəzərən törəməsi bu nöqtənin ( $\omega_1^*$ ) sol tərəfində müsbət ( $\mu_{\omega_1} > 0$ ), sağ tərəfində isə mənfi ( $\mu_{\omega_1} < 0$ ) olacaqdır. Bu belə bir məntiqi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, əgər  $f_{g_1} > f_{g_2}$  olarsa, onda dayanıqlı iqtisadi artımın bütçənin kapital xərclərinə nəzərən törəməsi müsbət, yox əgər  $f_{g_1} < f_{g_2}$  şərti mövcud olarsa, onda qeyd olunan marjinal dayanıqlı iqtisadi artım mənfi olacaqdır.

Bu bölmədə bütçə xərclərinin səmərəliliyi optimallaşdırma məsələsi vasitəsi ilə araşdırılmışdır. Optimallaşdırma məsələsi bütçə xərclərinin hər nəfərə düşən gəlirlərə maksimum təsirin müəyyənəndirilməsi kimi qoyulmuşdur. Bütçə xərclərinin kapital və cari xərc maddələri arasında optimal bölüşdürülməsi məsələsinin nəzəri-metodoloji xüsusiyyətləri 2-ci bölmədə ətraflı müzakirə olunmuşdur. Əgər  $\omega_1^*$  dövlət bütçəsində kapital xərclərinin optimal payı olarsa, onda istehsal və yaxud ümumi buraxılış funksiyasının dövlət bütçəsinin kapital xərclərinə nəzərən birinci tərtib törəməsi ( $f_{g_1}$ ) ümumi buraxılış funksiyasının dövlət bütçəsinin cari xərclərinə nəzərən birinci tərtib törəməsinə ( $f_{g_2}$ ) bərabər olmalıdır. Burada,  $f$  istehsal və yaxud ümumi buraxılış funksiyasıdır. Bu funksiyadan  $f_{g_1}$  və  $f_{g_2}$  marjinal ifadələrini aşağıdakı kimi təyin edə bilərik:

$$f_{g_1} = \delta_2 \frac{1}{g_1} \quad (3.1)$$

$$f_{g_2} = \delta_3 \frac{1}{g_2} \quad (3.2)$$

Burada,  $f$  istehsal və yaxud ümumi buraxılış funksiyasını,  $g_1$  və  $g_2$  uyğun olaraq dövlət bütçəsinin kapital və cari xərclərini,  $\delta_2$  və  $\delta_3$  uyğun olaraq dövlət bütçəsinin kapital və cari xərclərinin verilmiş empirik istehsal funksiyasındakı əmsallarını ifadə edir.

Beləliklə, Yuxarıda qeyd olunduğu kimi dövlət bütçəsinin kapital və cari xərclərinin istehsala və ya ümumi buraxılışa maksimum təsir etməsi üçün  $f_{g_1}$  və  $f_{g_2}$  bir-birinə bərabər olmalıdır. Bunu aşağıdakı kimi yazı bilərik:

$$\delta_2 \frac{1}{g_1} = \delta_3 \frac{1}{g_2} \quad (3.3)$$

(3.3) eyniliyində verilmiş  $g_1$  və  $g_2$  müvafiq olaraq dövlət büdcəsinin kapital və cari xərclərinin məbləğləridir.  $\delta_2$  və  $\delta_3$  əvvəlki bölmədə aparılmış qiymətləndirmələrdə  $\delta_2 = 0.10$ ,  $\delta_3 = 0.30$  kimi əldə olunmuşdur.

Beləliklə, müəyyən olundu ki, Azərbaycanda dövlət büdcəsinin kapital və cari xərclərinin iqtisadi artıma maksimum təsir etməsi üçün kapital xərclərinin büdcə xərclərindəki payı 24.8%, cari xərclərin payı 75.2% olmalıdır.

#### 4. Nəticə

Beləliklə empirik təhlil göstərdi ki, 2005Q1-2017Q3 dövrü üçün Azərbaycanda ümumi buraxılış funksiyasının dövlət büdcəsinin kapital xərclərinə nəzərən marjinal dəyəri (birinci tərtib törəməsi) bu funksiyanın dövlət büdcəsinin cari xərclərinə nəzərən marjinal dəyərindən kiçik olmuşdur ( $f_{g_1} < f_{g_2}$ ). Lakin müəyyən edildiyi kimi dövlət büdcəsinin kapital xərcləri o vaxt məhsuldar sayıla bilər ki,  $f_{g_1} > f_{g_2}$  olsun. Başqa sözlə, dayanıqlı iqtisadi artımın dövlət büdcəsinin kapital xərclərinin payına nəzərən birinci tərtib törəməsi ( $\mu_{\omega_1}$ ) o vaxt müsbət ola bilər ki,  $f_{g_1} > f_{g_2}$  şərti ödənilsin. Tədqiqatın nəticəsi isə göstərdi ki, əksinə 2017-ci ilin 3-cü rübündə ümumi buraxılış funksiyasının dövlət büdcəsinin kapital xərclərinə nəzərən birinci tərtib törəməsi, dövlət büdcəsinin cari xərclərinə nəzərən birinci tərtib törəməsindən kiçikdir ( $f_{g_1} < f_{g_2}$ ). Bu isə o deməkdir ki, büdcənin kapital xərcləri məhsuldar olmamışdır. Onun payının daha da yüksəldilməsi ölkənin dayanıqlı iqtisadi artımının dəyişiminə müsbət təsir etməyəcəkdir. Biz bu təhlili 2018-ci il üçün genişləndirə bilərik. Beləki, 2018-ci ildə dövlət büdcəsinin xərclərinin 20905.7 mln. manat olması proqnozlaşdırılır [15, s. 22]. Deməli əgər dövlət bu xərclərin 5184.6 mln. manatını kapital yönümlü, 15721.1 mln. manatını isə cari xərclərə yönəltə onda büdcə vəsaitinin bu cür xərclənməsi iqtisadi artıma maksimum artırıcı təsir göstərəcəkdir. Dövlət büdcəsinin səmərəliliyinin təhlili nəticəsində müəyyən edildi ki, Azərbaycanda dövlət büdcəsinin kapital və cari xərclərinin iqtisadi artıma maksimum təsir etməsi üçün kapital xərclərinin büdcə xərclərindəki payı 24.8%, cari xərclərin payı 75.2% olmalıdır.

#### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Barro R. J. Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth // Journal of Political Economy, Vol. 98, No. 5, Part 2: The Problem of Development: A Conference of the Institute for the Study of Free Enterprise Systems (Oct., 1990), pp. S103-S125, 1990
2. Devarajan, S., Swaroop, V., and Zou, H. The composition of public expenditure and economic growth // Journal of Monetary Economics, 37, 313-344, 1996
3. Been-Lon Chen. Economic Growth with an Optimal Public Spending Composition // Oxford Economic Papers, Vol. 58, No. 1, pp. 123-136, 2006
4. Chen C. H., Donohue K., Yücesan E., Lin J. Optimal computing budget allocation for Monte Carlo simulation with application to product design // Simulation Modelling Practice and Theory, 11, pp. 57-74, 2003
5. Chen B. L. Economic Growth with an Optimal Public Spending Composition // Oxford Economic Papers, Vol. 58, No. 1, pp. 123-136, 2006
6. Yan D. and Mukai H. Optimization algorithm with probabilistic estimation // Journal of Optimization Theory and Applications, Volume 79, Issue 2, pp 345-371, 1993
7. Pujowidianto N. A., Lee L. H., Chen C. H. Optimal Computing Budget Allocation for constrained optimization / In proceedings of the 2009 Winter Simulation Conference, Institute of Electrical and Electronics Engineers, Inc., 2009
8. Hillestad R. J. Optimization Problems Subject to a Budget Constraint with Economies of Scale // Operations Research, Vol. 23, No. 6, pp. 1091-1098, 1975
9. Hasanlı Y., Bulut C., Valiyev V., Baxışov N. Bütçe harclama kanallarının sosyo-ekonomik kalkınma göstergelerine etkisi // X Ekonometri ve istatistik sempozyumu bildiriler özet kitabçığı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi/Türkiye, 27-29 Mayıs, 2009
10. Chakravarty S. Optimal Savings with Finite Planning Horizon // International Economic Review, Vol. 3, No. 3 (Sep., 1962), pp. 338-355
11. Ramsey F. P. A Mathematical Theory of Saving // The Economic Journal, Vol. 38, No. 152 (Dec., 1928), pp. 543-559, 1928
12. Barro R. J. Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth // Journal of Political Economy, Vol. 98, No. 5, Part 2: The Problem of Development: A Conference of the Institute for the Study of Free Enterprise Systems (Oct., 1990), pp. S103-S125, 1990
13. Ghosh S. and Gregoriou A. The Composition of Government Spending and Growth: Is Current or Capital Spending Better? // Oxford Economic Papers, New Series, Vol. 60, No. 3, pp. 484-516, 2008
14. Chen B. L. Economic Growth with an Optimal Public Spending Composition // Oxford Economic Papers, Vol. 58, No. 1, pp. 123-136, 2006
15. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Aylıq Statistik Bülletenləri. 2005-2014 s.4, s.7.

## THE ROLE AND SHARE OF MONEY TRANSFERS FROM RUSSIAN FEDERATION TO AZERBAIJAN

**Rafiga Aliyeva Şahin**

*Baku Engineering University  
reliyeva1@std.beu.edu.az*

### ABSTRACT

The main objective of this research is to calculate and see what is real role and share association of money transfers from Russian Federation with Azerbaijan. Is there any relationship between these two indicators, based on official data, during 2008-2017. For clear demonstration of the relationship, we just applied construction of table and building of graph based on this table. This method helps us to see that there is direct positive relationship between our variables.

**Key words:** GDP, graph building, money transfers, positive relationship, official data.

### ЗНАЧЕНИЕ И ДОЛЯ ОФИЦИАЛЬНЫХ ДЕНЕЖНЫХ ПЕРЕВОДОВ ИЗ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАН

### РЕЗЮМЕ

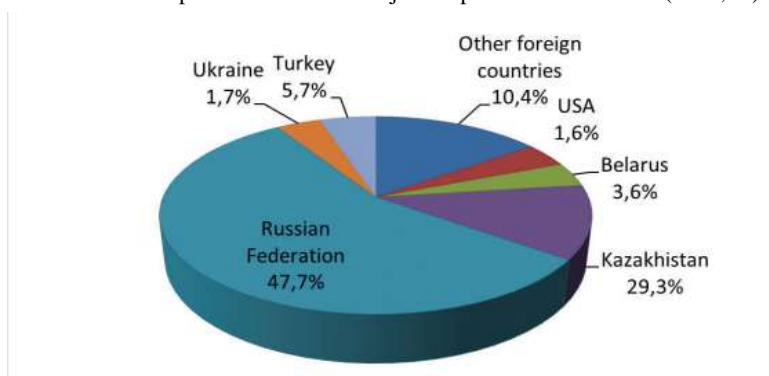
Главная цель этого исследования вычислить и увидеть какова реальная роль и доля денежных переводов из Российской Федерации в Азербайджан. Есть ли какое-то взаимоотношение между этими двумя показателями, основываясь на официальных информациях, в течении 2008-2017 годов. Для ясной демонстрации взаимоотношений, мы воспользовались составлением таблицы и построением графика на основе этой таблицы. Этот метод помог нам увидеть что между этими переменными существует прямая связь.

**Ключевые слова:** ВВП, построение графика, денежные переводы, прямая взаимосвязь, официальная информация.

### Introduction

For a long period of the time, Azerbaijan has experienced broad and deep relationship with the neighbor that has the biggest area and full of natural resources in all of the world, Russian Federation. Of course, there are many different means of such relationship with this country, started from historical views and ended by geographical factors. Today we are witnesses of this relationship and its different impacts and consequences, mainly in economics. So what can we say about it? Many of us thinks that Azerbaijan has economical dependency from Russian Federation. But in real case there is a successful economic cooperation between countries that lead to positive changes. That is the issue that will be clarified in this article for demonstration of successful cooperation and positive impact of such relationship with Russia. In this article, this relationship is showed based on main econometrical variables such as GDP of Azerbaijan and money transfers that were sent from Russia. Mainly investment and consumption spending will be taken in consideration as a dependent factors. So, the graph that will be get, as a result of the article, will show us why we should pay more attention to our north neighbor as a main partner. We will see that our main labor force in Russia influence directly to our economical activity inside of country by means of our variables. Why should this topic be in the area of wide research? Because it is the key facility for determination of pitfalls and successful policies in Azerbaijan. For composing right analyses official data is used, based on information of Central Bank of Russian Federation mainly. Why is this topic in scope of our interest and researching process is that we have personal experience about it. We should investigate and clarify what is connection between activities of Azerbaijani people in abroad and economy of Azerbaijan. What is reason of emerging research in this direction. We should get some statistics to see fundamentals that support this research. For example, departures from Azerbaijan for permanent residence. How strong is this trend in our country?

FIGURE 4. Departures from Azerbaijan for permanent residence (2016, %)



Source: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.

**GDP analysis**

The main image for this research can be appeared only based on GDP analysis. What does it mean, analysis? It means determining the role of money transfers based on percentage calculation. Firstly, we should review amount of money inflowed to Azerbaijan in 2008-2017 years from Russia.

Table 1. Amount of money transfers from Russia, mln. Dollars USA

| Money transfers                             | 2008  | 2009  | 2010 | 2011  | 2012  | 2013  | 2014  | 2015 | 2016  | 2017  |
|---|-------|-------|------|-------|-------|-------|-------|------|-------|-------|
| Amount of money transfers, mln. dollars USA | 887,3 | 660,7 | 794  | 1 049 | 1 132 | 1 232 | 1 221 | 627  | 482,9 | 531,3 |

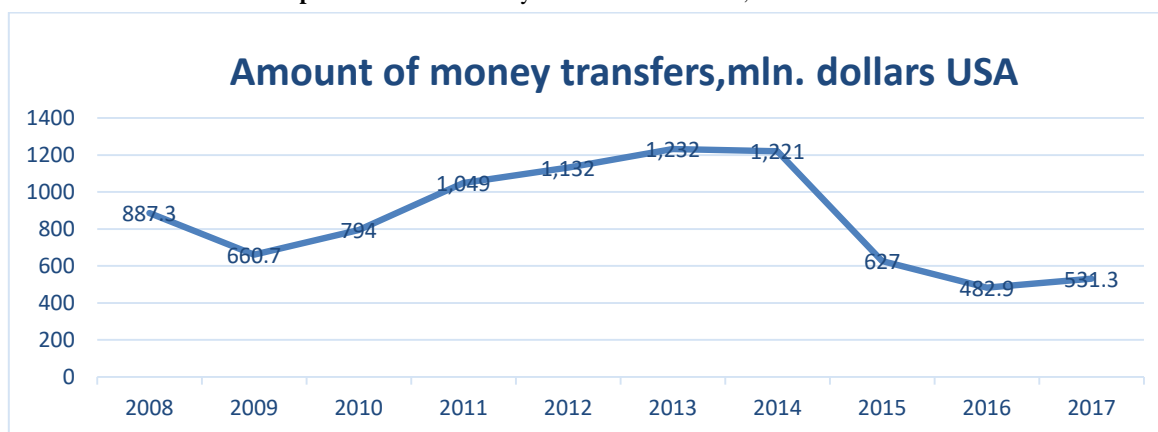
There is interesting coincidence between GDP indicators and money transfers. We can observe it according to graph. But firstly there is table about GDP, also.

Table 2. Azerbaijan GDP, billion dollars USA

| GDP indicator                       | 2008  | 2009  | 2010 | 2011  | 2012  | 2013  | 2014  | 2015  | 2016  | 2017  |
|-------------------------------------|-------|-------|------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Azerbaijan GDP, billion dollars USA | 48,85 | 44,29 | 52,9 | 65,95 | 69,68 | 74,16 | 75,24 | 53,07 | 37,87 | 40,75 |

So, graphs below are demonstrated with the same dynamics based on tables. One of the indicators of relationship of two variables, but not detailed.

Graph 1. Amount of money transfers from Russia, mln. Dollars USA



Growth in GDP is accompanied by increasing in money transfers to Azerbaijan as we see in graphs. But we should calculate what is percentage of GDP is consisted of money transfers or remittances from foreign countries. Then, we should get information about **what percentage of remittances flows from Russia in a given year** (example year is 2016).

Graph 2. Azerbaijan GDP, billion dollars USA

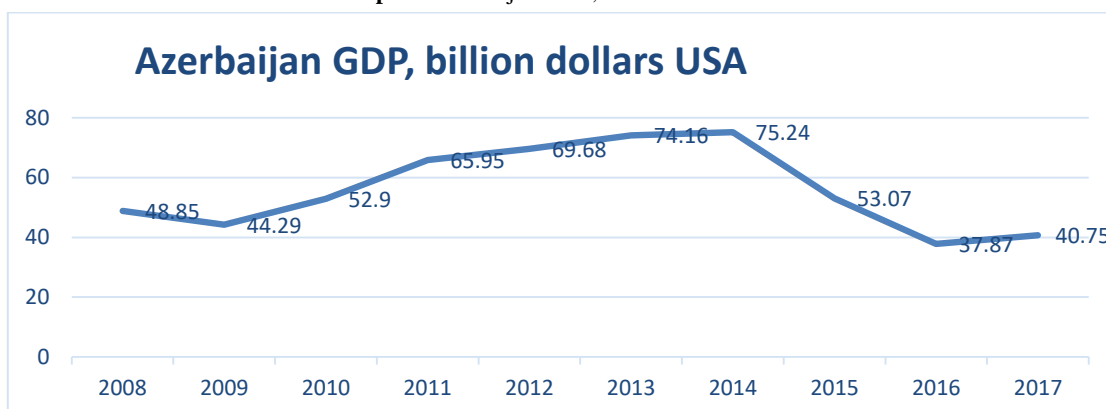
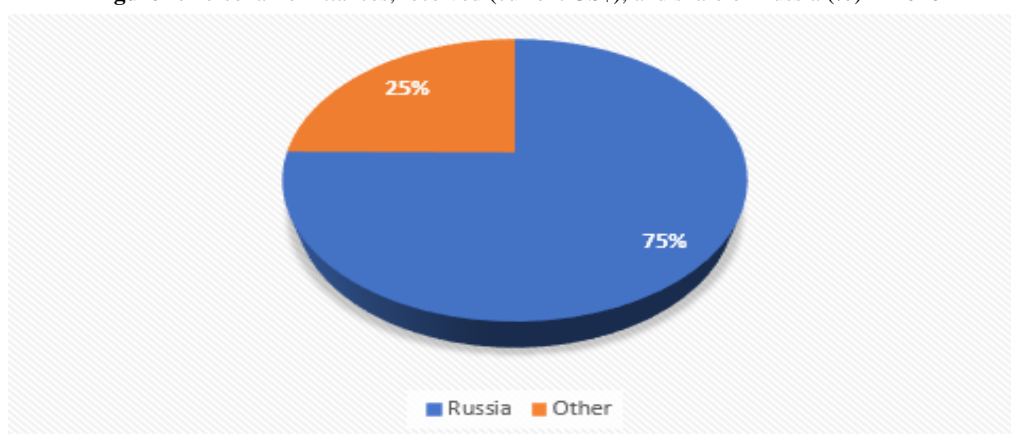


Table 3. Personal remittances, received (current US\$), and share of GDP (%) in 2016

| Country    | Remittances     | % of GDP |
|------------|-----------------|----------|
| Azerbaijan | USD 643,148,000 | 1.699    |

. Source: The World Bank

Figure 2. Personal remittances, received (current US\$), and share of Russia (%) in 2016

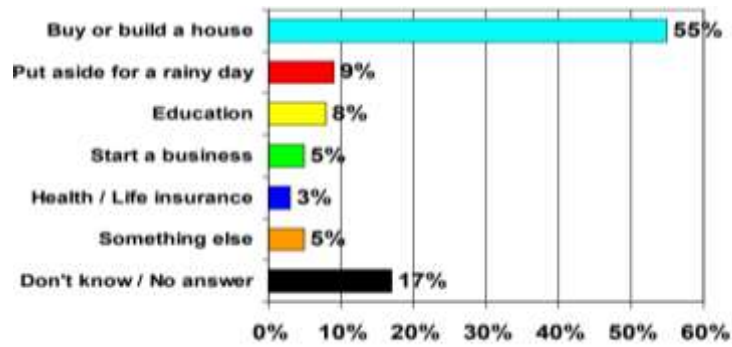


This analysis shows that most of remittances flows from Russia based on statistics and mainly can impact on income of people and their spending as a share of GDP.

**Conclusion**

Mainly, this research is consisted of two important parts, **the role of money transfers** and the **share of money transfers** in Azerbaijan. What is the mostly important here is the portion of activities of Azerbaijani people in Russian Federation is high compared to other countries. Here is the question. Is this negative for economy or there are perspectives about such high level of activities of Azerbaijani people in foreign country, in Russia. That is the result of successful cooperation between countries and good working conditions in Russian Federation and decreasing in level of unemployed people in the portion of labor force. Automatically it effects to standard of living of people who get remittances from Russia. It also affects on purchasing capability of people living in territory of our country. Mostly, statistics shows that these remittance recipients spend approximately 80 percent of the money they receive on basic daily expenses such as food, housing, clothing, utilities and medicine. Second place is followed by investment on properties, real estates mainly [EBRD survey, remittance 2007]. This also can indirectly affect on investment activities of the country.

Figure 3. Expenditures of remittances recipients in Azerbaijan, 2007



## REFERENCES

1. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan.
2. Shahmar Hajiyev, "Labor market developments in Azerbaijan", The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan (2017).
3. Central Bank of Russian Federation, money transfers from 2008 to 2017 to Azerbaijan.
4. Trading Economics website, GDP of Azerbaijan from 2008 to 2017, .
5. The World Bank, remittances amount to Azerbaijan, share of GDP, (2016).
6. European Bank for Reconstruction and Development, survey on remittances recipients in Azerbaijan, (2007).



*With the Joint Organization by the Ministry of Education Azerbaijan Republic and Baku Engineering University*

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:  
**PROBLEMS AND PERSPECTIVES**  
I INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE  
Baku Engineering University, 26-27 October 2018, Baku, AZERBAIJAN

---

# PROCEEDINGS

---

## SECTION IV

---

### *International Relations*

---



## REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK KONTEKSTİNDƏ RUSİYA FEDERASIYASININ QAFQAZ STRATEGİYASI

**t.ü.f.d. Samir Fikrət oğlu Quliyev**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
squliyev@beu.edu.az*

### XÜLASƏ

Rusiyanın "yaxın ətraf" anlayışı və "Avrasiyacılıq" nəzəriyyəsi kontekstində Qafqaz siyasətinin iki əsas məqsədi vardır. İlk olaraq, Rusiya regionda söz sahibi bir güc olmaq istəyir və münaqişələrin həllində əsas rol oynamağa çalışır. İkinci olaraq isə, yaxın ətrafı ilə iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə bir inteqrasiya modeli ortaya qoyaraq regional bir "ittifaq" meydana gətirmək məqsəndədir. Buna müvafiq olaraq Rusiyanın global siyasətləri regional təhlükəsizliyinin də formalaşmasına təsir göstərmiş və Qafqaz regionundakı dövlətlərlə münasibətləri də Rusiyanın təhlükəsizlik dilemmaları kontekstində inkişaf göstərmişdir.

**Açar sözlər:** Rusiya, Qafqaz, regional təhlükəsizlik, Azərbaycan, geosiyasət

### THE CAUCASIAN STRATEGY OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE CONTEXT OF REGIONAL SECURITY

#### ABSTRACT

In the context of Russia's "near-environmental" concept and the theory of "Eurasianism," the Caucasus policy of Russia has two main goals. First, Russia wants to be a prominent power in the region and tries to play a key role in resolving conflicts. Secondly, it aims to create a regional "alliance" with the immediate surrounding of an economic, political and military model. Accordingly, Russia's global policy has influenced the formation of regional security and its relations with the countries in the Caucasus region, have also developed in the context of Russia's security dilemma.

**Key words:** Russia, Caucasus, regional security, Azerbaijan, geopolitics

### Giriş

Tarix boyunca global siyasətlərə istiqamət verən siyasi nəzəriyyələrdə regional perspektivlər global sistemlərə nəzərən muxtar çərçivədə götürülən alt sistemlər kimi qəbul edilmişdir. Regional kontekstdə qəbul edilən alt sistemlər bu xüsusiyyətinə görə beynəlxalq sistemin ümumi tendensiyaları və vahid səviyyəli dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin ortaq xüsusiyyətlərini daşıyır. Bu da öz növbəsində regional alt sistemlərin istər təhlükəsizlik, istərsə də ümumi münasibətlərdə coğrafi və tarixi yaxınlıq baxımından dövlətlərin bir-birindən regional çərçivədə güc paylaşımını və dostluq/düşmənçilik əlaqələrində qarşılıqlı asılılığını yaratmış olur [4, 27-30].

Bu kontekstdə irəli sürülən "Regional təhlükəsizlik kompleksi" [3, 190] nəzəriyyəsinə görə Qafqaz regionundakı geosiyasi və təhlükəsizlik məsələlərinə kompleks yanaşmaq lazımdır. Bu nəzəriyyəyə görə, regional alt sistemlərə daha çox tarixi və coğrafi aspektdən baxılır. Nəzəri baxımdan bu yanaşma həm dövlətləri, həm də sistemləri əhatə edir. Məqalədə istifadə etdiyimiz kompleks təhlükəsizlik, individual dövlətlərin təmsalında özünü göstərir. Belə ki, kompleks təhlükəsizlikdə əsas prioritet məsələ ondan ibarətdir ki, təhlükələrə hər ölkənin ayrı-ayrı problemləri şəklində deyil, regionun kompleks problemləri şəklində yanaşılmalıdır [10, 91]. Bu nəzəriyyədə coğrafi aspektin əsas təşkil etməsi, mövzunun kompleks təhlilinə şərait yaradır. Çünki təhlükəsizlik məsələləri həm coğrafiya amili ilə birbaşa əlaqəlidir, həm də bu amil geosiyasi analizlərdə də əsas rol oynayır.

Qloballaşma prosesinin də nəticəsi olaraq coğrafiya amilini kiçiltməsi nəticəsində, daha çox "regional güc" olma istiqamətində mübarizəni hədəf seçən "geosiyasət" anlayışı, əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Ümumi mənada nəzəri baxımdan geosiyasətə, "coğrafiyanın siyasətə istiqamət verməsi" kimi tərif verə bilərik [23, 14-17]. Tarixi proseslərdəki inkişafı paralel olaraq müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli kateqoriyalarda geosiyasi mövzular müzakirə edilərək nəzəriyyələr irəli sürülmüş və bununla da hegemon dövlətlər geosiyasi nəzəriyyələrə söykənərək dünyaya hakim olmağa cəhd göstərmişlər. Nəzəriyyələrin kəşidkləri ortaq məqamlara diqqət elədiyimizdə, ümumiyyətlə əsas aktor kimi dövlətin göstərilməsi, sahə olaraq coğrafiyanın əhəmiyyətinin vurğulanması və iki element arasındakı bağların siyasətə tətbiq edilməsi prosesi qarşımıza çıxır [6, 53].

Ümumi olaraq geosiyasətə söykənən siyasətlərdə, ölkənin coğrafi amilini hədəf seçmək birinci mərhələ, fərdi əsas baza götürən ictimai, iqtisadi, siyasi və hərbi gücünü müəyyənləşdirməyi məqsədə qoymaq isə ikinci mərhələ hesab olunur. Son mərhələ isə, hər iki mərhələni və bunlarla birlikdə zaman

amilini də nəzərə alan ümumi bir konsepsiyadır. Bu proseslərin hər birində qlobal miqyasdakı təhlillər əsas götürülərək regionla bağlı tezislər irəli sürülür [26, 394]. “Dövlətlərə bu mübarizə prosesində nisbi üstünlük təmin edəcək regionlar hansıdır?”, “bu regionlarda hakimiyyət ən optimal bir şəkildə necə qurula bilər?” və son olaraq “təmin edilən bir hakimiyyətin davamlı olması üçün nə etmək lazımdır?” [5, 103] kimi sualların cavabı geosiyasi nəzəriyyələr hesab edilən quru, dəniz və hava hakimiyyət nəzəriyyələrini də əhatəsinə alaraq genişlənmiş [6, 133-180; 25; 212], müasir dövrümüzdə də dövlətlərin xarici və təhlükəsizlik siyasətlərinə təsir edən əsas amillərdən olmuşdur.

Müasir dövrümüzdə beynəlxalq münasibətlərdə aparılan siyasətlərin, “oyunların” dayaq nöqtəsi də əsasən təhlükəsizliyin yalnız hərbi cəhətdən deyil, fərqli istiqamətlər çərçivəsində inkişaf etdirilən müxtəlif geosiyasi qaydalara (sivilizasiya nəzəriyyələri, hərbi-strateji nəzəriyyələr, coğrafi deterministik nəzəriyyələr və s.) əsaslanır. Qloballaşma prosesi ilə birlikdə təhlükəsizlik anlayışı da genişləyərək dəyişmişdir. Təhlükəsizlik, bundan sonra ölkələrin tək başına öz güc və imkanları ilə təmin edilən anlayışdan uzaqlaşaraq qlobal miqyas qazanmış, ortaq səy və əməkdaşlığın zəruri olduğu bir anlayışa çevrilmişdir. Regionumuzdakı siyasi və iqtisadi proseslər də geosiyasət və təhlükəsizlik amili nəzərə alınaraq tədqiq edilə bilər. Xüsusilə də regional güclərin regionla əlaqəli strategiyalarında geosiyasət və təhlükəsizlik əsas meyar kimi qəbul edilir.

### **Qafqaz regionunun geosiyasi əhəmiyyəti**

Tarixdən bəri Qafqaz regionu həm coğrafi baxımdan, həm də iqtisadi və siyasi baxımdan əhəmiyyətli regionlardan olmuşdur. Soyuq Müharibədən sonra beynəlxalq arenada meydana gələn dəyişikliklər, digər bir ifadə ilə iki qütblü sistemə əsaslanan Soyuq Müharibə vəziyyətinin ortadan qalxması, şərq-qərb istiqamətindəki “Rimland” adlanan sahə ilə birlikdə şimal-cənub keçid və əlaqə yolları üzərində yayılan geniş geosiyasi və geoiqtisadi regionların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

SSRİ dövründə daha çox rusların hakimiyyətində olan bu region, SSRİ-dən sonrakı dövrdə müstəqilliyini əldə edən region ölkələri Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla birlikdə böyük qüvvələrin hədəfində olan və regionla bağlı müxtəlif xarakterli strategiyaların ortaya qoyulduğu, sanki “yeni böyük oyunun” səhnələndiyi bir məkana çevrilmişdir [14, 311]. Məşhur politoloq Zbiqnev Bjezinski özünün “Böyük Şahmat Taxtası” adlı əsərində “böyük oyun” içərisində göstərdiyi Qafqaz regionunu, qlobal güc siyasətlərinin hədəfində olan əsas coğrafiya kimi qələmə almışdır. Bunun əsas səbəbinin də, “Avrasiyanın Balkanları” olaraq təsvir etdiyi regiondakı enerji resursları üzərində gedən mübarizə və regiondakı ictimai-siyasi ixtişaşların oynadığı rol göstərilir [2, 44-46]. Digər geosiyasətçi H. Makinderin “Quru Hakimiyyəti Nəzəriyyəsinə” görə isə, Qafqaz regionu dünya coğrafiyasında hökmranlıq üçün əsas dayaq nöqtəsi kimi dəyərləndirilmişdir [7, 91-92].

Ümumi olaraq Avrasiya geosiyasətində Qafqaz regionu, həm bir tranzit xətti həm də bir sığınacaq kimi əsrlər boyunca əhəmiyyətini qoruyan bir regiondur. Sığınacaq olma xüsusiyyəti regiondakı dağlarla birbaşa əlaqəlidir. Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz dağları ilə birlikdə Qafqazın başqa bir hissəsi də şimalda yerləşən çöl ərazisidir. Qafqaz dağlarının şimalında yerləşən bu çöl ərazilər Don step-lərinin bir davamı olub məhsuldar bir əkinçilik potensialına da malikdir [11, 12]. Şimaldan cənuba keçşi Dərbənd xəttində Xəzər sahil yoluna nəzarət edə bilən Demirqapı keçidindən təmin edən; şərqdən qərbə keçşi Araz vadisi ilə tənzimləyərək Təbrizi-Ərzuruma yəni İrani Anadoluya birləşdirir [21, 147]. Əlavə olaraq Qafqaz regionunun giriş qapısı xüsusiyyətini daşıyan Şimali Qafqaz, regionun idarəsini və nəzarətini təmin edə biləcək əsl strateji əhəmiyyətə malik ərazi seqmentidir [21, 13]. Qafqazın, şimal-cənub və şərq-qərb paralelində kəsişmə nöqtəsində olması, regionu siyasi baxımdan da ixtişaş və mübarizə mərkəzinə çevirmişdir [16, 104].

Coğrafi baxımdan çox əhəmiyyətli mövqedə yerləşməklə yanaşı, Asiya və Avropa arasında keçid marşrutu funksiyasına da sahib olan Qafqaz, dağlıq və kələ-kötür quruluşundan ötrü bir çox etnik ünsürün dil və mədəniyyət birliyini qoruyub saxladığı [22, 11], xarici güclər tərəfindən zənginlik olaraq göstərilməsinə baxmayaraq region daxilində müxtəlif problemlərə səbəb olan kompleks bir regiondur. Bununla birlikdə, yeni bir mübarizə sahəsi kimi ortaya çıxan Qara dəniz [11, 54] hövzəsinə də açılan bir qapı xüsusiyyətini daşması, Qafqazın geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Tarix boyunca müxtəlif mədəniyyətlər arasında mərkəzi region [12, 29] vəzifəsini yerinə yetirən Qafqaz regionu, bu coğrafi dəyərləri ilə birlikdə zəngin yeraltı və yerüstü resurslara malik olması, Xəzər enerji resurslarının Qərbə nəqlində əhəmiyyətli bir yol olması səbəbilə müasir dövrümüzdə də həm geosiyasi, həm də geostrateji baxımdan beynəlxalq arenada rəqabət sahəsinə çevrilmişdir. Bu mübarizə nəticəsində də Qafqaz coğrafiyası dünyanın ən qeyri-sabit və təhlükəli regionu kimi dəyərləndirilmişdir [16, 122].

### Rusiyanın Qafqaz strategiyasının əsas istiqamətləri

Tarixi proseslər çərçivəsində ruslar üçün çox əhəmiyyətli olan Qafqaz coğrafiyası, ümumi olaraq dəyərləndirildiyində Rusiya Federasiyası üçün Avropa ilə Orta Asiya arasında bir keçid körpüsü rolu oynaması ilə birlikdə Qara dəniz və Xəzər dənizinə sahilinin olması səbəbilə RF-nin Qara dəniz-Boğazlar-Aralıq dənizinə qədər çıxma bilməsinə şərait yaradan strateji əhəmiyyəti olan bir regiondur [17, 126-128]. SSRİ-nin dağılmasından sonra Qaradənizlə sahil xətti çox qısalan Rusiya, zəngin enerji resursları səbəbilə maraq dairəsində olan, isti dənizlərə çıxışında ən qısa yol olan və Xəzər dənizi sahilində yerləşən Qafqaz regionuna böyük əhəmiyyət vermiş və bu regiondakı nüfuzunu qorumaya çalışmışdır.

Rusiya hökuməti tərəfindən 1993-cü ilin əvvəllərində elan edilən “yeni xarici siyasət doktrinası” [15] çərçivəsində “yaxın ətraf” olaraq adlandırılan siyasətə görə: Rusiyanın cənub sərhədlərini əhatə edən köhnə Sovet respublikalarının meydana gətirdiyi çevrə və bu istiqamətdə xüsusilə də Orta Asiya və Qafqaz regionu, rus xarici siyasətinin ən prioritet sahəsi kimi göstərilərək bu regiondakı hadisələrdə Rusiyanın birinci dərəcədə söz sahibi olduğu iddiası dünyaya elan edilmişdir [19].

Regionda “yaxın ətraf” doktrinasının həyata keçirilməyə başlanması ilə birlikdə Rusiyanın Qafqazla əlaqəli siyasəti də daha aqresif olmaya başlamışdır [8]. Rusiyanın Qafqaz istiqamətli xarici siyasətinin 1994-cü ildən etibarən sərtləşməyə başlamasının səbəbləri; aktiv xarici siyasət axtarışları içərisində olan rus xarici siyasətinin ənənəvi ana hədəfləri hesab edilən isti dənizlərə enmək, ortodoks xalqın birliyi və rus milliyətçiliyinin iqtisadi mənfəətlər də nəzərə alınaraq yenidən formalaşdırılmasıdır [13, 84-85].

Bu çərçivədə Rusiya, Qafqaza hakim ola bilmək üçün regiondakı separatçı amilləri dəstəkləmiş, münaqişə mühiti yaratmış və bu şəkildə ortaya çıxma biləcək iqtidar boşluğundan fayda təmin etməyə çalışır. Qafqazdakı qarşıdurmaları və qeyri-sabit şəraiti bəhanə edərək region ölkələrinə hər tərəfli müdaxilə edən Rusiya, onları hərbi əməkdaşlığa məcbur edərək regiondakı hərbi və siyasi nüfuzunu yenidən təsis etmə siyasəti aparır.

Rusiya tərəfi, zəngin enerji qaynaqlarına sahib olması ilə yanaşı Xəzər enerji resurslarının da ən qısa yoldan dünya bazarlarına nəql yollarında yerləşən Qafqaz regionuna həm hərbi və siyasi cəhətdən, həm də iqtisadi baxımdan çox əhəmiyyət verir. Özü də böyük bir enerji istehsalçısı olan Rusiya, regiondakı enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxışına da nəzarət edərək dünya enerji bazarında söz sahibi olmağa çalışmışdır. Ancaq həm RF-nin hakimiyyətindən xilas olmağa çalışan region ölkələrinin Rusiya xaricində çıxış yolları axtarışında olması, həm də qlobal və regional aktyorların enerji ehtiyatlarının çıxarılmasına və daşınmasına böyük əhəmiyyət verməsi, Rusiyanın bu arzusuna çatmasına əngəl təşkil etmişdir.

Qafqaz regionu, zəngin enerji resurslarına sahib olması ilə yanaşı Orta Asiya və Qərbi dünya arasında da bir körpü vəzifəsi görməsi səbəbilə qazandığı geosiyasi əhəmiyyətindən ötrü də Rusiya üçün son dərəcə strateji bir mövqedə yerləşir. Qafqaz regionunda fəaliyyətini davam etdirmək istəyən Rusiya, regionda marağı olan digər güclərin də mübarizə apardığı bu regionda nüfuzunu artırma siyasəti aparır. Eyni zamanda Rusiya, Qafqazda öz strategiyasına uyğun olmayan rejimlərin qurulmasını və xarici güclərin bu regiona yerləşməsinə də qətiyyətlə istəmir [28, 28-29].

Buna əngəl olmaq üçün də, Rusiya iki istiqamətdən siyasət apara bilər. Birincisi bu respublikalarla hər sahədə qarşılıqlı maraqların ortaya qoyulması və bərabər hüquqlu siyasətin həyata keçirilməsi, ikincisi isə gücdən istifadə edərək bu dövlətlər üzərində təzyiqin davam etdirilməsidir [17, 327]. Qafqaz ölkələrindən Ermənistan, ABŞ-la olan yaxın əlaqələrinə baxmayaraq strateji tərəfdaşlıq mənasında Rusiyanı seçmiş, ancaq Azərbaycan və Gürcüstan bütün sahələrdə Qərblə inteqrasiya məqsədli siyasət həyata keçirmişdir. Bunun nəticəsi olaraq da, Rusiyanın müəyyən dövrlərdə Azərbaycanla və xüsusilə də Gürcüstan ilə olan münasibətləri pozulmuşdur [8].

RF öz mənfəətinə müvafiq əməkdaşlığa yanaşmayan Azərbaycan və Gürcüstanı daxildəki etnik problemləri də istifadə edərək təsir dairəsində saxlamaya çalışmışdır [18, 17-18]. Ancaq Qafqaz regionunda ABŞ-ın nüfuzunun getdikcə artması, Azərbaycanla olan iqtisadi münasibətlərindən sonra Gürcüstanla da hərbi sahədəki əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi kimi amillər, Rusiyanın regiondakı gücünün təsir dairəsinin zəiflədiyini göstərir.

Rusiyanın “yaxın ətraf” anlayışı kontekstində, Qafqaz siyasətinin iki əsas məqsədi vardır. İlk olaraq, Rusiya regionda söz sahibi bir güc olmaq istəyir və münaqişələrin həllində əsas rol oynamağa çalışır. İkinci olaraq isə, yaxın ətrafıyla iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə bir inteqrasiya modeli ortaya qoyaraq regional bir “ittifaq” meydana gətirmək məqsədindədir [20; 29, 290-292].

Rusiyanın yeni xarici siyasətinin formalaşmasında 1993-cü ildən etibarən təsirli olan “Avrasiyacı” [25] məktəbinin düşüncələrini mənimsəyən V.Putinin iqtidara gəlməsindən sonra Rusiyanın Qafqazla əlaqəli xarici siyasəti də dəyişməyə başlamışdır. Putinin iqtidarı qazanmasından sonra 2000-ci ildə, milli təhlükəsizlik, xarici siyasət və hərbi sahədə doktrinalar qəbul edən RF, öz arxa baxçası olaraq gördüyü Qafqaz və Orta Asiya regionunda ABŞ-nin sanki Rusiya yoxmuş kimi fəaliyyət göstərməsinə reaksiya göstərmiş, həmçinin ABŞ-nin qlobal mənada BMT-nin qərarlarına ehtiyac duymadan həyata keçirdiyi hərbi müdaxilələrdən narahat olduğunu dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Putin hakimiyyətə gəldikdən sonra, Qafqaz siyasətini təzədən gözdən keçirən və daha da sərtləşdirən Rusiya, dünyaya Qafqazın öz təsir dairəsində olduğunu təkrar elan etmiş və Qafqazdakı maraqları qarşısında təhdid kimi gördüyü Qərbin regiondakı fəaliyyətlərini ortadan qaldırmağı qarşısına hədəf qoymuşdur [24, 404-410].

Rusiyanın Qafqazla əlaqəli hal-hazırda siyasətlərində ciddi ziddiyyət təşkil edən anlaşılmayan məqamlar da vardır. Rusiya, ABŞ-in tək başına ya da rəhbərlik etdiyi təşkilatlar vasitəsilə yavaş-yavaş bu regionda nüfuzunu artırması qarşısında, Qafqaz ölkələrinin ABŞ yerinə öz yanında yer almasını arzulasa da, bu ölkələrə qarşı həyata keçirdiyi təzyiqlik xarakterli siyasətləri nəticəsində region ölkələrinin ABŞ-ı qurtarıcı kimi görmələrinə səbəb olmuşdur [1, 53]. Putinin hakimiyyəti dövründə RF, Qafqaza daha çox əhəmiyyət verməyə başlamış, regiondakı enerji ehtiyatlarının işlədilməsi və ixracı mövzularında Rusiya ABŞ-la nüfuz mübarizəsinə girmişdir. Rusiya və ABŞ-a yeni güclərin də əlavə olunması ilə birlikdə Qafqaz regionu böyük rəqabətə səhnə olmuşdur [27, 38].

Rusiyanın imperialist ənənələrinə də sadıq qalaraq, Qafqaz regionunda həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində region ölkələri arsındakı əməkdaşlıq fürsəti ortadan qalxmışdır. RF, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə də ikili standartlarla yanaşırdı. Bir tərəfdən, rəsmi Moskva Minsk qrupunun həmsədri kimi Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini öz boynuna götürür, digər tərəfdən, Ermənistanı fəal şəkildə silahlandırmaqla, Yerevanı Bakıya qarşı daha sərt mövqe tutmağa təhrik etməklə problemin bir az da dərinləşməsinə şərait yaradırdı [9, 30]. Rusiya, regionda Ermənistan və İranla əməkdaşlığa gedərək qütbləşmə meydana gətirmişdir. Rusiyanın regionda apardığı siyasətlər həm Azərbaycanın həm də regionun təhlükəsizliyinə təhlükədir. Azərbaycanın Rusiyadan asılılığı azaltma istiqamətində həyata keçirdiyi neft strategiyası, multikulturalizm siyasəti və digər region ölkələri ilə ikitərəfli münasibətlər regionda Rusiyanı balanslaşdırmışdır.

### Nəticə

SSRİ dağılıdıqdan sonra Rusiya Federasiyası Qərb ölkələri ilə yaxın münasibət qurma məqsədli siyasətlər həyata keçirmiş, Qafqaz regionu ilə bağlı siyasətləri də bu kontekstdə formalaşmışdır. Xüsusilə də 90-cı illərin əvvəllərində ABŞ-ın regionla əlaqəli Rusiyaya öncəlik verən siyasəti tətbiq etməsi Rusiyanın Qafqaz strategiyasına da bu istiqamətdə təsir göstərmişdir. ABŞ və Avropa dövlətlərinin regional strategiyalarında enerji amilinin siyasətdə əhəmiyyət qazanması nəticəsində Qafqaz regionu ilə əlaqəli Rusiyaya öncəlik verən siyasət ancaq kağız üzərində qalmışdır. Buna reaksiya olaraq Rusiya “yaxın ətraf” doktrinasını elan edərək regionda öz mənafeələrinin olduğunu dünyaya elan etmişdir. Bu doktrinaya görə, Rusiyanın cənub sərhədlərini əhatə edən köhnə Sovet respublikalarının meydana gətirdiyi çevrə və bu istiqamətdə xüsusilə də Orta Asiya və Qafqaz regionu, rus xarici siyasətinin ən prioritet sahəsi kimi göstərilmiş, bu regiondakı hadisələrdə Rusiyanın birinci dərəcədə söz sahibi olduğu bildirilmişdir.

Rusiyanın “yaxın ətraf” anlayışı kontekstində, Qafqaz siyasətinin iki əsas məqsədi vardır. İlk olaraq, Rusiya regionda söz sahibi bir güc olmaq istəyir və münaqişələrin həllində əsas rol oynamağa çalışır. İkinci olaraq isə, yaxın ətrafıyla iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə bir inteqrasiya modeli ortaya qoyaraq regional bir “ittifaq” meydana gətirmək məqsədindədir. Buna müvafiq olaraq enerji təhlükəsizliyini də nəzərə alaraq geosiyasi baxımdan Şimali Qafqaza da təsir göstərmə potensialı olan Cənubi Qafqaz regionu Rusiya üçün həyati əhəmiyyət daşımışdır. Ancaq müstəqilliklərini qazandıqdan sonra Qafqaz regionu ölkələrinin qlobal güclərlə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərinin inkişaf etməsi nəticəsində Rusiyanın bu regiona tam nüfuz etməsi çətinləşmiş və buna görə də Rusiya regiondakı münaqişələri daha da qızışdırmışdır. Rusiya ilə qlobal və regional güclər arasında gedən bu rəqabətdən də ən çox Qafqaz ölkələri zərər görmüşdür.

Rusiya ilk olaraq əlindəki vasitələrlə regionda əvvəlki mövqeyini təkrar qazanmaq istəmiş və regiondakı gücləri kənarlaşdıraraq regional inteqrasiya kontekstli ittifaq siyasətlərini tətbiq edib Avrasiyada yeni imperialist yayılma siyasəti həyata keçirmişdir. Xüsusilə SSRİ dövründə mövcud

olan enerji boru kəmərləri, etnik və dövlətlərarası davam edən münaqişələr, regiondakı etnik ruslar və rus mədəniyyətinin yayqın olması, Xəzər hövzəsindəki təhlükəsizlik problemləri Rusiyanın Qafqaz strategiyasının əsas vasitələrini təşkil etmişdir.

Qafqaz ölkələrindən Gürcüstanın Qərb ölkələri ilə münasibətlərini sürətlə inkişaf etməsi və Gürcüstanın NATO ilə tərəfdaş səviyyəsində əlaqələrini qurması nəticəsində Rusya 2008-ci ildə beş günlük müharibəyə girərək Gürcüstan üzərindən Qərb dünyasına öz mesajını vermiş və onların reaksiyalarını ölçmə fürsəti tapmışdır. Tarixdən bəri Rusiyanın tətbiq etdiyi yayılma siyasəti nəticəsində daha da gücləndiyi, təhlükəsizlik əhatəsini və dilemmasını genişləndirdiyi anlayışı Putinin müşaviri Duqinin də nəzəriyyələrində öz əksini tapmışdır.

"Avrasiyacı" nəzəriyyəsi son dövrlərdə Rusiyanın tətbiq etdiyi regional siyasətdə demək olar ki əsas rol oynamışdır. Cənubi Osetiyaya və Abxaziyaya müdaxilə imkanı yaradan Rusiya, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini də öz maraqlarına müvafiq olaraq istifadə edərək Ermənistanı tamamilə öz nəzarətinə götürmüş və Azərbaycana bu problem üzərindən ciddi təzyiqlər göstərmişdir. Nəticə olaraq, Rusiyanın qlobal siyasətləri regional təhlükəsizliyinin də formalaşmasına təsir göstərmiş və Qafqaz regionundakı dövlətlərlə münasibətləri də Rusiyanın təhlükəsizlik dilemmaları kontekstində inkişaf göstərmişdir.

#### ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağacan K. Değişim zamanı: Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya politikası // Stratejik Analiz, Mayıs 2005, Cilt 6, №61, s. 49-55.
2. Bjezinski Z.K. Böyük şahmat taxtası. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2011, 328 s.
3. Buzan B. People, states and fear: an agenda for international security studies in the post cold war era. ECPR classics series: European Consortium for Political Research Press, 2008, 311 p.
4. Buzan B., Ole W. Regions and Powers: the structure of international security. Cambridge: Cambridge University press, 2003, 564 p.
5. Davutoğlu A. Stratejik derinlik. İstanbul: Küre yayınları, 2001, 584 s.
6. Dussouy G. Les théories géopolitiques(1). Paris: L'Harmattan, 2006, 368 p.
7. Edwards M. The new great game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder // Central Asian Survey, Vol. 22, №1, 2003, p. 84-96.
8. Freire M.R., Security in the South Caucasus: the EU, NATO and Russia // NOREF Policy Brief, February 2013, [http://www.ces.uc.pt/myces/UserFiles/livros/1097\\_Noref\\_2013.pdf](http://www.ces.uc.pt/myces/UserFiles/livros/1097_Noref_2013.pdf), (20.02.2018).
9. Hacıyev Q., Nuriyev S. Vladimir Kazimirovun "Qarabağa sülh" arzusu və əsl niyyəti. Bakı, 2011, 131 s.
10. Hettne B. Teori ve pratikte güvenliğin bölgeselleşmesi // Uluslararası İlişkiler, Cilt 5, №18, Yaz 2008, s. 87-106.
11. İsmailov E., Papava V. The Central Caucasus: problems of geopolitical economy. New York: Nova Science Publishers, 2008, 131 p.
12. Kantarcı H. Kısaçaktaki bölge Kafkasya, İstanbul: IQ Kültür sanat yayıncılık, 2006, 256 s.
13. Kelkitli F.A. Russian foreign policy in South Caucasus under Putin // Perceptions, Winter 2008, p. 73-91.
14. Klevevan L. The new great game: blood and oil in Central Asia. New York: Atlantic books, 2004, 296 p.
15. Lo B. Russian foreign policy in the post-soviet era reality (illusion and mythmaking). New York: Palgrave Macmillan, 2002, 235 p.
16. Lussac S. Géopolitique du Caucase: au carrefour énergétique de l'Europe de l'ouest. Paris: Editions TECHNIP, 2010, 186 p.
17. Mendras M., Russie l'envers du pouvoir. Paris: Odile Jacob, 2008, 337 p.
18. Öztürk A. Rusya-Gürcistan Krizi: yerel bir çatışma // Küresel Yansımalar. OAKA: USAK, Cilt: 4, №7, 2009, s. 1-27.
19. Safire W. On language: the near abroad // The New York Times, 22 May 1994, <http://www.nytimes.com/1994/05/22/magazine/on-language-the-near-abroad.html>, (20.02.2018).
20. Sönmez A.S. Putin yönetiminin Güney Kafkasya politikası // Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, №15(2), 2011, s. 95-116.
21. Wright J., Schofield R., Goldenberg S. Transcaucasian boundaries, New York: Taylor & Francis, 2004, 248 p.
22. Yalçınkaya A. Kafkasya'da siyasi gelişmeler: etnik düğümden küresel kördüğümüne. Ankara: Lalezar yayınları, 2006, 419 s.
23. Видаль П.Б. Географическая обусловленность социальной действительности // Дугин А. Г. (ред.) Геополитика и Международные Отношения. Т. 1. Москва: Евразийское Движение, 2012, с. 14-17, <http://www.geopolitika.ru/sites/default/files/geopolitikamo.pdf>, (25.08.2018).
24. Дугин А. Основы геополитики: геополитическое будущее России : мыслить пространством. Москва: Арктогея-Центр, 2000, 924 с.
25. Дугин А. Основы Евразийства. Москва: Арктогея Центр, 2002, 800 с., <http://evrazia.info/FTP/bumaga.pdf>, (25.02.2018).
26. Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория. Москва, 2009, 394 с.
27. Иванов А.Г. Политика России на Южном Кавказе в контексте проблем международной безопасности // Историческая и социально-образовательная мысль, №6, 2012, с. 35- 39.
28. Новая национальная политика России. Москва: Издание ЛДПР, 2011, 40 с.
29. Рябов А. Российские интересы и стратегии на Южном Кавказе. Фонд Фридриха Эберта: Южный Кавказ – 20 лет независимости, 400 с, [https://dgap.org/sites/default/files/article\\_downloads/20of%20years%20of%20independence%20rus.pdf](https://dgap.org/sites/default/files/article_downloads/20of%20years%20of%20independence%20rus.pdf), (25.02.2018).

## ABŞ-İN QARA DƏNİZ STRATEGİYASI

**Abduyeva Leyla Vidadi**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
abduyeva.leyla1@gmail.com*

### XÜLASƏ

ABŞ-ın Qara Dəniz Regionuna olan marağı soyuq müharibədən sonra daha da artmağa başlamışdır. Post-sovet dövründə yeni müstəqilliyini qazanan region dövlətlərinin müasirləşmə və demokratikləşmə prosesini yaxından izləyən ABŞ əvvəlcə NATO vasitəsilə söz sahibi olmağa çalışmışdır.

Soyuq Müharibədən sonra yeni "Böyük Oyun"un təsiri ilə "Genişləndirilmiş Qara Dəniz"termini istifadə olunur. SSR-nin süqutundan sonra "yeni dünya nizamı" elan edərək öz hegemoniyasını qorumağı hədəfləyən ABŞ Qara Dəniz regionunu "həyati məqsəd ərazisi" olaraq görür. Amerikanın stratejik sənədləri ilə birgə yer alan "Böyük Şahmat Taxtası" ilə "Genişləndirilmiş Qara Dəniz" strategiyasının əsas məqsədi ABŞ hegemoniyasına qarşı mövcud olan potensial rəqiblərin real rəqiblərə çevrilməsinin qarşısını almaqdır. NATO üzvlükdə işbirliyi yolu ilə "tam və müstəqil Avropa"nın inşasında, yəni regionun Qərbi ilə bir bütünlük təşkil etməsində əsas rol oynayır. ABŞ politoloqları Qara Dənizi əhatə Avropa-Atlantik regionunda təhlükəsizliyi təmin edən qrupun NATO olduğunu qeyd edirlər. NATO ilə bərabər ABŞ yardım proqramları və demokratik dəyərlər vasitəsi ilə regionda Rusiyanın təsirini azaltmağa çalışır.

**Açar Sözlər:** Qara Dəniz, ABŞ, Rusiya Federasiyası, Yeni Dünya Nizamı, NATO

### THE BLACK SEA STRATEGY OF USA

#### ABSTRACT

After the Cold War Era the interest of the United States for the Black Sea region has been apparently increased. United States closely follows the modernization and democratization process of the regional states after they gained their independence in the post-Soviet era and United States primarily prefer to work with NATO for to be effective in the region. "Wider Black Sea" is being used with the influence of new "Great Game". After the collapse of USSR, USA, aiming to maintain its hegemony by announcing "new world order", considers the Black Sea as its "sphere of vital interest". The main idea of "the Grand Chessboard" and "the Wider Black Sea", which are in parallel with the American strategy documents, is to prevent potential rivals to become real ones and anti-US regional coalitions. NATO, through membership or cooperation, plays an important role in building "whole and free Europe", in other words, integrating the region with the Western system. From the US point of view, NATO is the main provider of security for the Euroatlantic region, which includes the Black Sea. Besides NATO, through assistance programs, "the rose and orange revolutions", USA tries to prevent Russian effect in region.

**Key Words:** Black Sea, USA, Russian Federation, New World Order, NATO

### Giriş

Qara Dəniz regionu yerləşdiyi geostrateji əhəmiyyətli mövqeyindən dolayı tarix boyu daima dünyanın ən aparıcı ölkələri olan Rusiya və ABŞ kimi dövlətlərin diqqətini çəkə bilmişdir. ABŞ-ın bu regiona olan marağı hələ 1923-cü il Lozanna Sülh konfransında özünü biruzə vermişdir. Belə ki, ABŞ təmsilçiləri bu konfransda "Qara dəniz ərazisinə təkcə sərhəd olan ölkələr yox həmçinin bu ərazidə yerləşməyən dövlətlər də daxil ola bilər" fikrini səsləndirmişdilər. Bu təkcə sülh dövrünə yox həmçinin müharibə dövrünə də aid olmalı idi. Nəticədə ABŞ və İngiltərənin irəli sürdüyü bu fikir konfransın iştirakçıları tərəfindən qəbul edilmişdir. Lozanna Konfransı ilə həmçinin tarixdə ilk dəfə olaraq Qara Dəniz regionuna beynəlxalq status verilmişdir, yəni bu status ilə Qara dəniz ərazisinə təkcə sərhəd ölkələr yox istənilən ölkə istənilən vaxtda daxil ola bilərdi.

Konfransın ardınca 1932-ci ildə Türkiyə Millətlər Cəmiyyətinə üzv olmuş, 1936-cı ildə isə Montre Boğazlar haqqında müqavilə qəbul edilmişdir. Bu müqavilə bağlandıqdan sonra Millətlər Cəmiyyətinin üzvləri eləcə də ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Qara dəniz ərazisində komisiyaların qaldırılması həmçinin bu ərazidən keçid ilə əlaqədar Beynəlxalq Hüququ normalarının keçərliliyi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Montre Boğazlar müqaviləsinə SSR qarşı çıxmış, hətta bu narazılıq 2000-ci illərdə də Rusiya tərəfindən özünü göstərmişdir. [1, 136] İkinci dünya müharibəsi illəri ərzində SSR-nin Qara dəniz üzərindəki iddiaları davam etmişdir. Bu məqsədlə hələ ikinci dünya müharibəsinin ilk illərində Almaniya-SSR yaxınlaşması olmuşdur. Bu yaxınlaşmanın əsas məqsədi Montre Müqaviləsinin şərtlərinin ləğv edilməsi idi. Lakin bu ittifaq uzun müddət davam etməmiş, SSR bundan sonra Türkiyə ilə yaxınlaşmağa çalışmışdır. Buna baxmayaraq ikinci dünya müharibəsinin sonlarına doğru

Türkiyəni narahat edən məsələ Boğazlar məsələsi idi. Bu məqsədlə Türkiyə Qərbi blokuna yaxınlaşmağa başlamışdır. ABŞ öz növbəsində Qara Dəniz ərazisində SSR-nin heqemon mövqeyə sahib olmasını istəmirdi. ABŞ Türkiyə vasitəsi ilə öz Qara Dəniz strategiyasını həyata keçirməyə çalışırdı. Nəticədə Almaniyanın təslim olmasından sonra 17 İyul-2 Avqust 1945-ci ildə Potsdam konfransı keçirilmişdir. Bu konfransda ABŞ boğazlar məsələsi ilə əlaqədar Türkiyə hökumətinə aşağıdakı şərtləri irəli sürmüşdür [2,159]:

1. Boğazlar müharibə və sülh dövrlərində hər zaman bütün ticarət gəmilərinə açıq olmalıdır

2. Boğazlar müharibə və sülh dövrlərində Qara dəniz sahilində yerləşən dövlətlərin hərbi gəmilərinin tranzit keçidinə açıq olmalıdır. ABŞ-ın Qara dəniz ərazisində əsas aktyor mövqeyinə gəlməsində əsas hadisə Türkiyənin NATO-ya üzv olması olmuşdur.

### **ABŞ-ın Müasir Qara Dəniz Strategiyası**

Soyuq müharibədən sonra Qara Dəniz regionuna olan marağı daha da artan ABŞ regional əlaqədar “ Böyük Şahmat taxtası” və “ Genişləndirilmiş Qara Dəniz” Strategiyalarını izləmişdir. Bu strategiyaların əsas məqsədi ABŞ hegemoniyasına qarşı çıxan rəqiblərin ciddi rəqiblərə çevrilməsini və regional ittifaqların yaranmasına mane olmaq idi. Xüsusilə 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ Yeni Qara Dəniz strategiyası irəli sürsə də əslində bu strategiya 1990-cı illərdə irəli sürülən Avropa-Atlantik strategiyasının davamı idi. ABŞ öz Qara Dəniz strategiyasını birbaşa yox dolay vasitələrlə həyata keçirməyə çalışır. **1.NATO:**Regiona tətbiq olunan Avro-Atlantik strategiyasının əsas vasitəsi olan NATO [3,319-336] hərbi bir təşkilat olmaqla yanaşı eyni zamanda “yeni dünya”dəyərlərini təmsil və təbliğ edən bir orqandır. ABŞ və Avropanın ortaq vasitəsi olan NATO-nun genişlənməsi dünya və eləcə də Qara Dəniz regionunda Amerikanın üstünlüyünün qurulmasında vacib idi. Bjezinskinin qeyd etdiyi kimi, əgər NATO-nun genişlənmə strategiyası müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnsə idi Avrasiya üçün əhatəli Amerika strategiyası həyata keçirmək mümkün olmazdı [4,78]

**2.Demokratiya:**ABŞ-ın Qara Dəniz regionunda yerləşən ölkələr demokratik dəyərləri təbliğ və təşviq etməklə region ölkələrinin Rusiyanın təsirindən çıxarmaq və daha çox qərbə meyilli dövlətlər formalaşdırmaqdır. Bunun ən əyani sübutu istər Gürcüstan və Ukraynada 2003-cü ildə baş verən “Məxməri”inqilabını istərsə də 2004-2005-ci illərdə Ukraynada baş verən Narıncı İnqilabı ABŞ dəstəkləmişdir. 2014-cü ildə keçirilən Bükreş Formunda da ABŞ Milli Təhlükəsizlik Məsləhətçisinin Köməkçisi Krouç yeni bir Qara Dəniz Razılaşması Lahiyyəsi təklifini irəli sürmüşdür. Bu lahiyyə Qara Dəniz ərazisində yerləşən ölkələrin demokratiya ,sərhədlər arası işbirliyi və beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyü proqramlarına maddi dəstək vermişdir.

**3.Region Dövlətlərinə ABŞ-ın Yardımı:**ABŞ Region dövlətlərinə müxtəlif yardım proqramları tətbiq edərək bu dövlətləri Rusiyanın təsirindən çıxarmaq və burada bir qərb modeli formalaşdırmağa çalışır. Bu yardım proqramlarından biri keçmiş SSR dövlətlərinin demokratikləşməsini və sərbəst bazara keçidini təmin edən "Müstəqilliyi Dəstəkləmə Aktıdır". Belə bir yardım proqramlarından biri Müstəqilliyi Dəstəkləmə Aktı ilə bərabər 1999-cu ildə təsdiqlənən “İpək Yolu Strategiyası”dır. Bu strategiya ilə əsasən Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətlərinə tətbiq olunaraq bu dövlətlərin Qərb ilə əlaqələri daha da möhkəmləndirilməyə çalışılmışdır. Bu çərçivədə bir başqa addım da “Regional İşbirliyi üçün Qara Dəniz Fondu” olmuşdur. Qara Dəniz

Fonduna, Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Moldova, Rumıniya, Ukrayniya, RF və Türkiyədə demokratik siyasi qurumları gücləndirmə və siyasi ,sosyal və iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə ABŞ-ın Alman Marşal Fondu tərəfindən yaradılmışdır.[5]. “Demokratiya və sərbəst bazar iqtisadiyyatı” adına Qara Dəniz Fonduna 10 milyon dollar ayıran ABŞ həmçinin RF, Ukrayniya, Bolqarıstan və Türkiyədə “hüququn üstünlüyü” anlayışının gücləndirilməsi məqsədi ilə müxtəlif yardım proqramlarını da dəstəkləyir.[6]

### **ABŞ-ın Qara Dəniz Regionunun Problemləri ilə Əlaqədar Mövqeyi**

Qara Dəniz regionu ABŞ üçün əsas olan Orta Şərqə giriş nöqtəsidir. Bu səbəbdən ABŞ hər zaman öz məqsədlərinə görə bir tərəfdən bu regionda mövcud olan miqrasiya, qaçaqçılıq, terrorizm kimi problemləri ortadan qaldırmağa çalışır, digər tərəfdən bu regionda Rusiyanın üstünlüyünü qırmaq üçün müxtəlif tədbirlər görür. ABŞ Rusiyanın əksinə olaraq Güney Osetiya və Abxaziyanın müstəqilliyini dəstəkləməmiş, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün tərəfdarı olmuşdur.[7]. ABŞ belə bir strategiyayı 2014-cü ildə baş verən Ukrayniya hadisəsində izləmişdir. Belə ki Kırımın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsində ABŞ Ukrayniyanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir.

Digər tərəfdən ABŞ "dondurulmuş münaqişələrin" həlli prosesində aktiv bir şəkildə iştirak edir. Belə ki, Gürcüstan məsələsi ilə əlaqədar BMT-də Müşahidəçi misiyasını yerinə yetirən, Dağlıq Qarabağ problemi həlli üçün yaradılan Minsk Qrupunun üzvü olan ABŞ, 2005-ci ildə Transdinyester probleminin həlli üçün keçirilən görüşlərdə müşahidəçi mövqeyində iştirak etmişdir.[8]

### Nəticə

1923-cü il Lozanna konfransı ilə Qara Dəniz Regionu ilə maraqlanmağa başlayan, 1952-ci ildə Türkiyənin NATO-ya üzv olması ilə regionda mövcud olan ABŞ soyuq müharibədən sonra bu regiona olan marağı daha da artırmağa başlamışdır. ABŞ-ın istər "Böyük Şahmat Taxtası" nəzəriyyəsi istərsə də "Genişləndirilmiş Qara Dəniz Lahiyəsi" Qara Dəniz Regionunda Qərb Dəyərlərinin formalaşmasına və bu regionda ABŞ-ın təsirinin daha da güclənməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən hər iki strategiyanın əsas məqsədi Qara Dəniz Regionunda Rusiyanın mövqeyinin zəiflədilməsi olmuşdur. ABŞ bu strategiyaları müxtəlif vasitələr ilə həyata keçirməyə çalışmışdır. Bu vasitələrdən ən birincisi 1994-cü ildə ABŞ Prezidenti Bill Klinton tərəfindən irəli sürülən "NATO-nun Genişlənmə Siyasəti"dir. Bu siyasət çərçivəsində müstəqilliyini təzəcə qazanmış keçmiş SSR dövlətlərinə hərbi dəstək təmin edərək qərbyönlü yeni bir dövlət formalaşdırmaq idi. Digər vasitə isə ABŞ-ın regionda demokratik dəyərləri təbliğ etməsi olmuşdur. Bu özünü ən çox istər Gürcüstanda 2003-cü ildə baş verən "Məxməri İnkilabını" və istərsə də 2005-ci ildə Ukraynada baş verən "Narıncı" inkilabını ABŞ-ın dəstəkləməsində göstərmişdir. Daha başqa bir vasitə isə ABŞ-ın region dövlətləri ilə yaxınlaşması olmuşdur. Xüsusilə 2008-ci ildə Gürcüstanda baş verən Cənubi Osetiya və Abxaziya və 2014-cü ildə Ukrayniya da baş verən Krımın İşğalı məsələsində ABŞ Rusiyaya qarşı çıxmış və hər iki ölkənin ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir. Bu hadisələr ABŞ-ın Qara Dəniz regionunda nüfuzunun daha da artmasına səbəb olmuşdur. Sonuncu bir vasitə isə ABŞ-ın bu regiona tətbiq etdiyi yardım proqramları olmuşdur. Bu çərçivədə istər "Müstəqilliyi Dəstəkləmə Aktı", "İpək Yolu Strategiyası" istərsə də "Regional İşbirliyi üçün Qara Dəniz Fondu" proqramları ilə ABŞ Qara Dəniz Regionunda həm də maddi cəhətdən öz mövqeyini möhkəmləndirməyə və iqtisadi baxımdan region ölkələrini özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışmışdır.

### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Yel, S. (2009), Dəyişən Dünya Şərtlərində Qara Dəniz və Boğazlar Məsələsi (1923-2008), Ankara: Atatürk Araşdırma Mərkəzi
2. Gürün, K. (1983), Xarici Münasibətlər və Türkiyə Siyasəti, Ankara: S.B.F.
3. Hamilton, Daniel The Wider Black Sea Region in the 21st Century: Strategic, Economic and Energy Perspectives (Washington: Center for Transatlantic Relations): 319-336
4. Bjezinski, Z. (1998), Böyük Şahmat Taxtası (Tərc: Ertuğrul Dikbaş və Ergun Kocabıyık): 78
5. [http://www.mott.org/sitecore/content/Globals/Grants/2008.2006/0199\\_01](http://www.mott.org/sitecore/content/Globals/Grants/2008.2006/0199_01)>(18.02.2011).
6. Garber, Judy (2008), "U.S Perspectives on the Black Sea Region" <<http://www.state.gov/p/eur/rls/rm/105827.htm>>(01.08.2009)
7. Erbaş, Baha (2011), "Qara Dənizin Gələcəyi", Dünya Gündəmi (13-20 Mart)
8. Osipov, Victor (2010), "Transnistrian Conflict Settlement: Towards a Genuine Reintegration of Moldova", [http://www.csis.org/event/paradigms-transnistrian-conflict-settlement\(22.08.2010.\)](http://www.csis.org/event/paradigms-transnistrian-conflict-settlement(22.08.2010.))



# AK PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ: BÖLGESEL ÇATIŞMA İÇİNDE İŞBİRLİĞİ ARAYIŞI

**Karimov Asad oğlu Namig**

*Bakü Mühendislik Üniversitesi  
karimovnamig@gmail.com*

## ÖZET

XXI yüzyılın başlarından itibaren Türkiye-Rusya ilişkilerinde kayda değer ısınma yaşanmıştır. Ticaret, turizm, enerji alanlarında mevcut potansiyel ikili ilişkilerin geliştirilmesi için kullanılmaya başlanılmış ve bu vesileyle de her iki devletin kazanç sağlaması için çaba sarf edilmiştir. Fakat “Soğuk Savaş” döneminden miras kalan dinamikler ve Türkiye-Rusya ilişkilerinde yüzyıllardır önemini kaybetmeyen jeopolitik çıkarlar doğrultusunda her iki ülke hem bölgesel hem de küresel olarak farklı politikalar izlemektedirler. Türkiye’nin NATO ittifağına üye olması ve aynı zamanda Karadeniz, Ortadoğu ve Güney Kafkasya’da her iki ülkenin jeopolitik çıkarlarının çatışması, ikili ilişkilerin gelişmesinde önemli engeller yaratmaktadır. Suriye’de yaşanan iç savaş ve Ukrayna’da Kırım krizi Türkiye ve Rusya ilişkilerinin hala kırılgan durumda olduğunu ortaya çıkardı. Rusya’nın her iki devlete askeri müdahalelerde bulunması Türkiye’nin bölgesel çıkarlarını tehdit etmekle kalmamış sınır ihlali gibi olayların yaşanmasına neden olmuştur. Krizli dönem pek uzun sürmese de onarılması oldukça maliyetli olan hasarlar meydana getirmiştir. Buna rağmen her iki tarafın da gösterdiği gayretler sonucunda taraflar arasında buzlar erimiş, iki taraflı ilişkiler bütün alanlarda yeniden onarılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Türkiye-Rusya, Ortaklık, İkili ilişkiler, Jeopolitik çıkarlar

## ABSTRACT

From the beginning of the twenty-first century, it is observed the noteworthy warming in the Turkish-Russian relations. In the fields of trade, tourism and energy, it is started to utilize of current potential for development of bilateral relations and on this occasion it’s been made some efforts in order to reap a benefit for both countries. Nevertheless, the dynamics inherited from “Cold War” period and geopolitical interests in the Turkish-Russian relations that haven’t lost importance for centuries are very crucial factors in this line that both countries follow different politics regionally and globally as well. The membership of Turkey in the alliance of NATO and therewithal clash of geopolitical interests of both countries in Black Sea, Middle East and South Caucasus have created inevitable obstacles against developing of bilateral relations. Civil War in Syria and Crimea crisis in Ukraine uncovered fragile bonds of Turkish-Russian relations. Russian military intervention in both states not only threatened regional interests of Turkey but also it caused violation in the border of Turkey. Although this crisis period didn’t last much longer but it has caused quite costly damages. Nevertheless, as a result of both sides’ efforts cold relations started to warm and again bilateral relations have been repaired in the all field that they have collaborated before crisis.

**Key words:** Turkish-Russian, Partnership, Bilateral relations, Geopolitical interests.

## Giriş

Rusya ve Türkiye aynı bölgelerde çıkarları bulunan hem ekonomik hem politik hem de jeopolitik bağlamda rakip durumunda olmalarına rağmen, son dönemlerde stratejik ortaklık konumuna gelmiş iki büyük bölgesel devlet olarak tanımlanmaktadır.[1, 244-245] İki kutuplu dünya düzeninin sona ermesiyle birlikte ve özellikle 2000’li yılların başından itibaren AK Parti döneminde Türkiye ile Rusya ilişkilerinde ciddi bir canlanma yaşanmıştır.[2,78] Rusya ve Türkiye’nin özellikle ekonomi, güvenlik ve enerji gibi alanlarda kuracakları iş birliği, iki ülkenin diğer uluslararası aktörlerle daha sağlam bağlantılar kurmaları için de büyük önem taşımaktadır. Rusya’nın enerji kaynaklarının ihracının sağlıklı şekilde Orta Doğu ve Avrupa pazarlarına ulaşmasında Türkiye kilit önem taşıyan bir aktördür. Türkiye’nin enerji alanında doğal gazı olan ihtiyacının giderilmesi ve bunun yanı sıra enerji çeşitlenmesi politikaları çerçevesinde nükleer santral kurma çalışmalarında Rusya ile iş birliği yapmaktadır. Aynı zamanda Rusya Türkiye için ihracata yönelik bir çok üretim faaliyeti açısından görmezden gelinmeyecek derecede büyük bir pazardır. Güney Kafkasya ve Karadeniz gibi jeopolitik önem taşıyan bölgelerde etkin olan her iki devletin ortaklık çalışmaları bu bölgelerde güvenlik bağlamında istikrarın sağlanması için bir avantaj olabilir. Nitekim, bugün Ortadoğu’da bilhassa Suriye’de çatışan jeopolitik çıkarlara rağmen her iki tarafın mevcut krize çözüm üretmek için gösterdikleri girişim ve çaba, Türkiye ve Rusya’nın işbirliği potansiyelinin boyutlarını açık bir şekilde göz önüne sermektedir. Türkiye ve Rusya 2000’li yılların başından itibaren ikili ilişkilerde işbirliği ve çatışma alanlarını birbirinden başarıyla ayırmıştır. Fakat bu işbirliğinin devamı için çatışan çıkarların kordineli şekilde göz önünde bulundurulması ve potansiyel risklerin önlenmesi muhakkak gerekmektedir.

### 1. İş birliği çabaları ve ikili ilişkilerde yaşanan ani gelişmelerin sebepleri

Türkiye ve Rusya ikili ilişkilerinin “Soğuk Savaş” öncesi ve sonrasındaki 10 yıllık bir dönem ile AK Parti dönemini karşılaştırdığımızda iki devlet arasındaki genel ısınmayı bir takım sebeplerle açıklayabiliriz. En önemli sebep olarak her iki devletin özellikle bu durumda Türkiye’nin son zamanlarda batı ile ilişkilerinin daha da kötüleşmesini gösterebiliriz. Nitekim ABD’nin Türkiye ile ilişkileri Bush yönetiminin Irak’a müdahalesi zamanı Türkiye’nin hava alanını kullanma talebine red cevabı almasından sonra tek taraflı olarak bozulmaya başlamış akabinde Avrupa Birliği’nin (özellikle Fransa ve Almanya) Türkiye’ninin üyelik çabalarına sıcak bakmaması nedeniyle Batı ile ilişkiler kırılma noktasına kadar gelmiştir. Daha sonra AKP’nin dış politikada değişime gittiğini, başka bir sözle Türkiye’nin dış politikada tabiri caizse “eksen kayması” yaşadığını söyleyebiliriz.[3, 79-80] Rusya da zaten kendi çıkarları doğrultusunda uyguladığı politikalar yüzünden “Soğuk Savaş” döneminde olduğu gibi olmasa da Batılı devletler tarafından daima izole edilmiş devlet durumundadır. Bu yüzden her iki devlet dışlanma tehlikesine karşı işbirliği çabalarını daha da artırarak gerekli politikalar izlemektedirler. Yine de tüm bu ortaklık ve işbirliği politikalarına rağmen Türkiye halen bir NATO devleti olarak Batı için önemli jeopolitik konuma sahip müttefik olarak bilinmektedir.[4, 8-11]

Diğer önemli sebep ise Türkiye ve Rusya arasında her gün daha da artan ve gelişen güçlü ekonomik bağlardır. Ticari ilişkiler kısa zamanlı dalgalanmalara rağmen çok hızlı bir oranda büyümektedir. Türkiye genel olarak Rusya Federasyonu’na tekstil ürünleri, kimyasallar, elektronik eşya ve ev aletleri üretimi, cam, kapı, pencere üretimi ve gıda ürünleri şeklinde mal ihracatı yapmaktadır. Buna karşılık Türkiye ilk sırada doğalgaz, petrol ve metaller gibi ham maddeler ithal etmektedir.[5, 116-118] Bu yüzden Türkiye Rusya ile ticari ilişkilerde daha bağımlı taraf olarak öne çıkıyor. Diğer taraftan Türk inşaat şirketleri en önemli pazar olarak bildikleri Rusya’da çok aktif faaliyet içindeler. Aynı şekilde her iki devlet arasında turizm alanında da ilişkiler büyük oranlarla gelişmektedir. Özellikle Türkiye’ye turizm amaçlı seyahat eden Rus turistlerin sayısı her yıl daha da artmaktadır. Bu artım Türkiye’nin turizm sektörüne büyük oranlarda katkı sağlıyor ve aynı zamanda Rusya ile olan ticari açıktaki boşluğu az da olsa kapamaya yardım etmektedir. [6, 11-13]

Son olarak enerji sektörü Türkiye-Rusya ilişkilerinin gelişiminde temel faktör olarak bilinmektedir. Nitekim son yıllarda Rusya ile Türkiye arasındahem nükleer enerji hem de Rus doğalgazının iletimi alanında önemli ölçekte iş birliği zeminleri oluşturulmuştur. Türkiye doğalgaz ihtiyacının yarısından fazlasını Rusya’dan tedarik etmektedir. Bu rakam pek çok Avrupa ülkeleri için benzer oranlarda olmasına rağmen, bu ülkelerin hemen tamamında enerji arzında çeşitlilik politikası uygulanmaktadır. Doğalgaz tedarikinde Türkiye’nin büyük oranlarla Rusya’ya bağımlı olması ulusal güvenlik bağlamında tehlikeli olduğu kadar Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinde Türkiye’nin aleyhine ticaret açığı da yaratmaktadır.[7, 91-92] Fakat Rusya’nın enerji dağıtımında Türk boğazlarının çok büyük önemi olduğu için ikili ilişkilerde menfaatler doğrultusunda iş birliği ve ortaklık çalışmaları daha da güçlü zeminler üzerinde kurulmaktadır. Örneğin, Rusya’nın Kırım’ı ihlak etmesi sürecinde Türkiye’nin Ukrayna’nın yanında olması ve uluslararası alanda protesto eylemlerinde yer almasına rağmen, Kremlin ile Kiyev arasında yaşanan gerilimin Türk-Rus ilişkilerine zarar vermesinden ziyade Rusya’yı Türkiye ile enerji alanında daha da yakınlaştırmıştır. Bu süreç içinde gündeme gelen Türk Akımı projesi Rus gazının Türkiye üzerinden Avrupa’ya ihracatını öngörmekte ve aynı zamanda Türkiye’nin daha düşük fiyatlarla doğal gaz elde etmesine neden olacaktır.[8, 131-133] Proje Türkiye’nin stratejik konumu bağlamında önemini daha da arttıracaktır. Doğal gaz tedarikinin yanı sıra Türkiye’de ilk nükleer santral olan Akkuyu santralini ihalesi de Rusya Devlet Nükleer Enerji kurumuna verilmiştir. Projeye uygun olarak ayrıca Türk mühendis adayları Akkuyu Nükleer Güç Santrali’nde görev almak üzere Rusya’ya eğitime gönderilmiştir. Türkiye enerji alanında dışa bağımlılığın azaltılması ve ülke enerji ihtiyaçlarının öz kaynaklardan kullanılarak tedarik edilmesi için nükleer enerji projesine yönelmiştir.[9, 7] Fakat ihalenin Rusya’ya verilmesi Türkiye’nin Rusya’ya olan enerji bağımlılığını artırmıştır. Rusya’nın Avrupa’ya karşı enerji kozunu nasıl soğuk silah gibi kullandığını yakın geçmişte Ukrayna krizinden çok iyi bir şekilde biliyoruz. Bu yüzden onu da ututmamalıyız ki, iki ülke arasında yaşanacak her hangi bir kriz durumunda Türkiye’nin ulusal güvenliği ve çıkarları tehlike altına girecektir ki, bu durum Jet krizi sürecinde yaşanmıştır.

### 2.Çatışan bölgesel çıkarlar

Türkiye-Rusya ilişkilerini incelediğimiz zaman ekonomik ortaklık ve dış politikada kısa süreli müttefiklik politikaları izlense de genel olarak her iki devlet jeopolitik olarak bir birine rakip konumda

bulunmaktadırlar. Çıkarlar doğrultusunda ortaya çıkan bu rakiplik bazen işbirliği politikaları önünde önemli engeller yaratsa da kökleri tarihi geçmişe dayandığı ve jeopolitik konumları bağlamında büyük önem arz ettiği için fikir ayrılıkları tüm dönemler için kaçınılmazdır. Son dönemlerde ise her iki devletin siyasi ilişkilerinde güncel sorunlar olarak öne çıkan üç büyük sorun vardır. Bunlardan tarihi kökleri Rusya-Osmanlı dönemine dayanan Karadeniz havzası ve Güney Kafkasya sorunun yanı sıra son dönemlerde Rusya-Türkiye ilişkilerinin en aktüel sorunu olarak Suriye krizi ortaya çıkmıştır.

Özellikle Rusya için tarih boyunca Güney'e ve Batı'ya açılan kapı olarak bilinen boğazların hakimiyetinin Türkiye'nin elinde olması Rusya için büyük dezavantaj yaratmaktadır. Fakat Rusya, Kırım'ı ihlak etmesinin ardından Karadeniz havzası üzerinde hakimiyetini genişletmiştir. Söz konusu ihlakın ardından Karadeniz'de askeri denge bozulmuş, Türkiye Rusya tarafından güçlü füze sistemleri, donanma ve hava kuvvetleri tarafından çevrelenmiştir.[10] Diğer taraftan Karadeniz havzası jeopolitik olarak Orta Asya ve Güney Kafkasya'yı deniz yoluyla Avrupa'ya bağlayan en önemli geçit konumunda bulunmaktadır. Bu nedenle Karadeniz bölgesi gerek enerji ve ticaret gerekse de güvenlik açısından hem Güney Kafkasya'da etkin olmak bağlamında hem de Batı devletleri ile ilişkilerde büyük önem arz etmektedir. Nitekim Karadeniz kıyılarında Türkiye'nin NATO devleti olması ve bunun yanı sıra Gürcistan ve Ukrayna'nın NATO ile askeri ilişkilerini güçlendirmesi Rusya'yı tedirgin etmektedir. Gürcistan ve Ukrayna ile ilişkilerinde çok büyük sorunlar yaşayan Rusya, Türkiye'nin uluslararası alanda hem Kırım'ın ihlakı zamanı hem de "5 günlük Gürcü-Rus savaşım"-da Rusya'nın karşısında olmasına rağmen ikili ilişkilerin bozulmamasına gayret etmiştir.[11, 5]

Türkiye ve Rusya için kilit nokta olan Güney Kafkasya bölgesinde de her iki devletin iş birliği yaptığı aktörler birbirlerinin karşısında yer almaktadırlar. Türkiye Güney Kafkasya siyasetini Azerbaycan üzerinden dengelemekte ve aynı zamanda da Gürcistan ile de güçlü bağlara dayalı işbirliği politikası yürütmektedir. Rusya ise her ne kadar dondurulmuş olsa da Gürcistan ile gerilimli ilişkilerini devam ettirmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye ile Ermenistan arasında gerek "Sözde Ermeni Soykırımı" olsun gerekse de "Dağlık Karabağ" sorununda büyük gerilimler yaşanmasına rağmen Rusya Ermenistan'a açık desteğini sürdürmektedir. Türkiye ile Rusya'nın izlediği tamamen farklı politikalar iki ülkeyi çatışma noktasına kadar getirdiği dönemler de olmuştur. Özellikle 2008 yılı Gürcü-Rus savaşında ABD'nin boğazları kullanarak Gürcistana yardım ulaştırmak isteyi Türkiye'yi zor durumda bırakmıştır. Daha öncesinde ise AB ve ABD'nin Rusya'yı görmezden gelerek Hazar enerji kaynaklarını Türkiye üzerinden elde etmek çabası ve akabinde Gürcistan'ın da NATO ile sıcak ilişkiler içine girmesi bölgede gerilimi daha da tırmandırmıştır. Sonuç olarak Türkiye ve Rusya'nın izledikleri karşıt siyaset diğer işbirliği alanlarını da tehdit etmektedir. Halbuki daha önceki bölümde de belirttiğimiz üzere her iki devletin Güney Kafkasya'da iş birliği girişimlerinde bulunması, bölgede diğer devletler arasında yaşanan sorunların çözülmesi için de yardımcı etken olabilecek niteliktedir. Fakat söz konusu jeopolitik çıkarlar olduğu sürece her iki devlet arasında işbirliği ve ortaklık ilişkilerinin zarar görmesi kaçınılmaz olarak görünmektedir.[12, 273-274]

Ortadoğu'da da durum neredeyse Güney Kafkasya'dan farklı değildir. Rusya'nın son dönemlerde Ortadoğu'ya uyguladığı kararlı hamleler sonrasında iki ülke arasında rekabet daha da keskinleşmiştir. Arab Baharı'nın sürecinin başından beri Rusya statükodan yana tavır sergileyerek bölgeye müdahale edilmesine karşı gelmiştir. Türkiye ise halkların meşru haklarının korunmasından yana tavır sergilemiştir. Aynı zamanda Türkiye hükümeti daha iç savaşın başından Esad'a muhalif cephenin önemli destekçilerinden biri olmuştur.[14, 307-308] Bunun yanı sıra Rusya Esad rejiminin uluslararası alanda en büyük destekçisi olmuş, ülkeye müdahalede bulunarak Suriye dahilinde de Esad rejimine büyük destek sağlamıştır. Suriye'de bitmek bilmeyen iç savaşın yarattığı istikrarsızlık, farklı kaynaklardan mali destek alan devlet dışı aktörlerin Türkiye sınırlarını ve orada yaşayan sivilleri tehlike altına atması nedeniyle Türk ordusu Suriye'ye askeri müdahale yapmak zorunda kaldı.[13, 35-39] Rus uçağının düşürülmesinden ardından Rusya Suriye'deki hava savunma sistemini güçlendirmiş Türkiye ordusunun Suriye'deki varlığına engel yaratmıştır. Yalnız iki ülke arasında ilişkiler yeniden onarıldıktan sonra Türk ordusu Suriye'de "Fırat Kalkanı" isimli operasyon yapabilmıştır. Daha da önemlisi bu krizden Türkiye kaybeden taraf olarak çıkmış, Suriye'de muhaliflere verdiği desteyi kesmek zorunda kalarak Rusya'nın Halep müdahalesinin önünü açmıştır.[15, 10] 2016'nın sonuna doğru ise iki ülke arasında buzlar eridiği sırada Rusya ve Türkiye'nin Suriya politikalarına bir başka aktörün yani İran'ın eklenmesi en önemli gelişme olarak tarihe geçmiştir. İran, Rusya ve Türkiye farklı çıkarlar peşinden koşmalarına rağmen Rusya

aracılığıyla Moskovada buluşarak “Suriye’nin egemenliğine, bağımsızlığına, ve toprak bütünlüğüne” saygı duyduklarına dair bildirge imzalamışlardır. Akabinde ise 2017 yılında Astana’da bir araya gelerek aynı bildirgeye istinaden İŞİD’e karşı ortak mücadele kararını aldılar. Yaşanan bu gelişmeler sonrasında sorunun çözümüne ulaşıldığı düşünülse de Rusya ve Türkiye arasında ortaya çıkacak daha büyük bir fikir ayrılığı mevcuttur. Türkiye’nin Suriye’deki Kürtlerin güçlenmesini ve bağımsızlıklarını ilan etmesine karşı gösterdiği tavır Rusya ile yaşanan bir diğer ve en önemli fikir ayrılığıdır. Nitekim Rusya gerekirse Kürtlerin özerkliğini destekleyebileceğine dair işaretler vermektedir. [16, 126] Rusya PYD’nin hem Moskova’daki hem Suriye’deki faaliyetlerine desteğe devam etmekte ve Kürtler üzerindeki etkisini ABD’ye kaptırmak istemediğini çeşitli yollarla ifade etmektedir.[17] Kısa olarak söylemek gerekirse Türkiye ve Rusya’nın Suriye’de tüm ortaklaşma çabalarına rağmen her iki devletin farklı kutuplarda olması ve farklı jeopolitik çıkarlar peşinde koşması anlaşmanın kısa dönemde sağlanmayacağını göz önüne sermiştir.

### Sonuç

Rusya ve Türkiye ekonomik ilişkilerde şu an için büyük başarılar elde etseler de bu ilişkilerin sürekliliği tartışılır bir konu olarak kalmaktadır. Fakat her ne kadar jeopolitik olarak devletler arasında çıkar çatışması söz konusu olsa da ve Rusya’nın konjktürel taleplerinin Türkiye ile örtüşmüyor olmasına rağmen, Rusya Türkiye’ye Suriye Kürtleri konusunda ABD ile kıyasladığımız zaman daha ılımlı tavır sergilemektedir. Bunun yanısıra iki ülke arasında yakınlaşmanın en temel nedeni her iki ülkede yükselen Batı karşıtlığıdır. Her iki ülke Batı tarafından otoriter devlet olarak algılandıkları ve onay görmedikleri için, Batı’nın özellikle ülkelerin içindeki marjinal grupları destekleyerek rejim değişikliği peşinde olduklarını düşünmektedirler. Özellikle Ahmet Davutoğlu’nun “komşularla sıfır sorun” teorisi uygulandığı günden itibaren Türkiye dış politikada sanki “eksen kayması” yaşamış, Batı tarafından kabul görme çabalarının yerini uzun yıllardır ilişkilerin neredeyse hiç olmadığı ve tabiri cayızse “umursanılmadığı” Doğu devletleri ile ilişkilerin geliştirilmesi almıştır. Bu tezinin uygulamada başarısızlıkla sonuçlanması ayrı bir konu olsa da halen Türkiye dış politikası Batı yerine Doğu’ya eksenini çevirmiş durumdadır. Bu duruma Moskova’nın da bölgede kalıcı ittifaklardan ziyade Batı tarafından karşılaştığı sorunları çözmek için hemen hemen Batı karşıtı bütün uluslararası aktörlerle dialog içine girmesi ve hatta gerektiğinde işbirliği yapabilecek esnek bir dış politika sergilemesi Türkiye-Rusya ilişkilerinin gelişmesinde en büyük faktördür. Hiç kuşkusuz bu gelişmeni her iki devlet için kayda değer bir başarı olarak göstere biliriz. Özellikle Türkiyenin Batı ile tek taraflı “başarısız” politikasının yerine çok taraflı diplomasi seçmesi onun uluslararası politikada daha büyük ağırlığa sahip olması bağlamında büyük bir adımı olarak nitelendirebiliriz. Ancak Türkiye bir NATO devleti olarak Rusya ile olan ilişkilerini çok taraflı ortaklık arayışından ziyade tamamen Batı karşıtı çerçeveye oturtmuş olması Türkiye için büyük bir fiyasko ile sonuçlanabilir. Türkiye enerji açısından Rusya’dan bağımlı bir devlettir. Aynı zamanda askeri olarak Rusya dünya çapında nükleer gücü olan ve ordu bağlamında da Türkiye ile kıyasladığımız zaman Rus ordusu hem niteliksel hem de niceliksel olarak Türk ordusundan güçlü durumdadır. Türkiye gibi bölgesel güç olarak bilinen devletler, güç dağılımını politikalarını klasik olarak çok boyutlu ve çok ortaklı bir dış politika yönelimi ile dengelemektedirler. Rusya’nın Batı’nın bir alternatifi olarak öne çıkması bir bağımlılık ilişkisinin başka bir bağımlılık ilişkisi ile telafi edilmesi riskini içinde barındırmaktadır. Bu yüzden Türkiye ve Rusya ilişkilerinin bu denli krizlerin içinde hala ortaklık ve işbirliği çabaları ile kurtarılmaya çalışılması sadece geçici çıkarlar doğrultusunda kırılabilir diplomasi üzerinden yapılması ikili ilişkilerde büyük ölçekte tehlike içermesi ile birlikte bölge devletlerini ve hatta Batı devletlerini de kaygılandıran bir durum olarak nitelendirilmektedir.

### KAYNAKÇA

1. Ali Balcı, Türkiye Dış Politikası: ilkeler, aktörler ve uygulamalar, Nesil Basım Yayın, Eylül 2013, 339 s.
2. Adam Balcer, The future of Turkish-Russian Relations: A strategic perspective/ Turkish Policy Quarterly, Voume 8 Number 1, 2009, p 77-87.
3. Emirhan Kaya, Dış Politika Değişimi: AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası, 2015, say 71-91.
4. Şener Aktürk, A Realist Assessment of Turkish-Russian Relations, 2002-2012: from the peak to the dip ?, Caspian Strategy Institute, 2013, p 24.
5. Prof.Dr.Mohamad ARAFAT, Dr.Luqman O. Mahmood Alnuaimy, The Turkish-Russian Relations in the Era of AKP, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi, 2011, p 103-133
6. Muhammet Koçak, Türkiye-Rusya İlişkileri, SETA analiz, sayı 201, 2017 mayıs, 24 s.

7. Zeliha Hodaloğulları, Aydın Aydın, Türkiyenin Doğalgaz Nuktasında Rusyaya Bağımlılıq Durumunun Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikasına Yansıması, 2015, p 83-108
8. Hasan Selim Özertem, Turkey and Russia: A Fragile Friendship, Turkish Policy Quarterly, 2017, p 121-134
9. Pavel.K.Baev, Kemal Kirişci, An Ambiguous Partnership: The serpentine trajectory of Turkish-Russian relations in the Era of Erdogan and Putin, Turkey Project Policy Paper, number 13, 2017, 27 p
10. Serhat Güvenç ve Sıtkı Egeli. "Changing Naval Balances in the Eastern Mediterranean: Implications for Turkey." Turkish Policy Quarterly, 2016 <http://turkishpolicy.com/article/800/changing-military-balances-in-the-eastern-mediterranean-implications-for-turkey>
11. Dış Politika ve Savunma Araştırmaları Grubu, Bilgesam Analiz, NO:1360, 2017, 9 s.
12. Ali Balcı, Türkiye Dış Politikası: ilkeler, aktörler ve uygulamalar, Nesil Basım Yayın, Eylül 2013, 339 s.
13. A Monograph by COLWilliam Robert Lynch CBE British Army, From 2002-2017, to What Extent Has Turkish Security Policy Been Effective ? , School of Advanced Military Studies, 2017, 71 p.
14. Ali Balcı, Türkiye Dış Politikası: ilkeler, aktörler ve uygulamalar, Nesil Basım Yayın, Eylül 2013, 339 s.
15. Pavel.K.Baev, Kemal Kirişci, An Ambiguous Partnership: The serpentine trajectory of Turkish-Russian relations in the Era of Erdogan and Putin, Turkey Project Policy Paper, number 13, 2017, 27 p
16. Hasan Selim Özertem, Turkey and Russia: A Fragile Friendship, Turkish Policy Quarterly, 2017, p 121-134
17. Secret Russian-Kurdish-Syrian military cooperation is happening in Syria's eastern desert <http://www.independent.co.uk/voices/syria-isis-russia-kurdish-ypg-happening-in-secret-a7857471.html>

## ÇİNDƏ ETNİK VƏ DİNİ MÜNAQİŞƏLƏR: SİNTSZYAN-UYĞUR VƏ TİBET

**Qüdrət Nüsrət oğlu Quluyev**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
*qquluyev@std.beu.edu.az; gguluyev@hedefglobal.az*

### XÜLASƏ

Artıq yüz ildən artıq bir zamandır ki, Çin ərazi problemlərini həll edə bilmir. Hal-hazırda Çində bir neçə münaqişəli ərazilər var. Bunlardan Honq Konq, Tayvan kimi ərazilərdə etnik deyil siyasi məsələlər münaqişənin səbəbləri və aparıcı qüvvəsidir. Lakin Sintszyan-Uyğur və Tibet kimi vilayətlərində mövcud olan münaqişələrin əsas səbəbi məhz mədəni, dini və etnik fərqliliklər, eyni zamanda Çinin bu fərqliliklərə qarşı apardığı siyasətdir. Hər iki ərazi də müxtəlif din, etnik tərkib və mədəniyyətə malik olsa da apardıqları mübarizə ortaq bir "Xan" siyasi iradəsinə qarşıdır. Lakin "düşmən" bir olsa da mübarizə aparılma vasitə və üsulları bölgə xalqlarının dini-mədəni-etnik fərqliliyi kimi tamamilə müxtəlifdir.

**Açar sözlər:** Çin, etnik münaqişələr, Sintszyan-Uyğur, Tibet

### ABSTRACT

More than hundred years China is not able to solve its territorial issues. Currently there are several conflicted regions in China. In some regions, such as Hong Kong, or Taiwan, political reasons are the main driving factor of conflict. On the other hand, in Xinjiang, Tibet, main causes of the conflicts are exactly these cultural, religious, and ethnic diversity, and at the same time are Chinese policy against that diversity. Both of these regions fight against the same "Sinicization" policy of China, however they have different cultures, religions and ethnic roots. Although "the enemy" is the same, fighting methods and tools are different as their religion, culture and ethnic roots differ.

**Keywords:** China, ethnic conflicts, Xinjiang, Tibet

### Giriş

Coğrafi cəhətdən baxdıgımızda təkmillətli dövlət olan Çində 56 etnik qrupun nümayəndəsi yaşamaqdadır. Lakin bu 56 etnik qrupdan 55-i etnik azlıq hesab olunur. [1] Son 2002-ci il siyahıya almasına görə bu 55 etnik azlıq xalqların cəmi sayı 104 milyondan artıqdır. İlk baxışdan kifayət qədər böyük bir rəqəm olsa da ümumi Çin əhalisinin 91% (1,2 mlrd.) etnik "Xan" nəslindən olan çinlilərdir və buna görə də digər xalqlar etnik azlıqlar kimi adlandırılır.

Digər bir tərəfdən Çinin dini infoqrafikası da xeyli maraqlıdır. Çin Xalq Respublikası bütün Çin üzərində hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra ölkədə kommunist-totalitar rejim quruldu. Digər kommunist dövlətlərdə olduğu kimi Çində də din tamamilə dövlətdən ayrıldı və hətta insanların gündəlik həyatlarında belə dinin rolunu azaltmaq üçün tədbirlər görülməyə başlandı. Hal-hazırda Çin əhalisinin 52,2

% özünü inancsız hesab edir, yerli dinlərə inananlar 21,9%, buddistlər 18,2%, xristianlar 5,1%, müsəlmanlar isə 1,8%-dir.[2] Qeyd edək ki, eyni zamanda Çində cəmi 7-9% insan daha ali bir varlığın olduğuna inanır. Bu göstəricilərə görə Çini dünyanın ən inancsız ölkəsi hesab etmək olar.<sup>8</sup>

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi Çinin əhalinin əsas hissəsini "Xan" etnik mənsubiyyətinə malik Çinlilər, dini cəhətdən isə elmi-ateizm ideyası təşkil edir. Məhz Çin dövləti də bütün siyasətini bu iki ideyanın möhkəmləndirilməsi üzərində cəmləşdirib: vahid Çin millətinin yaradılması və dinin insanların həyatına müdaxiləsini tamamilə yox etmək. Bu siyasətin həyata keçirilməsində mədəni cəhətdən fərqli olan azsaylı xalqların assimilyasiya edilməsi üsulundan istifadə edilir. Bu siyasət isə öz növbəsində etnik azlıqlar tərəfindən aqressiv qarşılınması ilə nəticələnir.

### **Sintszyan-Uyğur problemi**

1940-cı illərdə yaranan Şərqi Türküstan Respublikasının ləğvindən və ərazinin ÇXR tərkibinə daxil edilməsindən sonra bölgədə 150-dən artıq konflikt baş vermişdir. Lakin 90-cı illərə kimi bu konfliktlər çox işıqlandırılmırdı. Son dövrlərdə baş verən münaqişələrdən ən dəhşətlərindən biri Gülcə qətlimidir.[3] Çin hökuməti 30 uyğur müstəqillik aktivistini edam etdirməsi və ənənvi Uyğur mədəniyyətinin ünsürlərini yenidən canlandırma cəhdlərinin qarşısının alınması[4] etirazların qızışmasına səbəb oldu. Etirazçıların təkbir gətirdiyi və "Şərqi Türküstana azadlıq!" şüarları səsləndirdiyi iki günün sonunda 5 fevral 1997-ci ildə hökumət qüvvələri etirazçıları təzyiqli su və gözyaşardıcı qazla dağıtdığı bildirildi. Lakin etirazları boğmaq məqsədi ilə polis və Çin Xalq Azadlıq Ordusu silahdan da istifadə etdi. Rəsmi rəqəmlərdə ölü sayı 9 göstərsə də[5], bir çox mənbədə 162 insanın həlak olduğu eyni zamanda 1600 nəfərin həbs olduğu bildirilir.[6]

2007-2009-cu illərdə də Çin dövlətinə qarşı terror hücumları oldu. Türk İslam Partiyası məsuliyyəti öz üzərinə götürsə də Çin tərəfi bu cür bir qruplaşmanın olduğu belə qəbul etmir, xüsusilə də 2008 avtobusun partladılması ilə terrorizm arasına bağın olduğunu inkar edir. [7] 2012-ci il fevralında Yençenqdə hücum nəticəsində 24 nəfər öldürüldü və 18 nəfər yaralandı. Bir il sonra Kaşqarda 21, Sansan iğtişələrində isə 27 nəfər həyatını itirdi.[8][9] 2014-cü ildə Kunminq stansiyasına bıçaqlı hücum nəticəsində 31 ölü, 141 yaralı qeydə alındı, o cümlədən 380 nəfər həbs olundu. Eyni ilin 22 mayında isə Urumçi bazarında iki maşın partladıldı və hadisə nəticəsində 43 nəfər öldü, 90 nəfər yaralandı. Hadisədən günahkar bilinən 9 nəfərə isə ölüm hökmü oxundu. [10] 2015-ci ildə Aksu kömür mədəninə yatan işçilərə bıçaqla hücum edən şəxs 50 nəfəri öldürdü. [11]

Hadisələrdən də göründüyü kimi Sintszyan-Uyğurdakı proseslər bəzi hallarda sosial-siyasi zəmindən çıxıb daha çox terrorizmi xatırladan bir hal alır. Uyğurların azadlıq hərəkatının terrorizmlə bu şəkildə bağlanılmasında məhz Türküstan İslam Partiyasının da böyük rolu var desək yanılmırıq. Partiyanın əsasları Abdul Hamid, Abdul Aziz Maxdum və Abdul Hakim Maxdum tərəfindən Türküstanın İslam partiyası adıyla 1940-cı ildə qoyulub. Partiyanın qurucuları həbs olunsada 1979-cu ildə həbsdən çıxan Abdul Hakim Hasan Masum və digər islam fundamentalistlərini hazırladı.[12]

1989-cu ildə Ziyaüddin Yusuf Şərqi Türküstan İslam Partiyası (TİP) adı altında qrup yaratdı. 1997-ci ildə partiya Hasan Masum tərəfindən yenidən quruldu. Çin hökuməti isə partiyayı Şərqi Türküstan İslam Hərəkatı (ETİM) adlandırır. 1998-ci ildə Hasan Masum partiyanın qərargahını Kabula köçürdü. Bu şəkildə o həm Talibanla daha yaxın əlaqədə ola biləcəkdə, Əl-qaidə lideri Usama bin Ladenlə şəxsi əlaqədə ola bəri, eyni zamanda Özbəkistan İslam Hərəkatı liderləri ilə də əməkdaşlıq etməyi asan olacaqdı. Lakin ABŞ Əfqanıstana girdikdən sonra Masum Pakistan sərhədləri yaxınlığında dağlıq zonada olan Əl-qaidə bazalarının bombalanması zamanı öldürüldü.

Quantanamoda həbs düşərgəsində saxlanılan uyğur məhbusların etiraflarına görə TİP üzvlərinə Əl-qaidə liderlərindən olan Abdul Haq və Hasan Masum tərəfində təlimlər keçilirdi.[13] TİP eyni zamanda "Qafqaz Əmirliyi" liderlərindən Doku Umarov tərəfindən də mədh olunurdu.

TİP-in Əfqanıstanda da fəaliyyətinə kifayət qədər rast gəlinir. Hətta bunu TİP öz dərc etdirdiyi "Islamic Turkistan" jurnalında da etiraf edirlər. Bir sıra mənbələrdə Şimali Vəziristanda Taliban düşərgələrində 400 uyğur döyüşçüsün olduğu deyilir.[14]

Suriyada olan müharibədən sonra İŞİD-in sıralarına yüzlərlə uyğur qoşulmuşdur. Çindən bir çox insanlar hətta öz ailələri birlikdə İŞİD-lə birlikdə vuruşmaq üçün Suriyaya axın etmişdir. Bu insanlar adətən Türkiyə vasitəsilə Suriyaya daxil olub. Suriyanın Çindəki səfiri İmad Mustafa açıq şəkildə Türkiyəni uyğurlara Suriyaya girmək üçün şərait yaratmaqda ittiham etmişdir. Türkiyənin "Meydan"

<sup>8</sup> Rəqəmlər 2010-cu il göstəriciləridir.

qəzetinin yaydığı bir məlumata görə Zeytinburnunda saxta pasportlar hazırlayan "Nureli T" adında bir biznesmen İŞİD-ə qoşulmaq üçün Suriyaya gedən uşaqlara kömək edib.[15] Eyni zamanda ABŞ dövlət departamentinin mətbuat xidmətindən Con Kirbinin açıqlamasına görə Taylandan deportasiya olunan uşaqlar da İŞİD-ə qoşulmaq üçün Suriya və İraqa gəliblər.[16]

Suriyada vuruşan bir uşur isə "burada Əsədə qarşı vuruşmaqla özümüzü onun əsas mütəfiqlərindən biri olan Çinə qarşı vuruşmuş kimi hiss edirik. Çinə qarşı mübarizə apara bilmirik ən azından onun mütəfiqinə qarşı vuruşmaq" ifadəsi ilə uşaqların əsas hədəfinin yenə də Çin olduğunu vurğulamaq istəyib. [17]

### **Tibet problemi**

Tibet Çinə tarixən aid olub olmaması bir az mübahisəli məsələdir. Tibetdə VII əsrdə Tibet Krallığı yaranmışdır[18] və kifayət qədər geniş əraziləri öz tərkibində birləşdirmişdir. Çin iddia edir ki, Tibet XIII əsrdən ona məxsusdur. Doğrudur bu ərazidə Tibetin muxtariyyəti saxlanılmışdır, lakin bütün bu dövr ərzində Çindən asılı vəziyyətdə idi.[19] Bütün bu məsələlərə baxmayaraq 1950-ci ildə ÇXR Tibetin işğalını başa çatdırdı. Tibet dini və siyasi rəhbəri Dalay Lama ilə 1951-ci ildə 17 maddəlik "müqavilə bağlandı" ki, Tibet Çin tərkibində muxtariyyət hüququna malik olacaq.

Çin digər etnik azlıqlara qarşı apardığı siyasəti Tibetdə də aparır. Lakin tibetlilərin Çinə qarşı mübarizəsi daha sakit şəkildə aparılır. Bu isə əhalinin əsas dini inancı olan Buddizmlə və Dalay Lamanın apardığı sülh siyasəti ilə bağlıdır. 1950-ci ildə Tibetin işğalından kiçik başqaldırmalar üsyanlar oldu. Lakin 1959-cu il kütləvi iğtişaşlarından sonra durğunluq dövrü yaşandı. 2008-ci il martın 10-da Lhasada məhz 1959-cu il mübarizəsinin 49 illiyi ilə bağlı iğtişaşlar son illərdə Tibetdə baş verən ən böyük münaqişə olmuşdur. Təbii ki, bu iğtişaşların başlamasına təkcə 1959 üsyanın il dönümü deyil 2008 Pekin Olimpiya oyunları və tibetlilərin də dünyanın gözünün Çində olmağını dərk etməsi səbəb olmuşdur. Hadisələrdə rəsmi məlumatlara görə 623 nəfər yaralı, 14 ölü qeydə alınmışdır, lakin xarici mətbuat ən az 101 tibetlinin öldüyünü iddia edir.[20] Tibetdə kütləvi iğtişaşlar çox da qeydə alınmasa da tək-tək polis zorakılığı davam edir. Tibetlilər isə bu davranışlara qarşı daha çox özlərini cəzalandırmaq, aclıq aksiyası, bəzən isə özlərini yandırmaqla cavab verirlər.

Son illərdə ciddi münaqişə sayı az olsa da ÇXR dövründə kifayət qədər böyük sayda tibetli həyatını itirib.

- 173,221 tibetli həbsxanada gördüyü işgəncələrdən həyatını itirib,
- 156,758 tibetli Çin hökuməti tərəfindən ölüm hökmünə məhkum edilib,
- 432,705 tibetli Çin işğalına qarşı mübarizə apararkən öldürülüb,
- 342,970 tibetli acından ölüb,
- 92,731 tibetli xalqa açıq işgəncələrlə öldürülüb,
- 9,002 tibetli isə intihar edib.[21]

*Dalay Lama.* Tibetdə əsas din Buddizmdir və buna uyğun olaraq da dini və siyasi rəhbərliyi Dalay Lama edir. 1933-cü ildə XIII Dalay Lama vəfat etdi. Bir neçə illik axtarışdan sonra isə 6 yaşlı yeni XIV Dalay Lama xalqa təqdim olundu. Yeni Dalay Lamanın azyaşlı olması Tibetin ölüm - qalım dönməsində istənilən liderliyi etməsinə mane oldu. 1950-ci il Tibetin işğalının başa çatmasından sonra Çin hökuməti 40 minlik qoşunla Lhasaya daxil oldu və Dalay Lamanı müqavilə bağlamağa məcbur etdi. 1959-cu ildə üsyandan sonra Çin Dalay Lamanın məbədinə qoşun yeritdi, lakin 300,000 tibetli binanın ətrafını kəsərək liderlərini qorudular. Bunlara baxmayaraq Dalay Lama Çini tərk etməyə məcbur edildi, və Hindistanın Dharassalam bölgəsinə yerləşdi, onun arxasınca 80,000 buddist də ölkəni tərk etdi, zamanla bu bölgədə 150,000 buddistin yerləşdiyi bildirilir və bura dünyada buddizmin əsas mərkəzlərindən sayılır.[22]

Dalay Lama dünyada kifayət qədər nüfuza malik bir insandır. O Tibet üçün aparılan mübarizənin sadəcə sülh yolu ilə aparılmasını mütləq hesab edir. Onun uzun illərdir şiddətə baş vurmada, apardığı sülh siyasəti nəhayətində 1989-cu ildə Nobel Sülh mükafatı almasına gətirib çıxardı. Dalay Lama bir çox hallarda beynəlxalq təşkilatların konfranslarına xüsusi dəvətlə çağırılır. Onun siyasəti Tibetə mədəni muxtariyyətin verilməsini məqsəd qoysa da, hər zaman Çinin rolunu da qeyd edir. Yəni bir sözlə Çinsiz Tibet iddia etmir.

Tibetdə Dalay Lamadan sonra ikinci nüfuzlu şəxs *Pançen Lamadır*. Çin hökuməti isə hazırkı Pançen Lamanı oğrulaşdırıb yerinə 11 yaşlı ayrı bir şəxs "təyin etdi". Tibet xalqı üçün hal-hazırda bu ən böyük narahatçılıqlardan biridir, çünki nəzərə almaq lazımdır ki, Dalay Lama artıq 81 yaşındadır.

Pançen Lama isə növbəti Dalay Lamanın seçilməsində ən böyük söz sahibidir. Hazırkı Pançen Lamanın Çinin adamı olması, gələcək Dalay Lamanın da bu cür olmasına gətirib çıxarda bilər. Bu isə Tibet xalqının ümidlərinə tamamilə son qoyulması deməkdir.[23]

### Nəticə

Geniş coğrafiya, etnik, dini müxtəlifliyin müsbət tərəfləri olduğu kimi Çin kimi bir çox dövlətlərdə bu müxtəlifliyin vahid dövləçilik ideyasına potensial təhlükə ola biləcəyini də görürük. 1.3 mlrd. əhaliyə malik olan Çində yüz milyondan artıq milli azlıqlara rast gəlinir. Faiz etibarlı ilə azlıq olsalar da say olaraq bu qədər böyük və tamamilə fərqli dini və etnik kimliyə malik bir kütlənin öz muxtariyyətlerini tələb edəcəkləri, Çin mədəniyyəti ilə asanlıqla uyuşmayaqları açıq bir həqiqətdir. Digər tərəfdən Çindəki adı gedən xalqların konfliktə gətməsinin digər bir səbəbi də Çinin bu xalqlara tolerant davranmaması və bir çox hallarda onları assimilyasiya etməyə çalışmasıdır. Öz mədəni və etnik kimliyini unutmayan xalqlar heç bir halda asanlıqla vahid “Xan” ideologiyasını qəbul etmək istəmir.

Eyni zamanda ÇXR də anlayır ki, seperatçılığın qarşısını almaq, Çinin ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün vahid bir Çinli kimliyi yaratmaq lazımdır. Amma Çinin Çinli kimliyi yaratmaq siyasəti xalqlara qarşı multikulturalist siyasət yeritməklə deyil onları assimilyasiya etməklə həyata keçirilir. Bunun üçün Çinin əsas fəaliyyəti etnik “Xan”ların sayının nisbətən az olduğu bölgələrdə etnik tərkibi tənzimləməkdir. Belə ki, adı gedən bölgələrdə yeni iş yerləri açılır, lakin işçi kimi yerli xalqlara deyil digər bölgələrdən gələnlərə üstünlük verilir. Səbəb kimi yerli əhəlinin savadsızlığı göstərsə də onların təhsil səviyyəsinin artırılması üçün, onlara yeni imkanlar yaradacaq ciddi bir siyasi kursun da şahidi oluruq.

Etnik və dini fərqliliklərə qarşı Çin yanaşmasının ciddi insan hüquqları pozuntusu ortaya qoyduğunu görə bilirik. Lakin, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan, dünyanın ən böyük ikinci iqtisadiyyatına malik, ən güclü üçüncü ordusuna malik olması Çini sanki bütün beynəlxalq ictimaiyyətin hədəfi olmaqdan xilas edir. Bu baxımdan deyə bilirik ki, yaxın zamanlarda Çində mövcud dini və etnik qarşıdurmaların həll olunacağı mümkün görünür.

### İSTINADLAR:

1. Ethnic Minorities of China, Xu Ying, Wang Baoqin; translation by Li Guoqing; China Intercontinental Press: Beijing, 2007, page 6
2. Religion within China 2010; <https://infograph.venngage.com/p/224561/china-religion>
3. Protest marks Xinjiang “massacre”, February 6, 2007, <http://www.aljazeera.com/news/asia-pacific/2007/02/20085251383512763.html>
4. Remember the Gulja massacre? China’s crackdown on peaceful protesters, February 1, 2007, <https://www.amnesty.org/download/Documents/64000/asa170022007en.pdf>
5. China Uighurs executed, January 27, 1998; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/50936.stm>
6. Devastating Blows: Religious Repression of Uighurs in Xinjiang, Human Rights Watch (Organization); April 2005 Vol.17, No 2(C); page 18
7. No end in sight to Xinjiang unrest, Vaughan Winterbottom; August 14, 2013; <http://chinaoutlook.com/no-end-in-sight-to-xinjiang-unrest/>
8. China's Xinjiang hit by deadly clashes, April 14, 2013; <https://www.bbc.com/news/world-asia-22276042>
9. State media: Violence leaves 27 dead in restive minority region in far western China, June 26, 2013; The Washington Post; <https://bit.ly/2RhhPuu>
10. Deadly China blast at Xinjiang railway station, April 30, 2014; <http://www.bbc.com/news/world-asia-china-27225308>
11. At least 50 reported to have died in attack on coalmine in Xinjiang in September, October 1, 2015; The Guardian; <https://bit.ly/2Njzsqk>
12. Turkistan Islamic Party; [https://en.wikipedia.org/wiki/Turkistan\\_Islamic\\_Party#History](https://en.wikipedia.org/wiki/Turkistan_Islamic_Party#History)
13. The Uighurs, in their own words, Thomas Joscelyn; April 21, 2009; [https://www.longwarjournal.org/archives/2009/04/the\\_uighurs\\_in\\_their.php](https://www.longwarjournal.org/archives/2009/04/the_uighurs_in_their.php)
14. From his Pakistan hideout, Uighur leader vows revenge on China, Saud Mehsud, Maria Golovkina; March 14, 2014; Reuters; <https://reut.rs/2RflWqP>
15. ISIL recruits Chinese with fake Turkish passports from Istanbul; April 9, 2015; <http://www.handsoffsyriasydney.com/war-reports/isil-recruits-chinese-with-fake-turkish-passports-from-istanbul/>
16. Why we need to worry about the Grey Wolves of Turkey, Bajinder Pal Singh; August 29, 2015; <https://www.dailyo.in/politics/bangkok-bombings-grey-wolves-turkey-thai-government-islamic-terror/story/1/5952.html>
17. Oppressed by China, Uighurs drawn to Salafist ideas, Metin Gurcan; January 19, 2015; <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-china-uyghurs-to-salafist-oppressive.html>
18. The Tibetan empire in central Asia: a history of the struggle for great power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the early Middle Ages; Christopher I. Beckwith; Princeton University Press Princeton, New Jersey, USA, 1987, page 37



19. Tibetan sovereignty debate; [https://en.wikipedia.org/wiki/Tibetan\\_sovereignty\\_debate](https://en.wikipedia.org/wiki/Tibetan_sovereignty_debate)
20. 2008 Uprising in Tibet Chronology And Analysis, UN, EU & Human Rights Desk Department of Information and International Relations Central Tibetan Administration Dharmasala - 176215, HP, INDIA 2010, p. 167
21. What Is The Conflict Between Tibet & China? Know About It, Sudhanva Shetty; March 23, 2017; <https://thelogicalindian.com/story-feed/awareness/conflict-between-tibet-and-china/>
22. Yenə orada
23. Yenə orada

## 1918-1920-CI İLLƏRDƏ QAFQAZDA REGIONAL İNTEQRASIYA CƏHDLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

**İlhamə Nadir qızı Novruzlu**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
ilhamanovruzlu@icloud.com*

### XÜLASƏ

Müasir beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin əsas tendensiyalarından biri beynəlxalq inteqrasiya hesab olunur. Bu proses əsasən müəyyən bölgələrdə həyata keçirildiyinə görə siyasi ədəbiyyatda onu beynəlxalq regional inteqrasiya adlandırırlar. Qafqaz regionunda da müəyyən dövrlər çərçivəsində müxtəlif inteqrasiya cəhdləri həyata keçirilmiş və bu yöndə bir sıra problemlərlə qarşılaşmışdır. 1918-ci ilin may ayında Cənubi Qafqazda üç dövlət özünün müstəqilliyini elan etmiş və dövlətçilik siyasətlərini qurmaqla yanaşı, eyni zamanda, xarici siyasət əlaqələrini genişləndirməyə çalışmış, regional məsələlərdə müstəqil bir dövlət kimi yaxından iştirak etmək, problemlərin həlli ilə məşğul olmaq kimi xarici və daxili siyasət yönümdə addımlar atmışlar. Məqaləmizdə 1918-1920-ci illərdə Qafqaz, xüsusən Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrdən bəhs olunur. Eyni zamanda bu dövr ərzində Cənubi Qafqazda demokratik respublikaların yaranışı, bununla bağlı cəhdlər, dövrün mövcud problemləri kimi məsələlərə də toxunulmuşdur. Məhs bu aspektdən 1918-1920-ci illərdə Qafqazda regional əlaqələr, regional inteqrasiya prosesləri təhlil edilmişdir.

**Açar sözlər:** Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, konfrans, inteqrasiya

### REGIONAL INTEGRATION ATTEMPTS IN THE CAUCASUS AND ITS PROBLEMS IN 1918-1920

#### ABSTRACT

International integration is considered one of the main tendencies of modern international relations and world politics. It is called “regional integration” in political literature as this process is applied only in certain areas. In Caucasus region, there has been tries about integration movements and some hindrances were faced in the process. In May of 1918 three countries in South Caucasus declared their independency and started establishing their internal and foreign policy, and tried to take part in the regional issues as a sovereign republic. Our article addresses the events especially happened in South Caucasus in the period of 1918-1920. At the same time we have mentioned about the establishment processes of democratic republics, and the problems during that time. From this aspect, regional relations in Caucasus in 1918-1920, played role of regional integration.

**Key words:** Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia, conferences, integration

### Giriş

Regional inteqrasiya mahiyyətinə görə obyektiv və kortəbii baş verən bir proses olsa da, məqsədlərinə görə dövlətlərin düşünülmüş şəkildə həyata keçirdiyi və tənzimlənən qarşılıqlı fəaliyyət növü hesab olunur. Regional inteqrasiya prosesi dünyada ilk dəfə olaraq üzv dövlətlərin bərabər hüququ gözlənilməklə şərti ilə Qərbi Avropada başlamışdır. Belə ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra ciddi iqtisadi böhran yaşayan Qərbi Avropa ölkələri bəzi iqtisadi sahələrdə birgə hərəkət etmək haqqında qərar qəbul edirlər.

Hər zaman maraq dairəsində olan Qafqaz regionu, xüsusən Qafqaz xalqlarının inteqrasiya hərəkəti XVIII əsr Rusiyanın imperialist siyasətinə qarşı olaraq başlamışdır ki, bu proses də müəyyən dövrlər arasında gah sürətlə, gah da zəifləmişdir. XX əsrin əvvəllərində imperiyanın dağılması ilə Qafqaz regionunda, xüsusən Cənubi Qafqazda bu proses yenidən sürətlənməyə başlamışdır.

1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət son dərəcə mürəkkəb idi. Rusiyanın Almaniyaya ilə Brest-Litovsk sülh danışıqları boşa çıxdıqdan sonra alman-türk qoşunları hücum keçdilər. Türk qoşunlarının irəlilədiyini gören Zaqafqaziya Komissarlığı 1918-ci il fevralın 6-da

Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vehib paşaya teleqram göndərərək, Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq istədiyini bildirdi. Lakin regionda nüfuzu və güclü hakimiyyəti olmayan Zaqafqaziya komissarlığı tezliklə özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918-ci il fevralın 10-da Zaqafqaziya seyminin yaradılması. Qafqaz cəbhəsində vəziyyət və Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsi məsələləri seymin fəaliyyətində mühüm yer tuturdu. Belə ki, seym Cənubi Qafqazı müstəqil dövlət elan etmədən nə bu regionu beynəlxalq hüququn subyekti kimi təqdim etmək, nə də xarici dövlətlərlə sülh bağlamaq səlahiyyətinə malik deyildi. Seymdə olan mövcud ziddiyyətlər getdikcə artır, bu da seymin vəziyyətini çətinləşdirirdi. 1918-ci il aprelin 9(22)-də müsəlman fraksiyasının təkidi ilə Zaqafqaziya seyminin geniş iclası keçirildi və müstəqil, federativ Zaqafqaziya Demokratik Respublikasının (ZDFR) elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. [2, s.452] Lakin ZDFR nə daxili, nə də xarici siyasətində ciddi bir dəyişiklik etməmişdi. Siyasi partiya nümayəndələri Zaqafqaziya seyminin ümumi dil tapma bilmirdilər, onların ümumi fəaliyyət proqramı yox idi və fraksiyaların hər biri öz siyasi xəttini həyata keçirməyə çalışırdı. Artıq 1918-ci il mayın sonuncu ongünlüyündə Zaqafqaziya seyminin dağılacağı açıq-aydın hiss olunurdu.

Elə həmin günlərdə seymin sosial-demokrat fraksiyasının lideri İ.Q.Sereteli Cənubi Qafqaz xalqlarının konfederasiya halında birləşmək ideyasının özünü doğrultmadığını bildirdi. Sereteli Türkiyə ilə Batum danışıqlarında təklənmələrini bəhanə gətirərək Gürcüstanın Seymdən çıxıb müstəqil respublika elan olunmasını zəruri hesab etdi. Nəticədə ZDFR devrilərək Cənubi Qafqazda üç müstəqil respublika – 26 mayda Gürcüstan, 28 mayda Azərbaycan və Ermənistan müstəqil respublikaları yaradıldı. [3, s.423]

### **Regional ziddiyyətlər**

Seymin dağılmasından sonra region hökumətləri arasında bir sıra əməkdaşlıqlarla yanaşı bəzi mübahisələr də ön plana çıxmışdır. Bunlardan biri 1918-ci ilin iyununda baş verən Borçalı məsələsi idi. Gürcülər bu ərazilərin özlərinə aid olduğunu iddia edir və Alman əsgərlərinin köməyi ilə yerli əsgərləri göndərərək taxıl ehtiyatlarına əl atmaq istəyirdilər. Bu da Azərbaycan və Gürcüstan arasında kiçik müharibəyə gətirib çıxarırdı. Son anda Osmanlı qüvvələrinin komandiri Nuri Paşanın müdaxiləsi ilə tərəflər mövcud vəziyyətin qorunması və torpaq mübadiləsi məsələsini dinc yolla müzakirə etməyə razılaşdılar. [4, s.64] Qeyd edək ki, Gürcüstan hökumətinin ərazi iddiası Borçalı mahalına ilə kifayətlənmiş, bütün Zaqatala mahalına ərazi iddiası edirdi.

Digər mübahisəli məsələ pul dövriyyəsi idi. Həmin dövrdə keçmiş Çarın və Müvəqqəti Hökumətin pulları dövriyyədə idi. Öz valyutası olmayan yeni respublikalar öz aralarında müqavilə bağladılar və bu köhnə pullar dövriyyəsinin davam etməsini razılaşdılar. Pul çap işi Tiflisdə aparılırdı. Belə ki, bu dövrdə Tiflisdə Azərbaycan Respublikası ilə razılaşdırılmadan bir neçə dəfə Ermənistanla banknot çıxarılmış və nəticədə Azərbaycan iqtisadi olaraq çətin vəziyyətə düşmüşdür.

1918-ci ilin sonlarında Gürcüstan və Ermənilər arasında daha şiddətli qarşıdurmalar baş vermişdir. Ahalkəlek və Borçalı rayonlarında ermənilər yaşayan məntəqələrin Erməni Respublikasına verilməsi tələbi nəticəsində onlar arasında olan iki tərəfli münasibət pozulmuş və Gürcüstan hakimiyyəti tərəfindən təşkil edilən ilk birgə Qafqaz konfransı təxirə salınmışdır. Mübahisə şiddətlənərək Gürcüstan-Ermənistan arasında müharibə olacaq dərəcəyə çatmışdır. 1918-ci il dekabrın 14-dən 31-dək davam edən gürcü-erməni qarşıdurmaları yalnız regiondakı müttəfiqlərin nümayəndələrinin iştirakı ilə dayandırılmışdır. [1, s. 317]

### **Regional əməkdaşlıq və inteqrasiya**

Bu mübahisələrə baxmayaraq, bölgə dövlətləri arasında regional əməkdaşlığın inkişafına da yer verilmişdir. Belə ki, bölgə dövlətləri arasında xüsusilə Azərbaycan Respublikası bu məsələdə daha fərqlənmiş və hətta konfederasiya çərçivəsində birləşmək kimi təkliflər də etmişdir. Azərbaycan rəhbərləri bu fikirləri bir çox platformada ifadə etməklə bir sıra ciddi addımlar atmışlar. Bu yöndə əsas uğurlardan biri kimi Paris Sülh Konfransında iştirakı hesab etmək olar. Lakin Paris Sülh Konfransından öncə Azərbaycan Respublikasının əhəmiyyətli dövlət adamlarından Ə.M.Topçubaşov 1918-ci ilin payızında səfir qismində getdiyi İstanbulda olan fəaliyyəti də bu addımda mühüm önəm kəsb edir. Osmanlı və xarici dövlətlər nümayəndələrinə təqdim etdiyi memorandumda Ə.M.Topçubaşov Cənubi Qafqazın son bir ilini dəyərləndirmiş və Qafqaz dövlətlərində konfederasiya düşüncəsinin məşhur olduğunu ifadə etmişdi. Bir müddət sonra "Azərbaycanın Teşəkkülü" adıyla İstanbulda nəşr olunan bu memorandumun son hissəsi "Mavera-nı Qafqaz millətlərinin Konfederasiya Mefkuresi" başlığı ilə yayınlanmışdır. Müəllif burada Cənubi Qafqazın üç milləti arasında İsveçrəyə bənzər bir konfederasi-

ya qurulmasını həm iqtisadi, həm də təbii şərtlərin tələb etdiyini ifadə edərək, bölgədə konfederasiya düşüncəsinin məşhur olduğunu, bir çox partiya nümayəndəsinin bunu müdafiə etdiyini və mövzunun Şimali qafqazlılara da şamil edilməsi lazım olduğunu vurğulamışdır. Topçubaşov Qafqazlıların Paris Sülh Konfransına "konfederasiya fikrini müdafiə üçün" gedəcəklərini ümid etdiyini bildirmişdir. Eyni zamanda da, konfederativ formanın Qafqaz mövcud münafişələrin də həllində müsbət rol oynayacağını xüsusilə vurğulamışdır.[ 6, s. 45-46]

Milli müstəqilliyinin tanınması xahişi ilə çıxış edən respublikalarla birgə Azərbaycan hökuməti də oktyabrın 5-də Paris sülh konfransının sədri Jorj Klemansoya nota ilə müraciət etdi. Notada müstəqilliyini yenidən əldə etmiş respublikaların böyük dəstəyə ehtiyacı olduğu vurğulanır və onların milli istiqlalıyətini tanımağın vacibliyi göstərilirdi. Sənəddə qeyd edilirdi ki, "bizim dövlətlərimizin məsələlərinin beynəlxalq həlli bundan sonra yubadılmamalıdır və rus məsələsindən asılı olmayaraq həll edilməlidir. Bunu sülhün, humanizmin və tərəqqinin mənafeyi tələb edir". Bu notada göstərilmiş məsələlər və Azərbaycan, Gürcüstan nümayəndələrinin müraciəti nəzərə alınaraq, oktyabrın 29 da Fransa müstəmləkə liqasının xarici siyasət bölməsində Zaqaqaziya məsələsi müzakirə olundu. Lakin Zaqaqaziya Respublikaları de-yure tanınmadığı və öz aralarındakı ərazi məsələləri tam həllini tapmadığı üçün onların Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi Antonio Qunetsin sədrliyi altında olan komissiya tərəfindən müvəqqəti olaraq dayandırıldı. Belə bir zamanda artıq Sovet Rusiyasının mövqeləri getdikcə güclənirdi. Belə ki, 1919-cu il 16 iyun Gürcüstan və Azərbaycan arasında xarici təhdidlərə qarşı (Şimaldan gələn Denikin təhlükəsinə qarşı) hərbi müqavilə imzalanmışdır. Müqavilənin 10-cu paraqrafına əsasən Ermənistan bu müqaviləyə 2 həftəyə qoşula bilərdi.[2, s. 111] Lakin Ermənistan müqaviləyə qoşulmur hətta bu yöndə Denikinə silah yardımı göstərir və onunla strateji ortaqlıq nümayiş etdirirdi. Eyni zamanda, Paris Sülh Konfransında da çəkinməz mövqe ilə torpaq iddiaları edirdi. Denikin təhlükəsinə qarşı Dağlılar parlamentində də müzakirələr getmiş, müzakirələr zamanı Dağıstanın Azərbaycan Respublikasına federasiya və ya konfederasiya formasında birləşdirilməsi təklif olunmuşdur. Bu ideya sürətlə yayılmağa başlayırdı ki, bununla bağlı bir neçə dəfə Dağlılar Respublikasının diplomatik nümayəndəliyi Ə.B.Haqverdiyeva müraciət etmişdir. [1, s. 195]

Bu dövrdə əməkdaşlıq və regional inteqrasiya yönümlü digər məqam da Qafqaz konfranslarının qurulması idi. Bu konfranslardan nəticə əldə etmək mümkün olmasa da, burada yaxşı bir təcrübə əldə edildiyini deyə bilərik. Belə ki, 25 aprel 1919-cu ildə Tiflisdə yuxarıda qeyd etdiyimiz konfransdan başqa ikinci konfrans keçirilmiş və müxtəlif məsələlərdə işləmək üçün altı komitə yaradılmışdır. Lakin Denikin qüvvələrinin şimaldan hücumu konfransın işlərinin yarım qoyulması ilə nəticələndi. [4, s. 99-102]

1919-cu il 23 noyabr Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan arasında 5 maddədən ibarət saziş imzalandı. 4-cü maddəyə əsasən tərəflər arasında 26 noyabr Bakıda konfrans keçirilməli idi. Lakin bu konfrans yalnız dekabrın 4-21-də baş tutdu.[1, s. 153] Burada problemlərindəninc yolla həll edilməsi yönündə prinsipial razılaşma əldə edildi. Bundan əlavə, M.H.Hacinski tərəfindən Cənubi Qafqaz Konfederasiyası məsələsi gündəliyə salındı. Bu məsələni müzakirə etmək üçün gələn il yenidən Tiflisdə görüşmək qərara alındı. Eyni zamanda, Gürcüstan Azərbaycanla hərbi münasibətlərini yaxşılaşdırmış, bu istiqamətdə onlarla zabit və bəzi hərbi sursat Bakıya göndərilmişdir. 5 fevral 1920-ci ildə iki ölkə arasında ticarət sazişinin imzalandığı və Bakının Tiflisə ucuz qiymətlə neft satmaq öhdəliyi ilə əlaqələr daha da yaxınlaşmışdır.[ 1, s.139]

Son Qafqaz Konfransı 9 aprel 1920-ci ildə Tiflisdə keçirildi. Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən konfransa təqdim edilən "Cənubi Qafqaz Respublikaları Şurası" yaradılması ilə bağlı bir layihə digər iştirakçılar tərəfindən də müsbət qarşılanmışdır. Bu layihəkonfederativ bir quruluşu öngörməkdəydi. Lakin sonrakı iclaslar 28 aprel tarixində Bolşeviklər tərəfindən Azərbaycanın işğalı ilə bağlı dayandırıldı.[5, s. 138-140]

Qonşu dövlətlərlə əlaqələrə baxdıqda, Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı Türkiyəsi arasında birinci saziş Baki-Batum neft kəməri ilə bağlı olub. Hər 3 dövlət kəmərin öz ərazilərində təhlükəsizliklərini öhdələrinə alıblar. Eyni zamanda bu həmçinin Xəzər neftinin dünya bazarına çıxmasına təminat yaradırdı. Növbəti saziş dəmir yolları ilə əlaqədar idi. Belə ki, Osmanlı Türkiyəsi, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan arasında olan saziş keçmiş Rusiya dövlətinin mülkiyyəti olan dəmir yolu nəqliyyatı vasitəsilə tərəflərin ərazi hüduklarına müvafiq olaraq onlar arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Lakin bu saziş Cənubi Qafqaz respublikaları arasındakı ərazi iddialarına görə reallaşmır. [1,s.139]

### **Nəticə**

Tarixən Qafqaz çoxsaylı müxtəlif millətlərin və cəmiyyətlərin sakinləri kimi yaşadığı bir coğrafiya olmuşdur. Unutmamalıyıq ki, Qafqaz xalqları problemlərin həlli, əməkdaşlıq və inteqrasiyada

müəyyən bir tarixi təcrübəyə malikdir. 20-ci əsrin əvvəllərində Qafqazda əməkdaşlıq və federasiyası ilə bağlı fikirlərin irəli sürülməsi, danışıqlar aparılması, layihələrin hazırlanması buna nümunədir. Qafqaz xalqlarının 1917-ci ildən sonra ortaya çıxan mühtidə ortaq bir dövlət çətiri altında yaşamağa çalışdıqlarını qeyd etməmək mümkün deyil.

Qısa sürən müstəqillik dövründə Qafqaz respublikaları arasında əməkdaşlıq meylləri və bir konfederasiya qurma fikri mövcud olsa da, bunların müvəffəqiyyətə çata bilmədiyi məlumdur. Bu uğursuzluğun səbəbləri arasında mövcud liderlərin dövlət və idarəçilik təcrübələrinin qeyri-kafi olması, planlaşdırılan layihələri həyata keçirmək üçün maddi resursların kifayət olmaması və ayrıca zamanın da məhdud olmasını qeyd etmək olar.

Bu dövrdə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikası arasında müəyyən səviyyədə bir yaxınlaşma və hətta aralarında müəyyən bir strateji ortaqlığın da olduğunu gördük. Hətta qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfində Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinə 50 milyon Azərbaycan manatı məbləğində yardım göstərilmiş, eyni zamanda, əməkdaşlıqla bağlı müxtəlif layihələr hazırlanmış və bununla əlaqədar bir neçə bəyanat vermişdir.[1,s.60]Lakin Ermənistan Respublikası yuxarıda göstərilən tendensiyalardan uzaq davranırdı. İrəvandakı idarəçilər regional inteqrasiya yerinə xarici dövlət və güclərin köməyini alaraq irredentist niyyətlərlə "Böyük Ermənistan" qurmağa çalışırdılar. Bu idarəçilər nə Denikinə, nə də bolşevik təhdidinə qarşı bölgə içində ortaq bir müqavimət meyli göstərməmiş, nə də Paris Sülh Konfransında digər Qafqaz ölkələri ilə əməkdaşlığa yanaşmamışlardı. 1918-1920-ci illərdə Qafqaz dövlətləri arasında inteqrasiya və əməkdaşlıq səylərinin bir nəticə verməməsi, onların şimaldan gələn Bolşevik istilasına qarşısında da zəyif müqavimət göstərmələrinə yol açmış və nəticədə müstəqilliklərini təkrar itirmişdi.

Son olaraq, Qafqaz konfranslarının bölgədəki digər dövlətlərin vasitəsilə deyil, yerli hökumətlər tərəfindən həyata keçirildiyini, tərəflərin birbaşa danışıqlar etdiyini, danışıqların Qafqaz içində edildiyini və danışıqlara bölgə xaricindən dövlətlərin qatılmadığını qeyd etmək lazımdır. Digər tərəfdən maraqlı bir xüsus da aralarında döyüş daxil yaşanan bir çox ixtilafa baxmayaraq hər bir dövlətin digər paytaxtlarda diplomatik nümayəndələrinin mövcudluğudur ki, bu da əməkdaşlıq cəhətdən müsbət bir xüsusiyyət olaraq görülməlidir.

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 440 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 472 s.
3. N.L. Nəşibzadə. Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920), Bakı, "Ay-Ulduz", 1996, 304 s.
4. R.O.Qurbanov. Qafqaz tarixi. Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2008, 583 s.
5. A.M. Topçubaşı. Azərbaycanın Teşəkkülü, İstanbul 1918.
6. O.N. Mirza-Kriçinski. Kafkasya Konfederasyonu İdesi Tarihine Dair. Kurtuluş, s. 5 (Mart 1935), Berlin 193, 138-140 s.

## BEYNƏLXALQ İCTİMAİYYƏTİN ETNİK MÜNAQIŞƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ MÜMKÜN YANAŞMALARI

**Məmmədova İlahə Vahid qızı**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
ilahemammedova95@mail.ru*

#### XÜLASƏ

Məqalədə etnik münaqişələrin tənzimlənməsinə dair mümkün yanaşmalardan bəhs olunmuşdur. Digər sahələrdə olduğu kimi, etnosiyasi münaqişələr sahəsində də köhnə bir qayda keçərlidir: münaqişələri əvvəlcədən xəbər vermək onları sonradan həll etmədən daha asandır. Dövlətin milli siyasəti də məhz buna istiqamətləndirilmişdir.

**Açar sözlər:** etnik münaqişə, beynəlxalq təşkilatlar, münaqişə, sülh

#### INTERNATIONAL COMMUNITY'S POSSIBLE APPROACHES TO THE REGULATION OF ETHNIC CONFLICTS ABSTRACT

The article discusses possible approaches to the regulation of ethnic conflicts. As in other areas, ethnopolitical conflicts are the old rule: the premature disclosure of conflicts is easier than their resolution later. It should also be directed national policy of the state.

**Key words:** ethnic conflict, international organizations, conflict, peace

## Giriş

Etnik münaqişələrin analizi onların tənzimlənməsinə dair bəzi yeni yanaşmaların hazırlanmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Xüsusi halda, ərazi ilə birləşdirilən əhalinin hər qrupu ümumi mənşə, dil, mədəniyyət, şəxsi dövlətə malik olmalıdır. Yeni dövlətlərə müstəqilliyin verilməsi ehtiyacı haqqında bəzi məsələlər müstəmləkə imperiyalarının iflası ilə əlaqədar BMT Nizamnaməsində qeyd edilmişdir. Ancaq XX əsrin sonunda baş verən hadisələr bu beynəlxalq təşkilatda öz hökmranlığını itirmiş sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin siyasətinə gözə çarpan düzəlişlər daxil etdi. Məlum oldu ki, bir çox regionlarda etnik qruplar yığcam yaşayış yerlərinə malik deyil və beləliklə, sərhəd qoymaq mümkün deyil. Və hətta yaşamanın real görünürdüyü bəzi yerlərdə (məsələn, keçmiş Yuqoslaviyanın ərazisi), yeni münaqişələr mütləq yaranırdı, bəzən əvvəlkilərə nisbətən daha kəskin olurdu. [6, s.33]

Təklif edilən yeni yanaşmalar əsasən aşağıdakı kimidir:

\* dünyanın bütün bölgələrinə Qərb demokratiyası ideyalarını yaymaq, tərəfdarlara yardım göstərmək və inadkar ölkələrə qarşı sanksiyalar tətbiq etmək. Qərb liderlərinin rəsmi mövqeyi belədir: etnik münaqişələr demokratik rejimlərə nisbətən diktatorluq və repressiya rejimlərinə daha çox xarakterikdir;

\* öz növbəsində, demokratiya etnik azlıqlar üçün heç bir real zəmanət vermir, buna görə də onların ayrılıq cəhdləri deyil, muxtariyyətdəstəklənməlidir. Bu halda, bəzi özünüidarəetməyə malik etnik azlıqlar, demokratik normalardan istifadə edən çoxluğun onlara zülm edəcəyindən qorxmaya bilər.

\* silahlı etnik münaqişələrin həlli üçün beynəlxalq müdaxilənin müəyyən qaydaları və mexanizmləri hazırlanmalıdır. Əsas beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi bu qaydalar və mexanizm legitim olmalıdır, lakin hansı təşkilatlar məsələsinə gəldikdə isə ciddi fikir ayrılığı var (BMT, NATO, MDB). Bəzi tədqiqatçılar və diplomatlar BMT-nin çox sayda münaqişələrin hər birinə müdaxilə edə bilməyəcəyinə inanırlar, buna görə regional təşkilatlar bu qayğıları özləri üzərinə götürməlidirlər. Digərləri etiraz edirlər ki, münaqişə tərəflərinə yalnız öz maraqlarını (məsələn, NATO) həyata keçirən bir təşkilatdan bərabər və ədalətli münasibət gözləmək olmaz;

\* beynəlxalq münasibətlər üçün ənənəvi prinsip yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Buna görə bir dövlət ərazisində etnik münaqişələrin tənzimlənməsi həmin dövlətin daxili məsələsidir. Müdaxilə hazırda qonşuların iqtisadi və siyasi həyatını ciddi şəkildə pozmaqda olan sərhədlər daxilində mümkün olan qaçqın axınının təhlükəsi ilə əsaslandırılır. Beynəlxalq terrorizmə qarşı güc tətbiq etmək də qanunidir (Etnik münaqişələrə məruz qalan Əfqanıstan ərazisində 1998-ci ilin yayında döyüşçü düşərgələrini ABŞ raketlərinin bombardm etməsi demək olar ki, bütün NATO ölkələri tərəfindən təsdiqləndi);

\* yeni yaranan dövlətlərin BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınması və qəbul olunması şərtləri inkişaf etdirilməlidir. Bu baxımdan xarici, ən çox silahlı təsirlər altında yaradılan dövlətləri tanımaq təklif olunur. Bundan əlavə, tanınma üçün ön şərt insan hüquqlarına hörmət, mövcud sərhədlərə hörmət etmə öhdəliyi, milli azlıqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququdur. [2, s.54]

Bu gün beynəlxalq sülh təmin olunması və müharibənin qarşısının alınması, stabiliyin qorunması, dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məhz beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir. Dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi tələbinin real ifadəsi olan beynəlxalq təşkilatlar bir çox sahələri əhatə edir və çoxtərəfli fəaliyyət göstərirlər. Ancaq qeyd etmək olar ki, təyinatından asılı olmayaraq bütün beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əsas məqsədi məhz beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qorunmasıdır.

Beynəlxalq təşkilat müəyyən məqsədləri həyata keçirmək üçün beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmış daimi fəaliyyət göstərən, müvafiq orqanlar sisteminə malik olan, üzv dövlətlərin hüquq və öhdəliklərindən fərqli hüquq və vəzifələrə malik olan dövlətlər birliyi adlanır [8, s.129].

Sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdikləri tədbirlərin əhəmiyyəti son dövrlərdə xüsusilə artmışdır. Bu təşkilatların həyata keçirdikləri tədbirlər aşağıdakıları əhatə edir:

1. xüsusi sülhpərvərlik, daha doğrusu vasitəçiliyin təşkili ilə bağlı diplomatik cəhdlər və ya münaqişə edən tərəflər arasında sülh müqaviləsinin əldə olunmasını nəzərdə tutan danışıqların aparılması;

2. əldə edilən razılaşmaları yerinə yetirmək məqsədi ilə tərəflərin razılığı əsasında həyata keçirilən qeyri-hərbi xarakterli əməliyyatlar;

3. sülhə təhrik etmə-döyüşən dövlətlərin qarşısını almaq və ya onları sülhə məcbur etmə məqsədi ilə hərbi əməliyyatlar keçirmək və ya qüvvə tətbiq etməklə hədələmə;

4. sülh quruculuğu - hərbi əməliyyatlardan sonrakı dövrdə həyata keçirilən və münafişə bölgələrində iqtisadiyyatın və siyasi stabilinin bərpasını nəzərdə tutan fəaliyyət.

Üzv dövlətlərin əhatə dairəsinə görə təşkilatlar 2 qrupa bölünür:

1. universal təşkilatlar (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və s.)

2. regional təşkilatlar ( Avropa Şurası, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, NATO və sair)

Ümumiyyətlə, beynəlxalq sülhü təmin etmək və müharibənin qarşısının alınması sahəsində bu gün bir çox universal və regional xarakterli beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər səviyədə fəaliyyət göstərirlər. Bu təşkilatların necə fəaliyyət göstərməsi və bu fəaliyyətin mümkün nəticəsi təşkilatın xarakteri, nüfuzu, imkanları, üzv dövlətlərin xarici siyasət prioritetləri beynəlxalq münasibətlər sistemindəki mövcud şərait və sair hallardan asılı olaraq fərqli çalarlara malik olur.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında universal təşkilat kimi məhz BMT nəzərdən keçirilir. BMT demək olar ki, planetimizin bütün dövlətlərini birləşdirən və yarandığı gündən bugünə beynəlxalq sülhün təmin edilməsi və müharibənin qarşısının alınmasında aparıcı qoruyucu qismində çıxış edərək, dövlətlər arası münasibətlərdə gərginliyin aradan götürülməsinə və onların həll olunmasına yönəlmiş fasiləsiz fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması sahəsində regional təşkilatlara gəldikdə isə burada NATO və ATƏT-in adını çəkmək yerinə düşərdi. Doğrudur, bu gün beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində digər regional təşkilatlar - GUAM, ASEAN və s. mövcuddur. Lakin onların üzv dairəsi, təsir dairəsi, fəaliyyəti NATO və ATƏT kimi genişmiqyaslı deyil. Bu gün NATO və ATƏT regional təşkilat qismində çıxış etməsinə baxmayaraq, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində dövlətlər arası münasibətlərdə təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük rol oynayırlar.

Münafişənin həlli tam və ya qismən ola bilər. Tam həll münafişənin dayandırılmasını, münafişəli vəziyyətin bütün obrazının mühüm yenidən qurulmasını bildirir. Bu halda “düşmənin obrazı” “partnyorun obrazına” dəyişəcək, mübarizəyə quraşdırma əməkdaşlığa oriyentasiyaya dəyişiləcəkdir. Münafişənin qismən həlli daha çox yalnız onun xarici forması dəyişir, amma qarşıdurmanın davamında daxili vadaredici quraşdırmalar qalır. [5, s.14]

Münafişənin optimal və kafi həllini ayırmaq xüsusi məna daşıyır. Optimal variant - bu bütün mümkün variantlardan ən yaxşısı, kafi variant - bu münafişə edən tərəflər tərəfindən variant ən yaxşı deyil, amma münasibdir.

Görünür etnik münafişənin həlli o zaman ola bilər ki, yalnız münafişəli vəziyyət dəyişsin. S.S.Frolov qeyd edir ki,ancaq bu dəyişiklik müxtəlif formaları qəbul edə bilər. Münafişəni söndürməyə icazə verən münafişəli vəziyyətin ən effektiv dəyişikliyi münafişənin səbəbinin aradan qaldırılması hesab edilir. Həqiqətən, rəşional münafişə zamanı zəruri səbəbin aradan qaldırılması onun həllinə gətirir. Ancaq yüksək emosional gərginlik halında münafişənin səbəbinin aradan qaldırılması adətən heç vaxt onun iştirakçılarının hərəkətlərinə təsir etmir və ya təsir edir, amma çox zəifdir. Buna görə emosional münafişə üçün ən çox münafişəli vəziyyətin dəyişikliyinə vacib amyla rəqiblərin bir-biri quraşdırılmalarının dəyişikliyinə nisbi hesab etmək lazımdır. Emosional münafişə yalnız onda tamamilə həll edilir ki, rəqiblər bir birində düşməni görməyi dayandırılar. Həmçinin tərəflərdən biri tələblərinin dəyişikliyi yolu ilə etnik münafişənin həlli mümkündür: rəqib güzəştə gedir və münafişədə öz davranışının hədəflərini dəyişdirir. Məsələn, mübarizənin perspektivsizliyini görərək, rəqiblərdən biri başqasına güzəşt edir və ya hər iki eyni zamanda güzəştə gedirlər. Sosial münafişə həmçinin tərəflərin resurslarının tükənməsi və ya tərəflərdən birini boğan üstünlüyünü yaradan üçüncü gücün müdaxiləsi nəticəsində və nəhayət, rəqibin tam aradan qaldırılması nəticəsində həll edilə bilər. Bütün bu hadisələrdə münafişəli vəziyyətin dəyişikliyi hökmən olur.

Etnik münafişələr, əsasən, mənəvi və maddi resursların bölüşdürülməsinə nəzarət uğrunda gedən geosiyasi mübarizədir [3, s.24]. Belə münafişələr müxtəlif etnosların ayrı-ayrı nümayəndələri, sosial qrupları, həmçinin, iki və yaxud daha çox etnosun qarşıdurması kimi özünü biruzə verir. Bir çox hallarda etnik münafişə özünü vətəndaş müharibəsi səviyəsində, bir və ya iki müstəqil dövlətin müharibəsi kimi əks etdirir [2, s.4]. V.A.Tişkov etnik münafişənin təbiətini şərh edərək yazır ki, müxtəlif düşüncəli etnik qruplar etnik münafişələrin başlıca izahıdır. Məsələn, bu tip münafişələrin “soyuq müharibənin” bitməsindən sonra MDB məkanında vüsət alması polietnik sosialist federasiyaların süqutu (keçmiş SSRİ bir növ polietnik cəmiyyət idi) və həmin ərazidə meydana gələn gənc müstəqil

dövlətlərdə yeni milli azlıq probleminin üzə çıxması ilə bağlıdır. Müasir siyasi sistemlərin politetik olması etnik münaqişə riskini artırən başlıca amildir. [6, s.8]

Müasir elm etnik münaqişənin təbiəti və təsnifatına aid müxtəlif nəzəriyələr irəli sürərək etnik münaqişələrin akademik izahını verməyə cəhd edir. Belə nəzəriyələr içərisində daha çox diqqət cəlb edən “primordialist” yanaşmadır. Primordialist yanaşma “etnikliyə” daha çox nəzər salır, bu qrup mütəxəsislər isə etnik müharibələri dərisinin rənginə, dini mənsubiyətinə, tarixinə, qan qrupuna və sair əlamətlərinə görə həmrəy olmuş bir qrup adamların milli birləşməsi (milli özünü dərk etməsi) uğrunda mübarizəsi kimi qeyd edir. Etnik münaqişənin primordialist tərəfdarları iddia edirlər ki, əzəli bioloji əlamətlər və xüsusiyyətlər, xüsusilə ərazilər mövcud olduğuna görə etnik qruplar və millətlər mövcuddur. Etnik qrupun üzvləri arasında qohumluq əlaqəsi var. Donald L.Horovitss iddia edir ki, bu qohumluq etnik qrupların öz növbəsində ailələrinə oxşarlığını düşünməsinə imkan verir [3, s.57]. Etnik dil qohumluq dilidir. Qrup üzvləri adətən bir-birini qardaş və qrupa bağlı olanları əmi oğlu çağırırlar. Qrup üzvləri arasında harmoniya qardaşlıq əlaqələri kimidir. Etnik qrupların davranışları ailə qaydaları əsasında müəyənləşdirilir. Qabbon və Kamerunda qəbilə və qrup üzvləri yenidən birlik yaratmaq üçün hərəkətə başlayanda onlar özlərinin əvvəlki nizamsızlığını ailədaxili dava-dalaş kimi izah edirdilər. Müəllifə görə, etnik qohumluq əlaqələri mənsubiyətin birgə xarakterindən, yaxudda ailənin etnikliyə analoji təsirindən yaranma bilməz. İki arasında daha çox birbaşa əlaqələr var. Mənsubiyət, hər hansı bir aidiyyət ailə münasibətlərinin qohumluğundan yaranır, burada etnik əlaqələr ailə əlaqələrində piramidavardır. Bəzi kiçik etnik qruplar qəbilələrin qohumluq əlaqələri aqlomerasiyasına nisbətən heç nədir, adət-ənənə, dili, dini olan daha böyük yarımqruplar və böyük qruplar mühüm əhəmiyyət daşıyır [1, s.57].

Bəhs edilən nəzəriyənin tədqiqatçıları iki yanaşma üzərində dayanır: sosial-tarixi və biososial. Biososial nəzəriyyəyə daha çox maraq göstərən L.Qumilyov yazır ki, milli-azadlıq hərəkatının zərbələri altında geri çəkilən müstəmləkəçilik yox olmaqdadır, ancaq etnoslaraarası təmas qalır və genişlənir. Demək, qarşılıqlı anlaşma yaradılması problemi həm dünya siyasətinin qlobal miqyasında, həm də mikroskopik-qanışırın görünən, lakin bizə bənzəməyən adamlarla şəxsi görüşlər miqyasında getdikcə dahada vacib olur. Belə olduqda, əməli əhəmiyyətinə baxmayaraq, nəzəri mahiyət daşıyan yeni bir sual ortaya çıxır. Hansı səbəbdən bir-birimizə bənzəməyən biz insanlar bir-birimizə uyğunlaşmalı, özge adət-ənənələrini öyrənməli, bizə təbii görünən, etnos daxili təmaslar üçün kifayətdən və qonşularımızla əlaqələr üçün qənaətbəxş sayılan yeni yollar axtarmalıyıq?... Həqiqətdən müxtəlif xalqlar müxtəlif tarixi dövrlərə və fərqli tarixi talelərə malik olurlar. Həmin talelər isə ayrı-ayrı adamların xarakterlərini formalaşdıran şəxsi tərcümeyi-hallar kimi silinməz izlər qoyurlar. Əlbəttə, insanın onu qidalandıran təbiətlə gündəlik təması vasitəsi ilə coğrafi mühit də etnoslara təsir edir. Ancaq bu hələ hamısı deyil. Əcdadlarımızdan miras qalan ənənələr də öz rolunu oynayırlar, qonşularla (etnik əhatə ilə) olan ənənəvi düşmənçilik, yaxud dostluq özünün mədəni təsirini göstərir, dinin öz əhəmiyyəti var. Bütün bunlardan başqa, hər hansı təbii hadisə kimi, etnoslara aid inkişaf qanunları mövcuddur [9, s.14].

Etnik münaqişələrin iştirakçılarının qarşıdurma səylərinin neytrallasdırılması yönündəki hərəkətlər belə münaqişələrin mövcud həlli təcrübəsindən yararlanaraq seçilmiş bir neçə ümumi qaydalar çərçivəsinə uyğun gəlir:

1. Konfliktlərin legitimləşdirilməsi -mövcud hakimiyyət strukturları və münaqişə edən tərəflərin müzakirə və həllinə ehtiyac duyulan problemin (münaqişə predmetinin) qəbul olunması;
2. Münaqişələrin institutlaşdırılması - hər ikitərəfdən sivil münaqişə qəbul olunan davranışları rəqlamentinin, qaydalarının, normalarının hazırlanması;
3. Münaqişənin hüquqi müstəviyə keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu;
4. Danışıqlar prosesinin təşkil edilməsində vasitəçilik institutunun tətbiq olunması;
5. Münaqişənin həllinin informasiya təminatı, yəni aşkarlıq, danışıqların “şəffaflığı”, maraq duyan vətəndaşlara münaqişənin gedişi haqqında məlumatların əlçatan və obyektiv olması.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Анискевич А.С. Политический конфликт. - Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1994. - 475 с.
2. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. 2-е изд., пере- раб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004, 412 с.
3. Блищенко В.И., Солнцева М.М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX - начало XXI века). - М.: Городец, 2005. - 149с.
4. Галкин А.А. Общественная стабильность: некоторые теоретические подходы. МЭиМО, 2006, №9, с.57-58.

5. Кочесоков Р.Х. Этнические конфликты. Нальчик, 2007, 90 с.
6. Тишков В. Очерки теории и политики этничности в России. М., 1997. С. 480
7. Тишков В.А. Идентичность и культурные границы. М.: Наука, 1997, 230 с.
8. Тураев В.А. Этнополитология. М.: Логос, 2004, 388 с.
9. Яблоков И.А. Конфликтология, - СПб.: Питер, 2006. - 312с

## BEYNƏLXALQ TERRORİZMİN YAYILMASINDA ÖLKƏLƏRİN ROLU

**Aygül Azər qızı Səmədli**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

*semedliaygul@gmail.com*

### XÜLASƏ

Məqalədə beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə dövlətlərin rolundan bəhs olunur. Burada göstərilir ki, dövlət dəstəklənən terrorizm, dövlətlər və ya dövlətlərlə əlaqəli milli qruplar tərəfindən strateji, siyasi və dini məqsədlərə çatmaq üçün hədəf cəmiyyət üzərində qorxu mühiti yaratmağa yönəlmiş zorakılıq aktları şəklində xarakterizə olunur

**Açar sözlər:** terrorizm, beynəlxalq terrorizm, beynəlxalq hüquq

### THE ROLE OF STATES IN EXPANSION OF INTERNATIONAL TERRORISM ARTICLE

The article discusses the role of states in the fight against international terrorism. It is noted that terrorism financed by the state is characterized by acts of violence aimed at creating an atmosphere of fear of the target society for the achievement of strategic, political and religious goals by national groups associated with states.

**Key words:** terrorism, international terrorism, international law

### Giriş

Regional və ya beynəlxalq güclərin uzun dövr strateji maraqlarını reallaşdırmaq məqsədilə apardığı işlərin bir hissəsi kimi terrorizmi dəstəklədiklərinə, bir mübarizə üsulu və xarici siyasət vasitəsi kimi istifadə etmə yoluna getdikləri görünür [7, s. 956]. Çünki terrorçu qruplara qarşı dövlət dəstəyi, dəstəklənən dövlət üçün hədəf dövlətə qarşı maya dəyəri yüksək olmayan təsirli və praktik bir mübarizə üsuludur. Terrorizmə dəstək verən dövlət, verdiyi dəstək səbəbiylə doğan məsuliyyətini terrorçu qrupla arasında üzvi bir əlaqə olmaması səbəbindən asanlıqla inkar edir və həyata keçirilən aksiyalardan dolayı dəstəklənən dövlətin hər hansı bir məsuliyyəti olmur. Digər tərəfdən hazırda silah texnologiyasının çatdığı səviyyəni nəzərə aldıqda mümkün müharibə vəziyyətində tərəflərin uğrayacağı can və mal itkisini təxmin etmək çətin deyil. Bu səbəblə müharibənin dağıdıcı nəticələrindən qorunmaq istəyən dövlətlər, ənənəvi müharibənin əvəzinə terrorçu üsullara əl atmağı, terrorçu təşkilatları dəstəkləməyi və terrorizmi öz siyasi maraqları üçün bir mübarizə üsulu olaraq istifadə etməyi üstün tuturlar. Bu vəziyyətdə bir dövlət istədiyi zaman hər hansı bir məsuliyyəti doğmadan və müharibə riskindən çəkinərək terrorizmi digər bir dövlətdə istədiyi hərəkəti edə bilməsi üçün uyğun bir vasitə olaraq istifadə edə biləcəkdir [4, s. 32].

Dövlətlərin terrorizmə dəstək verməsi və ya qarışmalarında, terrorizmin universal bir vasitə olması ilə yanaşı terrorçu təşkilatlarla sözügedən dövlətlərin ideologiya, dini və siyasi baxımdan eyni və ya oxşar fikirləri paylaşmaları da mühüm rol oynayır. Soyuq müharibə dövründə Sovet İttifaqının bu cür qayğılarla dünya miqyasında terrorizmə dəstək verdiyi hər kəs tərəfindən qəbul edilir.

Dövlətlərin terrorçu təşkilatlara verdiyi dəstək, bu təşkilatlara beynəlxalq hərəkət qabiliyyəti təmin etməkdə və qabaqcıl texnologiyaya malik silahlar və partlayıcı maddələri əldə etmə, digər terrorçu qruplarla ünsiyyət içində ola bilmək imkanlarını açır. Özlərini maliyyələşdirmək üçün bank qarətə, adam qaçırma kimi hərəkətlərə müraciət etmə ehtiyacı olmayan dövlət dəstəklənən terrorçu təşkilatlar bu dəstəyə malik olmayan qruplara görə sayca az, lakin çox vaxt daha öldürücü xarakterli aksiyalar keçirirlər. Bu cür terrorizm hədəf dövlətin siyasi sabitliyinə, iqtisadi quruluşuna, diplomatik münasibətlərinə təsir etmə gücünə malikdir. Terrorçulara dövlət dəstəyi, eyni zamanda dəstək üçün yerli xalqa məcbur olma durumunu da ortadan qaldıraraq terrorçulara aktları nəticəsində yaranan ictimaiyyət reaksiyasına məhəl qoymadan geniş miqyaslı əməliyyatlar aparmaq imkanı yaradır [5, s. 778].



Müasir dövrdə artıq ənənəvi terrorizmə görə daha çox öldürücü gücə və operativ imkana malik olan dövlət dəstəklili terrorizm aşağı sıxlıqlı müharibənin bir mənzərəsi kimi qəbul edilir. Nəzəri planda psixoloji müharibə metodu olan terrorizm bu sayədə əldə etmiş olduğu dövlət dəstəyi nəticəsində beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qarşı ciddi bir təhdid halına gəlmişdir. Bu baxımdan II Dünya Müharibəsinin son nizami müharibə, III Dünya Müharibəsinin isə terrorizmlə müharibə olduğu şəkildə müxtəlif qiymətləndirmələr də keçirilmişdir[3, s. 308].

Beynəlxalq hüquq sisteminin, aşağı sıxlıqlı mübarizə strategiyası olaraq da adlandırılan terrorizmə qarşı təsirli tədbirlər görməsi zərurət halını almışdır. Bu təhdidə qarşı təsirli mübarizə inkişaf etdirmək üçün də, terrorçuların dövlət və ya dövlətlər ilə mövcud olduğu iddia edilən əlaqəsinin açıq bir şəkildə ortaya qoyulmalıdır. Ayrıca fərdlərin digər dövlətlərə yönəlmiş zərərli əməllərindən dolayı dövlətin məsul tutulması üçün də dövlətlə fərd arasındakı əlaqənin nəzərdən keçirilərək terrorizmə qarşı dövlət dəstəyinin təsnifatının aparılması vacibdir. Çünki dövlətin terrorizmə qarşı dəstəyinin miqyası dəstəkləyən dövlətə qarşı veriləcək cavabın müəyyənləşdirilməsi ilə yaxından bağlıdır.

Dövlətlə terrorçu aktor arasında mövcud olan bu münasibət həmin dəstəyin dərəcəsi, yeri və vaxtı baxımından fərqli şəkillərdə təsnif edilə bilər. Hər şeydən əvvəl terrorçular dövlətlər kimi sərhədləri olan müəyyən bir ölkəyə sahib deyillər. Bu səbəblə onlarla əməkdaşlıq edən və ya etməyən bir dövlətin daxilində fəaliyyətlərini davam etdirmək məcburiyyətindədirlər. Terrorizmə dəstək verən dövlətlə terrorçu qrup arasında əlaqə; Maddi dəstək, silah və lazım olan digər materialları təmin etmək, ölkə torpaqlarının terrorçu qruplar tərəfindən istifadə edilməsinə icazə vermək, təhsil və xüsusi xidmət etmək, terrorizmlə mübarizə məsələsində istəksiz və ya yetərsiz olmaq, terrorçu təşkilatın üzvləri ilə birlikdə zorakılıq aktları həyata keçirmək kimi geniş bir sahəni əhatə edir. Müasir dövrdə bir çox terror təşkilatının varlığını və fəaliyyətini ölkələrin verdiyi dəstək sayəsində davam etdirir. Beynəlxalq qaydalara açıq şəkildə zidd olan sözügedən yardım və dəstəklər, terrorizmin bu dərəcə təhlükəli hala gəlməsində mühüm rol oynayır[4, s. 44].

Terrorçularla dövlət arasındakı əlaqənin dərəcəsi haqqında doktrinada müxtəlif təsnifatlar keçirilmişdir. Məsələn, Cassese, terrorizmə qarşı dövlət dəstəyini altı dərəcəyə ayırmışdır. Bu altı dərəcə qısaca; Dövlət rəsmilərinin terror aktları həyata keçirməsi, dövlətin terrorist hərəkatlar üçün qeyri-rəsmi agentlərə tapşırması, dövlətin maliyyə yardımı etməsi və silah təmin etməsi, dövlətin maddi-texniki dəstək təmin etməsi, dövlətin ölkəsi üzərində terror bazalarının yerləşməsinə razılıq göstərməsi və dövlətin nə aktiv, nə də passiv bir şəkildə terrorizmə dəstək verməməsi şəkildə yekunlaşdırılmışdır [2, 1989, s. 598]. Con Mörfi isə, dövlətin beynəlxalq terrorizmə qarşı dəstəyini on iki fərqli kateqoriyada nəzərdən keçirir. Bu kateqoriyalar; Dövlətin terrorçu aktı şəxsən görməsi, birbaşa dəstək verməsi, kəşfiyyat dəstəyi təmin etməsi, terrorçu hərəkatlara qarşı xüsusi təhsil və ya əsas hərbi təhsil verməsi, diplomatik imtiyazlardan və yüksək texnologiya imkanlarından fayda verməsi, silah və partlayıcı yardımında olması, nəqliyyat məsələsində yardımçı olması, terrorçuların ölkəsini istifadə etməsinə icazə verməsi, maliyyə dəstək təmin etməsi, mətnaltı və şifahi dəstək verməsindən ibarətdir. Mörfi, bu on iki fərqli kateqoriyanın dövlətin dəstək verməsi və dövlətin sponsor olması şəkildə iki əsas başlıq altında toplandığını bildirir. Bu sadələşdirilmiş sxemə görə, bir dövlətin terrorçu hərəkatları fəal şəkildə planlaşdırması, istiqamətləndirmə və nəzarət etməsi terrorizmə qarşı dövlət sponsorluğunu yaradır. Buna qarşılıq dövlətin terrorçu aktorlara qarşı kəşfiyyat, silah və maliyyə resursu təmin etməsi, diplomatik üstünlüklərdən fayda verməsi və şifahi dəstək verməsi terrorizmə qarşı dövlət dəstəyini təşkil edir. Arend və Beck, Cassese və Mörfi tərəfindən edilən fərqləri göz önündə tutaraq dövlətlərin terrorizmə qarşı dəstəyini dövlətin sponsor olması, dəstək verməsi, yumşaqılıq göstərməsi şəkildə üç əsas nöqtədə nəzərdən keçirir [1, s. 164-165]. Schahchter da terrorizmə qarşı dövlət dəstəyini üç başlıq altında nəzərdən keçirmişdir [8, s. 246.] Terrorçu təşkilatın fəaliyyətini dövlətin nəzarət və idarəçiliyi altında davam etdirməsi, dövlətin terrorçu təşkilata əhəmiyyətli dərəcədə silah təmini, maddi-texniki dəstək, texniki yardım və təhsil məsələsində yardımçı olması və son olaraq, terrorçu təşkilatın sözügedən dövlətdən müstəqil şəkildə və ya bu dövlətlə sadə münasibətlər içində dövlətində fəaliyyətlərinə davam etməsi. Erickson isə terrorizmə qarşı dövlət dəstəyini sponsor olmaq, dəstəkləmək, yumşaqılıq göstərmək və hərəkatə keçmək barədə kifayət qədər qalmaq üzrə dörd başlıqda nəzərdən keçirmişdir [4, s. 32-34].

Terrorizmə qarşı dövlət dəstəyi barədə doktrinada edilən müxtəlif yer verilən, bu kateqoriyalardan sonra terrorizmə qarşı dövlət dəstəyi, Ericksonun münasibəti əsas götürülərək dəstəyin ən sıx

halından ən aşağı dərəcəsinə doğru sponsor olmaq, dəstəkləmək, yumşaqılıq göstərmək və hərəkətə keçmək barədə yetərliz qalmaq kimi dörd əsas başlıqda toplanmışdır.

*1. Dövlətin terrorizmə sponsor olması*

Dövlətin terrorizmə sponsor olması, terrorist hərəkətlərə nəzarət etməsi və ya idarə etməsidir. Bu halda dövlət, terrorizmi birbaşa bir mübarizə vasitəsi kimi istifadə edir və şəxsən öz orqanları vasitəsilə terrorçu hərəkət etməkdə, ya da qurduğu, təchiz etdiyi və ya nəzarəti altında saxladığı qeyri-rəsmi dövlət agentliklərini (unofficial agents), pullu əsgərləri və ya silahlı dəstələri istifadə etmək vasitəsilə terrorçu aktların həyata keçirilməsini təmin edir. Digər bir ifadə ilə terrorçular şəxsən dövlət vəzifələrindən və ya dövlət tərəfindən təsirli bir şəkildə nəzarət edilən şəxslərdən ibarətdir [4, s. 33].

Dövlət rəsmilərinin terrorçu hərəkətlərdə olması tez-tez görünən bir hal olmamaqla bərabər Xəlil Əl Vəzir sui-qəsd ilə Greenpeace Təşkilatına aid Rainbow Warrior adlı gəmiyə qarşı həyata keçirilən terrorçu hücumları dövlət vəzifəliləri tərəfindən reallaşdırılan terrorist hücumlara nümunə göstərmək olar. FQT-nın (Fələstin Qurtuluş Təşkilatı) öndə gələn adlarından Xəlil Əbu Vəzir iki mühafizəsi ilə birlikdə Tunisdəki evində 16 Aprel 1988-ci il tarixində İsrail təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən təşkil olunan bir sui-qəsd nəticəsində öldürülüb. Digər bir məsələ isə Fransanın Cənubi Sakit Okeanda həyata keçirdiyi nüvə sınaqlarına etiraz edən Greenpeace Təşkilatına aid Rainbow Warrior adlı gəminin Yeni Zelandiya sərhədlərində Fransız kəşfiyyat vəzifəliələrinə qarşı həyata keçirilən hücum nəticəsində aparılmasıdır [7, s. 21.].

*2. Dövlətin terrorizmə əməli yardım göstərməsi*

Bir dövlətin terrorçulara silah, texniki yardım, nəqliyyat məsələlərində əhəmiyyətli dərəcədə yardım və təşviqdə olmasının fəal dəstək kimi qiymətləndiriləcəyi irəli sürülmüşdür. Buna görə, terrorçuların dövlət tərəfindən yönəldilməməsi və ya dövlətin terrorçular üzərində əməli bir nəzarətə malik olmamasına baxmayaraq, dövlətin təhsil, silah, partlayıcı, xüsusi xidmət, təchizat, pul, rabitə, nəqliyyat və təhlükəsiz yer məsələlərində yardımçı olmaqla terrorçu aksiyalara fəal şəkildə dəstək verməsi halında terrorizmə qarşı dövlət dəstəyindən söhbət gedir. Öldə olunan bu yardımlar birbaşa terror hadisələrinə deyil.

Dövlətlər bu dəstəyi terrorçu aktların məsuliyyətini və ya nəzarətini üzərinə almadan verirlər. Bununla yanaşı beynəlxalq cəmiyyətdə qəbul edilən fikir təkcə maddi-texniki dəstək təmin etmənin, təhsil imkanı hazırlamağın və ya əməliyyatlar üçün baza vermənin əməli dəstək yaratmaq üçün yetərli olduğu istiqamətindədir.

Travalio, əməli dəstəyə misal olaraq, İran və Suriyanın Hizbullah Təşkilatına verdiyi maliyyə, təhsil, silah, partlayıcı yardımları ilə digər dəstəkləri göstərir [10, s. 150 ].

*3. Dövlətin terrorçu fəaliyyətlərə yumşaqılıq göstərməsi*

Dövlətin terrorçuları fəal şəkildə dəstəkləməməsinə baxmayaraq ölkəsi daxilində fəaliyyətlərinə davam edən terrorçulara mane olmaq və ya bunları ölkə xaricinə çıxarmaq üçün bir şey göstərməməsi və bu cür fəaliyyətləri sona çatdırmasına yönələn tələbləri rədd etməsi halında terrorizmə qarşı tolerantlıqdan söhbət gedir. Cassesenin dövlətlə terrorçular arasındakı əlaqənin ən aşağı dərəcəsi kimi səciyyələndirdiyi bu halda dövlət, terrorçuları fəal şəkildə müdafiə və idarə etməklə bərabər ələ keçirmək və ya həbs etmək üçün bir şey də göstərmir.

Dövlətin terrorçu qrupları hər hansı bir şəkildə dəstəkləmədiyi bu halda, terrorçuların ehtiyac-ları özləri, ya da xarici havadarları tərəfindən qarşılanaqdır. Bask Bölgəsinin müstəqilliyi üçün mübarizə edən separatçı ETA terror təşkilatının Fransadakı varlığı buna nümunə olaraq verilə bilər. Yenə Taliban rəhbərliyinin beynəlxalq terrorçuların Əfqanıstanı bir təlim və əməliyyat bazası kimi istifadə etmələrinə icazə verməsi və Ladenin yaxalanmasına yönəlmiş söylərə dəstək verməməsi sözügedən dəstəyin ən tipik nümunələrindən biri kimi göstərmək olar [4, s. 33].

*4. Dövlətin terrorist fəaliyyətlərlə mübarizə aparma məsələsində yetərsiz qalması*

Ümumiyyətlə dövlətlər ölkə torpaqlarını idarə etməklə yanaşı, bəzi dövlətlər ölkə torpaqlarını tamamilə nəzarət etməyə bilər. Dövlət, terrorçuların ölkəsi içində olmasını istəməməklə bərabər kifayət qədər hərbi qüvvəyə və ya texnoloji imkanlara malik olmaması kimi səbəblərlə terrorçu fəaliyyətləri qarşısını almaqda yetərsiz qala bilər. Bu cür dövlətlər terrorçular üçün ideal məskunlaşma yerləridir. Dövlət bu halda digər bir dövləti və ya regional təşkilatı yardım etməsi üçün dəvət edə bilər. Məsələn, 1977-ci ildə Somali hökuməti Mogadishudakı təyyarə qaçırma hadisəsində aksiyanı sona çatdırılmasında çatışmazlığından dolayı Qərbi Almaniyadan yardım tələb etmişdir. Dövlət beynəlxalq terrorizmə cavab vermək üçün kifayət qədər imkanlarının olmasına baxmayaraq digər dövlətlərdən və

ya təşkilatlardan da yardım tələb etmədiyi təqdirdə dövlətin tələbi olmadan başqa bir dövlətin və ya təşkilatın müdaxilə etməsi gündəmə gələ bilər.

Travalio, ətalətə nümunə olaraq Livanın İsrailə qarşı terrorçu fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi ölkənin cənub hissəsi üzərində nəzarətə malik olmamasını göstərir. [10, s. 150 ]

#### ƏDƏBİYYAT

1. *Arend, Anthony Clark: "Responding to Rogue Regimes; From Smart Bombs to Smart Sanctions; International Law and Rogue States: The Failure of the Charter Framework"*, *New Eng. L. Rev.*, Vol. 36, 2002, s. 735-753.
2. *Cassese, Antonio: "Terrorism is also Disrupting Some Crucial Legal Categories of International Law"*, *Eur. J. Int'l L.*, Vol. 12, No. 5, 2001, s. 993-1001.
3. *Einisman, Alan: "Ineffectiveness at Its Best: Fighting Terrorism with Economic Sanctions"*, *Minn. J. Global Trade*, Vol. 9, 2000, s. 299-326.
4. *Erickson, Richard J.: Legitimate Use of Military Force Against State-Sponsored International Terrorism*, **Air University Press, Alabama, 1989.**
5. *Jenkins, Brian. International Terrorism: The Other World War*, RAND Publications, Project Air Force, 1985.
6. *Khan, Ali: "A Legal Theory of International Terrorism"*, *Conn. L. Rev.*, Vol. 19, 1987, s. 945-972.
7. *Lambert, Joseph J.: Terrorism and Hostages in International Law a Commentary on the Hostages Convention 1979*, **Cambridge Grotius Pub., Cambridge, 1990.**
8. *Schachter, Oscar: "The Lawful Use of Force by a State Against Terrorist in Another Country"*, in *Terrorism & Political Violence Limits & Possibilities of Legal Control*, Ed. by. Henry H. Han, Oceana Pub., New York, 1993, s. 243-265.
9. *Terry, James P.: "An Appraisal of Lawful Military Response to State-Sponsored Terrorism"*, *Nav. C. L. Rev.*, Vol. 68, 1978-1994, s. 455-463.
10. *Travalio, Greg & Altenburg, John: "State Responsibility for Sponsorship of Terrorist and Insurgent Groups: Terrorism, State Responsibility, and the Use of Military Force"*, *Chi. J. Int'l L.*, Vol. 4, 2003.

## AVROPADA MULTİKULTURAL CƏMIYYƏTİN MƏNBƏLƏRİ VƏ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ İNDEKSİ

**Orucova Tərlan Əhməd qızı**

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında  
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı  
terlan.isgenderova@mail.ru*

#### XÜLASƏ

Məqalə Avropada müxtəliflik faktının hansı mənbələrdən qaynaqlandığına və Avropa cəmiyyətlərində ən çox qəbul edilən müxtəliflik formasının araşdırılmasına həsr olunub.

Müəllif multikulturalizm siyasətinin ölkələr və zaman dilimində varlığını və ya yoxluğunu müəyyən edən Multikulturalizm Siyasəti İndeksinin əsas kriteriyalarını araşdırır.

**Açar sözlər:** multikulturalizm siyasəti, Multikulturalizm Siyasəti İndeksi, multikultural cəmiyyət, miqrant

#### THE SOURCES OF MULTICULTURAL SOCIETY IN EUROPE AND THE MULTICULTURALISM POLICY INDEX

#### Abstract

The article is devoted to investigate the sources of diversity in Europe and the most commonly accepted form of diversity in European societies.

The author examines the key points of the Multiculturalism Policy Index, which determines the existence or absence of multiculturalism policies in countries over time.

**Key words:** multiculturalism policy, Multiculturalism Policy Index, multicultural society, immigrant

#### Giriş

İlk dəfə Avropada meydana çıxan və məqsədi etnik, mədəni və dil fərqliliklərini bir yerdə əridərək ortaq tarix, dil və mədəniyyətə söykənən bir millət yaratmaq olan milli dövlət layihəsinə bu gün ciddi meydan oxunur. Bəzən "multikulturalizm" bəzən də "multikultural cəmiyyət" olaraq adlandırılan bu meydan oxuma, mahiyyəti etibarilə cəmiyyətdə hər cür monotonluq, birlik və tərəfdaşlığı pozan "müxtəliflik" faktını qeyd edir. Kimlikaya görə, xarakterləri fərqli olmaqla birlikdə Avropada müxtə-

liflik faktı ən az üç mənbədən qaynaqlanır. İlk mənbə, keçmiş Avropadakı cəmiyyətlərin tarixi qədər qədim olan və hələ də varlığını davam etdirən yerli xalqlardır. Əsasən "milli azlıqlar" kimi adlandırılan bu qruplar özlərini dominant mədəniyyət qarşısında ayrı cəmiyyət kimi qorumaq istəyirlər və ayrı cəmiyyət olaraq varlıqlarını davam etdirmələrini təmin etmək üçün müxtəlif muxtariyyət və ya özünüidarə formaları tələb edirlər [3, s.38]. İspaniyada basklar və katalonlar, Birləşmiş Krallıqda Şimali İrlandiyalılar, Hollandiyada frizlər, Skandinaviya ölkələrində laplar bu tip azlıqlara nümunədir.

Yerli azlıqlar dedikdə, dövlətin ümumi əhali içində azlıq təşkil edən etnik qruplar (xalq) nəzərdə tutulur. Bu qruplar, ümumi etnik (tarixi, dini, dil) xüsusiyyətlərinə görə titul xalqdan fərqlənirlər və qədimdən bəri sözügedən dövlətlərin torpaqları üzərində oturaq yaşayırlar. Burada, Avropada yeni bir azlıq qrup mövqeyində yer alan qaçqınlar və qaçqın qruplardan bəhs etmirik. Hazırda Avropada sayları yüz milyonu aşan yüzdən çox yerli milli azlıq var.

Avropada multikulturalizmin ikinci mühüm mənbəyini miqrantlar və miqrant mənşəli azlıqlar yaradır. Bu qrupların əks etdirdiyi mədəni müxtəliflik, əsasən fərdi olaraq başlayan və ailə birləşmələri ilə davam edən beynəlxalq miqrasiyadan doğur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra meydana çıxan silsilə köçün məhsulu olan bu "yeni" azlıqlar, müxtəlif Avropa ölkələrində müxtəlif formalarda xarakterizə olunurlar. Azlıqlar üçün Almaniya, Belçika və İsveçrə kimi ölkələrdə "xaricilər", Fransada "miqrant işçilər", Hollandiya və İsveçdə "immigrantlar", İngiltərədə isə "irqi azlıqlar" anlayışı istifadə edilir [1, s.166-67]. Ancaq zaman içində bu anlayışlar müzakirəyə çıxarılır və yerinə yeni anlayışlar təklif edilir. Əgər miqrantların mənşəyini vurğulamaq istəyirsinizsə, o zaman "əcnəbilər" və ya "miqrantlar" deməkdə bir maneə yoxdur, amma bu qrupları cəmiyyətin bir hissəsi kimi xarakterizə etmək istəyirsinizsə, burada bu anlayışlar disfunkional və hətta təhlükəli bir vəziyyətə gəlirlər. Bu baxımdan "yeni azlıqlar", "etnik mədəni qruplar" kimi anlayışları istifadə etmək lazımdır. Bu anlayışların müəyyən bir şəkildə vurğulanması bəzən siyasi mövqeyi də dilə gətirir. Məsələn, irqçi və əcnəbi düşmən qruplar, miqrantların Avropa cəmiyyətlərinə aid bir element olmadığını vurğulamaq üçün xüsusilə "xaricilər" sözünü hər şəraitdə təkrar edirlər.

Rəsmi statistikaya görə, Avropada ən az 21 milyon miqrant yaşayır. Ailə birləşməsi və sığınacaq verilməsi yolu ilə köçün hələ də davam etdiyi düşünülərsə, bu rəqəmlər getdikcə artmaqdadır. Üstəlik, miqrant ailələrdə doğulan uşaq sayı da Avropalı ailələrdən daha yüksəkdir.

Avropada multikultural mühiti zənginləşdirən bir başqa miqrasiya forması Avropa İttifaqı daxilində sərbəst hərəkətin məhsulu olan daxili miqrasiyadır. Avropa ölkələrindəki müxtəlifliyi, təbii olaraq, milli azlıqlar və miqrantlarla məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. Avropa, islahatlardan bu yana dini baxımdan böyük bir müxtəliflik nümayiş etdirir. Uzun bir müddət öz aralarında ixtilaf yaşayan katolik və protestant qruplar, ancaq keçən əsrin ikinci yarısından etibarən yaxınlaşmağa başlamışlar. Yenə Yəhudilik və Xristianlıq arasında davam edən tarixi gərginlik, II dünya müharibəsində yaşanan fəlakətlər nəticəsində azalmağa və dostluğa çevrilməyə başlamışdır. İkinci dünya müharibəsindən bu yana davam edən miqrasiyalarla yanaşı mövcud olan dini müxtəlifliyə yeni bir ölçü daha əlavə olunur. Bu sayədə Avropa, daha öncə öz içində mövcud olmadığı üçün üz-üzə əlaqə qurmadığı İslam, İnduizm, Buddizm və bənzər dinlərlə üz-üzə əlaqələr qurmağa və bir arada yaşamağa başlamışdır.

Ümumiyyətlə, müxtəlifliyi qavrama tərzinin bütün ölkələrdə və hər sahədə eyni olmaması, ölkələr və cəmiyyətlər arasındakı fərqləri hansı amillərin müəyyən etdiyi sualını gündəmə gətirir. Bir ölkənin mövcud etnik quruluşu və bunu qəbul etmə tərzini, fərdlərin ideal cəmiyyət dizaynına da təsir edir. Avropa Sosial Sorğu qurumunun 2002-2003-cü illərdə 20-dən çox Avropa ölkəsində apardığı sorğunun nəticələrinə əsasən məlum olmuşdur ki, Avropa cəmiyyətlərində ən çox qəbul edilən müxtəliflik forması "etnik müxtəliflik"dir. İkinci planda müsbət yanaşılan müxtəliflik tərzini isə, "dini müxtəliflik"dir. Bunun Avropa tarixinə nəzər saldıqda səbəbini başa düşmək olur. Avropada 16-cı əsrdən bu yana davam edən dini qarşıdurmalar və gərginliklər fərqli dini qruplar arasında tolerantlığın inkişafına və bir-birilərini qəbul etmələrinə yol açmışdır. Avropada Protestantlığın ortaya çıxışından bu yana baş verən ictimai qarşıdurmalar və gərginliklər, nəticədə daha tolerant cəmiyyət quruluşunu meydana çıxarmışdır. "Mədəni müxtəliflik" isə yalnız bir Avropa ölkəsində (İsveçrə) maraqlı görünür. Bütün digər Avropa ölkələrində xalq, cəmiyyətin birgə adət və ənənələri olmasının daha yaxşı olacağını düşünür. "Dil müxtəlifliyi" Avropada demək olar ki, heç bir ölkədə dəstək görmür və bu vəziyyətdə ən az mənimsənən bir müxtəliflik forması kimi ortaya çıxır. Bu məqamda Avropa ölkələri dildə və ünsiyyətdə tək bir quruluşu üstün hesab edirlər. Avropada multikulturalizm, sosioloji olaraq etnik və dini bir məzmunə sahibdir. Müxtəlifliyin digər formalarına (mədəni, dil və bilikli) çox

ölkələrdə dəstək verilmir. Buna görə də, bu ölkələrdə cəmiyyət, ümumiyyətlə multikultural bir cəmiyyətə konsepsiyasına deyil, multi-etnik və çox-dinli bir cəmiyyət modelinə dəstək verirlər [2].

Beləliklə, qloballaşmanın, dünyada baş verən siyasi, iqtisadi və s. proseslərin nəticəsi olaraq günümüzdə bir çox ölkələrdə cəmiyyətin tərkibinin heterogenləşməsinin şahidi oluruq. Avropada İngiltərə, Almaniya, Fransa və digər ölkələr də bu prosedən kənar qalmır. Bu ölkələr özlərini çox mədəniyyətli tanısalar da, tanımasalar da yaşanan etnik müxtəliflik inkar edilməyəcək həddədir. "Günümüzdə Avropa İttifaqına daxil olan bir çox ölkələrin əhalisinin 5%-i avropalı deyil. Və bu nisbət bəzi ölkələrdə 10%-ə çıxır" [5]. Mənbələri və xüsusiyyətləri nə olursa olsun, bu gün Avropada multikultural, multi-etnik və çox dinli ictimai quruluş ortaya çıxmışdır. Bununla yanaşı, bu formanın dərk edilməsi və tanınması qədər bu struktura göstərilən münasibətlər məsələsində Avropanın mədəniyyət və siyasət elitaları arasında dərin fikir ayrılıqları var. Multikulturalizm barədə müzakirə aparan bir çox ziyalı və elm adamı, multikulturalizm anlayışını həm təsviri (deskriptiv) həm də normativ bir anlayış olaraq istifadə etməyi təklif edirlər.

Modul multikulturalizm məsələsində ABŞ və Britaniyanın (Avropanın) təmsil etdiyi iki əsas anlayış olduğunu düşünür. Ona görə birinci geniş, ikincisi dar bir mənaya işarə edir. ABŞ-da multikulturalizm termini insanpərvərlik, insan hüquqları və bərabər vətəndaşlıq kimi fikirlər, qruplar arasındakı fərqlərdən irəli gələn tələblər, kimlik siyasəti, olduğu kimi qalmaq, irsinə sadıq qalmaq, başqa insanlarla sahib olunan tərəfdaşlığın dövlət yanında tanınması üçün mübarizə siyasətini tərif etmək üçün istifadə edilməyə başlanmışdır. Britaniya və Avropanın digər bölgələrində isə multikulturalizm, daha dar mənada istifadə edilir. Bu vəziyyət siyasi mübarizə nəticəsində deyil, miqrasiyanın nəticəsi olaraq, ağ olmayanların ağların ölkələrinə miqrasiyaları ilə ölkələrin və cəmiyyətlərin multikultural hala gəlməsi ilə ortaya çıxmışdır [5].

Şübhəsiz, II Dünya Müharibəsindən sonra baş verən mürəkkəb tarixi və sosial proseslər multikulturalizm siyasətinin qəbul edilməsinin əsas səbəblərindən idi. İlk növbədə, XX əsrin II yarısında işçi qüvvəsinə olan tələbatını qarşılamaq üçün kütləvi miqrasiya ilə üzəüz qalması nəticəsində Avropa ölkələrinin əhalisinin tərkibi müxtəfləşdi və proses hələ də davam edir. Miqrant köçləri ilə birlikdə gündəmə gələn multikulturalizmin Avropa ölkələrinə yayılması və miqrant qrupların mədəni fərqliliklərinin qorunmasında həyata keçirilən siyasətləri əhatə etməsinin əsas səbəbi əsrlərcə davam edən və əcnəbilərin yerli cəmiyyətə tam assimilyasiya məqsədini güdən siyasətlərin 1960-cı illərdə iflas etməsi və xaricilər probleminə yeni çözümlər axtarılması idi. Multikulturalizmin əsas məqsədi fərqliliklərin tanınması xoş görülmesi yolu ilə ahəngdar və məhsuldar bir cəmiyyət yaradılmasıdır.

Multikulturalizm siyasəti əvvəllər homogen olan dövlətlərin zamanla mədəni, etnik, dini və irqi cəhətdən müxtəfləşdikcə harmonik cəmiyyətə nail olma bilməsi üçün əslində məcburi idi. Bu inteqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin daha bir səbəbi humanist məqsədlər üçün idi. Vertovek multikulturalizmin II dünya müharibəsindən sonra böyük fenomen olmasını belə açıqlayır: "Dünya, eləcə də BMT Hitlerin fanatik və öldürücü ideologiyalarına qarşı qətiyyətlə yeni irqlərin və xalqların bərabərliyi ideologiyasını irəli sürdü [6, s.35]. Nəticədə, bu hərəkət bütün irqlərin və kimliklərin bərabərliyi üçün, habelə kolonizasiya, irqi iyerarxiya və seqreqasiya qarşı mübarizəyə çevrildi və Avropa ölkələrinin mədəni və ictimai homogenliklərindən vaz keçərək miqrantların və onların övladlarının kimliklərini tanımaqdan başqa seçimi qalmadı. Multikulturalizmin qəbul edilməsi hüquq müdafiəçilərinin tələblərini yerinə yetirmək, rasizmi azaltmaq, eyni zamanda kapitalist vasitələrlə əcnəbiləri istismar etməyin yumşaq metodunu tapmaq üçün ən məntiqli seçim kimi görünürdü.

Beləliklə, 1960-cı illərdə bir sıra qərb demokratiyaları etnik mədəni müxtəfliliyə münasibətdə multikultural yanaşmanı seçdilər. Keçmişdə etnik müxtəflilik siyasi sabitliyə təhdid olaraq görülürdü. Miqrantlar, milli azlıqlar və yerli əhali assimilyasiya və marginallaşdırma siyasətinə məruz qalırdılar. Müasir dövrdə bir çox qərb demokratiyaları bu siyasətdən vaz keçmişlər və müxtəfliliyə daha uzlaşmacı yanaşırlar. Belə ki, miqrantlar üçün uzlaşmacı siyasətinin qəbulunun geniş yayılması, ərazi muxtariyyətinin qəbulu, yerli əhalinin torpaq iddialarının tanınması və özünü idarə etmə hüququnun verilməsi məsələləri bu siyasətin tərkib hissəsidir. 1970-ci illərdən 1990-cı illərin ortalarına qədər Qərb demokratiyalarında bir çox multikulturalizm siyasəti və azlıq hüquqları vasitəsilə müxtəfliliyin tanınması və ahənginə doğru meyl vardı. Bu siyasət bir çox dövlətdə həm dövlət səviyyəsində, həm də beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində dəstəklənirdi və unitar və homogen bir millət olmaqla bağlı keçmiş fikirləri rədd edirdi. Bu multikultural dönüş çoxsaylı müzakirələrə səbəb olmuşdur. Multikulturalizmin

müdafiəçiləri iddia edir ki, o etnik gərginliyi azaldır, qarşılıqlı hörməti təşviq edir, azlıqların cəmiyyətin həyatında iştirakını artırır. Onun tənqidçiləri isə iddia edir ki, o, etnik bölünməni kəskinləşdirir, etnik birliklərarası həmrəyliyi azaldır, illiberal praktikanı davam etdirir. Debatların davamlılığının səbəbi odur ki, multikulturalizm siyasətinin ölkələr və zaman dilimində varlığını və ya yoxluğunu müəyyən edəcək kəmiyyət ölçüsü yoxdur. Multikulturalizm Siyasəti İndeksi multikulturalizmin sosial təsirlərinə çıxış üçün vasitədir və bizə multikulturalizmin siyasətinin zamanla keçdiyi təkamülü müəyyən etməyə imkan yaradır və 3 zaman dilimində - 1980, 2000, 2010 -cu illərdə 21 demokratik ölkədə multikulturalizm siyasətinin mövcudluğunu və ya yoxluğunu ölçür. Bu indeksdə əsas diqqət bir çox qərb demokratiyalarında mövcud olan 3 qrupa yönəldilib:

- Miqrant mənşəli etnik qruplar
- Tarixi milli azlıqlar
- Yerli xalqlar

Bu indeks hər bir qrup üçün ötən 40 il ərzində xarakteristik multikultural dönüşü əks etdirən siyasəti müəyyən etmişdir.

Multikulturalizm siyasətinin universal qəbul olunmuş tərifinə yoxdur. Multikulturalizm siyasətini ona yaxın olan anti-diskriminasiya siyasəti, vətəndaşlıq siyasəti, inteqrasiya siyasəti kimi siyasətlərdən fərqləndirən sərt cizgi yoxdur. Ona görə də bu məsələ bəzən mübahisəli məqamlara yol açır. Multikulturalizmin siyasətləri müxtəlifliklərin tanınmasını, müdafiəsini və uzlaşmasını qarşısına məqsəd qoyur. Amma, müxtəlif növ qrupların fərqli multikulturalizm siyasəti axtaracaqları demək olar ki, qaçılmazdır. Belə ki, yeni gələn miqrant müdafiə və uzlaşmanın müxtəlif formalarını axtardığı halda, yerli əhalini ata torpağında yaşamaq kimi məsələlər maraqlandırır.

Hər hansı bir ölkənin multikulturalizm siyasəti tətbiq edib etmədiyini müəyyənləşdirmək üçün bu siyasətin təməl prinsiplərini müəyyənləşdirmək vacibdir. Kymlicka qeyd edir ki, multikultural siyasət və ya multikultural vətəndaşlığa səkkiz kriteriyanın kombinasiyası daxildir.

1. Mərkəzi, regional, bələdiyyə səviyyələrində multikulturalizmin konstitusiyaya, qanunvericilik və parlament tərəfindən qəbulu və etnik icmalarla məsləhətləşmədə bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün dövlət nazirliyinin, katibliyinin və ya məsləhət şurasının mövcudluğu;

2. Multikulturalizmin məktəb tədris planında mənimsənilməsi;

3. İctimai mediada etnik nümayəndəliyin/həssaslığın təmin edilməsi;

4. Geyimə qanunlarla və ya iddialarla sərbəstlik verilməsi;

5. İkili vətəndaşlığa icazə verilməsi;

6. Mədəni fəaliyyətlər üçün etnik qrup təşkilatlarına maddi dəstəyin təmin edilməsi;

7. İki dildə və ya ana dilində təhsilin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

8. Dezavantajlı (çətin vəziyyətdə) mövqedə olan mühacir qrupları üçün müsbət ayrı-seçkilik edilməsi [4, s.7].

Yuxarıda sadalanan bu səkkiz siyasət göstəricilərinin hər birinin məqsədi liberal-demokratik dövlətlərin multikulturalizmə doğru bir dönüş edib-etməməsinin və miqrant qrupları ilə əlaqədar olaraq daha multikultural vətəndaşlıq modelləri inkişaf etdirib etdirməməsinə müəyyənləşdirməkdir.

Miqrantlar üçün multikulturalizmin əsası yerli xalqlar və milli azlıqlar üçün olanından aydın şəkildə fərqli olsa da, hər biri daha əvvəlki iyeyarxiyaların miraslarından xilas olmaq və daha ədalətli və daha tam demokratiyanın inşasına yardımçı olmaq üçün bir vasitə olaraq müdafiə edilmişdir. Yerli xalqlara, milli azlıqlara və ya köçəri qruplara nəzər salanda multikulturalizm siyasətinin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni ölçüləri birləşdirdiyi dərhal anlaşılır. Azlıqlar (haqlı olaraq) mədəniyyətlərinin tarixi damğalanmasına qarşı çıxarkən, miqrantlar üçün multikulturalizmə eyni zamanda siyasi gücə və iqtisadi fürsətlərə- məsələn pozitiv ayrı-seçkilik siyasətləri, siyasi danışma mexanizmləri, etnik özünü təşkilatlandırmanın maliyyə cəhətdən dəstəklənməsi, ya da vətəndaşlığa keçməyin asanlaşdırılması kimi - siyasətlər daxildir. Hər üç halda da multikulturalizm siyasətləri mədəni tanınmağı, iqtisadi yenidən bölünməni və siyasi iştirakı birləşdirir. (4, s. 8)

Sonda onu qeyd edək ki, Kimlikaya görə multikulturalizmi asanlaşdıracaq və ya mane ola biləcək bəzi amillər var:

1. Etnik münasibətlərin etibarsız hala gəlməsi (Təhlükəsizlik tədbirlərinin azaldılması: Multikulturalizm dövlət və azlıqlar arasındakı münasibətlər dövlət təhlükəsizliyi yox, ictimai siyasət məsələsi olaraq görüldüyündə ən yaxşı nəticə verir. Əgər dövlət miqrantları təhlükəsizlik təhdidi kimi qəbul edərsə (11 Sentyabrdan sonra ərəb-müsəlman vəziyyətində olduğu kimi) multikulturalizmə verilən dəstək və azlıqların çox mədəniyyətli haqq tələblərini dilə gətirmə imkanları belə azalacaqdır.

2. İnsan hüquqları: Multikulturalizmə verilən dəstək etnik və dini sərhədlər arasında insan haqlarına ortaq bir bağlılıq olduğu fərziyyəsinə əsaslanır. Multikulturalizmə qarşı etirazların çoxu əsasən müsəlmanlarla bağlı narahatlıqlardan və onların liberal-demokratik normalara inteqrasiya məsələsində istəksiz olaraq qəbul edilmələrindən qaynaqlanır.

3. Sərhəd nəzarəti: Multikulturalizm vətəndaşların sərhədlər üzərindəki nəzarətləri itirəcəklərindən qorxduqları hallarda, məsələn ölkələrin çoxlu qeyri-qanuni miqrant və ya qaçqın ilə (ya da onların gözlənilməz bir axını) ilə qarşı-qarşıya qaldığı ölkələrdə daha da mübahisəli hala gəlir.

4. Miqrant qruplarının müxtəlifliyi: Multikulturalizm yəqin ki, çox mədəniyyətli olduğu zaman, yəni miqrantlar tək ölkədən yox, bir çox fərqli ölkədən gəldiyi zaman daha yaxşı şəkildə işləyir.

Avropada qeyri-leqal və dar görüşlü potensial hərəkətlərin daşıyıcıları hesab edilən miqrantlar rifah dövləti üzərində yük olaraq görülür. Belə "yüksək riskli" vəziyyətlərdə multikulturalizmə dəstək azalır. Amma əslində miqrantların qeyri-qanuni olaraq qavranıldığı zaman multikulturalizmə ehtiyac vardır [4, s.2].

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Entzinger, H.B., *Het Minderhedenbeleid*, Boom Meppel, Amsterdam 1984
2. ESS Round 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.5. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
3. Kymlica, W., *Çokkültürlü Yurttaşlık, Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Ayrıntı yayınları, İstanbul 1998.
4. Kymlicka, W. "Multiculturalism - Success, Failure and the Future" (2012) file:///C:/Users/Admin/Downloads/TCM-Multiculturalism-Web%20(2).pdf
5. MODOOD, T. (2014b). *Çokkültürcülük: Bir yurttaşlık tasarımı*. Çev. İ. Yılmaz. Ankara: Phoenix
6. Vertovec, S. and Wessendorf, S. (2010) *The Multiculturalism Backlash: European discourses, policies and practices*. New York: Routledge.

## ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ - НОВЫЙ ФАКТОР МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

к.э.н, доц. Назералиев Садик Биньямин оглы

*Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)*

*naz-sad@rambler.ru*

#### РЕЗЮМЕ

Производство продовольствия и сельское хозяйство с точки зрения макроэкономического анализа отодвигается на второй план. Развитые в экономическом отношении страны далеко продвинулись по этому пути. В том же направлении двигаются развивающиеся страны и страны с переходной экономикой. Тем не менее продовольственная проблема - это вопрос жизнеобеспечения людей.

**Ключевые слова:** продовольственная безопасность, производство, экономический кризис, продовольствие

#### ABSTRACT

Food production and agriculture in terms of macroeconomic analysis is relegated to the background. Economically developed countries have come a long way. Developing countries and countries with economies in transition are moving in the same direction. Nevertheless, the food problem is a matter of livelihood for people.

**Key words:** food safety, production, economic crisis, food

Производство продовольствия и сельское хозяйство с точки зрения макроэкономического анализа все более отодвигаются на второй план, поскольку индустриализация и урбанизация приводят к росту в структуре экономики и занятости роли промышленности и сферы услуг. Развитые в экономическом отношении страны далеко продвинулись по этому пути. В том же направлении двигаются развивающиеся страны и страны с переходной экономикой. Тем не менее продовольственная проблема - это вопрос жизнеобеспечения людей. Когда неурожай приводит к нехватке продовольствия, проблема оказывается острой для развивающихся стран, но по каналам мировой торговли она затрагивает и развитые регионы. Кроме того, нехватка

продовольствия вызывает социальные волнения, которые порождают потоки беженцев из пострадавших стран.

Большое число людей, не имеющих полноценного по калорийности и качеству питания, в современном глобализованном, индустриальном и постиндустриальном мире, обществе информационных технологий и Интернета остается реальностью, которая приходит во все больший диссонанс с задачами мирового развития. По сути дела, в мире наряду с «золотым миллиардом» жителей западных стран, развитых в экономическом отношении, живет «голодный миллиард». Это люди, которые хронически страдают от нехватки продовольствия.

Проблема недостаточного питания имеет вполне определенную локализацию в масштабах мировой экономики - развивающиеся страны. Там проживает около 98% населения, имеющего недостаточное питание.

Очевидно, что проблема недоедания наиболее остра в Южной Азии (Индия, Пакистан, Бангладеш, Афганистан), а также африканских странах к югу от Сахары. Если большинство африканских стран, Бангладеш, Афганистан и Пакистан относятся к числу бедных стран, то Индия претендует на мировое лидерство в современных отраслях промышленности и сфере услуг. Тем не менее проблемы продовольственного обеспечения в этой стране очень остры. Калорийность и качество питания сельского населения находятся на уровне конца XIX века [4].

Нужно отметить, что представленные выше числовые оценки охватывают широкую гамму проблем с продовольственным обеспечением - от острого голода на грани выживания до недостаточного по калорийности и качеству питания.

Для того чтобы учесть все аспекты недостатка продуктов питания, Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО) ввела определение продовольственной безопасности. Согласно этому определению, продовольственная безопасность обеспечивается тогда, когда для каждого человека в любое время физически, социально и экономически доступна питательная и безопасная пища в достаточном количестве для удовлетворения его потребностей и пищевых предпочтений для активной и здоровой жизни. Это же определение распространяется и на уровень домашних хозяйств. Продовольственная безопасность отсутствует, когда люди не имеют физического, социального или экономического доступа к продовольствию. Недоедание возникает тогда, когда калорийность питания ниже энергетических потребностей [1]. ФАО подчеркивает, что этот термин уточняет более эмоциональное понятие «голод».

Впервые понятие «продовольственная безопасность» появилось в 1974 году. Оно было выработано мировым продовольственным саммитом. Тем не менее, по наблюдениям экспертов ФАО, в печати в 1990-х годах можно было встретить около 200 его определений. В представленном выше понимании продовольственная безопасность охватывает многие реальные проявления продовольственного дисбаланса. Оценки и расчеты уровня продовольственной безопасности базируются на национальных продовольственных балансах.

Сформировалась группа стран, где продовольственный кризис носит постоянный характер, и эти страны нуждаются в особом внимании мирового сообщества. В этой группе находится около 20 государств. В них природообусловленные проблемы развития сельского хозяйства сочетаются с социально-экономическими проблемами, и нет необходимых ресурсов для изменения ситуации. К числу этих стран относятся Афганистан, Ангола, Бурунди, Центрально-африканская Республика, Чад, Конго, Кот-д'Ивуар, КНДР, Демократическая Республика Конго, Эритрея, Эфиопия, Гвинея, Гаити, Ирак, Кения, Либерия, Сьерра-Леоне, Сомали, Судан, Таджикистан, Уганда и Зимбабве. Особенность многих из них - политический конфликт, который при слабости государства блокирует все возможности для увеличения продуктивности сельского хозяйства. Сложность ведения сельского хозяйства в этих странах, таким образом, суммируется из природных ограничений и политической нестабильности.

Если же рассматривать проблему в масштабе мировой экономики, основными факторами, влияющими на продовольственную безопасность, являются рост населения, нехватка сельскохозяйственной земли и пресной воды, глобализация продовольственных рынков, а также экономическая политика отдельных государств и мирового сообщества в целом. Представление о темпах роста мирового населения дает таблица 1. В течение 65 лет на увеличение мирового населения на 1 млрд. человек нужно не более 15 лет. Несмотря на то что темпы роста



снижаются, абсолютные значения прироста все еще очень велики. Нагрузка на мировое сельское хозяйство растет.

Увеличение населения создает необходимость в постоянной гонке новых технологий сельского хозяйства, повышающих производительность, для замещения истощающихся природных ресурсов. Невозможно решить продовольственную проблему раз и навсегда пока растет население. Любое решение будет временным, поскольку ресурсы для ведения сельского хозяйства ограничены и рост населения приводит к их истощению, если не совершенствуются технологии, которые повышают производительность ресурсов.

В последние годы, еще до мирового экономического кризиса, стала формироваться ситуация, когда рост цен из-за спекулятивных операций и нарушение зернового баланса из-за широкого распространения производства моторного биотоплива привели к дефициту продовольствия во многих развивающихся странах. Политическая нестабильность в Северной Африке и на Ближнем Востоке, угрожающая срывом поставок нефти, может стимулировать производство моторного биотоплива в Европе и Северной Америке, а также Бразилии, что отрицательно скажется на продовольственном рынке.

Наиболее сильно расширяются посевы кукурузы для производства этанола, а также посевы рапса, являющегося сырьем для производства дизельного топлива. Рост цен на нефть стимулировал интерес к альтернативным видам топлива, и США и ЕС стимулировали производство этанола. Уже в 2007 году, когда мировые запасы продовольственного зерна были на рекордно низком уровне, мировое потребление кукурузы выросло на 40 млн. тонн, из которых почти 30 миллионов было направлено на переработку в этанол [2]. В целом в мире свыше 10% мирового потребления кукурузы используется на производство биотоплива и еще 60% - в виде корма скоту и птице. В ЕС 60% рапсового масла было использовано для производства дизельного топлива, что составило примерно 25% мирового производства этого сырья [3]. Таким образом, основным стимулом роста цен на целый ряд зерновых и масличных культур было развитие производства биотоплива. Глобальный кризис, понизивший потребление и цены на топливо, также способствовал уменьшению давления топливного фактора на продовольственный рынок. Другой стороной этого процесса стало снижение цен на нефтепродукты, что понизило издержки производства в земледелии.

Тем не менее конкуренция нефтепродуктов и биотоплива может оказать существенное влияние на продовольственную ситуацию в перспективе. Принятие в США закона об энергетике создает условия для постоянного давления на рынок продовольствия биотопливной отрасли. Поскольку рынки жидкого топлива намного масштабнее продовольственных, они способны поглотить не только прирост производства растительного сырья, но и создать конкуренцию кормовому и продовольственному потреблению [6].

Глобализация сельскохозяйственного производства и продовольственного комплекса остро ставит вопрос об ограниченности природных ресурсов для ведения сельского хозяйства - сельскохозяйственных земель и пресной воды. Именно это сочетание необходимо для производства продовольствия, но далеко не все государства имеют эти ресурсы в нужном сочетании. В самых населенных странах мира - Китае и Индии - ситуация с пахотной землей и пресной водой для поливного земледелия стремительно ухудшается. В Китае на человека приходится примерно десять соток (0,1 га) пахотной земли, в Индии - 15. Обеспеченность пресной водой в Китае находится на уровне, который характеризуется как «низкий», а в Индии как «очень низкий» [5].

В отличие от многих других стран, Азербайджан обеспечен природными ресурсами для ведения сельского хозяйства в масштабах, обеспечивающих не только внутреннее потребление, но и экспорт. В настоящее время этот потенциал используется далеко не полностью.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Растянный В.Г. Аграрная Индия: парадоксы экономического роста. Вторая половина XX в. - начало XXI в. М.: ИВ РАН, 2010.
2. Trade Reforms and Food Security. FAO, 2003 // <http://www.fao.org/docrep/005/y4671e/y4671e00.htm>
3. Растянный В.Г., Дерюгина И.В. Модели сельскохозяйственного роста в XX веке. Индия, Япония, США, Россия, Узбекистан, Казахстан. М.: ИВ РАН, 2004. С. 87-88.

4. Андреева Н. Сельское хозяйство западных стран на постиндустриальном этапе развития // Мировая экономика и международные отношения. 2009, № 7. С. 91.
5. The State of Food and Agriculture. Agricultural Trade and Poverty. Can Trade Work for the Poor? Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2005. P. 12.
6. World Summit on Food Security. Rome, 2009. 16-18 November; Declaration of the Summit on Food Security // <http://www.fao.org/wsfs/world-summit/en/>

## ERMƏNİ TERROR TƏŞKİLATLARININ BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRİ

**Günəl Siyab qızı Mirzəyeva**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*

*ms\_gunel@yahoo.com*

### XÜLASƏ

Terrorizm terminindən separatist qrup və ölkələr tərəfindən siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə edilir. Bu ölkələrdən biri də ərazi iddialarından, azlıqların vəziyyətindən istifadə edərək, regionun bir sıra dövlətlərinə ərazi iddialarını həyata keçirilmək üçün bəhanə kimi istifadə edən, dünyanın hər yerində fəaliyyət göstərən terror təşkilatlarını dəstəkləyən Ermənistan Respublikasıdır. Belə ki, radikal Erməni təşkilatlarının əsas məqsədi 1887-ci ildə “Böyük Ermənistan”- “Armenakanın” yaradılması idi ki, “Hıncaq” və “Daşnaksütun” bu plana nail olmaq üçün siyasi terrorist addımlar atmışlar. [1]

Bu məqalədə XX əsrdə erməni terrorizminin strateji təsirini nəzərdən keçirmək istəyirəm. 1973-cü ildən 1985-ci illərə qədər erməni terrorçuları türk diplomatlarını və ailə üzvlərini öldürməklə, dünya miqyasında 188 terrorçuluq əməliyyatı zamanı həlak olan bir çox başqa üçüncü tərəfin öldürülməsi ilə ölümcül və təqsirli beynəlxalq bir ünsür qazanıblar. 1980-ci illərin ortalarına qədər isə erməni terrorçuları bir çox aparıcı üzvlərinin ölümü ilə nəticələnən acınacaqlı və ölümcül daxili döyüşə məruz qalmışlar. Artıq 20 ildən çoxdur ki, hətta, erməni terrorizminin strateji təsirini qəti şəkildə qiymətləndirmək çətinidir. Keçmiş səhvlərə görə intiqam almaq və müstəqil dövlətin məqsədinə nail olmaq istəyən erməni terrorizmi irlandiyalılar və fələstinlilər kimi digər etnik əsaslı terrorist hərəkatlarla ümumi xüsusiyyətləri paylaşır. [1]

**Açar sözlər:** Erməni terror təşkilatları, terrorizm, Erməni məsələsi, “Böyük Ermənistan”, kilsə, erməni lobbisi

### THE EFFECTS OF ARMENIAN TERRORIST ORGANIZATIONS ON INTERNATIONAL SECURITY

#### Abstract

Terrorism as a means of achievement of political goals is actively used by separatist groupings and countries, supporting them. One of these countries is the Republic of Armenia, which, using the situation of the Armenian minority as a pretext for the realization of its territorial claims to a number of states of the region supports terrorist organizations all over the world, activities of which are directed against these countries. That is, radical Armenian organizations that aimed to establish “Greater Armenia” – “Armenakan” founded in 1887, then “Hnchak and “Dashnaksutun” parties used political terrorist acts widely in order to fulfill this plan.

I want reappraise the strategic impact of Armenian terrorism in the twentieth century in this article. From 1973 to 1985, Armenian terrorists earned a deadly and infamous international reputation by murdering Turkish diplomats or members of their families, along with many other non-involved third parties killed in the crossfire, during 188 terrorist operations worldwide. By the mid-1980s, however, Armenian terrorists had fallen into mindless but deadly internal fighting that resulted in the deaths of several of their leading members. Yet even with the benefit of 20 years of hindsight, it remains difficult to assess definitively the strategic influence exerted by Armenian terrorism. In seeking revenge for past perceived wrongs and in pursuit of the goal of an independent state, Armenian terrorism also share common characteristics with such other ethnic-based terrorist movements as the Irish and Palestinians.

**Key words:** Armenian terrorist organizations, terrorism, Armenian issue, “Great Armenia”, church, Armenian lobby

#### Giriş

Müasir dünyamızda bəşəriyyətin qarşılaşdığı ən çətin problemlərdən biri beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədir. Hazırda dünyada mövcud olan çoxsaylı terror təşkilatları arasında erməni terrorizmi

öz amansızlığı və qəddarlığı ilə daha çox seçilir. XIX əsrin sonlarından etibarən yaranmış erməni terror təşkilatları yüz minlərlə müsəlman türkünün həyatına son qoymuş, nəinki bölgədə, dünyada sülhün pozulmasında başlıca rol oynamışlar.

Erməni terrorizmin tarixi kökləri çox qədim olmasına baxmayaraq, təşkilatlanması “Erməni məsələsi” deyilən məsələnin yaranması ilə bağlı olmuşdur. “Erməni məsələsi” isə “Şərqi məsələsi” adlandırılan məsələnin bir hissəsidir. Faktlar göstərir ki, SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik qazanmış Ermənistan Respublikası dövlət səviyyəsində terroru dəstəkləyərək, təcavüzkar siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi qəbul etmişdir.

Məqalədə Erməni terrorizminin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, məqsədlərini, səbəblərini, fəaliyyətlərini, maliyyələşdirilməsini, tarixini, beynəlxalq sistemə, təhlükəsizliyə necə təsir etdiyini, onun qarşısının alınması yollarını və s. araşdırmağa çalışmışam.

### **Erməni terrorizminin xüsusiyyətləri**

“Erməni terrorizmi” fenomeni bəşəriyyətin, xüsusilə də, türklərin tarixində zorakılıq problemi ilə bağlıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən qeyd etmək lazımdır ki, erməni terrorizmi əsasən, milli, dini, sosial və siyasi sferalardan qaynaqlanıb daha dəhşətli formalarda təzahür edir.

Ermənilərin əsas məqsədi Azərbaycan, İran və Türkiyə torpaqlarının bir hissəsində etnik təmizləmə həyata keçirməklə "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaqdır. Bölgədə etnik üstünlüyü olmayan bu xalq məkrli, haqsız iddiaları uğrunda terrorçu imicini daşımaqdan çəkinmir və Yaxın Şərqi regionunda sülhün davamlılığına təhlükə törədir. Ermənistan və erməni lobbisi təşkilatları beynəlxalq hüququn, ümumbəşəri dəyərlərin prinsiplərinə məhəl qoymayaraq terrorçuları dəstəkləyir və onlara hər cür yardım göstərir. [2- səh.5]

XIX –XX əsrlərin sərhədində erməni terrorizminin səciyyəvi xüsusiyyətləri yeni yaranmış erməni terror təşkilatlarına da məxsus idi. Eyni zamanda XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəllərində erməni terrorizmi öz sələflərinin “zəngin” təcrübəsinə söykənərək daha genişmiqyaslı oldu və stabil olaraq inkişaf edərək, dünyanın bütün regionlarını bürüdü.

Osmanlı dövləti çərçivəsində ermənilər xristian azlığı təşkil edirdilər. Erməni xristianlığı dünyanın başqa qruplarından onunla fərlənirdi ki, Roma kilsəsinin hakimiyyətini tanımırdı. Buna görə də, Roma kilsəsinin əsas vəzifələrindən biri ermənilərin arasına nifaq salmaq və onun hakimiyyətini tanıyan müxtəlif erməni dini qruplarının yaradılması idi. Bu məqsəd Fransa, İngiltərə və Rusiyanın Osmanlı dövlətində erməni icması daxilində bu və ya digər əlaqədar tərəfin maraqlarına xidmət edəcək müxtəlif qrupların yaradılması planlarına uyğun idi. Beləliklə, geostrateji planlarının reallaşdırılmasında dini amildən istifadə edilməsi əlaqədar dövlətlərin siyasətlərində əhəmiyyətli yer tuturdu. Bu ona gətirib çıxartdı ki, kilsə terror aktlarının planlaşdırılmasında mühüm rol oynayırdı. Eyni zamanda, Fransa, İngiltərə, Rusiya müxtəlif erməni qruplaşmalarına mənəvi və maliyyə dəstəyi göstərirdi.

“Terrorizmin vətəni yoxdur”, “terrorizmin milləti də yoxdur” deyə deyimlər var. “Terrorizmin milləti yoxdur” deyimi erməni terrorizminə lap uyğun gəlir. Çünki, Erməni terrorçuları onların istəyinə qarşı çıxan Erməniləri də öldürürlər. Əgər, Erməni terrorizmi digər xalqlara məsələ, Azərbaycan, Türkiyə türklərinə, Cənubi Azərbaycanda yaşayan əhaliyə və Ermənistanın maraqlarına zidd olan ölkələrə qarşıdırsa, maraqlarına cavab verən ermənilərin öldürülməsi sual doğurur. Deməli, Erməni terror təşkilatları birbaşa milləti olmayan terror təşkilatları sırasındadır.

Erməni terrorizminin hədəfi ümumilikdə Türk dünyası və ilk növbədə onun ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan xalqıdır. Dəfələrlə Azərbaycan xalqına istiqamətlənən terror hərəkətləri edilmiş. Səfərov Ramil haqlı olaraq Azərbaycana ekstradisiya olunması və Prezident İlham Əliyev tərəfindən əfv olunmasından sonra Ermənistan və onun havadarlıq etdiyi terror təşkilatı ASALA Azərbaycanlıları təhdid etdi. Hətta, Macarıstan səfirliyinə ölüm cəzalandıracağı diplomatların siyahısını da göndərdi. Bu terrorun hələ də bəşəriyyət üçün təhlükə olaraq qaldığını, Ermənistanın açıq aşkar terrora dəstək verdiyini göstərdi. [3- səh.5]

Erməni terrorçuları bu gün də aşağıdakı xülyalara xidmət edirlər:

- 1) “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq;
- 2) Erməni xalqının 1915-ci ildə soyqırımına məruz qaldığını sübut edərək, kompensasiya almaq;
- 3) Dünya dövlətlərinin siyasi həyatında həlledici rol oynamaq.

Erməni terror təşkilatlarının yuxarıda sadalanan məqsədləri uğrunda törətdikləri terror nəticəsində minlərlə insan xəsarət almış, 50-dən çox türk diplomatı qətlə yetirilmiş, dəyəri milyon dollarlarla ölçülən maddi ziyanlar vurulmuşdur.

Qədim dövrdə Ermənistan dövləti yox, Ərməniyyə ərazisi var idi. Ərməniyyə də coğrafi ərazi olduğundan, dövlət ərazisi kimi götürülməsi yalınşdır. Tarixi məlumatlara görə müəyyən dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin, məs: Romanın, Midiyanın, Parfiyanın hakimiyyəti altında olub. Ərəblər oranı tutandan sonra, orada Ərməniyyə adı ilə idarələrini yaradıblar. Yəni ki, bu coğrafi addır, bunu bir xalqa, dövlətə aid etmək düzgün deyil. Lakin, ermənilər Ərməniyyə adının Ermənistana uyğun gəlməsindən məharətlə istifadə edirlər. [4- səh.10]

19-cu əsrdən Erməni xüsusi xidmət idarələri, təşkilatları terror təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir və minlərlə türkün, müsəlmanın həyatına son qoyurlar. Onlar müsəlmanlara qarşı terror təşkilatı yaradaraq onların axırına çıxmağı məqsədləyiblər. Bununla bağlı stat olaraq, Erməni terror təşkilatlarının liderlərindən Qaragen xatirələrində yazır: “Biz nə istəyirik, sonuncu türk kar ola, kor ola, lal ola...- onu da məhv etməliyik.” Yəni bu cümləni işlədən insan və terör təşkilatı üçün insanlıqdan heç bir əsər əlamət yoxdur. 1992-ci ilin Xocalı faciəsində 13 yaşlı qız uşağının dərisini soyan Erməni yazıçısı da, fəhləsi də, əsgəri də, dövlətin prezidenti də terrorçudur. Bu mənada terroru ermənilərdən ayırd etmək və mənsub olduğu millət haqqında təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. [ 5- səh. 260-262]

Erməni kilsəsi erməni terror təşkilatlarına daim maddi və mənəvi dəstək göstərirdi. 1983-cü il noyabrın 21-də Kaliforniyada erməni kilsəsi katolikos E.Tabakyanın başçılığı 1982-ci il yanvarın 28-də Los-Ancelesdə türk konsulu K.Arikanı öldürən və buna görə məhkum olunan Livan ermənisi terrorçu Xampiq Sasunyanın şərafinə “Xampiq axşamı” keçirilir. K.Arikanın qətlindən sonra, ” Erməni soyqırımına görə ədalət Kommandosu” bildirmişdi ki, “bizim yeganə hədəfimiz – türk diplomatları və türk təsisatlarıdır”. [6- səh.5]

Hazırda Ermənistan xarici investisiyalardan, yardımlardan və erməni lobbisinin yardımından aslıdır və iqtisadiyyatının formalaşması üçün real imkan yoxdur. Çünki, Ermənistan nə təbii sərvətlərlə zəngin, nə inkişaf etmiş sənayesi olan ölkədir. Rusiyanın, xaricdəki havadarlarının, Fransadakı, Argentinadakı, ABŞ-dakı, Hindistandakı lobbilərinin verdiyi yardımlar və beynəlxalq ticarət əlaqələrini qorumaq hesabına maliyələşən dövlətdir.

Erməni terror qruplaşmaları öz məqsədlərinə çatmaq üçün siyasi və ideoloji vəziyyətdən asılı olaraq, eyni zamanda düşmən olan rejimlərlə tez-tez əməkdaşlıq edərək manevr etmək və uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Erməni terror təşkilatları yarandıqları andan Rusiya, Böyük Britaniya, Fransadan dəstək alır, SSRİ ilə əlaqələr qurur, Hitler Almaniyasıyla əməkdaşlıq edirdilər. Bu gün onlar Yaxın Şərqi ən radikal rejimlərlə əməkdaşlıq etməyə, inkişaf etmiş ölkələrin siyasi dairələri tərəfindən davamlı dəstəyə sahibdirlər.

### **Erməni terror təşkilatları**

Dünyanın müxtəlif yerlərində qanlı aksiyalar törətmiş erməni terror təşkilatlarının adları: “**Armenakan**” partiyası 1885-ci ildə yaradılıb. Türkiyənin Van, Muş, Bitlis, Trabzon bölgələrində, İstanbulda terror aktları törədərək İran və Rusiyada yaşayan ermənilərlə əməkdaşlıqda olub. “**Hıncıq**” partiyası 1887-ci ildə Cenevrədə yaradılıb, əsas məqsədi Türkiyənin Anadolu bölgəsini, “Rus” və “İran” Ermənistanlıları adlandırdıqları əraziləri birləşdirməklə “ Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaqdı. Partiyanın proqramının IV bəndində göstərilir ki, “ Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün təbliğat, təşviqat, terrorizm və dağıdıcı təşkilat yaradılması metodu seçilməlidir”. “**Daşnaksütyun**” erməni federativ inqilab partiyası 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılıb və məqsəd olaraq Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Türkiyənin Anadolu torpaqlarında “Böyük Ermənistan” dövləti qurmaqdır. 1892-ci ildə Tiflisdə ilk qurultayında türklərə qarşı sui-qəsdlərin təşkil olunması barədə qərar çıxarmışdır. Məhz bu qurultaydan sonra “Daşnaksütyun” “türkü, kürdü hər yerdə öldür, sözündən dönənləri, erməni xainlərini öldür, intiqam al!” Partiya tərəfindən yaradılan bir sıra terror qrupları mövcuddur: “ Erməni “soyqırımının” intiqamçıları” qrupu, məxfi terror qrupu DRO və onun bölmələri: DRO-8, DRO-88, DRO-888, DRO- 8888. Daşnakların bu istiqamətdə fəaliyyətləri davam edir.“**Erməni gizli azadlıq ordusu**” (ASOA): 1975-ci ildə Beyrutda yaradılıb və mənzil qərgahı Dəməşqdə yerləşir. Fələstin bazalarında hazırlıq keçən mindən artıq döyüşçüsü vardır və fəaliyyətinin ilk 6 ilində dünyanın müxtəlif ölkəsində 19 türk diplomatının ölümünə səbəb olan terror aktları keçirib.

**Ermənistanın azadlıq uğrunda erməni gizli ordusu” ( ASALA)** 1975-ci ildə yaradılıb və qərəgahı Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Suriyada yerləşir və məqsədi Şərqi Türkiyə, Şimali İran və Azərbaycanın Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ əraziləri üzərində “Böyük Ermənistan” qurmaqdır və əsasən Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı terror aktları həyata keçirir. Təşkilatın “Əbu Nidal”, “Qara sentyabr” kimi terror qrupları ilə əməkdaşlıq etməsində əsas şəxslərdən biri ASALA-nın lideri Akop Akopyan olmuşdur. 1980-ci ildə Afinada türk səfirinin ölümündə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş A.Akopyan 01.08.80-ci ildə “Nyu-York Teyms” qazetində bildirmişdir: “Bizim düşmənimiz türk rejimi, NATO və bizimlə əməkdaşlıq etməyən ermənilərdir.” ASALA 1980-ci ilin aprelində birgə terror aksiyalarının keçirilməsinə dair PKK ilə razılığa gəlmiş və bunu Livanda rəsmiləşdirmişlər. Beyrut şəhərində 28.08.1993-cü ildə açıqlanan bəyanatında ASALA “pantürkist neft borusu” (Bakı-Tiflisi-Ceyhan) üzrə layihənin reallaşdırılmasına imkan verməyəcəyini bildirmişdir.[8]

Bu təşkilatların sıralanmasında: “Geqaron”, “Erməni azadlıq hərəkatı” (AOD), “Erməni azadlıq cəbhəsi”, “Orli qrupu”: “Erməni soyqırım ədalət komandoları”, “Erməni birliyi” “Gənc ermənilər ittifaqı”, “9 iyun qrupu”, “İsveçrə qrupu”, “Demokratik cəbhə”, “İntiharçılar eskadronu”, “Apostol” və başqalarının adlarını çəkə bilərik. [7-səh 14]

#### **Erməni terror təşkilatlarının fəaliyyətinin qarşısını alınması**

İlk növbədə region dövlətləri, Rusiya, İran, Türkiyə terrorizmə qarşı mübarizədə birləşməlidirlər. Maraqlar son dövrlərdə üst-üstə düşür. Yəni son dövrlərdə verilən bəyanatlar, Soçi görüşləri və s. bunu göstərir ki, artıq bu istiqamətə addımlar atılır. İkinci olaraq, terrorizmin qarşısını almaq üçün onun rəsmi və ya qeyri rəsmi maliyyə dəstəyini kəsmək lazımdır. Maliyyə dəstəyini kəsmək üçün hər bir dövlət öz milli təhlükəsizliyinin qorunması üçün ciddi mübarizə aparmalıdır. Çünki, terroristlərin maliyyə dəstəyi dedikdə silah alveri, insan alveri, narkotik alveri və s.- bunlar tranzit ölkələrdən keçir. Ona görə də, münaqişə ocaqlarındakı məsələlər həllini tapmalıdır. Məs: Qarabağ münaqişəsi həll olunmursa, deməli Qarabağ ərazisi qaçaqmalçılar üçün faydalı, nəzarətdən kənar qalan bir ərazidir. Ermənistanın dəstəklədiyi terrorçuların yuvasıdır. Üçüncü, terror təşkilatların maliyyə mənbələrindən biri leqal iqtisadi fəaliyyət göstərirlər, amma, o iqtisadi fəaliyyət də, qazanc da terrorizmlə mübarizəyə yönəlməlidir. Ona görə də iqtisadi fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər araşdırılır və onların konkret olaraq əlaqələri üzə çıxarılmalıdır ki, onların terror təşkilatları ilə əlaqəsi olmasın. Yəni dövlətin iqtisadi inkişafı şəffaf olmalıdır. Şəffaf iqtisadi inkişafda terrorizmin maliyyə dəstəyi kəsilir. Sonra böyük dövlətlərin xarici siyasəti neytrallaşdırılmalıdır. Yəni böyük dövlətlərin, xarici siyasət maraqlarına terrorizmin yaranması təsir göstərir. Məs, müəyyən istiqamətdə böyük dövlətlərin siyasətinə nəzər salsaq görürük ki, ikili standartlar var. Yəni böyük dövlətlərin konkret maraqları olmalıdır. Hamı bilir ki, PKK-nın yaranmasında keçmiş SSRİ-nin böyük dəstəyi olub. Onların istehsal etdikləri silahların əksəriyyəti Rusiya istehsalı olan silahlar idi. Son dövrlərdə Almaniya istehsalı olan silahların da burada istifadə olunduğu aşkar olunması Almaniyanın dəstəyini göstərir. Demək, böyük dövlətlərin xarici siyasət maraqlarında artıq ambisiyalara yox, əməkdaşlıq getməlidirlər. Əslində, bu dövlətlər dünyanın ən güclü dövlətləridir və bütün prosesləri idarə etmək qüvvəsində olan dövlətlərdir. Belə olan şəraitdə digər dövlətlərin daxilində olan stabilliyin pozulmasına maraqlı olmaqdan, əməkdaşlıq gedib, sülh şəraitində yaşaması daha yaxşı olar. Bugünkü dünyamız dövlətlərin siyasi, hərbi və iqtisadi inkişafı qarşısında artıq balaca görsənir və III müharibəni qəbul etmək iqtidarında deyil. Yəni nəzərə alsaq ki, təkcə Fuksimadakı atom elektrik stansiyasının 2009-cu ildəki partlayışı, Yer kürəsini öz orbitindən 15 sm kənara çıxara bilmişdirsə, hidrogen və atom bombalarının partladılması Yer kürəsini, insanları, canlıları hansı vəziyyətə gətirər. Ona görə də, bu gün qloballaşma, əməkdaşlıq ən doğru seçimdir. Mənə elə gəlir ki, böyük dövlətlər bunu görür. Yaxın Şərq məsələsində geri çəkilmələrinə və maraqlarına qarşılıqlı güzəştə getmələrinin səbəbi də budur. Nasizmin kökü kəsilməyən bir planetdə, Erməni terrorizminin kökünü kəsilməsi mümkünsüz bir şey deyil. [8]

#### **Nəticə**

Terrorizm erməni millətçiləri tərəfindən siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün bir vasitə, dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. S.Weems qeyd edir ki, "1918-ci ildən bu günə qədər Ermənistanın iki böyük ixracatı olmuş: "tarixi dövlət" və "terrorizmdən qaçan xalqı" və əsas idxalı digər xalqlardan xarici yardım olub və hazırda da davam edir". [9]

Erməni terror təşkilatları 1973-2001-ci illərdə yalnız Qərbi Avropa ölkələrində 235 terror aktını, 70 qətl, 41 sui-qəsd cəhdini törətmişdir. Bu terror aktları nəticəsində 524 nəfər yaralanıb və 105 nəfər girov götürülüb. [10]

Hazırda global terrorizmə qarşı mübarizədə mühüm müvəffəqiyyətlər qazanılıb. BMT Təhlükəsizlik Şurasının yekdilliklə qəbul olunmuş qətnaməsi 189 üzv qarşısında vəzifə qoyur ki, terrorçulara qarşı hamı mübarizəyə qalxaraq, terrorçuları ədalət mühakiməsi qarşısına gətirsinlər. ABŞ-ın dövlət katibi Kolin Pauell söyləmişdi: "Heç bir vəsaitin və sığınacağına olmaması, son nəticədə heç bir qurtuluşun olmamasına bərabərdir". [ 11]

Beləliklə, erməni terrorizmi bir çox dövlətlərin ilk növbədə, Rusiya, Fransa, İngiltərə və ABŞ-ın Yaxın Şərqdə geosiyasi məqsədlərinin reallaşdırılması vasitəsi kimi yaranmışdı və bu dövlətlərin çoxsaylı səylərinin məntiqi nəticəsi Osmanlı dövlətinin zəiflədilməsi oldu. Aparılan araşdırmalarda Erməni terrorizminin nəinki türk dünyası üçün, eyni zamanda bütün bəşəriyyət üçün, beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdid olduğu qənaitinə gəlirik.

Sonda BMT Baş katibi Kofi Annanın bəyanatını xatırladaq: "Terrorizm cəmiyyəti təhdid edir. Dünyaya qarşı hərəkətə keçdikcə, terrorizmə qarşı nifrətin artması üçün şəraitə ehtiyacın olduğunu xatırlatdı. Şiddəti, məğlubiyyəti və nifrəti daha qəti şəkildə qarşılamaalıyıq ... " [10]

**ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:**

1. journals.lib.unb.ca (02.10.18.)
2. Xalq qazeti, 26 sentyabr 2012,
3. Xalq qazeti, 27 sentyabr 2012,
4. Olaylar, 2011, 18 may,
5. Zori Balayan. "Ruhumuzun dirçəlişi" əsəri,
6. "Asala and PKK hold a joint meeting in northern Iraq", Turkish Daily News, 13 .06.2001
7. Mövqe qazeti, 5 Mart, 2011
8. Namig Abbasov, "Terrorizm tesno svyazan s separatizmom," Ekho, 28 March, 2002.
9. <http://www.tallarmentale.com/interview-weems.htm>( 02.10.18.)
10. www.turkishnews.com (2.10.18)
11. A.Rəhimzadə "Həyat bizi terrorizmə qarşı barışmaz mübarizəyə səsəyir" Dirçəliş, No 51 (May, 2002)

## AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNDƏ (MƏCLİSİ-MƏBUSAN) SEÇKİ PROSESİ

**Nurlanə Əlirza qızı Məlikli**

*Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı  
nurlanamalikli@gmail.com*

### XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində parlament üzvlərinin seçilməsi prosesi tədqiq olunmuşdur. Məqalənin tarixi 1918-1920-ci illəri əhatə edir. Məqalədə həmçinin Parlamentin yaradılması prosesi və təşkilində parlament üzvlərinin-deputatların (məbusların) rolu araşdırılır.

**Açar sözlər:** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Milli Şura, Parlament, seçki qanunu, seçki prosesi

### ABSTRACT

The article investigates the process of electing members of parliament in the Parliament of Azerbaijan Democratic Republic.

The history of the article covers the years 1918-1920. The article also examines the role of parliamentarians in the establishment and organization of the Parliament.

**Key words:** Azerbaijan Democratic Republic, National Council, Parliament, election law, election process

### **Giriş**

I Dünya müharibəsinin gedişində Rusiya imperiyasının dağılması üçün real tarixi şərait yarandı. Həm qədim dövlətçilik ənənələrinə, həm də müasir idarəçilik mədəniyyətinə yiyələndiyi üçün müstəqil dövlət halında yaşamağa hazır Azərbaycanda da istiqlaliyyətlə bağlı fəaliyyətə başlandı. Azərbaycan ziyalılarının mühüm bir hissəsi, o cümlədən, Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla peşəkar hüquqşünaslar Rusiyanın Dövlət Dumalarında zəngin parlamentçilik təcrübəsi qazanmışdılar. Onlar Rusiya mütləqiyyətindən tamamilə fərqlənən, bütün hüquq və azadlıqların təmin olunduğu ən demokratik respublika sistemi yaratmağa hazır idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin

demokratik dövlət yaratmaq ideyaları onların hələ Rusiya Dövlət Dumalarında fəaliyyət göstərdikləri dövrdə formalaşmışdı. Buna görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentli respublika kimi formalaşması tarixi reallıqdan doğurdu [5].

1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar mütləqiyyətinin devrilməsi ilə başlanan proses müəyyən mərhələlərdən keçməli oldu. Hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın İdarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı, amma Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrındakı hakimiyyət çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə, Zaqafqaziya Parlamentini yaratdılar. Zaqafqaziya Seymində Müsəlman Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanı, habelə bütün Cənubi Qafqazın 1 milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası, faktiki olaraq, Zaqafqaziya Müsəlman Şurası, daha doğrusu, Zaqafqaziya Müsəlman Parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi. Zaqafqaziya Seyminin ən aktiv üzvləri olan Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Bununla belə, istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində kəskin milli mənafe ziddiyyətlərinin ortaya çıxması Zaqafqaziya Seymini dağıtdı və mayın 25-də gürcü nümayəndələr, mayın 27-də Seymin Müsəlman Fraksiyası Seymdən ayrıldıqlarını elan etdilər. Zaqafqaziya Müsəlman Şurasının ayrıca iclasında isə Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinə qərar verildi. Mayın 28-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edilirdi. İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun-parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi [5]. Bundan əlavə, bəyannaməyə əsasən Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət dururdu. Milli Şura eyni zamanda AXC parlamenti yaradılana qədər parlament rolunu daşıyırdı.

AXC Parlamentinin əsas özəyini keçmiş Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan Milli Şurasının 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 müsəlman deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalardan seçilmişdi. Şəhər özünüidarəsi və milli komitələri olmayan qəzalarda deputatlar kənd icmaları nümayəndələrinin qurultayı tərəfindən seçilə bilirdilər. Nəzərdə tutulan 120 deputatdan 80 nəfəri müsəlman əhalini, 21 nəfəri erməni, 10 nəfəri rus milli azlıqlarını, 4 nəfər də alman, yəhudi, gürcü və polyak azlıqlarını təmsil etməli idi. Həmkarlar təşkilatlarına 3 yer, Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqına 2 yer ayrılmışdı [7, s.284]. Beləliklə, AXC parlamenti (Məclisi-Məbusan) Müəssislər Məclisi çağırılana qədər aşağıdakı sistem üzrə seçilmiş üzvlərdən ibarət idi: a) Zaqafqaziya müsəlmanlarının 4 siyasi partiyasının siyahıları üzrə Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilən, sonra isə genişləndirilmiş siyahı əsasında Zaqafqaziya Seyminin üzvü qismində iştirak edən və Azərbaycan Milli Şurasını təmsil edən 44 deputat; b) milli azlıqların səlahiyyətli milli təşkilatları tərəfindən seçilən nümayəndələr; c) Azərbaycanın şəhər özünüidarəsinin və müsəlman milli komitəsinin nümayəndələri; d) sənayeçilərin və tacirlərin nümayəndələri [6, s.21-22].

AXC Parlamentində seçki prosesi və ərazi proporsiyası Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 20 noyabr tarixli iclasında qəbul olunmuş "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"unda aşağıdakı kimi nəzərdə tutulmuşdu [1, s.14-15]:

1 — Azərbaycan parlmanı (Məclisi-Məbusan) 120 əzadan ibarətdir.

2 — Azərbaycan parlmanı Azərbaycan Məclisi-Müəssisənə dəvət oluncaya qədər aşağıdakı tərtiblə intixab olunmuş əzadan təşəkkül edir:

a) Rusiya Məclisi-Müəssisənə dörd müxtəlif siyasi firqə siyahıları mücbincə Mavərayi-Qafqaz əhaliyə islamiyyəsi tərəfindən intixab olunub da sonra Mavərayi-Qafqaz "Seym"ində əza sifətilə bulunmuş və bədə Azərbaycan Şurayı-Millisini təşkil etmiş 44 zətdən;

b) Azərbaycan bələdiyyələri müsəlman əzasilə əskidən mövcud bulunan Milli müsəlman komitələri əzası tərəfindən intixab olunmaq surətilə cəlb olunacaq zəvatdan;

p) Əqəliyyətdə bulunan millətlərin səlahiyyətədar müəssisəyi-milliyələrindən cəlb olunacaq zəvatdan;

t) Bakı Həmkarlar Şurası ilə Sovet siyezd, ticarət və ərbabi sənaye ittifaqından cəlb olunacaq zəvatdan.

3 — Əsasən mövcud olan 44 əzayə əlavə olunacaq əza bu nisbətlə cəlb olunacaq:

a) Əhaliyə islamiyyə tərəfindən: Bakı — 5; Göyçay uyezdı — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Cəvad — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Quba — 3 (biri şəhər, ikisi uyezd); Lənkəran — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Şamaxı — 2; Gəncə — 3 (biri şəhər, ikisi uyezd); Ərəş — 2; Cavanşir — 1; Zəngəzur — 2; Qazax — 1; Cəbrayıl — 1; Nuxa — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Şuşa — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Zaqatala — 2 (biri şəhər, biri mahal); İrəvan vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi — 3; Tiflis vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi — 1.

Qeyd: a) Bakı hissəsinə düşən 5 zat Bakı bələdiyyəsi müsəlman əzası tərəfindən seçiləcəkdir. Digər şəhərlərdə daxi şəhər hissəsinə düşən nümayəndəyi — ümumi intixabla seçilmiş müsəlman qlasnılarını seçəcəklərdir. Uyezd nümayəndələri isə uyezd milli komitələri tərəfindən intixab olunacaqdırlar.

b) Seçkilər gizli olacaq;

p) Əqəliyyət təşkil edən millətlərdən: erməni əhalisi tərəfindən 21, 8-i Gəncə erməni əhali komitəsindən, 8-i Şuşa erməni əhali komitəsindən, 5-i də Bakı erməni əhali komitəsindən; rus əhalisindən Bakıdakı rus milli şurasından — 10; alman əhalisi təşkilati-milliyəsindən — 1; yəhudi şurayı milliyəsindən — 1; Gürcükomitəsindən — 1; Polyak komitəsindən — 1.

t) Bakı həmkarlar Cəmiyyəti Şurasından — 3, Bakı Sovet siyezd və ticarət-sənaye cəmiyyətlərindən müştərəkən — 2.

Qeyd: 1 — Bələdiyyəsi və milli komitəsi olmayan qəzalar nümayəndələrini köy obşestva nümayəndələrinin ictimaində təyin edə bilərlər. Bir ictimai hər obşestvadan birer nümayəndə göndərilmək surətilə hasil olur.

Qeyd: 2 — Əhvali fəvqəladə məruz bulunan yerlərin nümayəndələrini Şurayı-Milli bizzat təin edər.

Qeyd: 3 — Şurayı-Millinin əsaslı üzvlərini təşkil edən 44 əzadan biri istefa edər, mərhum olur və yaxud başqa bir səbəblə məclisdən çıxarsa, onun əvəzinə mənsub bulunduğu siyahının mərtəbi bulunan firqəyi müəssisani tərəfindən başqa birisi təyin olunur.

Qeyd: 4 — Cəlb olunacaq şəxasın intixabati şəhərlərdə bələdiyyə rəisləri, uyezdlərdə mirovoy sudyalar və ya onların müavini və əqəliyyətə mənsub millətlərdə Milli Şura rəislərinin təşəbbüs və nəzarəti ilə icra olunur və intixab olunacaq zəvaətə kəndi imzaları ilə keyfiyyət intixabi müvəzzəh və müsəddiq etimadnamələr verilir.

Seçki qanunu siyasi, sinfi, dini, mulli fərqləri nəzərə almadan səsvərmə hüququna malik bütün vətəndaşların iştirakını təmin edirdi. Milli Şura üzvlərinin qətiyyətli siyasi movqələri demokratik parlamentin (Məclisi- Məbusanın) formalaşmasma gətirib çıxardı [6, s.20].

Parlamentə seçkilər haqqındakı bu qanunun elan edilməsindən sonra Bakıda siyasi mübarizə son dərəcə kəskinləşdi. Xüsusən Azərbaycanda məskun olan qeyri – yerli əhali bu qanunu düşmənçəsinə qarşıladı. Həmin münasibət dekabrın əvvəllərində Bakıda bir sıra siyasi partiyaların nümayəndələrindən ibarət “Demokratik müşavirə” deyilən yığıncaqlarda da özünü göstərdi. Müşavirədə iştirak edən eser (Saakyan), menşevik (Baqaturov), bund (Blumşteyn) partiyalarının və həmkarlar ittifaqları şurasının nümayəndələri (Kojanni, Roxlin) qəti surətdə Azərbaycan istiqlalı prinsipinə qarşı çıxıb, parlamentin yaranmasını “böyük, bölünməz Rusiyaya qarşı xəyanət hesab etdiklərini bildirdilər”. Müsavat partiyasının nümayəndəsi Şəfi bəy Rüstəmbəyli öz çıxışında Musavat partiyasının istiqlaliyyət uğrunda qəti mübarizəyə hazır olduğunu demiş, Azərbaycanda olan demokratik qüvvələrin parlament vasitəsi ilə yeni Azərbaycanın qurulmasında iştirak etməyə çağırmışdır. Müsəlman socialistlər ittifaqının nümayəndəsi Ə.C. Pepinov və Hümmət (menşevik) qrupunun nümayəndəsi Ə. Şeyxulislamzadə öz çıxışlarında təşkilatları adından yaranmış mövcud vəziyyətdə parlamentdə iştirakın zəruriliyindən bəhs etmişdilər. Bolşeviklər parlamentə baykot elan etdilər. Bakıdakı Rus Milli Şurası ingilis komandanlığının köməyindən istifadə edərək, parlamentin açılması işini pozmağa cəhd etdi. Erməni Milli Şurası da ixtiyarlarında olan hərbi hissələrə güvənərək Bakıda qarışıqlıq salırdı. Rus və qismən Erməni Milli Şuraları parlamentə seçkiləri baykot edib, öz nümayəndələrinin parlamentdə təmsil etdikləri millət adından iştirakına mane oldular. İlk əvvəllər onların müttəfiqi olan general Tomson parlamentin açılmasına mane olsa da, bir qədər sonra onun təşkilinə mane olmamaq qərarına gəlir. Rus Milli Şurasının da bir qrup üzvü onun tərkibindən çıxıb, Rus – slavyan cəmiyyəti deyilən bir təşkilat yaratdılar. Sonuncular Azərbaycan istiqlalı prinsipini qəbul etməsələr də, öz nümayəndələrini parlamentə göndərmək qərarına gəldilər. Fəhlə konfransının parlamenti baykot etmək siyasətinə qarşı



çıxaraq, Ramana, Binəqədi, Balaxanı və Sabunçunun müsəlman fəhlələri bir qədər sonra həmkarlar təşkilatına ayrılmış 3 nümayəndə yerindən ikisinin onlara verilməsini tələb etdilər. Azərbaycanın bir sıra mahal və şəhərlərindən də deputat seçkiləri başa çatmamışdı. Naxçıvan və Borçalının da gələcəyi məsələsi qaranlıq qaldığından oradan nümayəndə gəlməmişdi. [4, s.13-14].

1918-ci il dekabrın 3-də Azərbaycan parlamentinin (Məclisi-Məbusan) açılışı nəzərdə tutulurdu. Baş nazir F.x.Xoyski yerlərdə seçkilərin keçirilməsinə ciddi nəzarət edir, parlamentin (Məclisi-Məbusanın) tezliklə formalaşması üçün səylər göstərirdi. Azərbaycan Milli Şurası da seçkilərin keçirilməsində fəal iştirak edirdi. Milli Şura 1918-ci il noyabrın 25-də erməni və rus milli şuralarına müraciət edərək öz nümayəndələrini parlamentə (Məclisi-Məbusana) göndərməvi təklifi etdi. Hər iki Şura parlamentdə iştirakdan imtina etdi. Erməni Milli Şurası bütün ermənilərin “mənafevini” parlamentdə təmsil edə bilməyəcəyini bəhanə gətirdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının öz müstəqilliklərini elan etmələri isə ümumilikdə Rus Milli Şurasının mənfi rəyi ilə qarşılandı. Belə ki, Rus Milli Şurası Ümumrusiya Müəssislər Məclisi və beynəlxalq sülh konfransının yekun qərarlarının çıxarılmasına qədər Qafqazda hər hansı bir dövlətin müstəqilliyini qəbul etmədiyini və Cənubi Qafqazı Rusiya dövlətinin tərkib hissəsi kimi tanıdığını bəyan etdi [6, s.22]. Bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq parlament haqqında qanunda nəzərdə tutulmuş 120 deputatın əksəriyyətinin toplanması ilə 1918-ci il dekabrın 7-də parlamentin açılışı oldu.

Parlamentin 1918-ci il dekabrın 15-də keçirilən üçüncü iclasında parlamentin təşkili barəsində Milli Şura tərəfindən verilmiş qanun əsasında, parlamentə seçilərək daxil olmuş deputatlar regional milli şuralar tərəfindən ictimai müəssisələrdən və qəzalardan göndərilmiş nümayəndələrdən ibarət olmaqla müəyyən edilmişdir. Bütün bunlar yerlərdə keçirilən seçkilərin müvəffəqiyyətlə başa çatdığını göstərirdi. Bu iclasda etimadnamə komissiyasının məruzəsinə əsasən parlamentin bölgələr üzrə aşağıdakı nümayəndələrinin etimadnamə və protokollarının qəbulu və təsdiqi göstərilmişdir.

Milli Şuranın parlament seçkiləri haqqında qanunu qəzetlərdə nəşr edilmiş, protokolların fonnası isə qubernator və bələdiyyə rəislərinə göndərilmişdi. Azərbaycan parlamentinin yaradılmasının hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirən “Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında” qanunda deputatların (məbusların) müəyyən edilməsi qaydalan təsbit edilmişdi. Qanun bütün prosedur qaydaları tənzimləyərək seçkilərin gizli səsvermə ilə keçirilməsi və 24 min əhaliyə bir deputat düşməsinə müəyyənləşdirmişdi. Qanunda göstərilirdi ki, cəlb olunacaq şəxslərin seçilməsi və seçkilərin nəticələri şəhərlərdə bələdiyyə rəisləri, qəzalarda ədalət məhkəmələri və ya onların müavinləri tərəfindən keçiriləcək. Seçki qanunu, həmçinin, parlamentin (Məclisi-Məbusanın) 44 nəfərdən ibarət olan keçmiş Milli Şura üzvlərindən hər hansı birinin deputatlıqdan (məbusluqdan) istefa verməsi və ya digər səbəbdən parlamenti tərk etməsi (ölüm və s.), onun yerinə daxil olan fraksiyanın hər hansı digər bir üzvünün namizədləri ilə əvəzlənməsi qaydasını da təsbit edirdi.

Parlamentdə demokratiya ənənələrindən çıxış edən parlamentarilər (məbuslar) etimadnamə (mandat) komissiyasının hesabatında qanunun aliliyini rəhbər tutmaqla qanunverici orqan haqqında Milli Şuranın qəbul etdiyi qanuna əməl olunması tələbini irəli sürür, qəzalardan göndərilmiş üzvlərin həm seçki protokollarının, həm də etimadnamələrinin olmasını zəruri hesab edirdilər. Qanunun bir maddəsini qəbul edib, digərini rədd etmək olmazdı. Parlamentin 1918-ci il dekabrın 15-də keçirilən üçüncü iclasında parlamentin təşkili barəsində Milli Şura tərəfindən verilmiş qanun əsasında, parlamentə seçilərək daxil olmuş deputatlar regional milli şuralar tərəfindən ictimai müəssisələrdən və qəzalardan göndərilmiş nümayəndələrdən ibarət olmaqla müəyyən edilmişdir. Bütün bunlar yerlərdə keçirilən seçkilərin müvəffəqiyyətlə başa çatdığını göstərirdi.

AXC parlamentarizm təcrübəsində deputatların mandatlarının təsdiq edilməsi qaydası üçüncü iclasın əsas müzakirə mövzusu olmuşdur. Parlamentarilərin (məbusların) bir qismi mandatları təsdiq edilməyincə məbusların parlamentin (Məclisi- Məbusan) işində iştirakını məqbul saymır, digərləri isə seçki protokollarını qaydaya salana qədər səs vermək hüququ olmamaq şərti ilə iştiraklarını mümkün hesab edirdilər [6, s.35].

#### ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar): 2 cildə, I c., Bakı, 1998, 427 s.
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti 1918-1920. Bakı: Gənclik, 1990, 92 s.
3. Əsədov O., Cəbrayilov R. Azərbaycan Respublikasının Parlamenti. Bakı, 2008, 519 s.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, 584 s.
5. Pərviz Sadayev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Şərqdə ilk parlamentli respublika / “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 26 may 2009-cu il, № 96

## POLITICAL TENDENCIES IN GOVERNANCE OF CENTRAL ASIAN STATES

**İnci Abduləzizova**

*Bakı Mühəndislik Universiteti  
inci.abdulazizova@gmail.com*

### ABSTRACT

The region of central Asia situated amid Russia, China, India and Afghanistan accommodates five independent post-soviet states, embroiled in shared history and embraced through common Turkic ethnicity (with Tajikistan exception, who traces its identity to Persian roots). Though the region can be seen indivisible from the outside, inside these nations are as much torn apart as they have in common. Another important factor that draws attention of regional and global powers is rich hydro-carbon resources found in this region. Mainly Kazakhstan (with 30 billion bbl proven oil reserves ranks 12<sup>th</sup> in the world [6]) and Turkmenistan (with 17.5 trillion m<sup>3</sup> natural gas reserves ranks 4<sup>th</sup> in the world [7]) have been gifted with huge oil and gas reservoirs. Aside from significant geostrategic location and vast natural resources, Central Asian states are entangled in governance problems, corruption, low human rights records and economic difficulties, just to mention a few. In order to precise the focus area of study, this paper will be concentrated on governing problems, specifically on divergent governing patterns of each five countries.

**Keywords:** Central Asia, democracy, media freedom, government functioning,

### Introduction

Conceptualization: In order to improve aim and scope of the research some concepts need to be clarified. First of all, the governance is the government's ability to make and administer rules and to provide services [11, 3]. Governance incorporates three key domains: state, private sector and civil society. And for the functioning of good governance all these three parameters are expected to have characteristics of efficiency, participation, rule of law, accountability and transparency[24, 159]. By "tendencies" we mean the practices, principles, and reasons in the governance of those countries.

Methodology: This research is an explanatory research conducted on secondary data, provided by organisations like Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), Freedom House, World Bank, Transparency International, Reporters Without Borders, Human Rights Watch, BTI (Bertelsmann Stiftung's Transformation Index).

### Political Governances of Central Asian States

A quick look to political governances of Central Asian states can be framed upon World Bank's classification on governance systems of nations in transition [33, 97-99]. Considering the fact that Central Asian states succeeded independence through the dissolution of Soviet Union, this classification will be successfully applied to "The Stans" (phrase referred to Central Asian states in West). The classified four political systems are:

- A) Competitive democracies-none of the Central Asian states fits these criteria.
- B) Concentrated political regimes-systems in which multiparty elections are held with limited political participation, Kyrgyzstan can be assigned to this group [5, 2].
- C) Non-competitive political regimes-systems where entry of potential opposition party into election process is constrained. Kazakhstan[14,15], Turkmenistan[1,394] and Uzbekistan[ 2, 81] fall into this group.
- D) War-torn political regimes-external or internal conflicts result in a loss of political order, Tajikistan [31, 14-15] being the case.

### Kazakhstan

Kazakhstan with the highest GDP is the most economically developed country among Central Asian states. Country owes its speedy economic progress to rich oil and gas resources. However, Kazakhstan does not achieve the same level of performance in political rights, civil liberties and media freedom. And reforms adopted to enhance more democratic regime, strong civil society and media freedom are anything but skilful manoeuvres of façade democracies [25]. Furthermore, set of amendments made to the constitution over the years have served to consolidate power for president and his party.

Kazakhstan is the only Central Asian state whose incumbent president is still in office since independence of the country. During his tenure of more than 25 years Nazarbayev made sure that no reliable political alternative to his reign would occur. And the latest presidential election held prior the schedule in 2015 was noted by OSCE to entail instances of fraud, lacking genuine opposition, having huge advantages for the incumbent president and lacking transparency [19,4]. Moreover Parliamentary elections held in 2016, according to OSCE observers did not fulfil the fundamental democratic principles, either. Elections “were efficiently organized, with some progress noted, but indicate that Kazakhstan still has a considerable way to go in meeting its OSCE commitments for democratic elections...”[20,3].

But unlike counterparts in the region, Kazakhstan is governed by a more enlightened authoritarian regime. Thanks to profits coming from oil revenues government has been able to grant economic security and stability to its citizens. But political freedoms and rights are hardly enjoyed by its citizens, though the Constitution of the country grants wide range of rights and freedoms. In recent years Kazakhstan performed poorly at functioning of government and rule of law as well. Decline in price of oil have contributed in great to this outcome. Fortunately, Kazakhstan is not the worst example of democracy in the region. Kazakhstan’s democratic potentials seem to be more promising in comparison with Turkmenistan and Uzbekistan.

### **Kyrgyzstan**

Kyrgyzstan is the only country in the region which is not characterized as a “consolidated authoritarian regime”. Country has gone through two revolutions, several constitutional changes, two presidential abdications and transition from presidential to parliamentary system since independence.

After 2010 revolution, with the intention of “to make a return to authoritarianism impossible”[15,1], Kyrgyzstan made a transition to parliamentary system. But the new constitution does not set a pure parliamentary system of government. President still enjoys certain significant executive functions. Constitutional amendments made in 2010 expanded parliamentarians from 90 to 120 and no party is allowed to hold more than 65 seats. President serves a six-year term in office having no possibility of re-election. 2011 presidential election commemorated the final step of transition period after 2010 revolution. According to OSCE report election was held in peaceful manner, candidate registration was wide-range, voters were given wide choice and electoral campaign respected fundamental freedoms, however significant irregularities were witnessed in process of counting and arrangement of votes[15,3]. 2015 parliamentary elections displayed higher level of impartiality and political pluralism than it did before, and it was described to be “competitive and provided voters with a wide range of choice, while the manner in which they were administered highlighted the need for better procedures and increased transparency”[18,3]. And according to International Crises Group, 2015 parliamentary election reminded an auction: ensuring a place on a party list could cost politicians up to \$500.000 [9].

As in Kazakhstan, corruption is widespread in Kyrgyzstan as well. In order to tackle the issue Anti-Corruption Service was created in 2010. Government has undertaken several other reforms, too. But their effectiveness is being undermined by a corrupt judiciary system. After all some progress has been made. In 2013 twelve former officials faced charges of corruption over a deal with Canadian Gold Company [17]. And in 2015 the head of president’s office D. Narymbaev was arrested on charges of fraud [27]. Another former Kyrgyz official, ex-Bishkek mayor N. Tuleev was found guilty of corruption and charged with 11 years in prison [10]. While some positive results have been achieved with the prosecution of senior officials, Kyrgyz government’s war on corruption can still be described as a failure. Because Kyrgyzstan ranks 135<sup>th</sup> in Transparency International Corruption Perception Index.

Though Kyrgyzstan is far ahead of the other Central Asian states, it still has much to do to reach democratic governance, rule of law and strong civil society. Referendum held in December 11, 2016 on constitutional changes seems to promise little for democratization. The amendments foresee strengthening prime minister’s powers in respect to that of Kyrgyzstan’s parliament. With these constitutional changes, authorities will have the power to deprive Kyrgyz nationals of citizenship if they join Islamist groups [8]. Kyrgyzstan has to confront difficult questions that still challenge the country, such as north-south division, ethnic conflicts, rising religious radicalization, failure of physical and social infrastructure.

### **Turkmenistan**

Turkmenistan has gained a reputation to be one of the most repressive regimes of the 21<sup>st</sup> century. Turkmenistan has never experienced free and fair elections since its independence, and it is not an electoral democracy. Elections in Turkmenistan have preserved many aspects of the Soviet-era examples; actually electoral system of the country resembles that of the Soviet system [4, 27]. Berdymukhammedov was formally elected to his first term in office in 2007. He was re-elected for second time in 2012 receiving 97% of the vote [3, 8]. 2012 presidential election was the second in the history of Turkmenistan since independence to feature more than one candidate. The candidates were handicapped and associated with the ruling party. And as like presidential election of 2012, parliamentary election of 2013 was marked to be first multi-party elections to unicameral Mejlis [32]. While government declares that these election will proclaim a new phase of Turkmenistan's democracy, in reality opposition is forbidden and human rights group's activists have gone missing or jailed [28]. And though OSCE/ODIHR election observation mission was not invited in 2012 presidential election, during 2013 parliamentary elections limited participation was welcomed by the government[21].

Turkmenistan is one of the most corrupt countries of the world. Almost in all indices evaluating corruption and economic freedom around the world, Turkmenistan commonly comes at the bottom ranks. Rich hydrocarbon resources of the country favor the well-being of only small elite group around the president. And 45% of the country's wealth is controlled by 4% of the Turkmen population, in sharp contrast to 60% of the families who do not possess even their own homes[13]. With the adoption of the first legislation "On Combatting Corruption" almost nothing has changed in the country. As president has consolidated a tight control on power, any information on corruption cases can hardly be noticed in Turkmen media.

### **Tajikistan**

Tajikistan was one of the poorest states in Soviet Union, and since independence economic situation of the country has little improved. Unlike counterparts of the region Tajikistan has gone through devastating civil war once it became independent. Five years of civil war divided country into two camps: Russian backed ruling elite and Islamist Tajik opposition. Though civil war ended with power-sharing agreement, Islamist opposition was not allowed to operate fully within the agreement framework. And sharing border with Afghanistan Tajikistan is face-to-face with the threat of religious radicalisation.

Free and fair conduct of election process is not adequately ensured by Tajikistan's electoral laws. Actually the country's Electoral Law constantly has been subject of criticism by western countries, OSCE and EU. 2015 Parliamentary elections "took place in a restricted political space... Although the government stated its ambition to hold democratic elections,... restrictions on the right to stand, freedoms of expression and assembly, and access to media limited the opportunity to make a free and informed choice"[22]. And European Parliament's representative Norbet Neuser stated that he was pleased with the peaceful conduct of elections, however "significant shortcomings, including multiple voting and ballot-box stuffing, and disregard of counting procedures meant that an honest count could not be guaranteed."[30]

Real political opposition is pervasive in Tajikistan, however with Tajik Constitution providing a strong presidential post, Emamoli Rakhmonov has consolidated all power under his control, and political opposition has little impact on accountability and credibility of the government.

Corruption is a serious problem in Tajikistan. Almost all sectors of the economy run on bribery and gifts. Patronage and clientelism hinder competitive business environment[12]. State resources are extorted to provide financial interests and private gains of ruling elite, whereas the needs and necessities of citizens are hardly fulfilled by the government. And a report issued by the Bureau of Economic and Business Affairs of the US Department of State describing financial risks to business investors and the problem of government corruption has received furious reaction from Tajik officials[29].

### **Uzbekistan**

In September 2, 2016 Uzbekistan's long-term president Islam Kerimov died following a stroke. After 25 years of authoritarian rule Uzbekistan elected a new president, Shavkat Mirziyoyev. Though political leadership changed, Uzbekistan still remains one of the most repressive countries of the world.

When Uzbekistan became independent in early 1990s, the government set a goal of establishing a multiparty democracy. However this agenda went unrealized. Since the first days of independence till the present, seven political parties were registered by the Justice Ministry of Uzbekistan[26, 58]. And at the moment out of seven only four political parties are still registered.

Central Asia might be considered one of the world's worst regions, when the matter is corruption. And Uzbekistan may be regarded to be the worst example of the region. Corruption is persistent at all levels of government and public administration, bribery, extortion, abuse of office and nepotism is widespread. Cotton industry in Uzbekistan particularly has been in the focus of international attention. The sector is characterized as a corrupt mechanism in which "... money disappears into a mysterious fund that's off the budget"[23]. Whereas Uzbek Criminal Code forbids bribery, embezzlement and any other corruption related acts, it does not fully meet international anti-corruption standards. In an attempt to demonstrate political will of the government to fight corruption Uzbekistan joined Istanbul Anti-Corruption Action Plan in 2010. However prosecutions against several well-known business people in 2010 were not based on corruption charges, on the contrary government's "war on corruption" was selective and indicated power struggle within the elite[16, 10-12]. And in a most well-known corruption scandal in 2012, Gulnara Karimova- former president Islam Karimov's eldest daughter, lost her business empire facing allegations of corruption for accepting more than \$1 billion from telecom companies.

### Conclusion

Establishing their independence upon the dissolution of Soviet Union, Central Asian states were grabbed by the euphoria of rapid democratization. Soon after the independence all countries reformed their political systems in compliance with the internationally accepted principles of democracy. However these democratic principles were not adhered in practice, which were de jure rather than de facto. And after more than a quarter of a century, expectations are not realised, apparently region retreated from democracy and authoritarianism is resurging. A vision of the region can be framed upon a brief look at the governances and political systems of these five states: since independence "The Stans" performed very low at democracy, fundamental human rights have not been exercised and economic liberalisation was not achieved. The main reason why Central Asian states could not democratize is their failure to accept democracy as the primary governing principle. But there are also other factors that contributed to the insufficient practice of democratic reforms in Central Asian states. First, these countries had very short transition periods. After the dissolution of Soviet Union, Central Asian countries had not enough time to go through evolutionary and gradual transition from centralised to independent democratic governance. Second, these countries established democratic institutions on foundations that had no prior experience of democracy, private ownership or liberal social mind-set. Consequently in Central Asia democratization was developed from above. And by mid 1990s it became apparent that establishing a parliament and conducting of elections did not ensue effective democratic reforms.

### REFERENCES:

1. Al-Bassam K. (1997). *The Evolution of Authoritarianism in Turkmenistan*. Routledge: London.
2. Aydin G. (2004). *Authoritarianism versus Democracy in Uzbekistan: Domestic and International Factors*. (Master's thesis) Retrieved from: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.424.8628&rep=rep1&type=pdf>
3. Bertelsmann Stiftung's Transformation Index, BTI-2016. (2016). *Turkmenistan country report*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. Retrieved from: [https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2016/pdf/BTI\\_2016\\_Turkmenistan.pdf](https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2016/pdf/BTI_2016_Turkmenistan.pdf)
4. Bohr A. (2016). *Turkmenistan: Power, politics and petro-authoritarianism*. London: Chatham House.
5. Bonostra J. (2012). *Democracy in Central Asia: Showing in Unfertile Fields?* (EUCAM Publication No. 23).
6. Central Intelligence Agency. *The World Factbook. Country Comparison, Crude Oil, Proved Reserves*. Retrieved from: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2244rank.html>
7. Central Intelligence Agency. *The World Factbook. Country Comparison, Natural Gas, Proved Reserves*. Retrieved from: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2253rank.html>
8. Day of Silence in Kyrgyzstan Ahead Off Constitutional Referendum. (2016, December 10). *Azernews*. Retrieved from: <http://www.azernews.az/region/106316.html>
9. Deirdre T. (2016, April6). Tracing political circles in Kyrgyzstan. *International Crises Group*. Retrieved from <http://blog.crisisgroup.org/europe-central-asia/2016/04/06/tracing-political-circles-in-kyrgyzstan/>

10. Ex-Bishkek Mayor Jailed for Corruption. (2013, July 30). *RFE/RL Kyrgyzstan*. Retrieved from: <http://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-bishkek-mayor-corruption/25060829.html>
11. Fukuyama F. (2013). *What is Governance?*. CGD Working Paper 314. Washington, DC: Center for Global Development. <http://www.cgdev.org/content/publications/detail/1426906>
12. GAN business anti-corruption portal. (2016). *Tajikistan Corruption Report*. <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/tajikistan>
13. Goble P. (2015, February 10). *Unpublished census provides rare and unvarnished look at Turkmenistan*. Eurasia daily monitor. Volume 12, issue 26. Retrieved from: <https://jamestown.org/program/unpublished-census-provides-rare-and-unvarnished-look-at-turkmenistan/#.Vf6Gzd-qqko>
14. Hug A. (2010). *Kazakhstan at a Crossroads: Governance, Corruption & International Investment*. The Foreign Policy Center.
15. Juraev Sh.(2012). *Is Kyrgyzstan's New Political System Sustainable?* PONARS Eurasia, Policy Memo No. 210.
16. Lewis D. G. (2016). *Tackling Corruption in Uzbekistan: a white paper*. New York :Open Society Eurasia Program.
17. More Kyrgyz Officials face Corruption Charges over Kumtor. (2013, october 31). *RFE/RL Kyrgyzstan*. Retrieved from: <http://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-kumtor-gold-corruption/25153975.html>
18. OSCE. Office for Democratic Institutions and Human Rights. Kyrgyz Republic. Parliamentary Elections 4 October 2015. Election Observation Mission Final Report. 28 January 2016.
19. OSCE. Office for Democratic Institutions and Human Rights. Republic of Kazakhstan. Early Presidential Election 26 April 2015. Election Observation Mission Final Report. Warsaw 29 July 2015.
20. OSCE. Office for Democratic Institutions and Human Rights. Republic of Kazakhstan. Early Parliamentary Election 20 March 2016. Election Observation Mission Final Report. Warsaw 27 June 2016.
21. OSCE. Office for Democratic Institutions and Human Rights. Turkmenistan. Parliamentary Elections 15 December 2013. Election Observation Mission Final Report. Retrieved from: <https://www.osce.org/odihr/elections/turkmenistan/108894>
22. OSCE/ODIHR. Republic of Tajikistan. Parliamentary Elections 2014 October. Election Observation Mission Final Report. Retrieved from: <https://www.osce.org/odihr/elections/tajikistan/127226?download=true> Page4
23. Pannier B. (June 2016). The perfect storm of corruption in Central Asia. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Retrieved from: <http://www.rferl.org/a/corruption-central-asia/27779246.html>
24. Petrovsky V. (2004). Growth, Governance And Human Development: Post-Soviet Transition in North and Central Asia. In Y. Sato (Ed.), *Growth and governance in Asia* (pp. 155-165). Hawaii: Asia-Pacific Center for Security Studies
25. R.R. Sharma. (2004). Political System And Democratic Discourse In Central Asia: A View From Outside. *Dialogue magazine*, Vol. 6, No. 2. Retrieved from: [http://www.asthabharati.org/Dia\\_Oct04/R.R.%20Shar.htm](http://www.asthabharati.org/Dia_Oct04/R.R.%20Shar.htm)
26. Rabbimov K. (2007). *Uzbekistan's political parties between the government and society*. Central Asia and the Caucasus. No.1(43). Pp.57-72.
27. Ramani S. (2015, october 5). Kyrgyzstan's anti-corruption failure. *The Diplomat*. Retrieved from: <http://thediplomat.com/2015/10/kyrgyzstans-anti-corruption-failure/>
28. Solovyov D. (2013, December 13). Turkmenistan: no threat to tight grip in Turkmenistan from multi-party vote. *Reuters*. Retrieved from: <https://thevotingnews.com/international/asia/turkmenistan/>
29. Tajikistan's government enraged by corruption allegations. (2014, August 5). *The Central Asia-Caucasus analyst*. Retrieved from: <https://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/13017-tajikistans-government-enraged-by-corruption-allegations.html>
30. Tajikistan's ruling party wins election decries as "farce". ( 2015 March). *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Tajik service. Retrieved from: <http://www.rferl.org/a/tajik-elections-rahmon-party-victory/26877105.html>
31. Toshmuhammadov M. (2004). *Civil war in Tajikistan and post-conflict rehabilitation*. Conference on Making a Discipline of Slavic Eurasian Studies:Meso-Areas and Globalization. Japan, Sapporo.
32. Turkmenistan holds its first multiparty parliamentary elections. (2014, January 8). *The Central Asia-Caucasus Analyst*. Retrieved from: <https://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/12885-turkmenistan-holds-its-first-multiparty-parliamentary-elections.html>
33. World Bank. (2002). *Transition, The First Ten Years : Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, DC:World Bank.

## QLOBALLAŞMA PROSESİNDƏ DÖVLƏTİN DƏYİŞƏN ROLU

**i.ü.f.d. Heydərov Xanlar Bəylər oğlu**

*Bakı Mühəndislik Universiteti*  
xheyderov@beu.edu.az

### XÜLASƏ

Müasir dünyada qloballaşma prosesi bir çox sahələrdə öz təsirini hiss etdirir. Onun təsir göstərdiyi sahələrdən biri də dövlət idarəçiliyi sahəsidir. Siyasi sahədə dövlətin rolunun dəyişməsi qloballaşma prosesinin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Bu proses dövlət idarəetməsinin dövrün dəyişən və inkişaf edən dəyərlərinə görə yenidən formalaşdırılması ehtiyacını ortaya çıxarmışdır. Bunun nəticəsi kimi idarəetmə strukturunun sərt, ierarxik bürokratik quruluşdan elastik struktura çevrilməsi gündəmə gəlmişdir. Bu məqalədə dövlətin qloballaşma prosesindən necə təsirləndiyini və əldə etdiyi yeni rol təhlil edilir.

**Açar sözlər:** qloballaşma, dövlət idarəçiliyi, milli dövlət

### ABSTRACT

In modern world the globalization process has an impact on many fields. One of these fields where it has the impact is government administration. The change of government role in politics is the result of globalization process. This process reveals the importance of reformulating the government administration principles based on changing and developing values of the time. As the result of this, transition from hierarchical and bureaucratic structure into flexible one comes into agenda. This article discusses the new role of the government and how the government was influenced by globalization.

**Key words:** globalization, public administration, national state

### Giriş

XX əsrin əvvəllərində meydana gələn iqtisadi böhran bütün dünyanı sarsıtmış və II Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi baxımdan çətin vəziyyətə düşən dövlətlər üçün dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsi zəruri hesab olunmuşdur. Dövlətin təhsil, sağlamlıq və təhlükəsizlik kimi təməl xidmətlərdə deyil; eyni zamanda digər sahələrdə də fəaliyyət göstərməsi nəticəsində ictimai rifah dövləti anlayışı meydana gəlmişdir. Beləcə dövlət sektoru genişlənərək böyük bir işçi heyət ilə çalışmaq məcburiyyətində qalmışdır. 1980-ci illərdən sonra siyasi və ideoloji sahədə dünyada baş verən dəyişikliklərlə mərkəziyyətçi strukturların tədricən öz yerini yerli idarəetmə anlayışına verməsi, texnologiyanın, demokratik düşüncənin inkişafı, fərdin dövlət hakimiyyətinə qarşı dünyagörüşünün dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə əsas haqq və azadlıqların inkişafı, dövlət sektorunda həyata keçirilən işlərdə stabillik və şəffaflığın olması əsas prioritet məsələlərdən sayılmışdır. Daha iştirakçı və problemlərin həllinə ortaq olmaq istəyən fərdlər idarə olunan mövqedə qalmayıb idarə edən, iştirak edən və qərar vermədə lazımı bir mövqeyə gəlmişdir. Xüsusilə rəqabətin çox inkişaf etdiyi 1980-ci illər dövlətin ictimai rifah dövləti anlayışından məhdud xidmətləri yerinə yetirən və müdaxiləçi mövqedən iştirakçı mövqeyə keçən liberal dövlət anlayışını ortaya qoymuşdur.

Bu inkişaf prosesi dövlət idarəetməsinin dövrün dəyişən və inkişaf edən dəyərlərinə görə yenidən formalaşdırılması ehtiyacını ortaya çıxarmışdır. Bunun nəticəsi kimi idarəetmənin strukturunun sərt, ierarxik bürokratik quruluşdan elastik struktura çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Dünyanın demoqrafik quruluşunun davamlı dəyişməsi də dövlət xidmətlərinin təşkilati məzmununu dəyişdirdiyindən ənənəvi dövlət idarəetməsinin hakim olduğu M.Veberin bürokratik modelini müdafiə edən paradiqmanın yerini daha elastik, dəyişən bir anlayış əvəz etdi. Bundan başqa qloballaşma nəticəsində formalaşan iqtisadi baxışlar dövlətin qoruyucu siyasətlərini sarsıtmış; siyasi, ictimai və sosial sahədə bir-birindən təsirlənən dövlətlər, idarəetmə strukturlarını da tədricən bir-birlərinə bənzətməyə çalışmış və qarşılıqlı asılılıqda olmuşdur. Bu prosesdə dövlət idarəçiliyi özəl sektorda tətbiq edilən idarəetmə metodlarından təsirlənmiş və dəyişikliyə məruz qalmışdır. Beləliklə dövlət funksiyalarının yenidən təyin olunması və dövlət idarəçiliyində mənəviyyət anlayışının hakim olması istiqamətində işlərə başlanılmışdır. Bu prosesdə “dövlət xidmətlərində keyfiyyət”, “müşəri mərkəzlilik”, “effektiv idarəçilik”, “elastik təşkilatlanma”, kimi yanaşmalar sayəsində dövlət idarəetməsi lokallaşmağa meyli etməyə başlamış və bunun nəticəsində demokratikləşmə həyata keçirilmişdir. Dövlətin fərdi vətəndaş kimi yox müştəri kimi qəbul etdiyi müştəri mərkəzli bu anlayış elastik, iştirakçı, qloballaşmanın gətirdiyi dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən, hesab verən, şəffaf idarəetmə anlayışını mənimsəmişdir.

### Qloballaşmanın Milli Dövlətə təsirləri

Qloballaşma iqtisadi, siyasi və ictimai sahələrdə təsirini sürətlə artıran əhəmiyyətli bir inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Günümüzdə dünyanın hər bölgəsi, bütün iş sahələri, qısaca insana dair hər mövzu, qloballaşma nəticəsində dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu zamanda ən çox dəyişən isə milli dövlət olmuşdur. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, neoklassik düşüncənin dünyada sürətlə yayılması ilə minimal dövlət anlayışı vüsət almışdır.

Qloballaşma ilə bağlı özəmlə nüabslardan biri də onun özünə məxsus dəyərlərini inşa etməsidir. Bunun nəticəsində qloballaşma, müəyyən zaman içərisində öz "dövlətini" qurmuşdur. Artıq indiki vaxtda dövlətlərin beynəlxalq arenadan təcrid olunmuş formada öz siyasətini həyata keçirməsi qeyri-mümkün hala gəlmişdir. Trans Milli Şirkətlər, Beynəlxalq təşkilatlar və qlobal vətəndaş cəmiyyəti institutları kimi qurumlar dövlətin öz siyasətini həyata keçirməsi prosesində aktivləşə və milli dövlət suverenliyini təhdid edərək dövlət siyasətlərinə təsir edə bilirlər.

Milli dövlət insanların öz müqəddəratlarını milli siyasi mexanizmlər və təşkilatlar çərçivəsində təyin etdikləri dövlət modelini ifadə edir. Bu anlayış eyni zamanda feodal xarakterli siyasi quruluşdan mərkəziyyətçi xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edən siyasi quruluşa keçisi təmsil edir. Eyni dili danışan, eyni soydan gələn, eyni dinə mənsub, eyni mədəniyyətə sahib, eyni tarixi keçmiş paylaşan, ortaq düşməni və ya düşmənləri olan bir insan birliyi olaraq millətin, siyasi olaraq təşkilatlanmış və xalqın ətrafında bir sistem formasında yaranmış bir təşkilatdır. Bu məzmununda milli dövlət ortaq dəyərlər ətrafında toplanan və milli siyasətlər ilə şəkillənən siyasi bir çərçivədə yaşayan və fikir bəyan edən millətlərin bir yerdə yaşadığı siyasi quruluş olaraq da ifadə edilə bilməkdədir. [1]

Müasir dövrdə bu sahədə ən vacib problemlərdən biri qloballaşma prosesində dövlətin öz varlığını necə davam etdirməsi məsələsidir. Qloballaşma və milli dövlət mövzusunda, Richard Falkın "The Future of Sovereign States And International Order" adlı məqaləsində daha ətraflı açıqlandığını görmək mümkündür. Falk, iqtisadi qloballaşmanın, siyasi sahəyə də təsir etdiyini ifadə etməkdədir. Falka görə bu günkü halıyla beynəlxalq sistemdə "dövlətlər" və "Dünya" anlayışları vardır. Ancaq, Dünya anlayışının içində artıq regional inteqrasiyalar, Trans Milli Şirkətlər, dövlət xarici aktyorlar var. Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra yeni dünya nizamı ilə birlikdə milli dövlətlərin problemləri artmışdır. Milli dövlətlər baxımından əhəmiyyətli olan məsələ dövlətlərin hər şeyə müdaxilə etdikləri sistemin artıq dəyişikliyə məruz qalmasıdır. [2]

XX əsrin ortalarından etibarən bütün dünyada qloballaşma, rəqabət, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində, bir çox ölkələrin, iqtisadi, siyasi və administrativ sistemlərində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Qlobal inkişaf dalğası ölkələrin müxtəlif təşkilatlarını və təşkilatların cəmiyyətlə olan əlaqələrinin istiqamətini də dəyişdirmişdir. Sonu hələ bəlli olmayan bu dəyişikliyin nəticəsində dövlət idarəetməsində də dərinlən, köklü islahatların baş verdiyini görə bilərik. Dövlət idarəetməsinin bu iqtisadi, ictimai, siyasi və texniki sahələrdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə almadan varlığını davam etdirməsi qeyri-mümkündür. Sənaye inqilabının rəqabətə əsaslanan strukturu ilə bağlı olaraq sərt, ierarxik və mərkəzin qanunlarına bağlı formada təşkilatlanmış dövlət idarəetməsi, qlobal informasiya cəmiyyəti və iqtisadiyyatının yenilikləri qarşısında yeni dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dövlət idarəetməsinin mövcud strukturunda, işləyiş və əlaqələr sistemində həm bu dəyişikliklərə, həm də yeni inkişaf edən ictimai tələblərə cavab verə biləcək şəkildə tənzimləmələr edilməsi əsas prioritet məsələ olaraq qalmışdır. Çünki, dövlət xidmətlərinin keyfiyyətli və şəffaf formada yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmiş istək və gözləntilərin artması, demokratik mexanizmlərin daha çox işləklik və fəaliyyət qazanması, vətəndaşların aktiv formada idarəetmədə iştirak etmə tələblərinin gündəmə gəlməsi, dövlətin struktur və funksional olaraq dəyişməsinə məcbur edən faktorlardır. [3]

Yaşadığımız əsrin ən çox nəzərə çarpan çarpan xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif sahələrdə dəyişikliklərin sürətlənməsi və çox ölçülü hala gəlməsidir. Texnoloji, iqtisadi, siyasi, ictimai və mədəni sahələrdə sürətli və təsirli inkişaf nəzərə çarpır. Ayrı-ayrı sahələrdə müşahidə edilən inkişaf, fərdlərə olduğu qədər ölkələrə və təşkilatlara da köklü bir şəkildə təsir etməkdədir.

Dünyada yaşanan sürətli və çox istiqamətli dəyişikliklər və inkişaf xüsusilə idarəetmə anlayışında və klassik bürokratik strukturlarda köklü yenidən təşkilatlanmanı gündəmə gətirmişdir. İdarəetmə anlayışına və strukturlarına köklü bir şəkildə təsir edən dəyişiklik faktorları, dörd qrup altında toplana bilər:

- İqtisadi nəzəriyyədə yeniliklər,
- İdarəetmə nəzəriyyəsində yeniliklər,



- Özəl sektorun rəqabətçi quruluşu və əldə etdiyi inkişaf,
- İctimai tənqid və inkişaf tələbi ilə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı

Xüsusilə 1970-ci illərdən başlayan proses daxilində iqtisadiyyat sahəsində Keynscü yanaşma və klassik rifah dövləti anlayışı əhəmiyyətli nisbətdə tərk edilmiş, iqtisadiyyat nəzəriyyəsində liberal yanaşma üstünlük əldə etmişdir. Yaşanan nəzəri inkişaf, bazarda rəqabət şərtləri içində inkişaf edən özəl sektorun dinamik inkişafı və yeniliklərə uyğunlaşma bacarığı ilə yaxından əlaqəlidir. İnkişaf edən texnologiya və yeni təşkilatlanma metodları sayəsində məhsuldarlığı artan özəl sektor sərmayə hərəkatlarının sərbəstləşdiyi bir mühitdə, bir çox ölkədə inkişafın lokomotivi halına gəlmişdir. Bu inkişaf qarşısında, klassik olaraq dövlət tərəfindən istehsal edilən bir çox məhsul və xidmətin özəl sektora verilməsi, dövlət təşkilatlarının iş prosesində elastikliyin artırılması, dövlətin müxtəlif ictimai xidmətləri özəl sektordan tədarük etməsi və ya dövlət təşkilatlarının özəl sektorda inkişaf edən yanaşmalara uyğunlaşdırılması gündəmə gəlmişdir. Vətəndaşların dövlət idarəetməsindən tələbləri kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə yönəlmiş, vətəndaşlar xidmətlərin istehsalı ilə bağlı qərar qəbulu prosesində xüsusi rol oynamağa başlamışlar. Bu tələblər qarşısında effektiv xidmət təklif edə bilməyən, davamlı böyüyən, büdcə kəsiri və inflyasiya ilə işləyən dövlət sektoruna qarşı tənqidi yanaşmalar cəmiyyətlərdə yayılmağa başlamış, bu təzyiq altında dövlət bürokratiyası və siyasət yenidən təşkilatlanmağa yönəlmişdir.

Bütün bu nəzəri və real dəyişmələr istiqamətində, dövlət idarəetməsinin ictimai rolu və funksiyaları ilə bunları yerinə yetirərkən tətbiq edəcəyi üsullar və meydana gətirəcəyi təşkilati strukturlar mübahisə və müzakirə mövzusu halına gəlmişdir. Ümumiyyətlə ifadə ediləcək olsa, cəmiyyətin tələblərinə qarşı daha həssas, iştirakçılığa əhəmiyyət verən, hədəf və prioritetlərini dəqiqləşdirmiş, hesabatlı, şəffaf, daha kiçik ancaq daha effektiv dövlət idarəetməsi irəli sürülmüşdür. Dövlətin istehsaldan çəkilməsi, təşkil edici funksiyasının gücləndirilməsi, özəl sektor və cəmiyyət ilə iştirakçılıq əlaqəsinin inkişaf etdirməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət, bazar və vətəndaş cəmiyyət bir-biriylə rəqib deyil, bir-birini tamamlayar şəkildə düşünülməyə başlanmış, siyasi proses daxilində ictimai xidmətlərin yenidən təyin olunması, bu üç təşkilat arasındakı iş bölmünün hər ölkənin öz şərtləri daxilində davamlı nəzərdən keçirməsi lazımlı hala gəlmişdir. [4]

#### Nəticə

Ölkəmizin idarəetməsinə nəzər yetirdikdə anlaşılr ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetməsi sistemi, keçmiş SSSR-dən qalan mərkəziyyətçi bürokratik struktura uyğun olaraq təşkil edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq artıq öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməlini qoymuşdur və demokratik inkişaf yolu ilə inamla addımlayır. Son illərdə dövlət orqanları tərəfindən göstərilən bir sıra xidmətlərin özəl sektora və ya yeni yaradılmış publik hüquqi şəxslərə ötürülməsi də dövlət idarəetmə sahəsində aparılan islahatların tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər. İndi artıq bəşəriyyətin qədəm qoyduğu müasir inkişaf mərhələsində öz layiqli yerimizi tutmaq üçün gərək biz zamanın tələbləri ilə uyğunlaşa bilək, qarşımızda duran bir çox ciddi problemləri həll etməyə qadir olaq. Belə ciddi problemlərdən biri Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi sahəsində islahatların aparılması və səmərəli dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşdırılmasından ibarətdir .

#### ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Kemal Cebeci, "Küreselleşme Bağlamında Ulus-Devletin Egemenlik Gücünün Dönüşümü", Sayıştay Dergisi, Sayı:71, Ankara, 2008.
2. M. Hakan Yalçınkaya, Küreselleşme ile yeniden şekillenen ulus devlet anlayışı, Celal Bayar Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Yıl:4, Sayı:8, 2012
3. Orhan Gökçe, Erol Turan, Kamu yönetiminin dönüşümü ve dönüşümün temel unsurları, Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, [http://www.iibf.selcuk.edu.tr/iibf\\_dergi/dosyalar/681348063431.pdf](http://www.iibf.selcuk.edu.tr/iibf_dergi/dosyalar/681348063431.pdf)
4. M.Akif Özer, Yeni Kamu Yönetimi, Platin Yayınları, Ankara, 2005.

# ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ ИСЛАМСКОГО ФАКТОРА НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ ИНТЕГРАЦИЮ МУСУЛЬМАНСКОГО МЕНЬШИНСТВА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

к.п.н., доц. Зия Самедли  
Бакинский Славянский Университет  
samedli@yahoo.com

## РЕЗЮМЕ

В современных международных отношениях и мировой политике исламский мир представлен весьма разнородными государственными и негосударственными акторами, в том числе антисистемными. На фоне трансформации системы международных отношений в целом, а также в условиях быстро меняющейся расстановки политических сил внутри мусульманских сообществ, стран и регионов это порождает противоречивые проявления действия исламского фактора на политическую интеграцию мусульманского меньшинства. Без серьезного изучения и теоретического осмысления этих явлений невозможно составить адекватное представление об особенностях современного политического интеграционного процесса мусульманского меньшинства и влияния исламского фактора на эти процессы. В этом состоит актуальность предлагаемого исследовательского направления.

**Ключевые слова:** влияние исламского фактора, исламский мир, политическая интеграция мусульманского меньшинства, трансформации системы международных отношений, политизация религии, партнерства цивилизаций

## ABSTRACT

In modern international relations and world politics, the Islamic world is represented by very heterogeneous state and non-state actors, including anti-system ones. On the background of the transformation of the system of international relations as a whole, as well as in the context of the rapidly changing distribution of political forces within Muslim communities, countries and regions, this gives rise to contradictory manifestations of the Islamic factor's action on the political integration of the Muslim minority. Without a serious study and theoretical understanding of these phenomena, it is impossible to form an adequate idea of the features of the modern political integration process of the Muslim minority and the influence of the Islamic factor on these processes. This is the relevance of the proposed research direction.

**Введение.** Мусульманский мир, выступая в качестве целостной цивилизационной и социокультурной системы, тем не менее демонстрирует множественность уровней и ролей ислама, которые обусловлены его собственной сложной структурой и разнообразием выполняемых им функций, а также тем, что эта религия используется самыми различными политическими силами как для укрепления позиций исламской цивилизации на мировой арене, так и для достижения вполне конкретных политических, геополитических, идеологических и экономических целей.

Актуальность проблемы исследования обусловлена тем, что динамика развития международных отношений, определение расстановки региональных сил в современной мировой политике требует анализа и оценки различных факторов мировой политики: геополитических, экономических, демографических, ресурсных, социокультурных и др.

Актуальность данного исследования также обусловлена резким ростом количества религиозных организаций, возникших в последнее время. Значительно изменилась численность основных конфессиональных групп населения земли, их пассионарность, обозначилась асимметричность глобальной динамики развития, что, зачастую, приводит к дестабилизации политической жизни во многих регионах мира. Набирает силы религиозный фактор и во внешнеполитической деятельности не только стран Ближнего и Среднего Востока, где религиозный фактор тесно переплетается с политическим процессом, но и в странах ЕС, США и РФ.

Политизация религии, использование ее для достижения политических, экономических, корпоративных целей влияет на социальную интеграцию, политическую стабильность, порождает ряд угроз и вызовов международной безопасности. Выявление механизмов использования религиозного фактора во внешнеполитической деятельности современных государств, поиск путей минимизации деструктивных последствий политизации религии актуализирует тему данного исследования.

**Методы исследования.** В данной статье в процессе работы над изученной проблемой были использованы абстрактные и конкретные методы, анализ и обобщение статистических данных; сравнительный метод; обобщение эмпирических данных и их синтез. Источниками исследования выступили работы и другие материалы, отражающие различные аспекты политической интеграции мусульманского меньшинства. Актуальность заключается в использовании системного подхода к анализу религиозного фактора как элементу транснациональной среды мировой политики и анализе перспектив его дальнейшей политизации.

В данном контексте чрезвычайно актуальными становятся научные разработки, посвящённые религиозным аспектам мировой, внешней политики, международных отношений; взаимодействию религиозных акторов с государствами и акторами вне суверенитета, с одной стороны, и использовании ими религиозного фактора для достижения своих целей и интересов, с другой.

**Обсуждение проблемы.** Исламский фактор стал выкристаллизовываться в мировой политике на рубеже 1970-1980-х гг. в связи с исламской революцией в Иране и началом сопротивления под исламскими знаменами советскому вторжению в Афганистан. До этого мусульманский мир в качестве некоей геополитической общности, субъекта мировой политики не существовал. В колониальную эпоху большинство мусульманских стран и территорий имели свои метрополии или входили в сферу влияния той или иной великой державы; в биполярной системе международных отношений они либо опирались на поддержку патрона (СССР или США), либо сохраняли нейтралитет, балансируя между сверхдержавами. Идеология обретших независимость мусульманских государств базировалась на принципах светскости и национализма, хотя зачастую и была декорирована религиозной риторикой.

Со временем стало очевидно, что вместо независимости мусульманские страны получили новую форму зависимости, а вместо инновации - заимствования и имитацию со всеми вытекающими отсюда последствиями в виде огромных разрывов в уровнях жизни между элитой и остальным обществом, отсутствия возможностей для легитимного волеизъявления, культурной экспансии извне и т. д. Поиски иных, качественно отличных от уже опробованных путей выхода из кризиса привели к идее исламской альтернативы, которую попытались сформулировать оппозиционные политические лидеры и группировки. В 1950-1970-е гг. протест был обращён вовнутрь мусульманских сообществ, главным противником политизированного ислама была местная «испорченная» власть. По мере эскалации ближневосточного конфликта и втягивания мусульманских стран в орбиту «холодной войны» борьба против собственных «неверных» правящих режимов дополнилась призывом к борьбе под исламскими лозунгами против империализма или мирового коммунизма (в формулировках аятоллы Хомейни – против «большого Сатаны» - США, и «малого Сатаны» - СССР). Исламская революция в Иране и исламизация гражданской войны в Афганистане в связи с вводом советских войск в 1979 г. Знаменовали выход исламского фактора на мировую политическую арену.

В академических кругах первоначальный подход к исламскому фактору был двояким. С одной стороны, с религией ассоциировалось все консервативно-феодалное. Так, при анализе иранских событий 1978-1979 гг. угроза виделась именно в революции, и лишь позже акцент сместился на ее исламский характер с учетом огромного резонанса, который она вызвала в мусульманском мире. С другой стороны, исследователи признавали, что под знаменем ислама может разворачиваться национально-освободительная борьба. События 1980-х - начала 1990-х гг. потребовали более глубокого анализа: убийство египетского президента А. Садата исламскими экстремистами; исламизация палестинского движения сопротивления, которое ранее действовало в рамках светской националистической идеологии; гражданская война в Алжире; политизация ислама в Центральной Азии и на Северном Кавказе после распада СССР; массовые миграции и быстрый рост мусульманской общины в Европе. Каждое из этих событий в отдельности не представляло собой «исламской угрозы», но взятые вместе они не могли не вызывать определенного беспокойства у остальной, благополучной, прежде всего еврохристианской части мира: в мусульманском социуме явно что-то происходило, что не укладывалось в привычные рамки, несло в себе тревогу, психологический дискомфорт, ощущение нарастающего конфликта. Ввиду того, что большинство терактов было совершено представителями исламского мира, на уровне массового обыденного сознания ислам стал выглядеть как сила, несущая в себе угрозу, а любая активность мусульман под религиозными лозунгами стала восприниматься как угроза, исходящая от ислама и вообще мусульман.

В академической сфере тем временем исследование в рамках case-studies трансформировались в изучение исламистской тенденции в мировой политике, причем формирование самого исламизма и его научное осмысление происходили и сейчас происходят одновременно. Поэтому зачастую у ученых имеется больше вопросов, чем ответов, о чем свидетельствуют многочисленные научные публикации по проблемам политического ислама, названия которых преимущественно заканчиваются вопросительным знаком или многоточием. Поэтому и термин «исламская угроза» имел и до сих пор имеет не академический, а скорее метафорический смысл.

Изучение роли исламского фактора в мировой политике объективно привело к постановке вопроса о влиянии религии на внешнюю политику государств. История международных отношений свидетельствует о том, что конфессиональный аспект учитывается при разрешении (или провоцировании) многих конфликтов, а идеологическое обоснование внешнеполитического курса любой страны в глазах общества имеет в том числе и религиозный подтекст. Наиболее ярко эту специфику демонстрирует мусульманский мир, где принадлежность страны к исламу отражается на процессе принятия внешнеполитических решений, а немусульманские страны при выстраивании отношений с мусульманскими государствами обязательно учитывают фактор религии.

В начале XXI в. многие главные события в мире происходят именно на землях ислама, и результат этих перипетий непредсказуем. Судьбы политического ислама, темпы и границы его распространения в рамках отдельно взятой страны, в региональном и глобальном масштабе продолжают оставаться предметом бурных научных дискуссий, темой многочисленных академических исследований и публицистических материалов. Исламская волна, накрывшая арабский мир в результате событий 2011-2012 гг., обязывает востоковедов еще более углубленно изучать всю массу сопряженных с исламизацией Большого Ближнего Востока явлений и последствий. В условиях текущей трансформации всей системы международных отношений любые попытки построить даже краткосрочные прогнозы относительно развития ситуации в Афганистане, Сирии, Ираке, Ливии или Мали, вокруг Ирана или арабо-израильского конфликта превращаются в решение уравнения со многими неизвестными.

На сегодняшний день с уверенностью можно констатировать лишь то, что исламский мир и происходящие в нем процессы политической и культурной эволюции, дифференциации и противоборства различных сил и тенденций оказывают мощное воздействие на мировое сообщество и поэтому требуют самого серьезного и глубокого изучения и осмысления.

Во втором десятилетии XXI в. мир приобрел качественно новые характеристики. Усилились процессы глобализации и региональной интеграции при смещении главного вектора глобальной политики в сторону Азии. США не смогли закрепить при помощи военно-политических методов свое единоличное лидерство в мире. Набирает динамику тенденция к складыванию структур и механизмов многоуровневого мироустройства. Вместе с тем заметно возросло число межгосударственных, этнических, национальных и религиозных конфликтов, и главное - резко обозначилась тенденция к ухудшению отношений между Западом и исламским миром.

В основе противоречий по линии «Запад - исламский мир» лежит конфликт интересов. Исламская альтернатива с ее фокусом на «исламское государство», «исламскую экономику», «исламский образ жизни» рассматривается экспертами как главный конкурент активно, а порой и агрессивно продвигаемого Западом глобалистского проекта. Внешне проигрывая в модернизме, исламский (исламистский) проект в глазах мусульман привлекателен своим акцентом на моральных ценностях, коллективной ответственности, человеческой солидарности и социальной справедливости. Поэтому, по мнению авторитетных востоковедов, чтобы понять суть конфликта между Западом и исламским миром, следует оперировать не такими понятиями, как «борьба с голодом и нищетой», «столкновение цивилизаций», «битва между христианами и мусульманами», «религиозная война» и т. п., а другими - «достоинство» и «справедливость», которые и лежат в основе феномена, называемого исламизмом.

В то же время исламская альтернатива изначально была скомпрометирована. В то же время исламская альтернатива изначально была скомпрометирована тем, что разного рода исламистские проекты продвигались в первую очередь радикалами и экстремистами, которые оттеснили на второй план реформистские и иные, нацеленные на модернизацию и сотрудничество с Западом, исламские политические силы. Они не скрывали своего неприятия

западной модели, упрекая ее в аморальности, цинизме, «двойных стандартах», поклонении «золотому тельцу», и были готовы вести борьбу всеми средствами, включая самый жестокий террор. Нарастанию кризиса в отношениях между Западом и миром ислама способствовали не только теракты, но и развернувшаяся психологическая война, в которой активно участвуют радикалы и экстремисты с обеих сторон. Однако это не является показателем непреодолимого антагонизма между двумя цивилизациями. Несомненно, оба оппонента несут ответственность за этот кризис, но вряд ли нужно измерять степень вины каждого из них или пытаться определить, «кто первым начал». Конструктивный путь к восстановлению мира лежит через продвижение диалога между миром ислама и Западом, формирование партнерских отношений между всеми цивилизациями.

Межцивилизационный диалог продвигается с большими трудностями. С одной стороны, серьезным препятствием являются попытки США и их союзников силой распространить на исламский мир, в первую очередь на Ближний Восток и Северную Африку, западную модель демократии без учета цивилизационных, исторических особенностей и менталитета мусульманских сообществ. С другой стороны, есть о чем подумать и исламским радикалам. За последние несколько лет политический ландшафт мусульманского мира неузнаваемо изменился и продолжает меняться. Порыв народных масс практически всего арабского мира к свободе и демократии заставляет усомниться в том, что их удовлетворят простые и броские внешне, но по сути не конструктивные лозунги «ислам - вот решение». Перед мусульманскими странами и народами стоят весьма сложные задачи осовременить общественно-экономическую систему, не подрывая основ культурно-религиозной идентичности. И в этом вопросе многое будет зависеть от действий внешних сил: будут ли они загонять мусульманские государства в угол или позволят им модернизироваться, не нарушая законов экстерриториальности и не пресекая попытки самобытного приспособления к условиям глобализации. Очевидно, что простых и легких решений не существует, они заведомо должны отличаться от любых прежних схем, предложенных теоретиками Запада или исламского мира. Иного варианта, кроме внутринационального диалога и партнерства различных культур и религий, просто не существует. Альтернативой ему является кровавая конфронтация, которая не принесет ничего, кроме страданий и разрушений, и будет стоить жизни миллионам людей.

**Заключение.** Исследование идеи партнерства цивилизаций обусловлена необходимостью преодоления комплекса глобальных кризисов, которые разразились в начале XXI в.: экологического, энергетического, финансово-экономического, продовольственного, демографического, технологического, социокультурного. Справиться с ними можно только путем коллективных действий и выработки качественно новой глобальной стратегии развития человечества, которая позволит внедрить коллективистскую парадигму мышления и соответствующие ей моральные ценности. Источником такой духовной реформации может стать богатейший опыт индоевропейской, китайской, исламской цивилизаций, оказавшихся наименее восприимчивыми к соблазнам западной культуры с ее активным преобразовательным потенциалом. Природа и культура, очевидно, устали от перегрузок модернизации и требуют реабилитации старых, вытесненных и подавленных в эпоху западного доминирования форм мироощущения.

#### ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ahmed A. S. Postmodernism and Islam: Predicament and Promise / A. S. Ahmed. L., 1992.
2. Benjamin D. The Age of Sacred Terror / D. Benjamin, S. Simon. N. Y., 2002.
3. Berman P. Terror and Liberalism / P. Berman. N. Y. ; L., 2003.
4. Binder L. Islamic Liberalism / L. Binder. Los Angeles, 1988.
5. Burgat F. Face to Face with Political Islam / F. Burgat. L. ; N. Y., 2003.
6. Courbage Y. Christians and Jews in Islam / Y. Courbage, F. Fargues. N. Y., 1997.
7. Sivan E. Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics / E. Sivan. New Haven; L., 1990.
8. Soroush A. Reason, Freedom and Democracy in Islam / A. Soroush. L., 2000.
9. Tibi B. The Crisis of Modern Islam / B. Tibi. Salt Lake City, 1988.
10. Tilly Ch. The Politics of Collective Violence / Ch. Tilly. Cambridge, UK, 2003.
11. Wiktorowicz Q. Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach / Q. Wiktorowicz. Bloomington, 2004.
12. Zakaria F. The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad / F. Zakaria. N. Y., 2003.

## DEFINING TERRORISM

**Said A. Baghirov, Lecturer,**  
*saidbagirov@yahoo.com*

**Yasar A. Ahmadov, Lecturer,**  
*yehmedov@beu.edu.az*  
*Baku Engineering University, International Relations Department*

### ABSTRACT

As an introduction, there is no generally agreed-on definition of terrorism. At best, we have a “most universally accepted” description of terrorism, which is the following: terrorism is the use of violence to create fear for (1) political, (2) religious, or (3) ideological reasons. The terror is purposely aimed at noncombatant targets (i.e., civilians or iconic symbols), and the objective is to reach the greatest attainable publicity for a group or individual. The meaning of terrorism is socially constructed. Terrorism is dissimilar from assault, murder, arson, demolition of property; the aim is that the impact of terrorist violence and harm reaches more than, the immediate target victims e.g., government or military. It is also focused at targets consisting of a bigger spectrum of society, e.g., civilians.

**Key words:** Terrorism, International Terrorism, Analogy of Terrorism.

### XÜLASƏ

Giriş olaraq demək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda “terrorizm” anlayışının ümumi qəbul olunmuş tərfi yoxdur. Ən yaxşı halda, “ən universal tərif” aşağıdakı kimi verilə bilər: terrorizm (1) siyasi, (2) dini və ya (3) ideoloji səbəblərdən dolayı, qorxu yaratmaq məqsədilə şiddət istifadəsidir. Terror, məqsədyönlü şəkildə silahsız hədəflərə (mülki əhali və rəmzi simvollar) yönəldilmiş hadisədir və burada amal ən geniş kütləyə çatmaqdır. Terrorizm anlayışının mənası sosial baxımdan inşa edilmişdir. Terrorizm basqın, qətl, sabotaj, əmlakın dağıdılması və s. hallardan fərqlənir; burada əsas məqsəd qorxu və şiddətin ən qısa zamanda ən geniş kütləyə (hökumət və ya ordu) yayılmasıdır. Həmçinin, burada üzərində fokuslanılan əsas hədəf kütlə cəmiyyətin daha geniş spektrini (mülki əhali) əhatə edir.

**Açar sözlər:** Terrorizm, Beynəlxalq terrorizm, Terrorizmin analogiyası.

### Definition of the term of “Terrorism”

By going back to history, there is a “word” in Latin language - , “terrere”, which means “frighten” or “tremble.” When attached with the French suffix *isme* (referencing “to practice”), it becomes similar to “practicing the trembling” or “causing the frightening.” Frightening and trembling here are synonyms for panic, fear and anxiety—what we would naturally call terror. The word terror goes back over 2,100 years old. In ancient Rome, the terror “*cimbricus*” was a state of fear and emergency in reply to the coming of the Cimbri tribe killers in 105 BCE. This explanation of terrorism as being rooted in terror is an example of etymology. Hence, etymology studies the origin and evolution of words. By this approach, language or words are organic, variable, changing, and dependent on the needs of thinkers and speakers over place and time. [Mark Burges, p. 125]

The term terrorism, in and of itself, was invented during the French Revolution’s Reign of Terror (1793–1794). In the Reign of Terror, the Jacobins, a group of rebels were used the term when self-reflexively portraying their individual actions in—and explanations of—the French Revolution. The Reign of Terror was a movement of large-scale violence by the French state; among 16,000 and 40,000 people were murdered in a little over a year. Later in September 1793, the French National Convention proclaimed, “terror is the order of the day.” A frontrunner Maximilien Robespierre in the French Revolution, declared in 1794 that “terror is nothing other than justice, prompt, severe, inflexible.” In 1798, the Académie Française made addition for the dictionary, an elite French educated body on matters dealing with the French linguistic. In this addition, the term was clarified as the “*système, régime de la terreur*” (“government of terror”). [Edmund Burke, pp. 53-65]

As it is mentioned above, terrorism has a long history and it has different definitions. The first efforts began with attempts in the 1920s and 30s and there have been countless efforts to formulate a generally acceptable definition. Definitions have been proposed in the academic literature, in national legislation and by regional and international organizations. [Tal Becker , pp. 84-85] However, actually there is no single accepted definition of terrorism.

During the years, many scholars have endeavored to define terrorism. Yet, the term is so burdened with conceptual difficulties that a totally accepted clarification of it still does not exist. However, there are list of definitions of terrorism by some of the most distinguished scholars and institutions on the matter:

- Bruce Hoffman: “Terrorism is ineluctably political in aims and motives, violent—or, equally important, threatens violence, designed to have far-reaching psychological repercussions beyond the immediate victim or target, conducted by an organization with an identifiable chain of command or conspiratorial cell structure (whose members wear no uniform or identifying insignia), and perpetrated by a subnational group or non-state entity.” [Bruce Hoffman , p. 43]

- Walter Laqueur: “Terrorism is the use or the threat of the use of violence, a method of combat, or a strategy to achieve certain targets... [I]t aims to induce a state of fear in the victim that is ruthless and does not conform to humanitarian rules... Publicity is an essential factor in the terrorist strategy.” [Walter Laquer, p. 143]

- Yonah Alexander: terrorism is “the use of violence against random civilian targets in order to intimidate or to create generalized pervasive fear for the purpose of achieving political goals.” [Yonah Alexander , p. 34]

- Stephen Sloan: the definition of terrorism has evolved over time, but it is political, religious, and ideological goals have practically never changed. [Stephen Sloan , p. 89]

- By UNSC acting under Chapter VII of the Charter, of resolution 1566. Operative paragraph 3 of that resolution provides as follows:

*... criminal acts, including against civilians committed with the intent to cause death or serious bodily injury, or taking of hostages, with the purpose to provoke a state of terror in the general public or in a group of persons or particular persons, intimidate a population or compel a government or an international organization to do or abstain from doing any act, and all other acts which constitute offences within the scope of and as defined in the international conventions and protocols relating to terrorism, are under no circumstances justifiable by considerations of a political, philosophical, ideological, racial, ethnic, religious or other similar nature . [UNSC , res 1566]*

In addition, terrorism can be defined as a type of behavior, policy, tool or instrument used by individuals, groups and nations, attests to the fact that its definition depends on the perspective from which it is viewed. Terrorism can influence the foreign policy of nations, can disrupt and perhaps destroy political processes, which are of importance to the international community, and does present a real threat to international order and stability. Furthermore, terrorism should be regarded as *tactics* used in political conflicts within countries and among them. Clearly, we must begin to understand terrorism in the same vein that we have attempted to understand civil violence, insurgency, revolution and, more recently, low intensity conflict. It must be subject to the same systematic scrutiny as any other type of behavior studied in the course of international politics. [Robert Salter, Michael Shtol, pp. 3-4]

Moreover, according to Craig Stapley, terrorism can be classified with its four defining characteristics.

1. Threat or use of violence
2. Using violence for a political purpose
3. Use or exploitation of fear
4. Targeting civilian noncombatants

According to the first approach, terrorism is a sub-classification of political violence. As such, the threat or use of violence is essential to an act being considered terrorism. The threat is the tool that terrorists seek to achieve their goal. On the second hand, when the violence is used for a political purpose, it can be also considered as a terrorism. In this case, terrorists could use the violence in order to change the political outcomes. In the third determination, terrorist groups seek to harness that primeval emotion in order to affect or control the actions of others—whether it is a political entity, like a government, or the general population. In addition, according to the last approach, terrorism targets civilian noncombatants. [Adam Louthier, Beverly Lindsay , p. 4-19] The main intention here is to send a message to political actors.

There is also another definition that terrorism means connotation of evil, indiscriminate violence or brutality [James & Brenda Lutz, p. 7]. It is not surprising that there have been a multitude of

definitions provided for terrorism. Many definitions are exceedingly complex or have far too many elements. With such complex and all-inclusive definition, terrorism could involve individuals, groups, or states; attacks could be random or selective; intimidation or propaganda could be the goal; and the goals themselves could be eccentric, political, or criminal. For the definition of terrorism, we can determine six major components: "Terrorism involves political aims and motives. It is violent or threatens violence. It is designed to generate fear in a target audience that extends beyond the immediate victims of the violence. The violence is conducted by an identifiable organization. The violence involves a non-state actor or actors as either the perpetrator, the victim of the violence, or both. Finally, the acts of violence are designed to create power in situations in which power previously had been lacking". [James & Brenda Lutz, p. 9]

The first important element of this description is that *the violence undertaken mainly for political reasons*. In fact, terrorism has been considered exceptionally political in nature, with terrorism even being considered "the continuation of politics by other means". Political aims are a key element that splits terrorist acts from other forms of violence. The violence is not undertaken for financial causes or because of personal problems. Kidnappings of important political leaders or corporate executives to make political declarations are different from those kidnappings that aid as criminal ventures to increase money for the abductors. While political purposes are a key for defining terrorism, the aims that are required by terrorists can fall into a numeral of categories. The terrorists may be looking for to have a government change its policies—to end a particular program from being continued or to force the acceptance of some new policy. The political aims may involve an effort to alteration leaders or the political elite, stated as corrupt or illegitimate. Goals may go more, seeking to bring about a whole change in the framework of the government - moving from a monarchy to a republic or from a powerfully centralized system to a more decentralized one or from a military despotism to a theocratic state run by religious leaders. Lastly, the terrorists may be looking for to change nationwide boundaries—to detach an area to create a new state, to assign some territory to another state, or to merge existing states into a new country.

The second component of a terrorist action is that *the credible danger of violence is present*. Requirements for changes, petitions and demonstrations, are not terrorism, no matter how disturbing they may be to a government. Though massive protests may make a government apprehensive about the future, there is no direct danger of violence. Actual violence is obvious to detect and recognize. The threat of violence is only likely to be effective as a technique with a group that has already demonstrated that it is able and willing to be violent. A political organization that has never undertaken any type of political violence is unlikely to be credible in its threats. Once violence has been used, however, the threat of additional violence may generate the necessary fear that the dissident group desires and lead to the government giving in to the specific demands of the group, whatever those demands might be. Hoaxes can, therefore, be part of a terrorist campaign, especially when they follow upon actual earlier violent actions.

Third, *for violence, and even political violence, to qualify as terrorism, it must also affect a target audience beyond the instant victims and effect such audiences as part of the attempt to gain the political objects of the organization*. The violent performances are intended to have effects beyond the immediate actions. Terrorism is a form of psychological war that intends to impact governments and publics. If a political forerunner is assassinated with the goal of removing that person in order to permit the next in line to move up, the demise is political violence, but it has no target audience. For a killing to be a terrorist action, it must include parties beyond the assassins and the immediate victim. On the other hand, if a political leader is killed in order to send a message to other members of the party-political elite that they need to change policies in order to avoid an alike fate, then that assassination is a terrorist act. Bombings of buildings and car bombs in crowded zones are often intended to prove to publics that they are vulnerable. The resulting anxiety may lead the public to put burden on the government to change policies or weaken public support for the leaders in authority who clearly are powerless to protect the citizens from a minor band of dissidents. If the early attacks do not generate the predictable fear, groups may find it essential to escalate the ferocity in a lengthy campaign of attacks. [James & Brenda Lutz, pp. 2-13]

Therefore, it does not seem necessary to include the targeting of civilians as a key component of the definition, but it is useful to recognize that civilian populations are often the intended targets of terrorist attacks, if for no other reason than to increase the resulting fear among a target population.



Fourth, *for political violence to be terrorism there must be an identifiable organization*. An individual is unable to carry out the actions, reach the target audience, and present the political demands for the changes that are necessary to end the violence. An effective campaign to create change also requires enough actions to be credible, an effort beyond a single individual over time. Effective terrorism rests on the potential for repetition and the systematic use of violence. Terrorist actions almost inevitably lead to casualties or arrests among the dissidents; thus, a single individual is likely to be captured or killed too. The organization is necessary to continue the political battle.

The fifth component of the definition specifies the targets and perpetrators of the violence. For purposes of the present volume, *terrorism will be defined as situations in which the perpetrators either of the political violence, the victims, or both are not states or governments*. Actions between states, including war, will not be included. During wartime or cold war confrontations, governments and/or their militaries may consciously seek to generate terror in the enemy's ranks or among the civilian population.

In its last part of definition relies on the fact that the *terrorist activities are used to improve the power situation of the institution that is using this form of political violence*. While the exact agendas of groups using terrorism are quite dissimilar, they all share this characteristic. They are trying to improve their power condition - to growth their probability of being able to influence political results. Terrorist operations are frequently mounted by organizations that have failed to bring about their anticipated changes by other means, i.e., they are politically frail. They have failed in democratic votes to gain enough power to bring about alteration, governments have overlooked peaceful protests and appeals, or they have been met by government repression that stops further efforts at diplomatic change. Since they are comparatively powerless in the conventional governmental setting of their private society due to limited electoral petition or limited support in the face of government suppression, they recourse to unconventional means in an effort to improve their power base. Terrorism is appealing to weaker groups because it can be undertaken with limited resources and the possible rewards are high. Groups will rationally make terrorism the technique of choice because others methods may not work or will take too long, especially when calculations of the superior resources of governments are taken into account. Groups can also use terrorism as a force multiplier - most effectively through the fear that is generated, making the use of limited resources more effective. [James & Brenda Lutz, pp. 10-13]

#### REFERENCES:

1. Burgess, Mark (2003). *A Brief History of Terrorism*. Washington, D.C.: Center for Defense Information (CDI); Tuman, Joseph S. (2009). *Communicating Terror: The Rhetorical Dimensions of Terrorism* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
2. Burke, Edmund (1790). *Reflections on the Revolution in France* (Ed. C. C. O'Brien, 1969, London: Penguin Books); Shane, Scott (2010, April 3). Words as Weapons: Dropping the "Terrorism" Bomb. *The New York Times*, p. WK1; Tuman, Joseph S. (2003). *Communicating Terror: The Rhetorical Dimensions of Terrorism*. Thousand Oaks, CA: Sage.
3. Becker, Tal, *Terrorism and the State, Rethinking the Rules of State Responsibility*, Oregon: Hart Publishing, 2006
4. Hoffman, Bruce (2006). *Inside Terrorism* (2nd ed.). New York: Columbia University Press
5. Laqueur, Walter (1987). *The Age of Terrorism* (2nd ed.). Boston: Little & Brown
6. Alexander, Jonah (1976). *International Terrorism: National, Regional and Global Perspectives*. New York: Praeger, p. xiv.
7. Sloan, Stephen (2006). *Terrorism: The Present Threat in Context*. Oxford: Berg Publishers.
8. Robert O. Slater, Michael Stohl, *Current Perspectives on International Terrorism*, (London: Macmillan Press, First Edition, 1988)
9. Adam B. Lowther, Beverly Lindsay, *Terrorism's Unanswered Questions*, (London: Greenwood Publishing Group, 2009)
10. James M. Lutz, Brenda J. Lutz, *Global Terrorism*, (New York: Routledge Press, Second Edition, 2008)
11. Barnett, Brooke, & Reynolds, Amy (2009). *Terrorism and the Press: An Uneasy Relationship*. New York: Peter Lang; Hoffman, Bruce (2006). *Inside terrorism* (2nd ed.). Columbia University Press; Jenkins, Brian (1983). Research in Terrorism: Areas of Consensus, Areas of Ignorance. In Burr Eichelman, David A. Soskis, & William H. Reid (Eds.), *Terrorism: Interdisciplinary Perspectives* (pp. 153–177). Washington, D.C.: American Psychiatric Association; Schmid, Alex P., & de Graaf, Janny (1982). *Violence as Communication: Insurgent Terrorism and the Western News Media*. Beverly Hills: Sage.
12. Rush, George E. (2002). *The Dictionary of Criminal Justice* (5th ed.). Guildford, CT: McGraw-Hill

## ГЛОБАЛЬНАЯ НЕСТАБИЛЬНОСТЬ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКУЮ ПОЛИТИКУ РОССИИ И ТУРЦИИ

Ирина Владимировна Зеленева

Санкт-Петербургский государственный университет  
irina\_zeleneva@mail.ru

### АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию актуальной темы, затрагивающей российско-турецкие отношения в сфере энергетики в XXI веке. Особенностью российско-турецких отношений в энергетической сфере является противоречивая ситуация, при которой, с одной стороны, Турция нуждается в постоянных поставках энергоресурсов для поддержания своего экономического роста, с другой стороны, Турция опасается попасть в энергетическую зависимость от России. На основе проведенного исследования были выявлены основные внутренние и внешние факторы, влияющие на российско-турецкие отношения в энергетической отрасли, сделан вывод о большом значении политических, географических, и экономических факторов влияния в определении энергетической составляющей российско-турецких отношений на современном этапе.

**Ключевые слова:** Россия, Турция, энергетика, двустороннее сотрудничество, внешние факторы, внутренние факторы.

### GLOBAL INSTABILITY AND ITS IMPACT ON THE ENERGY POLICY OF RUSSIA AND TURKEY ABSTRACT

The article is devoted to the research of Russian-Turkish relations in the energy sphere at the present stage. The peculiarity of the Russian-Turkish relations in the energy sphere is the contradictory situation in which, on the one hand, Turkey needs constant energy supplies to maintain its economic growth, on the other hand, Turkey is afraid of getting into energy dependence on Russia and therefore sees an outlet in the diversification of energy sources entering the country.

Based on the study, the author identified the main internal and external factors affecting Russian-Turkish relations in the energy sphere. The article concludes that at the present time political, geographic and economic factors exert a great influence on Russian-Turkish relations in the energy sector.

**Key words:** Russia, Turkey, energetics, bilateral cooperation, external factors, internal factors.

В XXI веке мировые энергетические рынки продолжают развиваться в условиях глобальной нестабильности в регионах Ближнего и Среднего Востока, в странах Северной Африки, существующей угрозы международного терроризма, размывании основ мирового порядка, разрушении региональных моделей безопасности и других факторов, которые оказывают значительное влияние на структуру мирового энергобаланса. Эта «новая нормальность» меняет объемы спроса и конфигурацию транспортных потоков энергоносителей, способствует трансформации системы производства и потребления энергии и обостряет конкуренцию на энергетических рынках. В таких условиях энергетическая политика государств выступает чаще всего в контексте их национальных интересов и безопасности.

Сегодня Россию и Турцию связывают серьезные экономические и политические интересы в сфере энергетики. Россия – это крупнейшая энергоресурсная страна, один из ведущих производителей нефти в мире, лидер по запасам природного газа. В то время как Турция является крупным потребителем российских энергоресурсов, важным транзитным партнером и объектом инвестиционной деятельности для российских компаний. Геополитическое положение Турецкой Республики играет значительную роль в формировании энергетических потоков Балканского и Черноморского регионов, Ближнего Востока, а в перспективе – Среднеазиатского и Каспийского регионов. Фактически на турецкой территории в энерготранспортных проектах происходит столкновение интересов России, Турции и Европейского союза [1].

Целью данной статьи является определение влияния глобальной нестабильности на российско-турецкие отношения в энергетической сфере. В соответствии с целью работы были поставлены следующие задачи:

- дать характеристику занимаемому положению России и Турции на мировых энергетических рынках;
- выявить факторы, влияющие на развитие российско-турецких отношений в сфере энергетики;

– построить сценарии дальнейшего развития российско-турецких отношений в энергетической сфере.

Мировой энергетический рынок живет в условиях глобальной нестабильности. В энергетическом измерении все страны условно можно поделить на три группы:

7 страны богатые энергоресурсами, экономика которых сильно зависит от продажи энергоносителей (Россия, Саудовская Аравия, Азербайджан и др.);

8 страны с высоким уровнем энергопотребления, несмотря на наличие собственных энергетических запасов (США, Китай, Япония, Индия и др.);

9 страны, занимающие выгодное стратегическое положение, располагающиеся между странами богатыми энергоресурсами и странами, зависящими от импорта энергоносителей (Турция) [2].

Экспорт энергоресурсов по-прежнему остается основной статьей доходов России. Ключевой задачей, стоящей перед энергетической политикой России является рост внутреннего благосостояния за счет средств, полученных в результате экспорта сырьевых ресурсов. Несмотря на то, что отношения России с Европейским союзом переживают сложное время, вызванное кризисом на Украине и последовавшими санкциями, европейские страны по-прежнему находятся в прямой зависимости от российского энергетического экспорта. В то же время особый интерес России связан с азиатским вектором внешней энергетической политики страны, что обусловлено растущими потребностями Китая и Индии в энергетическом сырье. Однако и здесь существуют свои причины для осторожности. Энергетическая политика России по отношению к КНР проводится отчасти с опасением стать сырьевым придатком экономически растущего Китая. Стратегически важным для энергетической политики нашей страны остается постсоветское пространство, и особая роль здесь отводится энергетическому потенциалу Евразийского экономического союза. В последнее время приоритетным направлением для России стало ее энергетическое сотрудничество с ближневосточным регионом, и ключевое место здесь занимает Турецкая Республика, постепенно приобретающая все большее влияние на мировых энергетических рынках [3]. В условиях глобальной нестабильности и угрозы наступления экономической и политической изоляции, долгосрочной задачей энергетической политики России является соблюдение баланса с основными геополитическими центрами силы.

Турция является шестой экономикой Европы и крупным потребителем энергоресурсов, и нехватка собственных энергетических ресурсов вкупе с выгодным географическим положением делают ее перспективным партнером для России, как в качестве потребителя, так и в качестве транзитного центра. В настоящее время Турция продолжает оставаться под влиянием, с одной стороны, внешнеполитических событий в регионе, с другой стороны, неопределенности в отношениях с западными партнерами. Согласно энергетической концепции, важной целью политики Турции в сфере энергетики является обеспечение энергетической независимости в долгосрочной перспективе, в первую очередь, за счет более активного использования собственных ресурсов и расширения применения возобновляемых источников энергии. Используя все преимущества географического положения и политических событий, протекающих в регионе, Турция закрепила за собой статус стабильного транзитного партнера. В перспективе она стремится стать еще и энергетическим центром хранения и торговли природным газом, перепродавая излишки импортируемого природного газа в Европу [4]. Большой интерес для России в отношениях с Турецкой Республикой представляет и инвестиционная деятельность, осуществляемая на ее территории.

Среди факторов, влияющих на российско-турецкие отношения в сфере энергетики, можно выделить внутренние и внешние. Внутренние факторы вызваны, в первую очередь, естественным обладанием, либо отсутствием у стран энергоресурсов, проблемами топливно-энергетического комплекса и результатами проводимой каждой из исследуемых стран энергетической политики. Внешние факторы отражают влияние внешней среды на отношения России и Турции в сфере энергетики. Так, среди основных внешних групп факторов влияния были выделены следующие:

– общие факторы экономического характера (изменения цен на энергоносители, колебания значений национальных валют, рост конкуренции на мировых энергетических рынках);

– политика ЕС и США (в первую очередь, программы, направленные на трансформацию энергетических потоков, включающих проекты транзита энергоресурсов в обход территории России; политика Европейского союза, характеризующаяся стремлением продиктовать свои условия в газовой отрасли и найти альтернативных России поставщиков энергоносителей);

- геополитическая ситуация на Ближнем Востоке;
- территориальные конфликты в Черноморском регионе;
- антироссийские санкции, сказывающиеся на энергетической отрасли России.

Основные внутренние факторы, влияющие на энергетические отношения России и Турции, можно подразделить на положительные и отрицательные. Таблица 3 подробно представляет эти внутренние факторы.

Таблица 3 – Основные внутренние факторы, влияющие на российско-турецкие отношения в энергетической сфере

| РОССИЯ  |  | ТУРЦИЯ  |  |
|---|--|---|--|
| <i>Положительные</i>  | <i>Отрицательные</i>   | <i>Положительные</i>  | <i>Отрицательные</i>   |
| В целом высокий уровень развития ТЭК России.  | Естественное истощение нефтяных и газовых месторождений в России.  | Активное стремление турецкого руководства к взаимодействию с российскими партнерами в сфере энергетики. | Склонность турецкой стороны к затяжным переговорам и жесткому отстаиванию собственных интересов, смене партнеров (газовые проекты, строительство АЭС)                      |
| Практика взаимодействия российских и турецких государственных и корпоративных структур. | Недостаточное развитие сферы возобновляемых источников энергии.  | Возрастание экономических показателей и, как следствие, рост потребления энергетических ресурсов.       | Увеличение доли возобновляемых источников энергии в общем энергобалансе Турции, внедрение энергосберегающих технологий, и, как результат, падение спроса на природный газ. |
| Рост прямых российских инвестиций в энергетический сектор Турции.                       | Несовершенство и устаревание технологического оборудования, и, как следствие, потеря энергоресурсов при транспортировке.   | Истощение собственных запасов газа и нефти, проблемы с поиском новых месторождений.                     | Стремление страны к снижению зависимости от импортируемых углеводородов.   |
| Имидж России как добропорядочного и надежного поставщика энергоресурсов.                | Снижение тарифов: для того чтобы закрепиться на турецком рынке Россия часто идет по пути снижения цен и тарифов на энергоносители, что отрицательно сказывается на российских доходах. | Приоритетность развития атомной энергетики, проекты по строительству АЭС на территории Турции.          | Отсутствие необходимого количества турецких специалистов для эксплуатации атомных станций.   |
|   |  |   | Курс Турции на вступление в ЕС.  |

Изучение факторов, влияющих на энергетическое сотрудничество России и Турции, позволило разработать четыре группы наиболее эффективных стратегических рекомендаций, направленных на улучшение сотрудничества с позиции интересов России. Среди основных решений можно выделить следующие стратегические рекомендации:

- развитие более плотного взаимодействия между Россией и Турцией в контексте энергетического сотрудничества как на уровне государственных, так и корпоративных структур;
- применение научно-технического потенциала российской стороны для более активной инвестиционной деятельности на территории Турции в сфере энергетики;
- развитие практики российско-турецкого взаимодействия, в первую очередь, в научных и производственных кругах, для развития сферы возобновляемых источников энергии;
- разработка совместных коммерческих проектов России и Турции по освоению новых месторождений энергоресурсов [5];
- подтверждение состоятельности российских энергетических проектов, их надежности и выгоды для Европейского союза, обоснование их превосходности перед проектами, основанными на использовании энергоресурсов других стран;

– в виду применения санкционной политики против России – поиск партнеров на Востоке, а также более активное развитие трехсторонних отношений по линии Россия-Турция-Иран.

В результате проведенного исследования были составлены три сценария (оптимистический, пессимистический, реалистический), разработанные на основе влияния энергетической политики руководства Турции и Европейского союза, на ближайшие 6 лет.

#### *Оптимистический сценарий*

Данный сценарий предполагает такое развитие событий, при которых Турция и дальше будет рассматривать Россию в качестве основного энергетического партнера, а политика Европейского союза не будет препятствовать энергетическому сотрудничеству между Россией и Турцией. В этой ситуации турецкое руководство будет нацелено на углубление энергетического сотрудничества с Россией в самых разных областях. Это может быть реализация дальнейших совместных энерготранспортных проектов, закрепление взаимодействия в атомной сфере, развитие двустороннего сотрудничества в области возобновляемых источников энергии, разработка новых инвестиционных программ в сфере энергетики и смежных областях. Россия должна остаться приоритетным партнером для Турции. В оптимистическом сценарии энергетическая политика Европейского союза не будет сильно препятствовать российско-турецким отношениям в данной сфере, либо влияние такой политики будет минимальным.

#### *Пессимистический сценарий*

Наступление пессимистического сценария будет, в первую очередь, предполагать такую ситуацию, при которой Турция поменяет свои энергетические интересы не в пользу России. Безусловно, уже существующий энерготранспортный проект «Голубой поток» и газопровод «Турецкий поток», находящийся в стадии реализации, выгодны как для России, так и для Турции. Тем не менее, Турция не раз проявляла свою заинтересованность в разработке транзитных проектов без участия в них России, а руководство Турецкой Республики открыто высказывается о необходимости преодоления энергетической зависимости от России. Все это в пессимистическом прогнозе может привести к налаживанию Турцией отношений с другими странами, способными экспортировать природный газ.

В статье, выпущенной Институтом энергетической экономики при университете Кёльна, говорится о том, что роль Турции как энергетического узла будет постепенно возрастать, а количество поставляемого природного газа с турецкой территории в страны Европы в перспективе будет увеличиваться благодаря экспорту из таких стран как Азербайджан, Туркменистан и Иран [6].

Согласно наиболее *реалистичному прогнозу* Россия и Турция, несмотря на стремление последней снизить свою энергетическую зависимость от России, а также на все возможные проявления внешних угроз в будущем, и дальше будут активно взаимодействовать в сфере энергетики. Турецкое руководство и дальше будет нацелено на плодотворное сотрудничество с Россией, что будет подкрепляться реализацией новых совместных проектов. Россия уже зарекомендовала себя в качестве надежного поставщика энергоносителей и ответственного партнера при реализации энергетических проектов. Будет активно развиваться между двумя странами и совместная инвестиционная деятельность в сфере энергетики, а энергетическое сотрудничество двух стран, в свою очередь, приведет к еще более тесному и плодотворному взаимодействию в экономике в целом и к увеличению товарооборота.

В то же время, велика вероятность сохранения политической напряженности как между Россией и ЕС, так между Турцией и ЕС. Антироссийские санкции и геополитические перипетии со стороны Евросоюза еще не раз негативно скажутся на энергетической сфере. Скорее всего, Европа и дальше будет искать пути преодоления зависимости от российского природного газа, продолжая рассматривать новые энерготранспортные проекты в обход территории России, возобновлять широкую заинтересованность сжиженным природным газом, и оказывать давление на российские энергетические компании. Несмотря на это Россия по-прежнему останется основным экспортером энергоресурсов на европейский рынок, а это еще одна причина, по которой Турции выгодно взаимодействовать с Россией без необходимости поиска новых энергетических партнеров.

Таким образом, у российско-турецких отношений в сфере энергетики есть все предпосылки и перспективы для дальнейшего совместного эффективного развития в условиях глобальной нестабильности.

## СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. M.Skalamera The Russian Reality Check on Turkey's Gas Hub Hopes / Morena Skalamera // Belfer Center Policy Brief / January 2016. – P. 1-2.
2. Energy Security Dimension In Foreign Policy. URL: <http://www.strategicoutlook.org/philosophy/news-energy-security-dimension-in-foreign-policy.html> (дата обращения: 19.02.2018)
3. Евразийская энергетическая цивилизация. К вопросу об «энергии будущего» / В.В. Бушуев, А.М. Мастепанов, В.В. Первухин, Ю.К. Шафраник. – М.: ИЦ «Энергия», 2017 – С. 103-104.
4. Е.В.Гниломедов Влияние революций произошедших в государствах Ближнего Востока и Северной Африки, на топливно-энергетический комплекс Турецкой Республики / Е.В. Гниломедов // Вестник университета (Государственный университет управления). – 2015. № 1. – С. 19-25.
5. Gareth Minrow. Realization of Turkey's Energy Aspirations: Pipe Dreams or Real Projects? // Center on the US and Europe at Brookings. 26 p. April 2014. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Turkeys-Energy-Aspirations.pdf>
6. B.Istemi, S.Schulte Turkey's role in natural gas – Becoming a transit country? / Istemi Berk, Simon Schulte // Institute of Energy Economics at the University of Cologne (EWI). – EWI Working Paper. – 2017, No 17/01. – P. 23.

## DIVIDEND PAYMENTS AND THE INFLUENCE OF DETERMINANT FACTORS: A STUDY ON BORSA ISTANBUL

**Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU**  
**Dr. Öğr. Üyesi Ensar AĞIRMAN**  
**Araş. Gör. Dr. Muhammet ÖZCAN**  
*Atatürk University Turkey*

### ABSTRACT

Dividend policy of a company sets the guidelines to be followed while deciding the amount of dividend to be paid out to the shareholders. The company needs to adhere to the dividend policy while deciding the proportion of earnings to be distributed and the frequency of the distribution. There are various types of dividend policies – regular, stable, constant and irregular. In this post, we will discuss various factors affecting dividend policy. The aim of this paper is to determine the factors that influence the dividend payout of all firms listed in the Stock Exchange of Turkey (BIST) during year 2006 to 2010. Using the TOBIT regression analysis, results reveal that financial leverage, investment opportunities, and sales growth negatively affected the dividend payout; on the other hand, size of firm is positively affected dividend payout.

**Key Words:** Dividend Payments, BIST, Financial Performance.

### INTRODUCTION

Dividend is the share of profit which is paid by the management of the company as reward to the investors of money or shareholders for undertaking risk for a particular time being. It has always been a very crucial factor for both the companies and shareholders. Number of questions have been raised by scholars since years back related to dividend ; some of them are answerable and some are still not. Dividend issue is considered as puzzle in finance world that always leaves some confusions which has been well defined by Black in 1976 with the statement “*the harder we look at the dividends picture, the more it seems like a puzzle, with pieces that just do not fit together.*” This statement is still true in today's business world.

When a firm makes profit it gives birth to a vital question; what the firm will do with that money? Then it has two options onward: 1. It can pay partial or whole money to its shareholders as dividends; 2. It can retain the money to finance its future operational and growth activities. Searching for the answer to this questions gives importance to the formation of appropriate dividend policy that can better serve the interests of the related groups. Till now six dividend policies are available to the firms with distinct features. Dividend Irrelevant Theory, developed by Miller and Modigliani (1961), argued that investors are indifferent between cash dividends and capital gains in a situation where the market is perfect, there is no taxes or transaction costs, no bankruptcy costs, and investors having

homogenous expectations. It will not affect the capital structure of the firm if shareholders can create homemade dividends for themselves. But Gordon and Linter opposed to this argument and proposed a new theory named Bird in the Hand Theory and opined that dividend payout has obvious relevance with firm's value. Not only that; they emphasized on high dividend payouts rather than capital gains that is effective for firm's value to be maximised. Dividend Irrelevance Theory has been opposed in a different angle with the formulation of Tax Preference Theory. This theory also opposes The Bird in the Hand Theory illustrating that firms value is affected by its nature of dividend payments; shareholders would prefer capital gains rather than cash dividends because of the existence of immediate tax payments associated with cash dividends. Agency cost arises when there exists conflict of interest between management and shareholders arises. Existence of agency cost related to managers and sometimes to bondholders even gives rise the reason to shareholders of firms having excessive free cash flows to expect high dividend payouts (Hussainey, Magbame & Chijioko-Magbame, 2010). Another theory namely Signaling Theory, proposed by Merton Miller and Kevin Rock in 1985 which suggests that shareholders should be provided with high cash dividends as dividend payouts convey a signal to the shareholders about the performance of a firm which may affect the price of shares of firms and can help to reduce information asymmetry between firms and shareholders. The last in the dividend policy list is The Clientele Effect Theory, which offers a substitute argument for the irrelevance of dividend policy. This theory proposes that dividend policy will have no effect on the value of firms if shareholders can migrate to firms that can meet or can closely meet their expectations regarding dividend payments. Thus, firms choose dividend policies that they think to be better suit with the goals of the respective firms.

A number of factors exist in the market that may affect the dividend payments of firms; therefore may affect the decisions of managers deciding dividend policies. Thus, with the continuous study on dividend policies, determinant factors of dividends also possesses the importance to be studied with. This study presumes to make an extensive research on Turkish firms to examine the fact that whether different determinants of dividends have any significant relationship with the dividend payments of the firms prevailing in the economy. Successful completion of this study is extremely important as: 1) Turkish economy is one of the fastest growing economies in the world; 2) Turkey is a country that is significant from both economic and historical perspective; 3) Results of this study would motivate other emerging or low economy countries to see this issue from a different standpoint with greater importance.

Second part of the study includes a comprehensive review of related literatures. Relevant methodology and hypothesis has been developed in the next chapter. Afterwards data analysis section with results of the study has been presented followed by a concluding remarks.

### **RELATED LITERATURES ABOUT DETERMINANT FACTORS**

"When do firms pay dividends?" is a big issue from the perspective of both management and shareholders as it may effect management's future activities and shareholders' investment decisions as well. Baker and Powell (1999) got positive responses from the chief financial officers of US firms listed on the NYSE where most respondents believe that dividend policy affects firm value. A number of factors affect dividend payout decisions. DeAngelo and DeAngelo (2006) stated that optimal payout policy of a firm is motivated by the need to distribute the firm's free cash flow. DeAngelo, DeAngelo, and Stulz (2006) found the tendency of positive relation of dividend payments to the ratio of retained earnings to total equity. Moreover, Denis and Osobov (2008) also examined dividend payout in six countries and discovered that the possibility of paying dividends is strongly related with the ratio of retained earnings to total equity. In addition, Attah-Botchwey (2014) found in his study that with the increase in dividend payment share price also increases due to high demand of shares and vice versa. In their study Fama and French (2001) found the possibility of paying dividends is connected to firm size, growth opportunities, and profitability. Being motivated by the study of Ranajee, et.al. (2018), this study has been conducted based on some firm-specific factors. Authors mentioned about seven firm-specific characteristics (Firm size; Leverage; Profitability; Firms' age; Growth; Cash Holdings and Non-promoters non-institutional (NPNI) holdings) on which payout policy depends on. This study focuses on six factors considering convenience of data. Literatures related to those factors has been presented below:

**Firm size:** Firm size is a measure of financial strength of firms to continue the normal course of actions and to shield both present and future adverse situations as the big the size of a firm is the better flexibility it enjoys in managing financial constraints. Lloyd et al. (1985) and Vogt (1994) stated about high dividend payouts of large firms as they have access to external capital markets and need not to rely on internal financing for dividend payout decisions. Mota (2007) also stated that large and mature firms tend to pay more dividends. Results of previous studies by Renneboog & Trojanowski (2011); Moh'd et al., (1995) also revealed that large companies are expected to pay dividends more than the smaller companies. Kajola et al (2015) also found significant positive relationship between firm size and dividend payout policy, which is consistent with the results of Chang and Rhee (2003), Ho (2003) and Aivazian et al (2003). Forti et al. (2014), Ranajee et al (2018) & Zaara et al (2018) found significant positive correlation between firm size and dividends in their study on Brazil and Jordan respectively.

**Leverage:** Use of debt in firm's capital structure may have influence in firm's dividend payout decisions. Barclay et al. (1995) reported a decrease in dividend payments in firms using high leverage as it decreases financial flexibility because of the existence of high level of financial leverage. Forti et al. (2014), in their study found significant negative relation between leverage and dividends. On the contrary, Vilela (2004) reported higher dividend payout ability of the levered firms because of having higher access to external markets. Kajola et al (2015) also found positive significant relationship between leverage and dividend policy.

**Profitability:** Amidu and Abor (2006); Baker et al., (1985) reported that profitable firms are inclined to pay higher dividends; i.e. positive relation between profitability and dividend payout ratios. On the other hand, A firm's state of profitability may affect dividend payouts subject to the presence of investment opportunities. Similar result has been noticed in the study of Gopalan et al. (2014) ; where authors showed negative relationship between profitability and dividend payouts subject to the presence of available profitable investment opportunities. Francis, Schipper & Vicent (2005) also agreed to this statement that companies with higher Return on Equity should distribute less dividends. On the other hand, Forti et al. (2014) found significant positive relationship between profitability and dividends.

**Firms' age:** According to Life cycle Theory firms tends to pay higher dividends when it enters into maturity stage as they have abundance of earnings but lack investment opportunities (ref). The study of Amidu and Abor (2006) is in support of Life Cycle theory and stated that younger firms tend to payout lower dividends due to huge investment opportunities along with low internally produced funds. Study of De Angelo et al. (2006) and Denis and Osobov (2008) also supports the theory. Forti et al. (2014) also anticipated to have positive relation between age and dividends in their study which also supports that dividend payments should increase with the increase in age of a company. Badu (2013) & Ranajee et al (2018) revealed significant positive relationship between age and dividend payments which is in support of the opinions of the scholars mentioned above.

**Growth:** Growth firms need huge funds to meet their investment needs. In this situation, it must rely on retained earnings. If internal financing falls short, they have to search for external funds providing transaction costs. Rozeff's (1982) cost minimization model reveals that managers try to minimize transaction cost; therefore, shows a negative relation between growth and dividend payments. La Porta, Lopez-De-Silanes, Shleifer & Vishny (2000), Mota (2007) revealed that high growth rate tends to reduce dividend payouts as managers must finance the growth most preferably with the own funds. Marfo-Yiadom and Agyei (2011) also revealed significant negative relationship between growth and dividend policy in their study on banks of Ghana. Alam and Hossain (2012) found negative correlation between growth and dividend policy for UK companies but positive correlation for Bangladeshi companies.

**Cash Holdings:** Dividend-paying firm must decide on amount of cash holdings as insufficient cash balance may hamper normal course of actions. It is also important to examine the tendency of dividend paying firms in respect of cash holdings. Chen et al. (2014) mentioned that firms pay dividend in the lagged year hold more cash for the current year. On the other hand, Ferreira and Vilela (2004) found that firms pay dividends hold less cash.



## CONCLUSION

Evidence shows that firms in property and construction sector are more likely to pay dividend than others. Additionally, profitable small and large firms tend to pay dividend; meanwhile, profitable medium firms are less likely to pay dividend. However, it is found that profitability, liquidity, and business risk are insignificantly related to dividend payout. The results from this study are beneficial to investors when making a decision regarding stock investment. Furthermore, financial managers can use the results from this study to develop dividend policy in order to archive the maximize shareholders' wealth.

## REFERENCES:

1. Black, Fischer, (1976). "The Dividend Puzzle". *Journal of Portfolio Management*, Vol. 2, pp 5-8.
2. Chen, D., Li, S., Xiao, J.Z. and Zou, H. (2014), "The effect of government quality on corporate cash holdings", *Journal of Corporate Finance*, Vol. 27, pp. 384-400.
3. Modigliani, D., & Miller, M. (1961). "Dividend policy, growth, and the valuation of shares". *Journal of Business*, Vol. 34(1), pp 411-433.
4. Lintner, J. (1962). "Dividends, earnings, leverage, stock price and the corporations". *Review of economics and statistics*, Vol. 44(1), pp 243-269. <http://dx.doi.org/10.2307/1926397>
5. Lintner, J. (1956). "Distribution of income of corporation among dividends, retained earnings and taxes". *The American Economic Review*, Vol. 46, pp. 97-113.
6. Hussainey, K., Magbame, C.O., & Chijoke-Magbame. (2010). "Dividend policy and share price volatility: UK evidence". *Journal of Risk Finance*, Vol. 12(1), pp.57-68. <http://dx.doi.org/10.1108/15265941111100076>
7. Baker, H. K. and Powell, G. E. (1999). "How Corporate Managers View Dividend Policy", *Quarterly Journal of Business and Economics*, Vol. 38, No. 2 (Spring, 1999), pp. 17-35. <https://www.jstor.org/stable/40473257>.
8. Attah-Boateng, E. (2014), "The Impact of Dividend Payment on Share Price of Some Selected Listed Companies on the Ghana Stock Exchange", *International Journal of Humanities and Social Science* Vol. 4, No. 9(1); July 2014.
9. DeAngelo, H., DeAngelo, L., Stulz, R.M., (2006). "Dividend policy and the earned/contributed capital mix: a test of the life-cycle theory". *Journal of Financial Economics* Vol. 81, pp 227-254.
10. DeAngelo, H., DeAngelo, L., (2006). "The irrelevance of the MM dividend irrelevance theorem". *Journal of Financial Economics* Vol.79, pp 293-316.
11. Fama, E.F., French, K.R., (2001). "Disappearing dividends: changing firm characteristics or lower propensity to pay?" *Journal of Financial Economics* Vol. 60, pp 3-43.
12. Denis, D.J. and Osobov, I. (2008), "Why do firms pay dividends? International evidence on the determinants of dividend policy", *Journal of Financial Economics*, Vol. 89 No. 1, pp. 62-82.
13. Ranajee R., Rajesh P., Akanksha S., (2018), "To pay or not to pay: what matters the most for dividend payments?", *International Journal of Managerial Finance*, Vol. 14 Issue: 2, pp.230-244, <https://doi.org/10.1108/IJMF-07-2017-0144>.
14. Lloyd, W.P., Jahera, J.S. and Page, D.E. (1985), "Agency costs and dividend payout ratios", *Quarterly Journal of Business and Economics*, pp. 19-29.
15. Vogt, S.C. (1994), "The cash flow/investment relationship: evidence from US manufacturing firms", *Financial Management*, pp. 3-20.
16. Barclay, M.J., Smith, C.W. and Watts, R.L. (1995), "The determinants of corporate leverage and dividend policies", *Journal of Applied Corporate Finance*, Vol. 7 No. 4, pp. 4-19.
17. Ferreira, M.A. and Vilela, A.S. (2004), "Why do firms hold cash? Evidence from EMU countries", *European Financial Management*, Vol. 10 No. 2, pp. 295-319.
18. Amidu, M. and Abor, J. (2006), "Determinants of dividend payout ratios in Ghana", *The Journal of Risk Finance*, Vol. 7 No. 2, pp. 136-145.
19. Gopalan, R., Nanda, V. and Seru, A. (2014), "Internal capital market and dividend policies: evidence from business groups", *The Review of Financial Studies*, Vol. 27 No. 4, pp. 1102-1142.
20. Amidu, M. and Abor, J. (2006), "Determinants of dividend payout ratios in Ghana", *The Journal of Risk Finance*, Vol. 7 No. 2, pp. 136-145.
21. DeAngelo, H., DeAngelo, L. and Stulz, R.M. (2006), "Dividend policy and the earned/contributed capital mix: a test of the life-cycle theory", *Journal of Financial Economics*, Vol. 81 No. 2, pp. 227-254.
22. Denis, D.J. and Osobov, I. (2008), "Why do firms pay dividends? International evidence on the determinants of dividend policy", *Journal of Financial Economics*, Vol. 89 No. 1, pp. 62-82.
23. Rozeff, M.S. (1982), "Growth, beta and agency costs as determinants of dividend payout ratios", *Journal of financial Research*, Vol. 5 No. 3, pp. 249-259.
24. Ferreira, M.A. and Vilela, A.S. (2004), "Why do firms hold cash? Evidence from EMU countries", *European Financial Management*, Vol. 10 No. 2, pp. 295-319.
25. Mota, D. C. (2007). *Dividendos, juros sobre capital próprio e recompra de ações: um estudo empírico sobre a política de distribuição no Brasil*. Dissertação de mestrado, Programa de Pós-Graduação em Administração de Empresas, EAESP-FGV, São Paulo, SP, Brasil.
26. La Porta, R., Lopez-De-Silanes, F., Shleifer, A. & Vishny, R.W. (2000). Agency problems and dividend policies around the world. *The Journal of Finance*, 55 (1), 1-33.
27. Francis, J., Schipper, K. & Vincent, L. (2005). Earnings and dividend informativeness when cash flow rights are separated from voting rights. *Journal of Accounting and Economics*, 39 (1), 329-360.

28. Renneboog, L. & Trojanowski, G. (2011). Patterns in payout policy and payout channel choice. *Journal of Banking & Finance*, 35 (6), 1477-1490.
29. Moh'd, M. A., Perry, L. G. & Rimbey, J. N. (1995). An investigation of the dynamic relationship between agency theory and dividend policy. *The Financial Review*, 30 (2), 367-385.
30. Forti, C.A.B., Peixoto, F.M. & Alves, D.L. (2014). Determinant Factors of Dividend Payments in Brazil. Article presented at the 14th Brazilian Conference on Finance, Recife, Brazil, 2014. ISSN 1808-057X DOI: 10.1590/1808-057x201512260.
31. Marfo-Yiadom, E & Agyei, S. K (2011). Determinants of dividend policy of banks in Ghana. *International Research Journal of Finance and Economics*, 61, 99-108
32. Alam, M & Hossain, M.E (2012). Dividend policy: a comparative study of UK and Bangladesh based companies. *IOSR Journal of Business and Management*, 1(1), 57-67.
33. Badu, E. A (2013). Determinants of dividend payout policy of listed financial institutions in Ghana. *Research Journal of Finance and Accounting*, 4(7), 184-190.
34. Chang, R. P & Rhee, S. G (2003). The impact of personal taxes on corporate dividend and capital structure decisions. *Financial Management*, 19(2), 21-31.
35. Ho, H (2003). Dividend policies in Australia and Japan. *International Advances in Economic Research*, 92(2), 91-100.
36. Aivazian, V, Booth, I & Cleary, S (2003). Do emerging market firms follow different dividend policies from U.S. firms? *Journal of Financial Research*, 26(3), 371-387.
37. Kajola, S.O., Desu, A.A. & Agbanike, T.F. (2015). Factors Influencing dividend payout policy Decisions of Nigerian Listed Firms. *International Journal of Economics, Commerce and Management*. Vol. III, Issue 6, June 2015.
38. Jaara, B., Alashhab, H. & Jaara, O.O. (2018). The Determinants of Dividend Policy for Non-financial Companies in Jordan. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2018, 8(2), 198-209. <http://www.econjournals.com>
39. Ranajee, R., Pathak, R. & Saxena, A. (2018) "To pay or not to pay: what matters the most for dividend payments?", *International Journal of Managerial Finance*, Vol. 14 Issue: 2, pp.230-244, <https://doi.org/10.1108/IJMF-07-2017-0144>

## BOARD CHARACTERISTICS AND FIRM PERFORMANCE: A STUDY ON BIST

**Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU**  
**Dr. Öğr. Üyesi Ensar AĞIRMAN**  
**Araş. Gör. Dr. Muhammet ÖZCAN**  
*Atatürk University Turkey*

### ABSTRACT

This paper aims to investigate the relationship between internal governance structure and financial performance of companies listed on Borsa Istanbul. The effectiveness of the board of directors is analyzed through the use of different variables: size, composition, female board members, duality, number of annual meetings and busyness of the directors. The financial performance is measured by return on assets (ROA), return on equity (ROE) and Tobin's Q. The result shows that board independence does not affect firm performance, whilst board size and board accounting/financial expertise are positively associated with firm performance. Board diligence in terms of board meetings is found to have an adverse effect on firm performance. These findings provide some implication for future research on the effectiveness of board directors on firm performance.

**Key Words:** Board Characteristics, Firm Performance, BIST.

### Introduction

Corporate governance is a common issue all over the world possesses a great importance in corporate firms that is supposed to protect the interests of all the related groups maintaining full transparency, accountability and responsibilities in control and management system for overall success of the firms. Like other emerging economy countries, Turkey is also prioritizing corporate governance issue thereby taking necessary steps to ensure a good governance in the activities of corporate firms through setting corporate governance principles. The Capital Markets Board (CMB) initially published its Corporate Governance Principles in 2003 to develop corporate governance applications and to integrate Turkish capital market with the global market. After necessary revisions, those principles were finalized in 2005.

It has been claimed that firms with good corporate governance performs better than those with poor corporate governance (Black, et al. , 2006). Board of directors play a vital role in maintaining a good corporate governance within the firm. Arora (2015); Liu & Fong (2010) considered board of directors as one of the most important mechanisms of corporate governance and a governance structure that works for protecting both the firms and shareholders. Therefore, efficient board of directors contribute to ensure better performance in a firm. In this sense, board characteristics are likely to have great influence on the firm performance. Thus, those characteristics must be identified and examined properly. With reference to previous studies, seven board characteristics have been recognized; i.e. Director Ownership, CEO Duality, Female Board Members, Board Size, Educational Qualification of Board Members, Frequency of Board Meetings and Board Independence that are expected to have influence on the performance of the firms. Previous studies made by researchers revealed mixed results about the relationship between those characteristics and firm performance. Some studies found positive impact of those characteristics on the performance of the firms, some found negative impact. To measure the relationship between board characteristics and firm performance in Turkey is important because 1) emerging economies like Malaysia, China, Indonesia, India, are giving importance to measure the influence of these factors on performance of the firms. Being an emerging economy country, Turkey should also concentrate on this issue. 2) outcomes of the study might be helpful to the policy makers and other interest groups in getting necessary information and guidelines required for good corporate governance. 3) Might be helpful in revising the corporate governance principles if the policy makers can get proper information about the extent of the influence of these factors. Therefore, the main objective of this study is to measure the impact of board characteristics on Turkish firms. To be more specific, each characteristic of the board room would be measured separately to understand the influence of individual factors on the performance of Turkish firms.

- Methodology of the study (in brief)
- Results of the study (un brief)

The rest of the paper includes an extensive review of previous literatures, Methodology applied for the study, Analysis and major findings of the study followed by concluding remarks.

### **Review of Previous Literatures and Hypothesis Development**

Board of directors play a significant role in corporate governance mechanism. Performance of board members can be expressed in terms of various characteristics. This study covers seven broad measures of board characteristics to observe the relationship of these variables with the performance of the firms. Those characteristics are: Director Ownership, CEO Duality, Female Board Members, Board Size, Educational Qualification of Board Members, Frequency of Board Meetings and Board Independence. Relevant literatures related to these characteristics with the respective hypothesis have been constructed as follows:

#### **Director Ownership**

The impact of director ownership is a controversial issue in the literature (Demset & Lehn, 1985; Shleifer & Vishny, 1997; Becht et al., 2005; Sheu & Yang, 2005). Berle & Means (1932) suggested that ownership doesn't influence firm performance, also advised to keep ownership and control separated. However, obeying this advice gives rise to agency problem where there is a conflict of interest between managers and shareholders. Still there is a way to resolve the conflict of interest, which is aligning the interests of both the parties (Davis et al., 1997). Agency Theory also suggests that this kind of alignment is possible through the shareholding of directors. Director ownership can take place in the form of managerial ownership (Jensen & Meckling, 1976). Palia and Lichtenberg (1999) noticed positive correlation between managerial ownership and productivity. On the other hand, De Angelo and De Angelo (1985) came up with reverse results where authors *mentioned that high level* of managerial ownership would imbed management and create agency problems. Again, Dalton, Certo & Roengpitya, 2003; Sheu & Yang, 2005 found no association between insider ownership and firm performance. Moreover, Horner (2010) claims that increase in director ownership drives to support on the managerial entrenchment to reach at the best performance. This statement is in support of increase in directors' ownership in a firm. Liang (2009) reported to have positive impact of board ownership on firm performance in low and medium levels of ownership position due to the existence of closer and effective monitoring. However, he also reported to have negative impact of

director ownership on firm performance at high level of ownership condition (above 25%) due to less monitoring by the market and making more expropriation. Studies made by Bhagat & Bolton (2009); Kapopoulos & Lazaretou (2007); Liang (2009); Marashdeh (2014) and Makhlouf et al. (2017) also witness the existence of positive relationship between director ownership and firm performance. On the other hand, Bathula (2008) reported that director ownership is negatively associated with firm performance in New Zealand. These findings indicate a controversial standing of the director ownership- firm performance relationship. So understanding the relationship might be beneficial to the practitioners. Therefore, relevant hypothesis of the study is:

H1: Director Ownership has a significant positive correlation with firm performance.

### **CEO Duality**

Coles & Hesterly (2000) stated that if CEO holds the position of chair, s/he will broaden the power base and deteriorate the board's role of monitoring, also weaken the performance evaluating role of the higher management. In research, relationship between CEO duality and firm performance is still an unsolved issue as a number of controversial results is in existence. Rechner & Dalton (1991) found positive relationship between absence of CEO duality and firm performance. Sanda et al. (2005), Bathula (2008) and Huining (2014) also found positive relation between CEO duality and firm performance. On the other hand, Weir et al. (2002) ; Desoky and Mousa (2012); Haniffa and Hudaib (2006) and Kajola (2008) found a negative relationship between CEO duality and firm performance in their studies conducted on UK, Egypt, Malaysia and Nigeria respectively. They also claimed that through separation of board firms can perform better as CEO duality is a weakness in the internal control unit of the firms. Beyond these outcomes, Daily & Dalton (1997) and Dalton et al. (1998) found to have no significant difference in the performance of firms with CEO duality and those without CEO duality. Study of Omran et al. (2008) reported that firm performance is not affected by absence of CEO duality (separation of CEO and Chairman) in a firm. Makhlouf et al. (2017) also found that there is no significant relationship between CEO duality and firm performance. At this stage, our hypothesis has been developed in the following way:

H2: CEO duality has significant positive correlation with firm performance.

### **Female Board Members**

In present world, women are not confined to only household chores. They are getting educated, building their own careers, are participating in every sector side by side with the male counterpart. Existence of woman though in small numbers in boardrooms is also vigilant now a days. This percentage varies country to country. Considering the necessity of women in boardrooms. Some countries like Sweden, Norway, Turkey; are introducing new legislations requiring a particular percentage of women in boards (Smith, et al., 2006, Mete & Mesut, 2016). In Turkey, according to the Corporate Governance Principles issued by the SPK, the public companies listed in Borsa Istanbul (BIST) Index are required to have at least one female director on their boards (Mete & Mesut, 2016). Previous studies show a mixed result of the relationship between having women board members and firm performance. Shrader et al., (1997) found no significant positive relationship between percentage of female directors and firm performance measured by ROA and ROE of US firms. Du Rietz, and Henrekson (2000) found no relationship between the presence of women on the boards of Swedish firms and firm performance. Randoy et al., (2006) also found no effect of gender diversity on stock market return or ROA in their study based on Scandinavian countries: Denmark, Norway and Sweden. Smith et al., (2006) conducted a study on Danish firms and found no significant relationship between representation of women on boards and accounting measures of firm performance. Results of the studies done by Rose (2007) and Horvath & Spirollari (2012) also shows insignificant relationship between female board members and Tobin's Q in Danish and US firms respectively. Campbell & Minguez-Vera (2008) also stated in their study on Spanish firms that presence of women does not affect firm performance but board diversity does have positive impact on the value of the firm. On the other hand, Bo'hren and Stro'm (2005) found significant negative relationship between proportion of women on boards and firm performance measured by Tobin's Q of Norwegian firms. Cater et al., (2003), Erhardt et al., (2003) Smith et al., (2006) reported existence of positive relationship between proportion of women board members and firm performance in their studies. Some more recent studies done by Bathula (2008), Liu et al. (2013), Luckerath-Rovers (2013), and Karayel and Dogan (2014) shows significant positive relationship between presence women board members and firm

performance in *Kiwis*, Chinese, Dutch and Turkish firms respectively. Kılıç, & Kuzey, (2016) also supported existence of females on board stating that presence of women board members has a positive impact on firm performance of Turkey measured by Return On Assets, Return On Equity and Return on Sales. Though Earley and Mosakowski (2000), Lau and Murnighan (1998) and Tajfel and Turner (1986) do not support gender diversity in board because of the prevailing disadvantages. However, there are a good number of advantages of board diversity. Board diversity tend to (i) increase a firm's competitive advantage; (ii) increase creativity and innovation; (iii) may improve the quality of directors; (iv) promote better understanding of the market place and (v) enhance problem solving through evaluating a number of viewpoints ( Campbell and Minguez-Vera:2008). Being motivated by the positive perspectives, our hypothesis of the study has been developed as follows:

H3: Existence of female board members has positive correlation with the firm performance.

#### **Board Size**

Board size is comprised of the total number of members in a board. Relationship between board size and firm performance is a very important content for good corporate governance system, therefore is an important research topic for the researchers. Previous studies witness both positive and negative impact of board size on firm performance. Yermack (1996) measured the relationship between board size and firm performance of US firms and concluded to have a negative relation measured by Tobins Q. Afterward many reseach studies have been conducted on different countries and came up with the same results. For example, Conyon and Peck (2003) conducted a study on five developed countries together ( England, Denmark,Franch, Netherland and Italy); O' Connell and Cramer (2010) on Ireland; Rashid et al. (2010) on Bangladesh; Adebayo et al. (2013) on Nigeria ; Palaniappan (2017) on India; El- Muade et al. (2018) on Nigeria; ; Makhoulouf et al. (2017) on Jordan; Mohammed (2018) on Turkey found the same results (significant negative relation) consistent with Yermack (1996). On the other hand, Adams and Mehran (2005) conducted a study on 35 publicly traded US banks and stated the absence of negative impact of board size on the performance of the banks. Tanna, et al. (2008) and Bathula (2008) also showed positive relationship between bank size and firm performance on English banks and New Zealand respectively in their studies. Kajola (2008) in his study on Nigeria reported significant positive relationship between board size and firm performance. Afterwards, studies conducted by Ironkwe and Adeo (2014) and Ilaboya & Obaretin (2015) found the same results in their study on Nigeria. Johl et al. (2015) on their study on public listed firms of Malaysia also reported positive relationship between board size and firm performance. Rashid (2017) also found significant positive impact of board size on performance of the firms. As majority of previous literatures showed negative relationship between these factors, thus this inconclusive matter can be hypothesized as:

H4: There is significant negative relation between board size and firm performance.

#### **Educational Qualification of Board Members:**

Board members efficient management ability is related to good governance in a firm. This ability comprises both observable characteristics, for example: educational backgrounds and work experiences; and unobservable characteristics like leadership and entrepreneurial skills (Bhagat et al.:2010). Among those characteristics, Hambrick and Mason, 1984; Wiersema and Bantel, 1992; Datta and Rajagopalan, 1998; Wailderdsak and Suehiro, 2004; Barro and Lee, 2010 regarded education level as a good proxy for achieving intellectual competence, a higher knowledge base and representation of human capital. Gottesman and Morey (2006a) also uttered that educational qualification might be a proxy for intelligence of the managers, which motivates to think that intelligent managers are better than their peers are. Carson et al. (2004) stated that according to Upper Echelon Theory the demographic characteristics of top managers or Board of Directors and those of the organizational decision makers have substantial effects on the performance of the firm. Jung and Ejeremo (2014) noted education background as one of the demographic characteristics of the board. So it is highly expected to have a significant positive influence of education level of board members on the performance of a firm. A good number of studies have been conducted on this issue. So far our knowledge goes; initially those studies were based on developed countries, but later on researchers conducted studies on developing countries too. Results of those studies reveals a mixed expression about this topic. Jalbert et al. (2002), Gottesman and Morey (2006a) and Bhagat et al. (2010) conducted some US based studies which provided a weak indication about the association between CEO having a post graduate degree (MBA) from a prestigious university with superior performance.

In fact, Bhagat et al. (2010) concluded with the statement that there is no significant association of CEO education with firm performance. Thus, CEO education might be a poor proxy for CEO capacity. Bathula (2008) found negative relationship between the number of board members with PhD and firm performance in New Zealand. Whereas, Hambrick et al. (1996) stated that “the average education level of top management team members is positive and significant”. It means that it may have a positive impact on the performance of the firm. Cheng et al. (2010) in their study on china found positive association of education level with the performance of the firms. They showed positive association between university degree held by chairman and seven performance measures; i.e. earnings per share (EPS), ROA, cumulative returns, cumulative abnormal returns, growth in EPS, growth in ROA, and the market-to-book ratio. Darmadi (2013) shows evidence that to a particular extent, education of BODs and CEO matter in explaining performance either ROA or Tobin’s Q. He also revealed that, CEOs having degrees from prestigious domestic universities perform significantly better than those who do not have such qualifications. Mohammed (2018) also mentioned that, in Turkey directors holding postgraduate degrees have greater impact on the performance of the firms. Similar results also revealed by Ishak et al. (2015) on their study on women directors of Malaysia, where authors mentioned that education level of directors have a relationship with the firm performance. Therefore, the hypothesis of the study is:

H 5: Education level has significant positive relation with firm performance.

#### **Frequency of Board Meetings**

Impact of frequency of board meeting on firm performance should be measured because frequency of meetings reflects directors’ willingness and dedication for a firm in ensuring a good governance system in the board. Conger and Lawler (2009) and Adam and Ferreira (2009) considered frequency of board meetings as an important way to improve the effectiveness of the board. There are several studies in the literature that are in support of frequent board meeting because of the prevailing benefits of it. Studies made by Francis et al. (2012) and Ntim & Oser (2011) agreed to have benefits of frequent board meeting which is consistent with agency theory that provides a hint to increase frequency of meeting by Board of Directors to achieve better performance and good governance (Fama & Jensen: 1983b; Bathula: 2008; Vafeas:1999). Again, some authors do not support to have frequent board meetings thinking that frequent meetings consist unnecessary things like time spent by non-executives that can be utilized in exchanging meaningful ideas ( Vafeas;1999), managerial time involved in meetings, travel expenses, required administrative supports and fees of directors ( Evans et al. :2002 ). Hahn & Lasfer (2007) mentioned with reference to the stewardship theory that board meetings are irrelevant to implement a board’s governance as they considered monitoring as an entirely endogenous process. In previous literatures, the impact of frequency of board meetings on firm performance is found to be both positive and negative. For example, Studies made by EL-Maude et al. (2018) found no significant impact of board meeting on the performance of Nigerian firms measured by ROA which is similar to the results of Jensen (1993). Moreover, the author mentioned to have an adverse impact of board meetings in case of a board to be over active. His statement has been proved in the results of the studies made by Danoshana and Ravivathani (2014), Garcia-Sanchez (2010), and Kamardin (2009); where studies provided an evidence that board meetings have negative impact on the performance of the firms. Johl et al. (2015) also found negative relationship between board meetings and firm performance, which is also consistent with the results of Johl (2006), Evans, et al. Evans, et al. (2002) and Lipton and Lorsch (1992). Brick & Chidambaran (2007); Ntim and Osei (2011) and Tong, et al (2013) found positive relation of board meetings with performances. Makhoulf et al. (2017) in their study on Jordan also found significant positive impact of board meetings on firm performance measured by ROA, but in the same study authors found negative relation of board meeting with firm performance measured by Tobin’s Q. The interpretation of positive relationship is that there is absence of experiences in management and supervising. Frequency of meetings also ensures proper monitoring (Brick & Chidambaran (2007), Ntim and Osei (2011) and Tong, et al (2013). The interpretation of negative relationship is the costs and fees involved in arranging those meetings (Vafeas: 1999 and Evans et al.:2002). Therefore, our hypothesis of the study is expected to be:

H6: There is a significant negative relationship between frequency of board meetings and firm performance.

### Board Independence

Board independence indicates presence of outside non-executive directors in the board. Fama & Jensen, (1983b) with reference to agency theory stated that board independence improves firm performance through bias less monitoring service and utilizing their expertise for the wellbeing of the firm and shareholders. It is argued that independent directors can provide unique monitoring function; play useful role strategic planning and risk management (Jensen and Meckling, 1976; Fama, 1980; Bathala and Rao, 1995; Beasley, 1996 and Farrar, 2005). On the other side, the stewardship theory supports to have more inside directors believing that insider directors can ensure better performance as they can govern business activity better than outside directors and can introduce better decisions (Aduda et al., 2013; Albrecht, Albrecht, & Albrecht, 2004). Till now the impact of board independence on firm performance is still unsettled. Some empirical evidences made on Anglo-American countries like Australia (Grace, Ireland&Dunstan,1995) and USA (Baysinger &Butler,1985; Bhagat&Black,2002; Chaganti, Mahajan&Sharma,1985; Hermalin &Weisbach, 2003; Rechner&Dalton,1986; Yermack,1996) documented negative relation of board independence with firm performance. Alongside, studies made on developing countries like Malaysia (Johl et al., 2015), Bangladesh (Rashid et al., 2010, Rashid et al., 2012, Rashid, A. 2018) also reveals similar results. Cook (2013) also revealed in his study on Canada that majority independence of the directors do have minor negative influence on firm performance. The study also documented that having majority of independent directors have no significant impact on the performance, rather it leads to worse results., Hermalin and Weisbach (1991), Barnhart et al. (1994),Barnhart and Rosenstein (1998), Grace *et al.* (1995), Dalton and Daily (1999), and Cho and Kim (2007) also found no relationship between these two factors. On the other hand, Schellenger *et al.* (1989), Daily and Dalton (1992), Tian and Lau (2001) and Luan and Tang (2007) found that having more outside independent directors on the board improves firm economic performance. A good number of studies also are in consistence of these results. Studies conducted by Pearce & Zahra, 1991; Zahra & Pearce, 1989 on USA, Ezzamel & Watson, 1993 United Kingdom, Hossain et al., 2001 on New Zealand, Choi, Park & Yoo, 2007; Joh & Jung, 2012 on Korea, Makhlof et al (2017) on Jordan, KARAYEL and DOĞAN (2014), KARAYEL and DOĞAN (2016) on Turkey are some of these. Therefore, the hypothesis of the study might be as follows:

H7: There is a significant positive relation between independence of board members and firm performance.

### Conclusion

This study determined the existence of a relationship between board characteristics and firm performance. The findings seem to suggest that greater emphasis need to be taken by firms to have larger board size, less frequent board meetings and a higher percentage of board members with accounting expertise which is argued and found in this study to have a positive implication on firm performance. However, the findings found that board independence does not affect firm performance.

### REFERENCES

1. Adam, R. B. and Ferreira, D. (2009). "Women in the boardroom and their impact on governance and performance". *Journal of Financial Economics*, vol. 94, no. 2, pp. 291-309.
2. Adams, R.B. and Mehran, H. (2005). "Corporate Performance, Board Structure and its Determinants in the Banking Industry". *Working Paper*, EFA 2005 Moscow Meetings.
3. Adebayo, O. S., Ayeni, G. O. and Oyewole F. A. (2013). "Relationship between Corporate Governance and Organizational Performance: Nigerian Listed Organizations Experience". *International Journal of Business and Management Invention*, 2(9), pp. 1-6.
4. Aduda, J., Chogii, R. and Magutu, P. O. (2013). "An Empirical Test Of Competing Corporate Governance Theories On The Performance Of Firms Listed At The Nairobi Securities Exchange". *European Scientific Journal*, 9(13), pp. 107-137.
5. Akdogan, Y.E. and Boyacioglu, M.A (2010), "Corporate Governance In Turkey: An Overview". *Selcuk University Institute of Social Sciences Journal*, 24.
6. Albrecht, W. S., Albrecht, C. C. and Albrecht, C. O. (2004). "Fraud and Corporate Executives: Agency, Stewardship and Broken Trust". *Journal of Forensic Accounting*, V, pp. 109-130.
7. Arora, A. (2015). "Literature Review Assessing the Relationship between Corporate Governance and Firm Performance". Paper presented at the Compendium of Research Papers of National Conference on Managing tomorrow: Issues and Challenges by DY Patil Institute of Management Studies, Pune.

Available: <http://ssrn.com/paper>.

8. Barnhart, S. and Rosenstein, S. (1998). "Board Composition, Managerial Ownership, and Firm Performance: An Empirical Analysis". *The Financial Review*, 33 (4), pp. 1-16.
9. Barnhart, S. W., M. W. Marr, M. W. and Rosenstein, S. (1994). "Firm Performance and Board Composition: Some New Evidence". *Managerial and Decision Economics*, 15 (4), pp. 329-340.
10. Barro, R.J. and Lee, J.W. (2010), "A new data set of educational attainment in the world, 1950-2010". working paper, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA, April.
11. Bathala, C.T., and Rao,R.P.(1995). "The determinants of board composition: An agency theory perspective". *Managerial and Decision Economics*, 16(1), pp.59-69.
12. Bathula, H. (2008). "Board Characteristics And Firm Performance: Evidence From New Zealand". (PhD thesis), Auckland University of Technology.
13. Baysinger, B.D. and Butler, H.N.(1985). "Corporate governance and the board of directors: Performance effects in board composition". *Journal of Law, Economics and Organization*, 1(1), pp. 101-124.
14. Beasley, M. S. (1996). "An Empirical Analysis of the Relation Between the Board of Director Composition and Financial Statement Fraud". *The Accounting Review*, 71 (4), 443-465.
15. Bhagat, S. and Black,B.(2002). "The non-correlation between board independence and long-term firm performance". *Journal of Corporation Law*, 27 (2), pp. 231-274.
16. Bhagat, S. and Bolton, B. (2009). "Corporate Governance and Firm Performance: Recent Evidence". *International Journal of Accounting*, Vol. 8(3). Pp.1-57.
17. Bhagat, S., Bolton, B. and Subramanian, A. (2010), "CEO education, CEO turnover, and firm performance".working paper, University of Colorado at Boulder, Boulder, CO, 3 August.
18. Black, B. S., Jang, H. and Kim, W. (2006). "Does Corporate Governance Predict Firms' Market Values? Evidence from Korea". *Journal of Law, Economics, and Organization*, 22(2), pp. 366-416.
19. Bo'hren, O. and R. O. Stro'm (2005). "Aligned, Informed, and Decisive: Characteristics of Value-Creating Boards". Working Paper, Norwegian School of Management BI, Oslo, September.
20. Carson, C. M., Mosley, D. C. and Boyar, S. L. (2004). "Performance gains through diverse top management teams". *Team Performance Management*, 10, pp. 121-126.
21. Carter, D. A., B. J. Simkins and W. G. Simpson (2003). "Corporate Governance, Board Diversity, and Firm Value". *Financial Review* 38, pp. 33-53.
22. Chaganti, R.S., Mahajan, V. and Sharma, S.(1985). "Corporate board size, composition and corporate failures in the retailing industry". *Journal of Management Studies*, 22(4), pp. 400-417.
23. Cheng, L.T.W., Chan, R.Y.K. and Leung, T.Y. (2010), "Management demography and corporate performance: evidence from China". *International Business Review*, Vol. 19 No. 3, pp. 261-275.
24. Cho, D. and Kim,J.(2007). "Outside directors, ownership structure and firm profitability in Korea". *Corporate Governance: An International Review*, 15(2), pp.239-250.
25. Choi,J.J.,Park,S.W. and Yoo,S.S.(2007). "The value of outside directors : Evidence from corporate governance reform in Korea". *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 42(4), pp. 941-962.
26. Conger, J. and Lawler, E. E. (2009). "Sharing leadership on corporate boards: A critical requirement for teamwork at the top". *SSRN E-Library*. [Online].
27. Cook, R. (2013). "The Relationship between Corporate Governance Practices and Firm Performance in the Junior Canadian Life Sciences Sector". *Saint Mary's University, Master of Business Administration, Halifax, Nova Scotia, Canada*.
28. Daily, C. M., and Dalton, D. R. 1992). "The Relationship between Governance Structure and Corporate Performance in Entrepreneurial Firms". *Journal of Business Venturing*, 7 (5), pp. 375-386.
29. Dalton, D.R. and Daily,C.M.(1999). "What's wrong with having friends on the board, Across the Board". 36(3), pp. 28-32.
30. Danoshana, S., and Ravivathani, T. (2014). Impact of corporate governance framework on the organizational performance. A study on financial institutions in Sri Lanka. *International Journal of Technological Exploration and Learning*, 16(1), 73-78
31. Darmadi,S. (2013) "Board members' education and firm performance: evidence from a developing economy".*International Journal of Commerce and Management*, Vol. 23 Issue: 2, pp.113-135, <https://doi.org/10.1108/10569211311324911>
32. Datta, D.K. and Rajagopalan, N. (1998), "Industry structure and CEO characteristics: an empirical study of succession events".*Strategic Management Journal*, Vol. 19 No. 9, pp. 833-852
33. Desoky, A. M. and Mousa, G. A. (2012). "Do Board Ownership and Characteristics Affect on Firm Performance? Evidence from Egypt". *Global Advanced Research Journal of Economics, Accounting and Finance*, 1(2), pp. 15-32.
34. Du Rietz, A. and M. Henrekson (2000). "Testing the Female Underperformance Hypothesis". *Small Business Economics* 14(1), 1-10.
35. Earley, P. C. and E. Mosakowski (2000). "Creating Hybrid Team Cultures: An Empirical Test of Transnational Team Functioning". *Academy of Management Journal* 43, pp 26-49.
36. EL-Maude, Gambo, J., Bello, B.A. and Rimamshung, S.A., (2018). "Effect of Board Size, Board Composition and Board Meetings on Financial Performance of Listed Consumer Goods in Nigeria". *International Business Research*; Vol. 11, No. 6. PP 1-10.
37. Erhardt, N. L., J. D. Werbel and C. B. Shrader( 2003). "Board of Directors Diversity and Firm Financial Performance". *Corporate Governance: An International Review* 11, pp. 102-111.
38. Evans, J., Evans, R. and Loh, S. (2002 )."Corporate governance and declining firm performance". *International Journal of Business Studies*, vol. 10, no.1, pp. 1-18.



39. Ezzamel, M.A. and Watson, R. (1993). "Organizational form, ownership structure and corporate performance: A contextual empirical analysis of U. K. companies". *British Journal of Management*, 4(3), pp. 161–176.
40. Fama, E. F., and Jensen, M. C. (1983b). "Separation of ownership and control". *Journal of Law and Economics*, 26(2), pp. 301-325.
41. Fama, E. F., and Jensen, M. C. (1983b). "Separation of ownership and control". *Journal of Law and Economics*, 26(2), pp. 301-325.
42. Fama, E.F. (1980). "Agency problem and the theory of the firm". *Journal of Political Economy*, 88(2), pp. 288–308.
43. Farrar, J. (2005). "Corporate governance: Theories, principles and practice ((2nd Edition))". South Melbourne, VIC: Oxford University Press.
44. Fascicle I. Economics and Applied Informatics, Years XXII – no2/2016. [www.eia.feaa.ugal.ro](http://www.eia.feaa.ugal.ro)
45. Francis, B., Hasan, I. and Wu, Q. (2012). "Professors in the boardroom and their impact on corporate governance and firm performance". *SSRN Working Paper*.
46. Garcia-Sanchez, I. M. (2010). "The effectiveness of corporate governance: Board structure and business technical efficiency in Spain". *CEJOR*, 18, pp. 311-339. <https://doi.org/10.1007/s10100-009-0112-4>
47. Gottesman, A.A. and Morey, M.R. (2006a), "Does a better education make for better managers? An empirical examination of CEO educational quality and firm performance". Working paper, Pace University, New York, NY.
48. Grace, M., Ireland, A. and Dunstan, K. (1995). "Board composition, non-executive directors' characteristics and corporate financial performance". *Asia Pacific Journal of Accounting*, 2(1), pp. 121–137.
49. Grace, M., Ireland, A. and Dunstan, K. (1995). "Board composition, non-executive directors' characteristics and corporate financial performance". *Asia Pacific Journal of Accounting*, 2(1), pp. 121–137.
50. Hahn, P. D. and Lasfer, M. (2007). "Vanishing Board Meetings: Has Governance Doomed The Board Meeting". London: Cass Business School Research Paper.
51. Hambrick, D.C. and Mason, P.A. (1984), "Upper echelons: the organization as a reflection of its top managers". *Academy of Management Review*, Vol. 9 No. 2, pp. 193-206.
52. Hambrick, D.C., Cho, T.S. and Chen, M.J. (1996), "The influence of top management team heterogeneity on firms' competitive moves". *Administrative Science Quarterly*, Vol. 41 No. 4, pp. 659-684.
53. Haniffa, R. and Hudaib, M. (2006). "Corporate Governance Structure and Performance of Malaysian Listed Companies". *Journal of Business Finance & Accounting*, 33(7-8), pp. 1034-1062.
54. Hermalin, B.E. and Weisbach, M.S. (2003). "Board of directors as an endogenously determined institution: A survey of the economic literature". *Economic Policy Review*, 9(1), pp. 7–26.
55. Hermalin, E. B. and Weisbach, M. S. (1991), "The Effect of Board structure and Direct Incentives on Firm Performance", *Financial Management*, 20, pp. 101- 112.
56. Horner, S. V. (2010). "Board Power, CEO Appointments and CEO Duality". *Academy of Strategic Management Journal* 9(2), pp. 43-58.
57. Horváth, R. and Spirollari, P. (2012). "Do the Board of Directors' Characteristics Influence Firm's Performance?" The U.S. Evidence. *Prague Economic Papers*, 4, pp. 470- 486.
58. Hossain, M.A., Prevost, M.A. and Roa, R. (2001). "Corporate governance in New Zealand: The effect of the 1993 companies act on the relation between board composition and firm performance". *Pacific Basin Finance Journal*, 9(2), pp. 119–145.
59. Huining, C. (2014). "CEO duality and firm performance: an empirical study of EU listed firms". 3rd IBA Bachelor thesis conference, Enschede, July 3.
60. Ilaboya, O. J. and Obaretin O. (2015). "Board characteristics and firm performance: Evidence from Nigerian quoted companies". *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 4(1).
61. Ironkwe, U. and Adee, G. M. (2014). "Corporate governance and financial firms performance in Nigeria". *Journal of Exclusive Management Science*, 3(8), pp. 1-6.
62. Ishak, R., Amran, N. A., and Manaf, A. (2015). "Women Director Characteristics: Do They Add Value to Firm Performance?" *Australian Journal of Basic and Applied Science*, 9(9), pp. 56–62.
63. Jalbert, T., Rao, R. and Jalbert, M. (2002), "Does school matter? An empirical analysis of CEO education, compensation, and firm performance". *International Business and Economics Research Journal*, Vol. 1 No. 1, pp. 83-98.
64. Jensen, M. (1993). "The Modern Industrial Revolution: Exit and the Failure of Internal Control Systems". *Journal of Finance*, 48(3), pp. 831-880. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1993.tb04022.x>
65. Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). "Theory of the firm: managerial behavior, agency costs and ownership structure". *Journal of Financial Economics*, 3(4), pp. 305-360.
66. Joh, S.W. and Jung, J. (2012). "The effects of outside board on firm value in the emerging market from the perspective of information transaction cost". *Asia-Pacific Journal of Financial Studies*, 41(2), pp. 175–193.
67. Johl, S. K. (2006). "Corporate entrepreneurship and corporate governance: An empirical analysis". Ph.D. dissertation, Dept. Business, University of Nottingham.
68. Johl, et al. (2015). "Board Characteristics and Firm Performance: Evidence from Malaysian Public Listed Firms". *Journal of Economics, Business and Management*, Vol. 3, No. 2, February.
69. Jung, T. and Ejermo, O. (2014). Demographic patterns and trends in patenting: Gender, age, and education of inventors. *Technological Forecasting and Social Change*, 86, pp. 110–124.
70. Kajola, S. O. (2008). "Corporate governance and firm performance: The case of Nigerian listed firms". *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 14, pp. 16-28.
71. Kamardin, H. (2009). "The impact of corporate governance and board performance on the performance of public listed companies in Malaysia". Ph.D. Dissertation, University Sains Malaysia.

72. Kapopoulos, P. and Lazaretou, S. (2007). "Corporate Ownership Structure And Firm Performance: Evidence From Greek Firms". *Corporate Governance: An International Review*, 15(2), pp. 144-158.
73. KARAYEL, M. and DOĞAN, M. (2014). "Yönetim Kurulunda Cinsiyet Çeşitliliği ve Finansal Performans İlişkisi: BİST 100 Şirketlerinde Bir Araştırma". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2).
74. KARAYEL, M. and DOĞAN M. (2016). "Board Composition and Firm Performance: Evidence from BIST 100 Companies in Turkey". *Annals of "Dunarea de Jos" University of Galati Fascicle I. Economics and Applied Informatics, Years XXII – no2*.
75. Kılıç, M and Kuzey, C. (2016) "The effect of board gender diversity on firm performance: evidence from Turkey". *Gender in Management: An International Journal*, Vol. 31 Issue: 7, pp.434-455, <https://doi.org/10.1108/GM-10-2015-0088>
76. Lau, D. C. and J. K. Murnighan (1998). "Demographic Diversity and Faultlines: The Compositional Dynamics of Organizational Groups". *Academy of Management Review* 23, pp. 325–340.
77. Liang, F.M. (2009). "Ownership Structure and Firm Performance in an Emerging Market: the Moderating Role of Social Networks". *Contemporary Management Research*, 5(2), pp. 201-212.
78. Lipton, M. and Lorsch, J. (1992). "A modest proposal for improved corporate governance". *Business Lawyer*, vol. 48, pp. 59-77.
79. Liu, H., and Fong, M. W. (2010). "Board Characteristics Of Medium And Large Chinese Companies". *Corporate Governance: The international journal of business in society*, 10(2), pp. 163-175.
80. Liu, Y., Wei Z. and Xie, F. (2013), "Do Women Directors Improve Firm Performance in China?". *Journal of Corporate Finance*. [http://cbt2.nyuok.edu/kwok/conference/submissions/swfa2013\\_submission\\_159.pdf](http://cbt2.nyuok.edu/kwok/conference/submissions/swfa2013_submission_159.pdf),
81. Luan, C. and Tang, M. (2007). "Where is Independent Director Efficacy? *Corporate Governance: An International Review*, 15 (4), pp. 636-643.
82. Luckerath-Rovers, M. (2013). "Women on Board and Firm Performance". *Journal of Management & Governance*, 17(2), pp.491:509.
83. Makhoulouf et al. (2017). "Board of Directors' Effectiveness and Firm Performance: Evidence from Jordan". *Research Journal of Finance and Accounting*, Vol.8, No.18.
84. Marashdeh, Z. M. S. (2014). "The Effect of Corporate Governance on Firm Performance in Jordan". (Ph.D thesis), University of Central Lancashire.
85. Mohammed, H.H. (2018). " Board Characteristics and Firm Performance: Empirical Evidence from Turkey". *Journal of University of Duhok*, Vol. 21, No.1(Humanities. and Social. Sciences),pp. 423-430.
86. Ntim, C. G. and Osei, K. A. (2011). "The impact of Corporate board meetings on corporate performance in South Africa". *African Review of Economics and Finance*, vol. 2, no. 2, pp. 83-103.
87. O'Connell, V. and Cramer, N. (2010). "The relationship between firm performance and board characteristics in Ireland". *Journal of European Management*, 28, pp.387-399. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2009.11.002>
88. Omran, M. M., Bolbolc, A., and Fatheldin, A. (2008). "Corporate Governance and Firm Performance in Arab Equity Markets: Does Ownership Concentration Matter"? *International Review of Law and Economics*, 28(1), pp. 32-45.
89. Palaniappan G., (2017) "Determinants of corporate financial performance relating to board characteristics of corporate governance in Indian manufacturing industry: An empirical study". *European Journal of Management and Business Economics*, Vol. 26 Issue: 1, pp.67-85.
90. Pearce, J.A.,II, and Zahra,S.A.(1991). "The relative power of board of directors: Association with corporate performance". *Strategic Management Journal*, 12(2), pp. 135–153.
91. Randøy, T., S. Thomsen and L. Oxelheim (2006). "A Nordic Perspective on Corporate Board Diversity". Working Paper, Nordic Innovation Centre, Oslo.
92. Rashid, A. (2018). "Board independence and firm performance: Evidence from Bangladesh". *Future Business Journal*4. Pp. 34–49.
93. Rashid, A., DeZoysa, A., Lodh,S. and Rudkin,K.(2012). "Reply to "response: Board composition and firm performance: Evidence from Bangladesh a skeptical view". *Australasian Accounting Business and Finance Journal*, 6(3), pp.121–131.
94. Rashid, A.,De Zoysa,A., Lodh,S. and Rudkin,K.(2010). "Board composition and firm performance: Evidence from Bangladesh". *Australasian Accounting Business and Finance Journal*, 4(1), pp. 76–95.
95. Rechner, P.L. and Dalton, D.R.(1986). "Board composition and shareholders wealth: An empirical assessment". *International Journal of Management*, 3(2), pp. 86–92.
96. Rose, C. (2007). "Does Female Board Representation Influence Firm Performance? The Danish Evidence". *Corporate Governance: An International Review* 15(2), pp.404–413.
97. Sanda, A.U., Mikailu, A.S. and Garba, T. (2005), "Corporate governance mechanisms and firm financial performance in Nigeria". AERC Research Paper No. 149, Nairobi.
98. Schellenger, M., Wood, D. and Tashakori, A. (1989). "Board of director composition, shareholder wealth, and dividend policy". *Journal of Management*, 15 (3), pp. 457-467.
99. Shrader, C.B., Blackburn, V.B. and Iles, P. (1997). "Women in management and firm financial performance: an explorative study". *Journal of Managerial Issues*, Vol. 9 No. 3, Fall, pp. 355-72.
100. Smith, N., Smith, V and Verner, M. (2006). "Do women in top management affect firm performance?A panel study of 2,500 Danish firms". *International Journal of Productivity and Performance Management*, Vol. 55 Issue: 7, pp.569-593, <https://doi.org/10.1108/17410400610702160>
101. Smith, N., Smith, V. and Verner,M. (2006). "Do women in top management affect firm performance? A panel study of 2,500 Danish firms". *International Journal of Productivity and Performance Management*, Vol. 55 Issue: 7, pp.569-593, <https://doi.org/10.1108/17410400610702160>

102. Tajfel, H. and J. Turner: 1986. 'The Social Identity of Inter-Group Behavior', in S. Worchel and W. Austin (eds.), *Psychology and Intergroup Relations* (Nelson-Hall, Chicago), pp. 7–24.
  103. Tanna, S., Pasiouras, F. and Nnadi, M. (2008). "The Effect of Board Size and Composition on the Efficiency of UK Banks". *Economics, Finance and Accounting Applied Research Working Paper*, Coventry University.
  104. Tian, J. J. and Lau, C. (2001). "Board Composition, Leadership Structure and Performance of Chinese Shareholding Companies". *Asia Pacific Journal of Management*, 18. pp. 245-263.
  105. Vafeas, N. (1999). "Board meeting frequency and firms performance". *Journal of Financial Economics*, pp. 113-142.
  106. Wailderdsak, N. and Suehiro, A. (2004). "Top executive origins: comparative study between Thailand and Japan". *Asian Business and Management*, Vol. 3, pp. 85-104.
  107. Weir, C., Laing, D. and McKnight, P. J. (2002). "Internal And External Governance Mechanisms: Their Impact On The Performance Of Large Uk Public Companies". *Journal of Business Finance & Accounting*, 29, pp. 579–611.
  108. Wiersema, M.F. and Bantel, K.A. (1992), "Top management team demography and corporate strategic change". *Academy of Management Journal*, Vol. 35 No. 1, pp. 91-121.
  109. Yermack, D. (1996). "Higher market valuation of companies with a small board of directors". *Journal of Financial Economics*, 40(2).
- Zahra, S.A. and Pearce, J.A., II (1989). "Board of directors and corporate financial performance: A review and integrative model". *Journal of Management*, 15(2), pp. 291–334.

## NOTES

A series of horizontal dashed lines for taking notes.

## NOTES

A series of horizontal dashed lines for taking notes.